

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№3(86), 2025

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№3(86), 2025

Алматы, 2025

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(86), 2025

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:
А.Ж. Берікболова
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов,
т.ғ.к., проф. Б.С. Жұмағұлов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (АҚШ),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ),
т.ғ.д., проф. Қара Әбдіұзақ (Түркия),
т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,
проф. М.Майер (Германия),
т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. Томохико Уяма (Жапония),
т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия),
т.ғ.д., проф. Ғ.М. Қарасаев,
PhD, доцент К.С. Каримов
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2025

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 19.09.2025 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 61,75 е.б.т.
Тапсырыс 439.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Калиева Е.Т., Рахимкулов Д.А.** Восстание 1869 года: реформы, кризис империи и образ «мятежа» в прессе..... 9
Kaliyeva Y.T., Rakhimkulov D.A. The 1869 revolt: reforms, the crisis of the empire, and the image of “rebellion” in the press
- Токишкадыров Б.Б., Бақытжанова Б.А., Садыков К.Д.** Моңғолиядағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)..... 29
Tokishkadyrov B.B., Bakyitzhanova B.A., Sadykov K.D. Socio-economic conditions of kazakhs in mongolia (Second Half of the 19th – Early 20th century)
- Нұрман. Ш.Т., Нурманова Ш.Б.** Қазақ зиялыларының XX ғасырдағы ерікті қоғамдар қызметіндегі тәжірибесі мен тәлімі..... 44
Nurman Sh.T., Nurmanova Sh.B. The kazakh intelligentsia in voluntary societies of the 20th century: experience and lessons
- Шаукенов Ж.А., Ибраев Е.Е.** Предпосылки и история основания города Аркалык..... 59
Shaukenov Zh. A., Ibraev E.E. Background and history of the foundation of the city of Arkalyk
- Купенова Г.Ы.** XIX ғасырдың ортасында Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығына қатысты мәселесінің кейбір аспектілері..... 72
Kupenova G.Y. Some aspects of the problem of horse theft of Kazakhs in Western Siberia in the middle of the 19th century
- Нурмухамбетов А.А., Қайпбаева А.Т., Жақсымбетов Б.П.** XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы балалар панасыздығы: тарихы мен ұлт қайраткерлерінің ұстанымы..... 84
Nurmukhambetov A.A., Kaipbaeva A.T., Zaksimbetov B.P. Child homelessness in the 20-30s of the twentieth century: history and position of national figures
- Кенбаева А.Б., Абенов Д.К.** Конфликт вокруг землеотводных работ в Тургайской области в конце XIX – начале XX вв. 96
Kenbaeva A.B., Abenov D.K. The conflict over land acquisition in the Turgay region in the late 19th – early 20th centuries

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№3(86), 2025

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретарь),
преп. магистр: Берикболова А.Ж.
(тех. секретарь),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев,
PhD, доцент К.С. Каримов
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2025

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 19.09.2025.
Формат 60x84 1/8.
Объем 61,75 уч.-изд.л.
Заказ 439.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Феферман К. (Израиль) Турция в планах Германии в ходе операции «Барбаросса» (1941 г.)..... 112
Feferman K. (Israel) Turkey in Germany's plans during operation Barbarossa (1941)

Mehmet Akif Erdogan (Türkiye) Islamization in Montenegro of Balkans in the sixteenth century..... 124
Мехмет Акиф Эрдогру (Түркия) XVI ғасырдағы Балқан түбегіндегі Черногорияның исламдануы

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Асанова Г.К., Калиев Ж.Н. «Малый октябрь» в Казахстане: столкновение национальной идентичности с реальностью в контексте исторической антропологии..... 134
Assanova G.K., Kaliyev Zh.N. «Small october» in Kazakhstan: the conflict of national identity with reality in the context of historical anthropology

Koskeyeva A.M., Abisheva Zh.R., Zulfaidar M.A. The national question in kazakh literature during the totalitarian period: history and lessons (1960s-1970s)..... 152
Қоскеева Ә.М., Абишева Ж.Р., Зүлфайдар М.А. Тоталитаризм кезеңіндегі қазақ әдебиетіндегі ұлт мәселесі: тарихы мен тағылымы (XX ғасырдың 60-70 жылдары)

Кулсариева А.Т. Политика модернизации и конструирование ценностей в Казахстане: социально-исторический анализ..... 164
Kulsariyeva A.T. Modernization policy and value construction in Kazakhstan: a socio-historical analysis

Токашева А.Н., Қожабеков Д.С., Жуманова А.З. Космополитизмге қарсы идеологиялық күрес және оның кеңестік тарих ғылымының дамуына ықпалы..... 184
Tokasheva A.N., Kozhabekov D.S., Zhumanova A.Z. Ideological battle to cosmopolitanism and its effects on the development of soviet historical science

Нұрманбетқызы Ж. Уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесінің істері бойынша комиссарлықты енгізуге қатысты іс жүргізу мәселесі..... 193
Nurmanbetkyzy Zh. The issue of proceedings on the introduction of the Commissariat for affairs of the Turkestan region under the provisional government

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(86), 2025

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. doctor of historical
sciences, professor
(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. candidate of historical
sciences, associate professor
(responsible secretar),

Berikbolova A.Zh. master teacher
(technical secretary),

Abzhanov Kh.M. doctor of historical
sciences, professor,

Zhumagulov B.S. candidate of historical
sciences, professor,

Virginia Martin. professor, PhD (USA),
Claudia Chang professor, PhD (USA),

Kara Abdiyapov doctor of historical
sciences, professor (Turkey),

Osmonov O.D. doctor of historical sciences,
professor (Kirgistan),

Kozmenko B.M. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Zhumagulov K.T. doctor of historical
sciences, professor,

Mayer M. doctor of historical sciences,
professor (Germany),

Sokolov A.B. doctor of historical sciences,
professor (Russian Federation),

Tomokhiko Uyama doctor of historical
sciences (Japan),

Khodjaogly T. doctor of historical sciences,
professor (Turkey)

Karasayev G.M. doctor of historical
sciences, professor

Karimov K.S. PhD associate Professor,
(Republic of Uzbekistan)

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2025

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 19.09.2025
Format 60x84 1/8.

Volume 61,75 уч.-изд.л. Order 439.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Дуйсебаева А.И., Кундакбаева Ж.Б. «Жануарлар
мұрағаты»: тарих ғылымындағы әдістемелік шекараларды
еңсеру..... 207
Duissebayeva A.I., Kundakbayeva Zh.B. «Animal archives»:
crossing methodological boundaries in historical science

Бесбаев М.А., Максүтова А.А., Көмеков Б.Е. Кеңес
заманындағы молда-ишандардың тағдырын зерттеу..... 220
Besbayev M.A., Maxutova A.A., Komekov B.E. Studying the
fate of mullah-ishans in the soviet times

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Бегалиева А.К., Косанбаев С.К. Этнографические данные
о казахах в трудах дореволюционных российских
исследователей конца XIX- начала XX вв. 234
Begalieva A.K., Kosanbaev S. K. Ethnographic data about the
kazakhstan in the works of pre-revolutionary russian researchers of
the late 19th - early 20th centuries

Умарходжиев А., Ярыгин С., Ильдеряков Н. Таусамалы
қорығындағы 2023 жылғы археологиялық жұмыстар..... 246
Umarkhojiyev A., Yarygin S., Ilderyakov N. Archaeological
work at the Tausamaly burial ground in 2023

Касенова А.Д., Қалыбай М.Ә. Ерте көшпенділердің аң
стилі: білім беру барысындағы заманауи мәселелер..... 267
Kassenova A.D. Kalybay M.A. Animal style of the early
nomads of: modern issues in the educational process

Саркулова С.Д. Қазақ халқы мәдениетінде сал-серілерден
бастау алған театр тарихы..... 282
Sarkulova S.D. The work of sal-seri as part of the history of
the development of theater in the culture of the kazakh people

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

- Mamyrbekov M.A. (Canada), Orazbaeva E.E.** The system of teaching history in Turkish schools..... 291
Мамырбеков А.М. (Канада), Оразбаева Е.Е. Түркия мектептеріндегі тарих пәнінің оқытылу жүйесі
- Zholdas A.K., Ortayev B.T., Issayev M.S.** Features of teaching methods in history..... 301
Жолдас А.К., Ортаев Б.Т., Исаев М.С. Тарих пәнін оқыту әдістерінің ерекшеліктері
- Жакупова Г.Т., Рустем К.М., Саржанов А.Е.** Некоторые особенности развития исследовательских навыков обучающихся средней школы (на примере РК и РФ)..... 312
Zhakupova G.T., Rustem K.M., Sarzhanov A. E. Some features of developing research skills of secondary school students (using the example of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation)
- Isabek M.K.** Effective methods of teaching the history of repressed women in the southern region of Kazakhstan..... 326
Исабек М.Қ. Қазақстанның Оңтүстік өңірінде қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тарихын оқытудың өзекті мәселелері
- Сүлейменова Г.М., Жамелов Б.А., Қасымбеков А.С.** Мұғалімнің өз тәжірибесін зерттеудегі «action research» тәсілінің тиімділігі..... 347
Suleimenova G.M., Zhamelov B.A., Kasymbekov A.S. The effectiveness of the "action research" approach in studying the teacher's personal experience
- Нұрыллаұлы Ш., Джуматаева Ж.О. Төлегенов А.К.** Мектепте тарих пәнінен жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделі..... 359
Nuryllayuly Sh., Zhumataeva J.O., Tolegenov A.K. Methodological model for applying project-based learning technology in school history lessons

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

- Ospanov E.B., Satayeva B.E.** Scientific activity of Kh.A. Alpyssbaev and his influence On the development of archaeology in kazakhstan..... 372
- Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е.** Х.А. Алпысбаевтың ғылыми қызметі және оның қазақстан археологиясының дамуына ықпалы
- Исин А., Ботабекова А.Р., Насыров М.Г.** Шәкәрім қажының өскен ортасы және туыстары (жазба және естелік материалдары негізінде)..... 385
- Isin A., Botabekova A.R., Nassyrov M.G.** Shakarim haji's environment and relatives (based on written materials and memoirs)
- Бейсембаева А.Р., Абенова Г.А.** Жизнь и государственная деятельность Уали хана во второй половине XVIII – начале XIX веков: источниковедческий анализ..... 399
- Beisembayeva A.R., Abenova G.A.** The life and state activities of Uali khan in the second half of the 18th – early 19th century: a source criticism analysis
- Абеуова Е.К., Каримова А.Е., Джалдоксимова Г.Т.** Ә.Х. Марғұланның педагогикалық бастауы: Семей педагогикалық техникумының ғалымның қалыптасуына әсері..... 412
- Abeuova E.K., Karimova A.E., Jaldoximova G.T.** The pedagogical principle of A.H. Margulan: the influence of the Semipalatinsk pedagogical college on the formation of a scientist
- Ермаханова Р.Б., Дүкенбаева З.О.** Қазақстанның тарихи дамуындағы Шерхан Мұртазаның шығармашылық және қоғамдық саяси қызметі..... 426
- Ermakhanova R.B., Dukenbayeva Z.O.** Creative and socio-political activity of Sherkhan Murtaza in the historical development of Kazakhstan

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

- Берікболова А.Ж.** Ақмола, Семей облыстарындағы оқу-ағарту және мәдениет саласындағы меценаттық қызметтің түрлері (XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басы)..... 443
- Berikbolova A.Zh.** Types of patronage in the field of education and culture in Akmola and Semipalatinsk regions (second half of the 19th - early 20th century)
- Шекербеков Қ.М.** Шымкент педтехникумының қалыптасу тарихы мен ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау мәселелері..... 456
- Shekerbekov K.M.** History of the formation of Shymkent pedagogical college and problems of training national teaching staff
- Каримов Қ.С.** Өзбекәлі Жәнібековтің қоғамдық-саяси қызметін бағалау: жаңа әдіс-тәсілдер мен тұжырымдар..... 467
- Karimov K. S.** Assessment of the socio-political activity of Uzbekali Zhanibek: new methods and conclusions
- Ospanova S. R.** Kazakhstan and the Turkic space: integrational processes in education and science..... 482
- Оспанова С.Р.** Қазақстан және Түркі кеңістігі: білім мен ғылымдағы интеграциялық үрдістер

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі №739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам издании рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ №739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series «Historical and socio-political Sciences» is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574).05

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.001>

Калиева Е.Т. *1 Рахимкулов Д. А.

¹к.и.н., ассоциированный профессор кафедры Всемирной истории

КазНПУ им. Абая, Республика Казахстан, г. Алматы

<https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>

E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

²кандидат исторических наук, ассистент профессор

Университет Нархоз, Казахстан, Алматы, <https://orcid.org/0009-0004-4037-1604>.

E-mail: dauthan1981@mail.ru

ВОССТАНИЕ 1869 ГОДА: РЕФОРМЫ, КРИЗИС ИМПЕРИИ И ОБРАЗ «МЯТЕЖА» В ПРЕССЕ

Аннотация

Статья посвящена восстанию казахского населения 1869 года в Уральской и Тургайской областях, которое рассматривается как проявление системного кризиса колониальной политики Российской империи. Исследование показывает, что реформы, инициированные метрополией, не только не стабилизировали положение на периферии, но, напротив, усилили напряжённость на степной границе. На основе анализа официальных документов, военной переписки и материалов прессы выявляются причины восстания, формы и уровни сопротивления, а также просчёты в действиях административных структур.

Особое внимание уделяется тому, как события интерпретировались в печати, и каким образом имперская власть стремилась контролировать нарратив. Используя методологию «новой имперской истории», постколониальной критики и исторической антропологии, работа выявляет противоречия между центром и периферией, а также показывает восстание не как стихийный бунт, а как осмысленную реакцию на разрушение укоренённого порядка. Это исследование акцентирует внимание на культурных и политических механизмах сопротивления, демонстрируя ограниченность имперской стратегии административного включения степных регионов.

Мы используем современные научные подходы, чтобы понять, как эти реформы воспринимались местным населением и почему они вызвали протест. Через газетные статьи и официальные документы мы показываем, как формировался образ восстания в глазах общества и власти. Восстание показано как результат столкновения двух миров – имперского порядка и традиционного кочевого уклада жизни.

Ключевые слова: Восстание 1869 года; реформы в степи; колониальное управление; Российская империя; административная модернизация; постколониальные и имперские теории; сопротивление кочевников; образ «мятежа» в прессе.

Финансирование: Научная статья реализована в рамках научного проекта «Восстание 1869 г. на территории Западного Казахстана на основе новых архивных материалов», выполняемого Министерством науки и высшего образования РК в рамках ИРН (AP19679738).

Қалиева Е.Т. *¹ Рахымқұлов Д.А. ²

¹*т.ғ.к., Әлем тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Абай атындағы ҚазҰПУ. Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

²*тарих ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор*

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: dauthan1981@mail.ru

1869 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС: РЕФОРМАЛАР, ИМПЕРИЯ ДАҒДАРЫСЫ ЖӘНЕ БАСПАСӨЗДЕГІ «БҮЛІКТІҢ» БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақала Ресей империясының отарлық саясатының жүйелі дағдарысының көрінісі ретінде қарастырылатын Орал және Торғай облыстарындағы 1869 жылғы қазақ халқының көтерілісіне арналған. Зерттеу көрсеткендей, метрополияның бастамасымен жүргізілген реформалар перифериядағы жағдайды тұрақтандырып қана қоймай, керісінше, дала шекарасындағы шиеленісті күшейтті. Ресми құжаттарды, әскери хат алмасуларды және баспасөз материалдарын талдау негізінде көтерілістің себептері, қарсылықтың нысандары мен деңгейлері, сондай-ақ әкімшілік құрылымдардың әрекеттеріндегі қателіктер анықталады.

Оқиғалардың баспасөзде қалай түсіндірілгеніне, империялық күштің «қалыптасқан түсінікті» (нарративті) бақылауға қалай ұмтылғанына ерекше назар аударылады. «Жаңа империялық тарих», постколониалдық сын және тарихи антропология әдіснамасын пайдалана отырып, бұл зерттеу орталық пен шеткері аймақ арасындағы қайшылықтарды ашып көрсетеді, сонымен қатар көтерілісті стихиялық көтеріліс ретінде емес, орныққан тәртіпті жоюға бағытталған мәнді реакция ретінде көрсетеді. Бұл зерттеуде далалық аймақтарды әкімшілік ббіріктірудің империялық стратегиясының шектеулерін көрсете отырып, қарсыласудың мәдени және саяси механизмдеріне назар аударылады.

Біз бұл реформаларды жергілікті халықтың қалай қабылдағанын және олардың неліктен наразылық тудырғанын түсіну үшін заманауи ғылыми әдістерді қолданамыз. Газет мақалалары мен ресми құжаттар арқылы көтеріліс бейнесінің қоғам мен билік алдында қалай қалыптасқанын анықтаймыз. Көтеріліс екі дүниенің – империялық тәртіп пен дәстүрлі көшпелі өмір салтының қақтығысының нәтижесі ретінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: 1869 жылғы көтеріліс; даладағы реформалар; отаршылдық басқару; Ресей империясы; әкімшілік жаңғырту; постколониалдық және империялық теориялар; көшпелілердің қарсылығы; «бүліктің» баспасөз бетіндегі бейнесі.

Қаржыландыру: Бұл ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жүзеге асырған «Жаңа мұрағаттық материалдар негізіндегі Батыс Қазақстандағы 1869 жылғы көтеріліс» ИРН (AP19679738) ғылыми жобасының бір бөлігі ретінде дайындалған.

Kaliyeva Y. T. *¹ Rakhimkulov D.A. ²

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty*

E-mail: kaliyeva.eleukhan@gmail.com

²*candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: dauthan1981@mail.ru

THE 1869 REVOLT: REFORMS, THE CRISIS OF THE EMPIRE AND THE IMAGE OF “REBELLION” IN THE PRESS

Abstract

The article is devoted to the uprising of the Kazakh population in 1869 in the Ural and Turgai regions, which is considered as a manifestation of the systemic crisis of the colonial policy of the Russian Empire. The study shows that the reforms initiated by the metropolis not only failed to stabilize the situation in the periphery, but, on the contrary, increased tension on the steppe border. Based on the analysis of official documents, military correspondence and press materials, the causes of the conflict, forms and levels of resistance, as well as miscalculations in the actions of administrative structures are revealed.

Particular attention is paid to how events were interpreted in the press and how the imperial authorities sought to control the narrative. Using the methodology of “new imperial history,” postcolonial criticism, and historical anthropology, the work reveals the contradictions between the center and the periphery and shows the uprising not as a spontaneous rebellion but as a meaningful reaction to the destruction of the established order. This study focuses on the cultural and political mechanisms of resistance, demonstrating the limitations of the imperial strategy of administrative inclusion of the steppe regions.

We use modern scientific approaches to understand how these reforms were perceived by the local population and why they provoked protest. Through newspaper articles and official documents, we show how the image of the uprising was formed in the eyes of society and the authorities. The uprising is shown as the result of a clash between two worlds – the imperial order and the traditional nomadic way of life.

Keywords: 1869 uprising; reforms in the steppe; colonial administration; Russian Empire; administrative modernization; postcolonial and imperial theories; nomadic resistance; image of “rebellion” in the press.

Funding: *This research article was produced as part of the research project “The uprising of 1869 on the territory of Western Kazakhstan on the basis of new archival materials,” carried out by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan as part of the IRN (AP19679738).*

Введение

Казахское восстание 1869 года представляет собой значимое проявление противодействия имперским реформам, проводимым на территории степи в период перестройки управления окраинами. В обстановке административных преобразований Российская империя пыталась подчинить местные формы самоуправления централизованной модели. Однако внедрение новых порядков вызвало острую реакцию со стороны степных обществ, оказавшихся в ситуации давления на религиозную, правовую и культурную автономию. Данная статья стремится раскрыть комплексную природу этих процессов через анализ медиа-прослеживания событий, выявить причины восстания, его ход и отражение в прессе, а также оценить восприятие событий обществом через медиа - пространство.

Восстание 1869 года Казахской степи было значимым событием, связанным с введением новой административной реформы, известной как «Положение» [1, с.394]. Эта реформа изменила управление регионом, заменив традиционных местных лидеров на русских чиновников и увеличив налоги. Исследование источников, таких как газеты и официальные документы, помогает понять причины и последствия этого восстания.

В отличие от широко известных восстаний под руководством Кенесары Касымова, события 1869 года долго оставались в тени академического интереса, воспринимаясь как частная локальная реакция на реформу. Однако современное развитие постколониальных и имперских исследований позволяет переосмыслить значение этого восстания как важного симптома системного кризиса имперской политики управления кочевыми народами. Эта реформа значительно меняла традиционный образ жизни казахов, провоцируя социально-политический кризис и открытое сопротивление.

Административные реформы 1868-1869 годов на казахской территории касались всех аспектов жизни – власти, налогов, судопроизводства. Вместо привычных султанов и мулл империя предложила назначенных чиновников, новые сборы и бюрократические нормы. Для степи это выглядело не как модернизация, а как чуждая волна, ломавшая привычный уклад. «В поисках новой имперской истории» авторы фиксируют, что империя строилась как сеть отношений, где решения центра сталкивались с региональными реалиями: «имперская система строилась не исключительно по вертикальной модели, а чаще как сеть отношений...» [2, с. 7]. Иными словами, Петербург считал, что встроится в местный контекст, но вместо диалога навязал свои правила. Эдвард Саид описывает, как метрополия воспринимает Восток через призму контроля и стереотипов – как «Другого»: «Ориентализм... обеспечивает политическое, экономическое, культурное и социальное господство Запада» [3, с. 3]. И действительно, в России степь рисовалась как «дикая» и требующая «приручения».

Поэтому восстание 1869 года – это не просто бунт из-за налогов. Это ответ на структурное вмешательство, на попытку инакомыслящей степи заявить о своём праве голоса. Степь сказала – мы не просто земля, которую можно завоевать, мы – сообщество, которое хочет быть услышанным. Административные реформы 1868-1869 годов на казахской территории не были абстрактными предписаниями – они реально касались всех сферы жизни. Изменения в праве, налогах и порядке переселения затрагивали суверенитет родов, их лидерство и образ жизни. Это не просто «изменения сверху», а вызов существовавшей системе ценностей.

Новая имперская история (New Imperial History) [2] предлагает рассматривать империю не как монолитную структуру, транслирующую власть из центра на периферию, а как поле сложных взаимодействий между разными уровнями власти, идентичностей и практик. Империя в этом понимании – это не только аппарат насилия, но и пространство переговоров, адаптаций и отказов. Такой подход позволяет более тонко анализировать, каким образом местные элиты, кочевое население и имперские чиновники участвовали в процессе «имперского строительства» – как поддерживая, так и подрывая его.

Как отмечают исследователи «В поисках новой имперской истории», империя – это не просто власть, а взаимодействие множества акторов, где центральные решения сталкиваются с местными практиками и сопротивлением: «имперская система строилась не исключительно по вертикальной модели, а чаще как сеть отношений, дискуссий и конфликтов» [2, с. 5-7]. То есть метрополия ориентировалась на диалог, но на своих условиях – до тех пор, пока степь понимала это как равноправие, а не диктат. Бурбанк и Купер в «Empires in World History» (Империи в мировой истории) подчёркивают: «Империи зависели от дифференцированного правления... не от унификации, а от переговоров...эти формы власти – конкурирующие, соперничающие, пересекающиеся – были основой многомерной империи, а не централизованно организованного государства» [4, с. 9-10]. В такой конфигурации любые попытки навязать единую бюрократическую модель без учёта местных норм воспринимаются как экзистенциальный вызов.

Эдвард Саид показывает, как метрополия превращает «иных» в объекты наблюдения, стереотипов и контроля: «Восток не только граничит с Европой, но и является местом расположения самых больших, богатых и старых колоний Европы» [3, с.13]. В случае Казахстана – это попытка «обезличить» степь, представить её как «дикую» и «неустойчивую», которую нужно «укротить». А когда такие образы не принимаются, возникает сопротивление – как в 1869 году. Поэтому восстание нельзя сводить к эпизодам – это была реакция на системный империализм: включение казахов в сеть денежных и правовых отношений, определённых извне. Это был коллективный жест – запрос на право сохранить самостоятельность и право голоса. И в этом смысле 1869 год становится репликой степи, ответом на попытку превратить её в «административный аттракцион» Петербурга.

Уилл Сандерленд в «Укрощение дикого поля» (Taming the Wild Field) подчёркивает, что освоение степей не было прямым переносом европейских норм: «Пройдя тысячу лет... чужое поселение... само по себе постоянно менялось» [5, с. 11-12]. Он показывает, что власть России внедрялась через взаимодействие и адаптацию, но не всегда учитывала локальные особенности.

Восстание 1869 года в Уральской и Тургайской областях нельзя воспринимать только как спонтанный бунт против налогов или новых порядков. Это был протест, выросший из конфликта между старой степной жизнью и попытками империи переделать её по своим лекалам. Российская власть стремилась упростить управление степью, заменить местных лидеров на чиновников, ввести единые налоги и унифицированные административные нормы. Но такие изменения воспринимались в степи как угроза привычному укладу и духовной автономии.

Как отмечает Р. Крюс, мусульманские сообщества в составе империи не были пассивными объектами правления – они вели постоянный «диалог с государством», маневрировали, вступали в компромиссы, но в нужный момент открыто выражали несогласие с властью [6, с. 24-26]. Именно такой диалог оборвался в 1868-1869 гг., когда реформы привели к разрушению привычной системы посредничества, основанной на роли султанов и мулл, и замене её бюрократической вертикалью. Сопротивление казахских родов было осмысленным и разносторонним. Оно выражалось не только в вооружённых нападениях, но и в демонстративном отказе сотрудничать: местные лидеры игнорировали приезды комиссий, общины отправляли прошения с требованием оставить исламскую судебную практику, позволить свободный выбор мулл, освободить от рекрутчины и сохранить свободу кочевков.

Империя, напротив, старалась представить ситуацию как временное нарушение порядка. В освещении событий печатью прослеживается стремление власти нейтрализовать политическое значение конфликта. В официальной прессе – таких как «Русский инвалид» – события описывались как «волнения», избегая признания их политической природы. Такая риторика служила попыткой сохранить образ стабильности и оправдать вмешательство как «цивилизующую миссию» [9, с.2-3]. В частности, «Русский инвалид» избегал употребления термина «восстание», заменяя его на «беспорядки», «волнения», что вписывается в схему создания «цивилизующего нарратива» империи, описанную в работах Е.Саида и А.Столера [3, с. 3; 8, с. 153]. Однако, как подчёркивает А. Эткинд, именно такие формы «отказа от участия» следует понимать как формы глубинного политического жеста – способа заявить о своём несогласии с новым порядком на языке, который не требует официальных каналов. Аналогично, по мнению А. Эткинды, отказы от сотрудничества и повседневное сопротивление могут быть формами политического высказывания в условиях ограниченного доступа к формальным каналам выражения недовольства [7, с. 118]. Таким образом, восстание не было иррациональным всплеском насилия, а отражало продуманные стратегии реагирования на насильственную трансформацию административной среды.

Таким образом, восстание стало проявлением политической субъектности казахских общин, заявивших о праве самим решать свою судьбу в условиях, когда прежние каналы представительства были разрушены, а новые ещё не стали легитимными.

В 1860-1870-е годы имперская администрация предприняла масштабную попытку унификации степного управления, стремясь внедрить правовые и административные нормы, заимствованные из практики европейской части России. В 1865 году была образована комиссия под председательством статс-секретаря Буткова [10, с.160], призванная пересмотреть систему управления в Степном крае, что впоследствии стало основой реформ 1868-1869 годов. Несмотря на декларируемые цели – внедрение «гражданственности» и развитие правового порядка, – эти реформы были восприняты значительной частью местного населения как угроза традиционному образу жизни, автономии и религиозной идентичности. Имперская администрация реагировала как военной силой, так и информационными мерами.

Материалы. Основу исследования составляют исторические источники первой руки: материалы В.А. Потто «О степных походах» в «Военном сборнике» и другие газетно-журнальные публикации, включая «Русскую мысль» и «Уральские войсковые ведомости», «Современные известия», «Русский Инвалид», «Голос», «Всеобщая газета», «Биржевые ведомости» [11]. Основной массив источников включают исторический анализ, опубликованный в журнале «Русская мысль» в 1891-1892 годах, автором которого является Николай Середа [12, с.40-43]. Он охватывает административные различия, причины восстаний, военные действия и их последствия. «Материалы для истории последнего киргизского восстания 1869-1870 гг.», утверждают, что восстание было вызвано введением «Положение», сопротивлением казахов и внешним вмешательством, например, из Хивинского ханства. В итоге перспективы на события варьируются: официальные источники видят реформы как благо, а критические – как поспешные и угнетающие, что отражает сложность темы. Автор утверждает, что это восстание нельзя рассматривать как локальный протест, оно отражает более глубокие противоречия в имперской политике России. Особое внимание уделяется дискурсу, сопровождавшему восстание: как имперская администрация и пресса конструировали образ «дикого» и «неблагодарного» народа, требующего «просвещения» силой [13, с.66-90]. Оно демонстрирует пределы возможностей Российской империи в деле включения кочевых обществ и контроль над окраинами. Эти территории, богатые ресурсами и стратегически важные, требовали специфических методов управления, учитывающих кочевой образ жизни местного населения. Однако попытки внедрить централизованные административные реформы часто встречали сопротивление, что приводило к открытому столкновению.

Эти события, известные как последнее «киргизское восстание», стали результатом сложного переплетения внутренних и внешних факторов, включая недовольство реформами, экономические трудности и влияние Хивинского ханства. В 1867-1868 гг. в Казахской степи началась масштабная административная перестройка, приведшая к замене традиционной власти на уездную бюрократию.

Также был проанализирован сборник газетных статей и официальных отчётов за 1869-1871 годы, включая репортаж о нападении на отряд барона фон Штемпеля, опубликованный в «Всемирной иллюстрации» [17]. Эти материалы позволяют взглянуть на события как с официальной позиции, так и через призму общественных настроений.

В рамках статьи рассматриваются следующие аспекты: содержание административных реформ 1860-х годов, включая «Положение о киргизах» и деятельность реформаторских комиссий; причины, характер и география восстания; формы сопротивления и мобилизации казахских родов; реакция имперской администрации; роль прессы в формировании образа событий. В заключение, восстание 1869 года анализируется через призму новой имперской истории и постколониальной теории, что позволяет осмыслить пределы возможностей имперской политики включения степных регионов в централизованную систему управления. Эти материалы позволяют взглянуть на события как с официальной позиции, так и через призму общественных настроений.

Методы

Восстание казахов в Уральской и Тургайской областях в 1869 году рассматривается в данной работе через призму современных исторических подходов, совмещающих инструменты новой имперской истории, постколониальной критики, внутреннего колониализма и методов исторической антропологии. Такой подход позволяет анализировать события не как единичный акт насильственного протеста, а как отражение более широких процессов – социальной трансформации, административного давления и сопротивления на локальном уровне.

Опираясь на концепцию империи как пространства многоуровневых взаимодействий, выдвинутую Р.Крюс, мы рассматриваем не только действия казахского населения, но и реакцию имперской власти на местные вызовы, включая административные реформы, изменение налоговой политики и религиозные напряжения [6, с.178]. Важным объектом анализа становится взаимодействие между местными элитами (например, Есет Кутебаров) и имперскими представителями, в том числе через призму доверия, страха, слухов и символических актов. Восстание 1869 года следует рассматривать как симптом кризиса административной адаптации империи к социокультурным реалиям казахской степи. Имперская политика, как показывает Р. Крюс, была направлена на формальное включение мусульманских сообществ в имперское правовое поле, но на практике нередко подрывала их локальные механизмы легитимации власти [6 с. 24-26, 117-121]. Это привело к тому, что реформы 1868-1869 годов разрушили прежние каналы диалога между населением и властью.

Особое внимание уделяется риторике власти – через изучение газетных публикаций того времени («Биржевые ведомости» [25, с. 5-6., 28, 29], «Уральские войсковые ведомости» [18, №28, 29, 33], «Русский инвалид», [9, с.2-3] «Современные известия» [20, 22, 26] и др.) прослеживаются способы формулирования образов «врага», угрозы и мобилизационной идеологии. Эти тексты анализируются как часть имперской системы репрезентации и управления сознанием населения.

Параллельно применяются категории, разработанные в рамках теории внутренней колонизации (по А.Эткинду), что позволяет раскрыть специфику Казахской степи как не просто периферии, а как внутренне и культурно отстранённой части империи, где административные новации воспринимались как вторжение в традиционный порядок.

Для изучения частоты упоминаний ключевых тем, таких как «реформа», «восстание», «Хива», для понимания фокуса текстов нами был использован контент-анализ. А так же для сравнения точек зрения разных источников на причины и участников событий, упоминаний ключевых тем – реформ, сопротивления и репрезентации в прессе сравнительный анализ. Методика включает: контекстуальный анализ риторики власти и народной реакции; переосмысление событий на основе локальных эпизодов (например, отражение нападений, слухов о насильственном крещении, бегство Юрковского и др.); компаративный подход к сопоставлению официального нарратива с реальной динамикой восстания; интерпретацию социальной мобилизации и эмоций (страх, неуверенность, слухи). Например, лингвистический анализ для оценки тона (нейтральный, критический, поддерживающий) и языка, используемого для описания казахов (например, «заблуждающиеся» и «жертвы») и властей (например, «благонамеренные» и «угнетающие»), используемого для описания казахов и российских властей.

Использование нарративов «дикой степи» и «просвещённого центра» в печати вписывается в рамки ориенталистской риторики, описанной Эдвардом Саидом. Восстание же, напротив, демонстрирует наличие собственного политического языка у казахских обществ, который выражался как в вооружённых действиях, так и в форме правовых требований. Эти методы помогут выявить, как исторические нарративы формировались и как они отражают культурные и политические контексты того времени. Но есть и оценка ограничений: так как нами были рассмотрены только преимущественно русская периодика, и их влияние на интерпретацию событий. Тем не менее, анализ проводился с акцентом на историческую достоверность и объективность, хотя ограниченный доступ к полным текстам документов

потребовал опоры на их краткие содержания. Эти методы помогают выявить, как исторические нарративы формировались и как они отражают культурные и политические контексты того времени.

Таким образом, в работе предпринята попытка выйти за пределы стереотипного взгляда на восстание как исключительно антироссийское, и показать его как сложный исторический процесс, в котором сошлись реформаторские амбиции центра, политическая практика на местах и разнообразные формы казахской реакции – от повиновения до вооружённого протеста. Их использование позволяет преодолеть односторонние интерпретации восстаний как либо «национально-освободительных движений», либо проявлений «диких» протестов против прогрессивных реформ.

Постколониальные исследования акцентируют внимание на неравенстве власти, знания и языка в колониальных системах. В этом контексте восстания, подобные казахскому восстанию 1869 года, предстают не просто как отклик на административные преобразования, а как выражение культурной и социальной субъектности тех, кого империя воспринимала исключительно как управляемую массу. Имперская риторика – будь то официальные отчёты или публикации в печати – играла ключевую роль в легитимации колониального насилия, формируя образ «другого» как опасного, иррационального и нуждающегося в контроле [6, с. 178-184]. В такой рамке историческая антропология помогает проследить, как страхи, слухи и повседневные реакции казахского населения стали неотъемлемой частью сопротивления. К примеру, как показал Роберт Круз, слухи о насильственном крещении и рекрутском наборе вызвали массовую тревогу и выступали триггером к мобилизации исламской и родовой солидарности [6, с. 157]. Таким образом, даже стихийные формы протеста оказывались глубоко укоренёнными в культурной и религиозной ткани общества, а восприятие реформ – интерпретировалось как угроза самому существованию традиционного уклада.

Комбинация этих подходов позволяет выйти за рамки бинарных моделей («цивилизаторы» и «отсталые туземцы», «восстание» и «подавление») и рассматривать 1869 год как момент кризиса и переопределения отношений между империей и кочевым миром. Современные методы изучения таких исторических источников включают контент-анализ, который позволяет выявить основные темы, тон и перспективы, представленные в текстах. Например, можно анализировать, как разные источники описывают причины восстания – от сопротивления реформам до внешнего влияния. Официальные источники, такие как «Русский Инвалид» [9, с.2-3], склонны представлять реформы как попытку улучшить управление, видя сопротивление как результат дезинформации. Напротив, критические статьи, например, в «Голосе» [33, с.3], подчеркивают историческую вражду с уральскими казаками и считают реформы поспешными, что вызвало обоснованное сопротивление казахов.

Результаты

К 1860-м годам в управлении степными регионами Российской империи наблюдались значительные различия. Сибирская степь имела более развитую административную систему, включавшую города, коммуникации и стабильное управление, сформированное с 1830-х годов. В Оренбургской степи управление было ориентировано на пограничные территории, с ограниченным влиянием на удалённые казахские племена [13, с.22-31], некоторые из которых поддерживали связи с Хивинским ханством. Эти различия создавали путаницу и недовольство среди казахов, так как разные подходы применялись к одному и тому же населению.

В 1860-х годах российское правительство инициировало реформу под руководством статс-секретаря Бутакова, направленную на унификацию управления казахами. Вторая половина XIX века ознаменовалась активизацией российской колониальной политики в отношении Казахской степи. Особое значение имело стремление унифицировать систему управления обширными территориями, включающими в себя как старую Оренбургскую линию, так и новые завоеванные земли Туркестана. Эта политика получила выражение в серии реформ, центральное место среди которых заняли проекты, реализованные в 1860-е годы.

Одной из первых попыток систематизации управления кочевыми районами стала деятельность комиссии статс-секретаря А.И. Бутакова. Она была направлена в степь с целью изучения специфики быта киргизского (казахского) населения и выработки предложений по реформированию управления. Работа комиссии выявила ряд противоречий между имперскими административными моделями и реалиями кочевой жизни. Однако предложенные ею меры носили преимущественно рекомендательный характер и оставались во многом на бумаге [14, с.66-90].

Более радикальную позицию занял генерал-губернатор К. П. фон Барановский, а затем П. М.Безак, который последовательно отстаивал необходимость перехода к централизованной административной модели с назначением русских уездных начальников и упразднением системы султанатов. В 1868 году под его руководством был подготовлен и утверждён так называемый «Указ о введении положения о киргизах», известный в историографии как «Положение о степных областях» (или просто «Положение 1868 года»). Оно включало ключевые положения по административному делению, налогообложению, вопросам землевладения и вероисповедания.

Согласно «Положению», вся территория Зауральской степи делилась на две военные области (Уральскую и Тургайскую), каждая из которых включала четыре уезда. Уезды делились на волости, волости – на аулы. Впервые вводилась система выборности волостных управителей и аульных старшин, а также формально провозглашались гарантии свободы вероисповедания и сохранения кочевого образа жизни. Однако на практике административная вертикаль формировалась сверху вниз и сопровождалась усилением фискального давления.

Особое внимание заслуживает проект Н.Гирса [10, с.160], одного из ключевых архитекторов реформ в азиатских владениях империи. В его представлении, административная унификация должна была служить не только инструментом контроля, но и интеграции, построенной на упрощении языков общения, упорядочивании судопроизводства и отказе от «экзотических» форм власти. Тем не менее, в системе, ориентированной на оседлые европейские нормы, кочевой социум оставался чужеродным телом, не укладывающимся в представления о рациональности и дисциплине.

Важной особенностью периода реформ стало столкновение двух управленческих традиций – Оренбургской и Сибирской. Первая предполагала относительную автономию местных элит и гибкие формы взаимодействия с казахами, сложившиеся ещё с XVIII века. Вторая – централизованную модель с жёстким контролем. Введение Положения 1868 года означало победу сибирской системы, что вызвало недовольство многих представителей киргизской знати, опасавшихся утраты влияния и доходов.

Административные реформы 1860-х годов, таким образом, стали отправной точкой масштабных изменений, направленных на трансформацию степи в управляемое административное пространство. Однако отсутствие диалога с местным населением, игнорирование специфики кочевого уклада и усиление фискального давления привели к напряжённости и, в конечном итоге, стали одним из важнейших факторов, приведших к восстанию 1869 года. Новое «Положение» предусматривало: замену казахских султанов русскими чиновниками, введение системы избранных местных лидеров (волостных и аульных старшин), увеличение налогов для финансирования новой администрации.

Усиление беспорядков российские власти пытались объяснить в основном тем, что казахи поняли «Новое положение» превратно, в искаженном виде, т.е. как распространяемой татарскими муллами и казахскими султанами, которые по новым порядкам утрачивали свое прежнее влияние. Одним из элементов распространяемых по степи слухов была идея о том, что изъятие казахов из ведомства ОМДС (Оренбургского магометанского духовного собрания) - К.Е., «имеет намерение обратить их в Православие через два года, ибо «Положение» утверждено только на два года в виде опыта» [15, с.71-72]. Муллы и бывшие лидеры распространяли слухи о принудительном крещении и воинской повинности, что усилило недовольство. Казахи начали формировать вооружённые отряды, совершавшие

набеги на русские поселения и торговые пути. Военные и гражданские власти были вынуждены действовать быстро и решительно, применяя силу для подавления мятежа.

Восстание казахов (казахов) в 1869 году охватило обширные территории Уральской и Тургайской степей. Оно стало прямым откликом на политику Российской империи по административной трансформации кочевого пространства и насильственное внедрение «Положения 1868 года». Вопреки ожиданиям властей, что реформы будут восприняты как шаг к «цивилизованному управлению», местное население расценило происходящее как угрозу своим базовым социальным, экономическим и религиозным практикам.

Одной из ключевых причин восстания стало усиление налогового давления. Новое административное деление сопровождалось введением упорядоченной и, как казалось чиновникам, «справедливой» системы податей. Документы того времени показывают, что чиновники воспринимали восстание как угрозу стабильности всей реформы. Вторым фактором стало восприятие «Положения» как попытки разрушения сакрального порядка. Реформа отменяла власть султанов – потомков Чингисхана, которые были носителями легитимности с точки зрения ислама и тюркской традиции. Их заменяли русские уездные начальники, зачастую незнакомые с языком, обычаями и религией местного населения. Особенно тревогу вызывало положение о «свободе выбора мулл», которое расценивалось как попытка подорвать исламскую иерархию и ввести внешнее управление над духовной сферой.

Отдельного внимания заслуживает страх рекрутчины – несмотря на то, что Положение прямо освобождало казахов от воинской повинности, слухи о насильственном крещении и призыве в армию распространялись с невероятной скоростью. Это отражает глубинное недоверие к русским властям и демонстрирует, как неформальная коммуникация (слухи, предания, рассказы мулл) формировала восприятие власти в условиях информационного вакуума [16, с.229].

В апреле 1869 года в Оренбургском крае начались активные выступления. Казахские отряды нападали на почтовые станции, торговые пути и русские поселения. Одним из первых серьёзных инцидентов стало нападение на отряд полковника Штемпеля, который был окружён превосходящими силами повстанцев. В мае 1869 года отряд барона фон Штемпеля [17], состоявший из пехотной роты, двухсот уральских казаков и двух пушек, двигался от озера Житы-Куль к реке Уил. Несмотря на слухи о возможном нападении, 20 мая два казаха, заявили о готовности принять новые порядки. Штемпель освободил пленных, но это оказалось уловкой. Казахи внезапно окружили отряд, используя тактику быстрых конных манёвров. Они захватили 16 повозок и убили двух возниц. Отряд оказался в трудной позиции, страдая от жары и нехватки воды. Штемпель организовал оборону в форме каре, а решающий выстрел из пушки солдата, вызвал панику среди повстанцев, заставив их отступить. Отряд добрался до Калмыковской заставы, потеряв одного из адъютанта... Этот эпизод подчёркивает тактические трудности русских войск в степи и изобретательность казахов. Казахи потеряли тысячи голов скота и имущество, что привело к экономическому упадку. Русские поселенцы и торговцы также пострадали от грабежей [18, №28,29,33].

После восстаний были созданы комиссии, включая комитет под руководством генерала Крыжановского, для пересмотра политики. Бийские советы для урегулирования споров оказались малоэффективными. Русские власти ответили отправкой военных отрядов, включая казаков и пехоту. В прессе возникли дебаты о причинах и последствиях восстания, где мнения разделились между либеральными и консервативными кругами.

К июлю 1869 года основные очаги восстания были подавлены, хотя отдельные стычки продолжались до 1870 года. Хивинское ханство сыграло ключевую роль, отправляя агитаторов и военные отряды (до 6000 человек в 1869 году). Однако их усилия были ограничены логистическими проблемами и недостаточной поддержкой среди казахов. Первоначальные выступления начались весной 1869 года в районе нижнего течения Уила и Хобды. Уже к апрелю восстание охватило роды, кочевавшие вдоль реки Эмбы. По сообщению «Русского инвалида» и «Биржевых ведомостей», мятежники собирались группами от 100 до

500 человек, организуя нападения на казачьи станицы, сжигая сено и угоняя скот. В мае-июне 1869 года наибольшую активность проявили вооружённые группы, действовавшие против гарнизонов на Илекской линии и в районе укреплений Эмбенского уезда.

Отдельные столкновения сопровождались значительными потерями с обеих сторон. Согласно публикациям, в районе Горячинского форпоста было убито 11 казаков и 2 офицера. Имперская армия вынуждена была сформировать несколько карательных отрядов, одним из которых командовал подполковник Новокрещенов. Несмотря на численное превосходство киргизских отрядов, регулярная армия с артиллерией и кавалерией вскоре взяла верх. К лету 1869 года восстание было подавлено, но его последствия ощущались ещё долго – как в виде перемещений родов, так и в усилившихся репрессиях.

Особую активность в восстании проявили Адаевцы, кочевавшие в районе между Аральским и Каспийским морями. Это был один из наиболее сплочённых и мобильных родов, обладавший устоявшимися структурами внутреннего самоуправления. Именно они организовали нападения на Эмбенский пост и приняли участие в сражениях с отрядами Штемпеля и Веревкина [18, №28, 29, 33]. Шектинцы, один из влиятельнейших родов Тургайской области, официально выразили лояльность и подчинились «Положению». Однако часть родов в пределах их объединения, в том числе племена, кочевавшие вблизи Урала, оказывали пассивное сопротивление, отказываясь от взаимодействия с властями и укрывая беглецов. Кетинцы, кочевавшие по реке Хобде, заняли промежуточную позицию: часть из них активно участвовала в вооружённых акциях, другая часть предпочитала избегать прямого конфликта, высылая депутатов с просьбами о смягчении условий «Положения». Таким образом, реакция родов на реформы была неоднородной, что подчёркивает сложность социальной структуры степи и наличие у кочевых сообществ собственных стратегий адаптации и выживания. Одни обвиняли чрезмерную спешку реформаторов, другие – недостаточную жесткость властей в регионах. Мятежи рассматривались не как социально-политическая реакция, а как следствие подстрекательства «враждебных элементов», и именно в таком ключе строилась официальная риторика и политика подавления.

Первоначально подавление восстания было возложено на местные казачьи формирования, однако быстро стало ясно, что масштабы выступлений требуют вмешательства регулярной армии. С весны 1869 года в степь были направлены несколько военных отрядов, сформированных из регулярных частей, казачьих подразделений и иррегулярных помощников. Полковник Штемпель, действовавший в районе Эмбенского поста, столкнулся с организованным сопротивлением крупных групп мятежников, преимущественно из рода Адаевцев [19, №59]. Его отряду удалось занять укрепление, несмотря на нехватку продовольствия и трудности передвижения по бездорожью. Генерал-майор Верекин, прибывший в западную часть Тургайской области, занял более стратегическую позицию: он одновременно руководил переговорами с лояльными родами и планировал принудительное введение «Положения». Его донесения в столицу подчёркивали, что сопротивление сохраняется в основном на Эмбе, а остальная часть степи «успокоена». Генерал Комаровский действовал более агрессивно: в его зоне ответственности (восточные уезды Оренбургского края) были организованы карательные экспедиции против аулов, укрывавших участников восстания. Его тактика включала угон скота, сожжение зимовок и арест старшин.

После подавления активной фазы мятежа (лето–осень 1869 г.), империя сделала ставку на создание новых укреплённых пунктов и усиление постоянного военного присутствия в степи. В районе Илека и Хобды были заложены новые форты и заставы, предназначенные для наблюдения за кочевыми маршрутами и пресечения потенциальных выступлений. Вдоль реки Эмбы строились форпосты, предназначенные для изоляции «проблемных» родов. Изменились и методы административного контроля: временно приостановив выборность аульных старшин, власти назначали управителей из числа «надежных» лиц или вводили прямое военное администрирование. В уездах, где сохранялась напряженность, практиковалось разделение родов на более мелкие административные единицы, чтобы подорвать их

коллективную солидарность. Имперские меры включали как жесткие репрессии, так и точечные акты амнистии, направленные на стабилизацию ситуации. Сотни участников восстания были заключены, часть – сослана, отдельные аулы подверглись конфискации имущества. В то же время, с родами, выразившими лояльность, заключались договорённости об амнистии, при условии добровольного внедрения «Положения».

Официальные отчёты подчеркивали, что к осени 1869 года более 20 000 кибиток формально приняли новые административные нормы, что позволяло имперским чиновникам представить восстание как «локальный эпизод» [20, №134]. Однако реальное положение в степи оставалось напряжённым: усилилась миграция родов в менее контролируемые районы, участились конфликты между «лояльными» и «мятежными» группами.

В долгосрочной перспективе, восстание 1869 года стало важным уроком для имперской администрации. Оно показало неэффективность одномоментных реформ без учёта специфики местных обществ. Впоследствии риторика «цивилизаторской миссии» уступила место более прагматичному подходу, допускающему компромиссы с традиционной структурой власти, особенно в духовной сфере. Конечно, вследствие превратно истолкованной информации и слухов российские власти могли отказываться от тех или иных намеченных реформ, или, наоборот, действовать еще более непоследовательно и непопулярно, демонстрируя политику, которую А. Капшелер назвал «прагматической гибкостью» [21, с. 129-135]

Реформы, направленные на централизацию управления и унификацию налоговой системы, резко ухудшили условия жизни казахов, особенно в Оренбургском крае, где местная администрация не справлялась с установлением порядка и безопасностью [12, кн.VII]. Положение усугубилось конфликтами между казахами и русскими поселенцами, грабежами и насилием, о которых широко сообщали газеты «Современная известия», 1869, №121,134 [20,22]. Пресса по запискам В.Потто [16], «Из походных записок о действиях в степи в 1869 году» В. Голованова [18, №28,29]; «Всемирная иллюстрация», 1870, №53 [17], описывала восстание как масштабный конфликт, подчеркивая трудности военных операций Российской империи. По нарративным описаниям восстания например, наиболее драматическим эпизодом стала атака на отряд барона фон Штемпеля в урочище Казы-Бек, освещенная с точки зрения «героизма» русских солдат и казаков и хаотичности сопротивления. Однако, несмотря на первоначальные успехи восставших, восстание было подавлено силами Российской империи при помощи военных мер.

Обсуждение

Анализ газетных публикаций показывает, как имперские СМИ формировали образ восстания, часто демонизируя мятежников и оправдывая необходимость жесткого подавления. Местная администрация воспринималась прессой как неспособная обеспечить безопасность и порядок, что подтверждает кризис имперского управления окраинными территориями (Н. Середа, 1891; «Современная известия», 1869, №121). Важным элементом восприятия восстания было подчеркнутое противопоставление цивилизаторской миссии империи традиционному укладу жизни казахов.

Казахские восстания 1869-1870 годов иллюстрируют сложности колониального управления в условиях кочевого образа жизни. Реформы, хотя и направленные на «модернизацию», не учитывали культурные и социальные особенности казахов, что спровоцировало сопротивление. Внешнее влияние Хивы подчёркивает геополитическую конкуренцию в регионе. Документы предоставляют ценную информацию, но их преимущественно русская перспектива ограничивает понимание мотивов казахов. Для более полной картины необходимы дополнительные источники, такие как устные предания или хивинские архивы. События также подчёркивают необходимость гибкого подхода к управлению, что стало уроком для последующих реформ.

В 1869 году российское правительство ввело административную реформу «Положение», которая переорганизовала управление Казахской степью, разделив её на Тургайскую и Уральскую военные губернии. Реформа заменила традиционных казахских султанов на

русских уездных начальников, ввела избираемых местных чиновников и увеличила налоги для финансирования новой администрации. Хотя реформа обещала сохранить казахские обычаи, свободу вероисповедания и освобождение от воинской повинности, она столкнулась с сильным сопротивлением, особенно в Уральском и западном регионах степи [21, с.339]. Сопротивление переросло в восстание, в ходе которого казахские племена, формировали вооружённые отряды («шайки»), занимавшиеся налётами, угоном скота, поджогами и атаками на русские и лояльные казахские поселения. Российские власти ответили военными действиями, направив казачьи и пехотные подразделения для подавления восстания и защиты лояльного населения. Восстание осложнялось внешним вмешательством, в частности, из Хивинского ханства, которое сотрудничало с повстанцами, предоставляя убежище и поддержку.

К концу 1869 года некоторые казахские племена, например, Шектинский род под руководством Есета Кутебарова, начали подчиняться новому порядку, и ситуация постепенно стабилизировалась, хотя напряжённость сохранялась. Восстание также повлияло на экономику, нарушив торговые пути в Туркестан и затронув оренбургских купцов. В качестве руководителей восстания источники называют Есет Кутебарова - лидера Шектинского рода, изначально он сопротивлялся, но позже принял «Положение», став помощником уездного начальника. А также Х.Арсланова - бывшего помощника султана, ключевого «фигуранта» в руководстве повстанческими отрядами, известного своей «хитростью» и лидерскими качествами, Азбергана Мунайтпасова - «беглого» казаха, сотрудничавшего с хивинскими силами, участвовавшего в налётах. Внешние агитаторы такие как фигуры из Хивы, включая Садыка (сына Кенесары), Назар (бунтарь) и Катты-Туру (сына Бухарского эмира), якобы по слухам «подстрекали» казахов к сопротивлению. Причины восстания варьируются в зависимости от источника, что отражает разные точки зрения: официальная российская перспектива («Русский Инвалид», «Биржевые ведомости»): восстание рассматривается как результат дезинформации и агитации со стороны бывших казахских элит (султанов, мулл) и внешних сил, таких как Хива. Указано, что реформы были направлены на благо казахов, сохраняя их обычаи, а сопротивление – следствие ложных слухов о принудительном крещении и воинской повинности. Например, "Русский Инвалид" отмечает, что 11 000 кибиток Шектинского племени приняли реформы мирно.

В критической перспективе (Всеобщая Газета», «Голос»», «СПБ. Ведомости» – Казах-Адаевец [19]: критикуют поспешное и нечувствительное внедрение реформ, подчёркивая историческую вражду между казахами и уральскими казаками. Например, «Казах-Адаевец» в «СПБ. Ведомости» обвиняет казаков в захвате земель (левый берег Урала) и угнетении, что стало ключевой причиной сопротивления. Слухи о культурной ассимиляции и экономических тяготах также упоминаются как триггеры.

Нейтральные наблюдательные отчёты по «Современным известиям» [20, 22, 24, с. 3-4.]: эти источники признают как усилия российских властей, так и обоснованные опасения казахов. Они отмечают роль слухов и внешнего влияния Хивы, но также указывают на сложности внедрения реформ в регионе с уникальными культурными и географическими условиями.

Анализ показывает разделение между официальными нарративами, поддерживающими российские реформы, и критическими взглядами, подчёркивающими исторические и культурные конфликты. Сравнение точек зрения разных источников на причины и участников, как показано выше свидетельствует о том, что восстание казахов 1869 года было важным событием, которое широко освещалось в русской прессе того времени. Пресса предоставляла информацию о причинах, ходе событий и последствиях, отражая сложность ситуации и различные точки зрения. Русские газеты и журналы, такие как «Русская мысль», отмечали, что восстание было вызвано административными реформами, которые угрожали традиционному образу жизни казахов. Реформы включали замену местных лидеров на русских администраторов и введение новых налогов, что вызвало недовольство. Пресса

сообщала о массовых выступлениях, нападениях на русские укрепления и казачьи поселения. Например, «Всемирная иллюстрация» [27, с.10-11] подробно описала атаку на отряд барона фон Штемпеля, подчёркивая интенсивность сопротивления. Газеты освещали военные действия, такие как строительство укреплений и переговоры с повстанцами, а также экономические потери для казахов. Некоторые публикации критиковали действия властей, предлагая более культурно чувствительный подход. На основе анализа предоставленных документов, включая статьи из «Русской мысли» (1891-1892), сводки из различных газет и журналов 1869 года, а также детальный отчёт из «Всемирной иллюстрации» (1870), можно выделить следующие аспекты освещения.

Русская пресса подробно анализировала причины восстания, связывая их с административными реформами, которые Россия пыталась внедрить в казахских степях. Местные газеты отражали страх перед дальнейшим распространением мятежа и предлагали усилить военное присутствие. Например, в «Русской мысли» [12, с.40-43] отмечалось, что реформы были проведены поспешно и без учёта местных обычаев, что вызвало недовольство среди казахов. Кроме того, пресса подчёркивала влияние внешних факторов, таких как агитация со стороны Хивинского ханства, которая усугубила ситуацию. Упоминалось, что хивинские и туркменские «банды», насчитывающие до 12 000 человек, пересекали российские территории, поддерживая повстанцев и проводя рейды на торговые пути, такие как Орск-Казалинский тракт.

Публикации в «Русской мысли» и «Биржевых ведомостях» подчеркивали необходимость соблюдения закона и порядка. Упоминалось, что восстание началось в начале 1869 года, с основными очагами сопротивления в районах рек Илек, Эмба и Хобда. Казахи формировали вооружённые отряды («шайки»), которые занимались рейдами, угоном скота, поджогами (например, сжиганием сена и усадеб) и нападениями на русские форты, казачьи поселения и даже на тех казахов, кто принял новые реформы. Некоторые статьи пытались оправдать действия восставших, объясняя их тяжёлыми социально-экономическими условиями. Особое внимание пресса уделяла конкретным эпизодам. Например, в «Всемирной иллюстрации» подробно описан случай нападения на отряд барона фон Штемпеля у озера Джаман-Сай. Этот эпизод стал символом упорства повстанцев: отряд, состоящий из одной пехотной роты, двухсот уральских казаков и двух пушек, направлялся на Ойильскую ярмарку, но был атакован, когда находился в уязвимом положении, окружённый холмами. Казахи использовали тактику партизанской войны, включая поджоги сена для выкуривания русских войск, но в конечном итоге были рассеяны артиллерийским выстрелом русского солдата Сабатова. Пресса отметила, что казахи позже утверждали, что их было до 20 000 бойцов, и приписывали своё поражение божественному вмешательству, считая, что барон фон Штемпель молился за победу [27, с.10-11].

Русская пресса освещала военную реакцию на восстание, включая отправку нескольких отрядов в степь для подавления сопротивления, защиты лояльных казахов и строительства укреплений, таких как Ак-Тюбе и Уильская крепость [31, с.311]. Ключевыми военными лидерами, упомянутыми в газетах, были генералы Веревкин, Баллюзек и полковник граф Борх, с участием казаков, пехоты и артиллерии. Например, в «Русской мысли» описывалось, как генерал Веревкин разработал стратегию сосредоточения сил в бассейне реки Уиль, ключевой области для казахских собраний, что позволило рассеять повстанцев к концу июня 1869 года. К августу 1869 года восстание было в основном подавлено, хотя отдельные группы продолжали сопротивление, уходя в районы, такие как Хива [12, с.40-43]. Пресса также сообщала о попытках переговоров. Они подчеркивали отрыв центра от реальных нужд степного населения. Однако в некоторых публикациях, таких как «Санкт-Петербургские Ведомости», звучала критика в адрес уральских казаков, обвиняемых в жестокости и захвате земель, что, по мнению некоторых корреспондентов, подогревало казахское сопротивление. В то же время другие статьи защищали казаков, подчёркивая их роль как защитников границы и отрицая широкие злоупотребления.

Русская пресса не была единодушной в оценке событий. Например, «Русский Инвалид» [9] представлял более оптимистичную картину, сообщая о стабилизации ситуации и подчинении многих казахских групп. Напротив, «Всеобщая Газета» [32] и «Голос» [33, с.3.] подчёркивали серьёзность восстания, приписывая его поспешности реформ и исторической вражде между казахами и казаками. В «Санкт-Петербургских Ведомостях» корреспондент под псевдонимом «Казах-Адаевец» [19] обвинял казаков в жестокости, что вызвало ответные аргументы, защищающие их как необходимую силу на границе. Пресса также поднимала вопросы о эффективности реформ. Некоторые статьи предлагали, что более медленный, культурно чувствительный подход мог бы предотвратить восстание, в то время как другие защищали реформы как необходимый шаг к «модернизации». Эти дебаты отражали более широкие общественные озабоченности по поводу колониальной политики и межнациональных отношений.

Таким образом, образ мятежа в прессе стал ареной борьбы различных политических нарративов. Пресса сообщала о мерах компенсации, организованных через собрания биев (местных лидеров), но признавала их недостаточность. Упомянулось о создании комиссий в 1871 году для пересмотра реформ, с целью предотвращения будущих волнений через более внимательное отношение к местным жалобам. Газеты также отражали опасения по поводу долгосрочной стабильности региона, особенно в свете внешних угроз от Хивы и других центральноазиатских государств. Например, в источниках отмечалось, что к середине 1869 года ситуация начала успокаиваться, но сохранялись риски новых волнений, особенно если внешняя агитация продолжится. Некоторые публикации, такие как в «Всемирной иллюстрации» [27, с.10-11], служили исправлением более ранних, менее точных отчётов в газетах. Например, детальный рассказ об атаке на отряд барона фон Штемпеля предоставил более точное представление о масштабах и интенсивности сопротивления, основываясь на свидетельствах очевидцев. Это подчёркивает, что пресса стремилась к большей точности, реагируя на первоначальные недочёты в освещении. Русская периодическая печать сыграла важную роль в формировании общественного восприятия казахского восстания 1869 года. Историография долгое время воспринимала это восстание как второстепенное, хотя документы говорят об обратном.

«Русский инвалид» [9, с.2-3], как официальное правительственное издание, представлял восстание как локальное и почти завершённое. В №107 от 1869 года подчёркивается, что «11 000 кибиток Чиклинского рода уже приняли новое Положение» и что сопротивление «ограничивается лишь некоторыми родами на Эмбе». Такая риторика маскировала масштабность восстания и транслировала образ успешной имперской миссии.

В «Современных известиях» [22,26] содержится более разнообразная информация, в том числе корреспонденции с места событий. Например, в №121 и №134 упоминаются «недоразумения» и «волнения», но при этом подчеркивается, что казаки страдают от «недоверчивости» казахов, которые «не содействуют в поимке хищников» и «укрывают мятежников». Автор статьи отмечает: «по нашему, теперь в степи не недоразумение, а просто уж волнение, пожалуй – возмущение».

«Русская мысль», в отличие от сугубо официальных изданий, в 1890-х годах опубликовала ретроспективные материалы (в частности, работы Н.Середы), в которых признавалась непоследовательность и грубость имперской политики в степи [14, с.22-31]. Середа приводит подробности «жестоких подавлений» и указывает на «системное непонимание степного уклада».

Анализ текстов показал, что пресса систематически воспроизводила бинарную оппозицию: «цивилизованная Россия» – «дикая степь». Восстание интерпретировалось не как политическая реакция или форма самоорганизации, а как следствие «варварской ментальности», «ложных слухов» и «влияния мулл и интриганов». Например, в корреспонденции «Биржевых ведомостей» [28,29,30] говорится, что «народ киргизский, в массе своей, не осознаёт преимуществ нового положения» и «подвержен ложным слухам о

крещении». Такой подход позволял легитимировать насильственные меры как необходимую педагогическую стратегию: восстание – как следствие непонимания, а подавление – как часть процесса просвещения и «введения в гражданство». Участие казахских родов в сопротивлении представлялось следствием их «податливости к фанатизму» [31], а не рациональной реакции на угрозу их укладу жизни.

Реформы, в том числе «Положение о киргизах», в публичной риторике освещались как дар императора, акт великодушия, направленный на благо «непросвещённого народа». Генерал-губернатор, обращаясь к казахам, утверждал: «Государь Император... дарует вам право строить мечети и выбирать мулл по своему усмотрению... но вы не достойны выборов, если не оцените этой милости». В то же время оправдание насилия строилось на аргументации о «неизбежности» – как будто бы империя вынуждена защищаться от неблагодарного и неразумного подданного. Официальная пресса подчёркивала: «Необходимо выслать диверсионные отряды... для предотвращения дезорганизации управления и отпадения кочевых масс от влияния России».

Заключение

Таким образом, восстание 1869 года в русской печати не рассматривалось как выражение политического сознания или протеста против колониального вмешательства. Оно было включено в идеологическую схему, в которой Россия выполняла роль «просветителя», а кочевники – роль пассивных объектов этого просвещения. Такая логика позволяла оправдывать любые формы насилия – от сожжений аулов до депортаций – как «военно-административные меры», необходимые для установления порядка. Русская пресса того времени играла важную роль в формировании общественного мнения о восстании 1869 года. Она не только сообщала о событиях, но и предоставляла анализ причин, критику действий властей и разнообразные точки зрения на управление казахскими степями. Это отражает сложность и многоаспектность восприятия восстания в русском обществе, подчёркивая необходимость более внимательного подхода к колониальной политике.

Контент-анализ материалов о восстании 1869 года показывает, что это был сложный конфликт, вызванный введением «Положения», сопротивлением казахов и внешним вмешательством. Официальные источники видят реформы как благо, тогда как критические подчёркивают их поспешность и угнетение. Эти различия подчёркивают трудности управления колониальными окраинами в рамках империи и реакции местного казахского населения на реформы правительства, как нам представляется, была сильным сдерживающим фактором, который потенциально ослаблял российские власти [15, с.52].

Исследования показывают, что восстание казахов 1869 года в Уральской и Тургайской областях получило значительное внимание в русской прессе, отражая как официальные, так и критические точки зрения. Кажется вероятным, что пресса подчёркивала причины восстания, такие как административные реформы и внешнее влияние Хивинского ханства, а также военные действия и их последствия. Существуют разногласия в оценках, с одной стороны, оптимистическими отчётами о стабилизации, а с другой – критикой поспешности реформ и роли казаков.

Восстание казахов 1869 года в Уральской и Тургайской степях стало одним из важнейших эпизодов сопротивления колониальной политике Российской империи в Центральной Азии. Оно возникло не как спонтанный бунт, а как результат системных противоречий между имперским проектом административной унификации и реальностями кочевого уклада. Новое «Положение о киргизах» 1868 года, хотя и декларировало цели «модернизации» и правопорядка, воспринималось населением как посягательство на традиционный образ жизни, социальную и религиозную автономию.

Оценка результатов восстания показывает его двойственную природу. С одной стороны, оно было жестко подавлено: к осени 1869 года большинство родов формально подчинились требованиям властей, а ключевые лидеры были арестованы или нейтрализованы. В степи было усилено военное присутствие, построены новые форты, введены репрессивные меры,

изменены формы управления. Империя, казалось бы, добила стратегического контроля над регионом. С другой стороны, восстание выявило предельные границы имперского проекта в Степи. Оно показало, что насильственное присоединение кочевых обществ в бюрократическую и правовую систему, заимствованную из европейской части империи, не может быть успешной без учета культурной специфики, родо-племенной структуры казахского общества, обычаев и мобильности населения. Имперская власть столкнулась с тем, что формальное введение законов не гарантирует реального повиновения, а территориальный контроль не означает легитимности в глазах местного населения.

В таких ситуациях, согласно П. Верту, истолкование преобразований (изъятие казахов из ведения ОМДС [23] (Оренбургского магометанского духовного собрания) - К.Е., закрытие мечетей и др.), распространявшихся обычно путем слухов, ограничивало действия властей, заставляя их идти на компромисс, или совсем отказываться от той или иной акции [34, с.58]. Реформа по изъятию казахов из ведомства муфтиата была логическим продолжением общеимперских и региональных проектов по преобразованию мусульманских институтов в целом в Российской империи. В этом смысле восстание сыграло важную роль в трансформации имперской политики в регионе. Новая интерпретация подчеркивает его значимость как индикатора кризиса колониальной модели управления. Власть стала уделять больше внимания «умиротворению» через договорённости и селективное признание степной специфики, а не только через репрессивные кампании. Восстание 1869 года стало не просто протестом против реформ, а сигналом того, что методы управления, навязываемые центром, не соответствовали жизни и ожиданиям кочевников. Это событие показывает, как незнание или игнорирование местных реалий может привести к кризису. Исследование позволяет глубже понять, почему восстание произошло, как оно осмысливалось современниками и какие образы формировались в общественном мнении. Оно также подчёркивает границы возможностей империи при попытке установить власть в сложном и многонациональном регионе.

В контексте восстания 1869 года действия Российской империи в степях нельзя воспринимать как простую реакцию на периферийное недовольство. Это было частью масштабного, системно выстроенного проекта колониального расширения, в котором унификация управления, милитаризация границ и замена местных властей шли рука об руку. Как подчёркивает Моррисон, «Российское правление в Туркестане не было импровизацией или непоследовательностью. Напротив, оно представляло собой целенаправленные усилия, направленные на то, чтобы подчинить регион рациональной и централизованной системе имперского управления» [35, с. 537). Это позволяет понять восстание не как исключение или сбой, а как логичную и неизбежную форму ответа на стремление империи подчинить и стандартизировать сложное и разнообразное казахское общество.

Таким образом, восстание 1869 года оказалось поворотным пунктом в истории российской колониальной политики в Центральной Азии. Оно не просто обозначило сопротивление, но и вызвало переоценку имперской стратегии в отношении кочевых обществ. Для историков это событие представляет собой не только эпизод насилия и конфликта, но и ценное свидетельство о границах власти, природе империи и механизмах адаптации на периферии. Восстание 1869 года в Уральской и Тургайской областях стало ярким проявлением кризиса российского имперского управления. Пресса того времени играла значительную роль в формировании общественного мнения, акцентируя внимание на неуправляемости окраин и необходимости жестких мер для восстановления порядка.

Список использованной литературы:

1. *Материалы по истории политического строя Казахстана. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1960. – 445 с.*
2. Герасимов И., Глебов С., Каплуновский А., Могильнер М., Семёнов А. В поисках новой имперской истории // *Ab Imperio*. 2005. №1. – URL: <https://zeithistorische-forschungen.de/sites/default/files/medien/material/abimperio.pdf>

3. Саид Э. Ориентализм: Западные концепции Востока / Пер. с англ. В.Голышева, С.Силаева. – М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2006. – 560 с. – URL: https://ru.esimde.org/wp-content/uploads/2017/12/said_edvard_orientalizm.pdf
4. Burbank J., Cooper F. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. – Princeton: Princeton University Press, 2010. – 511 с. – URL: <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691152363/empires-in-world-history>
5. Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. – Ithaca: Cornell University Press, 2004. – 312 с. – URL: <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801442556/taming-the-wild-field>
6. Crews R.D. For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. – 463 с. <https://doi.org/10.1215/0961754X-2009-041>
URL: https://www.academia.edu/53227915/For_Prophet_and_Tsar_Islam_and_Empire_in_Russia_and_Central_Asia
7. Etkind A. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. – Cambridge: Polity Press, 2011. – 254 с. URL (PDF): <https://dokumen.pub/internal-colonization-russias-imperial-experience-9780745651293.html>.
8. Stoler A.L. Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule. – Berkeley: University of California Press, 2002. – 336 с. – URL: <https://www.ucpress.edu/book/9780520232625/carnal-knowledge-and-imperial-power>
9. Русский инвалид. Из Оренбурга. 1869. 107.
10. Сулейменов Б. "Подготовка реформы 1867 - 1868 гг. в Казахстане. // Известиях Казахского филиала Академии наук СССР. 2(27) 1946 г. - 160 стр.
11. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах (о казахах) / А.Е. Алекторов; [под общ. ред. У.К. Калижанова; сост.: Албеков Т., Орынгалы К.С., Мурсалимова Н.; пер. текста на современную каз. графику: А. Ахетов]... – Алматы: Эдбейт Әлемі, 2013. - 975 с.
12. Середа Н. Из истории волнений в Оренбургском крае (Материалы для истории последнего киргизского восстания 1869-1870 гг.). IV. Действие отрядов в степи Уральской области. V. Торжество бунтовщиков по поводу отступления русских отрядов. – VI. - События в степи Тургайской области. - Участие Хивы в последних беспорядках и причины его влияния на за эмбенских ордынцев). // Русская мысль. – 1891. – Кн. VII. – С. 40-43. Еще у этого автора имеется «Неопубликованная записка о восстании 1869 г.» в Оренбургском областном государственном архиве, фонд 6, опись 10-й.
13. Середа Н. Из истории волнений в Оренбургском крае (Материалы для истории последнего киргизского восстания 1869-1870 гг.) // Русская мысль. – 1891. – Кн. X. – С. 66-90.
14. Середа Н. Из истории волнений в Оренбургском крае (Материалы для истории последнего киргизского восстания 1869-1870 гг.) // Русская мысль. – 1891. – Умиротворение степи и удовлетворение пострадавших. Кн. VIII. – С. 66-90. – Русская мысль - 1892, Книга X. С. 22-31.
15. Шаблей, П.С. Оренбургское магометанское духовное собрание и проекты преобразования мусульманских институтов в казахской степи в 50-60 гг. XIX в / П.С. Шаблей // Tartaria Magna. – 2012. – №1. – С. 48-84. <https://elibrary.ru/item.asp?id=17670693>
16. Потто В. О степных походах // Публичные лекции в Оренбургском юнкерском училище 1872г. – Военный сборник. – 1873. – №4. – С. 229-267.
17. Эпизод из последнего киргизского восстания // Всемирная иллюстрация. – 1870. – №53
18. Уральские Войсковые Ведомости. Отдел неофициальный. В.Голованов. Из походных записок о действиях в степи в 1869 году. – 1871. 28, №29, №33.
19. СПб. Ведомости. (Корреспонденция «Спб. Ведомостей»). – 1869. 59.
20. Современные известия. Из Оренбурга – 1869. – №134.
21. Каппелер А. Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи // Отечественная история. 2003. №2.

22. *Современные известия. Дела в Оренбургской степи* – 1869. – №121
23. «Об управлении духовными делами киргизов» Временного Положения 1868 г. п. 252, 254-256//*Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. - А-А., 1960.*
24. *Современные известия. Из Оренбурга. 1869. – №121.*
25. *Биржевые ведомости. Внутренняя почта. Оренбург. – 1869 – №149.*
26. *Современные известия. Дела в Оренбургской степи. - 1869. – №134.*
27. *Всемирная иллюстрация. Н.Ф.(неизвестный автор). Эпизод из последнего Киргизского восстания. Нападение на отряд барона Штемпля вооруженных шаек киргиз, по дороге от озера Джиты-Куль до урочища Казы-Бек на Р. Уил. -1870. – №12.*
28. *Биржевые ведомости. Внутренняя почта. Оренбург. - 1869. – №150.*
29. *Биржевые ведомости. Внутренняя почта. Оренбург. - 1869. – №76.*
30. *Биржевые ведомости. Из Оренбурга 1869. – №1157*
31. *События в степи Уральской области в 1869 г. [Брошюра Юрко]. – Б.м., б.г. – 38 с.*
32. *Всеобщая газета. Областной отдел – 1869. – №11.*
33. *Голос. Из Оренбургского Края (корреспонденция «Голоса»). -1869. – №278-186; Голос. С Урала (корреспонденция «Голоса»). – 1869 - №95.*
34. *Верт Пол В. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. Сост. П.Верт, П.С.Кабытов, А.И. Миллер. - Москва, 2005. - с. 48-74.*
35. Morrison A. *The Russian Conquest of Central Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 640 с. <https://doi.org/10.1017/9781139343381>*
URL:https://www.academia.edu/1415703/The_Russian_Conquest_of_Central_Asia_A_Study_in_Imperial_Expansion_1814_1914

References:

1. *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana [Materials on the History of the Political System of Kazakhstan]. 1960. Vol. 1. - Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR.*
2. Gerasimov, I.S. Glebov, A. Kaplunovskii, M. Mogilner, and A. Semenov. 2005. “V poiskakh novoi imperskoï istorii” [In Search of a New Imperial History]. *Ab Imperio*, no. 1. <https://zeithistorische-forschungen.de/sites/default/files/medien/material/abimperio.pdf>.
3. Said, Edward W. 2006. *Orientalism: Zapadnye kontseptsii Vostoka [Orientalism: Western Conceptions of the East].* Translated by V.Golyshev and S.Silaev. - Moscow: Kanon+.
4. Burbank, Jane, and Frederick Cooper. 2010. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference**. Princeton: Princeton University Press. <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691152363/empires-in-world-history>.
5. Sunderland, Willard. 2004. *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe**. Ithaca: Cornell University Press. <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801442556/taming-the-wild-field>.
6. Crews, Robert D. 2006. *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia**. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://www.academia.edu/53227915/For_Prophet_and_Tsar_Islam_and_Empire_in_Russia_and_Central_Asia.
7. Etkind, Alexander. 2011. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. - Cambridge: Polity Press.*
8. Stoler, Ann Laura. 2002. *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press.* <https://www.ucpress.edu/book/9780520232625/carnal-knowledge-and-imperial-power>.
9. *Russkii invalid [Russian Invalid]. 1869. “Iz Orenburga” [From Orenburg], no. 107.*

10. Suleimenov, B. 1946. "Podgotovka reformy 1867-1868 gg. v Kazakhstane" [Preparation of the 1867-1868 Reform in Kazakhstan]. *Izvestiia Kazakhskogo filiala Akademii nauk SSSR* [News of the Kazakh Branch of the USSR Academy of Sciences], no. 2(27).

Alektorov, A.E. 2013. *Ukazatel knig, zhurnalnykh i gazetnykh statei i zametok o kirgizakh (o kazakhakh)* [Index of Books, Journal and Newspaper Articles and Notes about the Kyrgyz (about the Kazakhs)]. Edited by U.K. Kalizhanov. Compiled by T.Albekov, K.S. Oryngali, and N.Mursalimova. Translated into modern Kazakh script by A.Akhetov. - Almaty: *Ádebiet Álemi*.

12. Sereda, N. 1891. "Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae (Materialy dlia istorii poslednego kirgizskogo vosstaniia 1869-1870 gg.)" [From the History of Unrest in the Orenburg Region (Materials for the History of the Last Kyrgyz Uprising of 1869-1870)]. **Russkaia mysl'* [Russian Thought], bk. VII.

13. Sereda, N. 1891. "Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae (Materialy dlia istorii poslednego kirgizskogo vosstaniia 1869-1870 gg.)" [From the History of Unrest in the Orenburg Region (Materials for the History of the Last Kyrgyz Uprising of 1869-1870)]. **Russkaia mysl'* [Russian Thought], bk. X.

14. Sereda, N. 1892. "Iz istorii volnenii v Orenburgskom krae (Materialy dlia istorii poslednego kirgizskogo vosstaniia 1869-1870 gg.). Umirotovorenie stepi i udovletvorenie postradavshikh" [From the History of Unrest in the Orenburg Region... Pacification of the Steppe and Compensation for the Victims]. *Russkaia mysl'* [Russian Thought], bk. X.

15. Shablei, P. S. 2012. "Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie i proekty preobrazovaniia musul'manskikh institutov v kazakhskoi stepi v 50-60 gg. XIX v" [The Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly and Projects for the Reform of Muslim Institutions in the Kazakh Steppe in the 1850s-60s]. *Tartaria Magna*, no. 1. <https://elibrary.ru/item.asp?id=17670693>.

16. Potto, V. 1873. "O stepnykh pokhodakh" [On Steppe Campaigns]. *Voiennyi sbornik* [Military Collection], no. 4.

17. "Epizod iz poslednego kirgizskogo vosstaniia" [An Episode from the Last Kyrgyz Uprising]. 1870. *Vsemirnaia illiustratsiia* [World Illustration], no. 53.

18. Golovanov, V. 1871. "Iz pokhodnykh zapisok o deistviakh v stepi v 1869 godu" [From Campaign Notes on Actions in the Steppe in 1869]. *Ural'skii Voiškovyia Vedomosti* [Ural Military Gazette], nos. 28, 29, 33.

19. *Sankt-Peterburgskiiia vedomosti* [St. Petersburg Gazette]. 1869. "Korrespondentsiia «Spb. Vedomostei»" [Correspondence of "St. Petersburg Gazette"], no. 59.

20. *Sovremenniaia izvestiia* [Contemporary News]. 1869. "Iz Orenburga" [From Orenburg], no. 134.

21. Kappeler, Andreas. 2003. "Dve traditsii v otnosheniiakh Rossii k musul'manskim narodam Rossiiskoi imperii" [Two Traditions in Russia's Relations with the Muslim Peoples of the Russian Empire]. *Otechestvennaia istoriia** [National History], no. 2.

22. *Sovremenniaia izvestiia* [Contemporary News]. 1869. "Dela v Orenburgskoi stepi" [Affairs in the Orenburg Steppe], no. 121.

23. "Ob upravlenii dukhovnymi delami kirgizov" *Vremennogo Polozheniia* 1868 g. p. 252, 254-256. 1960. In *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana* [Materials on the History of the Political System of Kazakhstan], Vol. 1. Alma-Ata: *Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR*.

24. *Sovremenniaia izvestiia* [Contemporary News]. 1869. "Iz Orenburga" [From Orenburg], no. 121.

25. *Birzhevia vedomosti* [Stock Exchange Gazette]. 1869. "Vnutrenniaia pochta. Orenburg" [Domestic Mail. Orenburg], no. 149.

26. *Sovremenniaia izvestiia* [Contemporary News]. 1869. "Dela v Orenburgskoi stepi" [Affairs in the Orenburg Steppe], no. 134.

27. Epizod iz poslednego Kirgizskogo vosstaniia. Napadenie na otriad barona Shtempelia vooruzhennykh shaek kirgiz, po doroge ot ozera Dzhity-Kul' do urochishcha Kazy-Bek na R. Uil" [An Episode from the Last Kyrgyz Uprising...]. 1870. *Vsemirnaia illiustratsiia* [World Illustration], no. 12.

28. *Birzhevia vedomosti* [Stock Exchange Gazette]. 1869. "Vnutrenniaia pochta. Orenburg" [Domestic Mail. Orenburg], no. 150.

29. *Birzheviia vedomosti* [Stock Exchange Gazette]. 1869. “*Vnutrenniaia pochta. Orenburg*” [Domestic Mail. Orenburg], no. 76.

30. *Birzheviia vedomosti* [Stock Exchange Gazette]. 1869. “*Iz Orenburga*” [From Orenburg], no. 1157.

31. “*Sobytiia v stepi Ural'skoi oblasti v 1869 g.*” [Events in the Steppe of the Ural Oblast in 1869]. N.d. [Brochure by Jurko]. 38 pp.

32. *Vseobshchaia gazeta* [Universal Gazette]. 1869. “*Oblastnoi otdel*” [Regional Department], no. 11.

33. *Golos* [The Voice]. 1869. “*Iz Orenburgskogo Kraia (Korrespondentsiia «Golosa»)*” [From the Orenburg Region (Correspondence of “The Voice”)], no. 186, 278; “*S Urala (Korrespondentsiia «Golosa»)*” [From the Urals (Correspondence of “The Voice”)], no. 95.

34. Vert, Paul W. 2005. “*Ot ‘soprotivleniia’ k ‘podryvnoi deiatel’nosti’: vlast’ imperii, protivostoianie mestnogo naseleniia i ikh vzaimozavisimost’*” [From “Resistance” to “Subversion”: Imperial Power, Local Opposition, and Their Interdependence]. In *Rosiiskaia imperiia v zarubezhnoi istoriografii. Raboty poslednikh let: Antologiiia* [The Russian Empire in Foreign Historiography. Recent Works: An Anthology], compiled by P.Vert, P.S. Kabytov, and A.I. Miller, 48-74. - Moscow: Novoe izdatel'stvo.

35. Morrison, Alexander. 2014. *The Russian Conquest of Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
https://www.academia.edu/1415703/The_Russian_Conquest_of_Central_Asia_A_Study_in_Imperial_Expansion_1814_1914.

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 06.35.51

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.002>

Б.Б. Токишкадилов^{1*}, Б.А. Бақытжанова², К.Д. Садыков³

¹Докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан Республикасы
E-mail: botabek87@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейхан университеті
Семей, Қазақстан Республикасы
E-mail: anar2104@mail.ru

³Тарих ғылымдарының магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
Семей, Қазақстан Республикасы
E-mail: sadykov.daryn@mail.ru

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Моңғолия қазақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және дәстүрлі мал шаруашылығы даму тарихына талдау жасау. Алтайдың күншығыс бетіне қоныс тепкен Моңғолиядағы қазақтар біртұтас қазақ әлемінің ажырамас бөлшегі болып табылады. Бүгінде әлем бойынша қазақ диаспорасы көп шоғырланған елдің бірі Моңғолиядағы қазақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына және шаруашылығы мен мәдениетінің даму ерекшелігін тарихи тұрғыда сараптауға басты көңіл бөлініп отыр. Шетелдік және отандық тарихнамада Моңғолияға қазақтардың қоныстануы, әлеуметтік және саяси тағдыры туралы ғылыми

еңбектерде негізінен орта жүздің керей, найман, уақ руларының көші ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. басына дейін жалғасқандығын көрсетеді.

Моңғолиядағы қазақтардың көп шоғырланған Баян-Өлгей және Қобда аймақтарындағы табиғи жағдайы дәстүрлі көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысуына ықпал етті. Моңғолия қазақтарының әлеуметтік-экономиканың негізі және тіршіліктің көзі мал шаруашылығы болғандықтан, мал басының ұлғайып отырғандығын статистикалық мәліметтер дәлеледейді. Моңғолиядағы қазақтардың 1940 жылы ұлттық аймақ мәртебесін алуы қандастарымыздың әл-ауқаты мен тұрмыс жағдайына және ұлттық құндылықтарын сақтап қалуына ықпал етті. Моңғолияның қазақтар мекендеген Баян-Өлгей аймағының табиғаты елдің әлеуметтік-экономикасының дамуына, төрт түлік мал басын ұлғайтуға қолайлы жағдайда өз ықпалын тигізді. Баян-Өлгей аймағы – қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы сақталған, ана тілі ең таза сақталған, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, мәдениеті өзінің ежелгі құндылығын жоғалтпаған өңірлердің бірі. Бүгінгі таңда тәуелсіздік алған жылдардан бастап ұлы көштің алғашқылардың бірі болып тарихи отанына оралған моңғолия қазақтары еді.

Кілт сөздер. Моңғолия қазақтары, Қобда, Баян-Өлгей, Алтай аймағы, Цин империясы, қазақ диаспарасы, дәстүрлі шаруашылық.

Алғыс. Мақала «1920 -1930 жылдардағы Кеңестік қысым саясаты нәтижесінде Моңғолияға қоныс аударған қазақтардың тағдыры және ерекшеліктері» жобасы аясында жазылды. (Жеке тіркеу нөмірі: АР19175164).

Б.Б. Токишкадиров^{1*}, Б.А. Бакытжанова², К.Д.Садыков³

¹Докторант, Университет имени Шакарима города Семей,

Семей, Республика Казахстан,

E-mail: botabek87@mail.ru

²Кандидат исторических наук, Университет имени Алихана Бокейхана,

Семей, Республика Казахстан

E-mail: anar2104@mail.ru

³Магистр исторических наук, Университет имени Шакарима города Семей,

Семей, Республика Казахстан

E-mail: sadykov.daryn@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХОВ В МОНГОЛИИ (вторая половина ХІХ – начало ХХ века)

Аннотация

Цель статьи – провести анализ социально-экономического положения и истории развития традиционного скотоводства казахов Монголии во второй половине ХІХ – начале ХХ века. Казахи, обосновавшиеся на восточном склоне Алтая, являются неотъемлемой частью единого казахского мира. Сегодня Монголия входит в число стран, где сосредоточено значительное количество представителей казахской диаспоры. В данной работе особое внимание уделяется историческому анализу социально-экономического положения, особенностей хозяйства и культурного развития казахов Монголии. В отечественной и зарубежной историографии в научных трудах о переселении казахов в Монголию, их социальном и политическом положении указывается, что миграция родов Среднего жуза – керей, найман, уақ – продолжалась с конца ХІХ до начала ХХ века.

Природные условия наиболее компактно заселённых казахами регионов Монголии – Баян-Улгий и Кобдо – способствовали развитию традиционного кочевого и полукочевого скотоводства. Основой социально-экономической жизни казахов Монголии было животноводство, и статистические данные свидетельствуют о росте поголовья скота. Присвоение в 1940 году Баян-Өлгийскому аймаку статуса национального округа

положительно сказалось на благосостоянии казахского населения, их быте и сохранении национальных ценностей. Природно-климатические условия Баян-Өлгийского аймака способствовали развитию социально-экономической сферы региона и увеличению численности скота. Баян-Улгий остаётся одним из регионов, где сохранились традиционное хозяйство казахского народа, чистота родного языка, обычаи, традиции и культура в их аутентичном виде. В наши дни казахи Монголии были одними из первых, кто, начиная с обретения независимости Казахстаном, совершили «великую переселенческую» волну на свою историческую родину.

Ключевые слова: казахи Монголии, Кобдо, Баян-Улгий, регион Алтая, империя.

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Судьба и особенности казахов, переселившихся в Монголию в результате советской политики давления 1920-1930-х годов». (Личный) (ИРН АР 19175164)*

В.В. Tokishkadirov^{1*}, В.А. Bakyitzhanova², К.Д. Sadykov³

*¹Doctoral student, Shakarim University of Semey,
Semey, Republic of Kazakhstan
E-mail: botabek87@mail.ru*

*²Candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan University,
Semey, Republic of Kazakhstan
E-mail: anar2104@mail.ru*

*³Master of Historical Sciences, Shakarim University of Semey,
Semey, Republic of Kazakhstan
E-mail: sadykov.daryn@mail.ru*

SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF KAZAKHS IN MONGOLIA (Second Half of the 19th – Early 20th Century)

Abstract

The aim of the article is to analyze the socio-economic conditions and the historical development of traditional animal husbandry among the Kazakhs of Mongolia during the late 19th and early 20th centuries. The Kazakhs who settled on the eastern slopes of the Altai Mountains represent an integral part of the broader Kazakh world. Today, Mongolia is one of the countries with a significant Kazakh diaspora. This study places particular emphasis on the historical analysis of the socio-economic situation, as well as the peculiarities of the economic and cultural development of the Kazakhs in Mongolia. According to both domestic and foreign historiography, scientific works concerning the settlement of Kazakhs in Mongolia and their social and political fate indicate that the migration of tribes from the Middle Zhuz – namely Kerei, Naiman, and Uak – continued from the second half of the 19th century until the early 20th century.

The natural conditions of the Bayan-Ölgii and Khovd regions, where the Kazakh population is most densely concentrated, contributed to the development of traditional nomadic and semi-nomadic animal husbandry. Since livestock breeding was the basis of the Kazakhs' socio-economic life in Mongolia, statistical data confirm the steady growth of livestock numbers. The granting of national district status to the Bayan-Ölgii aimag in 1940 had a positive impact on the well-being, living conditions, and preservation of the national values of the Kazakh population. The natural and climatic conditions of the Bayan-Ölgii region also played a significant role in the region's socio-economic development and the increase in livestock numbers. Bayan-Ölgii remains one of the few regions where the Kazakh people's traditional economy, pure native language, customs, traditions, and culture have been preserved in their original form. In the years following Kazakhstan's independence, the Kazakhs of Mongolia were among the first to return to their historical homeland in what became known as the "Great Migration."

Keywords: Kazakhs of Mongolia, Khovd, Bayan-Ölgii, Altai region, Qing Empire, Kazakh diaspora, traditional economy.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the project “The fate and characteristics of Kazakhs who moved to Mongolia as a result of the Soviet policy of pressure in the 1920s and 1930s”. (Personal) (IRN AR 19175164)

Кіріспе

XVIII ғ. басынан бастап Алтайдың теріскей бөлігінде Моңғолия жерінде мекендейтін қазақ халқының біраз бөлігі қоныстанған. Ежелден көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, көшіп-қонып жүрген қазақтар Алтай тауының теріскей беті – Қобда өңіріне 1751 жылдары тұрақтап қалған. Бұл аймақтың халқы түбі бір түркінің құрамына кіретін қазақ халқы болса да, орын алған әртүрлі тарихи оқиғалар мен жағдаяттарға байланысты біраз оқшауланып, тарихтың салған бұралаң жолына ілесулеріне тура келді. Қобда өңіріне қазақтардың қайта қоныстанғандарына 150 жылдан асты. Бұл өңір түркі халықтарының ежелгі мекені. XX ғасырдың басында бұл аймақта жаңа әкімшілік аудан құрылды. 1905 жылдан бастап Алтай аймағы деп аталып, Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының көп бөлігі мекендейтін Баян-Өлгей аймағы елдегі он тоғыз аймақтарының бірі болып қалыптасты. Солтүстік-шығысында Убсунур, оңтүстік-шығысында Қобда аймақтарымен, солтүстігінде Ресеймен, оңтүстік және оңтүстік-шығысында Қытай Халық Республикасымен шектеседі. Баян-Өлгей аймағы орналасқан барлық аумақтың дерлік биіктігі 3000-4000 м дейін жететін Алтай таулары алып жатыр.

Бұл аймақтың табиғи-климаттық жағдайларға байланысты мұнда жартылай көшпелі мал шаруашылығы дамыған. Моңғолия қазақтары Баян-Өлгей аймағына іргелес Қобда аймағында тұрады. Қобда аймағы табиғи-климаттық жағдайлары бойынша ауа-райы мал шаруашылығын дамытуға қолайлы. Сондықтан аймақ тұрғындары жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егіншілікпен де айналысады. Тарихтағы Найман мемлекетінің жері қазіргі қазақ халқы қоныстанған Баян-Өлгей мен Қобда аумағына тиесілі. Ал, Керейлердің мемлекеттік жері елдің елордасы Ұлан-Батор аймағын иеленеді. Алтай тауының аймағы көне түркі халқының және соның ішінде қазақ халқының ежелгі мекені. Оған дәлел, таудың әрбір жотасындағы көне таңбалар, тастағы жазулар, халық ауыз әдебиетінде сақталған әртүрлі жырлар және т.б. Сондықтан Моңғолия жеріне тарихи себептермен қоныс аударған қазақ этникалық тобының орналасуы, сол кездегі қоныстанған елдің саяси жағдайы, қазақтардың шаруашылығы мен әлеуметтік тағдырын зерттеу өзекті мәселердің бірі деп санаймыз.

Материалдар

Мақаланы жазу барысында зерттеу жұмысының методологиясы объективтік талдау мен жинақтау қағидалары және «Қазақстан Республикасындағы тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына» сәйкес отандық тарих ғылымында тәуелсіздікті дамыту идеясы алынды. Сонымен қатар Моңғолия, Ресей және отандық ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ статистикалық мәліметтер мен мерзімді баспасөз, ғылыми басылым деректері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Кейінгі кезде қалыптасып келе жатқан жаңаша ғылыми ой-пікірлер мен тарихи көзқарастар негізінде жазылған еңбектер назарға алынды. Моңғолия аумағында жүргізілген санақтардың материалдары және ресми статистикалық мәліметтер қолданылып, тарихи-хронологиялық, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Әдіснама

Мақалада қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін, тарихи зерттеудің логикалық тәсілімен тығыз байланыстылығы тарихилық, объективтілік, сабақтастылық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, диалектикалық, статистикалық, демографиялық талдау және басқа әдістемелер қолданылды. Тарихи құжаттар, деректер салыстырмалы әдіспен сараптаудан өткізіліп, Моңғолиядағы

қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын статистикалық деректерді, тарихи құжаттарын, естеліктерді талдау арқылы тұжырымдар жасалды.

Нәтиже және талқылау

Моңғолия жерінде қоныстанған қазақтардың тағдыры, әлеуметтік-экономикалық жағдайы тұрғысындағы мәселелерге ғылыми талдаулар жасау - тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Мал шаруашылығының көшпелі түрімен айналысатын халықтардың, әсіресе қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жайлы жазылған ғылыми еңбектер соңғы жылдары жарық көруде. Моңғолияда қоныстанған қазақ халқының тарихын зерттеуде сол аймақтың жергілікті ғалымдарының еңбегі зор. Олардың қатарына А.Сарай мен Ә.Міністі атауға болады. Ғалымдардың 1960 жылы «МХР Баян-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан» атты еңбегі жарыққа шықты. Қазақ және моңғол тілдерінде жазылған тарихи еңбекте өте көп тың дерек беретін архив жазбалары, халықтың ауызша және жазбаша әдебиетінің үлгілері, сан алуан тарихи оқиғаларды басынан кешірген қарт қариялардың естеліктері берілген. Алтай мен Қобда аймағына қазақ халқының көшіп келген уақыты, қоғамдық-экономикалық құрылысы, орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және т.б. тақырыптар баяндалған [1].

Ислам Қабышұлы Моңғолия аумағында көп жылдар бойы ел басқарған белді тұлғалардың бірі. Оның 1978 жылы «Керейлер керуені», 1980 жылы «Моңғолия қазақтарының тарихы», 1997 жылы оның «Қазақ қауымы» [2] атты еңбектері жарық көрген. Қаламгерлік жолында МХР 60 жылдығына, Баян-Өлгей аймағының 40 жылдығына арнап та еңбектер жазған.

Профессор, зерттеуші-ғалым Зардыхан Қинаятұлының 1995 жылы шыққан «Жылаған жылдар шежіресі»[3], 2001 жылы жарық көрген «Моңғолиядағы қазақтар»[4], еңбектерінде Моңғолиядағы қазақтардың қилы тағдыры мен тарихы, этнос ретінде өздерін сақтап қалуы, қоныстану ерекшеліктері мен олардың шаруашылығы жайлы жазылды. Моңғолия қазақтарының әлеуметтік жағдайы, салт-дәстүрі мен мәдениеті, тұрмысы, көші-қоны мәселесіне қатысты мәліметтер, келтіреді. Қазақ диаспорасының өткені мен болашағына байланысты зерттеу жұмысы әкімшіл-әміршіл жүйенің қазақ диаспорасына тигізген зардабы мен бұрмаланған тарихына қатысты бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарауға жәрдемдеседі.

Биқұмар Кәмалашұлының «Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы» атты диссертациялық зерттеулерінде тарихи отанынан тыс елде мекендеген қазақтардың өмірі: шаруашылығы, әлеуметтік жағдайлары, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, мал шаруашылығы мен егіншілік, аңшылық пен құсбегілік, балық аулау және т.б. мәселелерді этнография бағытында қарастырған [5]. Сондай-ақ зерттеуші Қ. Мұхамедиұлының «Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы» атты тарихи-этнологиялық еңбегі Моңғолия қазақтарының қалыптасуы мен дамуы, әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, мәдениеті туралы мәліметтер береді [6].

«Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама-сұрақнамасы» атты этнограф-тарихшы С.Е. Әжіғалидың зерттеу еңбегі Моңғолия қазақтарын негізгі қазақ халқының түп этникалық мәдениетінің көп бөлігін сақтап отырған этнос бөлігі ретінде қарастыра отырып, сол өңірдегі қазақтардың әлеуметтік және экономикалық өмірі жөнінде мәліметтер береді [7]. 2007 жылы Моңғолия мемлекетінің 800 жылдығы мен Қазақ ордасының 550 жылдығына арналған мерейтойлық іс-шаралар аясында Ү. Құрманбайұлы мен Ш. Рахметұлының «Моңғолиядағы қазақ халқы» атты ғылыми-танымдық еңбегі жарық көрді. Бұл зерттеуде қазақ этностының Моңғолия аумағына қоныстану үдерісі, Баян-Өлгей ұлттық аймағының құрылу тарихы және оны басқару ісіндегі қазақ зиялы қауымының орны жан-жақты қарастырылған. Сонымен қатар кеңестік кезеңдегі Қазақстанмен мәдени-рухани байланыстар, әдеби мұралар, білім беру жүйесінің дамуы мен денсаулық сақтау саласының қалыптасуы жөніндегі тарихи-мәдени деректер кеңінен баяндалады. Еңбекте Моңғолиядағы қазақ қауымының бүгінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты мәліметтер де жүйеленіп берілген [8].

Тарихшы Г.Б. Қозғанбаеваның «Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: тарихы, бүгіні мен ертеңі» атты кандидаттық диссертациясында, сондай-ақ А.Б. Қалышпен бірлесе әзірлеген

«Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы» атты оқу құралында Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы, қазақтардың қоныстанған аймақтары, дәстүрлі шаруашылығы, мәдениеті және салт-дәстүрінде ұлттық ерекшеліктерінің сақталуы, тұрмыс жағдайларына қатысты құнды мәліметтер береді [9]. Г.М. Меңдіқұлованың «Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие» атты еңбегінде қазақтардың шетелдерге қоныс аударуының себептері, орналасуы және әлеуметтік-экономикалық жағдайларына тоқталған [10,143 б.].

Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектері Моңғолия қазақтарының әлеуметтік-экономикалық өмірі туралы зерттеулерінің тарихнамаға қосар үлесі мол. Сондықтан белгілі бір елдегі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық тарихы туралы тарихи оқиғаға өркениет теориясы, ұлттық сана идеологиясы тұрғысынан тарихи-объективтік шындық принциптері негізінен ғылыми ізденіс жасау аса қажет деп санаймыз.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қытайдың батыс бөлігін мекендеген қазақтардың бір бөлігі қазіргі моңғол жеріне Қобда аймағына қоныстанды. Моңғолиядағы этникалық қазақтардың көп бөлігі XIX ғ. екінші жартысында – XX ғ. бірінші жартысында саяси оқиғалардың салдарынан қоныс аударған. Абақ керейдің бір тобының Алтайдың теріскей бетіне, Моңғолия еліне қоныс аударуы 1860 жж. басталып 1912-1914 жж. дейін жалғасқан. Керей тайпасы екі руға бөлінеді: ашамайлы және абақ. Абақ керей өз кезегінде 12 топқа жіктеледі. Моңғолияда негізінен абақ керейдің жантекей, шеруші, жәдік, шұбарайғыр, қарақас, молқы рулары мекендейді [3, 22 б.] З.Қинаятұлының еңбегінде: «Наймандар моңғол жеріне екі түрлі тағдырмен тоғысты және олардың саны аз болды. Біріншісі, найманның Байжігіт, Бура, Шимойын тобы жоғарыда айтылған тағдыр тоғысымен Абақ керей ауылдарымен бірге 1860-1870 жж. Алтайға келген. Екінші қоныс аударушылар 1916 ж. бірінші дүниежүзілік соғыстың қосалқы жұмысына жігіт беруден бас тартып, Ресей мемлекетінің жарлығына қарсы шыққаны үшін әуелі Алтайдың күнгей бетіне асып, кейіннен 1919-1920 жж. Қобда бетіне келіп орналасқан наймандар. Аталған жағдай 1870 жж. басталып, 1930 жж. басында аяқталған» - деп көрсетеді [11, 73 б.].

Моңғолияның батыс өңіріндегі, Қобда өлкесіндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жайлы деректер Ресей саяхатшылары, тарихшы этнограф ғалымдары Г.Н.Потанин, Г.Е.Грумм-Гржимайло, А.М.Позднеев, В.В.Сапожников еңбектерімен күнделіктерінде келтіріледі. Моңғол халқының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінің нәтижесінде 1911 жылы Моңғолия Цин әулетінің отарлық үстемдігінен босап, егемендігін жариялады. Бұл кезеңге дейін Моңғолия Цин империясының әкімшілік құрылымына бағынышты болғандықтан, қазақтар мен моңғолдар арасында нақты мемлекеттік шекара белгіленбеген еді. Осындай жағдайды тиімді пайдалана отырып, қазақтардың жекелеген рулары XIX ғасырдың 70-жылдарынан бұрын-ақ моңғол аймақтарына қоныс аударып, негізінен мал шаруашылығымен айналысып, әсіресе жаз мезгілінде жайлау ретінде пайдаланғаны белгілі. Солардың қатарында Керей тайпасының Шеруші мен Жәнтекей рулары да моңғол даласының кең-байтақ табиғатына және шұрайлы жайылымдық жерлеріне тартыла отырып, XIX ғасырдың екінші жартысында бұл аумаққа қоныстана бастаған. Қазақтардың Қобда өңіріне орнығуы туралы Г.Е. Грумм-Гржимайло: «Олар өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының соңында Алтай тауынан Қобдаға дейін қоныстанып жатыр» – деп атап өтеді [12].

Г.Н. Потаниннің пікірінше, «қазақтар Алтай өңіріне қоныстанардан бірнеше жыл бұрын Жәнтекей биі Көбеш Алтай тауының солтүстік беткейіне қоныс аударған» деп атап көрсетілген [13]. Сонымен қатар, Ә. Мініс пен А. Сарайдың зерттеулерінде керейлердің моңғол аумағына қоныстану мерзімі жөнінде көптеген архивтік деректерге сүйене отырып, «қазақтардың Алтай тауының батыс бөлігінде немесе Қобда өлкесінде 1868-1869 жылдары қоныстана бастағаны және содан бері 91-92 жыл өткендігі сөзсіз» деген тұжырым жасалған [14, 23-27 бб.]. Қобда бағытында Керей тайпасының Шеруші, Жәнтекей, Қарақас және Молқы руларының жеке ауылдары ең алғаш көшіп барған.

Қазақтардың бір бөлігі Шығыс Түркістан өңірінде қоныстанған кезеңде де, кейін Моңғолия аумағына көшкеннен соң да олардың саяси-экономикалық және әлеуметтік

жағдайы күрделі сипатта болды. Қазақтар Шығыс Түркістанда да, Моңғолия территориясында да саяси тұрғыдан Цин империясының әкімшілік билігіне бағынышты болды. 1911 жылы Моңғолияның тәуелсіздік жариялауы нәтижесінде, қазақтар жаңа егемен мемлекеттің аумағына енді. XX ғасырдың басынан бастап Цин империясы қазақтардың саяси өміріне біраз өзгерістер жасады. «Цин империясы өзінің феодалдық-хандық мемлекетінің әкімшілік жүйесін, губернаторлық әскери-әкімшілік мекеме құрды. Қытай империясы Алтай Қобда қазақтарына ру басшысы арқылы өз үстемдігін жүргізіп келді.

Алтай тауының батыс аймағына Абақ-керей рулары қоныстанып, олар әр түрлі тарихи кезеңдерде басқа этностар мен рулардың – төре, қожа, ноғай, ұйғыр, өзбек және тағы басқа топтардың келуімен этникалық құрамын байытып отырды. Бұл қауымдар өзара араласып, біртұтас қазақ этносының құрамында өмір сүрді. Аталған аймақтағы қазақтар Моңғолиядағы қазақ этносының ру-тайпалық құрылымының қалыптасуына негіз болды. Моңғолиядағы қазақ этносының ру-тайпалық құрылымын зерттеуде Р. Шынайдың «Моңғолия қазақтарының ата-тек шежіресі» атты шежірелер жинағы негізге алынған, оның ішінде Абақ-керей руының шежіресіне талдау жасалған [15, 76-80 бб.]. Қазіргі таңда Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында Керей тайпасының жеті руынан тараған қазақтар тұрақты түрде қоныстанған. Ал Керей тайпасының он екі руының қалған бес руы және Ашамайлы керейлер Алтай өңіріне қоныс аударған. Сонымен бірге, Баян-Өлгей аймағында Керейлермен қатар Наймандар да тұрады.

Алтай тауының батыс аймағына қазақ рулары қоныстануына және олардың белгілі бір территорияға орналасуына ықпал еткен негізгі факторлар шаруашылық қызметімен тығыз байланысты болды. Қазақтар мал шаруашылығымен айналыса отырып, тұрмысқа қажетті өнімдер мен шикізаттарды өндіру мен өңдеудің түрлі түрлерін меңгерген. Қазақ қауымының негізгі экономикалық белсенділігі мен тіршілік көзінің негізі көшпелі мал шаруашылығына негізделген. Жалпы, бұл өңірге қазақтардың қоныстануының басты себептерінің бірі – мал шаруашылығы да болғандықтан, оны дамыту қажеттілігі де болды. Алтай тауының батыс бөлігінің климаттық жағдайлары мал өсіруге ерекше тиімділік туғызды. Жайлау кезеңінде климаттың қоңыр, салқын болуы, қыстаулардың қарлы және суының таза болуы, шөбінің шүйгіндігі мал өсірушілер үшін өте қолайлы жағдай жасады. Абақ-керей руының жайылымдары туралы Г.В. Астафьев былай деп жазады: «...Бұл өңірдегі кейбір жерлер малды көшіп-қонып жайлауға өте қолайлы еді. Көшпелі мал шаруашылығының табысты болуы үшін қыс пен жазға арналған жайылымдардың мол болуы шарт. Мысалы, Алакөл ойпаты малды қыстатуға жарамды болғанымен, жайлау үшін қолайсыз еді» [16, 143-бет]. Сондықтан қазақ руларының көпшілігі жайылымның мұндай қолайсыздықтарына байланысты қыс және жаз айларында көшіп-қонып өмір сүруге мәжбүр болды. Қыстау мәселесі аса маңызды әрі күрделі мәселе ретінде қарастырылды. Осы тұрғыдан Е.Г. Грумм-Гржимайло: «Алтай аймағындағы жер дауы негізінен қыстау үшін жер алу мәселесіне қатысты болды» деп атап өткен [12]. Қыстау мен жайлаудың таршылығы қазақ руларының бірқатарының Алтай тауының батыс бағытында қоныстануына алып келді, бұл өз кезегінде олардың мал шаруашылығындағы қиындықтарды азайтуына ықпал етті. Қазақтар күнделікті қажеттіліктерін мал шаруашылығынан бөлек, егіншілік пен қолөнердің түрлі түрлері арқылы да қамтамасыз етті. Малды көп ұстаған ауылдардың жайылымдары кең аумақты қамтыды. Қазақтар бұл өңірге қоныстана бастағанда, жергілікті урианхай халқы жерді алым-салық төлеп иеленсе, кейіннен қазақтың ықпалды адамдары мен мүлік иелері тұрақты қоныстарға ие болып, белгілі аумақтарда қоныстанып, жайылымдарын ұлғайта түсті. Қазақтардың аталмыш өңірге қоныстануынан кейінгі 30 жылдың ішінде олар Қобда өзенінің батысы мен оңтүстігіндегі Даян, Сырғалы, Сақсай, Буянт және Дэлүүн өзендері бойында қыстап, тұрақтады. Ресейлік зерттеуші В.В. Сапожников «Моңғолиядағы қазақтар Қобда өзенінің бойында қыстап, тау жоталары арқылы Сырғалы, Даян көлі және Сақсай өзенінің сағасындағы жалғыз ағашты жайлаған» деп баяндайды [17, 128 б.].

Алтай тауының батыс өңірінде қоныстанған қазақтардың шаруашылығы және мал басының саны жөніндегі деректерді Г.Е. Грумм-Гржимайлоның еңбектерінен қарастырсақ, 1905 жылы жалпы мал басы 473 000-ға жеткен, оның ішінде жылқылардың саны 38 000, қой мен ешкі 408 000, сиыр 13 000, түйе 12 000 болғаны атап көрсетіледі [12, 301 б.]. Қазақтар мал шаруашылығымен қатар, аңшылықпен де белсене айналысқан. Қобда жеріне келген қазақтардың экономикасының негізі болып саналатын малдың санын Г.Е. Грумм-Гржимайло: «1900 жылы керейлердің бір қожалығында орта есеппен жиырмаға жуық малы болды», – деп жазады [12, 47 б.]. Қобда жеріне келген қазақтардың малының басы он бес-жиырма мыңнан аспайды. Бұл мәлімет XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында қазақтардың әлауқаттарының нашар болғандықтарын дәлелдейді. Біздің ойымызша, өмірдің осындай кедейлігінен құтылу Қобда жеріне көшуге мәжбүр еткен сияқты. Моңғолия жеріне көшіп келген қазақтардың көпшілігі керей тайпасы болды. И. Қабышұлы «Қазақ қауымы» Моңғолиядағы қазақтар арасында Қызай, Найман және Арғын руларының да өмір сүргені атап көрсетілген [2]. Керей Абақ және Ашамайлы деп екіге бөлінеді. Қобда жеріне қоныстанғанның көбі Абақ керейлер. Абақ керей он екі руға бөлінеді. Г.Н. Потаниннің еңбегінде аталған рулар Абақтың ұрпақтарының аттары бойынша аталатыны баяндалады. Абақ керейдің он екі руы мыналар: Жәдік, Жәнтекей, Шеруші, Ителі, Қарақас, Молқы, Шұбарайғыр, Меркіт, Көнсадақ, Жастабан, Сарыбас және Шимойын. Аталған рулар өз кезегінде орта және шағын руларға бөлінеді [13, 3 б.].

1882 жылы Цин үкіметіне өтініш жолдап, ол арадан жер беруін сұрайды. Қытай үкіметі қазақтардың Қобдаға өтуін ұйғарса да, жер мәселесі жөнінде нақтылы шешім қабылдамады. Қазақтар Қобда бетіне көшіп келгеннен соң біраз жыл өткенде олардың малы, жаны көбейіп, көшіп келушілердің саны да молайғандықтан келе-келе уранхайларды шығысқа қарай ығыстырып, жайылым жерлерін көбейтіп отырды. Жер мәселесі жөнінде қазақтар мен уранхайлардың арасында үнемі дау-жанжалдар туып отырды. Қазақтар мен уранхайлардың арасындағы жер мәселесінің шиеленісуіне байланысты Цин империясы қазақтардың көшіп-қонатын жерлерін белгілеп беріп, оған белгі қадап отырған. Орыс саяхатшысы А.Н. Казнаков Қобда өзенінің бойымен жүріп келе жатып, қазақтар мен уранхайлардың арасындағы жер белгісін көргені туралы: «Жер мұнда шектеулі еді. Ақсу өзенінің басында қазақтар уранхайлардан жерді жалға алып отырды. Алайда екі халық жауласқандықтан Қытай үкіметі олардың көшетін жерлерін белгілеп берді», – деп жазды [18, 5 б.].

1771-1921 жылдар аралығында қазақтардың бір тобы XVIII ғасырдың басында Алтай тауының теріскей бетіне қоныстанды. Бұл кезеңде қазақтар арасында рулық-әкімшілік құрылым сақталып, біртұтас әкімшілік жүйе қалыптасты. 1905 жылы Алтай аймағы құрылған соң, Алтай тауының күңгей және теріскей бетінде орналасқан қазақтар жаңа әкімшілік құрылымға бағынған. Қобда өңіріндегі қазақтар сол жылдары салыстырмалы түрде тұрақты және берекелі өмір сүрді. Алтай тауының теріскей бетіндегі қазақтардың 1880-1911 жылдар аралығындағы тарихы Маньчжур – Цин империясының бодандығында өтті, ал 1911 жылдың соңында олардың қоғамдық-саяси өмірі Сыртқы Моңғолияның тарихи процестерімен сабақтасты. Алтай мен Қобда аймақтарындағы халықаралық шиеленістер белгілі бір деңгейде саябырлаған кезде Қобда қазақтары «Жалама айдаған» деген ауыр қайғылы оқиғаға тап болды. Бұл жағдайдың тууына қазақтардың өз ішіндегі алауыздық, ынтымақсыздық пен тартыстық үлкен ықпал етті. Бұрын Моңғолия жеріне төрт мәрте келген Дамбийжанцан Алтай өңіріндегі қазақтарды Қобдадағы ағайындарымен біріктіру арқылы бүкіл Орталық Азияны қамтыған саяси аласапыранның алдын алу мақсатында қазақтарды моңғол жұртының ішкі аймақтарына мәжбүрлеп көшіру және шашырату саясатын әскери зорлық-зомбылық арқылы жүзеге асырды. Моңғол әскерінің қазақтарды өз жерінен 300-350 шақырым алыстатумен, мал-мүлкін айдап, қантөгісті қатыгез әрекеттерге баруы, қазақтар арасында үрей туғызды. Осы кезде қазақтардың басын біріктіретін елағалары өмірден озғандықтан, ел басы бірігіп, ынтымаққа келе алмады. Дүрбіттердің ортасына қазақтарды айдап әкелген олардың жендеттері будда дінін зорлықпен енгізу мен әскери басыбайлыққа тартуды мақсат етті. Алайда қазақтар осы

жоспарды тойтарып, «бір түннің ішінде Бұрғыстай жағасында жаудың 33 әскерін талқандап, 300 ауылды, мал-мүлікті иеленіп, Бөхмөрөн өзенін бойлай көшіп, Ресейдің Қос-Ағаш аймағына қарай беттеді» [2].

Жалама айдаудан босқан қазақтар Тува жері арқылы Қос-Ағашқа өтіп, ондағы қандастарынан паналау тапты. Алайда 1913 жылы мемлекетаралық келісім негізінде қайта кері қайтарылды. Қобда қазақтары бұл кезеңде әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрғыдан елеулі дағдарысқа ұшырады. Ауызша деректерде қазақтардың бір бөлігі тувалықтар мен алтайлықтардың арасында қалып қойғаны айтылады. 1913-1915 жылдар аралығында Қобда өңірінің ежелгі қазақ тұрғындарының басым көпшілігі өз мекендеріне қайта оралды. 1913 жылы шілдеде Қобда қазақтарының өкілдері Моңғолияның жаңа билеушісі Боғда ханға хат жолдап, Сыртқы Моңғолия құрамына кіруге дайын екендігін білдірді [19, 75-76 бб.]. Бұл ұсыныс толығымен қабылданып, оған Сыртқы Моңғолияның Ресей ықпалының әсері себеп болды. Сонымен қатар, 1914 жылдың 8 қыркүйегінен 1915 жылдың 15 маусымына дейін Ресей, Қытай және Сыртқы Моңғолия арасындағы келіссөздер барысында моңғол тарапынан ұсынылған жобада «Қобда қазақтарының мекендеген аумақтары Моңғолияның мемлекеттік шекарасына кіретіндігі» нақтыланды [6]. Осылайша, 1911-1921 жылдар аралығында Қобда қазақтары Сыртқы Моңғолия құрамында болғанымен, саяси жағынан бейтараптық ұстанып, іс жүзінде автономиялық басқаруды жүзеге асырды. Осы күрделі әрі аумалы-төкпелі кезеңде қазақ атқамінерлері әрбір оқиғаны мұқият бақылап, ұлттық рулық билікті сақтау мақсатында өз қорытындыларын жасап отырды.

Қазақтардың бір бөлігінің Алтай өлкесінен Қобда өңіріне көшуінің әлеуметтік-экономикалық факторларына тоқталсақ, бірнеше маңызды себептерді атап өтуге болады. Біріншіден, XIX ғасырдың соңында қазақтардың Қобда бетіне қоныстануы кезеңінде олардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығына негізделген еді. Мал шаруашылығы қазақтар үшін өмір сүрудің басты көзі және негізгі құрал-жабдық болып қана қоймай, халықтың тұтыну тауарларының негізгі көзі. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халық үшін жайылым жердің жеткілікті әрі табиғи жағдайлары қолайлы болуы аса маңызды. Алайда, Алтайдың батыс бөлігі табиғи жағдайлары жағынан қолайсыз болып, оңтүстігі құмды шөлмен шектесіп, климаттық жағдайлары қатаң, қысы суық, қар жаууы мол, жазы өте ыстық сипатта болды. Бұл аймақта қыстау мен жайлаудың арасы ұзағырақ болса да, көлемі жағынан кең болғанымен, мал шаруашылығын дамыту үшін біршама қолайсыздықтар болды. Сонымен қатар, XIX ғасырдың басынан бастап Алтай өлкесінде егін шаруашылығының қарқынды дамуы мал жайылымының қысқаруына әкелді [14, 21 б.].

Жоғарыда атап өткендей, мал шаруашылығына табиғаттың қолайсыздығынан Қобда аймағына қоныстануына себеп болды, бұл аймақтың табиғаты қолайлы, көшпелі және жартылай шаруашылыққа ыңғайлы болды. Мал шаруашылығына қолайлы болу үшін қазақтардың бір бөлігінің Қобда бетіне қоныс аударуларына себеп болды. Қазақтардың әлеуметтік жағдайында жерге жеке меншік болған жоқ, қыстау жері жайылымның бір бөлігі ғана болды, көшпелі өмір салты мал жайылымына қарай көшіп-қонып жүрді, осыған байланысты қоғам феодалдар, басыбайлылар деген қарама-қарсы екі тапқа бөлінбеді. Қобда жерін мекендеген қазақтарда жеке меншігінде көп малы бар байлар, малы аз, орташа және кедей шаруалар болды. Қазақта қыстауды көп жыл бойы бір адам қыстайтын болса, ол қыстау болашақта оның меншігіне айналуы мүмкін болған дегенмен әрбір мал иесінің қыстауы болды, жазда шөбі жүйгін мал жайылымына ыңғайлы жерлерде қоныстанды.

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан елдердегі жер жайылым қыстаудан тыс көктеу, жайлау, күзеуден құралды. Бұл тәжірибие мал шаруашылығымен айналысқан елдерде жерді жеке меншікке беруге болмайтындығын дәлелдейді. Көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған елдерде жайылымды қауымдасып пайдаланды. Жайылымдық жердің мөлшері малдың санына қарай, байлардың жайылым жер мөлшері орташалардан, кедейлерден көп болды. Орташа мен кедей шаруаға өзінің малына қажетті жайылымнан артық жердің қажеті де жоқ еді. Еркін шаруалар байлардың малын бағып басқадай жұмысын істегенде оны басы

байлы болғандықтан емес, экономикалық мұқтаждық негізгі рөл атқарды. Адамның бай-кедейлігі оның жайылым жерінің мөлшерімен емес, малының санымен өлшенеді. Мал барлық уақытта жеке қожалықтың жеке меншігінде болды.

Моңғолия жеріне наймандардың қоныстануы 1916 жылғы 25 маусымдағы патша үкіметінің жарлығына қарсы шығып, халық көтерілісіне қатысқаны үшін қудаланғандықтан Ертіс арқылы Қобда бетіне келіп қоныстанды [11, 46 б.]. 1916 жылғы көтерілістің шығуының басты себебі әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы факторлар еді. Отарлық езгінің күшеюі, жердің тартып алынуы, салықтардың өсуі, еңбекшілердің қаналуы, өлкедегі соғысқа байланысты қалың халық бұқарасы жағдайының күрт нашарлауы елден ше елге кетуге себеп болды. Жазадан бас сауғалап қазақтардың бір бөлігі Қытай асып, екінші бөлігі 1919-1920 жылдары тағдыр тәлкегімен Моңғолия жеріне келіп мекендеген еді. Моңғол жеріне келіп орналасқан қазақтардың алдына жаңа қоныстағы жер мәселесі негізгі мәселе болып қойылды. Қазақтар Қобда бетіне көшіп келгенімен жайылым жер мәселесі оңай шешілген жоқ. Қобда бетін мекендеген уранхайлардың ауқаттылары қазақтардан жайылым жерін пайдаланғаны үшін ақы талап етіп отырды.

1921 жылы қазақтар Қобда өңіріне қоныс аударғаннан кейінгі кезеңде төңкеріс туындап, саяси және әлеуметтік аласапыран басталды. Сол жылы Моңғолияның батысына Ақтар әскері кіріп, оны қызыл әскерлермен болған қақтығыс кезеңі жалғастырды. Қобда қазақтары аталмыш төңкеріс оқиғасына белсенді түрде қатысып, өздерінің жайылымдық жерлерін және мал басын сақтап қалуға мүмкіндік алды. Бұл оқиғаға қазақтардың жан-жақты қатысуы олардың мекендейтін аумақтарында ірі әскери әрекеттердің тез аяқталуына ықпал етіп, елдің тыныштығын орнатып, бейбіт өмірге көшуіне айтарлықтай үлес қосты.

XX ғасырдың басында Ресей жәрмеңкелерінде аң терілерін айырбас саудаға пайдаланған қазақтар жайлы А.Н. Казнаков былай деп мәлімдеді: «Қазақтар аң аулау арқылы өз шаруашылығының белгілі бір саласын қамтып отырғаны байқалады» [18]. Яғни, аталмыш аймақтағы қазақтар мал және аң терісі өнімдерін өз күнделікті қажеттіліктеріне қалдықсыз әрі тиімді технологиялық әдістермен өңдеп, пайдаланып отырған. Сонымен қатар, мал шаруашылығы өнімдерін айырбас саудаға салып, қажетті тұрмыстық бұйымдарын алған. Мәселен, қойдың бағасы – 3 шәй, жылқының бағасы – 15 шәй деп бағаланған. Қобда өзенінің жағалауындағы Даян өткелі маңындағы Қытай сауда дүкенінен мал өнімдері арқылы қажетті заттарды алған. Дегенмен, 1911-1912 жылдары халықаралық саяси ахуалдың өзгеруіне байланысты Қытай саудасының қарқыны төмендеп, Ресей саудасының үлесі басымдыққа ие болды.

Алтай тауының батыс бетінде қазақ ауылдары шоғырланып, шаруашылықпен белсенді айналысты. Кейін олар шаруашылықтың басқа салаларын игеріп, өз тұрмыс қажеттіліктерін тауып, тиімді пайдалануы бұл аймақтағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуына ерекше ықпал етті. Моңғолиядағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының өркендеуі халықтың демографиялық өсімімен, қалалық және ауылдық жерге орналасуымен сипатталды. Тарихшы Г.Б. Қозғамбаева «Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: өткені мен бүгіні» атты монографиялық еңбегінде отанынан тысқары Моңғолияда мекендеген қазақ диаспорасы дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысып, ұлттық дәстүр мен қазақ мәдениетін сақтап қалған бірден-бір этнос болып табылады- деп атап көрсетеді [20, 3 б.].

Алтай тауының батыс бөлігіндегі қазақ ауылдары дәстүрлі мал шаруашылығымен қатар, басқа кәсіп түрлерін меңгеріп, арнайы кәсіби бағыт алу арқылы бұл өңірдегі қазақ субэтностының әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етті. Баян-Өлгей аймағының құрылуы аталмыш өңірдегі қазақтардың қоғамдық-экономикалық дамуына жаңа мүмкіндіктер ашты. Жоспарлы экономика кезеңінде шаруашылықта белгілі бір жетістіктерге жетілгенімен, халықтың жеке малының (бірлестік мүшесіне орташа есеппен 75 малдан) болмауы олардың экономикалық мүмкіндіктерін шектеуге себеп болды. Осы себептен нарықтық экономикаға өтпелі кезеңде әр аймақтағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы қиындықтарға тап болды. Баян-Өлгей аймағының жалпы экономикалық ахуалы қазақтардың тұрмыс

жағдайына теріс ықпал етті. Бұл мал санының азаюы, экономикалық құлдырау, жоспарлы экономиканың үстемдігі мен аймақ орталығының мал шаруашылығымен айналысатын аумақтардан шалғай орналасуымен байланысты болды. Өтпелі кезеңнің қиыншылықтарына қарамастан, Моңғолияның ірі қалаларында қазақтардың саны жыл өткен сайын артып отырды. Бір жағынан, бұл қазақтардың белгілі кәсіп түрлерін игеру талпынысына, екінші жағынан ұрпақтың болашағына назар аударуымен және білім алуға қолайлы орта қалыптастыруымен байланысты болды.

Моңғолияны мекендеген қазақтардың әлеуметтік өмірі экономикасының негізі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандықтан, тіршіліктің көзі мал әрбір отбасының жеке меншігінде, жайылым жер қауымдық меншікте болды. Әлеуметтік-экономикалық өмірдің осындай ерекшеліктеріне сай қоғамда малы көп байлар, малы аз шаруаларға бөлінді. Қазақ қоғамында еуропа елдеріндегідей феодал, басыбайлылар табы болған жоқ, байлардың шаруаларды қанауы феодалдық елдердегідей экономикадан тыс күштеу әдісімен жүргізілді, қоғамның саяси, рухани және басқада. көріністерінің сипаты көшпелілік өркениет белгілерімен айқындалып отырды. XIX ғ. аяғы – XX ғ. бас кезінде қазақтардың экономикасының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды да, егіншілік кәсібі баяу дамыды.

Моңғолия табиғатының ерекшелігіне байланысты қазақтар мал шаруашылығын жартылай көшпелі түрде ұйымдастырған. Әрбір қазақ ауылында белгілі бір қыстау мен қора қалыптасқан. Қыстауды ұзақ жыл иемденген отбасы оны өзінің жеке меншігі ретінде қарастырған, яғни қыстау аталған отбасының атымен аталып, басқа біреудің келіп қоныстануына немесе малын шөбін жегуге рұқсат берілмеген. Қыстақтағы мал қорасы, құрал-жабдықтары және мал азығы қатал түрде қорғалатын. Қыстауға қатысты құқық-ережелер жеке отбасының меншігін қорғауды мақсат еткен. Осылайша, қыстау мен қора әрбір отбасының жеке меншігі ретінде қалыптасты. Қыстау иесі оны ұрпаққа мұрагерлікпен қалдыруға немесе басқа отбасына беру құқығына ие болған, алайда қыстаудың сатылғаны немесе сатылғаны туралы дерек жоқ. Бұл деректер керейлер арасында қыстауға жартылай жеке меншік қатынастары болғанын көрсетеді. Қазақтар арасында малға жем-шөп дайындау кең өрістемеген, бұл Қобда өңірінің табиғи ерекшеліктеріне байланысты. Жайылымдардың көпшілігі таулы-тасты жерлерде орналасқандықтан, жаппай шабындықтар аз болған, жайылым негізінен малдың өз аяғымен жайылуына бейімделген. Көшпелі қазақтар қыстаудан басқа үш кезеңде үнемі көшіп-қонып отырған. Қобда бетіне қоныстанған қазақтар төрт түлік мал ұстаған. Экономиканың натуралды сипатта болуы, сондай-ақ халықтың сыртқы елдермен сауда-саттық байланысының жоқтығы тауар-ақша шаруашылығының дамуына кедергі жасаған. Дегенмен, XX ғасыр басында қазақтар арасында ішкі сауда мен рыноктың дамуы біршама байқалды. Жеке қожалықтар арасындағы сауда көбінесе айырбас саудаға негізделіп, қазақтардың мал шаруашылығы мен қолөнер өнімдерінің өзара алмасуына мүмкіндік бермеген. Бұл қазақтарды көршілес Ресей мен Қытай елдерімен сауда қатынасын дамытуға итермеледі.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейде және XX ғасырдың басында Қытайда капиталистік қатынастар дамып, бұл елдер өнеркәсіп өнімдерін өткізу нарығы мен ауыл шаруашылық шикізатының қорын іздеуге мәжбүр болды. Моңғолиядағы қазақтар да осы экономикалық өзгерістердің ықпалына түсе бастады. Тарихи деректерге сәйкес, XX ғасыр басында Ресейдің моңғол қазақтарымен шекаралас аудандарында жыл сайын ашылатын Сарымсақты жәрмеңкесі қазақтардың экономикалық дамуына үлкен үлес қосқан. Көнекөз қариялардың естелігіне қарағанда, жәрмеңке желтоқсан айында он күн бойы өткізіліп, қазақтар жыл сайын соғым сойып, мал өнімдерін (тері, жүн, киіз, аң терісі) Ресей ақшасына сатып, өздеріне қажетті заттарды алған. Қазақтардың негізгі сауда тауары – астық, шай, әртүрлі мата және күнделікті тұтынатын бұйымдар болған. Сонымен қатар, моңғол қазақтары Қытаймен және өз қандастарымен сауда байланыстарын да үзбей жүргізген.

Г.Н. Потаниннің еңбектеріне сүйенсек, XIX ғасырдың екінші жартысында Алтай бетін мекендеген керейлер егіншілікпен айналыса бастады. Қара Ертіс бойында арпа, бидай егілген,

он шақты үй диірмендері жұмыс істеген, онда тартылған ұн Қобда бетін мекендеген қазақтарға жеткізілген [13, 38-39 бб.]. 1876 жылы Потанин жиырма шақты қазақтың әрқайсысы екі атқа киіз, шай, мата тиеп, Қырманға апарып астық сатып алғанын да жазған [13, 51 б.]. Сонымен қатар, моңғол жерінің батыс бөлігіндегі қазақтармен орыс пен қытай саудагерлері де сауда жасаған. Потаниннің мәліметіне қарағанда, керейлер арасында бірнеше орыс тасымал сауда орындары жұмыс істеген [13, 75 б.]. Қобда бетіндегі қазақтар екі түрлі алым-салық төлеген: бірі Цин империясына, екіншісі жергілікті билеушілерге. 1911 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа дейін Цин империясының ауыр салығы лау салығы болып, қазақтар жыл сайын империя әскері ат көлігіне арналған мың жылқы төлеген.

Алтай қазақтары үкімет пен жергілікті биліктерге жыл сайын 10 мың қой, 5 мың ірі қара, 1 мың түйе және 2 мың кесек киіз (ұзындығы 10 м, ені 5 м) берген [21, 17-21 бб.]. Қобда бетіндегі қазақтар жазда Даян, Сырғалы, Сүңгіті, Алтай сияқты жайлы, шөбі шүйгін жерлерді жайласа, қыста Қаратау, Шүйащы, Толбо, Дәлүн секілді қар аз жауатын жылы аймақтарды тандаған. Тарихшы-ғалым З. Қинаятұлының айтуынша, 1860 жылдары бұл өңірде қазақтардың азғана ауылында 30 мыңнан астам қой, 10 мыңнан аса жылқы, 6 мыңнан аса сиыр және 2 мың түйе болған. Ал 1989 жылғы мәлімет бойынша, Баян-Өлгей аймағында жалпы 1 284 000 бас мал саналған, оның 0,8%-ы түйе, 6,5%-ы жылқы, 8,7%-ы сиыр, 60%-ы қой, 24%-ы ешкі болып, қазақтардың байырғы қой тұқымдары сақталған [11, 147 б.].

Моңғолиядағы қазақтардың экономикасының негізі ежелден көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығында жатқанын А. Сарай, Ә. Мініс, З. Қинаятұлы, И. Қабышұлы сияқты ғалымдар өз еңбектерінде кеңінен атап көрсеткен. Олар бүгінгі күнге дейін бұл дәстүрлі шаруашылық түрінің қазақтардың тұрмыс-тіршілігінің басты қайнар көзі болып қала беретіндігін дәлелдеп келеді. Жиырмасыншы жылдардың басында жерге, соның ішінде жайылымдық жерге жеке меншік жойылған соң, жерді жекеше пайдалануға ресми түрде тыйым салынды. Ендігі жерде қазақтар жиырмасыншы жылдарға дейін қолы жеткен жайылым жерді ақы төлемей, ақысыз пайдаланып отырды. Халықтың саны, мал басы өскен сайын бұл жерлер үнемі тарлық жасап келді. 1930 жылы МХР-дың үкімет орны қазақтарға жер бөліп беру туралы шешім қабылдады. Бұл шешім бойынша қазақтарға берілген жердің шығыс шегі қазіргі Баян-Өлгей аймағының орталығы Баян-Өлгей қаласы, солтүстігі қазіргі таулы Алтай автономиялық облысының Қосағаш ауданымен шектелді де, мұнан батысқа дейінгі жерлер қазақтардың пайдалануына берілді. Жоғарыда қабылданған шешімнің нәтижесінде қазақтарға бөлінген жайылым жердің мөлшері едәуір көбейді. 1930 жылдары қазақтар алған жердің көлемі Баян-Өлгей аймағының бүгінгі таңдағы жер көлемінің жетпіс бес пайызына тең болған. Осындай шешімнің нәтижесінде қазақтар жайылым жермен толық қамтамасыз етілді.

1920 жылдардың аяғы 1930 жылдардың басында Моңғол үкіметінде орын алған солшыл асыра сілтеушіліктің салдары қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне әсерін тигізді. Жиырмасыншы жылдардың соңында моңғол еліндегі феодалдарды тәркілеу саясаты жүргізілді. Моңғолия қазақтарының экономикалық өміріндегі ірі төңкеріс 1929 жылы басталды, сол жылы байлар мен билердің қолындағы мал жаппай конфискацияланды. Бұл шара экономикалық саясаттың түбегейлі өзгеруіне және қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығына үлкен әсер етті. Сонымен қатар 1931-1935 жылдары кедей шаруалардың жетпіс пайызы, орта шаруалардың елу пайызы ұжымдастырылуға тиіс болды. Моңғолия елінде жүргізілген саяси қайта құрулар кезінде «солшыл» бұрмалаушылық орын алды, оның зардабын қазақтарда тартты. Асыра сілтеу экономиканың негізі болатын мал шаруашылығына орны толмас зиян келтірді, үш-төрт жылдың ішінде мал басы сексен пайызға дейін кеміді. «Солшыл» асыра сілтеушіліктің зардабынан тіршілік көзі болып табылатын мал басының кемуі, қазақтардың тұрмыс жағдайына да әсерін тигізді. «Солшыл» асыра сілтеушіліктен қазақтар Алтайға көшу арқылы мал басын сақтап қалуға тырысты. 1931 жылғы көктемнен бастап жаппай қазақтардың Алтайға қоныс аудару басталады. Соның салдарынан Қобда бетіндегі қазақтардың 80% пайыздан астамы Алтайға ауып кетті. Алайда 1931-1932 жылдары Алтай асқан қазақтар Қобда бетіне қайта оралады. Себебі Қобда бетінде өмір сүріп, оның

табиғатына үйреніп қалған адам мен мал Алтай өлкесін жерсінбеді. Алтай асқан қазақтар әлеуметтік жағынан дағдарысқа ұшырап, мал-мүлкінен айрылды, ашаршылыққа, жоқшылыққа ұшырап, азып-тозды. Қазақтар Алтайға ауа көшерден бұрын (1929 ж.) олардың қолында 2,3 миллион мал болған, 1938 жылғы санақ бойынша олардың малының саны 0,5 миллионға кеміген. Осы жылдар ішінде мал басының 1,8 миллионға кемуінің басты себебі, Алтайға көшудің салдарынан орын алды [1, 72 б.].

Қазақтардың Қобда бетіне қайта оралған соң, Моңғол үкіметінің қазақтар өмірінің ерекшелігімен санасу саясатын жүргізудің зор саяси маңызы болды. Моңғол үкіметінің шешімі бойынша қазақтарға мал шаруашылық өнімін дайындау, алым-салық төлеу және әскер қатырына бару сияқты міндеттер жүктелмеді. Қазақтар мекендеген жерлерде адам, мал санағы жүргізілмеді. Отызыншы жылдардың соңынан бастап МХРП мен үкіметі халық революциясынан соңғы жиырма шақты жылдың ішінде халық бұқарасының ой-санасында, көзқарасында болған өзгерістерге сүйене отырып, қазақтар арасында жүргізілетін әлеуметтік шараларды революциялық әдістермен жүргізу саясатына көшті. Осы мәселелердің бәрі қазақтың жеке аймағын құруға алғышарттар жасады.

Қазақ ұлттық аймағының құрылуы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына ықпал жасап, мал шаруашылығының дамуына, тұрмыс жағдайларына жаңа серпіліс берді. Моңғолияның батыс өңіріндегі қазақтардың қоғамдық өмірінің дамуы мен экономикалық, материалдық негізін нығайту мақсатында олар шоғырланған аймақта қазақтың ұлттық, әкімшілік-территориялық бірлігін құру қажеттігі туындады. Осы талапты ескерген Моңғол Халық Республикасының VIII құрылтайы қазақтардың саяси және экономикалық жағдайын толық ескере отырып, ұлттық автономиялы жеке аймақ құру туралы тарихи маңызды шешім қабылдады. 1940 жылғы 25 маусымда Моңғол Халық Республикасының кіші құрылтайы қазақ аймағын құру туралы жарлық шығарды. Бұл құжат елдегі қазақтардың өзін-өзі басқару құқығын ұлттық әкімшілік-территориялық бірлік ретінде бекітіп, олардың талап-тілегін орындады. Осылайша, Моңғолиядағы қазақтар өз алдына жеке шаңырақ көтеріп, Баян-Өлгей әкімшілік-территориялық аймағы құрылды. Бұл оқиға өңірдегі қазақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына үлкен серпін берді. Мал шаруашылығының өркендеуіне үкімет тарапынан қолайлы жағдайлар жасалынып, тері өңдеу сияқты өндіріс орындары ашылды, мал өнімдерін шет елдерге шығаруға мүмкіндік алды. Сонымен қатар Баян-Өлгей аймағындағы халықтың тұрмыс жағдайлары артып, қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінде ғана емес мәдениеті ілгерілеп, рухани дамуында шешуші рөл атқарды.

Қорытынды

Моңғолияға қоныстанған қазақтар өңірдің табиғи жағдайлары, жер-су ерекшеліктері мен ауа райына икемделе отырып, өздерінің ата-бабалары сияқты өмір салтын сақтап қана қоймай, қазақ ұлтының ұлттық қасиеттерін де берік ұстанды. Осылайша, Моңғолиядағы қазақтар саны жағынан жергілікті моңғол халқынан кейінгі ең ірі этносқа айналды. Мұнда мекендеген қазақ рулары өзара қоғамдық және биологиялық ерекшеліктер негізінде қазақ этносының біртұтас қауымдастығын қалыптастырып, оны кейінгі ұрпақтарға табысты жалғастыра білді. Моңғолиядағы қазақтардың әл-ауқатына мал басының қарқынды өсуіне кедергі болатын жұт салдары, жыл сайын жайылымның азаюына қарамастан ауыл тұрғындары дәстүрлі жартылай көшпелі мал шаруашылығын дамытуға ықпал етті.

XIX ғасырда Алтай аймағындағы қазақтың абақ-керей рулары дәстүрлі мал шаруашылығына байланысты өз қоныстарын кеңейтіп, халықтың шашырай қоныстануының басты себепкері болды. Осы кезеңде қазақтың бір бөлігі Алтай тауының теріскей бетіне ірге тепті. Мұнда алғашында абақ-керей рулары қоныстанса, кейін найман, уақ, арғын, төре сияқты рулар қосылып, қазақ этносының қалыптасып, дамуының жаңа кезеңіне жетті. Өлкедегі қазақтар ата-бабалары сияқты байырғы тұрақты қонысқа ие болды. Алайда, жоғарыда айтылғандай, қазақтар бұл өлкеге қоныстанғаннан бері сан алуан факторлардың әсерінен қиыншылықтар мен азапты кезеңдерді бастан өткерді. XX ғасырдың ортасында Баян-Өлгей аймағының құрылуы қазақтарға ұлттық-территориялық әкімшілік бірлік ретінде өзін-өзі билеу

құқығын беріп, бұл мүмкіндік кеңінен жүзеге асты. Баян-Өлгей аймағын мекендеген қазақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына алғышарт жасап, халықтың тұрмыс-тіршілігінің жақсаруына ұлтық мәдениеті мен құндылықтарын сақтауға серпін берді. Соңғы жылдардағы Моңғолия экономикасының дамуы Баян-Өлгей аймағының мал шаруашылығының салыстырмалы қарқынды дамуына, қазақтардың өндіріс саласында еңбек жасуға мүмкіндік берді және халықтың әл-ауқатының өсуіне ықпал жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Миніс Ә., Сарай А. МХР Баян-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан. – Баян -Өлгей: Аймақ баспаханасы, 1960. – 134 б.
2. Қабышұлы И. Монғолия қазақтарының тарихы. – Өлгей: Аймақ баспаханасы, 1980. – 240 б.; Қабышұлы И. Қазақ қауымы: Қазақ ұлысының 2200 жылдың тарихы. – Алматы: Жазушы, 1997.
3. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі (Тарихы көркем публицистика). – Алматы: Мерей, 1995. – 298 б.
4. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. - Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. - 320 б.
5. Камалашұлы Б. Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ.соңғы жартысы – XX ғ.): Т.ғ.д. дис. ... авторефераты. – Алматы, 1998. – 54 б.
6. Мухамадиұлы Қ. Монғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы-Улаанбаатар: Чойжол, 1997. – 221 б.
7. Әжіғали С.Е, Ошанов О.Ж., Тоқтабай А.У. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама-сұрақнамасы. – Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2004. – 47 б.
8. Құрманбайұлы Ү., Рахметұлы Ш. Моңғолиядағы қазақ халқы. – Улаанбаатар: «АДМОН», 2007. – 264 б.
9. Қозғамбаева Г.Б., Қалыш А.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 172 б.; Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасының тарихы туралы зерттеулер //Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (58), 2010. – 49-54 бб.
10. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
11. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Атажұрт, 2001. – 318 б.
12. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. - Ленинград, 1930. Т.2-3. - 414 с.
13. Потанин Г.Н. Очерки северо – западной Монголии. - Санкт – Петербург, 1881. – 340 с.
14. Сарай А. Баян-Өлгей аймақтың қазақ халқы тарихының кейбір мәселелері. – Өлгей: МХР-ғылым тарату қоғамының Баян-Өлгейлік бөлімі, 1968. – 104 б. .
15. Шынай Р. Моңғолия қазақтарының ата-тек шежіресі. - Баян-Өлгей: Баспагер, 1997. - 212 б.
16. Астафьев Г.В. Национальный вопрос в Китае (1911-1949). - М., 1971. <https://www.lib.asu.ru.arhiv.doc>.
17. Сапожников В.В. По Алтаю (Дневник экспедиций). - М., 1949. II том - 273 с. <https://www.litmir.club>.
18. Казнаков А.Н. Мой пути по Монголии и Каму. – СПб.: Русского. географического общества, 1907. – 135с. <https://www.litfund.ru>
19. Байжұма Г., Дукенбаева З. 1911-1940 жылдардағы Моңғолия қазақтарының қилы тарихы // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. «Тарих және әлеуметтік- саяси ғылымдар сериясы». 1(64), 2020. - 73-78 бб.
20. Қозғамбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: өткені мен бүгіні – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 155 б.
21. Тортаева Ә. Шығыс Түркістан қазақтары. //Қазақ тарихы. 1, 1998. – 17-21 бб.

References:

1. Minis Ä., Sarai A. MHR Baian-Ölgei aimağynyñ qazaq halqy tarihyndan. – Baian -Ölgi: Aimaq baspahanasy, 1960. – 134 6.
2. Qabyşūly İ. Moñğolia qazaqtarynyn tarihy. – Ölgei: Aimaq baspahanasy, 1980. – 240 b.; Qabyşūly İ. Qazaq qauymy: Qazaq ūlysynyn 2200 jyldyñ tarihy. – Almaty: Jazuşy, 1997.
3. Qinaiatūly 3. Jylağan jyldar şejiresi (Tarihy körkem publisistika) – Almaty: Merei, 1995 - 298 b.
4. Qinaiatūly 3. Moñğoliadağy qazaqtar. - Almaty: Düniejūzı qazaqtarynyñ qauymdastyğy, 2001. - 320 b.
5. Kamalaşūly B. Moñğoliadağy qazaqtardyñ дәstürli şaruaslyğy (HII ğ. soñğy jartysy – XX ğ.): T. ğ. d. dis. ... avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 54 b.
6. Muhamadiūly Q. Moñğoliadağy qazaq subetnosynyñ qalyptasuy men damuy. – Almaty-Ulaanbaatar: Choijol, 1997. – 221 b.
7. Äjiğali S.E, Oşanov O.J., Toqtabai A.U. Moñğolia qazaqtary etnikalyq tobyn zertteudiñ bağdarlama-sūraqnamasy. – Almaty: Ş.Ş. Uälihanov atyndağy Tarih jäne etnologia instituty, 2004. – 47 b.
8. Qūrmanbaiūly Ü., Rahmetūly Ş. Moñğoliadağy qazaq halqy. – Ulaanbaatar: «ADMON», 2007. – 264 b.
9. Qozğambaeva G.B., Qalyş A.B. Moñğoliadağy qazaq diasporasynyñ tarihy: oqu qūraly. - Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 172 b.; Qozğambaeva G.B. Qazaq diasporasynyñ tarihy turaly zertteuler // Äl-Farabi atyndağy QazŪU-dyñ habarşysy. Tarih seriasy. №3 (58), 2010. – 49-54 bb.
10. Mendikulova G.M. İstoricheskie südby kazahskoi diaspory: p roishojdenie i razvitie. – Almaty: Fylym, 1997. – 261 s.
11. Qinaiatūly 3. Moñğoliadağy qazaqtar. – Almaty: Atajūrt, 2001. – 318 b.
12. Grumm-Grjimalo G.E. Zapadnaia Mongolia i Uränhaiski krai. - Leningrad, 1930. T.2-3. - 414 s.
13. Patanin G.N. Ocherki severo – zapadnoi Mongoli. - Sankt – Peterburg, 1881. – 340 s.
14. Sarai A. Baian-Ölgei aimaqtyñ qazaq halqy tarihyñyñ keibir мәseleleri. – Ölgei: MHR-ğylym taratu qoğamynyñ Baian-Ölgeilik bölımı, 1968. – 104 b. .
15. Şynai R. Moñğolia qazaqtarynyñ ata-tek şejiresi. - Baian-Ölgei: Baspager, 1997. - 212 b.
16. Astafev G.V. Nasionälnyi vopros v Kitae (1911-1949). - M., 1971. [https://www. lib.asu ru. arhiv.doc](https://www.lib.asu.ru.arhiv.doc).
17. Sapojnikov V.V. Po Altaiu (Dnevnik ekspedisi). - M., 1949. II tom - 273 s. [https://www. litmir.club](https://www.litmir.club).
18. Kaznakov A.N. Moi puti po Mongolii i Kamu. – SPb.: Ruskogo. geograficheskogo obşestva, 1907. – 135s. [https://www. litfund.ru](https://www.litfund.ru)
19. Baijūma G., Dukenbaeva Z. 1911-1940 jyldardağy Moñğolia qazaqtarynyñ qily tarihy // Abai atyndağy QazŪPU habarşysy. «Tarih jäne әleumettik- saiasi ğylymdar seriasy». 1(64), 2020. - 73-78 bb.
20. Qozğambaeva G.B. Moñğoliadağy qazaq diasporasynyñ tarihy: ötkeni men бүgini – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 155 b.
21. Tortaeva Ä. Şyğys Türkistan qazaqtary. //Qazaq tarihy. 1, 1998. – 17-21 bb.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574)«1927-XXI»:316.7

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.003>

Ш.Т. Нұрман¹, Ш.Б. Нурманова²

¹Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық факультеті,
Алматы, Қазақстан. E-mail: shnurman64@gmail.com

²Магистр, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Тарих кафедрасының аға оқытушысы,
Түркістан, Қазақстан. E-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ ЕРІКТІ ҚОҒАМДАР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ТӘЛІМІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы волонтерлік қызметтің тарихи сабақтастығы, сондай-ақ 1920-1930 жылдары ұлттық интеллигенцияның ерікті ұйымдардағы рөлі қарастырылады. Ғылыми айналымға бұрын жарияланбаған құжаттар енгізіліп, ерікті қоғамдардағы зиялылардың ағартушылық қызметінің ерекшеліктері мен олардың қоғамдық өмірдегі рөлі талданады. Зерттеу Қазақстандағы волонтерлік қозғалыстың тарихи бастауларын, кеңестік дәуірдегі ерекшеліктері мен негізгі бағыттарын ашып көрсетеді. Волонтерлік қызметтің идеологиялық бағыты, қоғамдық бастамалары мен институционалдық формалары, сондай-ақ олардың әлеуметтік-тарихи контекстегі маңызы айқындалады. Азаматтық бастамалар мен ресми идеология арасындағы байланысты ашу мақсатында мемлекет саясатына назар аударылған. Зиялылардың ағартушылық, қайырымдылық және мәдени-ағартушылық қызметі сол кезеңдегі әлеуметтік мәселелерді шешуге қосылған үлес ретінде, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті сақтауға және қоғамды жаңғыртуға бағытталған іс-шаралар ретінде зерделенеді. Олардың тәжірибесі қазіргі қоғам үшін әлеуметтік инновацияның тарихи үлгісі ретінде құндылығы бағаланады. Сонымен қатар қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және саяси өмірінде маңызды орын алған бұл ұйымдар ұлттың рухани дамуына, ағартушылық пен ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына елеулі үлес қосты. Зиялылардың бастамасымен құрылған мәдени-ағартушылық, ғылыми, әдеби және қайырымдылық қоғамдардың қызметі талданып, олардың тарихи тәжірибесі қазіргі азаматтық қоғам институттарының дамуына ықпал еткен фактор ретінде бағаланады. Сонымен қатар, қазақ зиялыларының қоғамдық бастамаларға қатысу тәжірибесі жас ұрпақты тәрбиелеу, ұлттық бірегейлікті нығайту және әлеуметтік жауапкершілікті арттыру тұрғысынан сабақ боларлық құндылық ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: Қазақстандағы волонтерлік тарихы, ұлттық интеллигенция тәжірибесі, XX ғасырдағы ерікті қоғамдар, кеңестік дәуірдегі ағартушылық, мәдени-ағартушылық мұра, азаматтық бастамалар тарихы, әлеуметтік жаңғырту үлгілері

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы -XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180).

Ш.Т. Нурман^{ID*1}, Ш.Б. Нурманова^{ID2}

¹К.и.н., доцент, Факультет истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: shnurman64@gmail.com

²Магистр, старший преподаватель кафедры Истории, Международного казахско-
турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
г. Туркестан, Казахстан. E-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ДОБРОВОЛЬНЫХ ОБЩЕСТВАХ XX ВЕКА: ОПЫТ И УРОКИ

Аннотация

В статье рассматривается историческая преемственность волонтерской деятельности в Казахстане, а также роль национальной интеллигенции в работе добровольных организаций в 1920-1930-е годы. В научный оборот вводятся ранее не публиковавшиеся архивные документы, позволяющие выявить особенности просветительской деятельности интеллигенции и её вклад в общественную жизнь. Исследование раскрывает истоки волонтерского движения в Казахстане, специфику его развития в советский период и основные направления работы. Анализируются идеологическая направленность, общественные инициативы и институциональные формы волонтерской деятельности, а также их значение в социально-историческом контексте. Особое внимание уделяется государственной политике как фактору, определявшему соотношение гражданских инициатив и официальной идеологии. Просветительская, благотворительная и культурно-просветительская деятельность интеллигенции рассматривается как вклад в решение социальных проблем, сохранение национальной идентичности и модернизацию общества. Обосновывается ценность их опыта как исторического примера социальных инноваций, актуального для современности. Кроме того, эти организации, занимавшие важное место в социально-культурной и политической жизни казахского общества, внесли значительный вклад в духовное развитие нации, просветительскую деятельность и формирование национального самосознания. Деятельность культурно-просветительских, научных, литературных и благотворительных обществ, созданных по инициативе интеллигенции, рассматривается как исторический опыт, оказавший влияние на развитие современных институтов гражданского общества. Также опыт участия казахской интеллигенции в общественных инициативах представлен как ценность, способная служить уроком в воспитании молодого поколения, укреплении национальной идентичности и повышении социальной ответственности.

Ключевые слова: история волонтерства в Казахстане, опыт национальной интеллигенции, добровольные общества XX века, просветительская деятельность в советский период, культурно-просветительское наследие, история гражданских инициатив, модели социальной модернизации

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации целевой программы финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан («История и творческое наследие интеллектуальной элиты Алаша конца XIX – первой половины XX века», грант ИРН BR18574180).

Nurman Sholpan^{ID*1}, Nurmanova Shynar^{ID2}

¹Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University,

Almaty, Kazakhstan. E-mail: shnurman64@gmail.com

² Senior teacher of the Department of History of the international Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz

THE KAZAKH INTELLIGENTSIA IN VOLUNTARY SOCIETIES OF THE 20TH CENTURY: EXPERIENCE AND LESSONS

Abstract

The article examines the historical continuity of volunteer activities in Kazakhstan and the role of the national intelligentsia in voluntary organizations during the 1920s-1930s. Previously unpublished archival documents are introduced into scholarly circulation, revealing the specific features of the intelligentsia's educational work and their contribution to public life. The study identifies the origins of the volunteer movement in Kazakhstan, its distinctive features during the Soviet period, and its main directions. The ideological orientation, public initiatives, and institutional forms of volunteer activity are analyzed, as well as their significance in the socio-historical context. Special attention is given to state policy as a factor shaping the relationship between civic initiatives and official ideology. The educational, charitable, and cultural-enlightenment work of the intelligentsia is considered both as a contribution to solving social problems and as an effort to preserve national identity and modernize society. The article substantiates the value of their experience as a historical model of social innovation relevant to the present day. In addition, these organizations, which played an important role in the social, cultural, and political life of Kazakh society, made a significant contribution to the spiritual development of the nation, educational activities, and the formation of national consciousness. The activities of cultural-educational, scientific, literary, and charitable societies initiated by the intelligentsia are analyzed as historical experience that influenced the development of modern civil society institutions. Moreover, the experience of Kazakh intellectuals' participation in public initiatives is presented as a value that can serve as a lesson for educating the younger generation, strengthening national identity, and enhancing social responsibility.

Key words: history of volunteering in Kazakhstan, experience of the national intelligentsia, 20th-century voluntary societies, educational activities in the soviet period, cultural and educational heritage, history of civic initiatives, models of social modernization

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the targeted funding program of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan ("History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late 19th – first half of the 20th century," grant IRN BR18574180).

Қысқашы. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Алаш зиялыларының ағартушылық қызметінің ерекше түрі ретінде еріктілер қоғамдарындағы жұмыстарын айтуға болады. Осы кезеңде зиялылар сауатсыздықты жоюға, мәдени дамуға және жалпы қазақ қоғамын жаңғыртуға бағытталған ағартушылық жобаларды жасауға белсенді қатысты. Қалыптасқан саяси ахуал және биліктің әлеуметтік шектеулеріне қарамастан, қазақ оқығандары мектептер, кітапханалар мен халық университеттерін ұйымдастыруда жетекші роль атқарды.

Бүгінгі таңда да XX ғасырдағы қазақ ағартушыларының бұл мұрасы азаматтық қоғамды, білім мен мәдениетті дамыту үшін маңызды. Себебі, XX ғасырдың 20-30-шы жылдары қалыптасқан көптеген идеялар білім беру жүйесін дамыту, мәдени әртүрлілікті қолдау, ұлттық дүниетанымды қалыптастыру және білімді тарату үшін өзекті болып қала береді. Оның үстіне,

соңғы жылдары әлемдік саяси-мәдени қарым-қатынастардағы өзгерістер, табиғи-экологиялық қауіп-қатерлер «волонтерлік» немесе өз еркімен көмектесу үшін бірігетін азаматтардың қызметіне қоғамның мұқтаж болатындығын көрсетіп отыр. Сондай қиын кезде біздің қоғамымызда пайдалы іс атқаруға өз еркімен белсене білек сыбайтын азаматтар болғандығы ұлт болашағына деген үлкен үмітті оятады. Осындай волонтерлік қозғалыстарға жол ашып, дем беру мақсатында Қазақстанда 2020 жыл «еріктілер жылы» деп белгіленді.

Дәстүрлі қазақ қоғамынан бастау алатын өзара көмек көрсету әдет-ғұрыптары мен қауымдық жауапкершілік дәстүрлері қазіргі волонтерлік қозғалыстың ұлттық бастауларын түсінуге мүмкіндік береді. Сол тарихи тәжірибеден бүгінгі заманға жарамды үлгілерін және болашаққа қажетті рухани-мәдени тұстарын зерделеу – қоғамдық дамудың тарихи сабақтастығын қамтамасыз етіп, қазіргі әлеуметтік жаңғырудың мазмұнын тереңдетеді.

Сонымен қатар, зиялылардың ағартушылық, қайырымдылық және мәдени бастамалары қоғамдық жауапкершілік пен еріктілік феноменін көрсетті. Олар жаңа туындылар жазу, кітап шығару, көпшілікті білім мен мәдениетке тарту арқылы қоғамның әлеуметтік проблемаларын шешудің нақты үлгісін жасады. Ерікті қоғамдардағы қызмет ұлттық бірегейлікті сақтаумен қатар, оны жаңа тарихи жағдайда жаңғыртуға бағытталды. Мәдени-ағартушылық жұмыстары арқылы зиялылар қоғамды модернизациялаудың өзіндік моделін қалыптастырды. Бұл қазіргі кезеңде ұлттық идеяны заманауи мазмұнда дамытуға, мәдени саясаттағы жаңа бағдарларды түсінуге айрықша маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, XX ғасырдағы ерікті қоғамдар әлеуметтік инновацияның алғашқы үлгісі болды. Шектеулі ресурстармен халыққа кеңінен ықпал етуі – бүгінгі әлеуметтік кәсіпкерлік пен креативті индустрияларға тарихи аналог ретінде құнды.

Сондықтан қазақ зиялыларының ерікті қоғамдардағы қызметінің үлгілерін зерттеу қазіргі Қазақстан үшін айрықша өзекті. Ерікті қоғамдардың және жалпы еріктілер қозғалысының тарихи феномені әлі де терең зерттелмеген әлеуметтік тәжірибелердің бірі деп есептейміз. Сол себепті, Қазақстан тарихындағы 1920-1930-шы жылдарда қалыптасқан ерікті қоғамдардың тарихын біртұтас процесс ретінде зерттеу, олардың қызметін және қазақ зиялыларының қосқан үлесін қайта қорыту мақсатын іске асыру маңызды зерттеу қатарында. Ал жас ұрпаққа тәлімі, «зиялы дегеніміз – білімді болумен қатар, ең алдымен қоғамға қызмет ету» екендігі туралы ойды негіздеуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін архив құжаттары, сол кезеңдегі мерзімді басылым материалдары, қазақ зиялыларының еңбектері мен жазбалары, ерікті қоғамдардың ережелері, жарғылары мен есептері құрады. Архив құжаттары мен мерзімді басылым материалдары жинақталған басылымдар түрінде де жарық көрді. Мысалы, «Алаш мұрасы», «Алаш қозғалысы», «Қазақстанның зияткерлік тарихы бойынша мәтіндер мен дереккөздер» сияқты құжаттар жинағы зерттеудің деректік базасын толықтырды.

Зиялылардың өз естеліктері мен замандастарының мемуарлары ерікті қоғамдардағы қызметті ішкі қырынан түсінуге мүмкіндік береді. Кейінгі жылдары қазақ зиялыларының ағартушылық және қайырымдылық қызметіне арналған диссертациялық зерттеулер, мақалалар жарық көруде. Мұндай жұмыстарда зиялылардың қызметі терең талданады, тың мәліметтер беріледі.

Бұған қоса, тақырып бойынша жарияланған отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері ғылыми әдебиеттер ретінде пайдаланылды. Олардың қатарында, қазақ зиялыларының өмірі мен қызметін кешенді түрде қарастыратын іргелі монографиялар бар. К.Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда», М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы», Д.Қамзабекұлының зерттеулері деректердің кең спектрін пайдалануымен және әлеуметтік контексті ашуымен құнды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу әлеуметтік тарих, мәдениеттану, тұлғатану, деректану және тарихнамалық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы өзара көмек дәстүрлері мен зиялылардың қоғамдық қызметін салыстыру үшін тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылса, ерікті қоғамдардың ресми құжаттары, архив материалдары, баспасөз материалдарын зерделеуге құжаттық талдауға жүгіндік.

Сонымен қатар, зиялылардың еңбектеріндегі қоғамдық қызметке қатысты идеялары мен көзқарастарына мазмұндық талдау жасау маңызды. Тарихи реконструкция зиялылардың қызметін сол кезеңнің әлеуметтік-мәдени контекстінде қайта құруға мүмкіндік берді. Тарихи өткен мен бүгінгі қоғамдық процестер арасындағы байланыстарды сабақтастық ұстанымы арқылы анықталды. Осындай әдіс-тәсілдердің кешенді қолданылуы қазақ зиялыларының ерікті қоғамдардағы қызметін жан-жақты талдауға және оның қазіргі қоғам үшін тәлімдік мәнін айқындауға негіз жасады. Қазақстандағы еріктілер қоғамдар қызметінің тарихи сабақтастығы және ұлттық зиялылардың осы қозғалысқа қоғамдық ерікті ұйымдар арқылы 1920-1930-шы жылдары қаншалықты қатысы болғандығын және қалай атсалысқанын қадағалау мәселесін жан-жақты және объективті түрде қамту мүддесінде ғылыми айналымға жаңа, бұрын жарияланбаған құжаттар, сондай-ақ еріктілердің қоғамдық және практикалық қызметі туралы жарияланған зерттеу материалдары енгізілді. Оның ішінде, біздің зерттеу тақырыбымызға орай, ерікті қоғамдардың ағартушылық қызметі мен орны қандай болды деген сауалға жауаптар қарастырылды. Осы мақсатта отандық еріктілер қоғамының тарихи бастаулары, оның дәстүрлі және кеңестік ерекшеліктері мен қызметтерінің негізгі бағыттары айқындалды. Елдің күшін ортақ қажеттілікке жұмылдыру мен халықтың әлеуметтік маңызы бар іс-шараларға қатысуының трансформациялық процесі кең тарихнамалық контексте түсіндіріледі. Идеологиялық бағыты белгіленді, қоғамдық бастамалар, волонтерлік қызметтің институционалдық нысандары, оның көрініс табуының тарихи тәжірибесі нақтыланды. Ерікті қоғамдық ұйымдардың даму тенденциялары және оның Қазақстан тарихындағы рөлі көрініс тапты. Зерттеу аясында еріктілер қозғалысын реттеу саласындағы мемлекеттік саясатқа да көңіл бөлінеді.

Талқылау. Қазақ зиялыларының XX ғасырдағы ерікті қоғамдардағы қызметін зерттеу бірнеше кезеңнен тұратын тарихнамалық дамуға ие. Тақырыптың тарихнамалық талдауы барысында тарихи-географиялық/идеологиялық және мазмұндық ерекшеліктері байқалды. Зерттеу еңбектерін кеңестік, қазақстандық және шетелдік деп жіктеп қарастыру идеологиялық эволюцияны анықтауға мүмкіндік береді. Ал оларды мазмұны мен типі бойынша жіктесек, дерек пен талдаудың жанрлық ерекшеліктерін ашуға көмектеседі.

1920-1930 жылдардың басындағы кеңес әдебиетінде қоғамдық ұйымдар тақырыбы салыстырмалы түрде кең қарастырылды. Дегенмен, ол жұмыстардың басым бөлігі насихаттық сипатта жазылған. Бірқатар тарихнамалық еңбектер де бар. Оларда негізінен қоғамдық ұйымдар тақырыбына қатысты шыққан жарияланымдардың атауы аталып, сипаттамалық мәліметтер тізбектеліп беріледі [1].

1930 жылдардың ортасына қарай бірқатар қоғамдар таратылды, көптеген қоғамдар қайта құрылымдауға ұшырады. 1930 жылдардың ортасынан 1960 жылдардың ортасына дейін аралығында жекелеген ерікті қоғамдардың мерейтойларына байланысты сирек басылымдар ғана пайда болды. Шындығында, аталмыш басылымдар бұл қоғамдардың әдеби өңделген есептері деуге келеді. Оларды дереккөзі ретінде қарастыруға болады. Басылымдарда қоғамдар туралы бай фактілер бар [2].

Талдау тұрғысынан қазақ қоғамында қоғамдық белсенділік пен өздігінен ұйымдасу дәстүрі болды ма, әлде сырттан келген құбылыс па деген пікір қызықты. Осы пікірді зерделеуге арналған еңбектер бар. Бұл еңбектер қазақ қоғамының дәстүрлі кезеңін, кеңестік кезеңін және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерді қамтып қарастырады. Сонымен, дәстүрлі қазақ қоғамында мұндай қозғалыс және оның өзіндік атауы болды ма деген сұрақтың жауабы қандай? Зерттеушілер оның қазақ қоғамында ертеден болғанын дәйектейді. Мысалы, мұқтаждарға қолұшын созу, жасы үлкен адамға көмектесу, жетім-жесірге қамқор болу қазақ қоғамының ертеден ұстанатын қағидалары қатарында екендігі атап көрсетіледі. Бұндай нәрсені «далалық өзара көмек», «асар», «жерлеу және ас беру кезіндегі туыстардың көмегі» деп түрлі атаулармен белгілеген [3]. Яғни, көктемгі су тасқыны, жер сілкінісі, сел немесе басқа да табиғи апаттар кезінде зардап шеккендерге, адамы қаза болған отбасыларға – халықтың бірігіп материалдық және қаржылық көмек көрсету дәстүрі. Сонымен қатар, баспана салу, шөп

ору, егіндік орақ кезінде астықты жинап алу, құдық қазу сынды күрделі жұмыстарды бүкіл жұртшылық бірлесе жұмылып, бір-екі күнде бітіріп беру «асар» дәстүрі де қоғамда берік орныққан өмірлік салттар қатарында. Өзара көмек дәстүрлері туралы кезінде белгілі зерттеушілер А. Левшин, Ә. Диваев, М.Ж. Көпейұлы, М. Шорманов, Т.Шевченко, В.Григорьев және басқалары жазғанын көрсете отырып, тарихшы З. Қабулдинов орыс көпестерінің бірі Д. Белов сырдариялық қазақтар өмірінен келтіретін мынадай мәліметті алға тартады: «Қырғыздарда (қазақтарда) бір-біріне көмектесу салты бар... Бірнеше адам жер жыртуға немесе пішен жинауға шақырылады, қожайын оларды етке тойғызып, содан кейін іске кіріседі; жұмыс аяқталғаннан кейін әркім өз ауылдарына тарасады. Мұндай көмек әдетте малы жоқ немесе қартайған және бала-шағалы адамдарға көрсетіледі... Қоңсылас әйелдерді шақырып, киіз басу да осындай ізгілікті істердің бірі»[4].

Келесі кезең кеңестік дәуірлік атауы. Бірқатар зерттеушілер еріктілер немесе волонтерлер деген атаулар тек осы нәрсе «жүйеге түсіп, заңдық тұрғыда реттеліп, мақсаттары мен міндеттері анықталып, жаңа бір деңгейге көтерілген» кезде қолданысқа енгенін айтады [5]. Сонымен, кеңестік тұста қоғам және бұқара халық мәдени-ағартушылық саласындағы көмекке зәру еді. Атап айтқанда, жаппай қоғамды «сауаттандыру» мәселесі туындады. Осыған байланысты ерікті қоғамдық ұйымдар пайда болды. «Ерікті қоғам» ұғымы өзі ұйымдық атау ретінде алғаш рет партиялық құжаттарда, қоғамдық-саяси және құқықтық кеңестік әдебиеттерде пайда болды. 1930 жылға дейін заңнамада революцияға дейінгі заңнамадан кеңестік тәжірибеге енген «пайда табу мақсатын көздемейтін қоғамдар мен одақтар» ұғымы қолданылды. «Ерікті қоғамдар» ұғымы болса, бірте-бірте енді.

Кеңестік дәуірдің 1920-шы жылдарын Ресей тарихшылары «әлеуметтік саладағы «жаңа экономикалық саясат» болды» деп бағалайды [6]. Себебі, осы жылдар ішінде Кеңестер Одағында көптеген мәдени мәселелерді шешуге атсалысқан белсенді қоғамдық бірлестіктердің саны өте көп болған «алтын ғасыры» еді дейді. Мұнан кейінгі кездерде кеңес қоғамы қоғамдық ұмтылыстың, қоғамдық шығармашылықтың мұндай өрлеуін білмеді.

Кеңес дәуірінде тақырып идеологиялық шектеулермен қарастырылып, ерікті қоғамдардың қызметі көбіне социалистік құрылыстың құрамдас бөлігі ретінде сипатталды. Бұл кезеңде жарық көрген еңбектерде қазақ зиялыларының қоғамдық қызметіне кеңестік модернизация мен «таптық күрес» призмасы арқылы баға берілді. Десек те, сол кезеңнің мерзімді басылымдарында жарияланған мақалалар мен очерктер деректік тұрғыдан, мәселенің ішкі астарына қанық болу жағынан құнды болып табылады.

1990-жылдардан бастап зерттеу бағыты түбегейлі өзгеріп, қазақ зиялыларының қызметі ұлттық жаңғыру мен мәдени мұра тұрғысынан қарастырыла бастады. М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, К. Нұрпейіс, Д. Қамзабекұлы сияқты ғалымдар алаш қайраткерлерінің ағартушылық, мәдени, және қоғамдық қызметін жаңа қырынан талдады.

Тақырыпқа қатысты шетелдік зерттеушілердің еңбектері де маңызды. Ресей тарихшыларының бірқатары Орта Азия мен Қазақстандағы қоғамдық ұйымдар тарихын жалпы империялық контексте қарастырады [7]. Түрік зерттеушісі М.Х. Явуз мұсылмандық қайырымдылық дәстүрін және жәдидшілдік қозғалысын аймақтық тұрғыдан бағамдайды [8]. Батыс зерттеушілерінің өкілдері мұны мұсылман қауымындағы әлеуметтік модернизация үдерістерінің бөлігі ретінде талдайды [9].

Тақырыптың тарихнамасы кеңестік идеологиялық шектеулерден арылып, тәуелсіздік жылдары жаңа әдіснамалық тұрғыда толықты. Дегенмен, қазақ зиялыларының ерікті қоғамдардағы қызметін азаматтық қоғамның тарихи бастауы ретінде кешенді қарастыру әлі де жеткілікті деңгейде дамымаған бағыт болып отыр.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ зиялыларының өзара ұйымдасу туралы пікірлерін Бейімбет Майлиннің 1913 жылғы жазбаларынан іздеп көрсек. Ол «жігіт сыны одақтасып іс қылғанда белгілі болады» дей келе, «осы күнгідей бірігіп істейтін іс – өнер болмаған соң, ...сырлас та бола алмадым» деп өкініш айтады [10, 117-118]. Б. Майлин зиялылардың бірігіп іс атқаруын, халқының қамын бірге жеуін «сырласу» деп сипаттауынан өзіне етене жақын дүниесімен

бөлісу деп қабылдауын және оны «өнер» деуін бірлескен іс-қимылдың жаңа формаларының болуын меңзегені деп ұғамыз.

Зиялылар ағартушылық міндеттерін атқаруға құлшына кіріскенін тарих көрсетіп берді. Алғашында қаржымен жәрдем беру, «қаламмен» жәрдем беру (газет беттеріне мәліметтер мен мақалалар жіберу) деп аталатын ерікті қайырымдылық қызметтерін көреміз. Мысалы, енді шыға бастаған газет-журналдарға шығын жарнасын көтеруге қаржылық көмек, қазақ балаларын «оқытуға жәрдем жамығатын» ұйымдастыру сияқты қайырымдылық жұмыстарынан бастау алды. Мұнан кейінгі ұйымдасулардың мақсаты кеңіп, жұмыстар да ірілене түсті. Смағұл Сәдуақасұлы жастарға арнаған жазба-үндеулерінде не істеу керек дегенде, олар ұйымдасуы және бірлесуі керек, ол ұйымдарында болашақ тұрмысқа даярланып, өткеннен тәжірибе алып, үйреніп білімін толтырады дейді [11, 24]. Сонымен қатар, ұйымдарға бірігудің қазақ даласындағы өмірдің ерекшелігімен де байланысын көрсетеді. Қазақ ауылдарының бір-бірінен алыс орналасуы, ауылдағы үй санының көп болмауы, жастардың бірін-бірі танымауына, жақсы таныс болмауына алып келді. Екіншіден, әркім тек өзіне керектіні айтып, өз білімін ғана көздеп, өз ойына келгенді үйренсе, жастар мақсатына жете алмайды деп ойлады.

Бұл ұйымдардың жұмысының ең керектісі ағарту жұмысы болды. Жастарды ағарту жұмысы қазақ тіліндегі әдебиеттер мен газет-журналдарды тарату және оқу арқылы іске асыру әдісі қолданылды. Бұл жұмысты іске асыруға кедергі болатын жастардың сауатсыздығы болса, екінші жағынан қазақ тіліндегі әдебиеттің тапшылығы. Мұндай жағдайда қолданылған әдіс-жолдары мынадай болды:

- «витрина» деп аталатын жалпақ тақтайға газеттер жапсыру, содан кейін витрина жанына жиналып газеттерді оқу,
- «қызыл пәуеске» деп аталған қаладан арбаға кітап, газеттер салып алып, оны тарату және ауызша насихат айту,
- үлкен ауылдарда кітапхана ашу т.с.с.

Ұйымдардың қызметіне қазақ зиялылары белсене араласты. Ағартушылықтың басты мақсаты халықтың мәдениеті мен әдебиетін алдыңғы қатардағы жұрттарға қосу, «ұлтшылдық сезімін туғызу және ұлттықты сақтау» деп білді. Халыққа, әсіресе, жастарға ұлтты сүю сезімін сіңдіру үшін

- халық әдебиетін жинау, ол әдебиетті үлкен және кіші кітаптар етіп бастырып шығару, театр кітаптарын бастыру, газет-журналдар шығару,
- бастауыш және орта мектептерге кітаптар жазу,
- шәкірттерді мектепке даярлайтын курстар ашу, мұқтаж шәкірттерге жәрдем көрсету,
- спектакль, концерт, басқа ойындар жасап, театр ұйымдастыру міндеттерін алға қойды.

Зиялылардың ағартушылық қызметтерінің бірі театрлар ұйымдастырып, қойылымдар қою, әдебиет кештерін ұйымдастыру. 1920-шы жылдардағы бұқаралық ақпарат көздері осы шамалас жұмыстар туралы өте көп мағлұмат береді. Сұлтанбек Қожанов Ташкенттегі сондай бір кештен соң «бұл күнгі жиылған қазақ-қырғыз Колизейдің іші толған әлеумет. Ұйықтаған көңілі бір оянып, жақсы рухпен тарасты... Мұнан былай, басқа халық ағарту істерінің қатарында қазақша театр ісі де болуын лайықты деп тауып, Ташкентте театр ойыншылары ұйымы ашылмақ» дейді[12, 245]. Мысалы, 1920 жылы Қызылжардағы қазақ жастарының «Талап» ұйымы «Новый совет» театрында Қ. Кемеңгеровтың «Алтын сақинасын» қойды. «Талап» жан-жақтан театр кітаптарын көшіртіп алып, ішіндегі тәуірлерін қойылым етіп шығармақ деп хабарлайды[12, 290]. Дей келе, Қызылжарда тұратын қазақ көп болса да, елді ағарту ісіне қыздарын қатынастырмайды деп қынжылыс айтады.

Сол жылдың желтоқсан айында Ташкентте қазақ-қырғыз институтында кеш ұйымдастырылады. Кеште ән шырқап, өлең оқып, ұрандасып, ұйымдасып, өздері үшін бір айрықша жиналыс өткізу мақсатында жасайды. Онда Міржақып Дулатов пен Сұлтанбек Қожанов жастарға үндеу тастап, қазақ халқының тарихи халін баяндайды. Уәлихан

Омарұлының «Нұржан» және Х.-ұлының «Айдалы қонақ» бір перделі комедиялары ойналады[12, 141]. Ал 9-шы қаңтарда Ташкентте мемлекет театры «Колизейде» қазақ-қырғыз сауық кеші болып өтті. Бұл сауықты Ташкенттегі қазақ-қырғыз институты атынан сол институттың оқушылары мен оқытушылары қояды. «Белгілі қазақ жазушысы М. Дулатұлы жазған «Балқия» деген драма ойналды»[12, 243]. Газет бетіндегі тағы бір хабарда Ақтөбе уезі Батпақты болысының 11-ші ауылындағы Батпақты мектебінде өткен әдебиет кеші туралы айтылады. Сауыққа ауылдың «ақсақал-қарасақалы, қатын-қыздарына дейін келіп, балалардың әр түрлі ән шырқап, хор, декламациялар жасағанын» және жиылған әлеуметтің өте көңілді тарап, ойын қызықты өткенін хабарлайды[12, 272].

Түркістан қаласындағы мектеп коммунасында, 21 желтоқсанда қазақ жастары тарапынан тұңғыш әдебиет кеші жасалды. Түркістан қаласындағы халық үйінде қаңтардың 2-сі күні қазақ жастары тарапынан спектакль қойылды. Тамашаға қойылған Райымбек Айтжанов өзгертіп, бес перделік драмаға айналдырған М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» деген кітабы[12, 349]. Тағы да бір сондай кеште Сейітжаппар Байсейітовтың «Қазақ тұрмысы» пьесасы қойылып, түскен пайда кәріптер мен мұқтаждарға берілгенін хабарлайды[13, 241]. 23 наурыз сейсенбі күні «Луначарский» театрында Наурызға арналып «Жебір болыс» атты Жүсіпбек Аймауытұлының үш перделік драмасы ойналды[13, 362] деген сияқты осындай рухани іс-шаралар туралы мол-мол хабарлар жазылып жатты.

Қазалы уезі, Қамысты поселкісінде 1920 жылдың 11 сәуірінде қазақ мектебінде оқушы мен оқытушылар тарапынан сауық кеші қойылды. Қайып Төртбақтың 3 шымылдықты «Әділдік» атты комедиясы ойналды. Ойынға 5-6 шақырым жердегі қазақ жастары, қыз-келіншектері де келген еді. Ойын ақырында жастар хор, декламациялар, жеке ән салулар болды[14, 141]. Шымкентте балалар жетісі уақытында «Алмаған сылқым» деген Б.Тарбаев пьесасы, екінші күні «Ескі залым құрысын» деген С.Байжанов пьесасы ойналды[14, 366]. Сахналық қойылымдар қазақ қоғамының түрлі тақырыптағы мәселелерін көтерді. Халыққа түсінікті етіп ойын-сауық түрінде қызықтыра отырып, ой салуға драмалар мен комедиялар қою арқылы жол тапқан қазақ зиялылары бастамашы болғанына дәлелдер бердік.

Бұл үрдіс кеңестік кезеңнің 1920-шы жылдары еріктілер қозғалысына ұласты. «Ерікті ұйым» немесе «пайда табу мақсатын көздемейтін қоғамдар мен одақтар» ұғымы 1922-1928 жылдар аралығында партия және заңнамалық құжаттарда, қоғамдық-саяси әдебиетте қолданыла бастады. 1922 жылы Кеңес мемлекетінің қоғамдар мен одақтар туралы алғашқы заң актісі шықты. Бұл құжат 1920 жылдардағы қоғамдық ұйымдардың қызметінің ресми негізі болып қана қоймай, сонымен бірге көптеген қоғамдар мен одақтардың құрылуына іс жүзінде ықпал етті. Жаңа экономикалық саясаттың либералдық толқынында пайда болған қоғамдық ұйымдар жүйесі сол кездегі көптеген демократиялық бастамалардың қиын тағдырын бөлісті және 1920 жылдардың аяғында олар жаппай қысқартылды. 1928 жылы қабылданған «Пайда мақсатын көздемейтін қоғамдар мен одақтар туралы ереже», қоғамдық ұйымдардың санын қысқартуға, олардың қызметіндегі дербестікті және шығармашылықты азайтуға және жоюға негіз болды.

Жаңа экономикалық саясаттың алғашқы жылдарында нарықтық қатынастардың біршама еркіндігіне байланысты ерікті, мәдени-ағартушылық, қайырымдылық және т.б. деген желеумен құрылған көптеген, көбінесе кәсіпкерлік сипаттағы қоғамдар кең тарады. Алайда, революцияға дейін мұндай ерікті қоғамдардың мүшелері негізінен зиялы қауым өкілдерінен құралды, сол себепті олардың саны да аз болды. Мысалы, 1923 жылы КСРО-да он үш ғылыми-техникалық қоғам болды, оның сегізі 1917 жылдың қазанына дейін құрылды. Мұнан кейін қоғамдарды құру мақсатты түрде, биліктің бақылауымен және үлкен масштабта жүргізіле бастады.

Олар қандай қоғамдар еді? КСРО аумағында бірқатар ерікті қоғамдардың құрыла бастауы, Қазақстанға да сондай серпін берді.

Сонымен, РКП(б) Орталық Комитеті Ұйымдастыру бюросының 1925 жылдың 7 ақпанындағы «КСРО-дағы МОПР жұмысының сипаты мен мазмұны туралы» қаулысында қоғамның негізгі міндеттері мен ұйымдастыру формалары анықталды. МОПР Орталық Комитеті құрылды. 1925 жылдың 16 ақпанында Ұйымдастыру бюросының «Ерікті бұқаралық ұйымдар туралы» шешімі қабылданып, онда қоғамдардың басқару органдарындағы жұмыс партия жұмысының бір түрі ретінде қарастырылады деп бекітілді. Ал 14 маусымда «Радионың достары қоғамдарына көмек көрсету және басқару туралы» шешім қабылданды.

1920 жылдардың аяғынан барлық ерікті шығармашылық ұйымдардың біріктіру және биліктің сеніміне енбеген немесе күдік тудырған ұйымдарды жабу, біріктіру және қысқарту басталды. Мысалы, 1927 жылы «Доброхим» химиялық қорғаныс және химия өнеркәсібі достарының қоғамы мен Авиахим және химиялық қорғаныс және өнеркәсіп достарының қоғамы «Авиахим» болып біріктірілді.

1928 жылы Бүкілодақтық ғылым және техника қызметкерлерінің қауымдастығы (ВАРНИЦО) «Көпшілікке арналған технология» құрылды. 1929 жылы бірлестік негізінде ғылыми-техникалық жұмыс саласындағы жұмысшылар қауымдастығы, Өндіріс және басқару технологиясы (ARNOT) пайда болды.

1927 жылдың мамырында ВКП ОК-нің «Ерікті қоғамдардың жұмысы туралы» қаулысында «Радионың достары қоғамы, «Сауатсыздық жойылсын қоғамы», «Кұдайсыздар» қоғамы сияқты бұқаралық ұйымдардың қызметінің негізгі нысандары анықталды.

Мұрағат құжаттарындағы 1926-1927-ші жылдардағы деректерде Қазақстанда осындай 11 ерікті қоғамның тізімі беріледі. Олар:

1. «Сауатсыздық жойылсын» қоғамы (Общество долой неграмотность (ОДН))
2. Авиация және химия құрылысына жәрдем қоғамы (Авиахим)
3. Революциялық күрескерлерге көмек көрсетудің халықаралық қоғамы (МОПР)
4. Қазақстанды зерттеу қоғамы
5. «Қазақ тұрмысын жақсарту қоғамы»
6. Балалардың достары қоғамы (Общество друзей детей (ОДД))
7. «Радионың достары қоғамы»
8. «Киноның достары қоғамы»
9. Казнобис
10. Қызыл Крест қоғамы
11. «Кұдайсыздар» қоғамы [6].

Бұл қоғамдардың барлығы да ағартушылықпен, атап айтқанда, мәдени, экономикалық, саяси, техникалық және басқа да салалар бойынша білім таратумен айналысқан. Қазақстандағы ерікті қоғамдар туралы мұрағат мәліметтеріне сүйенсек, олар ағартушылық мақсатты бірнеше бағыттарда іске асырған. Осы ретте, оларды атқарған нақты мақсаттарына қарай бөліп және бірқатар салалар бойынша атқарған қызметтеріне тоқталамыз.

Бұл қоғамдар 1920-30-шы жылдардың басында құрылған және Қазақстанның аймақтарында филиалдары қызмет жасаған. Қоғамдардың басшылық қызметінде Мыңбаев, Нұрмақов, Жандосов, Шонанов сияқты көрнекті қайраткерлер мен басқа да ағартушылар болған.

ОДН (Общество Долой Неграмотность) немесе Общество Долой Неграмотность Казахстана – Мыңбаев пен Шонанов осы қоғамның бірі төрағасы, екіншісі жауапты редакторы болған.

Авиахим немесе Осоавиахим (Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству) ерікті қоғамы - қорғаныс, авиация және химиялық құрылысқа жәрдемдесу қоғамы. Немесе әуе флоты мен Доброхим достары қоғамының бірлестігі деген де атауы кездеседі. Осы қоғамның төрағасы болған Н. Нұрмақовтың «Кеңестер Одағының сыртқы жайы және ОСОАВИАХИМ қоғамының міндеті» жайлы кітабы 1927 жылы Қызылордадан шыққан.

Общества изучения Казахстана. Бұл ерікті қоғамның төрағасы – О. Жандосов. Бұл қоғамның да бірқатар құжаттары анықталды.

Общество оздоровления казахского быта. Бұл қоғамның жарғысы мен жоспарларында Қазақстанды зерттеу қоғамымен тікелей байланысы болғанын О. Жандосовтың бұл қоғамның жұмысына да қатысы бар екенін байқадық.

ОДД (Общество друзей детей) – Балалардың достарының қоғамы. Бұл қоғам туралы да жақсы материалдар анықталды.

Общество друзей кино, Общество друзей радио, Безбожник деген сияқты қоғамдар туралы құжаттарды Президент архивімен қатар, Алматы қалалық архивінен де таптық. Солардың қатарында 1929 жылғы «Устав друзей советского кино» атап көрсетуге болады.

XX ғасыр басындағы Алаш зиялыларының алдына қойған зор мақсаттарының бірі халықты жаппай сауаттандыру болды. Себебі, ұлтты ояту, оны білімге және ғылымға көзін ашу міндеттерін орындаудан бастау алары белгілі еді. Алаш арыстары халықты оятуда ағартушылық идеясын басшылыққа алды. Ол ағартушылық ұлттық құндылық мен әлемдік гуманизм қалыптастырған мәдениет арқылы білімді ұрпақ тәрбиелеу мақсатын алға қойды. Ел мен ұрпақты сауаттандыру, ғылыммен таныстыру мақсаты Алаш қайраткерлерінің білімнің түрлі саласына арналған көптеген оқулықтар жазуына алып келді. Нәтижесінде оқу-ағарту саласының өркениетті мазмұнда жетіліп-өсуіне зор үлес қосылды.

Сауатсыздықты жою мақсатындағы жобалар. Зиялылардың қоғамдық-ағартушылық қызметінің арасында жастар мен ересектерді сауаттандыру қызметін ерекше атаймыз. «Сауатсыздық жойылсын» қоғамында осы мақсатты іске асыруға атсалысқан қайраткерлердің қатарында Ж. Мыңбаев пен Т. Шонановтар болды. Қысқарған түрде ОДН – Общество Долой неграмотность немесе Общество Долой Неграмотность Казахстана деп аталған «Сауатсыздық жойылсын» қоғамы. Деректерде Мыңбаев (Мунбаев) пен Шонанов (Шананов) осы қоғамның бірі төрағасы, екіншісі жауапты хатшысы болған. Шонановтың қоғамның атқарған жұмысы туралы жазбаша есебі туралы хаттамаларда айтылады. Бұл есеп табылмағанмен, аймақтардағы қоғам филиалдарының жұмысының есептері анықталды. Солардың бірқатары төмендегі құжаттар көрсеткішінде берілді.

Төмендегі кестеде 1923/24 оқу жылының қаңтар-наурыз айларындағы сауатсыздықты жою науқанының нәтижесі бойынша мәліметтер [15]:

Губерния атаулары	Сауатсыздықты жою пункттері			Оқытылғандар саны		
	орыс	қазақ	барлығы	орыс	қазақ	барлығы
Оренбург		70	4 74		2450	140 2590
Семей		27	23 50		910	775 1685
Ақмола		94	33 127		3395	1260 4655
Орал		14	18 32		555	695 1150
Қостанай		59	16 75		-2065	560 2625
Бөкей		-	34 34		--	1190 1190
Ақтөбе		19	35 54		665	1225 1890
Адай уезі		-	6 6		-	75 75
Ташкент.т/ж бойы		4	- 4		-	- -
Барлығы		87	169 456		10 040	5 920 15 960

1920-шы жылдары билік тарапынан сауатсыздықты жоюға қатысты нұсқаулар жиі шығарылып тұрды. Сондай циркулярлардың негізгі мазмұны төмендегідей негізгі мәселелерді көтерді (тезис түрінде көрсетілді):

1. Халықтың сауаттылығы – елдің өнеркәсіп өнімділігінің негізгі шарты, сол себепті сауатсыздықты жою – қарқынды жүргізілетін жұмыс болып саналады.

2. Сауатсыздықты жою мерзімі тек 30 жасқа дейінгі халықты есепке алғанда, 1930 жыл болып саналады. Үлкен жастағылар арасында мәселе ашық күйінде қалды.

3. Қазақ жұмысшыларына көбірек көңіл бөліңіз, олардың арасында сауатсыздық пайызы ең жоғары болып тұр.

8. Әскери және полиция бөлімшелерінде жаңадан келген барлық сауатсыз адамдар сауатсыздардың арнайы жасақтарына бекітілсін. Олар үшін мектепке бару – жауынгерлік міндет деп саналсын.

9. Әрбір 2 болыс үшін 1 орталық жою пунктін ашылуы керек. Оның шығынын мемлекет қаржыландырады. Жалақы, кеңсе тауарлары және оқу құралдары мемлекет есебінен болады.

11. Ұйымдастырылмаған халықты сауаттандыру пункттері жергілікті қаражат есебінен ұсталады. Бұл білім саласына бөлінген қаржының 10%-н құрайды.

13. Бұрынғы астықты аудандардың ауқаттылары тобына әліппе және кеңсе тауарларының 50%-ы ақылы түрде сатылады.

16. Қазақ мектептеріне педагогикалық білімі бар адамдар мұғалім қызметіне шақырылады. Ондайлар болмаған жағдайда, сауатты, көзі ашық қазақтар мұғалім бола алады [15, 93-94б.].

Бұл циркуляр 24 пункттен тұрады. Солардың тақырыпқа қатысты тұстарын қысқартып көрсеттік.

Сонымен қатар, билік тарапынан сауатсыздықты жою барысын барынша өз бақылауында ұстау, осы шарамен айналысатын ұйымдар мен үйірмелер жұмысын тексеру жолға қойыла бастады. Мысалы, «Қазақстандағы партия ішілік үгіт-насихаттың жақын арадағы міндеттері» жобасында сауатсыздықты жою науқаны мен онымен айналысатын ерікті қоғамдардың ішіндегі бірқатар ортақ кемшіліктер аталады:

1. Бағдарламалық-әдістемелік жетекшіліктің толық дерлік жоқтығы, оның жүйесіздігі, әсіресе ауыл мен деревнядағы және мектептер мен үйірмелердің құрамының ағымдылығы, олардың сабақтарының жиілігіндегі кездейсоқтық және уақыттың созылмалы болуы.

2. Ұйымдастыру формаларының әртүрлілігі, үйірмелердің шамадан тыс көптігі, коммунистік ағартушылық жекелеген элементтерінің арасында қалыптасқан байланыстың болмауы.

3. Әсіресе қазақ тіліндегі оқу құралдарының жоқтығы.

Аталған кемшіліктерді және жұмыс барысын жоспарлаудың жолы ретінде қарастырылды:

Қазақ тілінде оқулықтар шығаруға қатысты - қазақтардың өмірінен мысалдар келтіретін қазақ тілінде оқулық құрастыру қажет деп бекітілді.

Сауаттылықты сабақтарын ұйымдастыруға қатысты - қыста қазақтар үшін жиналыс, көшпелі мектептер мен өзін-өзі сауаттандыру үйірмелерін ұйымдастыру.

- қысқы кезеңде ауылдар мен ауылдардың РКП мүшелері мен кандидаттарының 50%-ға дейінгі саяси сауатсыздығын жою міндетін қою; және техникалық сауатсыздықты 1925 жылдың 1 мамырына қарай 100%.

Қазақ коммунистерінің техникалық және саяси сауатсыздығын жою үшін көктемгі және жазғы жайлауларда лагерлерді кеңінен пайдалану керек деген нұсқау берілді.

Құжат мазмұнынан көріп отырғанымыздай, сауаттылықты жою оқу-жазуды үйренуден ғана емес, сонымен қатар саяси және техникалық сауатсыздықты жоюды да қамтыды.

Ауыл шаруашылығындағы сауатсыздықты жою жөніндегі жұмыс туралы мұрағаттық деректерде, арнай комиссия жұмыс істегенін анықтадық [16].

Бұл комиссияның құрамында белгілі қайраткер Жаманмұрынов болған. 1921-1922 жылдармен белгіленген құжаттарда арнайы ауыл шаруашылық комиссиясы құрылып Шендельс (Обком РКП) ауыл-шаруашылық комиссиясының төрағасы, ал Жаманмұрынов хатшысы (Кирнаркомзем) болып сайланғаны көрсетіледі. Ауыл шаруашылығындағы сауатсыздықты жою үшін бірқатар ауыл шаруашылығы курстарын ашу әзірлеу жоспарланды. Губерниялық емес ұйымдарға тиісті нұсқаулықтарды шығару. Листовка-Парақшалар, Брошюралар дайындау, егіншілер мен малшыларға арналған әдістемелік құралдар жинағын басып шығаруды дайындау белгіленді. Жаманмұрыновқа егіс науқаны бойынша, көктемгі егіс науқанының техникалық насихат барысын жүргізу жүктелді [16, 69-б.].

Қазақстан жағдайында құрғақшылыққа қарсы ауыл шаруашылық күресті жақсарту бойынша кейбір шаралардың орындылығын шешу, ауыл шаруашылығы сауатсыздығын жою үшін мектептер желісін ұйымдастыру мәселелерін шешу, олардың қатарында бағдарлама негіздерін жасау, курстың ұзақтығы, материалдық және қаржылық қамтамасыз ету және т.б. мәселелерді шешу қойылды.

Әр губерниядағы мектептердің саны, парақшалар, брошюралар, плакаттар, әңгімелер шығару туралы шешім қабылданды. Жергілікті комиссияның түпкілікті құрылысы туралы, олардың жергілікті билік органдарымен және орталық комиссиямен қарым-қатынасы туралы мәселе қарастырылды.

Ауыл шаруашылығындағы сауатсыздықты жою бойынша мектептер туралы егжей-тегжейлі ереже әзірленді.

Науқандық комиссияның құрамында шаруалар арасында да, қала тұрғындары арасында да егіс науқанының жоспары жасалып, қалаларда «Қызыл соқа» апталығын өткізу туралы шешім қабылданды. Губерниялық комитеттің «Завод и пашня» апталық газетін 3000 данамен шығару туралы шешім қабылданды [16, 69-б.].

Ірі облыстық мұсылман баспаханасын негізінен қазақ тілінде оқулықтар мен социалистік әдебиеттерді басып шығару үшін жабдықтау жұмыстары басталды.

Техникалық сауат ашу және қорғаныс пен қоғамдық-саяси мақсатындағы қызмет. Мұндай қызмет атқаруға ұлт зиялыларының қосқан үлесі зор. Солардың қатарында Н.Нұрмақов пен Т.Жаманмұрынов.

Т.Жаманмұрынов 1921-1929 жылдарда Қазақ автономиялық республикасы Егін шаруашылығы халық комиссарының орынбасары, Егін шаруашылығы халық комиссариаты жабдықтау, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы басқармаларының бастығы қызметтерін атқара жүре халықты егін шаруашылығымен айналысудың қыр-сырын үйрету мақсатындағы ағарту жұмыстарына басшылық етті. Ал Н. Нұрмақов Авиационное общество (Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству) ерікті қоғамында қорғаныс, авиация және химиялық құрылысқа жәрдемдесу жұмысына басшы болды. Ол қоғамның әуе флоты мен Доброхим достары қоғамының бірлестігі деген де атауы кездеседі. Осы қоғамның төрағасы болған Н. Нұрмақовтың «Кеңестер Одағының сыртқы жайы және ОСОАВИАХИМ қоғамының міндеті» жайлы кітабы 1927 жылы Қызылордадан шыққан.

Қазақстанда «Радионың достары қоғамы», «Киноның достары қоғамы» деген сияқты техникалық салалармен қызығатындардың басқа да ерікті қоғамдары қалыптасты.

1930 жылдан бастап, Сталиннің жеке диктатурасы орныққан кезден, қоғамдық ұйымдардың мемлекетке толық бағынуы іс жүзінде заңдастырылды. КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1930 жылғы 6 қаңтардағы «Пайда табу мақсатын көздемейтін Бүкілодақтық қоғамдар мен одақтарды құру және тарату тәртібі туралы» қаулысы ерікті қоғамдар мен азаматтардың тәуелсіз қызметі мен өзіндік белсенділігі еркіндігіне шектеу қойды.

Қазақ зиялыларының Қазақстанды зерттеу мақсатындағы қызметі. Бұл ерікті қоғамның төрағасы – О. Жандосов. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен диссертациялар қорында Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының – қоғам ашылған күннен бастап (1920 ж. 15 қазаны)-1929 жылға дейін, Орынборда басылып шыққан томдардан тұратын басылымдары жинақталған. «Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының еңбектері» этнографтардың, лингвисттердің, ағартушылардың құнды материалдарын жариялады. 1921 жылғы «Еңбектердің» бірінші санындағы алғы сөзінде И. Расторгуев: Қоғам өз мақсатын қазақ өлкесінің мәдени құрылысы мен экономикалық дамуы үшін зерттеу жүргізуді, өлкеге қатысты барлық құнды және қажетті мәліметтерді жинау деп айқындайтынын көрсетеді. Осы мақсатта жеке адамдар және қоғамдық топтар көмегін күтеді. Әсіресе, экономикалық, этнографиялық, табиғи-географиялық және тарихи-археологиялық сипаттағы алуан түрлі деректерді жөңелту арқылы көмекке келеді деген үмітін білдіреді.

1922-1925 ж.ж. Қазақ Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми- әдеби комиссиясының төрағасы, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болады. Осы кезеңде ағартушылар мен білім беру қоғамдарының, ерікті қоғамдардың көптеп пайда болған кезі. Бұл қоғамдар 1920-30-шы жылдардың басында құрылған және Қазақстанның аймақтарында филиалдары қызмет жасаған. Қоғамдардың басшылық қызметінде Байтұрсынов, Мыңбаев, Нұрмақов, Жандосов, Шонанов сияқты көрнекті қайраткерлер мен басқа да ағартушылар болған.

А. Байтұрсынов 1922 жылы Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы болып отырған уақытында, академиялық орталық алқасы мен Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы Орталық өлкелік мұражай кеңесіне қосылды. Осы тұста А. Байтұрсыновты Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы да болды. Олар өз елінің тарихы мен мәдениетін зерттеуге қатысты. Архив бас басқармасы құрылып, тарихи құжаттарды жинастыру, өңдеу және ғылымға пайдалану ісін бастады. XX ғ. 20-жылдары қоғам мүшелері КСРО ҒА мен Географиялық қоғамының археологиялық-этнографиялық экспедициялары жүрді. Қазақстан зерттеу қоғамы мектеп істерін ұйымдастыруға белсенді қатысты: қазақ тілінде оқулықтар жазды, әдістемелік құралдар әзірледі, археологиялық карта жасады.

Ұлттық зиялы өкілі, көшбасшысы Ә. Бөкейханның Омбыда тұрған кезінде семейліктермен шығармашылық байланыста болғанын, 1905 жылы Батыс Сібір департаментінің Әкімшілік комитетінің мүшесі екендігін деректер көрсетіп отыр [17]. Материалдарда Ә. Бөкейханның комитет мүшесі ретінде Семей бөлімшесінің мүшелеріне Семей мұражайы коллекциясының кейбір данасын Батыс Сібір бөліміне беру туралы ресми өтініш жасау фактісі сақталған.

Шындығында, зиялы қауым өкілдері кадет корпусының түлектері Ш.Уәлиханов, С.Бабаджанов, ағайынды Сейдалиндер, М.Таукиндер салған жолды жалғастырып, қазақ этносын этнографиялық зерттеу және әлеуметтік-экономикалық ізденістер жүргізу дәстүрлерін ары қарай дамытты [18].

Мұнан өзге, қазақ даласын, салтын зерттеуге өзіндік үлестерін қосқан, аттары белгілі дәрежеде беймәлім ғалымдар бар. Мысалы, «Еңбектердегі» 1921-1922 жылдардағы басылымында «Қазақтардың ойындары» мақаласының авторы Н.Мелкова. Ол Ембі болысы Орал облысының Темір уезінен және Торғайдың Жусалы уезінен 33 ойын түрі туралы материал жинап, өңдеген. Ойындар жайлы жақсы библиографиялық тізім ұсынылған және экспедиция бағдарламасы мен оның 29 сұрақтан тұратын сауалнамасы берілген. Н.Мелкова: «Ойыннан біз кейде халық өмірінен жойылып кеткен фактіні қалпына келтіре аламыз, бұл этнограф үшін аса маңызды» дейді. Сондай-ақ, ол ойынның «халықтың діни танымын, тұрмысын, халықтың болмысын, кәсіп түрлерін зерделеу үшін маңызы зор екенін, осының барлығы олардың ойындарында айқын көрініс табатынын» атап көрсетеді.

Тағы бір көпшілікке таныс емес автор Мелков Александр Лаврентьевич. Бұл автор Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының мүшесі (1920 ж.) болса, 1921-ші жылдары Қазақ бас музейінің төрағасы, Халық ағарту комиссариаты академиялық орталығының алқа мүшесі болса, 1922-1927 жылдары - Қазақстан Орталық облыстық мұрағатының меңгерушісі, 1927 жылдан Қазақ кітап палатасының директоры қызметтерін атқарған. 1930 жылы 13 қазанда ОГПУ үштігінің үкімімен репрессияға түседі, 1989 жылы 9 маусымда ақталды. «Қазақ этнографиясы туралы материалдар», «Қорғандар туралы жазбалар» сияқты еңбектері мен иллюстрациялық үлкен коллекциясы табылды. Коллекцияның ішінде Орталық Азия халықтарының типаждарын, киім-кешектерін, баспаналарын, кәсібін, өнері мен тұрмысын сипаттайтын екі мыңнан астам этнографиялық фотосуреттер бар. Альбомдардың бірі негізінен қазақтың қолданбалы өнері мен киім үлгілерінің нобайларынан тұрады. Барлық материалды А.Л. Мелков 1920 жылдары қазақтар, қарақалпақтар, түркімендер, өзбектер, Жайық казактары арасынан жинаған. А.Л. Мелковтың коллекциялары Орыс этнографиялық музейінде, Қазақстан және Қарақалпақстан музейлерінде сақтаулы.

Қорытынды. Зерттеу барысында қазақ зиялыларының ерікті қоғамдардың қызметіне елеулі үлес қосқаны дәлелденді. Білім беру үйірмелері мен мәдени бірлестіктер сияқты ерікті қоғамдар модернизация, ағартушылық және мәдени құндылықтарды сақтау идеяларын ілгерілету үшін керемет алаң болды. Зиялы қауым қоғамды жаңа сын-тегеуріндерге дайындау үшін қазақтың дәстүрлі білімі мен сол замандағы жаңа біліммен интеграциялау қажеттігін анық түсінді және іске асыруға белсенді қатысты. Ерікті қоғамдар аясында көптеген қайраткерлер қазақ тілі мен мәдениетін дамытты, кітаптар мен оқулықтар шығарумен айналысты. Бұл процесс ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал етті.

1920-1930 жылдары ағартушылар енгізген идеялар мен ұстанымдар қазіргі білім беру және қоғамдық бастамалар үшін маңыздылығын жоғалтпайды деген ойдамыз. Осы тарихи тәжірибені заманауи білім беру бағдарламаларында, еріктілер жұмысында және мәдени жобаларда пайдалануға болады.

Қазақ зиялыларының мұрасын сақтау және өзектендіру үшін осы зерттеу тақырыбын жалғастыру маңызды. Бұл жаңа ұрпақты ағарту мен қоғамдық жұмыстарға белсенді араласуға шабыттандыруы мүмкін жақсы тарихи тәлім, үлгі-тәжірибе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Миніс Ә., Сарай А. МХР Баян-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан. – Баян -Өлгей: Аймақ баспаханасы, 1960. – 134 б.
2. Қабышұлы И. Монғолия қазақтарының тарихы. – Өлгей: Аймақ баспаханасы, 1980. – 240 б.; Қабышұлы И. Қазақ қауымы: Қазақ ұлысының 2200 жылдың тарихы. – Алматы: Жазушы, 1997.
3. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі (Тарихы көркем публицистика). – Алматы: Мерей, 1995. – 298 б.
4. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. - Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. - 320 б.
5. Камалашұлы Б. Моңғолиядағы қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы (XIX ғ.соңғы жартысы – XX ғ.): Т.ғ.д. дис. ... авторефераты. – Алматы, 1998. – 54 б.
6. Мухамадиұлы Қ. Монғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы-Улаанбаатар: Чойжол, 1997. – 221 б.
7. Әжіғали С.Е, Ошанов О.Ж., Тоқтабай А.У. Моңғолия қазақтары этникалық тобын зерттеудің бағдарлама-сұрақнамасы. – Алматы: Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2004. – 47 б.
8. Құрманбайұлы Ү., Рахметұлы Ш. Моңғолиядағы қазақ халқы. – Улаанбаатар: «АДМОН», 2007. – 264 б.
9. Қозғамбаева Г.Б., Қалыш А.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 172 б.; Қозғамбаева Г.Б. Қазақ диаспорасының тарихы туралы зерттеулер //Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың хабаршысы. Тарих сериясы. №3 (58), 2010. – 49-54 бб.
10. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: о происхождении и развитии. – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.
11. Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Атажұрт, 2001. – 318 б.
12. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. - Ленинград, 1930. Т.2-3. - 414 с.
13. Потанин Г.Н. Очерки северо – западной Монголии. - Санкт – Петербург, 1881. – 340 с.
14. Сарай А. Баян-Өлгей аймақтың қазақ халқы тарихының кейбір мәселелері. – Өлгей: МХР-ғылым тарату қоғамының Баян-Өлгейлік бөлімі, 1968. – 104 б. .
15. Шынай Р. Моңғолия қазақтарының ата-тек шежіресі. - Баян-Өлгей: Баспагер, 1997. - 212 б.
16. Астафьев Г.В. Национальный вопрос в Китае (1911-1949). - М., 1971. <https://www.lib.asu.ru.arhiv.doc>.

17. Сапожников В.В. По Алтаю (Дневник экспедиций). - М., 1949. II том - 273 с. <https://www.litmir.club>.

18. Казнаков А.Н. Мои пути по Монголии и Каму. - СПб.: Русского географического общества, 1907. - 135с. <https://www.litfund.ru>

19. Байжұма Г., Дукенбаева З. 1911-1940 жылдардағы Моңғолия қазақтарының қилы тарихы // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. «Тарих және әлеуметтік- саяси ғылымдар сериясы». 1(64), 2020. - 73-78 бб.

20. Қозғамбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының тарихы: өткені мен бүгіні – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 155 б.

21. Тортаева Ә. Шығыс Түркістан қазақтары. //Қазақ тарихы. 1, 1998. – 17-21 бб.

References:

1. Minis Ä., Sarai A. MHR Baian-Ölgei aimağynyñ qazaq halqy tarihy. – Baian-Ölgi: Aimaq baspahanasy, 1960. – 134 б.

2. Qabyşūly İ. Moñğolia qazaqtarynyn tarihy. – Ölgei: Aimaq baspahanasy, 1980. – 240 б.; Qabyşūly İ. Qazaq qauymy: Qazaq ūlysynyn 2200 jyldyñ tarihy. – Almaty: Jazyşy, 1997.

3. Qinaiatūly З. Jylağan jyldar şejiresi (Tarihy körkem publisistika). – Almaty: Merei, 1995. – 298 б.

4. Qinaiatūly З. Moñğoliadağy qazaqtar. - Almaty: Düniejūzi qazaqtarynyñ qauymdastyğy, 2001. - 320 б.

5. Kamalaşūly B. Moñğoliadağy qazaqtardyñ дәstürli şaruashylyğy (HII ğ. soñğy jartysy – XX ğ.): T. ğ. d. dis. ... avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 54 б.

6. Muhamadiūly Q. Moñğoliadağy qazaq subetnosynyñ qalyptasuy men damuy. – Almaty-Ulaanbaatar: Choijol, 1997. – 221 б.

7. Äjiğali S.E, Oşanov O.J., Toqtabai A.U. Moñğolia qazaqtary etnikalyq tobyn zertteudiñ bağdarlama-sūraqnamasy. – Almaty: Ş.Ş. Üälihanov atyndağy Tarih jäne etnologia instituty, 2004. – 47 б.

8. Qūrmanbaiūly Ü., Rahmetūly Ş. Moñğoliadağy qazaq halqy. – Ulaanbaatar: «ADMON», 2007. – 264 б.

9. Qozğambaeva G.B., Qalyş A.B. Moñğoliadağy qazaq diasporasynyñ tarihy: oqu qūraly. - Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 172 б.; Qozğambaeva G.B. Qazaq diasporasynyñ tarihy turaly zertteuler //Äl-Farabi atyndağy QazĪU-dyñ habarşysy. Tarih seriasy. №3 (58), 2010. – 49-54 бб.

10. Mendikulova G.M. İstoricheskie südby kazahskoi diaspory: p roishojdenie i razvitie. – Almaty: Fylym, 1997. – 261 с.

11. Qinaiatūly З. Moñğoliadağy qazaqtar. – Almaty: Atajūrt, 2001. – 318 б.

12. Grumm-Grjmailo G.E. Zapadnaia Mongolia i Urānhaiski krai. - Leningrad, 1930. T.2-3. - 414 с.

13. Patanin G.N. Ocherki severo – zapadnoi Mongoli. - Sankt – Peterburg, 1881. – 340 с.

14. Sarai A. Baian-Ölgei aimaqtyñ qazaq halqy tarihyñyñ keibir мәseleleri. – Ölgei: MHR-ğylym taratu qoğamynyñ Baian-Ölgeilik bölmi, 1968. – 104 б. .

15. Şynai R. Moñğolia qazaqtarynyñ ata-tek şejiresi. - Baian-Ölgei: Baspager, 1997. - 212 б.

16. Astafev G.V. Nasionālnyi vopros v Kitae (1911-1949). - M., 1971. <https://www.lib.asu.ru.arhiv.doc>.

17. Sapojnikov V.V. Po Altaiu (Dnevnik ekspedisi). - M., 1949. II tom - 273 с. <https://www.litmir.club>.

18. Kaznakov A.N. Moi puti po Mongolii i Kamu. – SPb.: Ruskogo. geograficheskogo obşestva, 1907. – 135с. <https://www.litfund.ru>

19. Baijūma G., Dukenbaeva Z. 1911-1940 jyldardağy Moñğolia qazaqtarynyñ qily tarihy // Abai atyndağy QazĪPU habarşysy. «Tarih jäne äleumettik- saiasi ğylymdar seriasy». 1(64), 2020. - 73-78 бб.

20. Qozğambaeva G.B. Moñğoliadağy qazaq diasporasynyñ tarihy: ötkeni men бүginі – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 155 б.

21. Tortaeva Ä. Şyğys Türkistan qazaqtary. //Qazaq tarihy. 1, 1998. – 17-21 бб.

Шаукенов Ж.А. ¹, Ибраев Е.Е. ^{*2}

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы,
к.и.н., ассоциированный профессор, г. Костанай, Казахстан,
E-mail shaukenov-zhange@mail.ru

²Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,
PhD, ассоциированный профессор, г. Костанай, Казахстан,
E-mail erden-ibraev@mail.ru

ПРЕДПОСЫЛКИ И ИСТОРИЯ ОСНОВАНИЯ ГОРОДА АРКАЛЫК

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию процесса образования города Аркалык. Известно, что разработка местных сырьевых ресурсов создала предпосылки образования города Аркалык. Во второй половине XX в. в народнохозяйственном комплексе были востребованы сырьевые ресурсы. При строительстве промышленной и социальной инфраструктуры города использовались новейшие достижения научной и технической мысли. С целью обеспечения Павлодарского алюминиевого завода осуществлялось строительство Тургайского бокситового рудника. Павлодарский алюминиевый завод – первенец алюминиевой промышленности Казахской ССР. Озеленение и благоустройство города изначально проходило в экологически неблагоприятной среде.

Развитию всего Тургайского региона способствовал Аркалык. Город обусловил небывалый по размерам масштаб строительства нового промышленного узла. Необходимость строительства города Аркалык было обусловлено тем, что появилась потребность в оборонном ведомстве и промышленном освоении степного края. Всё это способствовало тому, что развитие производственного потенциала определило высокий уровень населения в отраслях тяжелой промышленности. В процентном соотношении – 75%.

Аркалык – это город, удалённый от основных очагов городской культуры в специфической зоне, тем самым актуализируется проблема основания города в сложных природно-климатических и ландшафтных условиях. Этим объясняется искусственный характер образования города Аркалык.

Ключевые слова: новый город, сырье, степь, климат, инфраструктура, Аллюминь, Аркалык.

Шаукенов Ж.А. ¹, Ибраев Е.Е. ^{*2}

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Қостанай қ., Қазақстан,
E-mail shaukenov-zhange@mail.ru

²А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің,
PhD, қауымдастырылған профессоры, Қостанай қ., Қазақстан,
E-mail erden-ibraev@mail.ru

АРҚАЛЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ТАРИХЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Арқалық қаласының пайда болу процесін зерттеуге арналған. Жергілікті шикізат ресурстарын игеру Арқалық қаласының құрылуының алғышарттарын жасағаны

белгілі. XX ғасырдың екінші жартысында халық шаруашылығы кешенінде шикізат ресурстары сұранысқа ие болды. Қаланың өнеркәсіптік және әлеуметтік инфрақұрылымын құру кезінде ғылыми және техникалық ойдың соңғы жетістіктері пайдаланылды. Павлодар алюминий зауытын қамтамасыз ету мақсатында Торғай боксит кенінің құрылысы жүзеге асырылды. Павлодар алюминий зауыты – Қазақ КСР-нің алюминий өнеркәсібінің тұңғышы. Қаланы көгалдандыру және абаттандыру бастапқыда экологиялық қолайсыз жағдайда жүргізілді.

Арқалық бүкіл Торғай өңірінің дамуына ықпал етті. Қала жаңа өнеркәсіптік құрылыстың бұрын-соңды болмаған көлемін анықтады. Арқалық қаласын салу қажеттілігі қорғаныс ведомствосына және дала өлкесін өнеркәсіптік игеруге деген қажеттіліктің туындауына байланысты болды. Осының бәрі өндірістік әлеуеттің дамуы ауыр өнеркәсіптегі халық санының жоғары деңгейін анықтауға ықпал етті. Пайызбен шаққанда – 75%.

Арқалық – бұл белгілі бір аймақтағы қалалық мәдениеттің негізгі ошақтарынан алыс қала, осылайша күрделі табиғи-климаттық және ландшафтық жағдайларда қаланың құрылу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл Арқалық қаласының қалыптасуының жасанды сипатын түсіндіреді.

Кілт сөздер: жаңа қала, шикізат, дала, климат, инфрақұрылым, Алюминь, Арқалық.

Shaukenov Zh. A. ¹, **Ibraev E.E.** * ²

¹PhD, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly,
Kostanay, Kazakhstan,
E-mail shaukenov-zhange@mail.ru

²PhD, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly,
Kostanay, Kazakhstan,
E-mail erden-ibraev@mail.ru

BACKGROUND AND HISTORY OF THE FOUNDATION OF THE CITY OF ARKALYK

Abstract

This article is devoted to the study of the process of formation of the city of Arkalyk. It is known that the development of local raw materials created the preconditions for the formation of the city of Arkalyk. In the second half of the 20th century. Raw materials were in demand in the national economic complex. The latest achievements of scientific and technical thought were used in the construction of the city's industrial and social infrastructure. In order to supply the Pavlodar aluminum smelter, the construction of the Turgai bauxite mine was carried out. The Pavlodar Aluminum Plant is the first-born of the aluminum industry of the Kazakh SSR. Landscaping and improvement of the city initially took place in an environmentally unfavorable environment.

Arkalyk contributed to the development of the entire Turgai region. The city determined the unprecedented scale of construction of a new industrial hub. The need to build the city of Arkalyk was due to the fact that there was a need for a defense department and industrial development of the steppe region. All this contributed to the fact that the development of production potential determined the high level of population in heavy industry. As a percentage – 75%.

Arkalyk is a city remote from the main centers of urban culture in a specific zone, thereby actualizing the problem of founding a city in difficult natural, climatic and landscape conditions. This explains the artificial nature of the formation of the city of Arkalyk.

Key words: new city, raw materials, steppe, climate, infrastructure, Aluminum, Arkalyk.

Введение. Природно-климатические особенности обусловили концентрацию на территории Торгая значительных запасов сырьевых ресурсов. В тот период местное казахское население преимущественно занималось животноводством. Центры земледельческой

культуры располагались на побережий рек. На рубеже XIX-XX вв. в регионе увеличилось количество оседлых поселений. Население в некоторых из них, в частности, в г. Тургае было смешанным в результате миграции переселенцев из Центральных областей России и Украины. Промышленная индустрия фактически отсутствовала. И только в уездных центрах разделялись незначительные по производственным объемам сырьевые предприятия. В этот период ряд исследователей края высказывали предположения о наличии природных запасов. Специальных массовых исследований не проводилось.

Материалы и методы. Для проведения исторического анализа в статье применены такие методы, как изучение и анализ первичных и вторичных источников, сравнительный анализ, критический анализ, сравнительно-исторический метод, проблемно-хронологический метод, изучение истории города по периодам, выделение ключевых проблем и их решение. Материалами для исследования послужили делопроизводственная документация городских ведомств, планы и карты города, опубликованные Аркалыкским региональным государственным архивом, монографии и периодическая печать.

Обсуждение. Первое целенаправленное исследование было проведено М. Шыгиным в 1816 году, который изучил долину реки Терсаккан от устья до истоков. Объектом его изучения оказались древние выработки месторождений медных песчаников. Впоследствии в 1916 году научная экспедиция в составе Н.Н. Тихоновича, Н. Тулайкова и Кнорре с целью реализации проекта строительства железной дороги Актюбинск-Тургай-Акмолинск-Семипалатинск составила краткое описание геологического строения почв, рек и озер Тургайской степи [1]. Под авторством ученых А.А. Козырева и Г.М. Тулина возник фундаментальный труд о сырьевых ресурсах края – «Гидрологическое описание южной части Акмолинской области». Под редакцией А.В. Матвеева, А.П. Нифонтова, М.Я. Гайлота, М.Я. Капанова, Н.Г. Касина в 1916 году моделируется первая геологическая карта. В содержательной основе карта охватывала территорию современного Аркалыкского бокситорудного района и прилегающих районов. Примечательно, что на карте отсутствовали месторождения бокситов [2].

С учетом сложившихся реалий у администраторов складывалось впечатление отсутствия перспективы развития района при скудности природных ископаемых, неразвитости коммуникационных отношений и суровости местного климата. Один безымянный исследователь будущего края резюмировал весьма пессимистично «Удаленность района от железных дорог, засушливый климат, маловодность и отсутствие крупных месторождений полезных ископаемых не оставляют никаких иллюзий для дальнейшего изучения края» [3].

В советский период продолжают комплексные изыскания региона. В начале 30-х гг. М.С. Волкова-Быкова провела геологическую съемку части территории Казахстана. По итогам разработки специалисты обнаружили обломки бокситов в русле ручья Тюлькусай, являвшегося притоком реки Ащи-Тасты. На основании результатов исследования группа геологов: В.Н. Чернова, А.П. Ползикова и Е.М. Великовская организовала, целенаправленные поиски коренных месторождений бокситов на восточной части Тургайского прогиба. Они выявили редкие выходы каменной руды на месте Аркалыкского участка. Но большого внимания на этот факт не обратили. В ракурсе дальнейших геологических изысканий определились поисковые площади в бассейнах рек Тасты и Терсаккан. В 1933 году поиски прекратились. Только в 1939 году Е.М. Великовская опубликовала в геологическом журнале статью о результатах проведенных поисковых работ. По утверждению автора в регионе насчитывалось до 8 выходов коренных железных бокситов. Автор каждый обнаруженный очаг рассматривала как отдельный резервуар с незначительными объемами. Данный показатель по ее мнению не имел промышленного значения [4].

Результаты. Только в послевоенное время известный специалист по бокситам А.Н. Волков провел небольшие исследования этого региона. Волков высказал предположение о необходимости комплексного изучения представленных площадей, в которых возможно концентрировались, по его мнению, значительные запасы. Его версия воспринималась неоднозначно в научном мире. В 1947 году Волков по собственной инициативе сформировал

на собственные сбережения геолого-разведческую экспедицию, которая под его руководством продолжала изыскания. В состав отряда входили специалисты В.В. Кошелков и М.Е. Лучагин. В зону исследования попали обширные площади на стыке Кустанайской, Целиноградской и Карагандинской областей. Фактически поисковикам предстояло исследовать территорию Аркалыкского района Кустанайской области. При этом зона исследования располагалась в 450 км от Кустаная, 400 км от Целинограда и 550 км от Караганды. До крупного поселка Амангельды расстояние составляло 150 км. В радиусе 50 км от выявленных залежей бокситов не было ни одного населенного пункта. Самым ближним являлся колхоз «Енбекши». Население района в 1946-50 гг. было малочисленным. Впоследствии численность отряда пополнилась несколькими рабочими из числа местного населения. Фураж, транспорт и продукты периодически пополнялись уроженцами региона. Первоначально, геологи проводили изыскания в долине русла Акжар - приток реки Ащи-Тасты. Планомерные работы проводились в летнее время и составляли 2-3 месяца. Результаты работы оказались впечатлительными - члены экспедиции прогнозировали большие перспективы местных залежей для развития промышленности. В 1948 г. в регионе функционировала постоянно действовавшая геолого-разведочная партия Казахстанского геологического управления [5]. В местности слияния ручьев Акжар и Тактыгат возвышался поселок геологоразведчиков - Аркалык.

В 1949 году, когда в поселке появились первые саманные дома, полку геологоразведчиков прибыло. Экспедиция не имела на вооружении технических средств и обходилась физическими работами. С целью результативной работы экспедиции в г. Атбасаре была создана перевалочная база во главе, которой находился П.К. Торопов. Впоследствии численность членов экспедиции увеличилась. Эффективную роль в экспедиции играли прораб буровых работ А. Тайчиков, проходчик К. Касымов, буровой мастер В.Г. Уланов, гидрогеолог М.В. Чужин. Динамику экспедиции придали первые станки механического бурения скважин марки «КАМ-300».

Результаты работы экспедиции подтвердили прогнозы геологов о значительных запасах бокситов и огнеупорных глин. В начале 1950 г. Аркалыкская геолого-разведочная партия реорганизовалась в Тургайскую геологоразведочную экспедицию Карагандинского геологического управления. Начальником экспедиции был назначен Ю.М. Поволоцкий.

Технический парк экспедиции существенно пополнялся новой техникой. Увеличилось финансирование. Качественный состав экспедиции обновился специалистами-профессионалами. В ее составе выделились такие профессионалы, как геологи - Г.Р. Кирполь, П.С. Чурин, техники-геологи В.И. Манскова, В.Н. Решенова, А.И. Соколов, техники-буровики - М.А. Журавлев, И.В. Львов, Ш.Хамитов, гидрогеолог Н.Кадулин, механик Г.С. Шерстобитов, буровой мастер М. Акмолдов, строители Д. Адырбаев, Г.Т. Шалдыбаев и др. Большинство первопроходцев были участниками Великой Отечественной войны [6]. В тот период, соответствующий фактор имел немаловажное значение. В суровых природно-климатических условиях важнейшим элементом деятельности комиссии являлись жесткая дисциплина и профессиональные качества проявившиеся в результате проделанной работы. Квалификационно-образовательный уровень большинства членов экспедиции был достаточно высоким.

В 1951 году в Аркалыке была организована Восточно-Тургайская геофизическая экспедиция, которая должна была помочь геологам ускорить разведку залежей бокситов, возглавил экспедицию Е. Шина. В нее вошли В.П. Бутенко - главный инженер, Т. Саргаекаев, С.П. Бабаянц - геофизики. В этом же году снова в поселок прибыла новая партия добровольцев. Среди них Н.А. Бегадилов, М. Табаров, В.К. Яковлев, А.Е. Петров, А.Токсамбаев, М. Садыков, Х.И. Умеркин, М. Великданов, А. Тайчиков, В.И. Сенников.

В 1952 году в Тургайскую геологоразведочную экспедицию прибыли Б.А.Тюрин, главный геолог, М.А. Кальменев, главный инженер, Е.Г. Обедина, В. Прокопенко, А.И. Рыжов - геологи и другие. Коллектив экспедиции насчитывал более 500 человек. Расширялся фронт

геологоразведочных работ. Увеличивались разведанные запасы бокситов и огнеупорных глин. К изучению месторождения были привлечены Московский и Ленинградский всесоюзные институты минерального сырья.

В 1955 г. стал переломным в жизни геологов-первопроходцев. Государственной комиссией СССР по запасам полезных ископаемых залежи Амангельдинских бокситов и огнеупорных глин принимаются на баланс страны. Вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР о введении в эксплуатацию Амангельдинских месторождений и строительстве Тургайских бокситовых рудников в Аркалыке, а также Павлодарского алюминиевого завода, сырьём для которого должны были стать аркалыкские бокситы. Преобладали специалисты с высшим техническим образованием. В том же году формируется трест «Тургайалюминстрой» по строительству рудников. Уже осенью того же года на станцию Есиль начали прибывать первые грузы для рудников и будущего поселка Аркалыка. Характерно, что в бытовой версии этот поселок именуется геологами-строителями как Алюминь [7]. В период становления треста на 1955-58 гг. главным инженером и первым управляющим этого треста был Л.С. Юрчук. Впоследствии Ленинградский институт «Гипроникель» приступил к разработке документации на строительство первенца алюминиевой промышленности Казахстана - тургайских бокситовых рудников.

Первоначально жилищный фонд поселка состоял из землянок, палаток и саманных домов. Изначально в поселке была проблема дефицита пресной воды. В зимний период геологоразведчики использовали снег в бытовых условиях. В летний период поселковые жители зачастую потребляли подземные горько-соленые воды. Впоследствии была налажена система доставки пресной воды, источники которой находились в нескольких десятках километров. Отсутствие и слабое развитие транспортных коммуникации изолировало поселок от очагов цивилизации. Особенно, данная проблема усугублялась в зимний период. Инфраструктура поселка включала аэродром. Обеспечение с внешним миром осуществлялось самолетными перевозками и тракторно-машинными колоннами. За счет технических средств взаимосвязи пополнялись необходимые пищевые, продуктовые, промышленные, сырьевые ресурсы.

С целью обеспечения социально-бытовых услуг, в 1950 г. в поселке открылась первая школа, в которой долгое время работал учителем К. Ахметов. Он вел занятия с 1-го по 4 классы. Морально-психологический климат в поселке поддерживался представительными персонами, имевшими опыт и стержневой корень, что являлось немаловажным в сложное время эволюции социалистических идей. Так в составе экспедиции выделялся главный гидролог, участник Октябрьской революции А.Е. Петров, который лично встречался с В.И. Лениным, будучи агитатором Петроградского Совета рабочих и солдат [8]. Личное участие персон подобного уровня в деятельности экспедиции, очевидно, носило искусственный характер и должно было консолидировать местные кадры.

Указом Президиума Верховного Совета КазССР от 31 июля 1951 г. поселок получил новый административный статус. Согласно, этому указу от 31 июля 1951 г. в составе Амангельдинского района Кустанайской области организовался Аркалыкский поселковый Совет на правах сельского Совета в населенном пункте Аркалык. В состав Аркалыкского поселкового Совета входили населенные пункты Терсаккан, Талды-Кара, Ащи-Тасты [9].

В августе 1951 г. в Аркалыке избирается первый Совет народных депутатов во главе с К.К. Касымовым. Параллельно создается первичная партийная организация, секретарём которой являлся А. Умарбаев. А. Умарбаев занимал должность начальника экспедиции по политической части. Партийная организация и поселковый Совет функционировали под руководством Амангельдинского райкома и райисполкома.

Фактически в данной государственно-партийной структуре соблюдалась чёткая иерархия соподчинения и распределения обязанностей. Централизованные формы управления и финансовые дотации обусловили строительство в поселке таких социальных объектов, как больница, баня, клуб, общежитие на 200 мест, здание конторы экспедиции.

В середине 1950-х гг. начинается планомерное строительство Аркалыка. Ближайшим перевалочным пунктом грузов и строительных материалов для Аркалыка первоначально являлась станция Есиль, находившаяся за 200 км. Первыми строителями Аркалыка были кентауские рабочие, прибывшие с Л.С. Юрчуком. Они воздвигли фундаменты под здания в кварталах №20, 21, 8. Весной 1955 г. на новостройки прибыли новые рабочие бригады, во главе которых находились известные строители-мастера Г.Н. Дуденко, А.И. Соколов. В этот период строители основали палаточный городок и немногочисленные социальные объекты, предназначенные для проживания латышских комсомольцев. В советском государстве продолжалась практика привлечения на масштабные стройки неквалифицированные силы, представленные комсомольцами, студентами, военнослужащими. Рижские комсомольцы не были адаптированы к местным погодным условиям. Очевидно, на важном этапе основания Аркалыка разработчиками учитывались такие критерии, как численность, энтузиазм и самоотверженный труд.

Весной 1956 г. в Тургай прибыл первый эшелон латышских комсомольцев во главе с секретарём Московского райкома комсомола г. Риги В.Н. Силученко. На уроженцев Латвии возлагалась основная задача строительства города. Строительная площадка под город Аркалык располагалась в 5 км к востоку от поселка геологоразведчиков в верховьях ручья Акжар. Новостройки, возведенные рижанами получили название Алюминстрой. Поселок геологов с этого периода именуется как станция Аркалык. Впоследствии на месте станции Аркалык разрабатывались карьеры. Большинство рижан не имели рабочей специальности. В процессе градостроительства комсомольцы спешно проходили ускоренные курсы плотников, отделочников и других специальностей.

В зимний период 1956-57 гг. строительство Аркалыка находилось под угрозой. В это время произошла крупная авария на теплотрассе, в результате чего дома оказались без отопления. В связи с изменениями в плане капитального строительства на 1957 г. государственными органами принимается решение о консервации строительства Тургайских бокситовых рудников. Таким образом, строительные работы оказались замороженными. По причине данных обстоятельств большинство рабочих с октября 1956 г. по февраль 1957 г. спешно перевозились самолетами на строительные объекты в Актюбинск, Рудный, Джезказган, Балхаш.

Наблюдался отток инженерно-технических работников и служащих по другим организациям. В Аркалыке осталось небольшое количество рабочих для консервации объектов и выполнения текущих работ. Через непродолжительный период вновь реанимируется проблема строительства рудника. Согласно поправкам в плане, принимаются решения по возобновлению строительных работ. В весенний период наблюдается новая миграция рабочих кадров на градостроительные объекты Алюминия [10]. В весеннюю распутицу при нестабильных коммуникациях в чрезвычайно тяжелых условиях производилась доставка строительных материалов на объекты. Рабочий график носил ненормированный характер. База Есиль по-прежнему являлась основным перевалочным пунктом. В связи с возведением железной дороги возник второй перевалочный пункт в поселке Тасты-Талды. По-прежнему сохранился дефицит водных ресурсов. Зачастую градостроители использовали местные подземные воды, применяя различные обеззараживающие методы.

Во втором полугодии 1950-х гг. формируется промышленная база треста. В 1958 г. строители приступили к возведению первых объектов рудников: ТЭЦ, энергопоезда. На инженерных работах отличился А.Г. Нестеров, занимавший должность главного инженера рудников. Характерно, что связь с окружным миром аркалыкчане поддерживали по радию, по причине отсутствия телефонных линий. С целью обеспечения бесперебойного общения в поселке инженеры использовали передвижные установки «Букао-Вульф». Согласно Указа Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 27 октября 1956 г. населенный пункт Аркалык Амангельдинского района Кустанайской области относился к категории рабочих

поселков [11]. С 1997 г. Аркалык имеет статус города областного подчинения с тремя сельскими округами. По данным 1960 г. Аркалык характеризовался как поселок городского типа. Численность населения поселка составляло 1,2 тыс. человек [12].

В поселке находилась железнодорожная станция линии Есиль-Тургай. Основа населенного пункта в перспективе должна была составить Тургайский бокситовый рудник, продукция которого оказалась востребованной Павлодарским алюминиевым заводом. На рубеже 1950-60 гг. продолжается освоение целинных земель, увеличивается численность населения. В 1962 г. на базе слияния двух поселков возник Аркалыкский район с административным центром в Алюминстрое. В радиусе 50-100 км от Аркалыка возникло более 10 совхозов.

Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 30 июня 1965 г. рабочий поселок Аркалык преобразовался в город районного подчинения [13], текст Указа приведен в приложении Б1. С образованием города Аркалыка - Аркалыкский поселковый Совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет реорганизовались в Аркалыкский городской Совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет. В 1970 г. по факту создания Тургайской области г. Аркалык получил статус областного центра [14].

Существенно увеличились объемы капиталовложения. Расширились масштабы строительства Аркалыка. В 1970-е г. Аркалык вошел в реестр Всесоюзных ударных комсомольских строек [15]. В советскую эпоху происходит изменение численности населения, происходит территориальное расширение города.

Важнейшую роль в возведении Аркалыка и его инфраструктуры сыграла организация треста «Тургайалюминстрой». Функционально эта строительная организация была связана с местными бокситовыми рудниками. Основная часть объектов на рудниках была выстроена «Тургайалюминстроем». Данная строительная организация находилась в ведении Министерства строительства предприятий металлургической и химической промышленности СССР и действовала в Аркалыке с 1955 г. В связи с образованием Тургайской области трест преобразовался в строительно-монтажную организацию «Тургайалюминстрой». Трест состоял из множества структурных подразделений, из которых наиболее мощными по объемам и выработкам являлась УМС, КЖБИ, СУ «Жилстрой», СУ «Отделстрой» и т.д. На базе треста осуществлялось строительство промышленных, жилищных и культурно-бытовых объектов Аркалыка. Как градообразующее предприятие трест представлял собой самостоятельную организацию, специализирующуюся на выполнении плана строительно-монтажных работ, согласно заключенных заказчиком договоров. Длительное время трест действовал на основе полного хозяйственного расчета.

Производственная, социальная деятельность треста и оплата труда осуществлялись за счет заработанных трудовым коллективом средств. Большое внимание уделялось и социальной сфере города. У треста был свой Дом культуры «Строитель».

В начале 1990-х годов происходят изменения экономической структуры республики. Капитализация экономики обусловила изменения системы экономических отношений и ментально-психологических установок работающего населения. В 1992 г. по инициативе трудового коллектива проектно-строительного объединения «Тургайалюминстрой», Тургайского комитета по государственному имуществу и решения учредительной конференции акционеров создается АО «Тургайалюминстрой» [16]. В сферу деятельности общества определены следующие направления: строительство и реконструкция производственных баз, объектов гражданского и производственного назначения, социальной сферы в городе и аграрной местности.

В 1963 г. газета «Правда» опубликовала передовицу «В ковше экскаватора - бокситы» [17], в которой описывались достижения этих людей. Упомянутые Демченко и Иммель удостоены звания победителей социалистического соревнования. Культивируемая метода добычи указанными передовиками продемонстрировала возможность добычи сырья дешевым открытым способом. Характерно, что в ряду передовиков производства фигурировали

представители рабочего класса. Были названы имена водителей Старенкова, Фоменко, Коптяева, Карасёва, Семенкова, отличившихся на важной стадии добычи боксита.

Пафосная патетика журнальных статей в какой-то мере отражала психологический климат устойчиво расширявшегося предприятия, работники которого рассчитывали на благополучное будущее, достижение которого возможно неустойчивым трудом и хроническими перегрузками. Именно в этот период в государстве во всех социальных звеньях доминировал подобный тип людей, сформировавшихся в сложных перипетиях истории СССР. Символическим памятником аркалыкской эпопеи является содержательная база историко-краеведческого музея и памятная композиция, запечатлевшая первую глыбу добытого боксита и ковш экскаватора М. Демченко.

В 1971 году Аркалык облетела радостная весть: М.П. Демченко, бригадир-машинист экскаватора, удостоился высшей награды Родины - звания Героя Социалистического Труда с вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда» [18]. Это новость была встречена горняками с ликованием. В ней им виделось не только признание заслуг отдельного члена коллектива, но и всего предприятия.

В конце 1963 г. аркалыкский рудник был окончательно введен в эксплуатацию. Через непродолжительное время из региона вышел первый эшелон руды для производства казахстанского алюминия. По мере наращивания мощностей Павлодарского Алюминиевого завода росла его потребность в сырье. Основная задача Тургайского рудника состояла в увеличении объема добычи бокситов самого высокого качества в ограниченные сроки. При этом администрация рудника ориентировалась на жесткий график, составленный с учетом функционирования Павлодарского алюминиевого завода. Согласно этому графику востребованность в боксите ПАЗа на январь-апрель 1964 года составляла 1500 тонн ежемесячно, а на май-декабрь по 7000 тонн ежемесячно.

При этом необходимо было соблюдать химическое соотношение боксита в содержательном аспекте окиси алюминия 46,5 с кремниевым модулем 4,2. Кремниевый модуль первой очереди завода официально фиксировался постановлением Совета министров Казахской ССР за №416 от 12 мая 1959 года [19]. Кроме того, с целью пуска первой очереди завода павлодарцам требовалось 70 тыс. тонн отборного боксита повышенного качества кремниевым модулем свыше 6.

В 1966 году СССР занимал 2 место в мире по производству алюминия и являлся крупным производителем. В соответствующем аспекте достойное место занимали работавшие в связке Тургайское месторождение и ПАЗ. Впоследствии наблюдается увеличение динамики добычи бокситов.

В 1964 году она увеличилась более чем вдвое по сравнению с предыдущим годом: с 261 тыс. тонн до 557 тыс. тонн. В 1965 году этот показатель возрос до 920 тыс. тонн, вплотную приблизившись к отметке 1 миллион.

В 1966 году добыча боксита составила 1215,2 тыс. тонн. В 1968 году горняки добыли уже 2252,7 тыс. тонн руды. Такое увеличение объемов производства бокситов было связано с расширением рудной базы предприятия. В середине 1966 года был введен в эксплуатацию Токтыгатский рудник, в конце 1970 года – Северный рудник. В 1973 и 1976 годах поочередно были запущены Нижне-Ашутский и Верхне-Ашутский рудники. К этому периоду ТБРУ практически достигло пика своего развития.

Годовая производительность предприятия по горной массе достигла в этот период 21,0 млн. м³, при этом добыча боксита возросла до 3,0 млн. тонн, а добыча огнеупорной глины – до 800 тыс. тонн [20].

В процессе запуска на Уральском металлургическом заводе обжиговых печей с температурой обжига свыше 1500°C востребованными оказались тургайские огнеупорные глины как приемлемый сырьевой материал. На тот момент запасы огнеупорных глин оценивались в объеме 68 млн. тонн, из них 25% составляли высокоглиноземистые глины марки АРВ с содержанием Al₂O₃ от 45% до 54%, Fe₂O₃ – до 3,5% и огнеупорностью 1700° с.

К тому времени Торгайское рудоуправление представляло собой мощный производственный комплекс, объединяющий множество подразделений. Кроме рудников в состав предприятия входили дробильно-сортировочная фабрика, горнотранспортный, железнодорожный и ремонтно-механический цеха, центральная химическая лаборатория и ряд вспомогательных служб, обеспечивающих жизнедеятельность всего ТБРУ и города.

На предприятии периодически проводилось техническое перевооружение. Активно техническая модернизация осуществлялась в 1970-е годы. Промышленную ценность на ТБРУ составили шагающие экскаваторы, которые эксплуатируются и на сегодняшний день. Эти машины оказались наиболее эффективными по добываемым объемам и производительности. Аркалыкские горняки в числе первых в СССР освоили монтаж и эксплуатацию этого вида передовой техники. Практика показала, что ранее действующие роторные комплексы «К-300» [21] оказались не перспективными в суровых климатических условиях Тургая. Освоение новой техники горняками проходила в сложных реалиях. При этом сборка новейшей техники осуществлялась местными специалистами получившие опыт эксплуатации техники. Здесь же на полевых площадках проходили обучение экипажи шагающих экскаваторов, которые получили необходимые практические навыки. Дефицит времени определил работу экскаваторов впервые же дни их появления на ТБРУ. Шагающие экскаваторы «ЭШ-1590» выпускались только в штучных экземплярах.

А потому горнякам ТБРУ, в числе первых осваивавших эти новейшие механизмы, приходилось полагаться лишь на собственный опыт и знания. Несмотря на это, уже к 1974 году в карьерах ТБРУ работало десять шагающих экскаваторов ЭШ15/90, что позволило значительно поднять производительность труда, а также обеспечить нормативы вскрытых и подготовленных запасов руды и огнеупорной глины.

В ходе использования указанной техники возникали сложности, преодоление которых оказалось возможным при наличии знания, опыта и умения. В этот период сказались практические навыки специалиста Н. Солодовникова, который способствовал реализации задачи перемещения экскаваторной техники с места сборки в район рудника [22]. Машины перемещались только ночью в прохладную пору, так как их скорость составляла 60 метров в час. Запуск работы экскаваторов на руднике вызвал неподдельную радость у жителей города, искренне переживавших за работу предприятия.

А ведь в арсенале предприятия находилась и другая современная техника, которая требовала не меньше опыта и знаний. К 1974 году парк горной техники и транспортных средств насчитывал 50 БелАЗов, 30 самосвалов ТАТРА чехословацкого производства, 40 бульдозеров и тракторов, 12 тепловозов и 44 железнодорожных думпкара. Понятно, что технический запуск и обслуживание столь впечатляющего технического парка по силам только высококлассным специалистам.

К восьмидесятым годам ТБРУ прочно обосновалось на ведущих позициях в числе лучших предприятий Министерства цветной металлургии Казахской ССР. За высокопроизводительный труд коллектив горняков неоднократно награждался переходящим Знаменем Министерства цветной металлургии Казахской ССР и Казахского республиканского Комитета профсоюзов. По итогам двух пятилеток – десятой и одиннадцатой – они удостоились чести попасть на Республиканскую доску почета. Трижды горняки завоевали почетные трофеи: Знамя ЦК Компартии Казахстана, Совета Министров Казахстана, Казсовпрофа и ЦК ЛКСМ Казахстана. По результатам 1984 года предприятие было награждено переходящим Красным Знаменем ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ. По итогам X пятилетки ТБРУ удостоилось Почетного диплома Министерства цветной металлургии Казахской ССР и Казахского РК профсоюза рабочих металлургической промышленности.

Предприятие неоднократно лидировало в своей отрасли. Коллекция наград пополнялась различными поощрениями всесоюзного и республиканского значения. Периодически лидировали и отдельные подразделения. В частности, коллективы Северного и Нижне-Ашутского рудников, а также дробильно-сортировочная фабрика. Вероятно, стремление в

доминанте в системе лидерства компенсировало беззаветная деятельность работников предприятия социальными благами и услугами, которые подчеркивали их статусность и материальный уровень доходов.

Неоднократно горняки становились победителями и в соревнованиях бригад ведущих профессий. В летопись трудовых свершений вписали свои имена экипажи шагающих экскаваторов, возглавляемых А. Ситновым, Н. Ерощенко, Н. Устимовым, А. Иммелем, Л. Зелевским, Н. Захаровым, С. Олжаевым и др. В 1980 году во Всесоюзном социалистическом соревновании призовое место заняла бригада А. Иммеля. За успехи, достигнутые в социалистическом соревновании по итогам X пятилетки, Государственной премией Казахской ССР был награжден Н. Устимов. Звания лауреата премии Ленинского комсомола Казахстана удостоился машинист экскаватора К. Оспанбаев [23]. Форма соревнований и подобные мероприятия в социалистической системе в основе своей теоретически должны были способствовать повышению производительности труда.

Надо отметить, что различные формы соревнований между трудовыми коллективами и подразделениями предприятий положительно сказывались и на производительности труда. Торгайские горняки активно участвовали в социалистическом соревновании, не раз становясь победителями по итогам года и пятилеток.

Накануне 30-летнего юбилея предприятия в 1985 году его коллектив насчитывал 160 человек, награжденных правительственными орденами и медалями. Более двух с половиной десятков человек стали обладателями звания «Почетный горняк цветной металлургии СССР» и почти пять десятков были отмечены знаком «Отличник цветной металлургии СССР» [24]. В ряду заслуженных горняков отмеченных высшими наградами фигурируют герой социалистического труда - М. Демченко, кавалеры орденов Ленина Иммель и М. Ахметов, кавалеры ордена труда славы 3 степени К. Исабеков, А. Ситков, А. Малкин, О. Кузиков, Д. Мухамедьяров и другие. На предприятии складывались трудовые судьбы молодых людей навсегда связавших свою жизнь с горняцким делом.

Один из старейших работников предприятия – Б.М. Исхаков связал свою судьбу с ТБРУ в далеком шестьдесят восьмом году, когда после окончания Казахского политехнического института он по распределению поехал в Аркалык. На вверенном ему участке молодой специалист доказал, что годы учебы в институте не прошли даром. Вскоре он был назначен начальником ОТК, где опять-таки проявил себя не только как знаток своего дела, но и как принципиальный руководитель. Сочетание этих качеств позволило ему занять пост начальника участка, а затем и главного инженера дробильно-сортировочной фабрики. Дробильно-сортировочная фабрика (ДСФ) – это конечный пункт технологической цепи ТБРУ, откуда дробленый, подшлихтованный и доведенный до товарного качества боксит отгружается на Павлодарский алюминиевый завод.

В 1972 году ДСФ вышла на проектную мощность, а потребителям было отгружено свыше 3 млн. тонн руды.

В свое время Б.М. Исхаков занимал должность главного инженера Нижне-Ашутского рудника и объединенного горного цеха, а также заместителя главного инженера ТБРУ по производству и транспорту. С 1997 года, вплоть до выхода на пенсию осенью 2005 года, он руководил производственно-техническим отделом предприятия.

Технический совет, состоящий из специалистов ДСФ и возглавляемый главным инженером ТБРУ Е. Жакселековым, постоянно занимался усовершенствованием конструкции узлов и механизмов всей технологической линии фабрики. В этот период волевые качества и глубокие знания продемонстрировали работники предприятия. Научно-техническое ядро новаторов составили бессменный начальник ДСФ Д. Мухамедьяров, инженер С. Мекишев, электромеханики Н. Кругликов, А. Тодоров, С. Темиргалиев, В. Градобоев, В. Ширяев, машинист дробилки А. Филиппов.

К 1992 году ситуация с неплатежами, в которой оказался ПАЗ, достигла критической отметки [25]. Прежние партнеры-потребители глинозема были не в состоянии оплачивать

поставленную продукцию. Саянский, Красноярский и Новокузнецкий алюминиевые заводы задолжали своему Павлодарскому собрату многомиллионные суммы.

Экономический кризис охватил город Аркалык. В связи с закрытием предприятия произошло увеличение безработных. Упразднение статуса областного центра усугубило экономическую ситуацию. Сокращение объемов производства на ТБРУ как градообразующего предприятия существенно сказывалось на объемах местного бюджета, который значительно финансировался от рудоуправления. Кризис на ТБРУ, как и во всей экономической системе региона подорвал социальную сферу и инфраструктуру. Рост неплатежеспособности населения обусловил введение в городе режима ограничения. В этот период фиксируется отток населения. Увеличивается миграция квалифицированных кадров, в том числе и работников ТБРУ за пределы города. Реальной оказалась перспектива остановки ТБРУ.

В 1994 году критическая ситуация алюминиевой отрасли республики достигла своего апогея. Павлодарский алюминиевый завод оказался на грани остановки. Такие же перспективы ожидали и ТБРУ. Руководство государства проводило в сложных условиях целенаправленное реформирование металлургической отрасли. Положительное разрешение ситуации начало происходить в декабре 1994 года именно тогда Кабинетом министров Казахстана было принято постановление о мерах по санации АО «ПАЗ» [26].

Внешние инвесторы получили возможность к сотрудничеству с предприятием. Новым инвесторам, пришедшим на ПАЗ, вскоре удалось оживить производство. По данным статистики, уже в 1996 году был отмечен рост объема производства глинозема на 5,8% по сравнению с предыдущим годом. Возросло и потребление боксита, вследствие чего наметилась стабилизация во всех звеньях производственной цепочки, куда входило и ТБРУ.

В 1996 году постановлением правительства РК создается акционерное общество открытого типа «Алюминий Казахстана» [27], в состав которого вошли Павлодарский алюминиевый завод, Краснооктябрьское рудоуправление, рудник Керегетас и Торгайское бокситовое рудоуправление.

По факту ухудшения финансово-экономического состояния в 1999 г. произошла реорганизация предприятия методом изменения штатного расписания. В 2000 г. решением суда предприятие было признано банкротом. Впоследствии, на базе ликвидированного АО «Тургайалюминстрой» формируется ТОО «Тургайалюминстрой», функции которого несколько изменились. В современный период трест имеет название ТОО «Алюминстрой». Трест не является юридическим приемником предшествовавшей организации. Большинство кадрового потенциала преобразованного треста формировались в период расцвета «Тургайалюминстрой». Организация, бывшая предметом гордости и символом промышленности Аркалыка в современных условиях сохраняет потенциал для своего развития.

Во втором полугодии 2000-х г. официальная статистика зафиксировала расширение сферы деятельности треста. Во многом работа ТОО определена харизматичной деятельностью нынешнего генерального директора А. Муканова. Он является самым молодым среди своих единомышленников коллег-руководителей. Производственную деятельность на предприятии он начал с должности прораба и за 16 лет производственного стажа А. Муканов сумел освоить все тонкости искусства строительства и административного менеджмента. Кадровый костяк предприятия составляют производственники ветераны, опыт которых применяет руководство треста.

В XXI веке предприятие стало функционировать под названием АО «Алюминий Казахстана». Произошло кардинальное изменение системы управления. Администрация и коллектив предприятия функционируют в условиях рыночной экономики, ориентированной на запросы потребителей. В соответствующем аспекте наблюдается модернизация потенциальных ресурсов ТБРУ. Включение рудоуправления в состав «Алюминия Казахстана» сыграло ключевую роль в жизни не только города, но и всего Аркалыкского региона.

С целью сохранения производства руководством АО «Алюминий Казахстана» во главе с президентом А.Ф. Ибрагимовым были предприняты необходимые меры. Ему удалось в кратчайшие сроки объединить в единый производственный комплекс Павлодарский алюминиевый завод, Торгайское и Краснооктябрьское рудоуправления, а также рудник Керегетас.

Заключение. Тем самым руководству удалось создать надежный фундамент для достижения стратегической цели - выпуска высококачественного глинозема, способного конкурировать на рынке России. В начальный период становления президент АО «Алюминий Казахстана» А.Т. Ибрагимов четко обозначил приоритеты производственной деятельности акционерного общества, что обеспечило его быстрый рост и динамичное развитие. Одним из них стало инвестирование в развитие добывающих предприятий, что позволило обновить их технический парк, произвести капитальный ремонт и замену устаревшего оборудования. Были выделены средства для освоения новых месторождений и разработок рудных участков. Помимо этого, инвестиции направлялись для осуществления ремонта зданий, сооружений, различных объектов, в том числе социально-бытового назначения.

Список использованной литературы:

1. Адамчук В.А. Большой Тургай (экономико-географическая характеристика). – М.: Государственное издательство географической литературы, 1959. – 166 с.
2. Медведев С.А. Костанайская область: страницы истории (1936-2006 гг.). – Костанай: ТОО «Костанайполиграфия», 2006. – 890 с.
3. Амбразевич В. Еще раз о Тургайских бокситах // Тургайская новь. - Аркалык, 1976 г. - 6 октября. С.3.
4. Иванов С.Р. Белая птица // Молодой целинник. - 1961. - 30 ноября. С.1.
5. Севастьянов Е.А. Они были первыми //Тургайская новь. – 1988. – 6 января. С.2.
6. ГАКО (Государственный архив Костанайской области). Ф.268, Оп.9, Д.52. Л.1.
7. ЦГА РФ (Центральный государственный архив Российской Федерации). Ф.1892, Оп.1, Д.4. Л.3-4.
8. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.246, Оп.1, Д.3. Л.2.
9. Сборник Законов Казахской ССР и Указов Президиума Верховного Совета Казахской ССР (1938-1957). - Алма-Ата: Казахское государственное изд-во, 1958. - 346 с.
10. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.556, Оп.1, Д.1. Л.4.
11. ЦГА РК (Центральный государственный архив Республики Казахстан). Ф.1109, Оп.3, Д.390. Л.2.
12. Краткая географическая энциклопедия Казахской ССР. – Алма-Ата, 1960 - Т.2. 608 с.
13. ЦГА РК (Центральный государственный архив Республики Казахстан). Ф.1109, Оп.3, Д.637. Л.3.
14. Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. – Алма-Ата, 1970. 48.; Сборник Постановлений Совета Министров Казахской ССР. – Алма-Ата, 1970.
15. Левицкий В. Алый стяг над Аркалыком // Тургайская новь. Аркалык - 1970 – 30 марта. С.4.
16. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.556, Оп.1, Д.67. Л. 1
17. В ковше экскаватора – бокситы // Правда. – 1963 г. 85. С.1.
18. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.246, Оп.1, Д.44. Л. 1.
19. АП РК (Архив Президента Республики Казахстан). Ф.708, Оп.30, Д.1624. Л.3.
20. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.246, Оп.1, Д.40. Л.1.
21. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.139, Оп.1, Д.37. Л.3.
22. Воспоминания машиниста экскаватора И. Щигалева // Аркалык сегодня. – 2006. – 12 июля. С.2.
23. АП РК (Архив Президента Республики Казахстан). Ф.708, Оп.34, Д.1210. Л.1.
24. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.246, Оп.1, Д.44. Л.2.
25. АрРГА (Аркалыкский региональный государственный архив). Ф.246, Оп.1, Д.43. Л.1.
26. Кузьмичев А. Поддержку нам обещали // Костанайские новости. – 2005. - 26 апреля. С.1.
27. ГАКО (Государственный архив Костанайской области). Ф.268, Оп.1, Д.1567. Л.1.

References:

1. Adamchuk V.A. Bol'shoj Turgaj (jekonomiko-geograficheskaja harakteristika) [Bolshoi Turgai (economic and geographical characteristics)]. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury, 1959. – 166 p. (in Rus.)
2. Medvedev S.A. Kostanajskaja oblast': stranicy istorii (1936-2006 gg.) [Kostanay region: pages of history (1936-2006)]. – Kostanaj: TOO «Kostanajpoligrafija», 2006. – 890 p. (in Rus.)
3. Ambrazevich V. Eshhe raz o Turgajskih boksitah [Once again about Turgai bauxites] //Turgajskaja nov'. - Arkalyk, 1976. - 6 oktjabrja. P.3 (in Rus.)
4. Ivanov S.R. Belaja ptica [White bird] // Molodoj celinnik. - 1961. - 30 nojabrja. P.1 (in Rus.)
5. Sevast'janov E.A. Oni byli pervymi [hey were the first] // Turgajskaja nov'. – 1988. – 6 janvarja. P.2 (in Rus.)
6. GAKO (Gosudarstvennyj arhiv Kostanajskoj oblasti) [State Archives of Kostanay Region]. F.268, Op.9, D.52. L.1 (in Rus.)
7. CGA RF (Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj federacii) [Central State Archive of the Russian Federation]. F.1892, Op.1, D.4. L.3-4 (in Rus.)
8. ArRGA (Arkalykskij regional'nyj gosudarstvennyj arhiv) [Arkalyk regional state archive]. F.246, Op.1, D.3. L.2 (in Rus.)
9. Sbornik Zakonov Kazahskoj SSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta Kazahskoj SSR (1938-1957) [Collection of Laws of the Kazakh SSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Council of the Kazakh SSR (1938-1957)]. - Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izd-vo, 1958. - 346 s. (in Rus.)
10. ArRGA. F.556, Op.1, D.1. L.4 (in Rus.)
11. CGA RK (Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan) [Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. F.1109, Op.3, D.390. L.2 (in Rus.)
12. Kratkaja geograficheskaja jenciklopedija Kazahskoj SSR [Brief geographical encyclopedia of the Kazakh SSR]. – Alma-Ata, 1960. – T.2. 608 p. (in Rus.)
13. TsGA RK (Central State Archives of the Republic of Kazakhstan). F.1109, Op.3, D.637. L.3 (in Rus.)
14. Gazette of the Supreme Council of the Kazakh USSR. – Alma-Ata, 1970. - No. 48.; Collection of Resolutions of the Council of Ministers of the Kazakh SSR. – Alma-Ata, 1970 (in Rus.)
15. Levitsky V. Scarlet banner over Arkalyk. / Turgai news. Arkalyk - 1970 - March 30. P.4 (in Rus.)
16. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.556, Op.1, D.67. L.1 (in Rus.)
17. Bauxite in an excavator bucket // Pravda. – 1963 - No. 85. P.1 (in Rus.)
18. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.246, Op.1, D.44. L.1 (in Rus.)
19. AP RK (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan). F.708, Op.30, D.1624. L.3 (in Rus.)
20. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.246, Op.1, D.40. L.1 (in Rus.)
21. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.139, Op.1, D.37. L.3 (in Rus.)
22. Memoirs of the excavator driver I. Shchigalev / Arkalyk today – 2006. – July 12. P.2 (in Rus.)
23. AP RK (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan). F.708, Op.34, D.1210. L.1.
24. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.246, Op.1, D.44. L.2 (in Rus.)
25. ArRGA (Arkalyk regional state archive). F.246, Op.1, D.43. L.1 (in Rus.)
26. Kuzmichev A. They promised us support // Kostanay news. – 2005. - April 26. P.1 (in Rus.)
27. GAKO (State Archives of Kostanay Region). F.268, Op.1, D.1567. L.1 (in Rus.)

Купенова Г.Ы. *¹

¹*Тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих және дінтану кафедрасының доценті
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖЫЛҚЫ ҰРЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ХІХ ғасырдың орта шеніндегі Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығы мәселесі патша үкіметінің жаңа құқықтық базасы аясында қарастырылады. Қазақтардың жылқы ұрлығы және олардың жолын кесу шараларына деген патша өкіметінің көзқарасы және қазіргі тарих ғылымындағы «жылқы ұрлығы» және «барымта» ұғымдарының анықтамасына ерекше көңіл бөлінеді. Ішкі қазақтардың құқықтық мәртебесінің белгісіздігі, ХІХ ғ. бірінші жартысындағы бірқатар ұлт-азаттық қозғалыстар аясында Тобыл және Томбы губерниялары қазақтарында өз басқармасының болмауы, сібірлік жерлеріне орналасып жатқан шаруалардың қоныстандыруына кедергі жасау үшін ішкі қазақтар тарапынан қолдау тапқан дәстүрлі жылқы ұрлығының күшеюіне әкелді. Жылқы ұрлығына қарсы күрес ХІХ ғ. 50-70 жж. жүргізілді және қоныс аударуды болдырмау мақсатында қазақтардың жаңа есілдік желісіндегі христиандыққа және шаруалар тобына айналуы байқалған аймақтарда өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Осындай мәселелерге байланысты мақалада жазбаша деректер мен тарихи зерттеулер негізінде Ертістің ішкі жағында көшіп-қонып жүрген қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюінің себеп-салдарын айқындалды.

Кілт сөздер: Ресей империясы, «жылқы ұрлығы», «барымта», Батыс Сібір, қазақтарды көшіру, шаруаларды қоныстандыру, патша жарлығы, губерния.

Алғыс айту: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен АР23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: ХҮІІІ ғ. соңы - ХІХ ғ.» гранттық зерттеуін іске асыру шеңберінде дайындалды.

Купенова Г. Ы. *¹

¹*Кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории и религиоведения
Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ КОНОКРАДСТВА КАЗАХОВ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ СЕРЕДИНЫ ХІХ ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается проблема конокрадства казахов Западной Сибири середины ХІХ в. в контексте правового поля царского правительства. Особое внимание уделено понятию «конокрадство» и «барымта» в современной исторической науке для выявления отношения царской власти к краже лошадей казахами и применения мер к их пресечению. В рамках ряда национально-освободительных движений в первой половине ХІХ века отсутствие собственной администрации у казахов Тобылской и Томбинской губерний привело к усилению традиционного конокрадства, которое поддерживалось внутренними казахами с целью не допустить расселения крестьян на сибирские земли. Борьба с конокрадством шла в 50-70 гг. ХІХ в. и имела свою специфику в регионах, где наблюдались случаи перехода казахов

на Новоишимской линии в христианство и в сословие крестьян в целях избегания выселения. В связи с такими проблемами в статье на основе письменных данных и исторических исследований были выявлены причины и последствия усиления конокрадства со стороны казахов, прикочевавших во внутреннюю часть Иртыша.

Ключевые слова: Российская империя, «конокрадство», «барымта», Западная Сибирь, выселение казахов, переселение крестьян, царский указ, губерния.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования АР23489137 «Структуры управления казахами Западной Сибири: в конце XVIII в. - XIX в.» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.*

G.Y. Kупenova¹

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

*Department of History and Religious Studies of K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: Gulia_79_79@inbox.ru*

SOME ASPECTS OF THE PROBLEM OF HORSE THEFT OF KAZAKHS IN WESTERN SIBERIA IN THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY

Abstract

The article examines the problem of horse theft by Kazakhs of Western Siberia in the mid-19th century in the context of the legal framework of the tsarist government. Particular attention is paid to the concepts of "horse theft" and "barymta" in modern historical science to identify the attitude of the tsarist government to horse theft by Kazakhs and the application of measures to suppress them. Within the framework of a number of national liberation movements in the first half of the 19th century, the lack of their own administration among the Kazakhs of the Tobyl and Tobin provinces led to an increase in traditional horse theft, which was supported by internal Kazakhs in order to prevent the resettlement of peasants to Siberian lands. The fight against horse theft took place in the 50-70s of the 19th century and had its own specifics in the regions where there were cases of Kazakhs on the Novoishim line converting to Christianity and becoming peasants in order to avoid eviction. In connection with such problems, the article, based on written data and historical research, identified the causes and consequences of the increase in horse theft by Kazakhs who migrated to the inner part of the Irtysh.

Key words: Russian Empire, «horse stealing», «barymta», Western Siberia, deportation of Kazakhs, resettlement of peasants, tsarist decree, province.

Acknowledgement: *The article was prepared as part of the implementation of grant research АР23489137 «Structures of management of Kazakhs in Western Siberia in the late XVIII-XIX centuries» with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Kіріспе

Қазіргі уақытта XVIII-XIX ғасырлардағы Ертістің оң жағалауындағы қазақтарының «жылқы ұрлығына» қатысты тарихын зерттеуге көп көңіл бөлініп отыр, яғни мұны біз осы мәселенің тарихнамалық базасының болуымен растай аламыз. Ертістің оң жағалауындағы қазақтың Далалық өлкесі патшалық үкіметтің әлеуметтік-экономикалық мәселесіне қатысты іс-шараларының көрсеткіші болды. Өңірде қазақтардың этникалық тобының қалыптасуы 1788 ж. олардың «мәңгілік көшіп жүруге» ресми түрде өтуінен басталды. Ертістің оң жағалауында Өрісов, Тәтенов және Шаншаров сияқты атақты сұлтандар басқарған қазақтардың едәуір бөлігі орналасқан болатын. Сондықтан бұл аймақты отарлау мәселесін және оған байланысты туындаған геосаяси проблемаларды шешу үшін 1726 жылдан бастап И.И. Веймарн жобасы іске қосылды. Қалыптасқан «адал-бағынышты» қазақ халқына қатысты үкімет тарапынан «мелшііп қалған» әкімшілік-заңнамалық тұрақсыздық ұстанымын қабылдады. Ал көп ұзамай

қазақтардың Ертістің оң жағалауына көшуі кезінде орын алған дәстүрлі «жылқы ұрлығының» күшеюі XIX ғасырдың ортасында патша саясатының тактикасының өзгеруіне және 1854 жылы «Батыс Сібірде жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» заңның бекітілуіне себеп болды.

Мақаланы жазу барысында алдымызға қойған мақсатымыз – Ертістің оң жағалауындағы қазақтар арасындағы жылқы ұрлығының себеп-салдарлық байланыстарын және оның негіздемесін архив материалдарына, жаңа жазба деректерге және тұжырымдамалық ғылыми жұмыстарға сүйене отырып зерттеу. Өйткені, қазақтар арасындағы «жылқы ұрлығы» мәселесіне қатысты заманауи тарихнамалық базаны жалпылау және осы мәселеге қатысты зерттеушілердің ұстанымы бүгінгі таңда қызығушылық тудырып отырған өзекті мәселелердің бірі екенін ерекше атап өткен жөн. Мақалада Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығын күшейтудің себеп-салдарлық кешенін анықтауға ғана емес, сонымен бірге патша үкіметінің оларға қатысты саясатының өзгеруі және оны биліктегілердің жүзеге асыруының барысы да айқындалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы объективті түрде зерттеу және қорытындыларды анықтау үшін XIX ғасырдың ортасындағы Батыс Сібірдегі қазақ халқының жағдайына қатысты түрлі құжаттық материалдар тартылып, талданды. Сонымен аталмыш зерттеу жұмысымызда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 338 және 478 қорларының құжаттары, Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің (ОГК БСБ) журналдарының құжаттық материалдары, С.Б. Броневскийдің Орта Орданың қырғыз-қайсақтары туралы жазбаларындағы «Қытайлардың Баян-ауылға келуі туралы» 41-43 бөлімінің материалдары пайдаланылды. Ресей Федерациясының Мәскеу қаласындағы Мемлекеттік көпшілік тарихи кітапханасы (РФ МКТК, Мәскеу), сондай-ақ «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» (1771-1867 жж.) архивтік құжаттар жинағынан алынған материалдар.

Ертістің оң жағалауындағы қазақтардың жылқы ұрлығының көбеюінің себептері мен оның салдарын зерттеуге бағытталған отандық және шетелдік зерттеушілердің, атап айтқанда Қабульдинов З.Е., Меңдіқұлова Г.М., Абенова Б.С., Ахметова Ш.К., Томилов Н.А., Андреев И.Г., Броневский С.Б., Красовский М., Быков А.Ю., Кожирова С.Б., Арапов Д.Ю., Анисимова И.В. және т.б. зерттеушілердің жұмыстарын басшылыққа алып, талдау жүргіздік.

Зерттеу жұмысымыз бірнеше әдіс-тәсілдер мен әдістемелік ұстанымдар мен қағидаттарға негізделген.

Негізгі әдіс – салыстырмалы-тарихи әдіс, ол отырықшыландыру, одан кейін Ертістің оң жағалауы аумағынан қазақтарды көшіру мәселелерін олардың хронологиялық, логикалық, сандық және сапалық қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді. Келесі тарихшылдық (историзм) қағидатына сәйкес материалды ұсыну хронологиялық ретпен келтірілген, тарихи фактілер мен оқиғалар нақты тарихи жағдайға сәйкес олардың өзара байланысы мен дәйектілігі бойынша қарастырылады. Зерттеудің объективтілігіне архивтік және басқа дереккөздерді тарту, зерттеу объектісіне қатысты құжаттарды жан-жақты талдауға ұмтылу арқылы қол жеткізіледі. Жұмыста нақты тарихи және сипаттамалық зерттеу әдістері де қолданылған. Зерттеудің объективтілігіне мұрағаттық және басқа дереккөздерді тарту, зерттеу объектісіне қатысты құжаттарды жан-жақты талдауға ұмтылу арқылы қол жеткізіледі. Жұмыста зерттеудің нақты-тарихшылдық, сипаттамалық әдістері де қолданылды.

Талқылау

Қазақтар арасындағы «жылқы ұрлығы» мәселесі бұрыннан келе жатқан дәстүрлі «барымта» салтына байланысты дамығаны белгілі. Осыған байланысты американдық ғалым Вирджиния Мартиннің (Virginia Martin) «Барымта: Обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи» («Барымта: Көшпелілер алдында әдет, империя алдында қылмыс») атты ғылыми зерттеуінде «барымта» және «жылқы ұрлығы» ұғымдарының анықтамасы туралы

негіздемесі құнды болып табылады, мұнда барымта келісімге келгенге дейін құқық бұзушының малын айдап әкетуден тұратын өзін-өзі соттау актісі ретінде дауларды шешудің бір жолы ретінде ұсынылған [1, 360-388]. Оның пікірі бойынша, «барымта» XIX ғасырдың ортасынан бастап байқала бастаған, ашық және қарулы шабуылдар сипатына ие болған «жылқы ұрлығы» сияқты қарсылық түрі емес [2, 282]. Ал Ресей патшалығы болса «барымтаны» қазақ Даласын бақылауды қиындатқан және ешқандай құқықтық мәні мен маңызы жоқ акт ретінде қарастырды. Оны қылмыс деп анықтау арқылы патша әкімшілігі «барымтаны» түпкілікті жойылуын көздеді, яғни оны қылмысқа айналдырып, қылмыстық жауапкершілікке тартты. Қазақ сұлтандарының өзі барымтаны ұрлық деп есептемей, оны үнемі қорғап отырды. Өйткені, қазақтар халқы үшін «барымта» мәселесі ешқашан қылмыс ретінде қабылданған емес, бұл көшпелі-құқықтық әдет-ғұрып, әділетсіздік пен құн төлеуді түсіну болды.

Патша әкімшілігі 30-жылдардың аяғында Батыс Сібір генерал-губернаторы тау-кен ведомствосы шаруаларының қазақтардың жылқы ұрлығы туралы жиі түсетін арыз-шағымдарына байланысты тексеру жүргізу үшін арнайы тапсырма бойынша шенеунік Трофимовті іссапарға жіберген болатын. Ол өзінің жасырын хабарында шаруалардың жылқыларын егістіктен ғана емес, қоралардан да жиі ұрлайтынын, негізінен шет аудандардан келген қазақтар, казактарға баж салығын төлеу үшін шекарадан өткені туралы атап өтті. Яғни, бұл классикалық мағынада «барымта» емес еді. Трофимов анықтағандай, шаруалардың жылқыларын тек қазақтар ғана емес, көбінесе тау-кен басқармасының орыс халқының өздері де ұрлаған [3, 93-94].

Ал З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, XVIII ғасырдың 50-жылдарында орын алған барымта кейіннен өзгеріп, басқа форма мен мазмұнға ие болды, яғни жылқы тонау қылмысына айналып шыға келді [3, 108].

Жалпы алғанда, зерттеліп отырған мәселенің тарихнамалық негізі бар, оның біріншісі тобын XIX ғасырда өмір сүрген әскери инженерлер, топографтар, өлкетанушылар, этнографтар, мен шығыстанушылардың зерттеулері негізінде қарастырылды. Атап айтқанда 1785 жылы капитан И.Г. Андреевтің (1744-1824) жинаған «Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также прилегающих к российской границе, по части Колыванской и Тобольской губернии, крепостей дополнениями» («Қырғыз-қайсақтардың Орта Ордасының сипаттамасы, осы халыққа қатысты толықтырулармен, сонымен қатар Ресей шекарасына іргелес, Колыван және Тобыл губернияларының бір бөлігіндегі бекіністер») [4, 280] зерттеуі, Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдары, соның ішінде Н.И. Красовскийдің (1826-1875) «Область Сибирских киргизов» («Сібір қырғыздарының аймағы») [5, 451] зерттеуі және генерал-майор С.Б. Броневскийдің (1786-1858) «О Киргиз-Кайсаках средней Орды» («Орта Ордадағы қырғыз-қайсақтары туралы») [6, 75-89] жазбалары құрайды. С.Б. Броневскийдің жазбаларында қазақтардың шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, әдет-ғұрпын, заңдарын, қоғамдық құрылысын сипаттап, Даланың ішкі саяси жағдайына өз бағасын берді. Жұмыста «Қытайлардың Баян-ауылға келуі» ескертпесі пайдаланылған, мұнда зерттеуші қазақтардың Ертістің ішкі бөлігіне көшу себептерін талдай отырып, «барымтаға» тоқталған. Ауыл мен дала қазақтарының қарым-қатынасына, қазақ халқының ерекшелігіне сипаттама берді.

Мақаланың тарихнамалық негізінің екінші тобын 1877 жылдан бастап Омбыда жұмыс істей бастаған Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің құжаттық материалдары құрайды. Мәселен, бұл туралы В. Михайловтың «Киргизские степи Акмолинской области» («Ақмола облысының қырғыз далалары») [7, 22] зерттеуі Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің жазбаларында жарияланған болатын. XIX ғасырдың соңында пайда болған қазақ Даласындағы мәселелерге қатысты В.Михайлов былай дейді: «қоныс аудару мәселесі барған сайын өзекті мәселеге, күннің кекшіл, қаһарлы мәселесіне айналуға, сондықтан да Географиялық қоғам оны ешбір жағдайда елеусіз қалдыра алмайды және назардан тыс қалдыруға болмайды» [7, 20]. Осыған

байланысты Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің алдына «Тобыл губерниясының Қорған, Есіл, Тоқалы, Ялуторов, Турин және Тобыл уездеріндегі отарлауға ыңғайлы жерлердің саны туралы мәселені» анықтау үшін аймақты терең зерттеу міндеттері қойылды.

1892 жылы 23 желтоқсанда Г.Е. Катанаев төрағалық еткен Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің мәжілісінде В.А. Остафьев өзінің жасаған баяндамасында Батыс Сібір мен Қырғыз даласы туралы жинақталған мәліметтер бойынша «...бұл елдерді отарлау туралы жалпы ойлар үшін» [7, 19-20], бұрын түсіріліп жасалған жоспарлары мен карталардың кейінгі жаңадан жасалғандары арасындағы сәйкессіздік туралы, нақтырақ айтқанда отарлауға жарамды жерлерді картаға түсіру жұмыстарының толық сәйкессіздігі туралы айтқан болатын.

Ертістің оң жағалауынан қазақтарды көшіру мәселесіне қатысты мәселе О.Б. Наумованың «XVIII-XX ғасырдың басында Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі қазақ-орыс қатынастары» [8, 39-50] атты жұмысының зерттеу нысанына айналды. Жалпы, осы кезеңдегі Батыс Сібір қазақтарының этникалық тарихының жасалу көрінісіне байланысты Н.А.Томилов зерттеу жүргізген [9, 271], әсіресе ол қазақ халқының қоныстану проблемасын және қазақ халқының ерекше Батыс Сібір тобын бөлу тұжырымдамасын қалыптастырды [10, 276].

Ал З.Е. Қабылдинов XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Ертістің ішкі жағындағы қазақтардың жылқы ұрлау мәселесіне зерттеу жүргізген. Жылқы ұрлығының күшеюі шаруа халықты Тобыл және Томск губернияларының аумағына белсенді түрде көшіру процесінде болады. Шаруалардан түскен көптеген арыз-шағымдар, оның ойынша, патша әкімшілігінің назарын XIX ғасырдың 30-жылдарында ішкі қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюіне аударып, алғаш рет оларды сыртқы қазақ болысына жатқызу, яғни көшіру мәселесін көтерді [11, 27-31]. Бұл еңбек Тобыл және Томск губернияларындағы қазақтардың жылқы ұрлығы мәселесі өлкенің демографиялық жағдайы тұрғысынан қарастырылған бірден-бір зерттеу деп айта аламыз.

И.В. Октябрьская [12, 276] мен И.В. Анисимованың [13, 199-201] зерттеулерінде бұл мәселе бүкіл XIX ғасырдағы Сібірдегі қазақтардың көші-қоны мәселесі тұрғысында қарастырылады, мұнда қазақтардың көші-қон қозғалысын реттеу мәселесі бойынша Сібір, орталық және жергілікті билік орындарының ұстанымы біршама қарама-қайшы болғанын байқауға болады.

И.В. Анисимова қазақтардың тау-кен ведомствосындағы мәртебесінің ашықтығын және құқықтық реттеуді растайды. Ол арнайы «қазақ мәселесін» этникалық қауіпсіздікке қатерлердің болуы, көшпелі қазақтардың жылқы ұрлауынан туындаған ұлтаралық қақтығыстар және осыған байланысты шаруа қожалықтарына зиян келтіру деп анықтады. Сонымен бірге Өз кезегінде И.В. Анисимова З.Е. Қабылдинов пен О.Б. Наумованың XIX ғасырдың ортасында қазақ халқын Алтай таулы округі аумағынан көшіру мәселесіне қатысты биліктің біртұтас ұстанымының болмағаны туралы пікірлерін қолдайды.

Б.С. Әбенова 1868 жылғы «Дала өлкелерін басқару туралы уақытша Ережені» Орынбор өлкесінде жүзеге асыру жөніндегі облыс әкімшілігінің қызметін және оның салдарын зерттейді [14]. Орынбор өлкесін басқарудың отаршылдық әдістерін қолдану объектісі ретінде қарастырылады, оның ұқсастығы бойынша Сібір департаментінде ұлтаралық қақтығыстарды шешу үшін арнайы шекаралық органдар пайда болғанын анықтайды. Сондай-ақ, Б.С. Әбенова Ресей империясының билік жүйесіндегі генерал-губернаторлық институтын жетілдіруге талдау жасап, оның негізгі белгілері мен ерекшеліктерін ашып көрсетеді [15, 582-593].

Жалпы, XVIII-XIX ғасырлардағы Батыс Сібір қазақтарының жылқы ұрлығы мәселесінің отандық және шетелдік зерттеушілер арасында өзіндік тарихнамалық тұжырымы бар, бұл оның өзектілігін айқындап, қазіргі заманғы концептуалды тәсілдер негізінде терең де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері

Орыстардың Батыс Сібір қазақтарымен алғашқы байланыстары О.Б. Наумованың пікірінше, XVI ғасырдың аяғында «ішкі» қазақтар (бекіністі шептің солтүстігіндегі көшпенділер – Г.Ы. Купенова) XVIII ғасырдан бастап Тобыл және Томск губернияларына тереңдеп ене бастаған орыс шаруаларымен байланыста болған. Ал «желіге жақын» қазақтар (желі бойында жүрген, бірақ оны кесіп өтпейтін – Г.Ы. Купенова) XIX ғасырдың 70-жылдарында орыс халқымен тұрақты байланыс жасай бастады [8, 39].

Патша үкіметінің ресми рұқсатымен далалық өлкелерден қазақтардың едәуір бөлігінің Ертістің оң жағалауындағы «мәңгілік көшпелілікке» көшуі 1788 жылы басталды. С.Б. Броневский атап өткендей, «Ордадағы тонау мен зорлық-зомбылық салдарынан біреулер өліп, күйреуден қорқып, кейбіреулері жаман мінез-құлық салдарынан ата-бабаларының жазалануынан қорқып, ресейліктердің жағына өтіп, Ресей үкіметінен пана іздеп, мәңгілік көшпенділік жолында қалып, адалдыққа ант берді» [6, 179].

З.Е. Қабылдинов: «Қазақтарды далада жайылымдық жердің, барымтаның жоқтығы және материалдық жағдайын жақсартуға ұмтылу ішкі жағына тартты. Әрине, XVIII ғасырда қазақ даласының тереңдігіне қоршау сызығын салу және ұзарту кезінде Тобыл және Томск губернияларына көшірілген ата-бабадан қалған жайлауларды кезуге деген құштарлық». З.Е. Қабылдиновтың пікірінше, «қазақтарды даладағы жайылымдық жерлердің тапшылығы, барымта және өзінің материалдық жағдайын түзетуге деген ұмтылыс желінің ішкі бөлігіне тартты. Әрине, XVIII ғасырда қазақ даласының тереңіне кордондық сызығын салу және ілгерілету барысында Тобыл және Томск губернияларына кеткен олар үшін таныс жайылымдарда көшуге деген ұмтылыс» [3, 112]. Қазақтардың өтпелі кезеңінің басы 1770 жылы «барымта қырғыздар арасында өзінің жан түршігерлік әрекетін ашқан кезде басталды. Уақыт өте келе, ара-тұра азды-көпті саны орыс шекарасына өтіп, казак заставаларының қорғауында бос жерлерге қоныстанды. Осылайша, тыныштық пен сенімді қамқорлыққа ие бола отырып, әдейі көбейіп, байыды; қазір олардың арасында сұлтандар бар, олардың ішіндегі ең ақсүйектері: Урусовтар, Татеневтер және Чанчаровтар; старшиналар өте адал: Батакан Куромсин, еңбегі мен байлығымен танымал, Алучуг, Бөрібай, Лайтуар және басқалар» [6, 180].

1791 жылы екі сұлтан мен 19 старшыннан тұратын топ Уәли ханға қарсы шағыммен императрица II Екатеринаға жүгініп, оларды Ресей империясының мүлкі және оларға бағынатын халқы бар «мәңгілік» бодандыққа қабылдауды өтінді [16, 56-59].

Осылайша, XIX ғасырдың басына қарай Тобыл және Томск губернияларының территориясында «мәңгілік көшпенділікке» жол берілген қазақтардың бірқатар «адал қолбасшылықтары» құрылды. Кейбір облыстар қазақтардың өтуіне жабылды, сондықтан 1821 жылғы Сенат қаулысына негіз болған Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанскийдің жарлығымен Колыван-Воскресенск таулы округінің аумағы қазақтарға жер беру үшін алынып тасталды [17, 128-129]. Осындай мәселелерге байланысты ұлтаралық қақтығыстарды шешу үшін арнайы шекара органдары пайда болды, яғни 1816 жылы Орынборға ұқсас Омбы шекара комиссиясы құрылды [18, 51]. Қазақтар Ертістің оң жағалауына көшкен сайын жылқы ұрлығы күшейіп, аймақтағы жағдайды қиындата бастады [3, 69].

1822 жылы М.М. Сперанскийдің басшылығымен «Сібір қырғыздары туралы жарғы» әзірленіп, оны патша бекітеді. Оның пікірі бойынша, дәстүрлі қазақ рулық қоғамы институты Даладағы орыс мемлекеттік басқарудың жаңа жүйесін қайта құруға және бекітуге тура келеді. Бұл «Жарғы» шын мәнінде Орта жүздегі хан билігін жойды.

Кіші жүз бен Орта жүзде хан билігі XIX ғасырдың басына қарай әлсірей бастағаны белгілі, бұл тек патшалық билік жүргізген қасақана оның беделін түсіру саясатымен ғана байланысты емес [3, 60]. С.Б. Броневскийдің пікірінше, «хандар билігінің әлсіреуіне хандар мен сұлтандар арасындағы бақталастық әсер етті. Хандардың өздері және олардың Төлеңғұттары қатысқан ішкі соғыстар мен баранта олардың даладағы беделін төмендетті. Сонымен қатар, күшті сұлтандар мен билердің бағынбауы. Сонда хандар «күшті Ресейді қорғаудың және оның жомарттығынан қорғауды іздеудің жалғыз әдісін таңдады» [6, 80-81]. Сондай-ақ, қазақ

хандықтары потестар мемлекеттері бола отырып, сайланбалы рулық билікке ие феодалдық-бюрократиялық немесе патриархалдық мемлекеттердің рулық перифериясы бола отырып, бірте-бірте ескіргенін атап өткен жөн. Патша үкіметінің нұсқауын Орта жүз билеушілерінің бәрі бірдей орындамады, олардың ішінде Ғұбайдула, Уәли хан, Саржан Қасимов, Қамбар шах Ниязов сияқты ақсүйектер бар [6, 87]. Атап айтқанда, Ғұбайдула Орта жүзде хан билігін жойып, оның Көкшетау округіне аға сұлтан болып тағайындалуына қарсы болды. 1824 жылы қытайлықтар одан хабар алып, Баянауылға жорық жасауды алға тартады, бірақ Ғұбайдула ұсталып, казактардың күзетімен Омбыға «заң бойынша күресу үшін» жөнелтілді [6, 88].

«Жарғы» негізінде 1823 жылы төрт ішкі (шекаралық) және сегіз сыртқы округ құрылды. Аудандық тәртіпте сыртқы округтерді басқару мақсатында аға сұлтан мен екі кеңесші лауазымдары белгіленді. Ал 1838 жылы «Сібір казактарының шекара басқармасы» бөлініп, 1854 жылы сыртқы округтерден Семей облысы мен Сібір казактары облысы құрылды [19, 72]. Яғни, 1854 жылға дейін олардың өз үкіметі болмайды. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» да, 1838 жылғы «Ереже» де казактардың «адал қол астындағы» жағдайын реттеуге құқықтық негіз болған жоқ.

«Сыртқы округтерге қосылмаған, Сібір шебінде жүрген қырғыздар туралы есеп» (XIX ғ. ортасы – Г.И. Купенова) бойынша олар «отырықшылықпен жақындасу» дәрежесі бойынша екі топқа бөлінді. Бірінші топқа Даланың солтүстік-шығысында: Кіші-Нарым шалғайынан Нарым өзенінің сағасына дейін және Ертістен төмен Черемуховский застава-сына дейін көшіп-қонып жүрген казактар, сондай-ақ Семейдің үстіндегі шаруа кенттері арасында және Семейдің өзінде мекендеген казактар болды. Бұл казактар «отырықшы өмірдің ыңғайы мен игілігін ұғып, соған тез ұмтылуда: егінге жер өңдеуге, шаруаның ауыр және тұрмыстық еңбегіне, қыста малға шөп сақтаудың қажеттілігіне», сондай-ақ қолөнер шеберлігіне белгілі болды. Батыс Сібірдің оңтүстігінде: Барнаул, Колыван, Омбы, Есіл және Қорған уездерінде шептен 100-180 верст жерде казак халқының екінші тобы көшпелі өмір сүрді. Олардың саятшылықтары мен жеркепелері болған жоқ. Жартылай отырықшы казактарға қарағанда олардың орыс халқымен қарым-қатынасы шиеленісті болды. Тек орыстармен ғана емес, казактардың «адал қол астындағылармен» де [8, 44-45].

Олардың арасындағы қарым-қатынастың сипаты достық қарым-қатынастан алыс болды, далалықтар өздерін «Адам» деп атайтын, станицалықтарды «опасыз қашқындар, сатқындар» деп жек көретін. Бірақ қастыққа қарамастан, олар қарым-қатынастарын сақтап қалды және «ауыл тұрғындары оларға аман-есен барып, қыздарын күйеуге алады. Атамекенге деген махаббаттың беріктігі басым болғаны сонша, олар өлгендердің денесін Ресей шекарасына жерлемей, кейде қиналып, алыс жерден жат жерге апарып, сонда жерлейді. Олардың өмірлеріндегі Ресейдің игілігі әкелген молшылық, бейбітшіліктің ләззат алуы олардың отандастарына деген сүйіспеншілігін жоймады, олар өздерін толғандыратын барлық нәрсеге белсенді түрде қатысады; бірақ олар билікке ықыласпен бағынады, момын және бейбітшілік сүйгіш. Орыстармен жақсы таныс болған соң, олар әлдеқайда лайықты өмір сүреді, өздерін әлдеқайда ұқыпты ұстайды, орыс ауылдарына келгенде әдемі киініп, жақсы аттарды мінеді» [6, 182-184].

Казактар көктемде зауыттық және губерниялық ведомстволардың ауылдарына қоныс аударып, шаруа жерлерін, ауылдық жайылымдарды өз еркімен басып алды, өз жолақтарын шабып алды немесе шабындықтардан басқа, астық дақылдарын жиі жойып жіберетін табындарын жіберді. Шалғындар мен егіндік иелері көбінесе шабындықты қайтаруды немесе шөптің орнын толтыруды талап еткенімен, олар әдетте екеуін де ала алмады; ең табандыларды казактар камшымен қуып жіберді.

Шаруалардан казактардың егістіктегі жылқылардан ғана емес, қоралардан да жылқы ұрлағаны туралы шағымдар болды. Казактар сапқа нан мен жем-шөп әкелетін арбаларға андасанда шабуыл жасайтын. О.Б. Наумова мұндай жағдайдың маңызды себептерінің бірі ретінде сыртқы округтерге кірмейтін (Омбы облысы жойылғаннан кейін) казактардың үстінен басқару органдарының болмауы деп есептейді, өйткені казактардың бұл топтары кімге және қаншалықты бағыну керек екенін ешкім білмейді [8, 46].

Бұл кезде қазақтар туралы азаттық сүйгіш, намысшыл халық деген пікір қалыптасқан, сондықтан С.Д. Броневскийдің пікірінше, «Қазақ өз игілігі мен ішкі ниетіне сәйкес келмесе, өзінің сұлтандары мен билерін менсінбейтін, өз еркін барлық жағдайдан жоғары қоятын, кез келген бағыныштылыққа жат адамды білдіреді». Христиандарды менсінбей, оларды «қасырлар» деп атады, «олар надандық пен сенімсіздікке, Мұхаметке тек атымен, жүректен жиі қайталанатыннан басқа, Алла! олар кез-келген дұғаны сирек біледі және Құран туралы түсінікке ие, бірақ олар сыртқы құрмет көрсетпейді, мешіттері жоқ» [6, 170].

1822 жылы хан билігі жойылғанға дейін сұлтандар қазақтардың ясақ төлеу және сауда жүргізу мәселелерін шешуге тырысты. Олардың кейбіреулері татарша сауатты, орысша сөйлей алатын. Олар тектілігімен ерекшеленді, «сұлу тұлға, үлкен және сымбатты. Олар көп сөйлейтін, бірақ көпшіл және жақсы киіну арқылы өздеріне мән беруге тырысады». Сонымен, Қарқаралы сыртқы округінің аға сұлтаны, подполковник Тұрсұқ Шыңғысов, Бөкей ханның немересі, майор Ғазы Бөкеев, сот кеңесшісі Әли Қақшалов, марқұм Уәли ханның әйелі – Айханым; Күшік Абулфейсов; Бопаташенев; Пшен Урусов, Досан Ханбабин және оның ұлы Қылыш «адал және Ресейге берілген» деп саналды [6, 171].

Әрине, сұлтан-старшина билігі өзінің әлеуметтік жағдайын құқықтық реттеуге ұмтылып, мұндай жағдайға алаңдай бастады. Басқарма болған жағдайда қазақтар ясақты енгізуге келісті. Бұл туралы XIX ғасырдың басында қазақтар тарапынан сөз болған жоқ. Қазақ сұлтандары мен старшындарының барлық өтініштеріне патша үкіметінен жауап та, шешім де келмеді. Бұл патша үкіметінің ру билеушілеріне деген қызығушылығының төмендеуін және олардың даладағы миссиясының аяқталғанын көрсетті. Сондықтан да олар өз билігін далада қаралау үшін олардың өтініштерін ашық ескермеу саясатын жүргізді. Кенесары көтерілісі басылғаннан кейін патша әкімшілігі Ертістің оң жағалауында сұлтан-старшина билігін нығайту мақсатын көтерген жоқ [3, 77].

Қазақтардың әкімшілікке өз басқармасын ашу туралы алғашқы үндеуі 1834 жылға жатады. О.Б. Наумованың айтуынша, «далалықтарға» қарағанда, «шептерге жақын» қазақтар басқарушылық тіркеу шарттары бойынша әртүрлі әкімшілік органдармен жиі байланыста болған. Мәліметтер бойынша олар ««осы соттарға үкіметтің ешбір қаулысына бағынбағанына қарамастан, Омбы, Колыван, Барнаул және Бийск уездерінің земстволық соттарына қуғын-сүргінге тартылды; казактардың билігі де оларды мазалап, таулы жерлерде де оларды жайына қалдырмады» [5, 24]. Сөйтіп, қазақтарға, яғни «адал бағыныштыларға» қатысты басқару жүйесінің болмауы олардың әртүрлі бөлімшелердің бақылауында болуына әкелді.

1846-1848 жылдар аралығында сұлтандар мен ру билеушілері үкіметтің өздерінің жеке Әкімшілігін құруға ынтасының жоқтығын көріп, бұған мүлде көңілдері түсіп, жергілікті әкімшіліктің өтініштерімен оны іздеуді тоқтатты. 1846 жылы қазақтардың казак жерлерін міндетті түрде азат етуіне байланысты Сібір казак әскері туралы «Ереже» шығады. Осыдан кейін Дала Думасын құру мәселесі енді қайтіп көтерілмейді. Өйткені патшаның шабуылдық күшінің күшеюіне байланысты Ертістің оң жағалауында қалу туралы тағы бір маңызды мәселе күн тәртібіне қойылды. 1847 жылға қарай қазақтардың «адал бағыныштыларының» саны 26647 адамды құрады.

1849 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының 1 маусымға қарай қазақтарды сыртқы округтерге көшіру туралы жарлығының шығуы ішкі аймақтарда тұратын қазақтардың, атап айтқанда сұлтан Шаншар Сұлтанбетов ұрпақтары мен қол астындағылардың наразылығын тудырды. Бірақ 1848 жылғы Шекара басқармасының бұйрығы бойынша казак әскеріне жөндеу ақысын төлеу арқылы көшіп келген жерде қалуға болады. қазақтар, олардың еркінен тыс, сыртқы округтерге «тағайындалды», кейіннен олар үшін жағымсыз салдар болды. 1852 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд қазақтарды ішкі округтерден далаға көшіруді бастады; келесі көшіру 1854 жылы болды. Қалған казак халқы сол жылы Семей ішкі округінің құрылуы арқылы жер аударылудан босатылды.

Басқарылмаушылық жағдайы, яғни сол идеалды жағдайлар қазақтардың дәстүрлі жылқы ұрлығының жиілеп кеткен жағдайларына себеп болды.

Зауыттық ведомствоньң шаруалары мен казактар бастықтардың қазақтарды шектен тыс көшіру ниетін біліп, бұл көзден айырылып қалудан қорқып, оларды арзан жұмыс күшінен айырмауды өтінді. Өйткені Семейден тыс жерде тұратын шаруалар мен казактар қазақтарды өз егістік жерлерінде жұмыс істеуге жалдады. Қазақтар «өздеріне алған міндеттерін өте құлшыныспен атқаратын», «далалық және шаруашылық жұмыстарында әрқайсысы екі орыстың орнын басатын», олардың ешқайсысы «тек маңызды қылмыс немесе тәртіпсіз еркелік үшін ғана емес, тіпті ұсақ ұрлық үшін де сотталмаған» (8, 45). Сібір желілік әскерлері өздерінің ақшалай табыс көздерін жоғалтқысы келмеді, өйткені олар жөндеу салығын төлегені үшін қазақтардың өтуі үшін ақша алды [20, 45-48].

Ресейліктер «мұсылман мәселесінің» қалыптасуына және патша үкіметінің бөтен халыққа ерекше көзқарасының қалыптаса басталуына байланысты мұсылман қазақтарына қатысты саналы түрде шешім қабылдады. Патшалық бұл ұстанымды қабылдауды анықтайтын факторлар XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Кіші және Орта жүздегі бірқатар ұлт-азаттық қозғалыстар себеп болады. Сондай-ақ, оның әлсіздігіне байланысты аймақтың орыс халқын көптеп орналастыру мақсатында Еуропалық бөліктің шаруаларының қоныс аудару саясатын белсенді жүргізу қолға алынды. Дәл осы жағдайда қоныс аударған шаруалардың Сібір жерлеріне қоныстануына кедергі жасау үшін ішкі қазақтар тарапынан дәстүрлі жылқы ұрлығын күшейту процесі жүрді.

Орыс халқының Тобыл және Томск губерниялары аумағына қоныс аудару толқынының күшеюі және осыған байланысты ішкі қазақтар тарапынан жылқы ұрлығының күшеюі XIX ғасырдың 30-жылдарында қақтығыс жағдайын тудырды. Оларды сыртқы аудандарға шығару қажеттігі туралы мәселе көтеру болды. Сөйтіп, 1843 жылдан бастап қазақтардың ішкі аймақтарды жайлауына түрлі бюрократиялық кедергілер енгізілді («Тобыл губерниясының ішкі округтеріндегі қазақ халқының көшпелілігі туралы ереже», 1844 ж.). Бұл туралы З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, XIX ғасырдың ортасында қазақтарды көшірудің басты себебі жылқы ұрлығы ғана болған жоқ. Батыс Сібір генерал-губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың қызметкері Трофимов арнайы «қазақ мәселесін» анықтап, шаруалар жеріне жақын қазақ қоныстарын орналастыруды қолайсыз деп санап, келешекте олардың арасындағы ұлтаралық шиеленіске әкеп соқтырды. Қазақтың жылқы ұрлығы, оның ойынша, кінәлілерді табу мүмкін болмайтын қалыптасқан үрдіс, бай қазақтардың шаруа ауылдарында жылқы ұрлау үшін арнайы адамдары болған, кейіннен далада сатылып кеткен. Қазақтардың жылқысын ұрлауы оның басты айыптауы және биліктен олардың өтуіне тыйым салуды талап етуінің негізі болды [13].

XIX ғасырдың ортасынан бастап жылқы ұрлығына қарсы күрес күшейді. Патша өкіметінің пікірінше, жылқы ұрылары қоныс аударған шаруаларды әскерге шақырусыз қалдырған қылмыскерлер деп саналған. Осы себепті Сібір әкімшілігі қазақтардың шаруалар жерінің аумағына өтуіне толық тыйым салады. 1854 жылы «Батыс Сібірдегі жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» ереженің мақсаты – шаруалар қоныстанған аудандардағы ықшамдап тұратын ауыл қазақтарын жаппай көшіру және олардан жаңа әлеуметтік «жатақ» қабатын қалыптастыру болды. Ережеге сәйкес шаруалардың жылқыларды далада қараусыз қалдыруына және түнгі күзет ұйымдастыруына тыйым салынды. Шаруалар табына қосылмаған қазақтар жөндеу ақысын төлей отырып, казак жеріне қоныс аударуға рұқсат беріп, өздеріне қарасты сыртқы округтерге қоныс аударды [21, 278].

Жаңа-Есіл бойындағы қазақтар айдауларға байланысты христиан дінін қабылдай бастағаны немесе шаруа табына кіре бастағаны белгілі [12, 24]. Сонымен, 1863 жылы негізінен Сібір әскерінің казактары жалдаған Көкшетау, Ақмола және Баянауыл округтерінің 502 кедей қазақтары христиан дінін қабылдады [16, 5-6]. 1870 жылдан бастап қатаң шаралардың енгізілуі жылқы ұрлығының жағдайын тұрақтандырды. Сөйтіп, 1880 жылы Барнаул уезінде ішкі қазақтарға Тобыл және Томск губернияларынан ішкі қазақтарды қоныстандыру үшін қомақты жер бөлінді. Алтай тау-кен басқармасы да 1879 жылы қазақтар шахталарда аз ақы төленетін жұмыс істегендіктен, қазақтарды көшіруге қарсы болды [8, 43].

XIX ғасырдың 80-ші жылдардан бастап қазақтардың айыптауы, көп жағдайда, З.Е. Қабылдиновтың айтуынша, қазақтар басып алған жерлерді қоныс аударған шаруа халқына бөліп беруді көздейтін қисынсыз саясат болды. Батыс Сібір аумағына шаруаларды қоныстандыруды күшейту 1874 жылы генерал-губернатор Казнаковтың императорға берген баяндамасынан кейін басталды, онда «отырықшы орыс халқын қырғыз даласының ішінде көшпенділерді қыспаққа қалдырмай, сақтықпен орнықтыру жартылай жабайы халықтың моральдық қасиетін жұмсартып, әл-ауқатын көтеруге мүмкіндік береді» делінген [7, 17-18].

Қорытынды

Жайылымдық жер мен барымтаның жоқтығы, сондай-ақ бүкіл Ертіс бойындағы қалыптасқан сауда қатынастары қазақтардың ішкі шептерге белсенді көшуіне ықпал етті. 1854 жылға дейін қоныс аударған қазақтарға қатысты бақылау жүйесі жасалмады. Ресейдің еуропалық бөлігінен шаруаларды қоныстандыру үшін Томск губерниясының бос жерлерін сақтап қалу үшін үкімет «адал қазақтарға» басқарушылық заңнамалық базаны әдейі қамтамасыз етпеді. Бұл мәселені зерттеу барысында үкіметтік ортада «мұсылман мәселесін» қалыптастыру, «иноверциялық халық» бұқарасын мойынсұнуда ұстау да ескерілуі керек. Шығыстанушы Д.Ю. Араповтың пікірінше, патшалық ұстанымындағы маңызды қағида мұсылман қоғамының өкілдерімен ешқандай сындарлы диалогқа кіріспеу, әкімшілік-заңнамалық «ступор» ұстанымын қабылдау болды [22, 243].

Басқарудың заңнамалық негізінің жоқтығы қазақ халқының әртүрлі бөлімшелер тарапынан бақылаусыздық пен озбырлық жағдайын тудырды және негізінен дала қазақтарынан ішкі істерден оқшауланған жылқы ұрлығының көбеюіне себеп болды; Трофимов (арнайы тапсырма бойынша шенеунік – Г.И. Купенова) пікірінше, бұл жылқы ұрлығын дамытуға тамаша жағдай жасады. Жергілікті әкімшіліктің бақылауының жоқтығы қылмыстық істердің бір земстволық соттан екіншісіне үздіксіз берілуімен көрсетілді. Станицалық қазақтары, әсіресе, Есіл ауданында мал шаруашылығы жағынан шаруа халқымен экономикалық байланыс орнатқан. Ұйымдасқан жылқы ұрлығының белсенді аймақтарының бірі Қорған ауданы болды.

Аймақты этникалық жағынан тұрақтандыру және шаруа қожалықтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Трофимов жобасы бойынша қазақтарды ішкі жағынан көшіруді енгізу туралы шешім қабылданды. 1852 ж. бастап қазақтарды сыртқы округтерге қуу процесі басталды. Сонымен бірге, бұл үшін жөндеу ақысы бар казак жерінде жүруге тыйым салынбаған. Ішкі аумақтағы бүкіл қазақ халқы, яғни «станция тұрғындары» да, билетпен ұсталып, жөндеу ақысын төлеп жүргендер де депортацияға ұшырады. Алайда, қазақтар Тобыл және Томск губерниялары аумақтарынан көшіп келу туралы өкіметтің талабын елемей, қаңғып жүре берді. Дала қазақтарының көпшілігі 1854 жылғы Ережені елемейді. және Есіл және Қорған аудандарының аумағын аралауды жалғастыруда. Қазақ халқының тұратын жерінен материалдық игілікке ие болған земстволық бастықтар, полиция және болыс бастықтары тұлғасында жергілікті өкімет орындарының өзі талапты орындамады.

Қоныс аударылып кетпес үшін Есіл округінің қазақ халқы тіпті христиан дінін қабылдап, шаруалар қатарына қосылуға мәжбүр болды.

Жалпы алғанда, патша үкіметінің 1854 жылғы «Батыс Сібірдегі жылқы ұрлығын тоқтату шаралары туралы» ережесі іс жүзінде орындалмады. Жылқыны ұрлауға қарсы күрес Тобольск губерниясының бір ғана, яғни Қорған округінде нәтиже берді, ол шаруаларды жылқыны ұрлағаны үшін жаппай салық салу түрінде ерекше ауқымға ие болды. Ал басқалар үшін қазақтардың көші-қоны жалғаса берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мартин В. Барымта: Обычай в глазах кочевников, преступление в глазах империи / Российская империя в зарубежной историографии. Сборник статей. Отв. ред. Леонтьева О. – М.: Новое издательство, 2005. – 695 с.

2. Мартин В. Закон и обычай в степи: Казахи Среднего жуза и российский колониализм в XIX веке. – Алматы: ЦОП КазАТиСО. – 282 с.
3. Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губернии во второй половине XVIII – начале XX вв. (историко-демографический аспект). Павлодар, 2001. – 293 с.
4. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, также прилегающих к российской границе, по части Колыванской и Тобольской губернии, крепостей дополнениями // Новые ежемесячные сочинения. – СПб.: Имп. АН, 1795, 1796. Ч. CX–CXVIII.
5. Красовский Н.И. Область Сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. В III частях. СПб., 1868. Ч. I. 451 с.
6. Броневский С.Б. О пришествии Китайцев к горам Баян-Аул / Записки Генерал-Майора Броневского. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. Август, 1830. – Ч. XLI. Кн. CXX. – СПб.: 1830. – С. 75-89.
7. Михайлов В. Киргизские степи Акмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. XV, Вып. III, Омск, 1893. – 22 с.
8. Наумова О.Б. Казахско-русские взаимоотношения на юге Западной Сибири в XVIII–начале XX вв. // Изучение преемственности этнокультурных явлений. – Москва, 1980. с. 39-50
9. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI–начале XX в. – Новосибирск: Изд-во Новос.ун-та, 1992. –271 с.
10. Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX вв. –Томск: Изд-во ТГУ. 1980 – 276 с.
11. Кабульдинов З.Е. Положение казахов на Правобережье Иртыша (до создания Семипалатинского внутреннего округа в 1854 г.) // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». №1 (69) 2013. – С.27-31.
12. Октябрьская И.В. Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX-XX вв.: дисс. док. ист. наук. – Новосибирск, 2004. – 276 с.
13. Анисимова И.В. Позиции центральных и региональных властей по вопросу регламентации миграции казахов в Южносибирский регион // Вестник Томского государственного университета. №4 (20), 2012. – С. 199-201.
14. Абенова Б.С. Региональная политика Российской империи в Оренбургском крае // LAPLAMBERT Akademic Publishing. 2013
15. Абенова Б.С. Ресейлік билік жүйесіндегі генерал-губернатор институты: белгілері мен ерекшеліктері (XVIII-XIX ғғ.) // Отан тарихы №27(3), 2024. – Б. 582-595
16. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX (1771-1867 годы) //Сборник документов и материалов. Составители: Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, К.Ж. Женисбаев, В.С. Мусабаева. Алмата: Наука, 1964. (АВПР, ф. 122, 1791 г.Д. 1., Л. 54-55., №81. Жалоба старшин Среднего жуза имп. Екатерине II на хана Валия. 27 декабря 1794 г., №82.Рапорт генерал-поручика Штрэндмана графу П.Зубову по поводу жалобы старшин Среднего жуза на хана Валия. 1 февраля 1795 г., с.56-59).
17. ЦГА РК.Ф.478.Оп.2. Д.8. Л. 128-129.
18. Быков А.Ю., Кожирова С.Б. Истоки формирования русско-казахского пограничья в Западной Сибири (XVI- начало XIX в.) // Восточный архив №1(47), 2023. – С.47-51.
19. Далаева Т.Т. Казахские заседатели внешних окружных приказов Западной Сибири. (1822-1868 гг.) // Уральский исторический вестник. - 2019. 2(63). С. 71-78.
20. ЦГА РК. Ф.338. Оп.1. Д.663. Л.45-48
21. Полное собрание законов Российской империи //Отдление 1, Т.29. Санкт-Петербург, 1855. – 278 с.
22. Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII - начало XX вв.): дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. - Москва, 2005. 381 с.

References:

1. Martin V. Barymta: Obyichay v glazah kochevnikov, prestuplenie v glazah imperii [Barymta: A Custom in the Eyes of Nomads, a Crime in the Eyes of the Empire] Rossiyskaya imperiya v zarubejnoj istoriografii. Sbornik statey. Otv. red. Leonteva O. – M.: Novoe izdatelstvo, 2005. – 695. (In Russ)
2. Martin V. Zakon i obyichay v stepi: Kazahi Srednego juza i rossiyskiy kolonializm v XIX veke [Virginia Martin Law and custom in the steppe: Kazakhs of the Middle Zhuz and Russian colonialism in the 19th century] - Almaty: TSOP KazATiSO. – 282 s. (In Russ)
3. Kabuldinov Z.E. Kazahi Tobolskoy i Tomskoy gubernii vo vtoroy polovine XVIII – nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) [Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the XVIII – early XX centuries] Pavlodar, 2001. – 293 s.
4. Andreev I.G. Opisanie Sredney ordyi kirgiz-kaysakov, s kasayuschimisya do sego naroda, takje privileyuschiy k rossiyskoy granitse, po chasti Kolyivanskoy i Tobolskoy gubernii, krepostey dopolneniyami [Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks, with additions concerning the fortresses of the people, also adjacent to the Russian border, in part of the Kolyvan and Tobolsk provinces] // Novyye ejemesyachnyie sochineniya. – SPb.: Imp. AN, 1795, 1796.
5. Krasovskiy N.I. Oblast Sibirskih kirgizov [The Siberian Kyrgyz Region] Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. V III chastyah. SPb., 1868.
6. Bronevskiy S.B. O prishestvii Kitaytsev k goram Bayan-Alul [About the coming of the Chinese to the Bayan-Aul Mountains] / Zapiski General-Mayora Bronevskago. O Kirgiz-Kaysakah sredney Ordyy // Otechestvennyie zapiski. Avgust, 1830. – CH. XLI. Kn. CXX.. – SPb.: 1830. - S. 75-89.
7. Mihaylov V. Kirgizskie stepi Akmolinskoy oblasti [Kyrgyz steppes of Akmolinsk region] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Kn. XV, Vyip. III, Omsk, 1893. 22 s.
8. Naumova O.B. Kazakh-Russian Relations in the South of Western Siberia in the XVIII–early XX centuries. [Kazakh-Russian relations in the south of Western Siberia in the XVIII–early XX centuries] Izuchenie preemstvennosti etnokulturnykh yavleniy. M., 1980, s. 39-50.
9. Tomilov N.A. Etnicheskaya istoriya tyurkoyazyichnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI–nachale XX v. [Ethnic history of the Turkic-speaking population of the West Siberian Plain in the late 16th – early 20th centuries.] – Novosibirsk: Izd-vo Novos.un-ta, 1992. -271 s.
10. Tomilov N. A. Tyurkoyazyichnoe naselenie Zapadno-Sibirskoy ravniny v kontse XVI – pervoy chetverti XIX vv. [The Turkic-speaking population of the West Siberian Plain in the late 16th – first quarter of the 19th centuries.] –Tomsk: Izd-vo TGU. 1980 – 276 s.
11. Kabuldinov Z.E. Polojenie kazahov na Pravobereje Irtysha (do sozdaniya Semipalatinskogo vnutrennego okruga v 1854 g.) [The situation of the Kazakhs on the right bank of the Irtysh (before the creation of the Semipalatinsk internal district in 1854)] Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». №1 (69) 2013. – S.27-31.
12. Oktyabrskaya I.V. Kazahi Altaya: etnopoliticheskie i sotsiokulturnyye protsessy v pogranichnykh rayonakh YUjnoj Sibiri XIX-XX vv. [Kazakhs of Altai: ethnopolitical and sociocultural processes in the border regions of Southern Siberia in the 19th-20th centuries.]: diss. dok. ist. nauk. – Novosibirsk, 2004. 276 s.
13. Anisimova I.V. Pozitsii tsentralnykh i regionalnykh vlastey po voprosu reglamentatsii migratsii kazahov v YUjnosibirskiy region [Positions of central and regional authorities on the issue of regulating the migration of Kazakhs to the South Siberian region] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. №4 (20), 2012. – S. 199-201.
14. Abenova B.S. Regionalnaya politika Rossiyskoy imperii v Orenburgskom krae [Regional policy of the Russian Empire in the Orenburg region] LAPLAMBERT Academic Publishing. 2013
15. Abenova B.S. Reseylik bilik jyyesindegi general-gubernator instituty: belgileri men erekshelekteri (XVIII-XIX z.z.) [The institution of the governor-general in the Russian system of government: characteristics and features (XVIII-XIX centuries)] Otan tarihy №27(3), 2024. – B. 582-595.

16. *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX (1771-1867 gody) //Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: F.N. Kireev, V.YA. Basin, K.J. Jenisbaev, V.S. Musabaeva. Almata: Nauka, 1964. (AVPR, f. 122, 1791 g.D. 1., L. 54-55., №81. Jaloba starshin Srednego juza imp. Ekaterine II na hana Valiya. 27 dekabrya 1794 g., №82.Raport general-poruchika SHtrandmana grafu P.Zubovu po povodu jalobyi starshin Srednego juza na hana Valiya. 1 fevralya 1795 g., s.56-59).*

17. TSGA RK.F.478.Op.2. D.8. L. 128-129.

18. Byikov A.YU., Kojirova S.B. *Istoki formirovaniya russko-kazahskogo pograniichya v Zapadnoy Sibiri (XVI - nachalo XIX v.) [The origins of the formation of the Russian-Kazakh borderland in Western Siberia (XVI- early XIX century)] Vostochniy arhiv №1(47), 2023. - S.47-51.*

19. Dalaeva T.T. *Kazahskie zasedateli vneshnih okruzhnykh prikazov Zapadnoy Sibiri. (1822-1868 gg.) [Kazakh assessors of the outer district orders of Western Siberia. (1822-1868)] Uralskiy istoricheskiy vestnik. - 2019. 2(63). S. 71-78.*

20. TSGA RK.F.478.Op.2. D.8. L. 45-48.

21. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] //Otdleniye 1, T.29. Sankt-Peterburg, 1855. – 278 s.*

22. Arapov D.YU. *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii (poslednyaya tret XVIII - nachalo XX vv.) [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire]: dis. ...d-ra ist. nauk: 07.00.02. Moskva, 2005. 381 s.*

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 16.21.49

ӘӨЖ/УДК/ UDC94(4) «1618/48»

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.006>

А.А. Нурмухамбетов^{1*}, А.Т. Қайпбаева², Б.П. Жақсымбетов³

¹ PhD доктор, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан. E-mail: aina_78@mail.ru

³ Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: zhaksymbetova.zhanara@gmail.com

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАЛАЛАР ПАНАСЫЗДЫҒЫ: ТАРИХЫ МЕН ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҰСТАНЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы аштық салдарынан орын алған балалар панасыздығы мәселесі қарастырылады. Азамат соғысы жылдарында енгізілген «әскери коммунизм» саясаты нәтижесінде 1921-1922 жылдары аштық орын алды. Аштықтың ауыр салдары болды. Халық санының кемуі орын алды. Аштықтың ауыр салдарын балалар көрді. Үлкендердің бақылауынсыз қалған балалар көше кезіп, панасыз балалардың санын арттырды. Мұндай жайт XX ғасырдың 30-шы жылдарында жүргізілген саясаты салдарынан кейін де қайталанды. Ашаршылықтың ауыр салдары алдымен қазақ халқының этникалық құрамындағы күрделі өзгерістерден көрінді. Сонымен қатар панасыз балалардың санының күрт өсуі орын алды. Балалар панасыздығының алдын алу мақсатында мемлекеттік деңгейде көптеген шаралар атқарылды. Балалар үйлері ашылып, тамақтандыру орталықтары жұмыс жасап бастады. Алайда балалар үйінің материалдық жағдайы өте ауыр болды. Ғимараттарда жылу жүйесі болмады. Төсектердің жетіспеушілігі, киім-кешек тапшылығы, азық-түліктің

болмауы сияқты мәселелер барлық балалар үйіне тән болды. Аталған мәселелерді шешу ісін ұлт қайраткерлері өз жауапкершілігіне алды. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы балалар панасыздығының алдын алу, оларды мемлекет қамқорлығына алу, материалдық қажеттіліктерін өтеу сияқты маңызды мәселелер ұлт қайраткерлерінің араласуымен шешімін тапты.

Кілт сөздер: балалар панасыздығы, аштық, қайраткер, үкімет, балалар үйі, комиссия, қылмыс.

Мақала «1920-1930 жылдардағы Қазақстан мен көршілес елдер аумағындағы балалар панасыздығы мәселелері» жобасы аясында жазылды.

А.А. Нурмухамбетов^{1*}, А.Т. Каипбаева², Б.П. Жаксымбетов³

¹ PhD доктор, Казахская национальная академия искусств им. Тегенбаева Жургенева, Алматы, Казахстан.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Кандидат исторических наук, Институт истории и этнологии им. Ш.Уалиханова, Алматы, Казахстан. E-mail: aina_78@mail.ru

³ Кандидат юридических наук, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан.
E-mail: zhaksymbetova.zhanara@gmail.com

ДЕТСКАЯ БЕСПРИЗОРНОСТЬ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА: ИСТОРИЯ И ПОЗИЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается проблема детской беспризорности, возникшей в результате голода 20-30-х годов XX века. Особое внимание уделяется последствиям политики «военного коммунизма», проводимой в 1921-1922 годах и коллективизации 1930-х годов, приведших к массовому голоду, значительному снижению численности населения и этнического состава казахского народа. Одной из наиболее уязвимых категорий пострадавшего населения стали дети, оставшиеся без попечения родителей. Рост числа беспризорных детей стал одной из острых социальных проблем того времени.

В статье анализируются меры, предпринятые государством по профилактике беспризорности: организация детских домов, открытие центров питания и другие формы социальной поддержки. Отмечается, что, несмотря на усилия властей, материальное положение учреждений оставалось крайне тяжёлым. В зданиях не было отопления. Такие проблемы, как нехватка кроватей, одежды и питания, были общими для всех детских домов.

В работе детально анализируется существенная роль в решении данных проблем национальных деятелей, активно участвовавших в оказании помощи беспризорным детям; подчеркивается значимость их деятельности в профилактике детской беспризорности, организации опеки государством, компенсации материальных потребностей.

Ключевые слова: детская беспризорность, голод, деятель, правительство, детский дом, комиссия, преступность.

A.A. Nurmukhambetov^{1*}, A.T. Kaipbayeva², B.P. Zaksimbetov³

¹ PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Candidate of history sciences, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aina_78@mail.ru

³ Candidate of law sciences, Kazakh national agrarian research university, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zhaksymbetova.zhanara@gmail.com

CHILD HOMELESSNESS IN THE 20-30S OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORY AND POSITION OF NATIONAL FIGURES

Abstract

The article examines the problem of child homelessness that arose as a result of the famine of the 20-30s of the twentieth century. As a result of the policy of "war communism" introduced during the Civil War, famine occurred in 1921-1922. The famine had serious consequences. There has been a decrease in the population. The children saw the serious consequences of hunger. Children left unattended by adults roamed the streets, increasing the number of homeless children. This situation was repeated after the consequences of the collectivization policy pursued in the 30s of the twentieth century. The severe consequences of the famine manifested themselves in the complex changes in the ethnic composition of the Kazakh people. There has also been a sharp increase in the number of street children. In order to prevent child homelessness, many activities have been carried out at the State level. Orphanages were opened, and food centers began operating. However, the financial situation of the orphanage was very difficult. There was no heating system in the buildings. Problems such as lack of beds, lack of clothes, and lack of food were common to all orphanages. National figures assumed responsibility for resolving these issues. Such important issues as the prevention of child homelessness in the 20-30s of the twentieth century, state custody of them, and compensation for material needs were resolved through the intervention of national figures.

Key words: child homelessness, hunger, activist, government, orphanage, commission, crime.

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ тарихының ең бір күрделі кезеңдерінің бірі. Саяси-экономикалық бағытта жүргізілген реформалар нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Мұндай бастамалардың ауыр салдары болды. Ол әсіресе Қазақстанда орын алған ашаршылықпен тығыз байланысты. XX ғасырдың 20-30 жылдары орын алған ашаршылық этно-демографиялық ахуалдың шиеленісуіне алып келді. Қазақ халқының сандық көрсеткіштері күрт кеміп, аштықпен күрес мемлекеттік деңгейде шешімін табуы тиіс мәселеге айналды. Аштық жылдары жауапты мемлекеттік органдар мен ұлт қайраткерлері ерекше мән берген мәселелердің бірі – балалар панасыздығы болды.

Балалар – аштық жылдары ең бір қорғалмаған және көп зардап шеккен әлеуметтік топтың бірі саналды. Олардың аштық салдарынан қырылуынан бөлек, панасыз болып кету жағдайлары өте көп кездескен. Ел кезіп немесе материалдық жағдайы өте ауыр болған жетімдер үйіне орналастыру, жақын шетелдерге көшіп кету сияқты жайттар көптеп орын алды. Қазақстан мен іргелес жатқан шетелдердегі қазақ балаларының панасыздығы мәселесі мемлекеттік деңгейде өз шешімін таба бастады. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы балалар панасыздығы мәселесіне ұлт қайраткерлерінің ұстанымы қандай болды деген сұрақ тарихнамада өз шешімін табуы тиіс мәселеге айналып отыр.

Әдістеме. Мақалада тарих ғылымына белгілі бірқатар зерттеу әдістері қолданыс тапты. Тарихи деректер және іргелі еңбектердегі мәселеге қатысты мәліметтер салыстырмалы талдау әдісіне сай іріктелді. Аталған әдіс бойынша мәліметтердің шынайылық дәрежесі анықталды. Бұл өз кезегінде шынайылық принципінің сақталуына, шынайылық принципінің басшылыққа алынуына жағдай жасады. Мақала барысында мәселеге қатысты деректер мағыналық

тұрғыдан топтастырылды. Ол ішкі логикалық байланыстың жоғары әрі бірізді болуын қамтамасыз етті.

Талқылау. Мақала негізінен мәселеге қатысты деректер негізінде жазылды. Деректік маңызы бар жекелеген авторлардың еңбектері қатарында Міржақып Дулатұлының «Кейінгі жылдары табылған құжаттар мен деректер, хаттар, естеліктер» деп аталатын жинағын атап өтеміз. Аталған еңбекте азамат соғысынан кейінгі жылдары орын алған аштық мәселесіне қатысты мәліметтер кездеседі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 81, 885 қор құжаттары пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің 147 қор құжаттарына мән берілді. Мақала барысында Түркістан облысының Мемлекеттік архиві мен Алматы қаласының мемлекеттік архиві құжаттары да пайдаланылды. Архив құжаттарының жинақтары да пайдаланылды. Оның қатарында «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920-1930 годы» деп аталатын құжаттар жинағы бар.

Нәтижелер. XX ғасыр басында қалыптасқан ұлт қайраткерлерінің саяси көзқарастары мен өмірлік ұстанымдары әртүрлі болды. Бірі большевиктік тұғырнама негізінде қазақ халқының дамуына қол жеткізуді ойласа, бірі Алаш партиясы төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлері болды. Кеңестер билігі орнағаннан кейін ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметі коммунисттік идеология мен большевиктік тәртіп негізінде ұйымдастырыла бастады. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ балаларының панасыздығымен күрес түрлері де негізінен партия шешімдері негізінде жүзеге асты. Азамат соғысы, «әскери коммунизм» саясаты салдарынан орын алған аштық салдарымен күресте ұлт қайраткерлерінің жеке бастамасымен де жұмыстар жүрді. Мысалы Міржақып Дулатов 1929 жылдың 1 қаңтарындағы тергеу барысында берген жауабында азамат соғысынан кейінгі аштық жайында мәліметтер келтіреді. «1921 жылы Торғай, Ырғыз, Қостанай уездері және Орал губерниясының бір бөлігі аштыққа ұшырады. Мен алғашқылардың бірі болып Семейдегі «Қазақ тілі» газетіне мақала жарияладым. Мақаламда мемлекеттік көмек теміржолдан 400-500 шақырым жерде жатқан далалы аймақтарды толық қамти алмайтындығы туралы мәселе көтердім. Оның үстіне ол жерлердегі қазақтар топтасып өмір сүрмейді, шашыраңқы орналасқан. Сол үшін губерния аумағындағы қазақтардан өз еркімен мал түрінде жылу жинап, аштыққа ұшыраған аудандарға жеткізу туралы бастама көтердім. Менің жоспарымды барлығы қолдады. Кейіннен Губкомгол (Аштықтың салдарын жою бойынша губерниялық комиссия) мен Центрпогол (Ашыққандар көмек Орталығы) қолдады. Осы бағыттағы жұмыс нәтижесінде 2-3 айдың ішінде 15 мың ірі-қара жиналды. Оның барлығы да ашыққандарға жеткізіліп, таратылып берілді. Осы істің басы-қасында болған басшылардың бірі және үгіт-насихатшысы ретінде мен жазда Семей губерниясының үш уезінде болдым» деген мәліметтер келтіреді [1, 215-216 б.]. Міржақып Дулатовтың бұл әрекетінде тікелей балалар панасыздығын жою мақсаттарын қоймады. Аштықтан қырылып жатқан қазақтарды құтқару, малмен қамтамасыз етуді мақсат етті. Мұның өзі балалар панасыздығының алдын-алу ісінде аса маңызды саналды.

Ахмет Байтұрсынов Ағарту халық комиссарының орынбасары болған жылдары да аштық салдарынан орын алған балалар панасыздығы мәселесіне ерекше назар аударды. Балалар арасындағы панасыздықтың алдын-алу мақсатында түрлі балаларға арналған мекемелер ашылған болатын. Сол мекемелердің материалдық жағдайларын жақсарту мақсатында қамқорлық институты құрылды. Институттың жұмысы Орталық балалар комиссиясының 1922 жылдың 7 наурыздағы қаулысы негізінде басталды. Ахмет Байтұрсынұлы бастамасымен қамқорлық институтының жұмысын жүйелі ұйымдастырыла бастады. Ол үшін бірнеше қамқор ұйымдарды тағайындаудың ережелері қабылданды. Мысалы:

«Панасыз балаларға арналған мекемелерге міндетті түрде фабрика-зауыт кәсіпорындары, болыстық бірлестіктер, кеңестік мекемелер, жеке кәсіпорындар, кәсіби және партиялық ұйымдар, кооперативтер мен әскери бөлімшелер қамқор бола алады. Ескерту: жеке тұлғалардың қамқорлығына жол берілмейді;

Балалар мекемесіне қамқор тағайындауды жергілікті Халыққа білім беру бөлімшелері жүзеге асырады. Ескерту: балаларға арналған мекемелер қамқор болатын ұйымарды өздері тауып, Халыққа білім беру мекемелері арқылы бекіте алады;

Балалар мекемесін қамқорлығына алған ұйымның басшысы білім беру бөлімшелерінің бекітуімен тағайындалады;

Балалар мекемесіне қамқор болып тағайындалған өкіл барлық материалдық қажеттіліктерді өтеуі тиіс. Ол ғимаратты жөндеу жұмыстарына көмектесу, отынмен, азық-түлікпен қамтамасыз ету, тәрбиеленушілерге киім, аяқ киім жеткізіп беру сияқты көмек түрлерін қамтиды;

Балалар мекемесіне көрсетілетін көмек қамқор ұйымның қалаған уақытында емес, нақты бекітілген жоспар бойынша ұйымдастырылуы керек. Ол үшін балалар мекемесінің кеңесінде бірлесіп отырып, кем дегенде бір жылға арналған шартты жоспар жасалауы тиіс. Ол жерде қамқор ұйым қамтамасыз ететін материалдық игіліктердің түрі және оны қайдан алатындығын көрсетуі тиіс;

Қамқор ұйымның басшысы өздері қамтамасыз еткен материалдық ресурстардың жұмсалуды балалар мекемесінің меңгерушісімен бірігіп, толықтай қадағалай алады.

Қамқор ұйымның басшысы балалардың өмірлерін жақсартуға бағытталған өзге де шараларға қатысу құқығы беріледі;

Қамқор ұйымның басшысы балалар тәрбиесіне қатысты өзіндік ойлары және көзқарастарымен бөлісе алады. Егер де олардың ойлары балалар мекемелерінің меңгерушілері қабылдас, ол ұсыныстарын білім бөліміне бере алады;

Балалар мекемелерінің меңгерушілері қамқор ұйым басшысына өзінің мекемесі туралы барлық ақпаратты беруі тиіс;

Балалар мекемесі мен қамқор ұйым арасындағы келіспеушіліктер Халыққа білім беру бөлімдерінде қарастырылып, шешіледі» [2, 132-п.].

Ахмет Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың 20-шы жылдары орын алған аштық және оның салдарынан туындаған балалар панасыздығы мәселесімен күресте ерекше белсенділік танытқан. Аштық жылдары балалар панасыздығының алдын-алу үшін балалар үйлері, балаларға арналған тамақтандыру орталықтары сияқты түрлі мекемелер жұмыс жасап бастады. Олардың материалдық жағдайы өте ауыр болды. Материалдық қиындықтар азық-түлік тапшылығы ғана емес, сонымен қатар ғимараттарды жылыту, балаларды маусымға сай киіндіру сияқты өзге де шешімін табуы тиіс мәселелер өте көп болды. Жағдай реттелмегендіктен тәрбиеленушілер арасында балалар үйінен қашу жайттары жиі орын алды. Бұл балалар панасыздығы мәселесін одан сайын күшейтті. Осы тұрғысынан келгенде Ахмет Байтұрсынұлы балалар панасыздығымен күрес, оның алдын-алу жұмыстарында белсенділік танытқан.

ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы аштықтан кейін орын алған балалар панасыздығымен күрес, оның ауыр салдарын жою ісі өте өзекті болды. Сол жылдардағы ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметінің басты бағыты да балалар панасыздығымен тікелей байланысты болды. Ұлт қайраткерлерінің бастамаларымен панасыз балаларға көмек көрсететін түрлі қорлар құрыла бастады. Солардың бірі Ж. Мыңбаев, С. Сәдуақасовтардың араласуымен жүзеге асты. 1925 жылдың 15 маусымында Қазақ Орталық атқару комитетінің отырысы өтеді. Отырыста ҚазОАК-тегі комиссиялар туралы мәселе көтеріледі. Нәтижесінде панасыз балаларға көмек беретін В.И. Ленин атындағы қор құру бойынша комиссия құрылады [3, 9-п.]. Комиссия осы аталған бағыт бойынша жүйелі жұмыстар атқарып, В.И. Ленин атындағы қор құрылады. 1927 жылы Жанайдар Сәдуақасов В.И. Ленин атындағы қор Губерниялық атқару комитеті Президиумының қаулысы бойынша құрылғаны туралы мәлімет береді. Комиссия құрамына Губерниялық атқару комитетінің өкілдері, кәсіподақ кеңесі, Халыққа білім беру бөлімі, «Қосшы» одағы мен қазақ, орыс, өзбек ұлтынан өкілдері кірген. Азаматтар қордың жұмысы белсенді жүруі үшін өз еркімен қаражаттар аударды. Шымкент қаласындағы В.И. Ленин атындағы қордың есебіне губерниялық бюджеттен 500 сом ақша аударылады. Қор

жұмысының жоспарында мұндай қомақты қаражатты жұмсаудың шығыны да қарастырылмаған болатын. Сол себепті де Ж. Сәдуақасов аталған қаражат толыққанды игерілмегендігіне назар аударды. В.И. Ленин атындағы Шымкенттегі қордың қаражаты Мемлекеттік банктің №257 ағымдағы шотында сақталды. Ж. Сәдуақасов Балалар комиссиясы, атқарушы комитеттер панасыз балаларды тіркеу, мемлекеттің қамқорлығына мұқтаж балаларды анықтау бағытында бірқатар жұмыстар атқарғанын атап өтеді. Жергілікті жерлерде аталған бағыт бойынша жұмыстар белсенді еместігі туралы да мәліметтер берген. Оның басты себебі панасыз балалар анықталған жағдайда жергілікті билік органдары оларды қамтамасыз етуді өз жауапкершілігіне алуы тиіс еді. Ж. Сәдуақасов жергілікті билік органдарының материалдық мүмкіндіктері көп жағдайда панасыз балаларды қамтамасыз етуге жетпейтіндігі туралы мәліметтер береді. Жергілікті билік органдар халықтың өз еркімен берген аздаған көмегімен мұқтаж балалардың барлығын қамтамасыз ете алмайтыны түсінікті. Сол себепті де Ж. Сәдуақасов алдағы уақытта панасыз балаларға көмек мәселесін талқылаған кезде жергілікті билік органдарына қосымша қаражат бөлу туралы ұсыныс береді [4, 2-п.].

Жанайдар Сәдуақасов ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы балалар панасыздығына қарсы күресте ерекше белсенділік танытты. 1927-1928 жылдар аралығында Сырдария атқару комитетінің төрағасы болған ол 17 қаңтар 1928 жылдан бастап юстиция халық комиссары, республика прокуроры лауазымын атқарды. Балалар панасыздығымен күрес, республика бойынша атқарылып жатқан шаралар, олардың орындалу деңгейі сияқты мәселелерді арнайы талдап, жоспардың толыққанды орындалуын барынша қадағалады. 1928 жылы республика бойынша барлық прокурорларға жазған қызметтік хатында балалар панасыздығы өте өзекті мәселе екендігін атап өткен. Аталған мәселені қоғам болып қана емес, барлық ресми органдардың белсенді араласуымен ғана шешуге болатындығына назар аударады. Әсіресе құқық қорғау органдары отбасы институтының құқықтық мәртебесінің сақталуына ерекше мән беруіне шақырады. Ж.Смағұлов отбасылық институтты сақтап қалу балалар панасыздығымен күресте ерекше маңызды роль атқарады деп санады. Панасыз балалар арасынан ата-анасы бар және тәртібі нашар, үлкендердің бақылауынсыз жүрген балаларды анықтау ісі белсенді жүргізілді. Ж.Смағұлов КСРО бойынша Орталық балалар комиссиясының мәліметтерін басшылыққа ала отырып, балалар панасыздығы кеңестік қоғамда кең таралған құбылыс екендігін атап өтеді. Балалардың өз ата-анасынан, туыстарынан безінуі немесе ата-ананың балаларына қарамай кету жағдаяттары Қазақстанға тән екендігін көрсетті. Ж.Смағұлов панасыз балалардың Қазақстан бойынша нақты санын анықтаудың қиындығын алға тартады. Бір ғана теміржолдан алыс жатқан Ақмола губерниясы, Атбасар уезінде панасыз балалардың саны оң мыңнан асқан. КСРО бойынша панасыз балалардың саны РКФСР-дің орталық губерниялары емес, қазақ ауылдары есебінен өсті деген батыл пікір білдірген. Осы жылдары тек ата-аналары ғана емес, баланы өз тәрбиесіне алған адамдардың да балаға қарамауы, тастап кету жайттары жиі орын алып отырған. Ж.Смағұлов аталған жайтты балалар панасыздығының орын алу себептерінің бірі ретінде қарастырған. ХХ ғасырдың 20-шы жылдарындағы балалар панасыздығына қарсы күресте Ж.Смағұлов заң мүмкіндіктерінің толыққанды орындалуына ерекше мән берді. Оның ішінде кәмелет жасына толмағандардың құқық бұзу жайттары мен қылмыстық іс-әрекеттеріне назар аударды. Республика бойынша сот органдары мен прокуратура тәжірибесінде Қылмыстық кодекстің №158 бабы бойынша тек кей жағдайда іс қозғалатынын ерекше атап өтті. Бұл бап ата-ана, туыскандар мен асырап алушылардың бала алдындағы өз міндеттерін дұрыс орындауын талап етеді. Осы бап бойынша қылмыстық істердің орын алу жайттарын анықтаудың балалар панасыздығының алдын алудағы маңыздылығына мән берді. Ата-аналар мен өзге де туыстарының, асырап алушылардың балалар алдындағы жауапкершілігін күшейту арқылы балалар панасыздығының деңгейін азайтуға болады деген пікір ұстанымын білдірді. Сондықтан жоғарыда аталған бап бойынша:

Ата-аналар мен асырап алушылардың балалар алдындағы міндеттерін дұрыс орындауға қол жеткізу және осы мақсатта Қазақстандағы барлық қоғамдық ұйымдарды ортақ іске тарту

(Қосшы одағы, пионерлерік ұйымдар, әйелдердің өкілдік жиыны, мұғалімдер мен комсомолдық ұйымдар);

Балаларды асырап алу мүмкіндігін беретін органдардың жұмысын қадағалау, шағым өтініштер болған жағдайда дереу назар аудару;

Қылмыстық кодекстің 158 бабы 2-ші тармағының қолданысын белсенді ету, яғни балалар алдындағы міндеттерін дұрыс орындамаған ата-аналар мен асырап алушыларды жауапкершілікке тарту;

Балалар алдындағы міндеттерін дұрыс орындамау деген балаларды қолдаусыз қалдыру, балаларды қайыр сұрауға итермелейтін жағдай жасау, балалардың өз үйлерінен қашып кететіндей ауыр ахуал қалыптастыруды білдірді. Ата-аналар мен туыстар, балаларды асырап алушылардың барлығына да заң бойынша бірдей талаптар қойылды. Бала алдындағы міндеттерді орындамаумен қатар, балаларды жазалау шаралары шектен шыққан жағдайда Қылмыстық кодекстің өзге де баптарымен жазаға тарту тәжірибеге белсенді енгізілу керектігіне мән беріле бастады. Сондай-ақ Ж. Смағұлов сот бойынша ата-аналарының біріне балаларды асырау үшін төлем міндеті қойылса, оның толыққанды орындалуын қадағалау міндетін күшейтті [5, 34-35-пп.].

Балалар панасыздығы мәселесі Қазақстанның барлық аймақтарында жиі кездесетін жағымсыз құбылысқа айналды. Әсіресе XX ғасырдың 30-шы жылдарында орын алған жаппай ашаршылықтан кейін балалар панасыздығы мәселесі ерекше өршіп кетті. Бұл жайт ұлт қайраткерлерінің балалар панасыздығымен күрес, оның алдын алу бағытындағы қызметтеріне белсенділік берді. Өңірлердегі балалар панасыздығымен күресте белсенді болған ұлт қайраткерлерінің бірі – Әбілқайыр Досов болды. Ақтөбе облыстық комитеттің бірінші хатшысы болған 1934-1936 жылдары балалар панасыздығының алдын алу ісі белсенді айналысты. 1934 жылдың тамыз айында Ақтөбе облысы бойынша балалар үйінің қысқа дайындығы мәселесін арнайы көтереді. Балалар үйіндегі ауыр материалдық жағдайлар, ғимараттардағы жылу жүйесінің жұмыс жасамауы салдарынан балалардың қашу жайттары жиі тіркелген. Мұндай жайт балалар панасыздығының пайда болуының басты себептерінің бірі еді. Сол себепті балалар үйінің қысқа дайындық мәселесінің де маңыздылығын атап өтуге болады. Ә. Досов халыққа білім беру органдарының жұмысын жоққа шығарып, жергілікті кеңестер мен атқарушы комитеттердің жұмысын қатаң сынға алады. Сол себепті де төмендегідей ескертпелер жасайды:

Ақбұлақ ауданы балалар үйінің ғимаратына күрделі жөндеу жұмыстарын бастамаған, Жайсандағы балалар үйінің мекемесі жоқ. Оған берілген ғимарат (Электрорталық) құлаудың алдында тұр;

Қостанайдағы балалар үйі әлі күнге дейін тәрбиеленушілердің санын анықтау үстінде;

Торғай ауданы да толыққанды жұмыстар жасаған жоқ;

Убаган аудандық атқарушы комитеті балалар үйін қысқа дайындаудың орнына, тәрбиеленушілерді басқа ауданға ауыстырады деп үміттенуде;

Отын дайындау, балаларға жиі киім жеткізу, қысқа жеміс-жидек сақтау сияқты жұмыстар бойынша атқарылған шаралар жоқ;

Балалар үйін қаржыландыру облыс бойынша өте нашар деп атқарылған жұмыстарға өз бағасын береді.

Бір қызығы Ә. Досов осыған дейін де аудандық атқарушы комитетке қысқа дайындалу туралы тапсырма бергендігін атап өткен. Аудан басшылығы тарапынан немқұрайлылық орын алған. Ә. Досов мұны балалар үйінің саяси тұрғыдан маңыздылығын мойындамау деп бағалаған. Орын алған олқылықты жою мақсатында облыстық қаржылық бөліміне:

1 қыркүйекке дейін балалар үйінің қарызын толықтай жабу үшін қаржы аудару;

5 қыркүйекке дейін балалар үйінің жөндеу жұмыстарын аяқтау;

Қостанай, Тамды, Федоровск аудандарындағы балалар үйінің құрылысын тәмамдау және жөндеу жұмыстарын 1934 жылдың 15 қыркүйегінде дейінгі мерзімде аяқтау туралы тапсырмалар берілді. Тапсырмаларды нәтижелі аяқтау үшін 20 тамызына дейін бөлінген 95 мың сомды жіберуі тиіс.

Жергілікті, аудандық атқарушы комитеттеі мен қалалық кеңес балалар үйіне қажетті құрылыс заттарын өз уақытында жеткізіп тұруы керек. Облыстық білім бөлімдері балалар үйіне қажетті құрылыс заттарын анықтауы керек;

Облыстық тұтынушылар одағы мен Облыстық білім бөлімдері Торғай ауданы бойына 1536 тәрбиеленушіні қамтитын бес балалар үйін және 357 тәрбиеленушісі бар екі балалар үйін азық-түлікпен қамтамасыз етуі тиіс;

Балалар үйінің тәрбиеленушілеріне жылы киімнің қажеттілігі байқалады. Қыстық киімдерге республика бойынша қажеттілік бар. Тауарларға жоғары сұранысты толықтай шеше алмағандықтан, облыстық балалар комиссиясы мен облыстық білім басқармасы Өлкелік балалар комиссиясы, Ағарту халық комиссариатына өз өкілдерін жіберуі керек. Жағдайды толықтай қолға алу қажет. Белгіленген мерзім бес күнді құрайды [6, с. 276-277].

Ақтөбе жеріндегі балалар панасыздығымен күрестің қиын жағдайда жүргендігін ұлт қайраткерлері осыған дейін де атап өткен [7, 76-77 б.]. Облыстық білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары Т. Еділбаевтың облыстық атқару комитетінің төрағасы мен хатшысына жазған қызметтік хатында балалар панасыздығымен күрестің қиындығы баяндалды. 1934 жылдың 3 ақпанында жазылған қызметтік хатта бірнеше жағымсыз жайттар келтірілді. Мысалы:

- балалар үйіндегі мамандардың жетіспеушілігі;
- жергілікті басқарушы органдардың немқұрайлылығы, әлі күнге дейін облыстық білім беру бөлімінде панасыз балаларды тіркеу жұмыстары жүргізілмеген;
- Өлкелік партия комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің бұйрықтары, шешімдері мен қаулылары орындалмайды деген мәліметтер келтіреді [8, 82-87 б.].

Ақтөбе жеріндегі басшылық балалар панасыздығымен күрестің орнына балалар үйіне бөлінген игіліктерді ұрлаумен айналысатындығы және балалар үйінің санитарлық талаптарға сай келмейтін жағдайда екендігіне назар аударады. Облыстық білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары берген мәліметтерге сай, Ақтөбе облысы аумағында 58 балалар үйі болған және ондағы тәрбиеленушілердің саны 8715 баланы құраған. Панасыз балалардың саны ай сайын өсіп отырған. Егер де қараша айында олардың саны 7573 болса, желтоқсан айында 8715 баланы құраған. Панасыз балалардың қарқынды түрде өсуі салдарынан көптеген балалар үйінде азық-түлік жетіспеушілігі байқалды. Ақтөбе қаласы, Арал, Ақбұлақтағы балалар үйі шамадан тыс панасыз балаларды қабылдады. Қобда ауданындағы балалар үйінде екі төсек қана болғандықтан балалардың барлығы жерде жатуға мәжбүр болды. Облыс бойынша балалардың киім-кешектермен қамтамасыз етілуі де төмен. 1934 жылдың 3 ақпанындағы мәлімет бойынша 2000 жұп аяқ-киім, 3000 пальто, 4000 көрпе-жастық қажеттілігі айқындалған. №7 балалар үйі мен бала қабылдау орталығындағы тәрбиеленушілер қыс мерзімінде жалаң аяқ, қыстық киімсіз жүрген. Азық-түлік жағынан қамтамасыз ету де өте төмен дәрежеде ұйымдастырылған. Мұның барлығы да тиісті көлемде қаражаттың бөлінбеуі салдарынан орын алды. Санитарлық талаптарға сай болмауы, дұрыс тамақтанбау, мерзімге сай киінбеу салдарынан балалар арасында жұқпалы аурулар кеңінен тарап, балалар арасындағы өлім жайттарын көбейтті. 1933 жылғы статистикалық мәліметтерге сай 1650 бала қайтыс болған. Ауруханаларға жіберілген балалардың 60% жазылмастан, қайтыс болып отырған. Ақтөбе қаласындағы емхана қабылдаған 374 баланың 227 қайтыс болуының өзі панасыз балалар арасындағы өлім жайтының кең таралғанын көрсетеді. Материалдық жағдайдың ауыр болуы балалар үйіндегі тәрбие жұмыстарының да дұрыс жүрмегенін білдіреді. Балалар үйінде тәрбиеленушілерді ұрып-соғу жайттары жиі орын алып отырған. Мұның барлығы да балалар үйлеріне мамандардың жетіспеушілігін көрсетті. Облыс бойынша балалар үйінде жұмыс жасайтын қызметкерлердің 9% өз мамандықтарына сай жұмыс жасамаған. Облыстық білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары Т. Еділбаев балалар үйін қамқорлыққа алған ұйымдар ешқандай көмек бермейтіндігі және олар тек қағаз жүзінде ғана балалар үйін қамқорлыққа алған деп көрсетеді [6, с. 284-288].

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан басталған балалар панасыздығына қарсы күрес біршама ұйымдастырылды [9, 22-25 б.]. Оның алдын алу ісінде ерекше белсенділік танытқан ұлт қайраткерлерінің бірі Кәрім Досжанұлы Тоқтабаев болды. 1927 жылы Ағарту халық комиссары болып тағайындалған К. Тоқтабаев қазақ балаларының зайырлы білім алуына ерекше назар аударды. Аштық салдарынан орын алған панасыз балалар мәселесін де шешу іінде белсенділік танытты. Тек еліміздің орталық қалалары мен елді-мекендері ғана емес, сонымен қатар шеткері аймақтарындағы ахуалды үнемі назарында ұстауға тырысты. 1927 жылы 6 маусымдағы Сырдария губерниясы бойынша білім беру бөлімі, Балалар комиссиясының жазған қызметтік хатын басшылыққа ала отырып, барлық аймақтар бойынша панасыз балалар мәселесіне шеше алды. Мысалы Сырдария губерниясы бойынша Балалар комиссиясы берген мәліметтерге сай, 1926 жылы дотациялық негізде берілген қаражат мақсатты түрде қолданылмағанын анықтайды. Ол қаражат қамқорлыққа алынған панасыз балаларды қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс болған. Сонымен қатар жас шамасы ересек панасыз балаларды шаруа отбасыларына орналастыру ісі де назардан тыс қалған. Салыстырмалы түрде Шымкент, Қызылордадағы панасыз ересек балаларды шаруа отбасыларына, өзге де жұмыстарға тарту ісінде нәтиже барын атап өтті. Қызылордада 10 жасөспірім бала баспаханаға жұмысқа орналастырылды, 25 бала жерге орналастыру бөліміне және 2 бала депода жұмысқа тартылған. Ересек панасыз балаларды жұмысқа орналастыру тек Ана мен нәрестені қорғау желісі бойынша жүзеге асырылып келе жатқанына назар аударып, осы бағытта қаражат қажет болған жағдайда бұл жұмысты кеңейтуге және тереңдетуге болады деп шешті.

Панасыз балалармен күресті жоспарлы түрде жүзеге асыру керектігін алға тартып, бұл ретте бөлінген қаражатты мақсатты түрде және өз уақытында дұрыс пайдаланудың маңыздылығына мән берді. Сөзсіз бұл талаптар аймақтар бойынша Халыққа білім беру бөлімдері мен Балалар комиссиясының алдағы уақытта атқаратын жұмыстарына бағдар ретінде берілді [10, 61-62 б.]. Сонымен қатар панасыз балаларға арналған ережелер мен жеңілдіктердің толыққанды жүзеге асуына мән берді. Балалар үйінде жасы жеткен тәрбиеленушілерді шаруа отбасылары мен өзге де жұмыстарға орналастыру арқылы көшеде жүрген панасыз балаларды қамтуға болады деп санады. Губерниялық білім беру бөлімдері керісінше балалар үйінің желісін азайтуға тырысатыны байқалады және бұл панасыз балалармен күреске кері әсер етеді деген бастама көтерді. ол дегеніміз балалар үйін азайту емес, керісінше көбейту туралы ұстаным еді. Жаңа балалар үйін ашу мүмкіндігі болмаса 16 жасқа толған балалар үйінің тәрбиеленушілерін жұмысқа орналастырып, көшеде жүрген панасыз балаларды толық қамтуға тырысу керек деген бастама көтерді. Ол үшін балалар үйінің тәрбиеленушілерін қамқорлыққа алу ісін терең насихаттау қажет және осы арқылы балаларды қамқор болатын отбасылар, шаруа қожалықтарына белсенді орналастыру керек деп санады. Ол үшін алдымен Балалар комиссиясы Халыққа білім беру бөлімдері арқылы балалар үйіндегі жасы жеткен тәрбиеленушілер мен көшеде қалған панасыз балалардың нақты санын тез арада анықтау керек деп тапсырма қойды [11, 265-п.].

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы панасыз балалар ісі мемлекеттік деңгейде шешімін табуы тиіс мәселеге айналды. Мемлекеттің жауапты қызметтерінде жүрген ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметіне жаңа жауапкершілік артылды [12, с. 25]. ҚазКСР Орталық атқарушы комитетінің Төрағасы Ұзақбай Құлымбетов, Ағарту халық комиссары Темірбек Жүргенов сынды ұлт қайраткерлері де панасыз балалар мәселесіне ерекше назар аударып, ұлт мүддесіне негізделген ұстанымдарын жүзеге асырды. Аталған ұлт қайраткерлері де Қазақстанның барлық аймақтарындағы панасыз балалар мәселесіне бірдей назар аударды. Жергілікті басқару органдарынан аймақтағы ахуал туралы біліп, үнемі есеп алуға тырысты [13, 162 б.]. Сондай есептердің бірін Ақтөбе облыстық Балалар комиссиясының төрағасы жіберген. Өзінің есептік хатында Ақтөбе облысы бойынша Балалар комиссиясының төрағасы Қожахметов облыстағы балалар үйіне орналастырған панасыз балалардың тұрмысы мен әлеуметтік ахуалын жақсарту маңызды міндет екендігін атап өтті. Бұл маңызды міндетті

жүзеге асыруда КСРО Халық комиссарлар кеңесі мен Коммунистік партияның Орталық комитетінің шешімдерін басшылыққа алатындығын жеткізеді. Алайда төрағаның келтірген мәліметтерінен біз Ақтөбе облысы бойынша панасыз балалардың әлеуметтік ахуалын жақсарту ісі әлі де болса өте шиеленісті жағдайда екендігін байқаймыз. Ақтөбе облысы бойынша балалар үйінің барлығында талапқа сай келетін ғимараттары жоқ. Тіпті жекелеген аудандарда балалар үйінің ғимараты да жоқ. Мысалы Қобда ауданынандағы панасыз балалар жер үйлерде тұрып жатқаны туралы мәлімет келтіреді. Петропавл ауылындағы балалар үйі 10 шаруаның үйінде шашыраңқы орналастырылған. Балалар үйінің тәрбиеленушілері тұратын ғимараттары санитарлық талаптарға жауап бермейтіндігі және бөлмелердегі ауа алмасу, таза ауаның кіруі сияқты мәселелердің қиындатылғаны белгілі болады. Облыс бойынша балалар панасыздығының алдын алу үшін бірнеше шараларды ұйымдастыру қажет екендігін атап өтеді. Мысалы:

11 жаңа балалар үйінің ғимаратын салу;

Балалар үйінің 56 ғимаратына күрделі жөндеу жұмыстарын ұйымдастыру;

Балалар үйінің жанынан 14 монша салу;

Балалар үйінің жанынан 19 дезинфекция камера салу;

Жеміс-жидек сақтайтын 4 қойма салу;

Балалар үйіне қажетті 4 сарай салу.

Осы аталған құрылыс нысандарын толыққанды жүзеге асыру үшін 983 мың сом қаражат керек екендігі айтылады. Балалар үйінің тәрбиеленушілеріне еңбек ету дағдысын қалыптастыру үшін қосымша 27 шеберхана салудың қажеттілігі бар екендігін атап өтіп, оған 32 мың сом керек екендігін көрсетеді.

Облыс бойынша балалар үйінің басым көпшілігі Ақтөбе мен Қостанайда орналасқан. Алайда балалар үйінің ешқайсында өздеріне тиесілі шаруашылыққа арналған жер телімдері болмаған. Шаруашылыққа арналған жерлерінің болуы сөзсіз балалар үйлері үшін өте пайдалы. Балаларды еңбек ету дағдысын қалыптастырумен қатар, қыс мерзіміне қажетті азық-түліктерді даярлауда да көмегі зор. Сол себепті де Ақтөбе мен Қостанайда құны 192 мың сом болатын шаруашылыққа қажетті жер телімдерін алады. Алдағы уақытта балалар үйіне қажетті шаруашылық жерлерін алу үшін қосымша 555 мың сом қажет екендігі көрсетілді.

Соңғы жылдары облыс бойынша балалар үйлерінің жағдайы өткен жылдарға қарағанда едәуір жақсарғанын байқауға болады деген мәліметтер береді. Алайда балалар үйінің тәрбиеленушілер арасында мәдени үгіт насихат жұмыстарын ұйымдастыруға деген қажеттілік бар. Мәдени-ағартушылық іс-шаралары бюджетпен мүлдем қарастырылмаған деп ҚазКСР Орталық атқарушы комитетінің төрағасы Төрағасы Ұзақбай Құлымбетов пен Ағарту халық комиссары Темірбек Жүргеновтің назарын аударады. Әр балалар үйіне кітапхана, қызыл бұрыштар, музыкалық аспаптар, радио қондырғылар мен патефондар сатып алу керектігі және осы мақсатта 181 мың сом қаражат қажет екендігін көрсетеді.

Жоғарыда аталған барлық іс-шараларға 1754 мың сом қаражат қажет екендігі анықталды. 1935 жылы балалар панасыздығымен күрес мақсатындағы іс-шараларға бюджеттен 52 мың сом қаражат бөлінген. Балалар үйі жанындағы шаруашылық жерлерін кеңейту мақсатында 30 мың сом бөлінді. Барлығы 82 мың сомды құраған. Алайда осы уақытқа дейін күрделі және ағымдағы жөндеу жұмыстары, сондай-ақ жаңа ғимараттарды салу және мәдени шараларды ұйымдастыруға қаражат қарастырылмаған. 1935 жылы берілген қаражат жоғарыда аталған іс-шараларды өткізуге мүлдем жеткіліксіз болып шыққан. Сол себепті де Балалар комиссиясының облыс бойынша төрағасы ҚазКСР Орталық атқарушы комитетінің төрағасы мен Ағарту халық комиссарына алдағы уақытта осы мақсаттарға қосымша қаражат қарастыру туралы ұсынысын береді.

Ақтөбе облысының барлық балалар үйлерінде киім-кешек пен төсек-орын жабдықтарының жетіспеушілігі байқалатындығы туралы да мәліметтер беріледі. Өткен жылдағы тәжірибе көрсеткендей, киім-кешекпен қамтамасыз етілмеу салдарынан көптеген балалар мектепке бара алмай, сонымен қатар балалар арасында суық тию жағдайлары көп

орын алған. Балалар үйін қысқы мерзімге толық қамтамасыз ету үшін мынандай қажетті заттарды сатып алу қажет деп көрсетеді:

Пальтоға арналған мата 2200 метр, ұлдарға арналған киім-кешек үшін 3700 метр мата, қыздар мен ұлдарға арналған киім үшін 11600 метр мата;

Зығыр материалынан жасалған 58418 метр мата;

Матрастарға арналған мата 28000 метр;

Сүлгіге арналған мата 2500 метр;

Көрпелерге арналған мата 2100 метр;

Қысқы аяқ киім 3500 жұп;

Жазғы аяқ киім 5600 жұп;

Бас киімдер 1000 дана;

Тоқылған шұлық 7000 жұп [6, с. 266-268].

Аталған мәліметтердің барлығы да ҚазКСР Орталық атқарушы комитетінің төрағасы мен Ағарту халық комиссарының назарына ұсынылады. Әрине аталған ұсыныстар ұлт қайраткерлері тарапынан құпталып, облыс аумағындағы панасыз балаларды арнайы балалар үйіне тарту, оларға қажетті материалдық игіліктермен қамтамасыз ету, панасыз балалар арасында еңбек ету дағдысын қалыптастыру және тағы да басқа қажеттіліктерін өтеу сияқты бастамалар жүзеге аса бастады [14, с. 91-92].

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы балалар панасыздығына қарсы күрес, оның алдын алу ісінде Халық ағарту комиссары болған Темірбек Қараұлы Жүргеновтің атқарған бірқатар істері бар. Әсіресе аймақтардағы балалар панасыздығы мәселесінің алдын алуда ерекше белсенді болды. 1935 жылы Темірбек Жүргенов Алматы қаласындағы панасыз балалар мәселесіне ерекше назар аударды. Өйткені қаладағы балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің саны 2800 адамға жетті. Балалар үйі күнделікті 30-40 баланы қабылдауға мәжбүр болған. Жалпы саны қалада 16 балалар үйі болған. Бұл балалар үйі қаладағы панасыз балалардың барлығын бірдей қамтуға мүмкіндігі жетпеді. Сол себепті де қаладағы мектептер мен балабақшалардың ғимараттарын пайдалануға мәжбүр болды. Мысалы бес мектеп пен алты балабақша ғимараты балалар үйі ретінде панасыз балаларды қабылдады. Қаладағы панасыз балалардың үлес салмағының артуы салдарынан жақын жатқан Талғар, Қаскелең және тағы да басқа елді-мекендердегі балалар үйіне бөліп, көшіруге шешім шықты. Алайда бұл шешім өз нәтижесін берген жоқ. Өйткені көшірілген балалар қайтадан Алматыға қашып, оралып отырды. Осылайша қала көшелеріндегі панасыз балалардың үлес салмағын арттырды.

1935 жылғы Алматы қаласының Халыққа білім беру бөлімі мен милициясының мәліметінше қала көшелерінде 1500 панасыз балалардың бар екендігі анықталды. Олардың басым көпшілігі қалалық асханалар, сыраханалар мен вокзалдарда өмір сүрді. Кей жағдайда заңға қайшы келетін әрекеттерге де жиі барған. Тіпті балалар үйінің жекелеген тәрбиеленушілері арасында қылмыстық топтарға кіріп, өзге тәрбиеленушілерге теріс ықпал етіп отырған. Балалар үйіндегі тәрбие жұмысының әлсіздігін пайдаланып, тәрбиеленушілерді бопсалау, қорқыту сияқты жағымсыз істермен айналысуды әдетке айналдырған. Тіпті жекелеген балалар үйінің қызметкерлеріне де қоқан-лоқы көрсеткен жайттар да тіркелген. Сол себепті де Т. Жүргеновтің басшылығымен бірқатар шаралар ұйымдастырылды. Атап айтқанда:

Қаланы балалар үйінен тазарту, балабақшалар мен мектеп ғимараттарын мақсатты түрде пайдалану. Қаладағы балалар үйінің тәрбиеленушілер санын 1000 баладан асырмау;

Қала көшелеріндегі панасыз балалардың барлығын әртүрлі арнайы мекемелерге орналастыру;

Балалар үйіндегі және көшедегі тәртібі нашар панасыз балаларды арнайы түзету изоляторлары мен тәртібі нашар балаларға арналған мекемелерге тоғыту.

Мұндай шараларды жүйелі түрде ұйымдастыру үшін бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру қажет болды. Атап айтқанда:

- балалар үйінің жанынан мектеп, шеберхана, медициналық қызмет көрсететін мекемелерді ашу;
- қала аумағынан тыс жерде тәртібі нашар балаларды тәрбиелейтін орталықтар ашу (100 баладан көп емес);
- Есік, Талғар және басқа да аудандарда 1000 балаға арналған балалар үйін ашу;
- барлық колхоздар мен совхоздарды 14 жастан асқан панасыз балаларды жұмысқа қабылдауды міндеттеу;
- осы жұмыстарды атқару үшін 1 миллион 23 мың сом қаражат бөлу [15, 7-9 пп.].

Әрине Ағарту халық комиссары Т. Жүргенов бұл бастаманы қолдап, балалар панасыздығымен күресті жүйелі жүргізе алды.

Қорытынды. Сонымен мақаланы қорытындылай келе, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы балалар панасыздығы мәселесінің нәтижелі шешім табуы көп жағдайда ұлт қайраткерлерінің ұстанымы және қоғамдық-саяси қызметімен тікелей байланысты болды. Ұлт қайраткерлері өздерінің саяси көзқарастары мен саяси ұстанымдарына қарамастан, ортақ мақсатқа жұмылды. Балалар панасыздығымен күресті барынша жүйелі етіп, мәселенің оңынан шешілуіне жағдай жасады. Панасыз балаларды мемлекет қамқорлығына алуға тырысып, балалар үйіне орналастыруға етуге тырысты. Аталған жылдары балалар үйінің материалдық жағдайы өте ауыр жағдайда болды. Азық-түліктің жоқтығымен қатар, ғимараттардың жетіспеушілігі, ғимараттардың жылытылмауы, киім-кешек пен төсек орынның жоқтығы өте өзекті болды. Аталған мәселе ұлт қайраткерлерінің араласуымен өз шешімін тапты деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Міржақып Дулатұлы. *Кейінгі жылдары табылған құжаттар мен деректер, хаттар, естеліктер.* – Алматы: Мектеп, 2013. – 440 б.
2. ҚР ОМА. 81-қ, 1-т, 289-іс
3. ҚР ОМА, 885-қ, 1-т, 1-іс
4. ҚР ОМА 885-қ., 1-т, 4-іс
5. ҚР ПА, 147-қ, 1-т, 2379-іс
6. Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920-1930 годы). Сборник документов. – Алматы, 2025. – 302 с.
7. Әбдіғалиұлы Б. Ашаршылық. Голод 1928-1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.4. – Нұр-султан, 2021. – 776 б.
8. Әбдіғалиұлы Б. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника: куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 604 б.
9. Әлімов А. 1931-1933 жылдардағы ашаршылық куәгерлері сөйлейді. – Алматы, 2016. – 298 б.
10. Байқұлов Т. Әулие-ата өңіріндегі ашаршылық (жиналған естеліктер негізінде). – Алматы: Экономика, 2017. – 566 б.
11. Түркістан облысының Мемлекеттік архиві, 147-қ. 3-т, 46-іс
12. Джумағалиева К. К вопросу о положении беспризорных детей в годы Великой Отечественной войны // Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. – 2020. – 4(59). – 20-29 с.
13. Сары кітап. – Алматы, BRK Press, 2020. – 317 б.
14. Сактаганова З.Г., Шапагатов Д.Д. Детские дома в Центральном Казахстане в 1954-1964 гг: организационная структура, функционирование, условия проживания // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – №2 (143). – 2023. – 91-92 с.
15. Алматы қаласының мемлекеттік архиві, 174-қ, 15-т, 39-іс

References:

1. Mirzhakyp Dulatuly. *Kejingi zhyldary tabylgan quzhattar men derekter, hattar, estelikter.* – Almaty: Mektep, 2013. – 440 b.
2. KR OMA. 81-K, 1-t, 289-is
3. KR OMA, 885-K, 1-t, 1-is
4. KR OMA 885-K, 1-t, 4-is
5. KR PA, 147-K, 1-t, 2379-is
6. *Problema detskoj besprizornosti na territorii Kazahstana i sopredel'nyh stran v 1920-1930 gody).* Sbornik dokumentov. – Almaty, 2025. – 302 s.
7. Abdigaliuly B. *Asharshylyq. Golod 1928-1934. Dokumentalnaya hronika. Sb. dok. T.4.* – Nur-sultan, 2021. – 776 b.
8. Abdigaliuly B. *Asharshylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnaya hronika: kuagerler estelikteri, asharschylyq turaly zhazylgan kitap-zhinaqtar materialdary, korkem adebiet uzindileri.* – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 604 b.
9. Alimov A. *1931-1933 zhyldardagy asharschylyq kuagerleri soyleydi.* – Almaty, 2016. – 298 b.
10. Bajkulov T. *Aulie-ata oqirindegi asharschylyq (zhinalgan estelikter negizinde).* – Almaty: Ekonomika, 2017. – 566 b.
11. *Tyrkistan oblysynyn Memlekettik arhivi, 147-K. 3-t, 46-is*
12. Dzhumagaliyeva K. *K voprosu o polozhenii besprizornykh detej v gody Velikoj Otchestvennoj vojny // Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni H. Dosmuhamedova.* – 2020. – 4(59). – 20-29 s.
13. *Sary kitap.* – Almaty, BRK Press, 2020. – 317 b.
14. Saktaganova Z.G., Shapagatova D.D. *Detskie doma v Centralnom Kazahstane v 1954-1964 gg: organizacionnaya struktura, funkcionirovanie, usloviya prozhivaniya // Vestnik Evrazijskogo nacionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie.* – №2 (143). – 2023. – 91-92 s.
15. *Almaty Kalasynyn memlekettik arhivi, 174-K, 15-t, 39-is*

FTAXP/MPHTI / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574.26) «18/19» <https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.007>

А.Б. Кенбаева¹, Д.К. Абенов²

¹ Докторант 1 курса, ОП Научная история – 8D02202, КазНПУ имени Абая, Казахстан, Алматы

E-mail: adika_17@internet.ru

² Преподаватель кафедры древней и средневековой истории Казахстана, к.и.н., КазНПУ имени Абая, Казахстан, Алматы

E-mail: aben_60@mail.ru

КОНФЛИКТ ВОКРУГ ЗЕМЛЕОТВОДНЫХ РАБОТ В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация

В статье рассматривается переселенческая политика Российской империи со второй половины XIX – начало XX вв. в Тургайской области. Целью исследования является в выявлении сопротивления казахов аграрной политике России 1906 г. Работа основана на анализе и синтезе архивных материалов, события отражены объективно. Рассмотрение официальных документов военных губернаторов, приказы Министерства внутренних дел, рапорты, отчеты чиновников свидетельствуют о неблагоприятном положении казахского народа и нерациональности руководства. В исследовании применены такие методы как источниковедческий; социально-экономический и сравнительно-исторический.

Новизна работы состоит во введении в научный оборот архивных материалов из фонда №25, в рассмотрении политико-правовых основ переселения, в анализе масштабов миграции, в оценке оппозиции и их влиянии на последующую ситуацию в регионе. Исходя из информации источников, необходимо отметить, что права казахов подавлялись. Было видно четкая дифференциация населения. В результате исследования, авторы пришли к выводу, что переселенческая политика носила системный характер и привела к социальному напряжению. Информация из статьи значима для будущих исследований ученых, занимающихся рассмотрением земельных вопросов и национально-освободительного сопротивления в Казахстане.

Ключевые слова: Колонизация, переселенческая политика, Столыпинская аграрная реформа, крестьяне, административные реформы, Тургайская область, землеотводные работы, Казахстан.

А.Б. Кенбаева¹, Д.К. Абенов²

¹ 1 курс докторанты, БББ Ғылыми тарих – 8D02202,

Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы

<https://orcid.org/0009-0009-3670-8418>. e-mail: adika_17@internet.ru

² Абай атындағы ҚазҰПУ, Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы

кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.қ., Қазақстан, Алматы

<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>. e-mail: aben_60@mail.ru

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ - ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖЕР БӨЛУ ЖҰМЫСТАРЫ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ҚАҚТЫҒЫС

Аннотация

Мақалада ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Торғай облысындағы ХХ ғасырдың басына дейінгі Ресей империясының қоныс аудару саясаты, әсіресе 1906 жылғы Қазақтардың қарсылығы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты қазақтардың 1906 жылғы Ресейдің аграрлық саясатына қарсылығын анықтайды. Бұл жұмыс мұрағат материалдарын талдау мен синтездеуге негізделген, оқиғалар объективті түрде көрсетілген. Әскери губернаторлардың ресми құжаттарын, ішкі істер министрлігінің бұйрықтарын, шенеуніктердің есептерін қарау қазақ халқының теріс жағдайын және жоғары басшылықтың тиімсіздігін куәландырады. Зерттеуде деректанулық, әлеуметтік-экономикалық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды.

Жұмыстың жаңалығы №25 қорындағы мұрағаттық материалдарды ғылыми айналымға енгізуде, қоныс аударудың саяси-құқықтық негіздерін қарастыруда, көші-қон ауқымын талдауда, оппозицияны бағалауда және олардың өңірдегі кейінгі жағдайға ықпалын айқындауда көрінеді. Дереккөздердегі мәліметтерге сүйене отырып, қазақтардың құқықтары шектелгенін атап өткен жөн. Халықтың нақты дифференциациясы байқалды. Зерттеу нәтижесінде авторлар қоңыстандыру саясаты жүйелі сипатқа ие болғанын және әлеуметтік шиеленіске әкелгенін анықтады. Мақаладағы мәліметтер жер мәселелерін және Қазақстандағы ұлт-азаттық қарсыласуды қарастырумен айналысатын ғалымдардың болашақ зерттеулері үшін маңызды болып табылады.

Кілт сөздер: Отарлау, қоныс, аудару саясаты, Столыпин аграрлық реформасы, шаруалар, әкімшілік реформалар, Торғай облысы, жер бөлу жұмыстары, Қазақстан.

A.B. Kenbaeva¹, **D.K. Abenov²**

¹ 1-st year doctoral student, OP Scientific history – 8D02202, KazNPU named after Abai, Kazakhstan, Almaty

<https://orcid.org/0009-0009-3670-8418>. e-mail: adika_17@internet.ru

² Lecturer of the Department of Ancient and Medieval History of Kazakhstan, c.h.s., KazNPU named after Abai, Kazakhstan, Almaty

<https://orcid.org/0009-0008-3140-9227>. e-mail: aben_60@mail.ru

THE CONFLICT OVER LAND ACQUISITION IN THE TURGAY REGION IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Annotation

The article examines the resettlement policy of the Russian Empire from the second half of the 19th century to the early 20th century in the Turgai region. The purpose of the study is to identify Kazakh resistance to the agrarian policy of Russia in 1906. The work is based on the analysis and synthesis of archival materials, with events presented objectively. The examination of official documents of military governors, orders of the Ministry of Internal Affairs, as well as reports and memoranda of officials, reveals the unfavorable situation of the Kazakh population and the irrationality of the administration. The study employs source analysis, socio-economic, and comparative-historical methods.

The novelty of the work lies in the introduction into scholarly circulation of archival materials from Fund No. 25, in the examination of the political and legal foundations of resettlement, in the analysis of the scale of migration, and in the assessment of opposition and its impact on the subsequent situation in the region. Based on the information from the sources, it should be noted that the rights of the Kazakhs were suppressed. A clear differentiation of the population was evident. As a result of the study, the authors concluded that the resettlement policy had a systemic character and led to social tension. The information presented in the article is significant for future research by scholars engaged in the study of land issues and national liberation resistance in Kazakhstan.

Keywords: Colonization, resettlement policy, Stolypin agrarian reform, peasants, administrative reforms, Turgay region, land acquisition, Kazakhstan.

Введение

Колонизация территории Казахстана со второй половины XIX – начало XX вв. был сложным процессом. Петр I отмечал, что территория Казахстана была центром, связывающим западные и восточные государства [1, с.33]. Российская империя пыталась контролировать, полностью захватив территорию казахского народа. Разными методами она расширяла свое влияние. Так, например, проводились аграрные реформы, переселенческая политика и принятие законопроектов в административной сфере. В особенности переселенческая политика повлияла на традиционный уклад местного населения. Об этом свидетельствуют события вокруг землеотводных вопросов 1906 года в Тургайской области.

Материалы и методы

В процессе исследования были использованы дифференцированные группы источников. В работе объективно проанализированы события в Тургайской области в 1906 г. Большую роль в исследовании сыграли архивные материалы и научные труды. Рассмотрим их более детально. К архивным материалам относятся административные документы, датируемые концом XIX – начало XX вв.: отчеты, рапорты, переписки чиновников, доклады (ЦГА РК. Оп.1. Д. 320, Д. 319, Д. 334, Д. 2822, Д. 2827). В документах отражен ход переселенческой политики, вопросы землеустройства, сопротивление казахов, а также выделение земельных участков для крестьян.

Следует отметить труды зарубежных исследователей. Так, например, Magdalena E. Stawkowski в своей статье «Life on an Atomic Collective: The Post-Soviet Retreat of the State in Rural Kazakhstan» излагает переселенческую политику как средство сокращения влияния

кочевников на земельные ресурсы [2]. Автор констатирует, что после развала Советского Союза регионы, пострадавшие от ядерных испытаний, не получили никакой поддержки от государства. Особый интерес вызывает работа Bacherikov P. «Nomadic Pastoralism, Colonization and Conflict in Central Asia: Job Market Paper», в которой отражены масштабы влияния колониальной политики царизма на социальные институты и экономику населения Центральной Азии [3]. Bacherikov P. отмечает массовую экспроприацию земель, разрушение традиционного кочевья казахов.

В исследовании Mombayeva D. «Lessons for Good Citizenship: Creating Attachments and Sense of Belonging in the Multi-ethnic Countryside of Kazakhstan: Master's thesis» подчеркиваются исторические процессы, связанные с переселенческой политикой [4]. Автор отмечает, что Казахстан стал платформой для переселения крестьян, из числа таких этносов, как русские, украинцы и т.д. Таким образом, работа представляет анализ миграционных процессов, происходивших в разные исторические периоды.

Статья Gani Aldashev, Catherine Guirkingер «Colonization and changing social structure: Evidence from Kazakhstan», основана на анализе и синтезе исторических документов [5]. В материалах зафиксированы сведения об экспедициях царской администрации на территорию Казахстана. Работа также рассматривает вопросы адаптации казахского населения к новым условиям. Так, например, к переходу к оседлости.

Статья Nygmet Ibadildin «Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression» представляет значительный интерес [6]. В ней автор освещает древние кочевые маршруты до начала колонизации, изменения в сфере налогообложения и трансформации, происходившие в ходе коллективизации. Nygmet Ibadildin констатирует уничтожение традиционного образа жизни, однако отмечает, что элементы номадизма частично сохранились.

В исследовании Казиева С.Ш. «Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы)» отмечается, что политика царизма привела к лишению казахского населения земельных угодий [7, с. 81]. Все это усугубляло национальный вопрос и обусловило рост социальных недовольств со стороны местного населения. В дальнейшем советская власть предприняла ряд мероприятий, однако это не возместило утрату. Данные преобразования предопределили последующие этнополитические процессы в регионе.

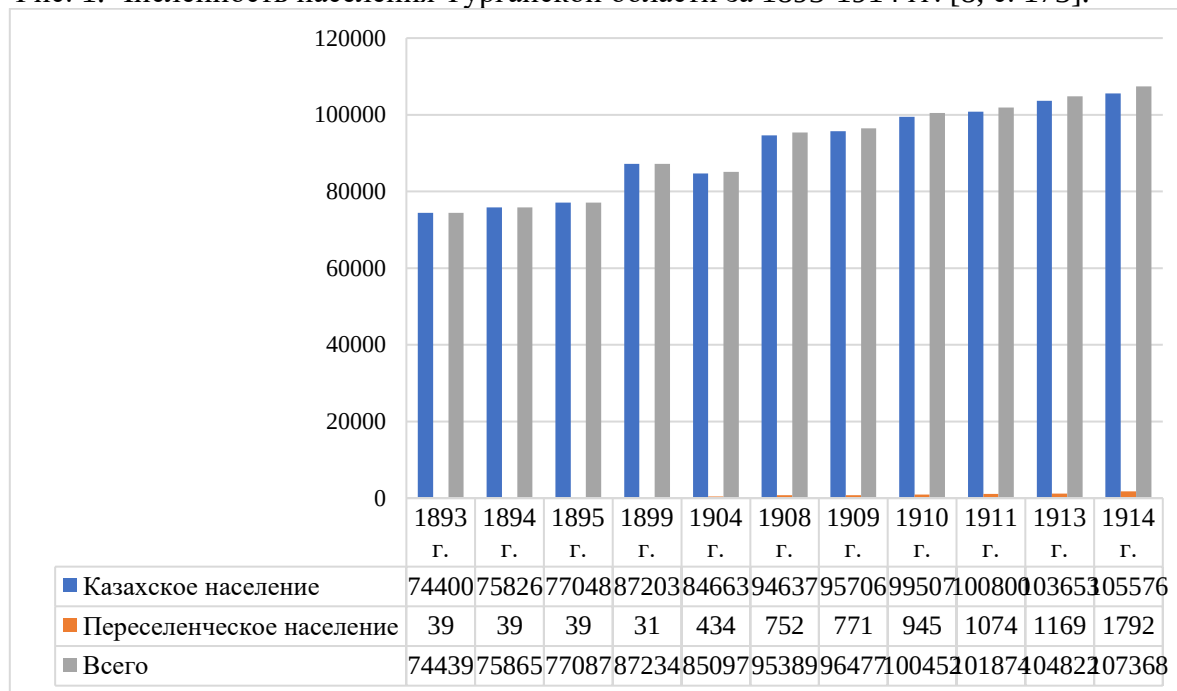
Исходя из материалов и для достижения поставленных целей, в исследовании применен историко-аналитический подход, благодаря которому многоаспектно изучена история сопротивления казахского народа переселенческой политике. Основными методами исследования были выбраны: источниковедческий анализ архивных материалов; социально-экономический метод; сравнительно-исторический анализ. Рассмотрим подробнее каждый метод.

Метод источниковедческого анализа позволил выявить сущность конфликта между казахами и переселенцами, проследить его развитие и определить характер сопротивления. Социально-экономический метод способствовал оценке последствий переселенческой политики для населения, а также дал возможность проанализировать ее влияние на экономику и социальное положение народа. Метод сравнительно-исторического анализа позволил провести сопоставление и синтез событий, происходивших в различных волостях Тургайской области. В результате применение комплексной методологии дало возможность выявить и раскрыть основные проблемы конфликта казахского населения с переселенцами в ходе землеотводных работ 1906 г.

Результаты

Анализ диссертации Самаркина С.В. «Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века» показывает, что численность переселенцев с 1893 по 1914 гг. возросла на 45% [8, с. 173]. Значительный рост славянского населения наблюдается к 1914 году – 1 792 человек по сравнению с 39 людьми, зафиксированными по переписи 1893 г. Следует отметить, что до 1899 года количество мигрантов оставалось на крайне низком уровне; лишь к 1904 году фиксируется прирост численности переселенцев. Резкое увеличение отмечается в 1908-1914 гг. Данный приток населения был связан со Столыпинской аграрной реформой (см. рис.1).

Рис. 1. Численность населения Тургайской области за 1893-1914 гг. [8, с. 173].

Следующим важным фактором является анализ социального состава населения Тургайской области за 1905 г. Согласно информации из таблицы количество населения Тургайской области составила 323853 человек, женщин – 151933 чел., мужчин – 171920 чел. Несомненно, можно заметить, что огромная доля приходится на киргизов (казахи) – 304709 чел., что равняется 94% от всего населения. Исходя из этого можно сделать вывод, что традиционный уклад жизни казахского населения на то время сохранялся без трансформации (см. табл.1).

В случае анализа каждого уезда, можно заметить, что в Актюбинском количество населения достигло до 123620 чел. Из них большинство составляют казахи. Ситуация в Иргизском уезде немного отличается так, например, общее число людей насчитывает 98657 чел., казахи – 96%. В Тургайском уезде – 93576 чел. Если взять во внимание численность городов, то можно акцентировать внимание на город Актюбинск, количество людей – 6000 чел., что касается Иргиза и Тургая они уступают и остаются лишь поселениями.

Табл. 1. Социальный состав населения Тургайской области за 1905 год. [9]

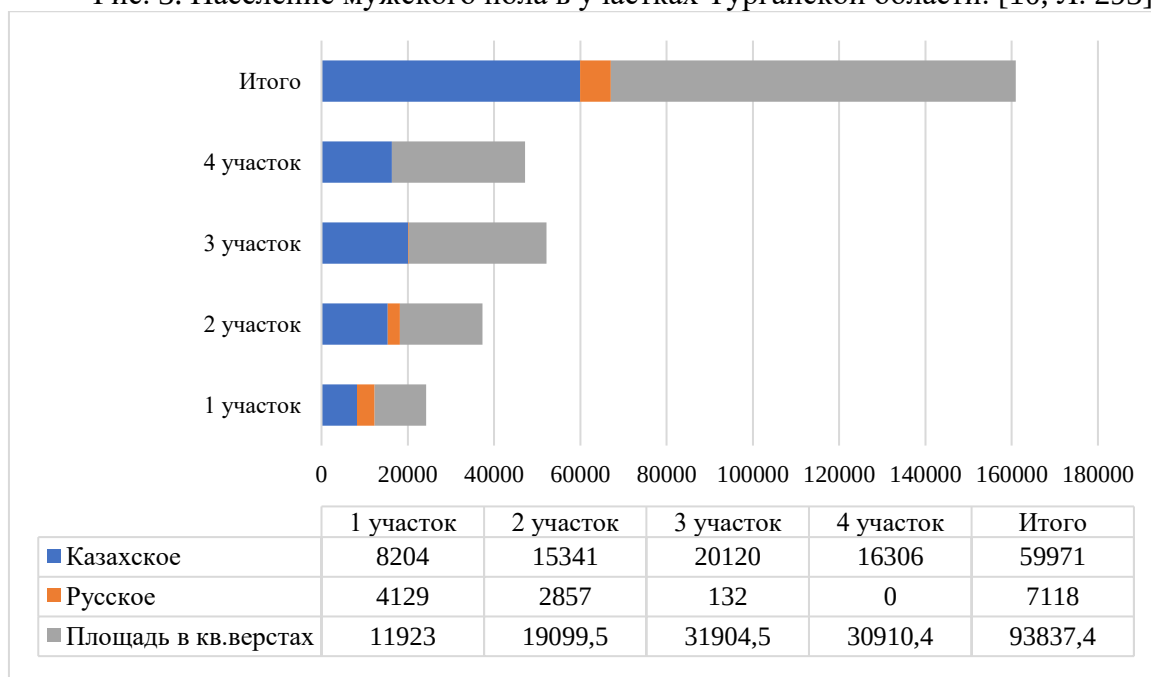
Сословие	Город Актюбинск		Уезд Актюбинск		Город Иргиз		Уезд Иргизский		Город Тургай		Уезд Тургайский		Всего		
	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	м. п.	ж. п.	об. Пола
Дворяне (потомственные)	7	7	3	4	7	3	-	-	5	5	-	-	22	19	41
Личные	18	17	6	7	5	7	2	1	-	-	-	-	31	32	63
Духовенство	9	11	2	2	6	2	5	4	4	3	-	-	26	22	48
Почетные граждане потомственных	8	6	9	20	-	-	-	-	2	1	-	-	19	27	46
Личные	8	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	12	20

Городские купцы	3	3	-	-	-	-	-	-	11	12	-	-	14	15	29
Мещане	1650	1693	1090	1036	216	205	-	-	173	158	37	31	3166	3123	6289
Крестьяне	775	847	3995	3767	30	14	50	36	7	6	195	171	5052	4841	9893
Войск и их семейств	72	5	-	-	171	9	96	10	146	2	-	-	491	26	517
Запасных и отставных воинских чинов и их семейств	73	71	-	-	21	17	-	-	-	-	39	38	133	126	259
Казак	12	8	48	32	-	-	-	-	-	-	-	-	60	40	100
Киргизы	34	20	60993	52257	165	130	51981	46279	139	128	48651	43932	161963	142746	304709
Башкир, татар и иностранных (бухарских) подданных	235	284	172	177	297	243	103	90	140	110	-	-	947	904	1851
Итого	2904	2984	66318	57302	918	630	52237	46420	627	425	48916	44172	171920	151933	323853

В приведенной далее диаграмме можно заметить, что в 1901 г. казахское население составляют значительную часть. В качестве примера, на №3 участке Кустанайского уезда Тургайской области количество казахов достигло 20120 человек, а мигрантов 132 чел., а №4 участке казахи составили – 16306 чел. Однако стоит отметить, количество переселенцев в №1 и №2 участках многочисленно. Исходя из этого необходимо сделать вывод, что царизм распределял мигрантов неравномерно (см. рис.3).

Следует обратить внимание на то, что площадь участков не пропорциональна количеству славянского населения. В качестве примера участки №3 и №4, здесь наблюдается огромная площадь земель, однако количество переселенцев на низком уровне – 132 и 0. Важно упомянуть, что Российская империя резервировала земли для переселенцев на долгие годы. Исходя из всего вышеизложенного, можно интерпретировать о трагичном положении казахского населения.

Рис. 3. Население мужского пола в участках Тургайской области. [10, Л. 293]

Учитывая вышеизложенное, обратимся к архивным материалам, касающимся Тургайской области начала XX века. В документах содержатся сведения о сопротивлении казахского населения переселенцам и чиновникам, проводившим экспроприацию земель. В качестве примера приведем телеграмму: «О сопротивлении киргиз аула № 2 Карахобдинской волости работам Васильева, 13 мая 1906 года № 350» [11, Л. 7-8, 8 об.]

«Сего числа в 12 часов дня мною получено 2 отношения Помощника производителя работать по отводу переселенческих участков господина Васильева из Карахобдинской волости от 12 мая за № 119, 120 о том, что киргизы отказались допустить к работам его 2 топографов, вследствие чего я выезжаю в Карахобдинскую волость, о чем и имею честь доложить Вашему Превосходительству.» [11, Л. 7]

В материале содержатся сведения о положении жителей Карахобдинской волости в мае 1906 г. Данный документ свидетельствует о недовольстве казахского населения процессом изъятия земель под переселенческие участки. Казахи отказались допускать топографов к работе. Этот отчет позволяет предположить, что подобные конфликты происходили и в других волостях. Так, например, Кушды-Уильская и Бистамакская волость. Все случаи указывают на единое явление – последовательный протест против переселенческой политики Российской империи.

Стоит акцентировать внимание на том, что царизм подавил сопротивление путем переговоров. Противостояние было урегулировано к 16 мая 1906 году, при посредничестве аксакалов, которые убедили народ в нецелесообразности конфликта. Из этого следует, что царская власть стремилась не допускать открытых протестов и оказывала влияние на казахское население посредством манипулирования авторитетом старейшин.

Рассмотрим следующий материал, в котором описывается конфликтная ситуация между казахским населением и переселенцами в Тургайской области в 1906 г. *«Проживающие на поселке 20 семей переселенцев загнали 300 голов киргизских баранов, пойманных на потраве, а киргизы требовали их возвращения, грозя, в противном случае, отнять их силою.»* [11, Л. 31-32]. Исходя из документа можно заключить, что причиной столкновения стал спор между казахами и русскими переселенцами. Переселенцы загнали 300 голов скота, принадлежавшего казахам. В ответ на это местное население намеревалось насильственными методами вернуть свое имущество. Следует акцентировать внимание на том, что первопричиной конфликта послужило столкновение интересов казахов и переселенцев в сфере хозяйства. Так, например, переселенцы занимались земледелием, а казахи в свою очередь скотоводством. Тем самым защищая свои пашни и пастбищные угодья.

«Принимая во внимание, что Актюбинский уездный начальник Статский Советник Богдановский, получив телеграмму от жандарма станции Курайлы о том, будто бы на поселок Курайлы напали киргизы, не проверили означенного сведения и не спросив моего разрешения, вызвал в означенный поселок воинскую часть, без крайней к тому необходимости, мною объявлен Статскому Советнику Богдановскому выговор.» [11, Л. 32].

Следует обратить внимание на необдуманные действия советника Богдановского, который вызвал воинскую часть, не проверив достоверность информации о нападении казахов на переселенцев. В ответ на это военный губернатор Тургайской области подверг критике действия Богдановского. Нередко русские переселенцы преувеличивали степень опасности, стремясь наказать казахов. Однако важно отметить, что высшее руководство предпринимало попытки урегулировать конфликт без усиления напряженности, тогда как местный военный губернатор прибегал к карательным мерам. Важно акцентировать внимание на том, что коренное население находилось в дискриминационном положении.

При детальном изучении вопроса рассматриваются основные аспекты переселенческой политики царизма в Тургайской области в 1906 году. Данный приказ носил конфиденциальный характер. Из архивных материалов можно узнать о казахском населении, выступившем против образования переселенческих участков. Казахи соглашались сдавать свои земли лишь во временную аренду. Следует отметить, что наряду с нараставшими недовольствами постепенно

формировалось их правосознание. Так, например, они нередко обращались в Государственную Думу с вопросами, касающимися земельных отношений.

Важно акцентировать внимание на том, что царизм расценивал данный инцидент, как распространение антиправительственных идей на другие регионы. В связи с этим власти придерживались политики жестокого подавления любых волнений. Тем не менее в своем отчете военный губернатор отмечал, что полицейские силы не в состоянии справиться с этой задачей, поскольку народное недовольство могло спровоцировать массовое противостояние. Кроме того, управление миграционным процессом оказалось неэффективным из-за недостатка ресурсов.

В следующем отчете содержится информация о целесообразности прекращения переселения крестьян на территорию Тургайской области [11, Л. 190-191, 190-191 об.]. Колонизация наносила значительный урон казахскому народу. Отсутствие водных ресурсов и истощенные земли делали регион непригодным для ведения земледельческого хозяйства. Данные положения были озвучены на заседании Совета министров в 1906 году, однако никаких практических результатов это не принесло. Напротив, царизм продолжал агитацию среди русских крестьян: *«Тургайская область по своим естественным условиям, является особенно пригодною для устройства крестьян степных малоземельных губерний европейской России и, кроме того, в виду сравнительной близости от районов выхода переселенцев, наиболее доступна для водворения малообеспеченных в денежном отношении лиц.»* [11, Л. 190-191]. Распространяя пропагандистские листовки, гарантировавшие земли и ссуды. Хотя на деле этого предоставлено не было.

Особенно важный момент из архивного материала, это нехватка полицейских сил. *«Что касается неотложной необходимости учреждения в области должностей уездной полиции, то военными губернаторами возбуждаются об этом ходатайства непрерывно в течении одиннадцати лет.»* [11, Л. 191]. В своих отчетах военные губернаторы неоднократно обращались с просьбой о введении новых должностей. Несмотря на это, власти не предпринимали соответствующих мер. В результате интересы местного населения оставались без защиты, тогда как переселенцы находились в привилегированном положении. Таким образом, данный документ является ценным источником для изучения колонизационного процесса, а также реакции местного населения на политику Российской империи.

Особого внимания заслуживает архивный документ, датированный 9 апреля 1907 г. [12, Л. 46, 46 об.]. Исходя из представленного материала, можно заключить, что конфликтная ситуация возникла между переселенцами и казахами. Поводом послужили 300 десятин земли, переданные в аренду. Следует отметить, что администрация оказалась не в состоянии урегулировать этот вопрос. В связи с этим переселенцы пытались сами решить проблему.

В документе сообщается, что казахи арендовали земли у Шпака. Однако после образования Шпаковского участка владельцы были включены в состав поселения наравне с переселенцами. Это вызвало недовольство арендаторов, которые хотели вернуть свой былой авторитет и права. В ответ на их протест крестьяне захватили земли и угрожали нанести ущерб постройкам. На основании данного материала можно констатировать, что крестьяне пытались вытеснить казахов и забрать земельные наделы.

В документе отмечаются слабые стороны администрации, проявившиеся в попытках урегулировать конфликт. Несмотря на это, переселенцы продолжали отказываться признавать права арендаторов. В уезд был направлен топограф, чтобы выделить 300 десятин земли. Однако крестьяне, были настроены решительно и приостановили работу топографа. Впоследствии состоялся суд. В результате, администрация постановила выплатить арендаторам компенсацию в размере 700 рублей. На практике данный вердикт был отменен.

В последующих судебных разбирательствах казахи ничего не получили. Переселенцы в свою очередь продолжали распапку земель. *«Тогда общество крестьян поселка в 1906 году самоуправно распахло 200 десятин из земель арендаторов и засняло их, причем одновременно*

не дозволило силой арендаторам произвести посевы, кроме того, поделило между собой их огороды и грозило уничтожить все постройки [12, Л. 46].

Исходя из вышеизложенного, можно интерпретировать, что все решалось в пользу переселенцев. Местное население, формально, имело право на землю, однако не могло применить их на деле. Переселенцы, зная, что их поддерживает Российская империя продолжали незаконно отбирать земли. Таким образом, колонизация сопровождалась изъятием земель, ограничением прав казахского народа, давление со стороны администрации на местное население. Все это приводило к риску социальной напряженности.

Помимо этого, стоит выделить рапорт Организационной комиссии Николаевского уезда 27 декабря 1868 г., в ходе которого создается Саройская волость [13, Л. 48-49, 48 об.]. В документе отражается процесс формирования новой административно-территориальной единицы, путем объединения аулов. Кроме того, в волостной состав вошли представители различных родов. Это: кыпчаки, теле, алтын, аргын и т.д. Необходимо отметить, что ранее часть казахов проживала на территории Новолинейного района, Челябинского и Троицкого уездов. Это свидетельствует об их стремлении к поиску более плодородных земель.

«Комиссия, начав свои работы с 18 числа сего Декабря, организовала 6 аулов и из них Саройскую волость. Киргизы, вошедшие в состав этой волости проживают на землях новолинейного района; они следующих родов: Кыпчакского отделений: Киджикского, Булгачинского, Арыкского, Устинского, Тукберического и Куккузского, Длсаппасского рода, отделений: Калкаманова, Каракузова, Сумурунского и Килкинского, и самое незначительное число кибиток из родов Телеуского, Алтынского, Аргынского и Кирейской границы, по зимовым стойбищам, как организованных аулов, так и самой волости, означены на представляемой писем карте. В состав новой волости вошли большая часть 20 дистанций, из личностей против отрядов Ключевского, Бобровского, г. Троицка, отрядов Самарского, Осиповского, часть киргизов, живущих внутри линий в уездах Челябинском и Троицком, часть 21 дистанции из местности против Каракульского отряда и часть 27 дистанции из местности против Вьеринского и Варваринского отрядов.» [13, Л. 48-49].

Таким образом, из данного рапорта следует заключить, что Российская империя проводила колонизационную политику. В результате создания новых волостей формировалась административная структура. Кроме того, в документе содержатся сведения о начале работы Комиссии по организации новой волости. Все это еще раз подтверждает масштабность колонизационного процесса.

Детальный обзор архивных материалов позволил оценить методы колонизационной политики Российской империи. На примере Тургайской области прослеживаются такие ее проявления, как переселение крестьян, издание реформ, конфликты местного и славянского населения вокруг землеотводных вопросов. Архивные данные фиксируют беспомощность администрации в защите интересов казахского народа. Особое значение имеет информация, представленная военными губернаторами, которые обращались с просьбой запретить переселение на территорию региона, так как не хватало плодородных земель и водных ресурсов. Однако высшее руководство не отреагировало на данные предупреждения. Продолжало агитацию среди крестьян, обещая выгодные условия при переселении в Тургайскую область. В этом проявляется сущность колонизационного процесса.

Обсуждение

Завершения присоединения Казахстана к Российской империи дало импульс переменам в политической, социально-экономической и традиционной сферах региона. Колонизация территории Казахстана представляла собой длительный исторический процесс, обусловленный множеством факторов. Так, например, массовое переселение русских и украинских крестьян. В 1861 году в Российской империи был принят закон об отмене крепостного права. Основная цель данной реформы заключалась в перераспределении земли, однако она также способствовала росту социальной нестабильности.

По реформе, крестьяне должны были оплачивать государству налоги, которые ограничивали их экономические возможности. Низкая производительность труда, малоземелье, обнищание крестьян, аграрные волнения на землях центральной губернии, все это требовало быстрого вмешательства со стороны государства. Единственное решение в сложившихся обстоятельствах, стало переселенческая политика, направленная на освоение территории Казахстана.

В труде Кудайбергеновой Ж.А. «Переселенческая политика Российской империи: социально-демографические последствия для Степного края (вторая половина XIX – начало XX вв.)» отмечается, что в современной историографии выделяется два этапа крестьянских - переселений [14, с.1181-1182]. Первый этап охватывает 70-90-е годы XIX века, а второй этап 1902-1912 гг. Автор дает характеристику первому этапу, как стихийное и незапланированное переселение крестьян. В свою очередь второй этап переселения стал частью аграрных реформ проводимых П.А. Столыпиным и отличался организованным потоком миграции. Необходимо также отметить ряд земельных реформ, проведенных в конце XIX – начало XX веков. Это: «Положения о поземельном устройстве государственных крестьян 1866 г.», «Степное положение 1891 г.», «Положения о переселенцах 1896 г.», «Временные правила о землеотводе 1904 г.», «Реформа Столыпина (1906-1911 гг.)».

После принятия Проекта от 19 февраля 1861 года, государство интенсивно разрабатывало новые законы. В итоге, были приняты два акта, основной целью которых было создание системы управления и наделение крестьян землей [15, с. 419-420]. Правительство ставило перед собой задачу передачи государственных крестьян в ведение губернских, уездных и местных учреждений. 24 ноября 1866 года было принято «Положение о поземельном устройстве государственных крестьян». Согласно данному законопроекту, каждое крестьянское общество получило право на владение землей. В документе также указывалось, что по истечении 3 лет можно было продать, однако от уплаты оброчной подати крестьяне не освобождались.

В статье Ляпановой А.В. отмечается, что реформа устанавливала четко организованный план, определявший размеры крестьянских наделов, порядок их использования и распределения земель [16, с. 230-232]. Кроме того, в документе рассматривались особенности взаимоотношений между государством и сельскими общинами. Автор подчеркивает, что закон 1866 года стал завершением реформаторского курса, начатого еще в 1837 году под руководством Киселева П.Д. Если реформа Киселева в большей степени касалась административной реорганизации деревни, то «Положения о поземельном устройстве государственных крестьян 1866 г.» закрепило за крестьянами юридические права на землю. При этом крестьяне продолжали испытывать серьезное налоговое бремя, а также сталкивались с административным давлением со стороны властей. В связи с этим данное законодательство можно рассматривать как первый этап формирования аграрного законодательства Российской империи. Данный законопроект создал предпосылки для следующих реформ, которые регулировали земельные отношения.

Следующим этапом аграрно-административных преобразований стало принятие «Степного положения 1891 года», которое стало ключевым законодательным актом. Документ закрепил окончательное присоединение территории казахов в Российскую империю. В своей политике Российская империя пыталась перейти от автономных ханств к централизованной административной структуре. Законопроект оказал влияние на все стороны жизни казахского общества. В частности, как отмечает Отепова Г.Е. «Организация и внедрение новой системы управления на территории Казахстана в ходе присоединения к Российской империи» казахи были переведены в категорию «сельских обывателей инородцев» [17, с. 198-199]. Автор подчеркивает, что законы 1891 года стали одним из главных инструментов колониального управления на казахских землях.

Исходя из постановления были утверждены два генерал-губернаторства: Степное и Туркестанское [18, с. 26-27]. Они состояли из областей. Например, в Степное генерал-

губернаторство входили Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская, Уральская и Тургайская. В Туркестанское генерал-губернаторство входили области Сырдарьинская, Ферганская и Самаркандская. В состав каждой области входили уезды, которые делились на волости, самая последняя ячейка ступенчатой системы управления аулы. Следует подчеркнуть, что новая система изменила территориальную целостность края, разрушив традиционный уклад казахского народа.

В исследовании Анисимовой И.В. «Судебная система Степного края в условиях фронтальной модернизации (конец XVIII – XX вв.)» отмечается, что реформа утвердила особую модель правосудия в регионе, при которой сочетались аспекты имперской юстиции и традиционного суда [19, с. 22-25]. Стоит отметить, что автор выделяет несколько факторов, связанных с низким качеством работы судебной системы. Это нехватка кадров, слабая инфраструктура и отсутствие опыта у местного населения. Необходимо подчеркнуть, что до реформ 1891 года, казахи могли выбирать своих должностных лиц. Однако по «Степному положению 1891 года» губернаторы получили приказ, не утверждать избранных казахами кандидатов, или вовсе назначать новые выборы [20, с. 83-85]. Кроме того, вопрос арендных отношений предусматривал сдачу земель только с разрешением волостного собрания. Хотя на практике казахское население самовольно сдавало земли.

Таким образом, государство изменило систему выборов, ограничивало права казахов, регулировало земельные отношения и налогообложения. Среди казахского населения происходили волнения и конфликты, которые требовали новые корректировки в управлении казахскими землями. После принятия ряда законов, активизировались переселенческие процессы на территорию Казахстана. Необходимо было разработать Российской империей положений касавшихся переселенческой политики на территорию Казахстана. Это в дальнейшем и побудило принятие следующей реформы «Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев 1904 г.».

Принятие документа «Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев» от 6 июня 1904 года, ознаменовало собой значительные изменения в системе управления миграционными процессами. Как отмечает в своем труде Грицай В.В.: «Документ открыл новую эпоху в миграционной политике Российской империи, поскольку сделал переселение совершенно свободным в том смысле, что свобода передвижения не только перестала ограничиваться при соблюдении определенных условий, но и всевозможным образом поощрялась правительством» [21]. По данному законопроекту, переселенцы получали налоговые льготы, такие как освобождение от податей и материальную помощь в обустройстве на новом месте. Кроме того, часть расходов брало на себя государство, а также предоставлялось жилье и земля на временное пользование.

Важным моментом в правовом акте являлись ограничения в отдельных сферах. Например, ограничения по религиозному и национальному признаку, преимущество отдавалось лицам православного вероисповедания. Кроме того, при распределении земельных участков предпочтение предоставлялось тем, кто имел опыт ведения земледелия. Стоит отметить и отрицательные стороны реализации данных правил. К приему переселенцев были готовы не все области и регионы: возникали трудности с адаптацией к новому климату и хозяйству. Вследствие этого большая часть крестьян становились репатриантами.

В исследованиях Васильченко О.А. и Петровой О.А. отмечается, что в законодательном акте есть указания по поводу выделения ссуды в размере до 200 рублей для быстрой адаптации переселенцев к новым условиям [22, с. 79-80]. Однако авторы акцентируют внимание на том, что данная политика была недостаточной. Государственная опека покрывала лишь часть минимальных потребностей, для стабильного устройства быта, переселенцы зарабатывали сами. Переселенцы по правилам наделялись 15 десятинами земли на душу мужского пола. Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что «Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев 1904 г.» сыграло огромную роль

в переселенческой политике, тем не менее ее воплощение сочеталось с разнообразными проблемами.

С точки зрения дальнейшего анализа следует отметить законопроект «Реформа Столыпина (1906-1911 гг.)» оказавший значительное влияние на переселенческую политику Российской империи. Этот документ стал фактором широкомасштабной колонизации и трансформации этнического состава населения. В труде Алимбая Н.А., Фазылжановой А.М., Смагуловой Б.К., Рысбергенов К.К. отмечается, что «крестьянская колонизация в Казахстане в период реформы Столыпина достигла невиданного размаха, сочетаясь с государственной опекой» [23]. В рамках реформы предоставлялись определенные денежные ресурсы, отменялись налоги и военная служба. Вместе с тем ведущим инструментом закона стало массовое изъятие земель у казахского населения. Так, например, 45 миллионов десятин земли было конфисковано у местного населения к 1917 году.

Ученые констатируют, что реформа способствовала колоссальному преобразованию этнодемографической структуры региона. Так, например, в своем исследовании они отмечают: «А сами крестьяне рассматривались в качестве носителей «истинно русского духа» на «туземной» территории, что послужило бы одним из ключевых факторов решения задачи на вечного закрепления за империей этого обширного региона» [23]. С другой стороны, переселенческая политика вызвала всплеск сопротивления со стороны казахов. Разными методами казахи выражали свою неприязнь, к примеру устраивали массовые протесты против изъятия земель, отказывались от переговоров с чиновниками. Все это в дальнейшем создало почву для национально-освободительных восстаний.

Согласно мнению Крыжановского С.Е. «П.А. Столыпин прилагал все усилия для включения в национальную политику защиты азиатских территорий России от возможного захвата иностранцами и подчинения пограничных с Китаем малонаселенных местностей (на тучном черноземе которых возможно было бы вырастить новые поколения здорового русского народа)» [24, с. 110-115]. П.А. Столыпин стремился ускорить процесс освоения казахских земель. Однако воплощение реформы столкнулось с рядом проблем и препятствий. Исходя из вышеизложенного необходимо отметить, что все это доказывает колонизационный характер со стороны Российской империи.

Подводя итог, стоит отметить, что все законопроекты, реализованные Российской империей в конце XIX – начале XX века, были направлены на захват новых территорий и установление контроля над ними. Однако, осуществление данных программ сопровождалось социальными конфликтами и оппозицией местного населения. В конечном счете, несмотря на частичные успехи, многие реформы не достигли ожидаемых результатов.

Одним из ключевых факторов колонизационного процесса является переселение крестьян на территорию Казахстана. Данная политика способствовала быстрому увеличению численности населения и к изменению жизненного уклада казахского населения. В диссертационной работе Самаркина С.В. «Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века» демографический состав с 1897-1911 гг., возросла в два раза [8, с. 50-55]. Автор отмечает, что причины миграции это: аграрная реформа, политика колонизации и нехватка земель в Центральной России. Вдобавок основной поток переселенцев пришел на территорию Северного Казахстана, а именно северные уезды: Кустанайский, Тургайский, Кокчетавский, Павлодарский и Петропавловский. В процессе переселения осуществлялось массовое изъятие земель. Впоследствии это привело к переходу на оседлое хозяйство.

До начала массовой миграции царизм способствовал стабилизации кочевого хозяйства, так как ликвидировалась опасность со стороны соседних государств. В связи с этим, в 1884 г. генерал-губернатор Колпаковский Г.А. констатировал, что воинский дух казахского населения становилась слабее [25, с. 206]. В своем исследовании Томохино У. отмечал, что царизм проявлял недоверие казахскому населению, в случае войны с мусульманскими государствами [25, с. 207-210]. Тем не менее, дальнейшая миграция славянского населения, изменило

социально-экономическое положение населения, вызвав массовое изъятие земель, ухудшения демографической ситуации, кризис традиционного уклада казахского населения.

В дополнение к вышесказанному, стоит отметить экспедицию Щербина Ф.А. изучившая территорию Казахстана. По итогу данной экспедиции, был собран огромный материал об аграрном захвате земель казахов. В труде Щербины Ф.А. «Киргизская народность в местах крестьянских переселений» отмечается: «Живым примером собственного хозяйства, непосредственным участием в выполнении для кочевника земледельческих работ, советами, практическими указаниями, которыми делится русский переселенец, последний втянул уже киргиза в круг интересов и понятий земледельца и видоизменил самые взгляды кочевника на значение земли для хозяйства» [26, с. 4-5]. Из этого следует, что все эти условия способствовали адаптации казахов к новым условиям. Многие казахи начали заниматься земледелием. Однако сам процесс происходил наряду с отрицательными последствиями.

Особый интерес представляет анализ диссертации Белоус С.Г. «Аграрный вопрос в Казахстане в конце XIX – начале XX веков и его отражение в курсе «История Казахстана» в котором отмечается о разрушении традиционной системы землепользования. Автор отмечает, что изначально земли считались государственной собственностью, а затем конфисковывались и распределялись переселенцам [27, с. 39]. В труде, также освещаются положительные и отрицательные стороны переселенческой политики. К положительным относятся новые методы введения сельского хозяйства. К отрицательным то, что в следствие политики царизма казахи столкнулись с нехваткой пастбищ.

Заключение

Таким образом, противостояние казахского народа носила системный характер. Анализ диссертаций, научных статей и архивных материалов позволил выявить организованный характер сопротивления, связанного с реформами и переселенческой политикой. Методы, применявшиеся царизмом, нанесли ущерб традиционному хозяйству казахов. Так, например, изъятие земель в пользу переселенцев вызвало недовольство местного населения и привело к столкновениям между казахами и русскими крестьянами.

Казахи в ходе массовой миграции крестьян на территорию Казахстана пытались отстаивать свои права. Формами сопротивления становились отказ предоставлять необходимые условия чиновникам, регулирующим вопросы землеотвода, и протесты против изъятий земель. Тем не менее реакция Российской империи оставалась преимущественно репрессивной. Казахское население неоднократно обращалось в суд, однако решения почти всегда принимались в пользу переселенцев. Дискриминационная политика царизма лишь усугубляла социальное положение коренного народа. Исходя из всего вышеизложенного, следует отметить, что земельный вопрос был составной частью системной политики Российской империи.

Конфликты со временем приобрели политический характер. Казахская интеллигенция рассматривала эти события как проявление угнетения со стороны царизма и в своих трудах неоднократно подчеркивала необходимость защиты прав казахского народа. Все это оказало значительное влияние на формирование национального самосознания, которое впоследствии перерастало в начало национально-освободительного движения. Анализ источников демонстрирует, что переселенческий процесс существенно повлиял на этнодемографическую ситуацию в Тургайской области: изменилось содержание землевладения и произошел ряд трансформаций в социальной и экономической сферах.

Список использованной литературы:

1. *Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов)*. – Алма-Ата, 1961. 743 с.
2. Stawkowski M. E. Life on an Atomic Collective: The Post-Soviet Retreat of the State in Rural Kazakhstan // *Etudes rurales*. – 2017. – № 200. – P. 196-219 URL: <https://journals.openedition.org/etudesrurales/11762> (accessed: 28.03.2025).
3. Bacherikov P. Nomadic Pastoralism, Colonization and Conflict in Central Asia: Job Market Paper (Electronic resource) // UC Berkeley Haas. – Nov. 12, 2024. – P. 1-43. – Available at: https://pbacherikov.github.io/pdfs/pbacherikov_colonialism_JMP.pdf (accessed: 27.03.2025).
4. Mombayeva D. Lessons for Good Citizenship: Creating Attachments and Sense of Belonging in the Multi-ethnic Countryside of Kazakhstan: Master's thesis / University of Calgary. – Calgary, 2020. – 156 p. URL: <https://ucalgary.scholaris.ca/items/9e6a5bc0-d9d0-48b0-ae48-5c3b47913ab5> (accessed: 28.03.2025).
5. Aldashev G., Guirkinger C. Colonization and changing social structure: Evidence from Kazakhstan // *Journal of Development Economics*. – 2017. – V. 127. – P. 413-430. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2016.12.005> (accessed: 28.03.2025).
6. Ibadildin N. Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression // *Geography of Time, Place, Movement and Networks*. V. 2. – 2024. – P. 151-171. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8 (accessed: 28.03.2025).
7. Казиева С. Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы): дис. д-ра ист. наук. – Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, 2015. – 495 с.
8. Самаркин С. В. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века: дис... канд. ист. наук / Карагандинский гос. ун-т им. Е.А. Букетова. – Караганда, 2010. – 180 с.
9. Обзор Тургайской области за 1905 год / Тургайский областной статистический комитет. – Оренбург: Типография Б. Бреслина, 1905. – 22, (59) с.: табл.
10. РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. Д. 34.
11. ЦГА РК. Ф. 25, Оп. 1, Д. 2822.
12. ЦГА РК. Ф. 25, Оп. 1, Д. 2827.
13. ЦГА РК. Ф. 25, Оп. 1, Д. 319.
14. Кудайбергенова Ж. А. Переселенческая политика Российской империи: социально-демографические последствия для Степного края (вторая половина XIX – начало XX вв.) // *Scientific Collection «InterConf»*. – 2020. – № 3 (39). – С. 1182-1191.
15. Ляпанов А. В. Государственная деревня от реформы П. Д. Киселева до реформы 1866 года (на примере Владимирской губернии) // *Историко-экономические исследования*. – 2021. – Т. 22, № 3. – С. 408-429.
16. Ляпанов А. В. Крепостные российского государства или свободные сельские обыватели? (на примере государственных крестьян Владимирской губернии 1841-1866 гг.) // *Историко-экономические исследования*. – 2020. – Т. 21, № 2. – С. 228-250.
17. Отепова Г. Е. Организация и внедрение новой системы управления на территории Казахстана в ходе присоединения к Российской империи // *Государственный аппарат управления в империи Романовых: эффективность деятельности властных структур и бюрократии*. – Павлодар: Павлодарский педагогический университет, 2021. – С. 194-199.
18. Бектаева И. Б. Становление и развитие колониальной системы в Казахстане в XIX веке // *In the World of Science and Education*. – 2025. – № 15 (январь). – С. 22-27.
19. Анисимова И. В. Судебная система Степного края в условиях фронтальной модернизации (конец XVIII – XX вв.) // *Известия Алтайского государственного университета*. – 2024. – № 2 (134). – 496 с.
20. Васильев Д. В. Реорганизация казахского общественного управления в контексте Столыпинской аграрной реформы // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. – 2019. – № 4 (32). С. 80-89.

21. Грицай В. В. Переселенческая политика Российской империи в начале XX века: к вопросу о развитии отечественного миграционного законодательства // *Общество и право*. – 2020. – № 2 (72). – С. 129-133 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pereselencheskaya-politika-rossiyskoy-imperii-v-nachale-xx-veka-k-voprosu-o-razvitii-otechestvennogo-migratsionnogo-zakonodatelstva> (дата обращения: 28.03.2025).

22. Васильченко О. А., Петрова О. А. Реализация государственной политики по организации жизнедеятельности переселенцев на Дальнем Востоке России (1860-1917 гг.) // *Власть и управление на Востоке России*. – 2009. – № 4. – С. 78-82.

23. Alimbay N. A., Fazylzhanova A. M., Smagulov B. K., Rysbergen K. K. Strengthening the Peasant Colonization of the Kazakh Krai in the Period of the Stolypin Agrarian Reform (1906-1917) // *Bylye Gody*. – 2023. – Vol. 18, No. 4. – P. 2075-2095 URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1701640209.pdf (accessed: 28.03.2025).

24. Крыжановский С. Е. Заметки русского консерватора // *Вопросы истории*. – 1997. – № 4. – С. 107-126.

25. Томохио У. Взгляды царских генералов на кочевников и их «воинственность» (по поводу неосуществленного плана о формировании конной милиции в Туркестане) // *Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: История и проблемы: материалы Международной конференции*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 194-209.

26. Щербина Ф. А. *Киргизская народность в местах крестьянских переселений*. – СПб., 1905. – 321 с.

27. Белоус С.Г. *Аграрный вопрос в Казахстане в конце XIX – начале XX веков и его отражение в курсе «История Казахстана»: дис. д-ра PhD*. – Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2019. – 212 с.

References:

1. *Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials)*. – Alma-Ata, 1961. – 743 p. [In Russian]

2. Stawkowski M. E. Life on an Atomic Collective: The Post-Soviet Retreat of the State in Rural Kazakhstan // *Etudes rurales*. – 2017. – № 200. – P. 196-219 URL: <https://journals.openedition.org/etudesrurales/11762> (accessed: 28.03.2025).

3. Bacherikov P. Nomadic Pastoralism, Colonization and Conflict in Central Asia: Job Market Paper (Electronic resource) // UC Berkeley Haas. – Nov. 12, 2024. – P. 1-43. – Available at: https://pbacherikov.github.io/pdfs/pbacherikov_colonialism_JMP.pdf (accessed: 27.03.2025).

4. Mombayeva D. Lessons for Good Citizenship: Creating Attachments and Sense of Belonging in the Multi-ethnic Countryside of Kazakhstan: Master's thesis / University of Calgary. – Calgary, 2020. – 156 p. URL: <https://ucalgary.scholaris.ca/items/9e6a5bc0-d9d0-48b0-ae48-5c3b47913ab5> (accessed: 28.03.2025).

5. Aldashev G., Guirkinger C. Colonization and changing social structure: Evidence from Kazakhstan // *Journal of Development Economics*. – 2017. – V. 127. – P. 413-430. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2016.12.005> (accessed: 28.03.2025).

6. Ibadildin N. Kazakh Nomads: Thousand-Year Routes, Environment and Political Oppression // *Geography of Time, Place, Movement and Networks*. V. 2. – 2024. – P. 151-171. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-58029-1_8 (accessed: 28.03.2025).

7. Kazieva S. S. Soviet national policy and trust issues in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991): Doctor of Historical Sciences. Moscow: Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, 2015. – 495 p. [In Russian]

8. Samarkin S. V. Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan at the end of the XIX – first quarter of the XX century: dissertation of the Candidate of Historical Sciences / Karaganda State University named after E. A. Buketov. – Karaganda, 2010. – 180 p. [In Russian]

9. Turgay region survey for 1905 / Turgay Regional Statistical Committee. Orenburg: B. Breslin Printing House, 1905. 22, (59) p.: tab. [In Russian]

10. RGIA. F. 1291. Op. 84. D. 34. [In Russian]
11. CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2822. [In Russian]
12. CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2827. [In Russian]
13. CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 319. [In Russian]
14. Kudaibergenova J. A. The resettlement policy of the Russian Empire: socio-demographic consequences for the Steppe region (the second half of the 19th – early 20th centuries) // Scientific Collection «InterConf». – 2020. – № 3 (39). – Pp. 1182-1191. [In Russian]
15. Lyapanov A. V. The state village from the reform of P. D. Kiselyov to the reform of 1866 (on the example of the Vladimir province) // Historical and economic research. – 2021. – Vol. 22, № 3. – Pp. 408-429. [In Russian]
16. Lyapanov A. V. Serfs of the Russian state or free rural inhabitants? (on the example of the state peasants of the Vladimir province in 1841-1866) // Historical and economic research. – 2020. – Vol. 21, № 2. – Pp. 228-250. [In Russian]
17. Otepova G. E. Organization and implementation of a new management system in Kazakhstan during the accession to the Russian Empire // State management apparatus in the Romanov Empire: the effectiveness of government structures and bureaucracy. Pavlodar: Pavlodar Pedagogical University. – 2021. – Pp. 194-199. [In Russian]
18. Bektayeva I. B. The formation and development of the colonial system in Kazakhstan in the 19th century // In the world of Science and Education. – 2025. – № 15 (January). – Pp. 22-27. [In Russian]
19. Anisimova I. V. The judicial system of the Steppe region in the conditions of frontier modernization (the end of the XVIII – XX centuries) // Proceedings of the Altay State University. – 2024. – № 2 (134). – 496 p. [In Russian]
20. Vasiliev D. V. Reorganization of Kazakh public administration in the context of Stolypin agrarian reform // Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University. – 2019. – № 4 (32). – Pp. 80-89. [In Russian]
21. Gritsay V. V. The resettlement policy of the Russian Empire at the beginning of the 20th century: on the development of domestic migration legislation // Society and law. – 2020. – № 2 (72). – Pp. 129-133. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pereselencheskaya-politika-rossiyskoy-imperii-v-nachale-xx-veka-k-voprosu-o-razvitii-otechestvennogo-migratsionnogo-zakonodatelstva> (accessed: 28.03.2025). [In Russian]
22. Vasilchenko O. A., Petrova O. A. Implementation of the state policy on the organization of life activities of immigrants in the Russian Far East (1860-1917) // Power and management in the East of Russia. – 2009. – № 4. – Pp. 78-82. [In Russian]
23. Alimbay N. A., Fazylzhanova A. M., Smagulov B. K., Rysbergen K. K. Strengthening the Peasant Colonization of the Kazakh Krai in the Period of the Stolypin Agrarian Reform (1906-1917) // Bylye Gody. – 2023. – Vol. 18, №. 4. – P. 2075-2095 URL: https://bg.cherkasgu.press/journals_n/1701640209.pdf (accessed: 28.03.2025).
24. Kryzhanovsky S. E. Notes of a Russian conservative // Questions of History. – 1997. – № 4. – Pp. 107-126. [In Russian]
25. Tomohiko U. The views of the tsarist generals on nomads and their «belligerence» (regarding the unfulfilled plan to form a mounted militia in Turkestan) // Urbanization and Nomadism in Central Asia: History and problems. Proceedings of the International Conference. Almaty: Dyke Press. – 2004. – Pp. 194-209. [In Russian]
26. Shcherbina F. A. Kyrgyz nationality in places of peasant resettlement. St. Petersburg. – 1905. – 321 p. [In Russian]
27. Belous S. G. The agrarian issue in Kazakhstan in the late 19th – early 20th centuries and its reflection in the course «History of Kazakhstan»: PhD thesis. Almaty: Kazakh National Pedagogical University named after Abay. – 2019. – 212 p. [In Russian]

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.09.03

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(3)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.008>

Кирилл Феферман *¹

¹PhD, профессор Ариэльский университет (Израиль)

**ТУРЦИЯ В ПЛАНАХ ГЕРМАНИИ В ХОДЕ ОПЕРАЦИИ «БАРБАРОССА»
(1941 г.)**

Аннотация

Статья посвящена анализу роли Турции в стратегических планах нацистской Германии в ходе операции «Барбаросса» в 1941 году. Исследование показывает, что Анкара занимала ключевое геополитическое положение на стыке Европы, Азии и Ближнего Востока, контролируя проливы Босфор и Дарданеллы и обладая выходом к кавказским и ближневосточным нефтяным районам. Германия стремилась вовлечь Турцию в антисоветскую коалицию либо обеспечить её дружественный нейтралитет, чтобы разгрузить южный фланг наступления и ограничить британское влияние в регионе. На основе германских дипломатических документов, турецких архивов, мемуаров и современных исследований рассматриваются дипломатические контакты, пропаганда и разведывательная деятельность Рейха, а также реакция турецкого руководства на начало войны. Особое внимание уделено германо-турецкому договору о дружбе от 18 июня 1941 г. и нереализованному плану «Гертруда». Автор приходит к выводу, что политика осторожного нейтралитета Турции, реализованная президентом Исметом Инёню, лишила Германию возможности использовать Анкару как союзника, но позволила Турции укрепить свои позиции в международных отношениях, сохранив суверенитет и избежав вовлечения в мировой конфликт.

Ключевые слова: Турция, операция «Барбаросса», Вторая мировая война, германо-турецкие отношения, Исмет Инёню, дипломатия, нейтралитет, германская пропаганда, план «Гертруда», Кавказ.

Kirill Feferman *¹

¹PhD, Professor, Ariel University (Israel)

TURKEY IN GERMANY'S PLANS DURING OPERATION BARBAROSSA (1941)

Abstract

The article examines the role of Turkey in Nazi Germany's strategic calculations during Operation Barbarossa in 1941. Positioned at the crossroads of Europe, Asia, and the Middle East, Turkey's geopolitical significance was defined by its control of the Bosphorus and Dardanelles straits and its proximity to vital oil regions in the Caucasus, Iraq, and Iran. Berlin sought to integrate Turkey into the anti-Soviet coalition or at least secure its friendly neutrality, which would ease pressure on the Wehrmacht's southern flank and limit British influence in the region. Drawing on German diplomatic records, Turkish archival materials, memoirs, and contemporary research, the article analyzes diplomatic negotiations, propaganda, and intelligence operations aimed at Ankara, as well as the Turkish leadership's response to the outbreak of the German-Soviet war. Particular attention is paid to the German-Turkish Treaty of Friendship signed on June 18, 1941, and the unrealized "Gertrude" plan. The findings suggest that Turkey's policy of cautious neutrality, orchestrated by

President İsmet İnönü, prevented Germany from exploiting Turkish resources and territory, while simultaneously allowing Ankara to strengthen its international standing and safeguard national sovereignty. Thus, Turkey functioned as a “non-activated reserve” in Hitler’s strategy, illustrating the limits of German diplomacy in the context of World War II.

Keywords: Turkey, Operation Barbarossa, World War II, German-Turkish relations, İsmet İnönü; diplomacy, neutrality, Nazi propaganda, Plan “Gertrude”, Caucasus.

Кирилл Феферман *1

PhD, профессор, Ариэль университеті (Израиль)

ГЕРМАНИЯНЫҢ «БАРБАРОССА» ОПЕРАЦИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОСПАРЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ (1941 ж.)

Аңдатпа

Мақалада 1941 жылы жүзеге асқан «Барбаросса» операциясы аясындағы нацистік Германияның стратегиялық жоспарларында Түркияның алатын орны қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Анкараның Еуропа, Азия және Таяу Шығыс түйісінде орналасқан ерекше геосаяси жағдайын, Босфор мен Дарданелл бұғаздарын бақылауда ұстауын, сондай-ақ Кавказ бен Таяу Шығыстағы мұнайлы аймақтарға жақындығын көрсетеді. Германия Түркияны антикеңестік коалицияға тартуға немесе ең болмағанда оның достық бейтараптығын қамтамасыз етуге ұмтылды. Бұл Рейхтің оңтүстік қанатын жеңілдетіп, аймақтағы британдық ықпалын әлсіретуге мүмкіндік берер еді. Мақалада герман дипломатиялық құжаттарына, түрік мұрағаттарына, мемуарларға және заманауи зерттеулерге сүйене отырып, Германияның дипломатиялық байланыстары, үгіт-насихат және барлау қызметі, сондай-ақ соғыс басталғандағы түрік басшылығының ұстанымы талданады. Ерекше назар 1941 жылғы 18 маусымдағы Германия мен Түркия арасындағы достық келісіміне және жүзеге аспаған «Гертруда» жоспарына аударылады. Автордың қорытындысы бойынша, президент Исмет Инөнү жүргізген сақ бейтараптық саясаты Германияға Түркияны одақтас ретінде пайдалану мүмкіндігінен айырды, алайда Анкараға халықаралық аренадағы беделін нығайтып, егемендігін сақтап, жаһандық соғысқа тартылмауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Түркия, «Барбаросса» операциясы, Екінші дүниежүзілік соғыс, герман-түрік қатынастары, Исмет Инөнү, дипломатия, бейтараптық, герман насихаты, «Гертруда» жоспары, Кавказ.

Введение. Операция «Барбаросса», инициированная нацистской Германией 22 июня 1941 года, представляла собой один из самых амбициозных и трагических военных планов в истории человечества. Это было массированное вторжение в Советский Союз, направленное на уничтожение Красной Армии, захват европейской части СССР и установление гегемонии Третьего рейха на Востоке. План, названный в честь императора Священной Римской империи Фридриха I Барбароссы, учитывал не только военные аспекты, но и широкий геополитический контекст, включая роль соседних государств. Среди них Турция занимала особое место благодаря своему стратегическому положению на стыке Европы, Азии и Ближнего Востока.

Турция, сохранявшая нейтралитет в начале Второй мировой войны, рассматривалась Берлином как потенциальный союзник или, по крайней мере, как дружественный нейтрал, способный облегчить доступ к кавказским нефтяным ресурсам, ослабить британское влияние в регионе и обеспечить безопасность южного фланга наступления. Геополитическое значение Анкары определялось контролем над проливами Босфор и Дарданеллы, которые регулировали доступ из Черного моря в Средиземное, близостью к нефтеносным районам Ирака, Ирана и Баку, а также возможностью создания давления на советский Кавказ и британские позиции в Египте, Палестине и Ираке. В контексте «Барбароссы» Германия стремилась использовать Турцию для отвлечения советских сил на юге, предотвращения британских операций через Средиземноморье и формирования антисоветского фронта на Ближнем Востоке.

Данная статья, развивая темы, намеченные в исходном документе, глубоко анализирует дипломатические контакты, разведывательную и пропагандистскую деятельность Германии в отношении Турции в 1941 году, а также реакцию турецкого руководства на начало германо-советской войны. Основываясь на исторических источниках, включая документы германской дипломатии, турецкие архивы, мемуары ключевых фигур и современные исследования, мы рассмотрим, как Берлин пытался интегрировать Турцию в свои стратегические планы и почему Анкара предпочла политику осторожного нейтралитета. Предложенный анализ позволит углубить понимание роли Турции как «нереализованного резерва» в германской стратегии, подчеркнув прагматизм внешней политики президента Исмета Инёню и влияние глобальных событий на региональные отношения.

Материалы и методы.

Материалы. Основу исследования составили разнообразные исторические источники. Использованы дипломатические документы и директивы нацистской Германии, включая материалы Министерства иностранных дел и Верховного командования вермахта (ОКВ). Также привлекались отчёты Абвера и переписка между Адольфом Гитлером и президентом Турции Исметом Инёню. Важное значение имели турецкие архивные материалы и публикации в прессе («Vatan», «Cumhuriyet», «Ulus»), отражающие восприятие германской политики в Анкаре. В работе проанализированы воспоминания ключевых политических и военных деятелей (Франца фон Папена, Февзи Чакмака и др.). Дополнительно рассмотрены современные исследования на русском, английском, немецком и турецком языках, что позволило сопоставить различные историографические подходы. Историография темы разнообразна: советские исследования акцентировали антисоветскую направленность турецко-германских связей, западные работы подчеркивают балансирование Анкары между блоками, а современные турецкие и европейские анализы фокусируются на экономических и военных аспектах. Немецкие источники, такие как дневники Гальдера и документы ОКВ, раскрывают стратегические расчеты Берлина, в то время как турецкие архивы, включая газету Vatan, освещают восприятие этих планов в Анкаре. Мы опираемся на ключевые документы, такие как германо-турецкий договор о дружбе от 18 июня 1941 года, директивы ОКВ (Верховного командования вермахта) и отчеты Абвера (германской военной разведки), чтобы реконструировать события. Кроме того, статья включает сравнительный анализ с позициями других нейтральных стран, и рассматривает альтернативные сценарии развития событий, если бы Турция присоединилась к Оси.

Методы. В исследовании применялся комплексный междисциплинарный подход. Использован историко-сравнительный метод для сопоставления позиций Германии и Турции в период подготовки и реализации операции «Барбаросса». Контент-анализ печатных источников позволил выявить особенности пропагандистской риторики и её восприятия в турецком обществе. Историко-генетический метод применялся для выявления предпосылок германо-турецких отношений в предвоенный и военный периоды. Критический анализ мемуарных и дипломатических материалов обеспечил выявление противоречий между официальными декларациями и реальной политической практикой. Такой методологический инструментарий позволил комплексно рассмотреть место Турции в стратегических планах Германии и оценить факторы, обусловившие её сохранение политики нейтралитета.

Обсуждения. Введение в тему требует понимания предыстории: после Первой мировой войны, где Османская империя была союзником Германии, новая Турецкая Республика под руководством Мустафы Кемаля Ататюрка стремилась к независимости и модернизации. К 1939 году Турция подписала союзные договоры с Великобританией и Францией, но после падения Франции в 1940 году Анкара начала маневрировать, укрепляя экономические связи с Рейхом. Это балансирование стало ключевым в 1941 году, когда Гитлер стал вплотную готовиться к реализации плана «Барбароссы». План операции, утвержденный директивой №21 от 18 декабря 1940 года, предполагал участие союзников таких как Румынии и Финляндии, но Турция виделась как косвенный фактор, способный обеспечить фланговую безопасность и ресурсы. Турецкие источники подчеркивают, что Анкара осознавала угрозу, особенно после балканской кампании Германии, и стремилась избежать вовлечения в боевые действия.

Результаты. Исторический фон германо-турецких отношений до 1941 года

Германо-турецкие отношения имеют глубокие корни, восходящие к XIX веку, когда Пруссия и Османская империя сотрудничали в экономической сфере. Во время Первой мировой войны Германия и Турция были союзниками в Центральных державах, что привело к совместным операциям на Ближнем Востоке и в Галлиполи [1]. Поражение в войне и распад Османской империи не прервали связей: в 1920-е годы Веймарская республика помогала Турции в индустриализации, а с приходом нацистов в 1933 году экономическое сотрудничество усилилось.

В предвоенный период нацистская Германия видела в Турции и новую восходящую звезду международной политики, во всем отстаивающую свой суверенитет [2], не только экономического партнера, но и геополитического актора для расширения влияния на Ближнем Востоке и в Черноморском бассейне. С 1933 по 1939 год Берлин активизировал торговлю: Германия поставляла Турции промышленное оборудование, оружие и технологии в обмен на хромовую руду, необходимую для производства стали. К 1939 году Турция стала ключевым поставщиком хрома для Рейха, обеспечивая до 50% немецкого импорта этого стратегического сырья. Это экономическое партнерство дополнялось культурными и военными связями: немецкие инструкторы обучали турецкую армию, а пантуркистские идеи среди турецкой элиты находили отклик в нацистской идеологии «арийского превосходства».

Геополитические расчеты Берлина основывались на нескольких факторах. Во-первых, контроль Турции над проливами Босфор и Дарданеллы позволял блокировать выход советского Черноморского флота в Средиземное море, что было критично для обеспечения морских коммуникаций Оси. Согласно Конвенции Монтрё 1936 года, Турция регулировала проход военных кораблей, и Берлин стремился к благоприятному режиму. Во-вторых, близость Турции к нефтеносным районам Баку делала ее потенциальным плацдармом для операций против СССР. В-третьих, исторические противоречия между Турцией и Советским Союзом, включая территориальные споры по Карсу, Ардагану и Нахичевани, могли быть использованы для антисоветской пропаганды и создания давления на южном фланге.

В период советско-германского сближения (1939-1941 гг.), ознаменованного пактом Молотова-Риббентропа от 23 августа 1939 года, Германия балансировала между давлением на Турцию и заверениями в отсутствии угрозы. После начала войны в сентябре 1939 года Турция подписала англо-франко-турецкий союзный договор 19 октября 1939 года, обязуясь помогать в случае агрессии в Средиземноморье. Однако Берлин сумел нейтрализовать его влияние, подчеркнув нейтралитет Анкары и предлагая экономические льготы. К весне 1941 года, с подготовкой «Барбароссы», расчеты изменились: Германия стремилась к дружественному нейтралитету Турции, чтобы обезопасить южный фланг и предотвратить британское вмешательство через Средиземноморье.

Разработка плана «Барбаросса» началась в июле 1940 года, после падения Франции. Директива №21 от 18 декабря 1940 года предусматривала участие союзников, включая Румынию и Финляндию, но Турция рассматривалась как косвенный фактор. В марте 1941 года, во время балканской кампании, Германия оккупировала Югославию и Грецию, что усилило давление на Турцию. Болгаро-турецкая декларация о ненападении от 17 февраля 1941 года была приветствована в Берлине как шаг к стабилизации региона. Гитлер, в своих инструкциях, подчеркивал необходимость «политической подготовки» для вовлечения Турции, включая обещания территориальных приобретений на Кавказе.

В ранневоенных расчетах Берлина Турция фигурировала в планах по захвату Суэцкого канала и нефтяных полей Ближнего Востока. Провал итальянской кампании в Греции в октябре 1940 года вынудил Германию вмешаться (операция «Марита» в апреле 1941 года), отвлекая силы от «Барбароссы». Тем не менее, Берлин надеялся на турецкую поддержку в случае успеха на Востоке, предлагая Анкаре роль в «новом порядке» Европы. Экономическая зависимость Турции от Германии росла: в 1940 году объем торговли достиг 100 млн рейхсмарок, с преобладанием немецкого экспорта оружия, танков и авиации в обмен на хром и хлопок.

Турецкая сторона, под руководством президента Инёню, преемника Ататюрка, вела сложную игру. Анкара стремилась извлечь выгоду от соперничества блоков, укрепляя армию (до 1 млн солдат к 1941 году) и избегая вовлечения в войну. Внутри страны существовали прогерманские настроения среди военных и интеллектуалов, вдохновленных пантуркизмом – идеей объединения тюркских народов, включая те, что находились под советским контролем. Однако Инёню, опираясь на кемалистские принципы нейтралитета, сдерживал эти тенденции, опасаясь британского и советского ответа. Турецкие источники, такие как архивы о переписке Инёню с Гитлером, подчеркивают, что Анкара видела в Германии угрозу, но использовала дипломатию для маневра.

Германо-турецкие отношения накануне «Барбароссы»[3]

К весне 1941 года Турция официально придерживалась нейтралитета, закрепленного договорами с Великобританией (1939) и Германией (договор о дружбе 1929 года, продленный). Однако экономическая зависимость от Рейха была значительной: Германия обеспечивала 40% турецкого импорта машин и оружия. Берлин поставлял танки Panzer II, артиллерию и авиацию Heinkel He 111, в обмен получая хром, необходимый для производства танков и самолетов. Это партнерство подчеркивалось в пропаганде как «традиционная дружба» между двумя нациями.

Дипломатическое присутствие Германии в Турции усилилось: посольство в Анкаре под руководством Франца фон Папена, бывшего канцлера Веймарской республики и вице-канцлера при Гитлере, координировало разведку и влияние на прессу. Фон Папен, известный своими консервативными взглядами и опытом в Османской империи во время Первой мировой, вел переговоры о сближении, подчеркивая общие интересы против «большевизма». В марте 1941 года он встретился с турецким министром иностранных дел Шюкрю Сараджоглу, обсуждая гарантии безопасности проливов и возможные территориальные уступки на Кавказе в случае войны с СССР. Немецкие источники, такие как мемуары фон Папена, отмечают его усилия по убеждению Анкары в выгоде от альянса.

Турция, в свою очередь, маневрировала между блоками. В феврале 1941 года турецко-болгарская декларация о ненападении стабилизировала балканский фронт, но вызвала подозрения в Лондоне. К маю 1941 года, с приближением «Барбароссы», Германия усилила давление: министр иностранных дел Иоахим фон Риббентроп предлагал Турции присоединиться к Тройственному пакту (Германия, Италия, Япония), обещая защиту от советской угрозы и экономические льготы. Анкара благоразумно откладывала решение, ссылаясь на необходимость консультаций с союзниками.

Кульминацией дипломатических усилий стал германо-турецкий договор о дружбе и ненападении от 18 июня 1941 года, подписанный фон Папеном и Сараджоглу в Анкаре. Этот документ, заключенный всего за четыре дня до нападения на СССР, обязывал стороны уважать территориальную целостность, развивать экономические связи и избегать агрессии. Турция заключила его с согласия Великобритании, сохранив союзные обязательства, что, как оказалось в дальнейшем, делало договор скорее декларативным. Гитлер полагал, что он обезопасит его южный фланг, позволив сосредоточить все силы для борьбы с Советским Союзом, но Анкара смогла использовать его для маневрирования, получив драгоценное время для оценки ситуации.

Внутри Турции договор вызвал разногласия: прогерманская фракция среди генералов, включая начальника генштаба Февзи Чакмака, видела в нем шаг к альянсу; другие, как премьер-министр Рефик Сайдам, опасались изоляции и контрмер со стороны анти-германского альянса. Президент Инёню успешно балансировал между этими силами, проведя мобилизацию на границе с Болгарией и Кавказом и одновременно сохранив приемлемые отношения со всеми враждующими странами. Советский Союз, осведомленный о немецко-турецких переговорах, выразил недовольство, но не разорвал отношений, осознавая прагматизм Анкары. Турецкие источники, включая переписку Инёню с Гитлером от марта 1941 года, показывают, что Анкара использовала эти контакты для получения гарантий безопасности.

Переписка Гитлера и Инёню как предвестник «Барбароссы»

Одним из ключевых эпизодов в германо-турецких отношениях накануне «Барбароссы» стала переписка между Адольфом Гитлером и Исметом Инёню в марте 1941 года. Это обмен письмами произошел в контексте подготовки Германии к балканской кампании и отражал попытки Берлина успокоить Анкару перед наступлением на Востоке.

1 марта 1941 года Гитлер написал Инёню, заверяя, что немецкие войска, входящие в Болгарию, не приблизятся к турецким границам и что Германия не имеет территориальных претензий к Турции. Он подчеркнул, что действия Германии направлены против британского доминирования в Европе, а не на территориальные завоевания, и заверил, что присутствие в Болгарии и Румынии временное, для противодействия британским шагам в Греции. Гитлер вспомнил прошлое турецко-германское сотрудничество во время Первой мировой войны и выразил надежды на будущие экономические связи и мирный послевоенный порядок, подчеркнув отсутствие конфликта интересов.

Письмо было доставлено Инёню 4 марта 1941 года фон Папенем в Чанкайском дворце. Инёню выразил благодарность, отметил гарантии о расстоянии от границ и подтвердил приверженность Турции альянсу с Британией и Францией, выразив обеспокоенность болгарскими движениями.

12 марта 1941 года Инёню ответил, благодаря за письмо и подтверждая стремление Турции к независимости и миру в соответствии с союзными обязательствами. Он отметил политику Турции по сохранению Балкан от войны, принял заверения Германии о ненападении при условии уважения безопасности Турции и выразил надежду на нормализацию отношений.

Эта переписка снизила турецкие опасения, способствовала дипломатии и привела к договору о ненападении 18 июня 1941 года [4]. Она также повлияла на отношения с союзниками, усилив поддержку Британии, и привела к турецко-советской декларации о нейтралитете 25 марта 1941 года, отражая стратегию Турции по избежанию конфликта.

План «Гертруда»: Немецкие планы по захвату Турции

Среди немецких планов, связанных с «Барбароссой», особое место занимает операция «Гертруда» – план по захвату Турции, разработанный в 1941 году. Этот план был частью более широкой стратегии по обеспечению южного фланга и доступа к Кавказу, но не был реализован из-за приоритета «Барбароссы».

Операция «Гертруда» планировалась на конец 1942 года и должна была длиться пять недель. Она включала атаку четырьмя пехотными дивизиями из Дании, поддержанными артиллерийской бригадой, с севера Турции. Кригсмарине предоставляла 27 кораблей в Эгейском море и на Додеканесе. Другие силы должны были десантироваться из Кавалы, Болгарии и по Черному морю. Атаки планировались также из Сирии, северного Ирака и Армении для окружения Турции. Бомбардировщики из Батума и резервы в юго-западной Грузии были готовы к контратаке.

План был связан с «Барбароссой», но ОКХ отметил, что ресурсы нужны для СССР, и дипломатия предпочтительнее для Баку. Договор 18 июня 1941 года отложил план. Отмена произошла из-за Сталинграда, неудач на Кавказе, продвижения Красной Армии и поражения Роммеля в Эль-Аламейне.

Турецкие источники, такие как газета Vatan (27 июля 1941), сообщали о захваченных советскими войсками немецких документах с картами турецких военных объектов, подтверждающих подготовку вторжения.

Барбаросса: немецкие ожидания от Турции

По предположениям Министерства Иностранных Дел Германии и командования Сухопутных войск (ОКВ), отвечавшим за проведение операции «Барбаросса», в идеале Турцию нужно было убедить присоединиться к военной кампании против Соединенного Союза. Вместе с тем, указывалось, что это непростой процесс ввиду сложных геополитических

обстоятельств, в которых оказалась Турция. Фактически признавалось, что наряду с немецким давлением, Турция подвергалась и будет подвергаться никак не меньшему прямому военному давлению со стороны других стран, с которыми у нее были общие границы. Речь шла об английском давлении (со стороны Ирака, а также с начала июня 1941 г. и со стороны Сирии, захваченной англичанами [5]), а также наверняка окажется под давлением со стороны Советского Союза.

Поэтому на промежуточном этапе, который ожидалось, что продлится на весь период осуществления операции «Барбаросса», Германия могла удовлетворяться и дружественно расположенной по отношению к ней Турцией. Предусматривался целый ряд мер пропагандистского и военно-политического характера для закрепления такого положения дел. В пропагандистском плане речь шла о необходимости завоевания доверия советских народов тюркского происхождения как на территориях, которые будут завоеваны Вермахтом, так и из числа военнопленных-красноармейцев.

В военно-политической плоскости предполагалось завлечь Турцию перспективами возвращения ей территорий, к которым она была исторически и культурно близка, прежде всего в Закавказье. Вместе с тем, эта часть немецких планов сталкивалась с другой составляющей «Барбаросса», основывавшейся на идее самодостаточности, согласно которой Германия была в состоянии самостоятельно захватить все необходимые ей советские территории, а захватив их, не имело смысла ни с кем делиться новыми приобретениями, особенно теми из них, которые как нефтеносные района Кавказа, имели стратегический характер [6].

Турция и начало германо-советской войны

22 июня 1941 года Германия начала операцию «Барбаросса»[7], нанеся удар по СССР силами трех групп армий: «Север» (фон Лееб), «Центр» (фон Бок) и «Юг» (фон Рундштедт). Вторжение стало серьезным испытанием для турецкого нейтралитета: Анкара официально объявила о невмешательстве [8], но в первые дни войны германская дипломатия активизировала усилия по вовлечению Турции в конфликт.

Ключевые аргументы Берлина включали неизбежность поражения СССР в «молниеносной войне» (блицкриг), возможность территориальных приобретений на Кавказе (Азербайджан, Грузия, Армения) и устранение советской угрозы. Фон Папен в телеграммах Риббентропу подчеркивал, что Турция может отвлечь до 20 советских дивизий на юге, облегчив продвижение группы армий «Юг» к Дону и Волге. Гитлер инструктировал дипломатов обещать Анкаре роль в разделе советских территорий, включая регионы, населенные тюркскими народами [9].

Турецкая пресса, контролируемая государством, освещала события сдержанно, но с акцентом на германские успехи. Газеты «Cumhuriyet» и «Ulus» публиковали карты наступления, статьи о «слабости большевизма» и интервью с пантуркистами. Однако Анкара воздержалась от резких шагов: Инёню отверг предложения о размещении войск на границе, ограничившись мобилизацией. В июле 1941 года, с захватом Минска, Риги и Киева, Германия усилила давление: предлагались поставки оружия взамен на поставки турецкого хрома.

Турция ответила мобилизацией, но сохранила нейтралитет, опасаясь британского вторжения через Сирию или Ирак. Подавление Анголией восстания Рашида Али в Ираке в мае 1941 года показал Турции, что Англия не чужда идее резких военных операций в регионе. К августу 1941 года, когда «Барбаросса» забуксовала под Смоленском, Турция стала вести себя чуть более раскованно, поддерживая контакты и с Москвой, и с Лондоном, но продолжая ориентироваться экономически на Берлин.

В сентябре-октябре 1941 года, с приближением немцев к Москве, Германия попыталась снова втянуть Турцию войну: фон Папен предлагал последней операции на Кавказе. Инёню отклонил это предложение, ссылаясь на договор с Британией.

Пропаганда [10] и разведка

Пропаганда была ключевым инструментом германской политики в Турции. Министерство пропаганды Геббельса координировало материалы о неспособности СССР выстоять в войне, неизбежности германской победы и очевидных выгодах для Турции. Пропагандистские каналы включали прессу, радио и кино: так фильм «Победа на Западе», посвященной победе Германии над Францией, демонстрировался в Стамбуле.

Германия не жалела денег на пропаганду в Турции, на которую была выделена более, чем значительная сумма в 2 млн рейхсмарок. Немецкая пропаганда особенно активно продвигала идею пантуркизма или общности всех тюркских народов. Стремясь нащупать канал воздействия прежде всего на националистические круги в турецком руководстве и общественности, смутно намекалось, что под покровительством нацистской Германии возникнет и будет процветать «Великий Туран»[11], некая политическая структура с нечетко очерченными границами, но в к которой точно найдется место и Турции, и освобожденным от большевистского ига тюркским народом Советского Союза.

Немецкая разведка,[12] а Турция по причине своего нейтралитета превратилась в период войны в один из важнейших мировых центров, в которых сошлись разведывательные интересы обоих противоборствующих блоков, собирала данные о советских силах на Кавказе и британских позициях. Абвер имел агентуру в турецком генштабе; агенты в Стамбуле отслеживали поставки вооружения через проливы.

Немецкие военно-морские операции в Черном море и давление на Турцию

Во время «Барбароссы» Германия стремилась использовать Черное море для оказания давления на Турцию. В 1941-1942 годах итальянские и немецкие подводные лодки были введены в регион для операций против советского черноморского флота, прежде всего, в районе Крыма. Вместе с тем, эти действия со стороны Германии и Турции, поскольку они проводились в противоречии с договором Монрьё, привели к трениям с Турцией, поскольку Британия и Советский Союз обвинили последнюю в том, что она преднамеренно закрыла глаза на грубейшее нарушение Германией и Италией соглашений о порядке мореплавания в проливах.

На более позднем этапе войны, когда баланс сил в регионе начал меняться не в пользу Германии, Турция предприняла ряд антигерманских действий. Так экипажи немецких подводных лодок U-19 и U-20, которые оказались потоплены в турецких территориальных водах, были интернированы до окончания войны в 1945 году [13].

Реакция турецкого руководства

Правительство президента Инёню придерживалось прагматизма: начавшееся в начале операции «Барбаросса» ослабление СССР предоставляло Турции известный шанс на усиление ее позиций по отношению к северному соседу. Но вместе с тем немецкий блицкриг забуксовал, и ослабление Советского Союза, как оказалось, не привело к его полному поражению. И даже в те недели и месяцы, когда казалось, что Советский Союз находится на грани краха, на западных и южных рубежах Турции находилась английская армия. Таким образом, поддержка Германии Турцией грозила последней в лучшем случае изоляцией, а при худшем для турецкого руководства сценарии и вторжением английских войск на территорию Турции. С другой стороны, немецкая группировка на западных границах Турции по-прежнему являлась источником совершенно явной угрозы, и отмахнуться от немецкого давления для Турции не представлялось возможным. Неудивительно, что турецкое правительство предпочло занять выжидательную позицию в завязавшейся к северу от Турции смертельной схватке между двумя европейскими «тяжеловесами» (каждый из которых по военной мощи существенно превосходил Турцию) и решительно отвергло вступление в войну на стороне одного из блоков [14].

Стоит отметить, что турецкая правящая элита не была однородна. Разногласия в элите: часть военной элиты (Чакмак) видели в Германии союзника; другие опасались попасть в критическую зависимость от одного из блоков. Одновременно с этим у части истеблишмента было чувство, что война предоставляет Турции возможность в той или иной степени удовлетворить свои потаенные территориальные претензии [15].

Пока же в практической плоскости Президент Инёню воспользовался тем, что основные силы крупнейших участников Второй Мировой войны были скованы на полях советско-германской войны и смог в краткие сроки мобилизовать 1,2 млн солдат. Снижение военной угрозы Турции, прежде всего, со стороны Германии привело к усилению контактов с Британией.

Эти шаги в значительной степени свели на нет гипотетическую возможность скоротечной военной кампании против Турции. К осени 1941 года Турция отвергла немецкие просьбы о пропуске войск через свою территорию для того, чтобы они смогли ударить по советскому Закавказью. Одновременно Турция перекрыла пролив Дарданеллы для стран Оси, строго трактуя соглашение Монтрё 1936 года о проливах.

Турция и южный фланг «Барбароссы»

Директива Гитлера №32 (11 июня 1941) предусматривала использование Турции для боевых действий в районе Ближнего Востока после завершения операции «Барбаросса». Официально Турции не отводилось какое-либо место в плане операции. Фактически же Турция своим нейтралитетом обеспечила южный фланг группы армий «Юг», предотвратив возможные атаки на Вермахт с юга. Берлин также надеялся, и эти надежды оправдались, что турецкий нейтралитет явится надежной гарантией закрытия проливов.

В июле-августе, когда у немецких стартегов впервые возникли сомнения в возможности осуществления плана операции в сроки, немецкий посол фон Папен запрашивал разрешение турецкого правительства на проход немецких войск в сторону советского Закавказья. Однако Анкара, умело сочетая воинственную полуофициальную риторику, массовую мобилизацию в армию и умелую дипломатическую игру, сумела переждать тяжелый для нее момент. Провал немецких планов на Кавказе в 1941 году подчеркнул нереализованный потенциал немецко-турецкого военного сотрудничества. Надо подчеркнуть, что в целом в отношениях с Турцией Германия рассматривала и вариант военной операции против последней (операция «Гертруда»), но в конечном счете предпочла дипломатию.

Немецкие планы по Кавказу, вытекающие из логики плана «Барбаросса», включали в себя экономическую эксплуатацию и сотрудничество с кавказскими народами, с учетом турецкого интереса. С точки зрения Германии договор от 18 июня 1941 года вселял надежды на далеко идущий альянс между двумя странами, но Турция разумно предпочла ему «активный нейтралитет». Он мог выражаться в казалось бы в решительных заявлениях, но последние делались лишь за закрытыми дверями. Так турецкий посол Гереде в августе 1941 года обсуждал буферные государства для тюркских народов, а министр иностранных дел Сараджоглу в 1942 году заявлял о турецком интересе к Кавказу. Но публичных обязывающих заявлений по этим вопросам турецкая сторона разумно избегала.

В приведенной ниже таблице схематично указаны основные пункты немецко-турецкого взаимодействия в период действия операции «Барбаросса»:

Аспект	Немецкие планы	Турецкая реакция
Дипломатия	Договор 1941, обещания части советских территорий	Официальный нейтралитет, взаимодействие со странами анти-гитлеровской коалиции, выжидание

Аспект	Немецкие планы	Турецкая реакция
Военные угрозы	«Гертруда», подводные лодки, развертывание немецких войск на западных границах Турции	Мобилизация, закрытие проливов
Экономика	Турецкий хром в обмен на немецкое оружие	Зависимость, но прагматизм
Пропаганда	Пантуркизм, пантуранизм	Сдержанная реакция в прессе

Заклучение

К концу 1941 года Турции удалось с трудом, но сохранить нейтралитет. Роль Турции в операции «Барбаросса» наглядно демонстрирует пределы возможностей немецкой дипломатии: на Турцию оказывалось постоянное давление, однако геополитическая осторожность турецкого руководства, отсутствие у Германии возможности подкрепить свои угрозы развертыванием значительной военной группировки вблизи границ Турции по причине перенаправления их на советско-германский фронт, а также параллельные и вполне реальные угрозы суверенитету Турции со стороны как Англии, так и Советского Союза, предотвратили подключение Турции к операции «Барбаросса». Можно сказать, что само начало операции воспринималось турецким руководством с облегчением, ибо оно фактически означало, что основной удар немецкой военной машины придется не в сторону Ближнего и Среднего Востока (это направление воспринималось как совершенно логичное в контексте одновременно проходящих немецких операций в Северной Африке и на Балканах), с большей долей вероятности через Турцию, а на Советский Союз.

Список использованной литературы:

1. Шон МакМекин. Берлин–Багдадский экспресс: Османская империя и германская борьба за мировое господство. – Кембридж, Массачусетс: Издательство Белкнап при Гарвардском университете, 2010. Вебер Фрэнк Г. Орлы над полумесяцем: Германия, Австрия и дипломатия турецкого союза, 1914-1918. – Итака: Издательство Корнелльского университета, 1970.
2. Штефан Ихриг. Ататюрк в нацистском воображении. – Кембридж, Массачусетс: Издательство Белкнап при Гарвардском университете, 2014.
3. Лотар Крекер. Германия и Турция во Второй мировой войне. – Франкфурт-на-Майне: V. Klostermann, 1964.
4. «Турки и нацисты подписали пакт о дружбе; германо-советское столкновение близко; союзники начали атаку на Дамаск». – Нью-Йорк Таймс, 19 июня 1941 г., с. 1.
5. Кирилл Феферман. «Где кончается Турция и начинается Сирия: геополитика неопределенности, 1939-41» // Журнал иностранных дел Израиля (2025).
6. Хубатти Вальтер. Директивы Гитлера по ведению войны. – Франкфурт-на-Майне: Bernard und Graeffe Verlag für Wehrwesen, 1962. С. 129-134. Г.Г. Тревор-Понер. Секретные беседы Гитлера, 1914-1941. – Нью-Йорк: Farrar, Strauss and Young, 1953. С. 68 (запись от 17 октября 1941 г.), 593 (запись от 26 июня 1942 г.). Генри Пикер. Разговоры Гитлера за столом в ставке фюрера, 1941-1942. – Штутгарт: Seewald Verlag, 1963. С. 272 (8.5.1942), 274 (9.5.1942).
7. Дэвид М. Гланц. Барбаросса: вторжение Гитлера в Россию, 1941. – Чарльстон: Tempus Publishing, 2001. Клинк Эрнст. «Ведение операций» // Германия и Вторая мировая война. Т. 4: Наступление на Советский Союз / под ред. Х. Боога, Й. Фёрстера, Й. Хоффмана, Э. Клинк, Р.-Д. Мюллера, Г. Юбершера. – Оксфорд: Oxford University Press, 1998. С. 525-762.
8. «Турция: сохраняет нейтралитет в войне между нацистами и Советами; более тесные связи с Рейхом планируются в рамках нового торгового договора». – Дэйли Бостон Глоб, 23 июня 1941 г., с. 2.

9. Эти и другие дипломатические документы цитируются по сборнику *Документы германского МИД. Немецкая политика в Турции (1941-1943)*. – Москва: Издательство Иностранной литературы, 1948.

10. Феферман Кирилл, Борис Ковалёв. «Турция и пантюркизм как факторы нацистской стратегии в борьбе против Советского Союза: между политикой и пропагандой» // *Новейшая история России*. Т. 12, №3 (2022). С. 546-562. Феферман Кирилл, Борис Ковалёв. «Исламские и тюркские факторы в германской пропаганде на оккупированной территории России (1941-1944)» // *Новейшая история России*. Т. 10, №2 (2020). С. 348-365. Кючюк Еврен, Мехтап Тюркйылмаз, Алев Айаокур. «Пример нацистской германской пропаганды в Турции: выставки немецкой архитектуры в Анкаре и Стамбуле» // *Журнал анкарских исследований*. Т. 6, №1 (2018). С. 23-38.

11. Манзуруддин Ахмад Х. *Борьба за пустые пространства. Туран-Туркестан-Тибет-Лейпциг: Wilhelm Goldman, 1940. Георг Кляйнов, Райнер Ольциа. Туркестан – политические, исторические и экономические проблемы Центральной Азии. – Лейпциг: Köchler & Amelang, 1942.*

12. Сейди Сулейман. «Разведывательная война в Турции во время Второй мировой войны: нацистский шпион на британской территории в Стамбуле» // *Ближневосточные исследования*. Т. 40, №3 (2004). С. 75-85.

13. Карадоган У. Дж. «Гибель германских подводных лодок в Чёрном море во время Второй мировой войны и вынужденное размещение военных в Турции» // *Исследования по новейшей истории Турции*. Вып. 40 (2021). С. 29-64.

14. Молдадосова А. К., Жаркинбаева Р. С. «Проблема нейтралитета Турции во Второй мировой войне в контексте международных конференций» // *Журнал славянских военных исследований*. Т. 28, №2 (2015). С. 401-413. Корри Гуттихадт. *Турция, евреи и Холокост*. – Кембридж: Cambridge University Press, 2013. С. 29-37. Карл Хайнц Рот. «Берлин–Анкара–Багдад: Франц фон Папен и германская ближневосточная политика во время Второй мировой войны» // В. Г. Шваниц (ред.). *Германия и Ближний Восток: 1871-1945*. – Принстон, Нью-Джерси: Max Wiener Publishers, 2004. С. 199-203. А.Ю. Безугольный. «Ни мира, ни войны: Положение на советско-турецкой границе и меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны» // *Военно-исторический архив*. №5 (41), 2003. С. 53-76. Юджель Гючлю. «Неловкие отношения: внешняя политика Турции по отношению к Советскому Союзу в начале Второй мировой войны» // *Средиземноморский квартал*. Т. 13, №3 (лето 2002). С. 58-93.

15. Манфред Цайдлер. «“Кавказский эксперимент”. Существовала ли директива Гитлера по германской оккупационной политике на Кавказе?» // *Ежеквартальник по новейшей истории*. Т. 53, №3 (2005). С. 475-500.

References:

1. Sean McMeekin. *The Berlin-Baghdad Express: Ottoman Empire and Germany's bid for world power*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2010. Weber Frank G. *Eagles on the crescent: Germany, Austria, and the diplomacy of the Turkish alliance, 1914-1918*. Ithaca: Cornell University Press, 1970.

2. Ihrig Stefan. *Atatürk in the Nazi imagination*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014.

3. Lothar Kreckler, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg*, Frankfurt am Main: V. Klostermann, 1964.

4. “Turks and nazis sign amity pact; german-soviet showdown near; allies open attack on damascus.” *New York Times*, 19 June 1941, p. 1.

5. Kiril Feferman, "Where Turkey Ends and Syria Begins: The Geopolitics of Ambiguity, 1939-41." *Israel Journal of Foreign Affairs* (2025).

6. Hubatsch Walther, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung*, Frankfurt am Main: Bernard und Greaffe Verlag für Wehrwesen, 1962, pp. 129-134. H. G. Trevor-Roper, *Hitler's Secret*

Conversations, 1914-1941, New York: Farrar, Strauss and Young, 1953, pp. 68 (entry from 17 October 1941), 593 (entry from 26 June 1942); Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führer-Hauptquartier, 1941-1942*, Stuttgart: Seewald Verlag, 1963, s. 272 (8.5.1942), 274 (9.5.1942).

7. Glantz David M. *Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941*. Charleston: Tempus Publishing, 2001. Klink Ernst. "The Conduct of Operations." *Germany and the Second World War. Vol. 4: The Attack on the Soviet Union*, H. Boog, J Förster, J. Hoffman, E. Klink, R.-D. Müller, and G. Überschar (eds.). Oxford: Oxford University Press, 1998, pp. 525-762.

8. "Turkey: Remains neutral in war between Nazis and Soviet closer ties with Reich planned under new trade treaty." *Daily Boston Globe*, 23 June 1941, p. 2.

9. Эти и другие дипломатические документы цитируются по сборнику German Foreign Office Documents. *German Policy in Turkey (1941-1943)*. Moscow: Foreign Office Publishing House, 1948.

10. Feferman Kiril, Boris Kovalev. "Turkey and Pan-Turkism as Factors in Nazi Strategy in the Struggle against the Soviet Union: Between Politics and Propaganda." *Modern History of Russia* 12, 3 (2022), pp. 546-562. Feferman Kiril, Boris Kovalev. "Islamic and Turkic Factors in the German Propaganda in the Occupied Territory of Russia (1941-1944)." *Modern History of Russia* 10, 2 (2020), pp. 348-365. Küçük Evren, Mehtap Türkyılmaz, and Alev Ayaokur. "Türkiye'de Nazi Almanyası propagandasına bir örnek: Ankara ve İstanbul'da Alman mimari sergileri." *Ankara araştırmaları dergisi = Journal of Ankara studies* 6, 1 (2018), pp. 23-38.

11. Manzooruddin Ahmad H. *Kapmf um leere Räume. Turan – Turkestan – Tibet*. Leipzig: Wilhelm Goldman, 1940. Cleinow Georg, Olzscha Reiner. *Turkestan – die politisch – historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens*. Leipzig: Köchler & Amelang, 1942.

12. Seydi Süleyman. "The Intelligence War in Turkey During the Second World War: A Nazi Spy on British Premises in Istanbul." *Middle Eastern studies* 40, 3 (2004), pp. 75-85.

13. Karadoğan U.C. "The Sinking of German Submarines in the Black Sea During World War II and the Mandatory Accommodation of Military Personnel in Turkey." *Recent Period Turkish Studies* 0, 40 (2021), pp. 29-64.

14. Moldadossova A. K. and R. S. Zharkinbaeva, "The Problem of Turkey's Neutrality during the Second World War in the Context of International Conferences," *The Journal of Slavic Military Studies* 28, 2 (2015), pp. 401-413; Corry Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 29-37; Karl Heinz Roth, "Berlin-Ankara-Baghdad: Franz von Papen and German Near East Policy during the Second World War," in Wolfgang G. Schwanitz (ed.), *Germany and the Middle East: 1871-1945*. Princeton, NJ: Max Wiener Publishers, 2004, pp. 199-203; А.Ю. Безугольный, «Ни мира, ни войны: Положение на советско-турецкой границе и меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны», *Военно-исторический архив* 5, 41 (2003), стр. 53-76; Yücel Güçlü, "The Uneasy Relationship: Turkey's Foreign Policy vis-à-vis the Soviet Union at the Outbreak of the Second World War," *Mediterranean Quarterly Summer* 13, 3 (2002), pp. 58-93.

15. Zeidler Manfred. "Das 'Kaukasische Experiment'. Gab es seine Weisung Hitlers zur deutschen Besatzungspolitik im Kaukasus?" *Vierteljahre für Zeitgeschichte* 53, 3 (2005) - pp. 475-500.

FTAXP/ MPHTI / IRSTI: 03.09.03
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(78)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.009>

Mehmet Akif Erdogru *¹

¹Prof. Dr., Ege University, Department of History, İzmir, Turkey
E-mail: aerdogru@gmail.com,

ISLAMIZATION IN MONTENEGRO OF BALKANS IN THE SIXTEENTH CENTURY

Abstract

The issue of the spread of Islam in the Balkans remains a historical problem that historians have not yet agreed on. In this research article, I investigated how Islam spread in Montenegro because of Ottoman politics in the sixteenth century. Based mainly on the *Iskenderiye Mufasssal Daftar* and *Mühimme*, a kind of contemporary Ottoman official documents, I concluded that the Ottomans initially spread Islam in Montenegro through military and civilian officials, especially Muslim Ottoman soldiers employed in Montenegrin castles. It appears that Islam did not spread in Montenegro mostly by consent. The Ottoman administration seems to have followed a certain policy of its own for the consensual adoption of Islam by local people. The Ottomans wanted to make Islam permanent by providing tax exemption to new Muslims, granting those positions and rank, enabling them to save land, trying to reduce the pressure of Venice and the Catholic church on the local people, transferring the Muslim population from outside, and establishing foundations such as *zawiyas* and mosques. Despite all this, Islam encountered a great resistance in Montenegro due to the reaction of Venice and the old local feudal families.

Key Words: Balkans, Montenegro, Crne Gore, Islam, Ottomans, Highlanders, Podgorica.

Мехмет Акиф Ердоғру *¹

¹Профессор, тарих ғылымдарының докторы
Эге университеті, Тарих кафедрасы, Измир, Түркия
E-mail: aerdogru@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0647-519X>

XVI ҒАСЫРДАҒЫ БАЛҚАН ТҮБЕГІНДЕГІ ЧЕРНОГОРИЯНЫҢ ИСЛАМДАНУЫ

Аңдатпа

Балқан түбегінде исламның таралу мәселесі – тарихшылар арасында әлі де бір ортақ пікірге келмеген тарихи мәселе болып қала беруде. Бұл зерттеу мақаласында мен XVI ғасырдағы Осман саясаты нәтижесінде исламның Қаратау (Черногория) аумағында қалай таралғанын зерттедім. Зерттеу негізінен Осман мемлекетінің сол дәуірдегі ресми құжаттары – *Искендерие Муфасссал Дафтары* мен *Мюхимме дефтеріне* сүйенеді. Зерттеу нәтижесінде мен ислам дінінің Черногорияға таралуы алдымен әскери және азаматтық шенеуніктер арқылы, әсіресе Черногория бекіністерінде қызмет атқарған мұсылман осман әскерлері арқылы жүзеге асқанын анықтадым. Черногорияда ислам көбіне келісіммен таралды деу қиын. Осман билігі жергілікті халықтың ислам дінін өз еркімен қабылдауына арналған арнайы саясат жүргізгенге ұқсайды. Олар исламды орнықты ету үшін жаңа мұсылмандарға салықтан босату, лауазымдар мен атақтар беру, жер иелену мүмкіндігін ұсыну, Венеция мен католик шіркеуінің жергілікті халыққа қысымын азайту, сырттан мұсылман халықты көшіру, сондай-ақ зәуиялар мен мешіттер сияқты қайырымдылық мекемелерін ашу арқылы әрекет еткен. Алайда, осы шараларға қарамастан, ислам Черногорияда қатты қарсылыққа тап болды, әсіресе Венеция мен жергілікті ескі феодалдық әулеттер тарапынан.

Кілт сөздер: Балқан, Черногория, Қаратау (Crne Gore), Ислам, Османдар, Таулықтар, Подгорица

Мехмет Акиф Эрдогру¹

¹Профессор, доктор исторических наук

Эгейский университет, Кафедра истории, Измир, Турция

E-mail: aerdogru@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0647-519X

ИСЛАМИЗАЦИЯ ЧЕРНОГОРИИ НА БАЛКАНАХ В XVI ВЕКЕ

Аннотация

Вопрос распространения ислама на Балканах остаётся исторической проблемой, по которой среди историков до сих пор нет единого мнения. В данной исследовательской статье я рассмотрел, как ислам распространялся в Черногории в результате османской политики в XVI веке. Основываясь в основном на таких официальных османских документах того времени, как *Искендерийе Муфассал Дафтары* и *Мюхимме дефтери*, я пришёл к выводу, что ислам изначально распространялся в Черногории через военных и гражданских чиновников, особенно через мусульманских османских солдат, размещённых в черногорских крепостях. Похоже, что ислам в Черногории в основном не распространялся добровольно. Османская администрация, по-видимому, проводила определённую политику, направленную на добровольное принятие ислама местным населением. Османы стремились закрепить ислам, предоставляя новым мусульманам налоговые льготы, должности и титулы, возможность сохранять землю, снижая давление Венеции и католической церкви на местных жителей, переселяя мусульманское население из других регионов и создавая религиозные учреждения, такие как завии и мечети. Несмотря на все эти меры, ислам встретил значительное сопротивление в Черногории, особенно со стороны Венеции и старых местных феодальных семей.

Ключевые слова: Балканы, Черногория, Црна Гора (Crne Gore), Ислам, Османы, Горцы, Подгорица

Introduce. When and how Islamization began in the Balkans remains a historical issue on which Balkan historians cannot agree. They have continued to think hard this issue for at least two hundred years. Since Serbian, Albanian, Macedonian and Bosnian historians see Islamization as an important historical argument to prove the legitimacy of their nationality and national state, the issue were remained objectively unresolved. I think every region or country of the Balkans uses Islamization to legitimize its political views. The first academic studies on this subject was carried out on Bosnia. Balkan historians such as Franjo Racki, Ivo Andric, Alexander Solovjev, Nedim Pilipovic, Nenad Filipovic, Adem Handzic, Ahmed S. Alicis and Muhammed Hadzijahic have studied the issue of Islamization that occurred in Bosnia under Ottoman since the late 19th century. One of the most discussed issues by them is whether Islamization in the Balkans was by forced or voluntary. Nedim Pilipovic explains Islamization in terms of Ottoman politics, using Ottoman cadastral registers (*tahrir*). Most Serbian historians, such as Vladimir Stojancevic [1, pp. 29-32], argue that Islamization was mostly by force by Ottomans. In addition, when Islamization began in the Balkans was a subject of separate debate. The main views on this subject was that the Ottoman military and civil administrators caused Islamization. The Balkan people accepted Islam in order not to become prisoners of war. It is states that the *devshirme* system and collecting novice boys (*Acemi oğlani*) from the local people contributed positively to Islamization of Balkans and that Islam gradually spread through Ottoman foundations (*vakf*) and zawiyas. Adem Handcic adds the Vlach factor to all this. They were settled in Bosnia by the Ottoman administration to pressure the Catholics. This triggered the conversion to Islam among non-Muslims of Balkans [2, pp. 231-244].

Objective. As for Montenegro, Professor Mustafa Memis claims that Ottoman soldiers entered Jelac, Srednje, Polimlje and Potarje of Montenegro starting from 1396, and that the Crnojević family, who ruled Montenegro, persistently resisted the Ottoman expansion for 175 years. As a result,

Montenegro was annexed to by the Ottoman administration in 1496 as the Shkodra sanjak. Ulcin and Bar castles were captured by the Ottomans in 1571. The annexation was carried out in four stages with Ottoman soldiers coming from different directions. The first one from Skopje-Pristina-Trepča-Jeleč-Nikšići towards Lim, the second from Skadar towards the Zeta river valley, the third from Herzegovina towards Novi, and the fourth towards Onogošte, Komarnica and Piva [3, pp. 155-185].

Research materials and methods. In my article, the documents about Ottoman Montenegro in the *İskenderiye Tahrir Daftar*, a kind of contemporary official population and tax records of the Ottomans, and the *Mühimmes*, the minutes of the highest court in Istanbul, preserved in the Presidential Ottoman Archives of Turkey, in terms of Islamization. I will put forward the view that Islam began to spread in Montenegro under the Ottoman rule, thanks to seven factors implemented by the Ottoman administration. The first and most important group who spread Islam on Montenegro was the Muslim Ottoman soldiers who stationed in the castles of Montenegro. Many modern historians have noted their role. The second was the role of local people who voluntarily embraced Islam and later became Ottoman fort soldiers. These soldiers, referred to as converts, influenced others around them in their conversion to Islam. Thirdly, the Muslim and non-Muslim population transferred to Montenegro by the Ottoman administration, especially *Haymana* and Vlachs groups, triggered Islamization. Fourth, and one of the most effective politics, was the reward of those who embraced Islam by the Ottoman administration. This reward was in the form of being appointed to certain Ottoman offices and positions, as well as giving local feudal families the opportunity to re-use own agricultural lands. I think this was one of the most important factors in the spread of Islam in Montenegro. With the confiscation of the real estate of the Catholic and Orthodox Churches, some of these agricultural lands began to be allocated to new Muslims who were supporters of the Ottoman Empire. Fifthly, tax exemption was introduced to new Muslims who were supporters of the Ottoman Empire. People living in castles such as Podgorica and Bar of Montenegro were exempted from various taxes by the administration. The sixth was the role of Muslims of the cities of Peja and Shkodra, which were the developed commercial centers of the region, in the Islamization of the Montenegro. Finally, the lack of regular security in the region was Venice's failure to protect the local population. Many Bosnian historians generally attribute the spread of Islam in Montenegro to the politics of Sultan Mehmed the Conqueror (1432-1481), Ottoman sultan who conquered Constantinople. Bosnian-Herzegovinian historian Branislav Durdev (1908-1993) states that Mehmed the Conqueror captured Montenegro and made a vassal to Ottomans, but in 1496, his son, Bayezid founded Ottoman rule in Montenegro strongly. According to Durdev, the regions on the Dalmatian coast of Montenegro were under the rule of Venice Republic, while the inner parts of it were under the control of the Ottomans. Again, according to him, the Ottoman administration exempted the Montenegrins from *jizya* and tithe, two of the main Ottoman taxes. They agreed to pay only a tax called 'filori', a gold coin, per house and field [4, p. 574]. I am hesitant about the accuracy of this view by Durdev. I don't know if this view is valid only for the period of the vassalage or if it covers the entire period of Ottoman administration, but Ottoman documents show that the Ottoman administration always demands *jizya* and tithe from the Montenegrins for the treasury. In fact, many villages of Montenegro rebelled against Ottoman rule in 1579 due to heavy taxation. The Ottoman administration could not suppress these peasant revolts. When the administration collected *jizya* and other taxes from them, it did not want to punish them. In addition, agricultural products produced by Montenegrin peasants were also subject to tax [5, p. 139].

Discussion. I. The castle of Podgorica. The importance of Podgorica (now the capital of Montenegro) to the Ottomans comes from its castle [6, pp. 227-245], weekly market, mosque and the non-Muslim villagers who opposed the Ottoman rule, called *Tagi* (Highlanders), who lived in the surrounding mountains. In addition to a mosque in Podgorica named after Mehmed the Conqueror, in 1530 there was a resident population in the castle of Podgorica consisting of 21 Muslim and 143 non-Muslim households. In 1582, this Muslim population increased to 94 households and the non-Muslim population increased to 167 households. A Wallachian population of 3 households was added to the population of Podgorica.

One of the most important factors contributing to the increase in the Muslim population was the settlement of Muslim population from outside to Montenegro. In the Ottoman cadastral registers, New Muslims (*nev-Muslim*) were given the name *Abdullah* as their father's name. The fact that more than half of the Muslim population of Podgorica had their father's name as Abdullah in 1582 was proof of the significant number of conversions. Another factor that supports conversion to Islam was that, as I wrote above, the castle soldiers and local people were exempt from some important taxes. All inhabitants of the Podgorica castle were exempted from *avariz* and customary taxes in exchange for repairing the existing castle. In addition, Muslims who settled on the outskirts of the castle of Podgorica also undertook the task of repairing the bridges over the Rebnich River passing near Podgorica. Non-Muslims of Podgorica also agreed to work in the repair service of this castle if needed. Five non-Muslim blacksmiths undertook to carry out the iron works of the castle, on the condition that they would not pay tribute or *ispenche* tax. Additionally, 18 non-Muslim men living in the suburb of Podgorica were appointed as *Müsellem*, a type of Ottoman cavalry soldiers. *Müsellems* was among their duties to help Ottoman collectors who came to Podgorica to collect taxes. It seems from Ottoman documents that Islam spread more difficultly among the villagers of Montenegro. In fact, some policies implemented by the Ottomans, such as insisting on tax collection from the Montenegrins, made non-Muslim peasants more angry. Undoubtedly, both Orthodox and Catholic churches of Montenegro should also have a role in keeping the villagers together. These groups, which the Ottoman administration called *Tagis* (Highlanders) and living in the villages in the mountains around the castle of Podgorica, rebelled against the Ottoman administration from time to time and did not want to pay taxes to Ottomans. The duty of these non-Muslim Ottoman soldiers (*Müsellem*) was to go to the Mountaineers together with the Ottoman tax collectors and help collect taxes. It has stated by the Ottoman chroniclers that this Ottoman practice has continued since the time of Firuz Bey (1495-1515), the Ottoman *sanjak* governor of Bosnia and Shkodra. Cavalry soldiers were also obliged to deliver some millet to the castle of Podgorica. All this information shows that the first Muslims of Montenegro were Ottoman castle soldiers and that the administration tried to spread Islam through them. Because a Muslim civilian community began to form, residing in the suburb of Podgorica, under the protection of Muslim cavalry castle soldiers.

II-The Castle of Bar. Bar's importance was due to its existing castle. The Ottoman administration provided tax exemption to the people living in the castle. No one would interfere with the churches inside or outside this castle. Non-Muslims who stayed in the castle voluntarily were exempt from traditional Ottoman taxes. The government would not confiscate their belongings and goods. No recruits would be taken from those living inside or outside the city of Bar and they would not pay *avariz* and customary taxes. In addition, no one would be able to stop those who left their homes but wanted to return to their old places in Bar. Those who had *bastina*, a type of large amount of agricultural land, vineyards and gardens were to pay two gold *filori* per household for the Ottoman treasury. According to the agreement made between Venice Republic and the Ottoman Empire dated 983 Rebiyülevvel (July 1575), *filori* would not be requested from those who did not have a vineyard or garden in Bar. All of the Ottoman soldiers who were employed in the castle of Bar were Muslims. It was also good documented that non-Muslim civil families lived in Bar. In the Altunili region, which consists of 44 villages, only two villages, Lutik and Repiniç villages accepted Islam in 1582. In the Ivraje region, which consists of 16 villages, Islam had not yet spread among the villagers. There was almost no Muslim population in the Jabyak [7, p.], region consisting of 16 villages, the Plopavlik region consisting of 6 villages, and the Hut region consisting of 8 villages in 1582. Apparently, the castle of Bar was an important military center for the spread of Islam in rural areas of Montenegro.

III. Cities of Peja and Shkodra. It is well documented that two cities had an impact on the spread of Islam in Montenegro. One of them was Peja (İpek) and the other was Shkodra (İşkodra). In 1582, Peja was one of the effective administrative and commercial centers of the region, with nearly 300 settlements. The city of Peja, which was allocated to Korkud Bey, the governor of the Dukakin sanjak in 1582, was a predominantly Muslim city consisting of 13 Muslim neighborhoods, 3 of which were non-Muslim quarters. Ottoman Muslim officials with titles such as voivode, kadi, bey and

chelebi founded all of these. The only exception to this was the Muslim neighborhood formed around the mosque built in the name of Mehmed Bey's wife Gülfem Hatun. The town of Peja also had a very small number of non-Muslim *Haymana* who produced shoes. While there were 5 Muslim quarters of Peja in 1530, this number reached 13 in 1582. This shows that Peja was one of the attractive places for the Muslims of this region.

The city of Shkodra was an important Ottoman city with 6 Muslim quarters in 1582. Most of Shkoder's Muslims were tradesmen, craftsmen and civil servants. The town of Shkodra also became a shelter for Muslims migrating from the villages. Almost all of the farms and fields in city center of Shkodra were under Muslim ownership. The right of disposition of the *bashtinas* here was still in the hands of non-Muslims. Non-Muslims who owned these large agricultural lands agreed to pay 300 akça to the *spahi* every year in return for tithe tax. We should point out that there are vineyards and gardens belonging to Muslims in the castle of Shkodra. *Bashtinas* in some villages of Shkodra fell into the hands of Muslims over time, because of Ottoman policy. Farms in the abandoned non-Muslim villages of Shkodra was allocated to Muslims by the Ottoman administration. The agricultural lands of the non-Muslim villages were allocated as fiefs for the Muslim soldiers guarding the castle of Shkodra. In 1582, Islamization was continuing in many villages of Shkodra. It seems that Shkodra was one of the liveliest places in terms of Islamization in the Balkans. The population of villages such as Kriyesha, Hradiyan, Kaminichtur and Kurta was completely Islamized. Garibköy, located in this region, was one of the Muslim villages and agreed to pay filori to the Ottoman treasury. Muslim soldiers also worked some of the land in the abandoned hamlets. Muslim and non-Muslim villagers of Shkodra agreed to repair the bridges, keep the passes open, clear forests and work on state-owned ships on Lake Boyana. Some villagers were migrating to other villages where they saw more income.

IV. The revolt of non-Muslim Peasants of Montenegro. From the *Mühimme* records (attached), it is documented that the rebellions of non-Muslim Montenegrin peasants against the Ottoman rule increased between 1570 and 1583 due to heavy taxation and mal-administration. One of the reasons for this was that the Republic of Venice encouraged the peasants to revolt due to the Cyprus war between 1570 and 1571. In 1583, non-Muslim peasants of Ulgün, Dukakin, Ohrid, Shkodra and Podgorica were in rebellion against Ottoman rule. There was almost no public order in this region. In this environment of insecurity, the slave trade also increased in the region. The villagers were confident that their villages were located in the mountainous regions of Montenegro, and they thought that the Ottoman soldiers would not be able to reach their villages. The villagers blocked the roads and killed the merchants and travelers trading in the area. They usurped their property and responded to the Ottoman soldiers with their weapons. They also raided non-Muslim villages that agreed to pay taxes to the Ottoman treasury and captured their families who agreed to pay taxes. Many villagers had to leave their villages due to this pressure from the Mountaineers. Relations between the Ottoman administration and the Highlanders completely deteriorated. Finally, the Ottoman administration gathered soldiers from the surrounding cities, sent them to Montenegro to suppress the rebellion, and ordered the killing of all rebellious villagers (See attached documents). This extreme practice, I think, prevented or slowed down the conversion of non-Muslim villagers to Islam. Thanks to the support provided to the peasants by both Venice and the church, Islam was unable to penetrate here.

V. Confiscation of the real estate of the Christian monasteries by the Ottoman administration and new legal status of the agricultural lands belonging to the local lords.

I strongly argue that the most important factor in the spread of Islam in Montenegro was the land issue. Because the Ottoman administration, as a dominant power, wanted to allocate the ownership of agricultural lands in Montenegro to its Muslim supporters. This situation enabled some of the local feudals to convert to Islam. We learn from the records in the *Iskenderiye tahrir daftar* that the Ottoman administration seized the monasteries in the region and the fields and vineyards of the monasteries in the surrounding villages. Later, he started to rent these properties to the tenants (New Muslims and Ottoman supporters) on behalf of the state treasury. He also taxed the agricultural products produced by the Montenegrin peasants. The real estate of the Precheste and Isveti Gorgi

monasteries were also confiscated by the government. Agricultural products of the villages of Grila, Gruda, Grinch, Tuza, Midya, Ishpatar, Mazaruk, Samarish, Sirpeska, Dayı Baba, Ivladina, Rogam, Izlanich, Kotuvik, Kakarik, Istayovik, Paylit, Boghat, Dolna, Istovice, Gve Orice of Podgorica taxed. Some villagers had to clear the forests on the shores of Lake Shkodra and open fields. The Ottoman administration rented these newly opened fields on behalf of the state. Those who wanted to live in the center of Podgorica and the outskirts of Medun castle also had to pay a certain tax. The pier on the Moracha River was also taxable. Grila, Gruda, Tuza and Dayı Baba were the villages that had to pay the most taxes, respectively.

The result. The basic policy by the Ottoman administration was to take control of the agricultural lands in Montenegro, give the land to the use of Muslims, and thus provide plenty of income to the treasury. However, this land-based policy generally caused a reaction from local non-Muslim villagers and slowed down the conversion to Islam. In fact, there was extreme resistance against the Ottoman administration in some regions. In other words, as the ownership of the lands belonging to the former non-Muslim feudals, called *bashtina*, gradually passed into the hands of the Muslims because of this policy of the Ottoman administration, the monastery administrators and some local non-Muslim landowners reacted. The source of the problem between Montenegrin Muslims and non-Muslims was the issue of who would dispose of the existing agricultural lands, which deeply affected Islamization. Some of the former local non-Muslim feudals, who wanted to preserve their lands, were forced to embrace Islam in order to regain possession of their old lands under the rule of the new ruling power. Such feudal families and a very small number of peasants began to use both a Muslim individual's name and a non-Muslim individual's name side by side in official correspondence. It is understood from the *Iskenderiye tahrir daftar* that in 1582, two Muslim men named Mustafa Lako and Hüseyin Lako in the Grila village of Podgorica were seen as the people who owned the most agricultural land in the village. Muslims named Ali Andriya and Mehmed Kun from Gruda village were the people with double names who owned the most land. The main purpose of people with personal names such as Mahmud Abdullah, Mustafa Nikola, Mezid Nikola, Rıdvan Raduchko from Tuza village was to protect the right to dispose of their existing lands in the new administration. It is difficult to determine the ethnic origins of these people (identifying as Albanian, Bosnian or Macedonian etc.) from these names. Again, it is understood from same cadastral register that the people of the Hut region were exempt from the obligation to send recruits to the Janissary Corps and pay *avariz* tax in return for the protection of the passes called Kosva and Glava. In 1582, the population in the Hut area was entirely non-Muslim, except for the village of Lubic, which had a mixed population. Islam spread gradually in Montenegro according to the geographical conditions of the region. The center of Budimle, which had a population of 51 households in 1582, was given to Hüseyin, one of the soldiers of Siyavush Pasha, as a fief and was completely non-Muslim. The entire rural population of Budimle, which consisted of thirty-six villages, was non-Muslim. It seems that the princes, Wallachias and *Müsellems* serving in the region were also non-Muslims. It should be noted that the entire population of Chetinah, which consisted of sixteen villages in 1582, was non-Muslim. Islamization was continuing in only four villages in the Kranya region. The entire population of the Klemente region (township), where three settlements were located, consisted of non-Muslims. The population of Focha (Focha does not currently belong to Montenegro), where there were twelve settlements, had not yet been Islamized. Villages of Foka the Great and Foka the Small were in ruins due to lack of public order. The former inhabitants of the region had to leave their villages for this reason. Although the Ottoman administration could not ensure public order in Montenegro, it did not want to leave the right of disposition of agricultural lands to non-Muslims. In 1582, the population of the Lower Gırbelan region was still non-Muslim. It is understood from the documents that this region, where salt, lime and millstone were extracted, was commercially active. The Ottoman administration was trying to collect transit tax from commercial goods passing through this region. The non-Muslim population of the region was defined by the Ottoman administration as Tuzcu (salt miners) and Filorici. These miners working in the salt mines worked as rowers in the Depo and Çırna's saltpans and did not pay taxes to the Ottoman treasury for these services. The population of Rica, which

consisted of 31 villages, was still non-Muslim. It seems that the population of the Chernich and Plasovic regions, which include seventeen villages, is entirely non-Muslim. In 1582, there was no Muslim population in the Marko region, which consisted of nine villages. After the conquest of Shkodra by the Ottomans, non-Muslims in the Marko region, who were documented to have served the Ottoman administration faithfully, were exempt from taxes such as sheep, *avariz* and recruits. In the Zaboyana region, where there are 60 villages, Islam began to spread slowly. Some villages here consisted of joint, that is, non-Muslim and Muslim villages. Non-Muslims working on ships at Boyana pier were also exempt from taxes. They worked for the state-owned fish traps (*dalyan*) in the lake. The center of the Dushmanili region, consisting of 28 villages, was the village of Dragosh, which had a small castle and a mixed population. The number of Muslims in Dushmanili was very, very small. Plav is the name of a region consisting of eighteen villages and was a very steep and flat place. Agricultural land was very scarce in Plav. That's why the villagers here only raised sheep. The population of Plav's central village, Lozi, was also entirely non-Muslim. It seems that this region had not yet met Islam in these years. The reason for this was that it was mountainous. Jabyak (Zabyak) was connected to Podgorica administratively. The area between Karacadag and Sheshtan Mountain was still unsafe. The castle here was waiting to be repaired. Several Muslim and non-Muslim nomads settled here. These newly settled non-Muslims (infidels) were obliged to pay *jizya* to the Ottoman treasury. They agreed to repair this castle in exchange for exemption from sheep, *ispenche*, janissary boy, *avariz* (collected to cover major public services) and customary taxes. They would also repair the bridges over the Moracha River. They also took on the task of clearing the fields in the forests with axes. In 1582, there were 36 Muslim men in this castle.

Conclusion. Islam gradually spread in Montenegro in the sixteenth century, city-centered, within the framework of the policy followed by the Ottomans. It appears that it has not spread easily (voluntarily) in all regions of Montenegro. The Ottomans followed a policy based on military service and land to spread Islam in the countryside. This situation caused a reaction from the church and the former non-Muslim feudals. The Republic of Venice supported the Catholics in Montenegro whenever it had the opportunity. The Ottomans allowed different communities such as *Haymana* and Vlach to settle in Montenegro. Thus, they tried to break the power of the church and local feudals. Since the Muslim population in the Ioannina and Dukakin regions was very small in number, this region did not have a direct impact on the Islamization of Montenegro. However, it can be documented that the Muslims of Albania and Kosovo directly affected the Islamization in Montenegro. The influence of Bosnia on the Islamization of Montenegro should also be examined in detail.

Short Bibliography

I- From the Presidential Ottoman Archives of Türkiye:

Mühimme 9, Decision no: 121, Year: 977.

Mühimme 23, Decision no: 539, Year: 981

Mühimme 25, Decision no: 790, Year: 981

Mühimme 30, Decision no: 390, Year: 985

Mühimme 36, Decision no: 139, Year: 986

II-From General Directorate of Land Registry and Cadastral Archives of Türkiye:

İskenderiye Mufassal Defteri, No. 93, Date: 1582.

III-Articles:

Durdev, Branislav (1986), 'Karadağ', EI, second edition, Leiden, p. 574.

Memić, Mustafa (1991) "Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore", *Prilozi za Orijentalnu filologiju*, sayı: 41, Sarajevo, pp. 155-185.

Memić, Mustafa (2016), *Karadağ Boşnak (Müslüman) tarihi*, translator into Turkish: Saffet Atalay, İstanbul 2016, Kastaş publications.

Pepic, Adnan (2007), 'Podgoricka tvrdjava u drugoj polovini 16.vijek', *Istorijski zapisi*, Vol. 80, No.1-4, pp. 227-245.

Stojancevic (2002), Vladimir, 'A Glance at the Islamisation of Gora and Other Župas of the Šar Mountain Complex', *Zbornik Radova*, No. 51, pp. 29-32.

Turhan, Fatma Sel (2010), 'Bosna-Hersek'te Osmanlı tarihi çalışmaları', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol.8, Number: 15, İstanbul, pp. 231-244. (Ottoman historical studies in Bosnia and Herzegovina).

Additional Documents

Document 1: An order to exempt the Podgorica from some taxes in return for the maintenance of the castle Podgorica and bridges by the Ottoman administration (*İskenderiye Mufassal Defteri*, No. 93, Year: 1582, in the Land Registry and Cadastral Archives of Turkey, Ankara, folio: 96a).

Kal'a-yı Podgoriç reayası hâne-i avarız-ı divaniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muafiyet üzere kal'a-yı mezbure meremmetçileri oldukları mukayyed olup ve nefis-i Podgoriç kurbünde cari olan Rebniç nam nehir üzerinde kadîmden olan köprüler harap olup tamire ihtiyacı olmağın varoş-ı Podgoriç'in Müslümanları mezkûr köprülerin minbad tamir ve ihyasın ve keferesi kal'a-yı mezburenin ihtiyaç oldukda meremmâtı hizmetin kabul ve iltizam etdikleri sebebden üslub-ı sabık üzere mademki hizmet-i mezbureyi bi't-tamam eda edeler kemakân avarız-ı divaniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muaf olmak üzere Defter-i Atikde mukayyed olmağın vech-i meşruh üzere defter-i cedide kayd olundu.

Document 2: The decision of the Imperial Council regarding the granting of a fief from the castle of Podgorica to Mahmud, who accepted Islam in the year of 1571 (Mühimme 25, Year: 981, Decision no: 790).

Mahmud, Divan-ı Ali'de İslam şerefi ile müşerref olup inayet reca etmeğın Podgorica kalesinde fevtinde hisar gediği buyruldu

Document 3: The decision of the Imperial Council dated 12 March 1570, which ordered the punishment of the peasants who rebelled against the Ottoman rule in Montenegro (Mühimme 9, Year: 977, Decision no:121).

İskenderiye Begine hüküm ki haliyâ Karadağ ve Podgorice ve Budimle kadılarıyla mektup gönderüp, İskenderiye sancağında usât üzerinde olan Boyer nam karye garet olunup, asker gerü yerlerine giderken Menut Dağı demekle maruf karyede ellişer yüzer kimesneler durup, gafil giden asker halkının atların ve kılıçların ve esbâbların garet edüp ve bazılarının katl edüp ve Tuzcu nam karye halkı dahi kezalik fesad ve şenaatdan hali olmayup, karyelerden id alup bey' etdiklerin bildirmişsin imdi buyurdum ki hükm_i şerifimle vüsul buldukda bu babda mukayyed olup, ol-vechle fesad ve şenaatı sabit olanlardan baş müfsidler elegetürüp, sonra haklarından gelüp reayâ ü berayâ ve ayende ü revende üzerinde fesad ü şenaatların def' edesin ve mezburlardan kaç kimesnenin üzerine fesad sabit olup haklarından gelündiğın arz eylesesin amma bir bahane ile bî-günah olanların malların nehb ü garet olunup ve evlad ü ezvacları esir olunmakdan ve şer'-i kaviye ve emr-i şerife muhalif iş olmakdan ihtiyat edüp amma asl-ı fesade himayet olunmayup haklarından gelin. Kapu kethüdası Mehmed'e verildi 4 Şevval sene 977 (12 March 1570).

Document 4: The decision of the Imperial Council dated 12 March 1571, which ordered the punishment of the peasants who rebelled against the Ottoman rule in Montenegro (Mühimme 23, Decision no: 539, Year: 981).

İskenderiye Begine hüküm ki halâ Dergâh-ı Muallama mektup gönderüp kaza-i Podgorice tevabiinden Kleminte nam karye reayâsı umumen isyan edüp bayrak kaldırıp, serdarları olan Boytaş nam serdarlarıyla Foça nam karyeyi basup karye-i mezbure knezi olan zimmiyi oğluyla dört nefer zimmiyle katl edüp ve nicesin mecruh edüp ehl ü ıyallerini esir etmekle reayanın ekseri cela-yı vatan edüp ve Mehmed nam sipahinin üç yüz koyunların aldıklarından maada İpek ve Üsküp ve Prizrin yollarında durup ehl-i tüccarı ve ayende ü revendeyi katl ve mal ü esbâbların garet edüp şer'-i şerife davete gönderilen âdemlerin üzerine alet-i harple gelüp itaat-ı şer'î etmeyüp mukaddema dahi garetlerine emr-i şerif verlmış iken sefer olmağla garet olunmayup ve yine liva-i mezburda küsurât ve askerinin ve kaza-i mezburda Düşmanili nahiyesinde Vilavaze ve Korşa umumen isyan edüp ayende ü revendeyi katl ve reaya ü evladın esir edüp fesad üzere oldukların Podgoriçe ve Karadağ kadılarıyla maan arz eylemişsin ve İskenderiye zuemasından Podgoriçe nahiyesinde zeamete mutasarrıf olan Hüseyin zide kadruhu gelüp zeameti karyelerinden Dud nahiyesinde Hik ve Bozan nam karyeler

reayası umumen isyan edüp harağgüzâr reayayı basup katl-i nefis ve garet-i emvâl edüp ve itaat-i şer'î eylemediklerin bildirdi imdi isyanların arz eylediğiniz zikr olunan karye ahalisi ve mezbur zaim bildirdiği karyeler reayası umumen urulup, emval ve esbâbları esir olmağa kabil olanlar garet olunmaların emr edüp lazım olursa sana bu babda begler dame izzuhum muavenet edeler deyü emrim olup anlara dahi ahkâm-ı şerife yazılup sana gönderildi, buyurdum ki vüsul buldukda asla tevakkuf etmeyüp sancağında olan erbâb-ı tımar ve tüfenk-endâz ve müstahfız-ı kıl'a ile sen müstakillen haklarından gelmeğe kabil ve imkân değil ise, bu hususu ifşa etmedin zikr olunan ümeraya ahkâm-ı şerifeyi gönderüp anlarla haberleşüp dahi hüsn-i ittifak ve ittihadla zikr olunan asilerin hoyradların umum üzere katl ü esir ve emval ü esbabların garet etdirüp gereği gibi haklarından gelesiz ki sair Tagilere bais-i nasihat ve muhabbet-i ibret ola amma intima ile basiret üzere kendü sancağında olan erbâb-ı tımar ile haklarından gelmeğe kadir değil isen cüz'i adam ile kendün varup ırz-ı namus-ı saltanata mugayir vaz' südurundan hazer edüp emr olunan ümera ile ittifak edesiz ve bir bahane ile itaat ve inkıyad üzere kendü hallerinde olan kurâ ahalisi urulmakdan ve esir ü garet olunmakdan ihtiyat edesiz. İskenderiye Beginin ve Ohri Beginin kethüdası Hüsrev'e verildi.

Document 5: The decision of the Imperial Council dated 9 May 1577, which ordered the punishment of the peasants who rebelled against the Ottoman rule in Montenegro (Mühimme 30, Decision no: 390, Year: 985).

İskenderiye Begi Mehmed Bege ve İskenderiye ve Podgorice kadılarına hüküm ki sen ki sancakbegisin mektup gönderüp İskenderiye kazasına tabi İşterip nam karye keferesi daimâ isyan üzere olduklarından gayrı kal'a-yı Ülgün topçubaşısı olan Hamza'nın mukaddemâ evin basup ve bir nice esbâb ve davarın garet etmekle şer'î hakkı alıverilmek için üç defa emr ibraz etmekle bi'd-defaat ümerâ-i sâlîfe ve kudât-ı Meclis-i şer'e davet etdüklerinde asla itaat etmeyüp ve bi'l-fiil sa'b ü sengistan yerde sakin olup girü fesad ü tuğyanları mukarrar olup haklarından gelinmesi lazımdır deyü bildirdiğin ecilden buyurdum ki vardıkda te'hir etmeyüp mezburları bir defa dahi meclis-i şer'e davet edüp girü itaat etmezler ise icablarında temerrüd ü inad edüp şer'-i şerife itaat etmeyenlerin haklarından gelesiz ki sairlerine mucib-i ibret ola anun gibi itaat edüp gelürler ise rencide edüp da'va-yı hak edenler ile beraber edüp bir defa şer'le fasl olunmayup üzerinden on beş yıl geçmeyen davaların hak üzere teftiş edüp göresiz, ol nahiyede katl-i nüfus ve garet-i emvâl eyledikleri şer'le sabit olursa ol makulelerin dahi mukteza-yı şer'î-kavim üzere haklarından gelüp asl-ı fesade ruhsat vermeyesin. Hacı Hamza'ya verildi fi 20 Safer 985 (9 May 1577).

References:

1. Vladimir Stojancevic, 'A Glance at The Islamisation of Gora and other Župas of the Šar Mountain Complex', Zbornik Radova, No. 51, 2002, pp. 29-32.
2. The views of Bosnian historians regarding Islamization in the Balkans are summarized in the following article: Fatma Sel Turhan, 'Bosna-Hersek'te Osmanlı tarihi çalışmaları', Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Vol.8, Number: 15, İstanbul 2010, pp. 231-244.
3. Mustafa Memić (1991) "Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore", Prilozi za Orijentalnu filologiju, Number: 41, Sarajevo, pp. 155-185.
4. Branislav Durdev, 'Karadağ', EI, second edition, Leiden, p. 574.
5. Mühimme 36, Decision no: 139, Year: 986.
6. It is accepted that Sultan Mehmet the Conqueror built the castle of Podgorica and the mosque inside. Ivan Crnojevic, the administrator of Montenegro, reported to the Venetian Senate that the Turks had built a castle in Podgoric. Stones brought from Duklja was used in the construction of the castle and were planned to be resistant to defense against firearms. See. Adnan Pepic, 'Podgoricka tvrđava u drugoj polovini 16.vijeka', Istorijski zapisi, Vol. 80, No.1-4, 2007, pp. 227-245.
7. In the tahrir daftar, Zabyak was mentioned as the name of both the village and the castle.

References:

1. Vladimir Stojancevic, 'A Glance at The Islamisation of Gora and other Župas of the Šar Mountain Complex', *Zbornik Radova*, No. 51, 2002, pp. 29-32. [in English]
2. The views of Bosnian historians regarding Islamization in the Balkans are summarized in the following article: Fatma Sel Turhan, 'Bosna-Hersek'te Osmanlı tarihi çalışmaları', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Vol. 8, Number: 15, İstanbul 2010, pp. 231-244. [in Turkish]
3. Mustafa Memić (1991) "Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore", *Prilozi za Orijentalnu filologiju*, Number: 41, Sarajevo, pp. 155-185. [in Bosnian/Serbo-Croatian]
4. Branislav Durdev, 'Karadağ', *EI*, second edition, Leiden, p. 574. [in Turkish]
5. *Mühimme* 36, Decision no: 139, Year: 986. [in Ottoman Turkish]
6. It is accepted that Sultan Mehmet the Conqueror built the castle of Podgorica and the mosque inside. Ivan Crnojević, the administrator of Montenegro, reported to the Venetian Senate that the Turks had built a castle in Podgoric. Stones brought from Duklja were used in the construction of the castle and were planned to be resistant to firearms. See: Adnan Pepić, 'Podgorička tvrđava u drugoj polovini 16. vijeka', *Istorijski zapisi*, Vol. 80, No. 1-4, 2007, pp. 227-245. [in Bosnian/Serbo-Croatian]
7. In the tahrir daftar, Zabyak was mentioned as the name of both the village and the castle. [in English]

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.61

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 39 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.010>

Г.К. Асанова¹*, Ж.Н. Калиев²

¹*Кандидат исторических наук (PhD), ассоц. профессор, Astana International University, Казахстан, Астана, e-mail: agk569@mail.ru*

²*Кандидат педагогических наук, Казахстанско-Белорусский центр научно-технического сотрудничества, Казахстан, Астана, e-mail: kaliev_zhabai@mail.ru*

**«МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ» В КАЗАХСТАНЕ:
СТОЛКНОВЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ С РЕАЛЬНОСТЬЮ
В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ**

Аннотация

Настоящее исследование посвящено анализу социально-культурных трансформаций в Казахстане в период «Малого Октября» - второй волны советской модернизации 1920-1930-х годов в контексте исторической антропологии. Особое внимание уделяется взаимодействию и конфликту между традиционной казахской национальной идентичностью и модернизационными практиками, осуществленными советским государством по всем направлениям: 1) форсированной коллективизации, в том числе разрушение традиционного уклада хозяйства и насильственного оседания; 2) репрессий против байства и традиционной знати (байские семьи, духовенство, традиционные лидеры), что ударило по традиционной структуре казахского общества; 3) форсированной индустриализации; 4) коренизации и культурной революции, что означало разрыв культурной преемственности, нарушение передаваемого из поколения в поколение механизма идентичности, а также насаждение «новой» идентичности - интернациональной, пролетарской, советской. Цель исследования: проанализировать воздействие политики «Малого Октября» на национальную идентичность казахов с позиции историко-антропологического подхода и трансформации национальной идентичности в условиях столкновения с реальностью социалистического строительства. Работа опирается на теоретические рамки исторической антропологии, включая концепции власти, тела, травмы и идентичности, что позволяет выявить глубинные механизмы адаптации и сопротивления в условиях радикального социокультурного перелома. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию процессов кризиса и трансформации казахской идентичности в условиях советской модернизации.

Ключевые слова: Казахстан, «Малый Октябрь», национальная идентичность, кризис идентичности, историческая антропология.

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования ««Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» ИРН: BR24993057.

Г.К. Асанова¹, Ж.Н. Қалиев²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты (PhD), қауымд. профессор, Астана Халықаралық университеті, Қазақстан, Астана, e-mail: agk569@mail.ru

²Педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығы, Қазақстан, Астана, e-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН»: ТАРИХИ АНТРОПОЛОГИЯ КОНТЕКСТІНДЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ШЫНАЙЫ ӨМІРМЕН ТОҒЫСУЫ

Аңдатпа

Осы зерттеу тарихи антропология контекстінде 1920-1930-шы жылдарда кеңестік жаңғырудың екінші толқыны – «Кіші Қазан» кезеңіндегі Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени трансформацияларды талдауға арналған. Кеңес мемлекеті барлық бағыттар бойынша жүзеге асырған дәстүрлі қазақ ұлттық бірегейлігі мен жаңғырту практикалары арасындағы өзара іс-қимыл мен қақтығысқа ерекше назар аударылады: 1) үдемелі ұжымдастыру, оның ішінде дәстүрлі шаруашылық салтын бұзу және күштеп қоныстандыру; 2) қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымына әсер еткен байлар мен дәстүрлі билеуші топтарға (бай отбасылары, діни қызметкерлер, дәстүрлі көшбасшылар) қарсы қуғын-сүргін; 3) үдемелі индустрияландыру; 4) мәдени сабақтастықтың үзілуіне, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін бірегейлік тетігінің бұзылуына әкелетін тамырландыру және мәдени революция, сондай-ақ, «жаңа» халықаралық, пролетарлық, кеңестік бірегейлікті енгізу. Зерттеудің мақсаты: «Кіші Қазан» саясатының қазақтардың ұлттық бірегейлігіне тарихи-антропологиялық тұрғыдан тигізген әсерін және социалистік құрылыс іс-әрекетімен қақтығыс жағдайында ұлттық бірегейліктің трансформациясын талдау. Жұмыс тарихи антропологияның теориялық шеңберіне, оның ішінде билік, дене, жарақат, ұлттық бірегейлік тұжырымдамаларына сүйенеді, бұл радикалды әлеуметтік-мәдени өзгерістер жағдайында бейімделу мен қарсыласу терең механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері кеңестік жаңғыру жағдайындағы қазақ бірегейлігінің дағдарысы мен трансформациясы үдерістерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Қазақстан, «Кіші Қазан», ұлттық бірегейлік, бірегейлік дағдарысы, тарихи антропология.

Алғыс: жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» ИРН: BR24993057 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалды.

G.K. Assanova¹, Zh.N. Kaliyev²

¹Candidate of Historical Sciences (PhD), Professor, Astana International University, Kazakhstan, Astana, e-mail: agk569@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Kazakstan-Belarus Center for scientific and technical cooperation, Kazakhstan, Astana, e-mail: kaliev_zhabai@mail.ru

«SMALL OCTOBER» IN KAZAKHSTAN: THE CONFLICT OF NATIONAL IDENTITY WITH REALITY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL ANTHROPOLOGY

Abstract

This study is devoted to the analysis of socio-cultural transformations in Kazakhstan during the «Small October» period, the second wave of Soviet modernization in the 1920s and 1930s, in the context of historical anthropology. Special attention is paid to the interaction and conflict between

the traditional Kazakh national identity and the modernization practices implemented by the Soviet state in all directions: 1) forced collectivization, including the destruction of the traditional way of life and forced settlement; 2) repressions against the Bayan and traditional nobility (Bayan families, clergy, traditional leaders), which affected the traditional structure of Kazakh society; 3) forced industrialization; 4) korenization and the cultural revolution, which meant a break in cultural continuity, a violation of the identity mechanism passed down from generation to generation, as well as the imposition of a «new» identity - international, proletarian, Soviet. The purpose of the study is to analyze the impact of the «Small October» policy on the national identity of Kazakhs from the perspective of a historical and anthropological approach and the transformation of national identity in the face of a clash with the reality of socialist construction. The work is based on the theoretical framework of historical anthropology, including the concepts of power, body, trauma and identity, which allows us to identify the deep mechanisms of adaptation and resistance in the context of a radical socio-cultural change. The results of the study contribute to a deeper understanding of the processes of crisis and transformation of Kazakh identity in the context of Soviet modernization.

Keywords: Kazakhstan, «Small October», national identity, identity crisis, historical anthropology.

Acknowledgements: *Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IIPH: BR24993057 within the framework of program-targeted funding «Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the process of their full rehabilitation»*

Введение.

Выступая на четвертом заседании Национального курултая 14 марта 2025 года, Глава государства Касым-Жомарт Токаев отметил особую роль исторической науки как важного фактора укрепления национальной идентичности, а также необходимость «в полной мере раскрыть уникальность и универсальность опыта нашего народа» [1]. Актуальность изучения национальной идентичности особенно важно в условиях глобализации, массового распространения мировых трендов и осознания важности сохранения и приумножения своего уникального культурного наследия.

В условиях нарастания интереса к вопросам идентичности, анализ «Малого Октября» в Казахстане позволяет выявить механизмы трансформации традиционного уклада жизни и столкновения национальной идентичности с реальностью социалистического наступления сквозь призму микроистории и исторической антропологии.

Современные достижения гуманитарных наук обусловили многообразие новых методов исследования и пересмотр сложившихся стереотипов и категорий исторического анализа. Одним из таких методов является историческая антропология, утверждающая необходимость понимания феномена человека во времени, изучения не прошлого, а человека в нем. Интерес к этой методологии вызван целым рядом факторов как академического, так и общественного характера. Полагаем, что изучение и концептуальное переосмысление исторических процессов и событий в контексте исторической антропологии способствует пониманию ментальности, внутреннего мира человека и отдельных социальных групп, восприятия ими окружающего мира в широком контексте социокультурного пространства.

1920-1930-е годы XX века представляют собой один из ключевых этапов социалистической трансформации традиционного общества в рамках советской национальной политики «Малого Октября» в Казахстане. Под этим понятием подразумевалось ускоренное проведение коллективизации, перехода к оседлому образу жизни, ликвидации социального слоя баев и распространения марксистско-ленинской идеологии в республике. Данные процессы сопровождались не только социально-экономическими изменениями, но и существенным воздействием на структуры повседневности, мировоззрения и формирование новой идентичности народа.

Объектом исследования является социокультурная трансформация казахского общества в период «Малого Октября», предметом - изменение национальной идентичности в условиях радикальной модернизации.

Материалы и методы

Данное исследование основано на применении общенаучных и таких специальных научных методов, как: сравнительно-исторический, конкретно-исторический, ретроспективный, описательный, анализ архивных источников (документов партийных съездов, конференций, постановлений, переписки, выступлений, отчетов и т.п.); историографический анализ (исследование взглядов различных авторов на проблему коренизации); контент-анализ (публикаций в прессе, пропагандистских материалах 1920-1930-х годов); качественные методы (использование воспоминаний участников, исследование личных биографий казахской интеллигенции того времени); количественные методы (использование статистических данных, данных отчетов и т.п.), позволившие раскрыть исторический процесс столкновения национальной идентичности с реалиями социалистической модернизации. Также был использован уникальный метод исторической антропологии - непосредственное наблюдение, в том числе сбор информации в процессе наблюдения, непосредственного контакта (интервью, воспоминания и пр.).

Методологической основой исследования является историческая антропология, характеризующаяся как комплексный междисциплинарный подход к изучению истории, основанный на всестороннем диалоге с другими науками (этнологией, этнопсихологией, антропологией, социологией, культурологией, родологией); рассмотрение исторических событий и процессов с позиции их участников (или жертв); изучение исторических процессов и событий на всех уровнях и во всех проявлениях (от поведенческой культуры до культуры политической).

Исследование основано на комплексе источников: архивных материалов Архив Президента РК (АП РК), Базы данных документов (более 12 тысяч архивных документов по истории России XX века) Архива А.Н. Яковлева; документов и материалов фонда рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Казахстан, а также электронного фонда рукописей и редких книг, в том числе: документы партийных органов и их руководителей, в национальном вопросе, а также по организации программы «Малый Октябрь в Казахстане»; материалов сборников законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий, а также новейшая литература истории сталинизма, курса «Малый Октябрь в Казахстане», политических репрессий, в том числе «Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов» (Койгелдиев М.К., 2009); «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.) Хрестоматия» (Т. Омарбеков, 2011); «Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов» (2012); Сборник документов в трех томах: «Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. 1928-1934 гг.», а также «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века)», изданные в 2022, 2023, 2024 годы.

Обсуждение

Различные аспекты истории реализации политики «Малого Октября» в Казахстане привлекали внимание и всесторонне изучались казахстанскими учеными, которые внесли большой вклад в постановку и актуализацию проблемы, определение методологии исследования, обнаружение уникальных архивных материалов, тем самым пролили свет на причины, механизмы и последствия социальных катаклизмов 20-30-х годов XX века. К ним следует отнести труды Ж.Б. Абылхожина, М.К. Козыбаева, М.Б. Татимова, М.К. Койгельдиева, К.С. Алдажуманова, Т.О. Омарбекова, Х.М. Абжанова, Х.К. Асылбекова, А.Б. Галиева, С.А. Касымова, Б.Г. Аяган, Кабульдинова З.Е., Мукановой Г.К и др. В их трудах затрагиваются проблемы коллективизации, оседания, голода, массовых политических репрессий 20-30-х годов XX века.

Новый полномасштабный этап изучения истории реализации «Малого Октября» в Казахстане и его последствий стал осуществляться в стране, в том числе в регионах, с созданием по инициативе Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева Государственной комиссии по полной реабилитации жертв массовых и политических репрессий в Республике Казахстан в 2020 году. В ходе всестороннего изучения истории социалистического строительства, введены в научный оборот новые источники, собраны воспоминания пострадавших и потомков репрессий, позволяющие концептуально переосмыслить некоторые исторические события и процессы, которые в свое время не получили объективного отражения в истории и официальных документах.

Исключая эмоциональный оттенок, с учетом достижений новейшей историографии, в контексте исторической антропологии, следует отметить, что курс «Малый Октябрь» имел массовый, насильственный характер, а его трагические последствия были результатом политики тоталитарного режима. *Как существовал человек в данном социокультурном пространстве и историческом времени эпохальных событий, как он адаптировался и трансформировался?* На этот вопрос пытается ответить антропологически ориентированная история. И если раньше изучение истории войн или революций, происходило на макроуровне - на уровне государств, классов, движений, то историческая антропология проявляет интерес к микроуровню - проблемам отдельно взятого человека, его психологии, менталитету, быту, то есть ориентируется на *изучение человека в истории*, социальных настроений, практик поведения больших и малых социальных групп в эпоху перемен и исторических катаклизмов. Особенностью исторической антропологии является ее ориентированность и стремление взглянуть на происходящие процессы с позиций их участников, тем более, когда за историческими событиями стоят большие потери человеческих, интеллектуальных ресурсов, сломанные судьбы миллионов людей, последствия которых отразились на ментальности и судьбах их потомков.

Большое теоретическое и методологическое значение для концептуального переосмысления социально-культурных трансформаций в Казахстане в период «Малого Октября» в контексте исторической антропологии сыграли труды таких известных зарубежных исследователей, как Т.Х. Эриксен, Э.Б. Тайлор, Э. Эрикссон, Б. Андерсон, И. Кон, К. Гинзбург, А.Я. Гуревич, М.М. Кром, П. Осколков и мн. др.

Что касается состояния исторической антропологии в Казахстане, следует отметить, что она находится в стадии становления. Антропологически ориентированные исследования, проводившиеся в рамках исторической науки, этнографии, этнологии, фольклористики, краеведения и других наук условно можно разделить на три группы: 1) культурологические, антропологические исследования о культуре и нравах этносов и народов, населявших территорию древней казахской степи и современного Казахстана (А.И. Левшин, В. Радлов, В. Бартольд, Н.А. Аристов, А. Диваев, В. Вельяминов-Зернов, И. Аничков, Г. Потанин и др.); 2) труды представителей казахской интеллигенции XIX - начала XX века: А. Байтурсынова, Ч. Валиханова, А. Букейханова, М. Тынышбаева, С.Асфендиярова; 3) Современные ученые-исследователи: С.Акишев, А. Маргулан, О. Исмагулов, М. Магауин, Х. Аргынбаев, М. Муканов, Н. Масанов, Ж. Артыкбаев и мн. др.

Для раскрытия идентичности казахов научную ценность представляют исследования А. Букейханова. Это объясняется тем, что, он являлся очевидцем и непосредственным участником эпохальных событий начала XX века, системно участвовал в работе различных государственных и научных, в том числе антропологических экспедиций в Казахстане, переписи населения Российской империи 1897 года в Казахском степном крае, а также по праву считался лучшим экспертом по Казахстану до и после революции 1917 года. В 1921 году на 1 Казахстанской партийной конференции РКП (б) советский партийный и государственный деятель, председатель СНК Киргизской (Казахской) АССР (1920-1921) В.А. Радус-Зенькович отмечая А.Букейханова как «лучшего знатока края», писал: «он так быстро ориентируется в местной обстановке, что оказывает большую помощь. Он настоящий энциклопедист по части

киргизского (казахского) быта, истории края вообще. Никакие книги не могут его заменить. Побольше бы нам таких работников, конечно, при условии непосредственного нашего присмотра и руководства» [2]. В рамках данного исследования труды А. Букейханова представляют научную ценность еще и потому, что он был одним из первых казахских политических деятелей, чьи труды положили начало концепции модернизации общества на основе национальной идентичности.

Обсуждение

Понятие идентичности. Для понимания и осмысления «целого», необходимо знать то самое «особенное», понять те самые существенные культурные различия [3, с.16]. Несмотря на единство и тесное переплетение мира, стран, социокультурных пространств, человечество не едино, разнообразно и ее составляющими являются классы, народы, нации, культуры и другие формы групповой принадлежности. *Локальная уникальность и культурная идентичность* играют ключевую роль в понимании и осмыслении как настоящего, так и прошлых исторических периодов и процессов. С этой позиции, именно антропология, является наукой, которая «пытается достичь понимания культуры, общества и человечества в целом посредством детального исследования локальной жизни, дополненного сравнительным анализом» [Там же, с.20], поскольку дает возможность исследовать, сравнивать и понимать разнообразные проявления человеческой природы. Преимуществом исторической антропологии является осмысление исторических процессов и событий через жизненные миры обычных людей, их отношения друг с другом и окружающим миром. И уже на основе такого исследования социальной реальности можно переходить к изучению связей, взаимоотношений между локально проживающим миром (отдельным народом, нацией, обществом) и явлениями большего масштаба (государство или власть). Исторический опыт знает немало примеров, когда незнание и игнорирование локальной уникальности, этнической, культурной и национальной идентичности порождал «конфликт» в виде социальных катаклизмов, трагедий и других различных испытаний.

Понятие идентичности обозначает «твердо усвоенный и личностно принимаемый образ себя во всем многообразии личности к окружающему миру, чувство адекватности и стабильного владения личностью собственным «я» независимо от изменения «я» и ситуации» [4, с. 12]. Возникший в психологии термин «идентичность» уже в 60-70-е годы. XX века перекочевал и в социальные науки, породив целый ряд интересных исследований, выполненных на стыке исторической психологии, психосоциологии и собственно истории.

Здесь важно понять, насколько важна проблема идентичности, в каких случаях происходит столкновение и почему она переживает кризис? Человек как биологический вид выжил, будучи подразделен на группы – *псевдодвиды*. Сначала такими псевовидами были отдельные стаи или племена, классы, нации и т.п. Иллюзия избранности укрепляется наличием у каждого племени собственной теории, мифологии, а позднее – и истории: этим обеспечивалась верность определенной экологии и морали [Там же, с.51]. Люди, относящиеся к одной этнической группе, являющиеся современниками одной исторической эпохи и взаимодействующие в сфере экономики, имеют и общие представления о добре и зле. Эти представления отражают ментальность данной группы людей и их ценности в условиях данной исторической эпохи [Там же, с.53]. Каждая групповая идентичность вырабатывает собственное понятие свободы, именно поэтому одному народу часто бывает трудно понять, что же вкладывает в это понятие другой. Но в тех случаях, когда широкомасштабные исторические и технологические перемены посягают на глубоко укоренившиеся модели идентичности, ...люди ощущают себя в опасности [Там же, с.98-99], исторические перемены, в особенности принудительные, воспринимаются как угроза традиционной целостности и идентичности. Неизбежное следствие этого – кризис идентичности - *столкновение идентичности с реальностью*, которая не укладывалась в рамки традиционного исторического сознания, что ставило под угрозу сложившиеся основания и принципы

идентичности. В основе кризиса идентичности лежит событие, противоречащее традиционной исторической идентичности. С этой точки зрения, политика «Малого Октября» в Казахстане и последующее социалистическое наступление по всем направлениям стали тем самым событием, которое легло в основу кризиса казахской национальной идентичности в 20-30-е годы XX века. Поэтому, изучение *идентичности казахов начала XX века* имеет как теоретическое, так и прикладное значение для понимания социально-культурных трансформаций в Казахстане в период «Малого Октября».

Идентичность казахов к началу XX века

На наш взгляд, наиболее полная характеристика идентичности казахов начала XX века, дана в работе А. Букейханова «Киргизы», в котором он подчеркивал древность и уникальность казахской истории, включая связь с тюркскими корнями: «начиная с XIII века, со времени Чингисхана, киргизы и каракиргизы живут в Средней Азии...». Под общим именем «киргиз» или «киргиз-кайсаков в литературе объединены тюркские родственные «ру» (род, племя), известные в истории Востока под именами Усынъ, Дулат, Канглы, Джалаир, Кыпчак, Найман, Конграт, Уак, Керей, Аргын и Алчин. Сами они обозначают себя именем «казах»: слово «кайсака» и есть искаженное «казах» [5, с. 37].

По мнению А. Букейханова, важнейшей составляющей идентичности было отношение казахов к земле: «киргизы считают всю степь своею; в ней нет ни пяди земли, на которой не пасся бы, в то или иное время года, киргизский скот; разумеется, за исключением негодных для пастбища мест, коими изобилует киргизская степь [5, с. 588]. И поэтому, согласно исторически сложившейся традиции, казахи чувствовали себя полноправными хозяевами степи: хотя «писанный закон считает эти уголья, как и всю киргизскую землю, казенными, предоставленными лишь в пользование кочевников, это, однако, нисколько не мешает киргизам арендовать, дарить, завещать, продавать друг другу земли и распоряжаться своею долей на правах частной собственности» [5, с. 582]. Однако, реакция на массовое изъятие исконно казахских земель в пользование переселенческого населения была негативной и сопровождалось как пассивным сопротивлением, так и активными формами протеста (восстания конца XIX – начала XX века в Уральской области, Тургае, Жетысу, Акмолинской области). Потерю земель и разрушение традиционного уклада жизни казахи восприняли как реальную угрозу их существованию как этноса.

По мнению А. Букейханова, хозяйственная жизнь казахов представляла не примитивную экономику полудикого кочевника, в местностях, где имеются благоприятные условия, кочевое хозяйство постепенно уступало место смешанному земледельческо-пастушескому типу, но главным промыслом казахов являлось скотоводство, и основное богатство их составлял скот (почти три $\frac{3}{4}$ (73,76%) дохода от скотоводства) [5, с. 579, 580]. Поэтому, сокращение и гибель скота для казаха было равноценно катастрофе, а кочевой образ жизни составлял основу казахской идентичности.

Основу этнической идентичности и целостности составляла кровная связь между тюркскими племенами, вошедшими в состав так называемой большой, средней и малой орды, сложившейся с давних пор. На вопрос «кто ты?» каждый киргиз ответит: «үш жүздың баласымыз», т. е. «мы дети трех орд», если вопрос исходит от киргиза же, то вопрошаемый назовет одну из орд или какой либо род из их среды [5, с. 591]. Причем, каждый казах через семиколенное родство идентифицировал себя с родом, являвшимся частью этноса посредством традиции единого генеалогического древа Шежіре. Информация, знания, собственность, власть и ресурсы передавались по генеалогическим каналам родства, в зависимости от происхождения человек включался в определенную родоплеменную группу. В обществе сложилось впечатление о родовой разобщенности казахов, с чем мы не согласны: на наш взгляд, напротив, родовая иерархия четко регулировала общественные отношения, поскольку каждый казах идентифицировал себя со своим родом (родовая, территориальная принадлежность), через который осознавал общность происхождения.

Также, А Букейханов подчеркивал, что казахи - народ с богатым культурным наследием, важнейшими составляющими которого являются язык, письменность, культурные традиции, общая история и коллективная историческая память, имеющая глубокие корни. У казахов было много национальных традиций и обычаев, связанных с хозяйственной деятельностью, семейными отношениями, праздниками, вопросами воспитания, национальными узорами, верой, религией, которые сохранились до наших дней. Несмотря на пережитые в XX веке потрясения, казахский народ сохранил всю свою богатую культуру, традиции, обычаи, многовековую историю и передавал их из поколения в поколение. До сих пор сохранились такие традиции, как уважение к родителям, к пожилым людям, обычаи и традиции, проводимые от рождения человека до становления личности, связаны с народной медициной, народной мудростью (например, қырқынан шығару, бесікке салу, сүндет той и т.д.), воспитанием детей, связанные с взаимопомощью (асар), национальные игры (асық, казакша курес, кокпар, тоғызқұмалақ), национальное жилище - «кара шанырақ» - «святой очаг» (так казахи называли юрту), национальная одежда, национальные блюда, устные традиции (айтыс - искусство поэтического состязания, на котором поднимались важные проблемы общественной жизни), охотничьи традиции, национальные и религиозные праздники (Наурыз, Курбан айт) и многое-многое другое. Всё это дошло до наших дней из глубины веков. Следует отметить, что именно такие известные писатели, этнографы советской эпохи, как Мухтар Ауэзов, Алькей Маргулан, Мухтар Мағауин, Сеит Кенжеахметұлы в течение многих лет проводили исследования и собрали богатейший материал, касающийся культуры и быта казахского народа. Исторические повествования имеют ключевое значение для единства национального сознания, так как осознание общего исторического прошлого влияет на чувство преемственности поколений и идентичности в настоящем.

Таким образом, богатое культурное наследие из глубины веков сформировало тот самый «мир», ментальность кочевника, который определял уклад, веру, язык, традиции, систему ценностей, а также его ключевые чувства, реакции и действия. Поэтому, представители казахской интеллигенции считали необходимым сохранить свою национальную идентичность, одновременно стремясь к европейской цивилизации, модернизации, не отказываясь от своих корней и традиций.

Результаты исследования

Историко-политический контекст «Малого Октября» в Казахстане

Тема «Малого Октября» в Казахстане и его влияние на национальную идентичность - важная и в то же время довольно сложная часть казахской истории. «Малый Октябрь» - это условное название событий, связанных с социальными, аграрными и административными преобразованиями в Казахстане в 1920-1930-х годах, направленный на подавление местных национальных элит и усиление административного и экономического контроля над жизнью республики. Возглавивший тогда Казахстан первый секретарь Казкрайкома ВКП(б) Ф. Голощекин заявил, что в Казахстане «не было полноценной социалистической революции» и поэтому необходимо провести уже внутри советской власти «советизацию аула».

В своем докладе «Десять лет пройденных и предстоящие задачи» на собрании горпартактива Алма-Атинской организации 1 октября 1930 года Ф. Голощекин охарактеризовал «Малый Октябрь» как социалистическое наступление в Казахстане по всем направлениям:

«1. Наступление на горные богатства Казакстана и создания ведущей крупной промышленности по цветной металлургии, по углю, железу, химии и более широкого развития легкой промышленности по переработке с.-х. продукции;

2. Наступление на неиспользованные целинные пространства пахотноспособных земель под зерновые и технические культуры (создается мощный социалистический сектор крупного государственного хозяйства в сельском хозяйстве - Г.А.);

3. Наступление на отсталое, малопродуктивное животноводство, на архаическое кочевое хозяйство, на колоссальные, годные только для животноводства территории, но малопродуктивные (строительство животноводческих совхозов);

4. Наступление на безграмотность, на бескультурье. Осуществление широкого расцвета культуры – национальной по форме, социалистической по содержанию;

5. Социалистическое наступление - наступление на ...национализм.

6. Социалистическое наступление в Казахстане – это решительное наступление на полуфеодальные родовые отношения в ауле...». [6, с.44-49].

Коренной особенностью социалистического наступления в Казахстане было осуществление модернизации в условиях перехода от полуфеодальных отношений к социалистическим, минуя капиталистические, то есть отсутствия объективных условий для такого «скачка», и, следовательно, необходимость эволюционного пути модернизации. Как видно из доклада Ф. Голощекина «Десять лет пройденных и предстоящие задачи» на собрании горпартактива Алма-Атинской организации 1 октября 1930 года, социалистическое наступление в Казахстане осуществлялось решительно, без учета, некоторых особенностей, соответствующих своеобразию и особенностям региона.

«Малый Октябрь»: столкновение этнической идентичности с реальностью. Трансформация казахской идентичности.

Одним из ключевых инструментов реализации политики «Малого Октября» стала форсированная коллективизация, которая была направлена не только на трансформацию аграрной экономики, но и кардинальный, насильственный слом основ традиционного уклада жизни и хозяйства казахского народа. В условиях Казахстана насильственное оседание и форсированная коллективизация, в том числе, изъятие скота у населения, перевод на оседлость кочевников, неадекватные задания по мясозаготовкам оставили миллионы людей без средств к существованию. «Чудовищные размеры приняло расхождение между планом коллективизации и его материально-техническим обеспечением, не говоря уже о менталитете этноса, его готовности к оседлому образу жизни, коллективному ведению хозяйства. По свидетельству А. Джангильдина, коммуниста с дореволюционным стажем, в декабре 1929 года принималось постановление крайкома партии о переводе на оседлость 6 тыс. хозяйств Сарысуйского района, в то же время на это мероприятие было отпущено всего 8 тыс. рублей. В Семиозерном районе решили во что бы то ни стало в течение одного года произвести оседание всех казахских хозяйств. В связи с этим обобществили весь скот, осуществили силовое переселение хозяйств с одного места на другое, на так называемые «точки оседания». Жилые дома и приусадебные пристройки возводились наспех из дерна. В итоге, вместо того, чтобы на основе коллективизации улучшить жизнь человека, получились совершенно обратные результаты: резкое сокращение поголовья, разорение, откочевки казахов» [7].

Как видно из документов, «Малый Октябрь» и социалистическое наступление осуществлялись параллельно с конфискацией имущества зажиточных крестьян, выселением крупных скотоводов (баев, кулаков и середняков) - обычных сельских тружеников, движущей силы преобразований в ауле), а также борьбой с «антисоветскими элементами»: алаш-ордынцами, националистическими уклонами в партийных организациях, новыми кадрами националистов [8, с.190-195]. Полным ходом проводилась чистка рядов коммунистической партии, борьба со всевозможными извращениями в государственном аппарате, с болезненными явлениями внутри партии [9, с.248]. Этими действиями власти планомерно уничтожали наиболее сознательную и активную часть граждан, с помощью которых могли избежать многих ошибок, извращений и перегибов в советизации аула.

Одним из подтверждений этому является уникальная история Алти Барлыбаева - крупнейшего бая, знатного хозяйственника и предпринимателя Северного Казахстана, которого по праву считали «степным миллионером», с повествования о котором начинается автобиографический романа-трилогия «Школа жизни» известного советского казахского писателя Сабита Муканова. В данном произведении, автор не смог скрыть своего восхищения владениями Алти: «Зимовье Альти ...не походило ни на один казахский аул, виденный мной прежде. Зимовье вытянулось по примеру русских сел прямыми улицами, застроенными рядами высоких бревенчатых домов под железными крышами. Между домами находились

деревянные сараи, склады, кухоньки. ...Когда мы приблизились к зимовке, она гудела, как огромный улей. Каждому находилась работа... Надеялся бы он только на приказчиков и работников, был бы одним из тех баев, каких много в степи. Он и сам не чурается черной работы и другим покоя не дает. Здесь все работают. Сами хозяева встают раньше и ложатся позже своих батраков» [10, с.9-10]. И это только одна история, одна семья, а сколько было таких простых тружеников, чей опыт и энергию можно было направить на благо казахского аула. К сожалению, судьбу Алти Барлыбаева и его семьи постигла та же страшная, трагическая и жестокая участь, что и миллионы советских людей [11].

Вот в таких условиях, и произошло *столкновение казахской идентичности с реальностью* социалистического наступления. Политика «Малого Октября», реализованная в 1926-1933 годы под руководством Ф. Голощёкина, привела к разрушению традиционных форм социального и культурного существования, и заложила основу для сложных процессов адаптации, сопротивления и травматической трансформации идентичности. «Малый Октябрь» в Казахстане был не только экономическим или политическим мероприятием, а глубокой культурной революцией, проводимой насильственными методами: насильственная трансформация пространства и памяти: уничтожение духовной основы: языка, веры, традиционной культуры, которые были объявлены пережитком феодализма, кочевого уклада, насильственное оседание, коллективизация и голод, конфискация (потеря главного богатства - скота), потеря родовой земли, нищета, бегство, беспомощность, беспризорность, эпидемии, потеря и смерть близких - повергло казахов в социальный и культурный шок, затруднявший восприятие новой модели жизни.

В поисках выхода из кризиса идентичности, общество переживает фундаментальные трансформации в условиях новых исторических перемен, и поиска себя в новой реальности, которые были ярко выражены в реалистической поэме С. Торайгырова «Заблудившаяся жизнь». Данное произведение посвящено волнующим проблемам и переживаниям народа на стыке двух веков. Основная идея поэмы - поиск места человека в круговороте истории: кто он, человек, - веточка на волне жизни или деятельная сила, способная влиять на ход общественного развития? Поставленный в поэме вопрос: Что же будет? отражал психологическое состояние и социальные настроения масс.

Противостояние, репрессии и уничтожение интеллектуальной элиты

Именно в этот сложный, противоречивый период избранные лидеры интеллектуальной элиты общества, взявшие в начале XX века задачу выработки казахской национальной идеи и консолидации, твердо и бдительно встали на страже национальных интересов, сохранения этнической и государственной идентичности (А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, А. Ермаков, а также национал-коммунисты С. Ходжанов, С. Садвокасов, Н. Нурмаков, Ж. Мынбаев, Т. Рыскулов, С. Сейфуллин, С. Асфендияров и многие другие). Это были те самые носители национальной идентичности, сформировавшие мировоззрение своей эпохи, выдающиеся лидеры своего народа, способные из глубочайших личностных конфликтов извлечь энергию, удовлетворяющую потребности эпохи перемен.

В этой связи, обратимся к понятиям «нация» и «национализм» в условиях применительно к теме исследования. Историческая антропология в отличие от других теорий, акцентирует внимание не на политической, а на интеллектуальной составляющей в формировании наций и национализма, рассматривает нацию как этническую общность, обладающая культурно-исторической целостностью. При данном подходе, наиболее приемлемым к сложившимся историческим условиям начала XX века, считаем определение национализма как ответ на модернизацию, в ходе которой были разрушены традиционные структуры (Б. Андерсона, Э. Гелнера, Э. Смита и др.).

Новейшие концепции антропологии рассматривают нацию как «воображаемое сообщество» – как что-то неизбежно ограниченное, но в то же время суверенное». Оно воображенное, поскольку члены даже самой маленькой нации никогда не будут знать большинства своих собратьев-по-нации, встречаться с ними или даже слышать о них, в то

время как в умах каждого из них живет образ их общности» (Б.Андерсон), «все индивиды, ее составляющие, имеют между собой много общего») (Геллнер). Нация воображается ограниченной, потому что даже самая крупная из них, имеет конечные, хотя и подвижные границы, за пределами которых находятся другие нации. «И наконец, она воображается как сообщество, поскольку независимо от фактического неравенства и эксплуатации, которые в каждой нации могут существовать, нация всегда понимается как глубокое, горизонтальное товарищество» [12, с.30-32]. Нация в трактовке Б. Андерсона выступает как новый, характерный для современного общества способ связывать воедино в целостном восприятии пространство, время и человеческую солидарность. Особенность этого соединения и заключается в том, что оно не осуществимо без воображения, опосредующего и обосновывающего коллективную связь, без унифицирующего воображения, создающего культурно целостные воображаемые сообщества, которые к тому же имеют ценностный характер [Там же, с. 10].

При данном подходе, очевидно, следует признать, что носителями идеи нации являются определенные социальные слои, «воображающие» нацию». В условиях Казахстана начала XX века, носителями идеи нации стала интеллигенция, а также новый класс управляющих, идентифицировавшие себя с нацией. Идеология национализма, сформировавшаяся в конце XIX - начале XX веков, в период колониальной политики царской России и реакции на нее со стороны казахской интеллигенции, ярко проявила себя в процессе установления советской власти и реализации политики «Малого Октября» в 20-30-е годы XX века. Главную роль в подъеме национализма сыграла интеллигенция, первое поколение людей, многие представители которого получили европейское образование, отличающее их в языковом и культурном отношении. *Авангардная роль интеллигенции* вытекала из ее двуязычной грамотности, или, скорее, грамотности и двуязычия [Там же, с.137].

С учетом вышеизложенного, в данном исследовании понятия «нация», «национализм» и «национальный» понимаются в этническом и культурном контексте. Национализм в данном случае, с учетом различных типологий национализма [13, с.108–116, 109], мы понимаем как идеологию, отстаивающую идентичность - *культурный национализм*. Самое популярное определение понятия «культура» дал английский антрополог Эдвард Тэйлор в книге «Первобытная культура» (1871 г.): «Культура, или цивилизация, в широком этнографическом смысле слагается в своем целом из знания, верований, искусства, нравственности, законов, обычаев и некоторых других способностей и привычек, усвоенных человеком, как членом общества» [14, с.18]. Подобное определение культуры полагает, что она пронизывает все виды человеческой деятельности. Следовательно, культурные ценности общества определяют, какие блага в данном обществе считаются желаемыми с экономической точки зрения, а культурные условия упорядочивают поведение политических элит [3, с.46].

В отличие от политических националистов, культурные считают нацию общностью людей, объединенных природой и историей. Воссоздавая разные аспекты жизни нации – традиционные и современные, сельские и городские, этнические и религиозные, культурный национализм акцентировал внимание на *учете культурной индивидуальности и жизненных принципов этноса* в условиях модернизации. Цель культурного национализма – интеграция, преодоление конфликта между моральным и социальным, представленными, соответственно, традицией и модернизацией. Таким образом, нация в данном случае, формировалась с опорой на историческую память и культурную идентичность, которая рассматривалась как средство адаптации и эволюционного перехода к новым условиям.

Для реализации национальной политики и осуществления «Малого Октября», партийное руководство в лице Ф.И. Голощекина намеревалось использовать национальную интеллигенцию, приблизить ее к себе для овладения аульной массой и на этой основе построить советы. Однако, вскоре выявились идейные разногласия, по поводу чего Ф.И. Голощекин писал: «...Алаш-ордынцы замаскировались, пролезли в советские органы и партию и там творили свое гнусное дело. ...Партия Алаш ставила себе задачу коллективного

вступления в партию для того, чтобы, прикрываясь партийным билетом, отстоять свое алаш-ордынское дело, только для этого они вошли в советы, чтобы использовать легальные формы, разложить советский аппарат и использовать его для своих байских целей»[6, с.13].

Представители казахской интеллигенции, в частности, ряд советских управленцев, С. Ходжанов, С. Садуакасов, Ж. Мынбаев, занимавшие руководящие посты в руководстве республики, выступили с критикой непродуманной политики руководства и методов их реализации, считая возможным перевести аул на рельсы социалистического строительства, не нарушая существующих дореволюционных социально-экономических отношений в ауле». В ответ на что, уже в 1927 году в Резолюции по докладу Ф.И. Голощекина о внутрипартийном положении в Казакской организации, принятой объединенным пленумом Крайкома и Краевой Контрольной комиссии ВКП(б), С. Ходжанов, С. Садуакасов и Ж. Мынбаев обвинялись в группировочной борьбе и идейном уклоне. «...Этот уклон обнаруживается в том: а) что товарищи Мунбаев и Садвокасов не однажды выражали свое несогласие с направлением 2-го Пленума в вопросе о революционных методах изменения социально-экономических отношений аула, считая возможным построить действительно советы трудящихся и перевести аул на рельсы социалистического строительства, не нарушая существующих дореволюционных социально-экономических отношений в ауле» [15, с.1]. По мнению известного ученого-алашевоведа М. Койгельдиева: «...предъявленные им обвинения в сочувствии имущим слоям аула, уклонов в области коренизации партийного советского аппарата, склонности к групповой борьбе, не имели серьезной основы. Объективные позиции каждого в отдельности и всех троих в совокупности выражали идейные искания казахской политической элиты, и никакого блока между ними не было» [16, с.331]. Сами лидеры национальной интеллигенции отрицали наличие в партии уклонов [17, с.12], считая свои выступления не противостоянием, а обозначением своего мнения по принципиальным вопросам обустройства республики. Эта «живая дискуссия» о путях построения гармоничного общества и государства, выражала приоритеты в стратегии развития региона через призму национальной идентичности. Однако, тоталитарная система «сознательно списывала любые действия его лидеров к антисоветской деятельности. Подозрительное, недоверчивое отношение наблюдалось в целом к национальным кадрам», о чём свидетельствует следующий документ от 10 сентября 1926 года: «Заявление члена партии, сотрудника ГПУ Фомы Иванова в Казкрайком ВКП (б) Ф. Голощёкину и С. Садвокасову. В данном документе автор докладывает об антипартийной политике «группы европейских работников в лице Шишко, Берестина, Озола, Альшанского и других», которая направлена заведомо в сторону преследования и гонения казахских работников путём использования против них всех сил и возможностей, которыми располагают они», в том числе: «собрание ложных материалов на казахских ответработников» [16, с.315-316]. Надо отдать должное честности автора этого документа, который направил данную секретную информацию «исключительно Секретарю Казкрайкома Голощёкину и т. Садвакасову как члену Бюро Казкрайкома, чтобы об упомянутом секретном сообщении «знали европейский руководитель и казахский...» [Там же, с.317]. При таком подходе, в 1926-1928 годах с занимаемых должностей были освобождены С. Ходжанов, С. Садвокасов, Ж. Мынбаев, Ы. Мустамбаев, С. Жагыпаров и другие талантливые руководители республики [Там же, с.338].

Между тем, результат игнорирования мнения лидеров казахской интеллигенции о дифференцированном подходе и эволюционном пути трансформации аула, привел к необратимым последствиям. Уже 5 марта 1930 года секретарь Казкрайкома ВКП (б) Ф.И. Голощекин в *закрытом письме И. В. Сталину о политико-экономическом состоянии Казахстана*, докладывал о трудностях, перегибах, искривлениях и крупных недочетах в области сплошной коллективизации, а также сопротивлении кулаков, в том числе: хищническое истребление скота и имущества, широкая агитация, выпуск листовок, оставление своих районов и рассеивание по другим округам и районам, террористические акты и, трех массовых вооруженных выступлений; 1) в Сузакском р-не Сыр-Дарьинского

окр.; 2) Иргизском Актюбинского окр., захватившее и смежные районы Кустанайского..., и что к ним присоединилось несколько русских поселков Оренбургского окр...; 3) в некоторых районах (Усть-Каменогорском и Зырянском) Семипалатинского окр. [19, с.142-143]. Следом, не заставил ждать себя Протокол бюро Казкрайкома ВКП (б) «Об ошибках в проведении коллективизации» (15.04.1930 г.), в котором Крайком признает извращения и искривления в деле сплошной коллективизации, в том числе дифференцированного подхода к аулу, имевшие широкое распространение в Казахстане. Из-за ошибок в проведении коллективизации, отрицать факт полномасштабного голода было уже невозможно.

В этих условиях, в июле 1932 года против коллективизации выступила группа казахских писателей во главе с Габитом Мусреповым, которые написали так называемое «письмо пяти» [20, с.141-151]. Также, о катастрофическом положении казахского аула с письмом к И.В. Сталину в августе 1932 года обратился учредитель Совнаркома Казахской АССР У. Исаев. В данном письме, автор отметил, что «главной причиной, приведшей к нынешнему состоянию, надо признать извращения в Казахстане политики партии, в том числе насильственная коллективизация, принудительное обобществление всего скота и применение прямого произвола в практике скотозаготовок» [21, с.154].

Следующим «тревожным» стало «Письмо Сталину» в сентябре 1932 года заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР Т.Р. Рыскулова, в котором автор обращал внимание на действительные размеры огромной убыли скота (в сопоставлении с СССР) в одной из его основных баз, в Казахстане (где в скотоводство упиралась большая часть благосостояния 3,5 млн казахского населения); последствиях убыли и действительного состояния оседания кочевников», а также необходимость принятия срочных мер [22, с.169].

В таких условиях, начинаются массовые репрессии с целью окончательного уничтожения антисоветских элементов. Так, 2 июля 1937 года было принято решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П51/94 «Об антисоветских элементах». Данное решение инициировало Большой террор - самые массовые преступления 1937-1938 годов в череде сталинских репрессий. Во исполнение этого решения был издан Приказ НКВД №00447 от 30 июля 1937 года «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». В отличие от проводившихся ранее кампаний арестов или ссылок, всегда нацеленных на строго определенные категории населения, репрессии 1937-1938 годов захватили все без исключения слои советского общества, структуры и учреждения государственного и партийного аппарата [23].

В результате перманентно проводимых политических репрессий, национальное движение было полностью подавлено: «Почти полностью была уничтожена наиболее активная часть национальной политической элиты и творческой интеллигенции» [16, с.13]. Потеря направляющих лидеров для народа способствовала ослаблению национальной идентичности, дезориентации, развитию пессимизма, культурному отчуждению, а также утрате основных составляющих идентичности - истории, веры, родного языка и культурных традиций. В этих условиях, стратегией выживания стало налаживание отношений с властью и адаптация к советской идеологии.

Коллективная память и травма

Обращая внимание на «укорененность каждого в своей «культуре», в своих «корнях» - сознательно или, скорее, бессознательно, известный европейский психотерапевт Анн Шутценбергер отмечает: «В странах Востока и Центральной Европы, как в России, так и вокруг Средиземного моря, семья представляет собой очень сильный «социальный атом», исходя из которой индивиды выстраивают себя, находят свою идентичность» [24, с.72]. В своей книге «Синдром предков» она описала такое явление, как травматизм «ветра пушечных ядер», когда у потомков людей, переживших первую и вторую мировые войны, геноцид, узников концлагерей наблюдалось необъяснимое проявление ужасной тревоги смерти, кошмаров, страхов... [24, с.43]. Автор описывала то, что было в Европе. Между тем, аналогичные явления травматизма имели и имеют место на постсоветском пространстве, в том

числе в Казахстане - это отдаленные последствия «Малого Октября»: раскулачивания, репрессий, голода, и последующих социальных катаклизмов первой половины XX века.

По мнению российских ученых В.В. Докучаева и Л.Н. Докучаевой - основателей новой междисциплинарной области знаний - родологии (1995 год), такие социальные катаклизмы XX века имеют социально-психологические последствия на протяжении 3-4 поколений. Причем отдаленные социально-психологические последствия испытывают не только те, кто пережил социальные катаклизмы, но и их потомки. В ходе работ, проводимых Академией Родологии в России, выяснилось, что среди обращающихся за психологической помощью потомки репрессированных и погибших в войнах составили более 90%. Главной характерной особенностью потомков является внутреннее психологическое напряжение, чаще всего - неосознаваемое, которое обусловлено синдромом постстрессового расстройства СПР, унаследованного от предков, переживших социальные катаклизмы [25, с.74]. Аналогичная ситуация и у других народов в постсоветском пространстве, в том числе и в Казахстане.

«За 20 лет консультаций я наслушалась множество страшных, трагических, жестоких, печальных историй о том, как предки казахстанцев пережили или не пережили те ужасные времена. Я не понаслышке, не только по историческим, архивным документам или фильмам, а из уст современников и скорбной памяти многих семей и родов знаю о голодоморе. Знаю и вижу, как до сих пор это влияет на потомков. И будет еще влиять...» - рассуждает тектанушы, родолог Алия Сагимбаева, основательница этого нового направления в Казахстане [26].

В 2020 году в преддверии подготовки к IX Всемирному конгрессу по психотерапии (Москва) с темой: «Пандемия как цивилизационный вызов и актуализация отдаленных социально-психологических последствий голода, репрессий, войн, депортаций, раскулачивания в жизни потомков в наши дни», исследовательская группа Алии Сагимбаевой провела опрос, в том числе был вопрос и по теме голода, по итогам которого: страх голода, нехватки продуктов во время пандемии проявился у 43 % опрошенных, причем 89 % из них предки пережили голод, голодомор [26].

Таким образом, долгосрочное и устойчивое подавление казахской идентичности в пользу «советского человека» оставили глубокую психологическую травму в коллективной памяти народа. Психологические травмы, оставленные в результате «Малого Октября» и репрессий 1920-1930-х годов, многослойны и передаются из поколения в поколение. К ключевым травмам следует отнести:

1.Травма утраты и страха смерти: массовая гибель людей от голода и насилия породила коллективный страх голодной смерти. У потомков сохранились тревожные установки, связанные с нехваткой еды, стремление к накопительству, страх бедности.

2.Травма утраты идентичности: отказ от традиционного уклада жизни и традиционной культуры, утрата языка, веры разрушили привычную картину мира, вызвали чувство отчужденности, неприятия себя, конфликт между советским и традиционным.

3.Травма молчания (подавленной памяти): репрессии обусловили «закрытость», замалчивание темы прошлого, чувство вины, тревоги, недоверия к власти и окружающим.

4.Травма потери направляющих лидеров и обесценивания интеллекта: уничтожение казахской интеллигенции привело к снижению самооценки, недоверия к образованию, страха проявлять инициативу.

5.Травма коллективной беспомощности: люди испытывали неуверенность, незащищенность, полную зависимость, что породило беспомощность, покорность, пассивное принятие несправедливости.

6. Межпоколенческая травма: психологические травмы передаются не только как воспоминания, но и как модели поведения, установки, убеждения, или «трансгенерационная передача» серьезных травм.

Заключение

Подводя итоги настоящего исследования, следует отметить, что:

- в контексте исторической антропологии, Малый Октябрь - это столкновение традиционной этнокультурной идентичности (кочевая, родо-племенная, мусульманская) с советской модернистской идентичностью (пролетарской, атеистической, оседлой). В контексте исторической антропологии, мы наблюдаем, как идентичность трансформировалась в условиях политических изменений: переход к оседлости: изменения в повседневной жизни, хозяйстве, быту; изменения традиционного родового строя; ритуалов, форм социального взаимодействия (коллективизация) и т.п.;

- в культурологическом контексте, Малый Октябрь - это утрата культурного кода: языка, верований, культурных традиций, родовых структур; создание новой культуры (интернациональной, советской); травматическую разорванность поколений, утрату памяти и традиций, что формировало культурную травму;

- в контексте психологии, Малый Октябрь на индивидуальном и коллективном уровнях позволяет увидеть как изменение среды влияет на психику человека: идентичность оказалась в состоянии фрустрации: человек между традицией и новой реальностью (возникает в ситуации, которая воспринимается субъектом как угроза удовлетворению той или иной его потребности); формируется коллективная травма (например, память о голоде - ашаршылык); возникает трансгенерационная передача травмы - последующие поколения несут психологические травмы (родология);

- анализ архивных документов, воспоминаний потомков репрессированных и новейших достижений историографии подтверждает насильственный характер преобразований в рамках «малого Октября» и их разрушительное влияние на идентичность и традиционную структуру казахского общества;

- несмотря на внешнее давление, казахский народ проявлял активное сопротивление, а затем адаптацию к новым условиям (сохранение в быту религиозных обрядов, родовой структуры, обрядов, обычаев, устных традиций (например, фольклор, пословицы и поговорки, айтыс), что впоследствии стало основой культурной преемственности;

- проведение коллективизации, конфискация имущества сельского населения, голод, репрессии сталинского режима оставили травмы в памяти многих семей казахстанцев: документы архивов, воспоминания потомков репрессированных граждан Казахстана являются важнейшей составляющей в реконструкции истории репрессий, которые в советский период не получили отражение в официальных документах, и требуют должного освещения в дальнейших исследованиях.

В заключении, отвечая на вопрос, поставленный однажды Б. Андерсоном, о том, «какая из дисциплин помогает исследовать его (национализм) наиболее полно: история, психология, политическая экономия, социология, антропология, философия, литературная критика или... какая же?» [5, с. 7], считаем, может быть успешно рассмотрен в контексте исторической антропологии. Также, учитывая, что в политику «Малого Октября» входил целый комплекс преобразований в различных сферах общественной жизни, на наш взгляд настоящая тема нуждается в дальнейшем всестороннем исследовании.

Список использованной литературы:

1. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая 14.03.2025 г. // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359>.
2. Архив Президента Республики Казахстан Ф.139. Оп.1. Д.2. Л.47-49.
3. Эриксен Т.Х. Что такое антропология?: учебн. пособие / пер. с англ. А.И. Карасевой; подред. Ж.В. Кормиловой; Нац. Исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014 - 238 с.
4. Эриксен Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

5. Букейханов А. Киргизы / *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия.* СПб, 1910 г. 600 с.
6. Ф.И. Голощекин *Десять лет пройденных и предстоящие задачи. Доклад на собрании горпартактива Алма-Атинской организации 1 октября 1930 года. Государственное издательство РСФСР Казакское краевое отделение Алма-Ата-1930. С.44-49].*
7. Абжанов Х. *Голод начала 30-х годов XX века в Казахстане: Преступление и Наказание (из сборника материалов международной научной конференции «ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ: ТРАГЕДИЯ НАРОДА И УРОКИ ИСТОРИИ» 31 мая - 1 июня 2012 г.). - Астана. 2012. - с.176-181.*
8. *Об Алаш-ордынах и новых кадрах националистов//Из выступления тов. Исаева. 7 Всеказахская конференция ВКП(б). Стенографический отчет. Издание Казакского краевого комитета ВКП (б). Алма-Ата, 1930 год. С. 190-195.*
9. *О борьбе с национальными группировками (Из доклада тов. Богданова о работе крайКК. 7 Всеказахская конференция ВКП(б): Стенографический отчет. – Алма-Ата: Издание казакского краевого комитета ВКП(б), 1930. - 402 с.*
10. Муканов С. *Школа жизни. Роман. Кн. 2/Перевод с казахского А. Брагина. Астана: Аударма, 2011. - 472 с.*
11. Аяган Б. *История одной семьи//Казахстанская правда. 3 марта 2021 г.*
12. Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 288с.*
13. Осколков П. *Феномен национализма: концептуализация и типологии. Современная Европа, 2020, №3, с. 108–116.*
14. Тайлор Э.Б. *Первобытная культура: Пер. с англ. - М.: Политиздат, 1989. - 573 с.*
15. *Резолюции 3-го Пленума Казакского Краевого Комитета ВКП (б). Кзыл-Орда, 1927. - 33 с.*
16. Койгелдиев М.К. *Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.*
17. Муканова Г.К. *Публицистика Смагула Садвокасова. - Алматы, 2013. – 175 с.*
18. *Отчет Казакской Краевой Контрольной комиссии ВКП(б) и Народного Комиссариата Рабоче-Крестьянской Инспекции к 7-й казакской партконференции (за время с ноября 1927 г. по 1 мая 1930 года). Издание Казакский Краевой Контрольной Комиссии В.К.П.(б) г. Алма-ата 1930 год. - 86 с.*
19. *Из закрытого письма секретаря Казкрайкома ВКП (б) Ф. И. Голощекина секретарю ЦК ВКП (б) И. В. Сталину о политико-экономическом состоянии Казахстана/ АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.2948. Л.7, 9-11,41-46//Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: ЛЕМ, 2012. – 772 с. С.142-144.*
20. *ПИСЬМА ТРЕВОГИ И БОЛИ. Письмо «пятерых» секретарю Казрайкома ВКП (б) Ф.И. Голощекину. г. Алма-Ата июль 1932 г. Мусрепов, М. Гатауллин, М. Давлетгалиев, Е. Алтынбеков, К. Куанышев//Архив Президента РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5233. Л. 79-92. Подлинник // Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с. С. 141-151.*
21. *ПОМОЧЬ КАЗАХСКОМУ АУЛУ. Письмо учредителя Совнаркома Казахской АССР Ураза Исаева И.В. Сталину г. Алма-Ата Август 1932 г. // Журнал «Партийная жизнь Казахстана». - 1990 6. - С. 83-89. // Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с. С. 152-162.*
22. *Докладная записка заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР Т.Р. Рыскулова в ЦК ВКП (б) - И.В. Сталину. 29 сентября 1932 г. // Журнал «Партийная жизнь Казахстана». – 1990 10. - С. 76-84 // Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с. С.169-181.*

23. Сталинский план по уничтожению народа: Подготовка и реализация приказа НКВД №00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов»//<https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/1005111>].

24. Шутценбергер А.А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование Геносоциограммы. - М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. - 256 с.

25. Докучаев В.В. Генетический транс: Родология. Кн. 1. 2-е изд., доп. – Екатеринбург: Издательство Филантроп 2007. – 47 с.; Докучаев В.В., Докучаева Л.Н. Семейная энциклопедия «истоки». Наследники рода. - Екатеринбург, 2007. – 104 с.

26. Сагимбаева А. Потомки жертв Ашаршылыка страдают до сих пор. 31.05.2023. Источник: Facebook, интервью, воспоминания потомков.

References:

1. Vystupleniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva na chetvertom zasedanii Natsional'nogo kurultaya 14.03.2025 g. // <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokayeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359>. [in Russian].

2. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan F.139. Op.1. D.2. L.47-49. [in Russian].

3. Eriksen T.KH. Chto takoye antropologiya?: uchebn.posobiye / per. s angl. A.I. Karasevoy; podred. ZH.V. Kormilino; Nats. Issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». – М.: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki», 2014 – 238 p. [in Russian].

4. Erikson E. Identichnost': yunost' i krizis. М.: Progress, 1996. – 344 p. [in Russian].

5. Bukeykhanov A. Kirgizy / Formy natsional'nogo dvizheniya v sovremennykh gosudarstvakh. Avstro-Vengriya, Rossiya, Germaniya. SPb, 1910 g. 600 p. [in Russian].

6. F.I. Goloshchekin Desyat' let proydennykh i predstoyashchiye zadachi. Doklad na sobranii gopartaktiva Alma-Atinskoy organizatsii 1 oktyabrya 1930 goda. Gosudarstvennoye izdatel'stvo RSFSR Kazakskoye krayevoye otdeleniye Alma-Ata-1930. PP. 44-49 [in Russian].

7. Abzhanov KH. Golod nachala 30-kh godov XX veka v Kazakhstane: Prestupleniye i Nakazaniye (iz sbornika materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «GOLOD V KAZAKHSTANE: TRAGEDIYA NARODA I UROKI ISTORII» 31 maya - 1 iyunya 2012 g.). - Astana. 2012. - . PP.176-181[in Russian].

8. Ob Alash-ordynsakh i novykh kadrakh natsionalistov//Iz vystupleniya tov. Isayeva. 7 Vsekazakhskaya konferentsiya VKP(b). Stenograficheskiy otchet. Izdaniye Kazakskogo krayevogo komiteta VKP (b). Alma-Ata, 1930 god. PP. 190-195[in Russian].

9. O bor'be s natsional'nymi gruppirovkami (Iz doklada tov. Bogdanova o rabote krayKK. 7 Vsekazakhskaya konferentsiya VKP(b): Stenograficheskiy otchet. – Alma-Ata: Izdaniye kazakskogo krayevogo komiteta VKP(b), 1930. - 402 p. [in Russian].

10. Mukanov S. Shkola zhizni. Roman. Kn. 2/Perevod s kazakhskogo A. Bragina. Astana: Audarma, 2011. - 472 p. [in Russian].

11. Ayagan B. Istoriya odnoy sem'i//Kazakhstanskaya pravda. 3 marta 2021 g.

12. Anderson B. Voobrazhayemyye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma / Per. s angl. V. Nikolayeva. – М.: «KANON-press-TS», «Kuchkovo pole», 2001. – 288 p. [in Russian].

13. Oskolkov P. Fenomen natsionalizma: kontseptualizatsiya i tipologii. Sovremennaya Yevropa, 2020, №3, PP. 108–116 [in Russian].

14. Taylor E.B. Pervobytnaya kul'tura: Per. s angl. - М.: Politizdat, 1989. – 573 p. [in Russian].

15. Rezolyutsii 3-go Plenuma Kazakhskogo Krayevogo Komiteta VKP (b). Kzyl-Orda, 1927. - 33 p. [in Russian].

16. Koygeldiyev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920-1940-kh godov. – Almaty, 2009. – 448 p. [in Russian].

17. Mukanova G.K. Publitsistika Smagula Sadvokasova. - Almaty, 2013. – 175 p. [in Russian].

18. *Otchet Kazakskoy Krayevoy Kontrol'noy komissii VKP(b) i Narodnogo Komissariata Raboche-Krest'yanskoy Inspektzii k 7-y kazakskoy partkonferentsii (za vremya s noyabrya 1927 g. po 1 maya 1930 goda). Izdaniye Kazakskiy Krayevoy Kontrol'noy Komissii V.K.P.(b) g. Alma-ata 1930 god. - 86 p. [in Russian].*

19. *Iz zakrytogo pis'ma sekretarya Kazkraykoma VKP (b) F. I. Goloshchekina sekretaryu TSK VKP (b) I. V. Stalinu o politiko-ekonomicheskom sostoyanii Kazakhstana/ AP RK. F.141. Op.1. D.2948. L.7, 9-11,41-46//Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan 1930-1935 gg. Sbornik dokumentov. – Almaty: LEM, 2012. – 772 p. PP.142-144 [in Russian].*

20. *PIS'MA TREVOGI I BOLI. Pis'mo «pyaterykh» sekretaryu Kazraykoma VKP (b) F.I. Goloshchekinu. g. Alma-Ata iyul' 1932 g. Musrepov, M. Gataullin, M. Davletgaliev, E. Altynbekov, K. Kuanyshev//Arhiv Prezidenta RK. F. 141. Op.1. D. 5233. L. 79-92. Podlinnik // Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatiya. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 203 p. PP. 141-151[in Russian].*

21. *POMOCH' KAZAHSKOMU AULU. Pis'mo uchreditelya Sovnarkoma Kazahskoj ASSR Uraza Isaeva I.V. Stalinu g. Alma-Ata Avgust 1932 g. // Zhurnal «Partijnaya zhizn' Kazahstana». - 1990. 6. - PP. 83-89. // Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatiya. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 203 p. PP. 152-162 [in Russian].*

22. *Dokladnaya zapiska zamestitelya Predsedatelya Soveta Narodnyh Komissarov RSFSR T.R. Ryskulova v CK VKP(b) - I.V. Stalinu. 29 sentyabrya 1932 g. // ZHurnal «Partijnaya zhizn' Kazahstana». – 1990 10. - PP. 76-84 // Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatiya. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 203 p. PP.169-181[in Russian].*

23. *Stalinskij plan po unichtozheniyu naroda: Podgotovka i realizaciya prikaza NKVD №00447 «Ob operacii po repressirovaniyu byvshih kulakov, ugolovnikov i drugih antisovetskih elementov»//<https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/1005111> [in Russian].*

24. *Shutcenberger A.A. Sindrom predkov: Transgeneracionnye svyazi, semejnye tajny, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoe ispol'zovanie Genosociogrammy. - M.: Izd-vo Instituta psihoterapii, 2005. - 256 p. [in Russian].*

25. *Dokuchaev V.V. Geneticheskij trans: Rodologiya. Kn.1. 2-e izd., dop. - Ekaterinburg: Izdatel'stvo Filantrop 2007. - 47 p.; Dokuchaev V.V., Dokuchaeva L.N. Semejnaya enciklopediya «istoki». Nasledniki roda. - Ekaterinburg, 2007. - 104 p. [in Russian].*

26. *Sagimbaeva A. Potomki zhertv Asharshylyka stradayut do sih por. 31.05.2023. Istochnik: Facebook, interv'yu, vospominaniya potomkov [in Russian].*

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDC 94(574):821.512.122(045)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.011>

Koskeyeva A.M. *¹, Abisheva Zh.R. ², Zulfaidar M.A. ³

¹PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University

Astana, Kazakhstan

E-mail: koskeeva@mail.ru

²c.h.s., associate professor

S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University

Astana, Kazakhstan

E-mail: zhanat_2511@mail.ru

³Master's student, Nazarbayev University

Astana, Kazakhstan

E-mail: mukhammed.zulfaidar@nu.edu.kz

THE NATIONAL QUESTION IN KAZAKH LITERATURE DURING THE TOTALITARIAN PERIOD: HISTORY AND LESSONS (1960s-1970s)

Abstract

The article examines the national question in the works of the creative intelligentsia, particularly within Kazakh literature, from a historical perspective. It also considers the specific features of the development of Kazakh literature during the Soviet era and the ideological influence exerted on it. Particular attention is paid to the fact that the method of socialist realism became the primary artistic approach, with intellectuals adapting their works to serve communist ideology. The article notes that although Kazakh writers and scholars composed their works "in the spirit of the times" using the method of socialist realism, they still addressed national values and pointed out the negative impact of incoming elements on national identity. Soviet ideology pushed national values in Kazakh literature into the background, favoring works that promoted the virgin land campaign and the construction of socialism. Nonetheless, the article emphasizes that children's literature of that period preserved national traditions and played a significant role in educating the younger generation. In this literature, Kazakh idiomatic expressions, proverbs, and counting rhymes were widely employed, contributing to the preservation of the national spirit. The author demonstrates that despite the powerful influence of Soviet ideology, Kazakh literature endeavored to maintain its national character. The article comprehensively discusses the trends in literary creativity during this historical period and the struggle to preserve national literature.

Keywords: totalitarian system, creative intelligentsia, literature, language, nation, culture.

Қоскеева Ә.М. ^{*1}, Абишева Ж.Р. ², Зүлфайдар М.А. ³

¹PhD, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана қ., Қазақстан
E-mail: koskeeva@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана қ., Қазақстан
E-mail: zhanat_2511@mail.ru

³Магистрант, Назарбаев Университеті
Астана қ., Қазақстан
E-mail: mukhammed.zulfaidar@nu.edu.kz

ТОТАЛИТАРИЗМ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 60-70 ЖЫЛДАРЫ)

Аңдатпа

Мақалада шығармашыл зиялы қауым еңбектеріндегі, атап айтар болсақ, қазақ әдебиетіндегі ұлт мәселесі тарихи тұрғыдан талданады. Сонымен қатар кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің даму ерекшеліктері мен оған жасалған идеологиялық ықпал ла назардан тыс қалмаған. Әсіресе, социалистік реализм әдісі шығармашылықтың басты бағытына айналып, зиялылардың туындылары коммунистік идеологияға қызмет етуге бейімделгені атап өтіледі. Мақалада қазақтың заңғар жазушылары мен ғалымдары өз шығармаларын «заман талабына сай» социалистік реализм әдісінде жазғанымен, ұлттық құндылықтарды да айта отырып, келімсектердің ұлттық болмысқа кері әсер еткенін көрсетеді. Кеңестік идеология қазақ әдебиетіндегі ұлттық құндылықтарды екінші орынға ығыстырып, тың игеру мен социалистік құрылысты дәріптеуге бағытталған шығармаларды қолдады. Дегенмен, мақалада сол кезеңде балалар әдебиеті ұлттық дәстүрлерді сақтап, жас ұрпақтың тәрбиесінде маңызды рөл атқарғаны да айтылады. Бұл әдебиетте қазақтың тұрақты сөз тіркестері, нақылдары мен санамақтары кеңінен қолданылып, ұлттық руханиятты сақтауға ықпал еткендігі де зерделенеді. Автор кеңестік идеология қаншалықты күшті болғанымен, қазақ әдебиеті ұлттық болмысын жоғалтпауға тырысқандығын дәлелдермен талдайды. Мақалада осы тарихи кезеңдегі әдеби шығармашылықтың бағыт-бағдары мен ұлттық әдебиеттің сақталуы жолындағы күрес жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: тоталитарлық жүйе, шығармашыл зиялылар, әдебиет, тіл, ұлт, мәдениет.

Коскеева А.М. ¹, Абишева Ж.Р. ², Зүлфайдар М.А. ³

¹PhD, старший преподаватель,

Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

г. Астана, Казахстан

E-mail: koskeeva@mail.ru

²Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский

агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

г. Астана, Казахстан

E-mail: zhanat_2511@mail.ru

³Магистрант, Назарбаев Университет

г. Астана, Казахстан

E-mail: mukhammed.zulfaidar@nu.edu.kz

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРИОДА ТОТАЛИТАРИЗМА: ИСТОРИЯ И УРОКИ (60-70-е ГОДЫ XX ВЕКА)

Аннотация

В статье с исторической точки зрения анализируется национальный вопрос в трудах творческой интеллигенции, в частности, в казахской литературе. Кроме того, рассматриваются особенности развития казахской литературы советского периода и идеологическое влияние на нее. Особое внимание уделяется тому, что метод социалистического реализма стал основным направлением творчества, а произведения интеллигенции адаптировались к служению коммунистической идеологии. В статье отмечается, что, несмотря на написание произведений «в духе времени» с использованием метода социалистического реализма, выдающиеся казахские писатели и ученые затрагивали национальные ценности и указывали на негативное влияние пришлого населения на национальную самобытность. Советская идеология вытесняла национальные ценности в казахской литературе на второй план, поддерживая произведения, пропагандирующие освоение целины и строительство социализма. Тем не менее, в статье подчеркивается, что детская литература того периода сохраняла национальные традиции и играла важную роль в воспитании молодого поколения. В литературе широко использовались казахские устойчивые выражения, пословицы и считалки, что способствовало сохранению национального духа. Автор доказывает, что, несмотря на мощь советской идеологии, казахская литература стремилась сохранить свою национальную самобытность. В статье всесторонне рассматриваются направления литературного творчества того исторического периода и борьба за сохранение национальной литературы.

Ключевые слова: тоталитарная система, творческая интеллигенция, литература, язык, нация, культура.

Introduction

Relevance: Literature serves as a chronicle that narrates a nation's joys and sorrows, history, and destiny. It forms the foundation and nourishment of all art. During the Soviet era, Kazakh literature flourished, securing its place among world literature and evolving into a significant literary tradition. However, the Soviet system in the 1960s-1990s regarded artistic literature as a primary tool for cultivating the working class in the spirit of communism. Consequently, the majority of Soviet writers adhered to socialist realism as the dominant methodological approach in literature. According to this creative method, literature had to be class-oriented, meaning every work had to reflect the interests of the working class and peasants. Additionally, socialist society had to be portrayed as a space where communist ideals and morals invariably triumphed. As a result, writers adhered to the principle that irreconcilable or unresolved contradictions could not exist within Soviet life. Consequently, the "exemplary" and "ideologically advanced" works of this period avoided deep social and

psychological conflicts, ensuring that such issues were neither excessively emphasized nor exacerbated. Official literary criticism actively supported such works and widely promoted them in the press.

Objective: This article aims to conduct a historical analysis of the national question in Kazakh literature during the mid-20th century, specifically in the 1960s-1970s.

Tasks: to achieve this objective, the following tasks were undertaken:

- examining the creative policies implemented in the totalitarian society of the 1960s-1970s, particularly in Kazakhstan;
- identifying the national stance of the Kazakh intelligentsia during this period and analyzing their works;
- conducting an analysis of official data from the given period.

Materials and methodology

The article is based on published materials as well as archival documents from the State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. The theoretical and methodological foundation of the study relies on key principles of scientific inquiry, including objectivity, historicism, systematic analysis, and a dialectical approach to historical events and phenomena. Additionally, the research prioritizes national interests alongside universal values. The theoretical and methodological framework of the article is shaped by the civilizational approach. In addition, leading foreign scholarly perspectives on this issue were also examined [1-5].

Main Body

The renowned Kazakh writer and literary classic Mukhtar Omarkhanuly Auezov also employed the method of socialist realism in his final novel, *Osken Orken* (The Rising Growth). The official newspaper of the Communist Party of Kazakhstan, *Pravda*, highly praised the novel, stating: "This novel is a work that can serve as an example and a source of inspiration for any writer seeking to address contemporary themes" [6, p. 4]. This recognition stemmed from the novel's alignment with the ideological needs of the time, as it portrayed Soviet life in a laudatory manner.

Auezov's primary motivation in writing a contemporary novel was to glorify the labor of communist builders and depict Soviet cadres—the leaders of socialist construction—as role models. This was the expectation of the time.

Having completed his magnum opus, *The Path of Abai*, Auezov later devised a new ambitious literary project. His plan was to create a five-volume series that would continue from the historical period depicted in *The Path of Abai* and illustrate Kazakh life in the 20th century. The first volume was to cover the period from 1905 to 1917, the second—the years of the Civil War, the third—Soviet industrialization and the first Five-Year Plans, the fourth—World War II, and the fifth—the 1950s and 1960s. However, rather than beginning with the first volume, Auezov was compelled to start with the last one, focusing on contemporary Soviet life. This decision was dictated by ideological requirements. Mukhtar Omarkhanuly himself acknowledged this ideological constraint, stating: "A writer's responsibility to their era is the foremost and most significant duty. To uncover the deepest truths and the essence of our time, our struggle must align with that purpose" [7, p. 47]. However, due to his passing, only one volume of the planned series was completed, which was published in 1962 under the title *Osken Orken*.

In this novel, Auezov centered the narrative around a representative of Russian culture—Nil Karpov, the secretary of the regional party committee. He was depicted as an individual of exceptional intellect, a true "party man," a paragon of "great humanism," and a model "soviet leader." He actively engaged in all aspects of life around him, immersing himself in various events and demonstrating a keen interest in people's well-being. Karpov visited shepherd communities, provided assistance, and intervened when necessary. He was portrayed as deeply involved in issues concerning Kazakhstan's livestock industry, the living conditions of shepherds, cultural matters, and local customs. The novel positioned Karpov as the voice of reason, assigning him the role of expressing the thoughts and concerns that, ideally, should have been voiced by Kazakhs themselves. For instance, he denounced

traditional Kazakh nomadic practices, stating: "Some people claim that Kazakhs are accustomed to it—that shepherds can continue living in yurts even in winter, in the freezing cold, just as their ancestors did... But that is a lie, a cruel lie devoid of compassion" [6, p. 242]. This statement was dictated by the ideological agenda of the time. Soviet Kazakh literature of that period was required to feature Russian characters with broad intellectual horizons, rich spiritual depth, and unique cultural sophistication. Meanwhile, Kazakh characters were expected to admire, learn from, and revere these Soviet Russian figures, presenting them as role models worthy of emulation.

Mukhtar Auezov's *Osken Orken* did not ignore the evaluation of unfavorable conditions in pre-revolutionary Kazakh society. The novel includes the story *Aluanın Azhaly* (The Death of Alua) [6, p. 93]. It describes the suffering and tragic fate of a young, beautiful woman named Alua, who was married to a seventy-year-old merchant, Kanai. Following Soviet ideological standards, pre-revolutionary Kazakh society was often portrayed as dark and ignorant, where defenseless girls were sold like cattle, and their elderly husbands were depicted as extremely jealous, harsh, and ruthless. There was no alternative but to write in this way. While recounting this event, Mukhtar Auezov also presents how the issue of Kazakh women in the Soviet period was resolved through the example of a girl named Aisulu. In the novel, Aisulu's father died in the war, leaving only her mother and younger brother. A young man named Sagit attempts to abduct her by force. However, when her brother tries to prevent this, Sagit kills him and flees. Despite the attempts of his influential relatives to save him from punishment, thanks to the "wise party," justice is served, the guilty are punished, and everything ends as it should. The novel showcases how the Soviet system provided "care and protection" for Kazakh women and the Soviet family, offering them a "wonderful" life.

Additionally, the novel vividly depicts the life, history, culture, and traditions of Southern Kazakhstan. The great writer first wrote and published several of the events and characters introduced in the novel as essays. These essays were not only the "scouts" of the future novel but also necessary experiences for deeply understanding the social relations and specific features of that society. The writer published them after traveling to the southern regions, including *Talap ta, taqyryp ta – tek maqta* (Both Demand and Topic Are Only About Cotton), *Qadymnan Malim Qaratau* (The Anciently Known Qaratau), *Qaratau Taji – Kentau* (The Crown of Qaratau – Kentau), and *Shayandyq Sheshen Kereken* (The Orator of Shayan – Kereken).

In conclusion, we believe that the reason why a great writer like M. Auezov chose a topic that promoted the ideology of that era was the necessity of portraying the builders of a new society, which arose from the demands of the time.

From the second half of the 1950s, the topic of virgin and fallow land cultivation became the central theme in literature. Essays about virgin lands by S. Mukanov, M. Auezov, and I. Shukhov gained recognition throughout the Soviet Union. The Soviet literature of Kazakhstan was perceived by the all-Union readership as multinational literature. During the first decade of Kazakh literature and art in Moscow (1936), only a few copies of Russian authors' books were published in Kazakhstan. However, by the late 1950s, more than 150 books by Russian writers from Kazakhstan had been published in the republic, 20 of which were printed by Moscow publishers [8, p. 62].

In April 1956, a meeting of literary and artistic figures dedicated to the resolutions of the 20th Congress of the CPSU was held in Almaty. Gabiden Mustafin delivered a report titled "On the Tasks of Literature and Art in the Framework of the Resolutions of the 20th Congress of the CPSU". The report stated: "In many novels, novellas, poems, and plays by the republic's writers, there are no full-fledged portrayals of Soviet people. One of the greatest events in Soviet Kazakhstan's recent history—the development of virgin and fallow lands—has not been reflected in the works of writers, dramatists, or artists.

Kazakh writers and artists have not created works about the labor feats of the builders of the Irtysh Hydroelectric Station, the coal miners of Karaganda, the copper smelters of Balkhash, and others.

The leadership of the Writers' Union of Kazakhstan has shown liberalism in evaluating works, and the Ministry of Culture of the Kazakh SSR has not properly demanded quality in the selection of

repertoire materials. Of the 28 multi-act and 5 one-act plays approved over the past five years, most turned out to be unsuitable for theatrical production, " [9, p. 76-77], he said. The ideological agenda of that period, characterized by campaign-driven policies, is evident in the words of this Kazakh classic. However, this topic did not inspire the creation of works that would leave a lasting mark in history. When national interests were pushed to the background, it was natural that literature and art could not enthusiastically glorify the "great" campaign. The authorities placed the theme of virgin land development on the agenda, actively promoting works about it, and sought to elevate Sabit Mukanov's novel *Tyndagy tolqyndar* (Waves on the Virgin Lands), even though the manuscript had not yet been fully discussed, was not written from the heart, and ultimately failed to gain support from either the public or literary circles.

After the 20th Congress of the CPSU and in the early 1960s, Soviet literature and art abandoned theoretical constructs such as the fabricated "theory of contradictions." Despite the limitations of the "thaw" period, new magazines began to emerge in Kazakhstan. In 1956, the first issue of the satirical magazine *Ara* was published in both Kazakh and Russian under the Writers' Union. In 1958, the children's magazine *Baldyrgan* was launched, with the distinguished Kazakh poet Muzafar Alimbayev as its first editor. Talented children's writers Berdibek Sokpakhbayev and Kadir Myrzaliev, who worked as section editors, made significant contributions to the magazine's development.

It is well known that during the Soviet era, pressure was exerted to suppress the portrayal of national traditions as ideological and artistic values in children's literature. However, scholars have proven that detachment from one's native cultural roots—sooner or later—leads to spiritual decline [10, p. 28-29]. These children's writers freely and confidently incorporated complex, layered idioms, proverbs, and counting rhymes reflecting ancient national worldview values into their works. The reason behind this was their commitment to the traditional national upbringing aimed at shaping children into strong individuals from an early age. At that time, children's writers helped shape a holistic artistic thinking system in Kazakh poetry based on national concepts, sculpting the national artistic image of the Kazakh people for the younger generation. This issue remains highly relevant today. Since children represent the future of the nation, writing poetry for them carries great responsibility. To create such poetry, one must possess a deep understanding of ethnopedagogy, be well-versed in child psychology, and be deeply rooted in national values and cultural heritage, without severing ties with their ancestral roots.

On December 25, 1960, a letter titled "On Significant Shortcomings in the Publishing Organs of the Writers' Union of Kazakhstan" was addressed to N. Zhandildin, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan. The letter, signed by S. Beissembayev, head of the Science, Higher Education, and School Department, criticized the Kazakh *Adebieti* newspaper, edited by Satybaldiev, for continuing to publish "ideologically unacceptable materials that lead readers into the dark past". Specifically, issues No. 30-33 featured articles (by B. Kenzhebayev, M. Akynzhanov, and K. Kuryshzhanov) praising religious and mystical poets of the past under the pretext of intellectual debate. The newspaper justified this by claiming the discussions aimed to determine the origins of Kazakh written literature. However, the letter accused the editors of fabricating this debate without scientific basis and of failing to consult authorities before publishing such materials. Consequently, the department was forced to intervene and halt the discussions. Moreover, on July 29, the newspaper published an anonymous announcement about literary heritage, mentioning plays by M. Dulatov, Zh. Aimaulytov, and K. Kemengerov—authors labeled as bourgeois nationalists. Along with Kazakh *Adebieti*, the *Zhuldyz* and *Prostor* magazines were also criticized for continuing to turn their readers' attention to historical themes. The letter noted that over two years, these publications featured significant historical works such as: G. Mustafin's *After the Storm* (Dauyldan Keyin), A. Nurpeisov's *Blood and Sweat* (Kan Men Ter), Kh. Yesenzhanov's *White Zhayik* (Ak Zhayik), T. Zharokov's *Sandstorm* (Kumdagy Dauyl), among others. This episode illustrates how efforts to study and explore Kazakh literature remained under strict state surveillance and were ruthlessly suppressed.

In matters of artistic management, Nikita Khrushchev made the Soviet stance explicit: "The Party does not share its leadership with anyone. We have had, have, and will have only one spiritual leader—the Great Communist Party. Literature and art must remain a sharp ideological weapon, ensuring they do not decay. Literature must serve the Soviet people and the Party, always ready to resist enemies. Many shortcomings in literature and art stem from Party committees failing to sufficiently intervene in creative unions. Our duty is to control the ideological direction of creative work, stay informed about artists' lives, guide discussions properly, summon them to us, or visit them ourselves" [11, p. 77]. Thus, the creative intelligentsia had no choice but to comply with this ideological framework and produce works aligned with Soviet doctrine. Under Soviet rule, literature was a tool for shaping ideology, and any deviation was met with suppression.

The classic of Kazakh literature, poet, public figure, and academician Sabit Mukanov made significant contributions to dramaturgy, criticism, and literary studies. He wrote over 200 literary-critical articles. He researched Kazakh oral literature, collected and published folklore and ancient written heritage. He authored research works on literary history and the works of enlightenment democrats, offering profound insights into prominent representatives of folk poetry. His 1974 historical-ethnographic review Halyk Murasy (The People's Heritage) became a particularly valuable research work, covering the culture, art, language, and material values of the Kazakh people.

Renowned scholar R. Nurgali emphasized that "the key to assessing a writer's journey lies in his biography and the environment in which he was born and raised" [12, p. 489]. Taking this into account, Sabit Mukanov's scientific and creative biography is best supplemented by his work Omir Mektebi (School of Life), which serves as a primary source. And this work is invaluable not only because it documents the author's own life but also because it provides insights into the lives of many key figures in Kazakh literary history.

In Omir Mektebi, the author presents many fascinating details about the way of life of his ancestors at the beginning of the 20th century, making it a historical record of that era. "The Kazakh people lived in darkness before the establishment of Soviet rule" is a belief that the seventy-year-old Soviet ideology deeply instilled in people's minds to such an extent that later generations tended to view that time as bleak and colorless. However, Sabit Mukanov refutes such perceptions by vividly recounting the joys of his childhood. His stories capture the excitement of rural children—gathering wild onions and berries, searching for delicious fish hidden beneath reeds, hunting baby waterfowl, and playing traditional games like asik (knucklebones), aksuyek, sokyrteke, and buraqotan. "One day's game continues into the next... Oh, friend, you were a true friend to children! The fun days I spent on your shore during my childhood remain in my mind, shining brightly as they were... When those days come to mind, I long for you deeply, my friend! ". These words reflect the deep connection between village children and nature and the sincerity of the writer's nostalgia, showing his longing for the simple joys of the past.

The scholar Rymgali Nurghali: "It would be possible to create an entire library from the works of a writer. Some writers write quickly and exhaust themselves just as fast. Sabit's talent is a fertile and rich talent. The reader witnesses all the successful stages of his long literary journey. His talent can be compared to the vastness of the steppe. Sabit is a writer with a broad breath and scope, " [12, p. 487] as stated, his creative biography, consisting of a whole library, is a world of its own.

From the 1960s until the years of independence, it was impossible to openly write about the erroneous policies of the Soviet government in any work. However, towards the end of the 1960s, in a few works that were published, signs of the idea of freedom began to appear, even though the manifestation of colonial oppression was depicted against the backdrop of the Soviet government's enemies: the Provisional Government and White officers. For example, in the novels "The Only House in the Steppe" (Zhapandagy zhalgyz ui) (1965) by Saken Zhunisov, "The Dangerous Crossing" (Katerli otkel) (1967) by Ilyas Yesenberlin, and "The Death of the Kulan" (Kulannyn ajaly) (1969) by Akan Nurmanov, there were indications of criticism of the cold sting of colonial policies. In "The Only House in the Steppe" (Zhapandagy zhalgyz ui), Agafiya Yapishkina, a treacherous Russian woman who came to exploit the land reclamation for her benefit, took all the wealth of the private

landowner, who lived on his own terms, and his life savings in a chest, in one day. In "The Death of the Kulan" (Kulannyn ajaly), a brave hunter, Kulan Batyr, who wanted to establish his own village by gathering his scattered relatives along the banks of the Kairakty River, died in a trap at the hands of the heartless White officer, Efim Kutskiy. Both characters in the two works are victims of the totalitarian system. Through this, both authors raised a social issue, namely that the invaders, who destroyed the well-being and wealth of the people who had freely lived on the vast steppes, were foreigners. Akan Nurmanov conveys the harsh realities of the era through his character's inner monologue, while Saken Zhunisov incorporates the old man's seven stories, told in a monologue-dialogue form, into the plot of the novel under the title "The First Tale of Old Kurgerei" (Kurgeri karttyn birinshi jyry).

Soviet power assessed Saken Zhunisov's "The Only House in the Steppe" (Zhapandagy zhalgyz ui) as being dedicated to the land reclamation campaign, stating that it depicted "the triumph of collectivist sentiment over individual property ambitions" [13, p. 109]. In reality, the novel's events begin before the October Revolution and are confined to the reclamation period. Saken Zhunisov's statement: "I was against the arrival of anyone who came to the virgin lands. I would say everywhere that only 20 percent of the people coming from Russia were decent, the rest were just thieves and criminals" [14], is not without reason. However, in some contemporary works, and in the special chapter (pages 576-606) about Zhunisov in the History of Kazakh Literature (Volume 9), there is a well-constructed conclusion. It is demonstrated that colonialism, implemented through the virgin land campaign, not only weakened the demographic balance of the local people but also aimed to annex the virgin lands to Russia through new settlers. Moreover, it was later revealed that the land subjected to reclamation suffered massive erosion. The first attack on this issue is precisely shown in "The Only House in the Steppe" (Zhapandagy zhalgyz ui).

Another Kazakh writer who worked during the Soviet era was Ilyas Yesenberlin. The writer devoted much attention to researching the history of his people.

In Yesenberlin's "The Dangerous Crossing" (Katerli otkel), the fate of three different poets is depicted, reflecting the three different forms of resistance to Soviet power in the early 20th century. Firstly, the most valued task of educated Kazakhs was to call the people to national independence and to strive for an independent nation. If this process continued, they said, there would be no land left for the Kazakhs to graze their sheep. At thirty-five, Akan found himself lost, unable to find a place for himself. The image of Akan in the novel leads to various reflections... The idea that the so-called "friendship of nations" was just a method of deceiving the people, and that the Kazakh people, having lost their culture and language, were facing the threat of extinction, is emphasized. Akan, disillusioned and hopeless about the future of his people, fell to his death from the balcony. Akan's death symbolized the collapse of the aspirations of the Alash citizens. Both of Akan's students were opposed to the political campaigns fiercely pursued by the new government and were distressed by the root changes to the centuries-old national traditions of the Kazakh people. The second character, Akpar, opposed the Soviet government with his teeth and nails because of the violation of ancestral customs and traditions. However, unlike Akan, he did not succumb to despair. Akpar's father, having lost all his wealth, was forced to flee to China, and now Akpar's goal was to follow his father to China. The marriage of his only sister, Khanshayim, to his political enemy, the communist Hasen, added to his grief. Unable to forgive his sister for this, Akpar, in his final act of revenge, slaughtered both his sister and her husband, marking his final farewell to the new era. The image of Akpar is that of a person who spares no mercy to his sworn enemies, someone who is willing to commit brutal acts without hesitation, someone who embodies the idea of "blood for blood, vengeance for vengeance" [15]. Harshness for harshness is inherent to human nature.

In "The Dangerous Crossing" (Katerli otkel), the third poet, Burkit, although initially influenced by Akan, gradually adapted to the life of the new era. Despite Karazhan's repeated attempts to block him, Burkit eventually gained the trust of the new government and became an active member. Burkit, marrying a Russian woman, presented an example of "true" interethnic friendship. In the early years of Soviet power, many talents, uncertain of which path to choose, were unjustly labeled as "enemies

of the people" and suffered greatly. Characters like Karazhan, who were involved in these acts, are depicted convincingly, using the grotesque reality of the time as a fitting element in the literary work. The novel's conclusion is shaped by Burkit's choice of path, as he adapted to the new era and actively participated in its formation. However, at the beginning of the novel, the image of the humanist poet Akan, described briefly in just two or three pages, casts a shadow over Burkit's character, and the author's own thoughts are clearly reflected in this. In any case, Ilyas Yesenberlin, in "The Dangerous Crossing" (Katerli otkel), truly attempted to reveal the reality of the era through the life principles of three poets with different perspectives.

Discussion

During the early 20th century, amidst the intense period of party surveillance, it was only through a few works from the 1960s and 1970s that the fate of the nation and the spark of national spirit could be clearly seen. These works, despite the strong control of the time, described historical realism and artistic detail on a wide scale.

The plot lines of the novels depict the fate of each character and reveal their personalities, often providing a clear representation of the setting. In shaping these images and uncovering the diverse traits of the characters, the writer's main goal was to emphasize our national values. Drawing from national ideas, interests, aesthetics, and psychology, while elevating life's realities into artistic truths, could only be achieved by a refined talent who is infinitely devoted to their homeland.

Ilyas Yesenberlin, when no one else dared to tackle historical themes, wrote the "Nomads" (Koshpendiler) trilogy, which consisted of "The Sword of Almas" (Almas qulysh), "The Struggle" (Zhantalas), and "Wrath" (Qahar), in the late 1960s and early 1970s. These works were groundbreaking, stirring the national consciousness of the Kazakh people, who were gradually becoming detached from their history during the Soviet era. In these works, Yesenberlin portrayed the formation of the Kazakh Khanate, the era of Abylai Khan, and the struggle of Kenesary Kasymuly for independence from Tsarist Russia.

The famous historian E. Bekmahanov's "case" led to a situation where historians themselves became "afraid" to study the history of the country. At this very moment, Ilyas Yesenberlin's novels contributed significantly to preserving the national character of Kazakh spiritual life and the essence of the Kazakh people, elevating their spirit.

In the 1960s, not only Kazakhstan but the Soviet Union, as well as world poetry, saw the emergence of Olzhas Suleimenov, who became a unique and inimitable figure in the literary world. For many young Kazakhs, he became a "ruler of the mind," an ideal to look up to. In the harsh ideological conditions of the Soviet era, Olzhas Suleimenov's works played a special role in defending the historical dignity of the Kazakh people, restoring it, advancing its culture to a new level, and promoting the Kazakh nation. The works of this Kazakh poet, written in Russian, have captivated the attention of international public opinion for more than half a century during his lifetime. From the perspective of "individual independence," between the 1960s and 1980s, one of the most prominent intellectuals among Kazakh intelligentsia in terms of freedom was O. Suleimenov. He continuously expanded the inner "territory" of national spiritual and intellectual freedom. His influence was significant in shaping the worldview of Kazakh youth, increasing their civic awareness, and fostering a high regard for their national dignity. Suleimenov's research equipped Kazakh youth intellectually and methodologically, revealing Soviet false scientific stereotypes and encouraging them to take a more engaged approach to their own history and culture [16, p. 5].

The poems and scientific articles of the poet from 1966-1967 made the issue of historical topics in Kazakhstan even more relevant. Apart from Olzhas Suleimenov, most Kazakh writers lacked the perseverance for individual scientific inquiry. The documentary scientific foundation of their works was weak, and most importantly, the labor before the creation of their works was not visible and was limited to recent history. Objectively, the cognitive power and appeal of such poetry and prose works were weak. The issue was not only ideological and political obstacles but also in the creative capabilities and scientific-theoretical potential of the writers. Among the historians of Kazakhstan, there were very few researchers willing to explore the Middle Ages and ancient national history, as

official studies in this field conflicted with their personal interests and everyday experiences. For most historians, it was important to choose research topics that promoted ideology, while national civic interests were forgotten. Even after defending their work and achieving their goals, there were very few individual scholars. Among those who did not forget national interests were a handful of scientists like A. Margulan and A. Mashanov. The early poetry collections and research articles of Olzhas Suleimenov were regularly published in the republican journal "Prostor", which he edited, during the 1960s and 1970s. It was in these years that the journal became well-known within the Union and abroad for its new materials and free-thinking, earning the nickname "Shukhov's Prostor." The journal's particular popularity was certainly due to the substantial contributions of one of its active authors, Olzhas Suleimenov, whose scientific research articles played a significant role. In 1970, the editor of the central journal "Novy Mir", A.T. Tvardovsky, was forced to leave his position. According to the publicist-journalist Sergey Baymukhametov, after "Novy Mir" was dismantled, Tvardovsky, before his death, said: "It's nothing... Shukhov is still there, and Prostor magazine is still there," referring to the Kazakh journal as a source of support [17]. Additionally, Suleimenov's research on the "Igor's Campaign" (Igor'y polki) published in Prostor during the 1960s was in great demand among researchers across the Union.

The first among Kazakh intellectuals to show scientific interest in "The Tale of Igor's Campaign" (Igor'y polki) was Mukhtar Auezov. Like the unparalleled folklorist M. Auezov, who was able to engage in free discussions with Kalmyk specialists about the "Jangar" epic and Armenian folklorists about "David Sasunski", Auezov could have discussed "The Tale" with any Russian "epic scholar," but he did not have the time or life to write a special research article. One of the experts on the "epic," poet Mark Tarlovsky, wrote: "I cannot name a single Kazakh who knew The Tale of Igor's Campaign as well, in such detail and depth, as Auezov. He had many completely unique and interesting thoughts on this ancient Russian poetic monument. Auezov thinks historically, and at the same time, he is a poet" [18, p. 55]. It was Olzhas Suleimenov who fulfilled one of Auezov's unrealized dreams.

Suleimenov's book "Az i Ya" (1975) marked a new milestone in the development of historical thought in Kazakhstan and the Soviet Union. The novelty of the work begins with the book's title, genre, and narrative style. As the author himself immediately points out, the genre of the book is "history through the eyes of a poet" and "a book for the well-meaning reader". From the title and genre alone, the book's opponents were agitated. It exposed the weaknesses, even bankruptcy, of Soviet history, linguistics, and other social sciences, first and foremost their moral and creative powers and potential. The book is the result of more than ten years of Suleimenov's diligent research in Slavic studies and Turkology, beginning in 1962. The specific object of study was the Russian medieval treasure, "The Tale of Igor's Campaign", and in the course of this study, the author uncovered a vast new source of linguistic, ethnographic, and paleographic material, which had been neglected in Soviet historical science. He made groundbreaking and surprising conclusions about the medieval history of Eurasia, sharing them with readers. The immense political and cultural role of the close relationship between the Great Steppe and ancient Kievan Rus' was highlighted, and against the traditional historical view that "they were always in a state of war," Suleimenov proposed: "No, they were not always at war or in a hostile state, they were often allies, friends, trading partners, and engaged in cultural exchanges" [16, p. 169]. One of the undeniable linguistic pieces of evidence in the "Tale" was that the author "was a man of his time and class, and in the text of the epic, he not only freely and naturally used invisible Turkic words, but also, without fear that his reader might not understand, used vivid Turkic terms and lexical formulas. The epic was meant for the bilingual audience of the 12th century," says Suleimenov. "Several centuries later, as the significance of the Turkic language in Rus' became irrelevant, it was forgotten, and many foreign linguistic elements in The Tale were no longer noticeable—they were integrated into the text and became invisible (words like 'Chaga,' 'ort'ma,' 'yaponschitsa,' etc., which were not part of the Russian language). The linguistic situation in the cities of Kievan Rus' in the 12th century reminds me of the bilingual situation of the upper Russian class in the times of Pushkin and Tolstoy" [19, p. 182-183].

In the introduction, the author shares his own reflections and experiences on how "The Tale" should be read, offering readers substantial scientific and moral advice. Thus, he paid special attention to four methodological issues related to the study of "The Tale":

For two centuries, all literature related to "The Tale" has been focused on one issue: Is it true that "The Tale of Igor's Campaign" was authentically written?

"In such a situation, the most valuable figure in science is the skeptic. The skeptic is like an ignorant gardener who does not allow the bees to land on the flowers in the garden. But it is precisely these bees that land on the flowers and pollinate them. While protecting the valuable nectar from the thick-throated bandits, we are destroying the future fruits".

"All research on 'The Tale' has brought nothing to science. In the last decades, Soviet 'Slovistics' has remained stagnant. The issue is not in science itself but in the surrounding issues".

"The main reason for the failure is the patriotism of the supporters of 'The Tale' who have suffocated the scientific inquiries of the skeptics: for two centuries, during the years of fervent oratory, hundreds of book titles appeared in the bibliography on 'The Tale', but in all of them, the arguments and evidence are stuck in the same old patriotic mud, not advancing. If mathematics and physics were subjected to such overwhelming patriotism, humanity would still be riding in two-wheeled carts", [19, p. 10-12].

The prominent Kazakh writer Mukhtar Magauin said: "Olzhas Suleimenov, the great son of the Kazakh people, spoke not only on behalf of the Kazakh nation and the Turkish states but also on behalf of the entire Asian continent in his book "Az i Ya". He fiercely criticized the Western and Russian-centric views that had developed on the fringes of the Soviet empire. He proved where the true source of the word began. He revealed which direction the dawn would rise from" [20, p. 45]. Indeed, the book sharply demonstrated the intellectual level of Kazakh science and artistic culture. The writer Bakhytzhan Momyshuly, deeply understanding the place of the poet's creativity, stated: "If I stop writing, humanity and world intellect will lose nothing. But if Olzhas Suleimenov's pen falls silent, what will happen to our future?" This view was supported by the poet-critic S. Aksunkaruly, who said: "A wise word! Olzhas speaking in Russian is like the Kazakh people speaking to the world" [21, p. 11]. According to the writer-critic Askar Suleimenov, "Whether it was written by fate or by fortune, Olzhas's book is, in this sense, eternal within Time" [22, p. 722].

Indeed, through Olzhas Suleimenov's works, one can recognize him in many dimensions. On one hand, he is a Slavacist and Turkologist, on the other hand, a historian, linguist, and literary scholar; thirdly, he is an ethnographer, paleographer, and chronicle expert; fourthly, a poet, playwright, and publicist; and ultimately, as a citizen and public figure, he shines brightly in all these aspects.

Research findings: Starting from the 1920s and 1930s, as a result of the implementation of ideological supremacy in all sectors, a military-style control and punitive system was established in the country. The key ideological organs were the Central Committee and its Politburo, as well as individual departments dealing with ideology and culture. The penetration of political censorship into all spheres of public life transformed Glavlit into the main ideological body in the field of literature. The Soviet authorities, guided by the principle of "socialist realism," rejected pre-revolutionary history and regarded spiritual values as remnants of the past. Soviet society was excessively glorified. Despite the strict censorship of Glavlit, in the 1950s and 1960s, the prominent stars of Kazakh literature managed to convey the Kazakh world, worldview, and mentality in their works, albeit through a veiled artistic language.

Conclusion

After the 20th Party Congress, the writers and artists of Kazakhstan produced works we can be proud of. The central themes of the works created were the nation and the land, language and culture, and the issues of national literature and culture. They were able to feel the pulse of Kazakh society in a timely manner and created works with national flavor that were in demand. Through their works, which were colored with national spirit and ideas, they contributed to the formation of national consciousness. Despite the pressure of ideology, they continued to promote the Kazakh idea, albeit subtly. Therefore, the ability of Kazakh intellectuals to effectively convey the Kazakh idea in literature further demonstrates their craftsmanship, innate talent, and unique individuality.

References:

1. Loewenstein, K. E. (2012). *The Changing Nature of Literary Censorship, 1961-1965. The Soviet and Post-Soviet Review*, 39(1), 3-21. <https://doi.org/10.1163/187633212x623943>
2. Lygo, E. (2016). *Between ideology and literature: Translation in the USSR during the Brezhnev period. Perspectives*, 24(1), 48-58. <https://doi.org/10.1080/0907676x.2015.1032311>
3. Radley, P., & Ermolaev, H. (1997). *Censorship in Soviet Literature, 1917-1991. World Literature Today*, 71(4), 823-823. <https://doi.org/10.2307/40153424>
4. Shcherbak, A. (2015). *Nationalism in the USSR: a historical and comparative perspective. Nationalities Papers*, 43(6), 866-885. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1072811>
5. Swayze, H. (1962). *Political Control of Literature in the USSR, 1946-1959. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.*
6. Әуезов М. Өскен өркен: роман. - Алматы, 1977. - 263 б.
7. Әкімов Т. Даналық мәйегі. - Алматы: Ана тили, 1997. - 189 б.
8. Капаева А.Т. Күлтура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х-1991 гг.) - Алматы: Атамұра, 2004. - 328 с.
9. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 1377. П. 76-77.
10. Ыбырайым Б. Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері: 10.01.02: филол. ғыл. док. ... автореф. - Алматы, 1998. - 48 б.
11. ҚРПА. Қ. 708. Т. 34. Іс. 152. П. 63-66.
12. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: зерттеу. - Астана: Күлтегін, 2002. - 528 б.
13. Қазақ әдебиетінің тарихы / ред. С. Қирабаев. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. - Т. 9. - 998 б.
14. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй // Ана тили. - 1999, ақпан - 17.
15. Есенберлин І. Он томдық ғығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы. - 1984. - Т. 2. - 440 б.
16. Сәтбай Т.Іа. О. Сүлейменов феномені және оның Қазақстанның мәдени өміріндегі орны (тарихи талдау): 07.00.02: тарих ғыл. док. ... дис. -Астана, 2010. - 336 б.
17. Бәймухамедов С. Еңе Ғуов // Литературага газета. - 2001. - №30.
18. Алтәскі К. Vstrechaia s Auezovym...: sb. - Алматы: Жазушы. 1972. - 360 с.
19. Сүлейменов О. Az i İa. - Алматы: Жазушы, 1975. - 304 с.
20. Олжас туралы сөз. Ақын, қоғам қайраткері О. Сүлейменов туралы әдебиетшілердің айтқандарынан // Жүлдыз. - 1996. - №5. - Б. 41-45.
21. Ақсұңқарұлы С. Anti-poezia // Qasym. - 2015. - №2. - Б. 99-145.
22. Сүлейменов А. Kek: Drama - dialogtar. Audarmalar. Esseler - Алматы: Öner, 2001. - 728 б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Loewenstein, K. E. (2012). *The Changing Nature of Literary Censorship, 1961-1965. The Soviet and Post-Soviet Review*, 39(1), 3-21. <https://doi.org/10.1163/187633212x623943>
2. Lygo, E. (2016). *Between ideology and literature: Translation in the USSR during the Brezhnev period. Perspectives*, 24(1), 48-58. <https://doi.org/10.1080/0907676x.2015.1032311>
3. Radley, P., & Ermolaev, H. (1997). *Censorship in Soviet Literature, 1917-1991. World Literature Today*, 71(4), 823-823. <https://doi.org/10.2307/40153424>
4. Shcherbak, A. (2015). *Nationalism in the USSR: a historical and comparative perspective. Nationalities Papers*, 43(6), 866-885. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1072811>
5. Swayze, H. (1962). *Political Control of Literature in the USSR, 1946-1959. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.*
6. Әуезов М. Өскен өркен: роман. - Алматы, 1977. - 263 б.
7. Әкімов Т. Даналық мәйегі. - Алматы: Ана тили, 1997. - 189 б.
8. Капаева А.Т. Күлтура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х-1991 гг.) - Алматы: Атамұра, 2004. - 328 с.
9. ҚРПА. Қ. 708. Т. 29. Іс. 1377. П. 76-77.
10. Ыбырайым Б. Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері: 10.01.02: филол. ғыл. док. ... автореф. - Алматы, 1998. - 48 б.

11. ҚРПА. Қ. 708. Т. 34. Іс. 152. П. 63-66.
12. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: зерттеу. - Астана: Күлтегін, 2002. - 528 б.
13. Қазақ әдебиетінің тарихы / ред. С. Қирабаев. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. - Т. 9. - 998 б.
14. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй // Ана тілі. - 1999, ақпан - 17.
15. Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы. - 1984. - Т. 2. - 440 б.
16. Сәтбай Т.Я. О. Сүлейменов феномені және оның Қазақстанның мәдени өміріндегі орны (тарихи талдау): 07.00.02: тарих ғыл. док. ... дис. - Астана, 2010. - 336 б.
17. Баймухамедов С. Есть еще Шухов // Литературная газета. - 2001. - №30.
18. Алтайский К. Встречаясь с Ауезовым...: сб. - Алматы: Жазушы. 1972. - 360 с.
19. Сулейменов О. Аз и Я. - Алматы: Жазушы, 1975. - 304 с.
20. Олжас туралы сөз. Ақын, қоғам қайраткері О. Сүлейменов туралы әдебиетшілердің айтқандарынан // Жұлдыз. - 1996. - №5. - Б. 41-45.
21. Ақсұңқарұлы С. Анти-поэзия // Қасым. - 2015. - №2. - Б. 99-145.
22. Сүлейменов А. Кек: Драма - диалогтар. Аудармалар. Эсселер. - Алматы: Өнер, 2001. - 728 б.

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 060.014

ӘӨЖ/УДК/UDC 316.422(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.012>

Кулсариева А.Т. *1

¹Доктор философских наук, профессор-исследователь, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: akulsariyeva@gmail.com

ПОЛИТИКА МОДЕРНИЗАЦИИ И КОНСТРУИРОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ: СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассматриваются процессы модернизации и конструирования ценностей в Казахстане в контексте социально-исторического анализа. Исследование базируется на сочетании историко-социального подхода, контент- и интент-анализа стратегических документов, данных массовых опросов (включая World Values Survey), а также кейсового анализа протестных мобилизаций, электоральных кампаний и институциональных реформ. Выявлено, что официальная символическая политика, начиная с середины 1990-х годов, формировала ценностный каркас модернизационного дискурса через триаду «стабильность – развитие – единство», постепенно трансформировавшуюся в более гибридные конструкции с акцентом на инновации и глобальную конкурентоспособность. Результаты анализа показывают, что в обществе сохраняется сложное сочетание традиционных и модернизационных установок, проявляющееся в устойчивости коллективистских практик и одновременно росте постматериалистических ориентаций молодежи. Сравнительный анализ международного опыта (Восточная Азия, Восточная Европа, Центральная Азия) подтвердил ключевую роль согласования универсальных ценностей с локальной культурной спецификой. Делается вывод, что устойчивость модернизационных стратегий в Казахстане зависит от способности интегрировать институциональные реформы с символической политикой и учитывать разнообразие социальных ожиданий.

Ключевые слова: модернизация, ценности, идентичность, символическая политика, Казахстан.

Кулсариева А.Т. *1

¹Философия ғылымдарының докторы, профессор-зерттеуші,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: akulsariyeva@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОДЕРНИЗАЦИЯ СЯСАТЫ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚҰРУ: ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы жаңғырту үдерістері мен құндылықтарды конструкциялау әлеуметтік-тарихи тұрғыдан талданады. Зерттеу тарихи-әлеуметтік әдісті, стратегиялық құжаттарға контенттік және интен-талдауды, жаппай сауалнамалардың деректерін (оның ішінде World Values Survey), сондай-ақ саяси оқиғалардың (қарсылық мобилизациялары, сайлау науқандары, институционалдық реформалар) кейстік талдауын қамтиды. Нәтижелер көрсеткендей, 1990-жылдардың ортасынан бастап ресми символдық саясат модернизациялық дискурс құндылықтық қаңқасын қалыптастырды, ол бастапқы «тұрақтылық – даму – бірлік» үштігінен инновациялар мен жаһандық бәсекеге қабілеттілікке бағытталған күрделі гибридік құрылымдарға айналды. Талдау қазақстандық қоғамда дәстүрлі және жаңғыртушы бағдарлардың күрделі үйлесімін сақтап отырғанын көрсетті: бір жағынан, ұжымшылдық тәжірибелер тұрақтылығы, екінші жағынан, жастар арасында постматериалистік бағдарлардың өсуі байқалады. Шығыс Азия, Шығыс Еуропа және Орталық Азия тәжірибелерін салыстырмалы талдау әмбебап құндылықтарды жергілікті мәдени ерекшеліктермен үйлестірудің маңыздылығын айқындады. Қорытындысында Қазақстандағы жаңғырту стратегияларының тұрақтылығы институционалдық реформаларды символдық саясатпен байланыстыру және әлеуметтік күтулердің алуандығын ескеру қабілетіне тәуелді екендігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: жаңғырту, құндылықтар, бірегейлік, символдық саясат, Қазақстан

Kulsariyeva A.T. *1

¹Doctor of Philosophy, Research Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: akulsariyeva@gmail.com

MODERNIZATION POLICY AND VALUE CONSTRUCTION IN KAZAKHSTAN: A SOCIO-HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The article examines modernization and value construction processes in Kazakhstan within a socio-historical framework. The research employs a combination of historical-social analysis, content and intent analysis of strategic documents, survey data (including the World Values Survey), and case studies of protest mobilizations, electoral campaigns, and institutional reforms. Findings reveal that since the mid-1990s, the official symbolic policy has shaped the value framework of modernization discourse through the triad “stability – development – unity,” which gradually evolved into hybrid constructions emphasizing innovation and global competitiveness. The results indicate that Kazakhstani society maintains a complex combination of traditional and modernization-oriented values, reflected in the persistence of collectivist practices and the growing post-materialist orientations among youth. A comparative analysis of international experiences (East Asia, Eastern Europe, Central Asia) highlights the critical importance of aligning universal values with local cultural specificities. The study concludes that the sustainability of modernization strategies in Kazakhstan depends on the ability to integrate institutional reforms with symbolic policy while addressing diverse social expectations.

Keywords: modernization, values, identity, symbolic policy, Kazakhstan

Введение

Современные трансформационные процессы, охватывающие постсоветское пространство, в особенности Казахстан, демонстрируют, что модернизация не может рассматриваться исключительно в терминах экономического роста или политических реформ. Она выступает как комплексный феномен, включающий институциональные, социальные и культурно-ценностные преобразования. Именно ценностное измерение придаёт модернизационным проектам долгосрочную устойчивость, позволяя им выходить за рамки краткосрочных управленческих задач и становиться частью общественного развития [1]. В условиях глобализации и усиливающихся вызовов, связанных с социокультурной идентичностью, Казахстан оказался перед необходимостью выработки новой парадигмы ценностной политики, которая сочетала бы национальные традиции и универсальные модернизационные ориентиры.

Особое место в этом контексте занимает программа «Рухани жаңғыру», инициированная в 2017 году и ставшая стратегическим проектом по формированию национальной идентичности, ориентированной на устойчивое развитие в условиях глобальных перемен. Заявленные шесть направлений программы – от модернизации общественного сознания и продвижения национальной культуры до развития региональных проектов – были нацелены на то, чтобы создать основу для обновлённой системы ценностей, способной объединить общество и адаптировать его к мировым вызовам. При этом «Рухани жаңғыру» не стала изолированным явлением: её следует рассматривать как важный этап в эволюции государственной политики модернизации, которая с середины 1990-х годов постепенно формировала институциональные и символические механизмы конструирования ценностей в Казахстане [2].

Актуальность исследования обусловлена несколькими обстоятельствами. Во-первых, ценностные установки общества являются индикатором эффективности модернизационных процессов: они отражают уровень восприятия и степень интериоризации стратегических ориентиров в массовом сознании. Во-вторых, политические события последнего десятилетия – реформы государственного управления, транзит власти, рост гражданской активности и протестные мобилизации – показали, что ценности и социальные паттерны не являются статичными, а подвергаются постоянному переопределению под воздействием внешних и внутренних факторов [3]. В-третьих, глобальная динамика модернизационных процессов задаёт сравнительный контекст, в котором казахстанский опыт должен быть рассмотрен в сопоставлении с международными практиками: это позволяет выявить универсальные закономерности и уникальные особенности локальной траектории [4].

Научная значимость работы заключается в том, что в ней предпринимается системный социально-исторический анализ эволюции ценностных установок и социальных паттернов в Казахстане в период 1995-2025 годов с опорой на широкий методологический инструментарий. Используются материалы социологических опросов [5], данные форсайтных исследований 2020 и 2025 годов, результаты контент-анализа публичных речей и стратегических документов государственных органов, а также сравнительный анализ международного опыта модернизационной политики. Такой подход позволяет реконструировать целостную картину трансформаций, выявить взаимосвязь между политическими событиями, институциональными изменениями и динамикой ценностей в обществе. Научная новизна исследования проявляется в выявлении дискурсивных практик конструирования ценностей, в определении их роли в социальной консолидации и в разработке методологических основ для дальнейшего анализа модернизационных стратегий в постсоветских обществах.

Цель исследования заключается в выявлении динамики ценностных трансформаций и поведенческих паттернов в Казахстане в условиях политики модернизации и в определении степени их взаимосвязи с политическими и социальными изменениями последних трёх десятилетий.

Для достижения этой цели предполагается решение ряда *задач*:

Проследить эволюцию ценностных установок в казахстанском обществе на основе социологических исследований и вторичных источников за период 1995-2025 годов.

Реконструировать дизайн ценностных ориентиров различных социальных групп по результатам форсайтных проектов.

Выявить доминирующие дискурсивные практики в публичных речах, официальных документах и отчётах государственных органов.

Провести теоретико-методологический анализ международного опыта модернизации и определить возможности его применения в казахстанском контексте.

Исследовать влияние политических событий на формирование социальных практик и моделей поведения с использованием кейсового подхода.

Таким образом, данное исследование направлено на комплексное осмысление роли политики модернизации в конструировании ценностей казахстанского общества. Оно позволяет выявить закономерности и противоречия ценностных трансформаций, определить их связь с политической и социальной историей страны, а также предложить концептуальные основания для совершенствования государственной политики в области модернизации и продвижения ценностей.

Методология исследования

Методологическая основа работы строится на междисциплинарном подходе, предполагающем интеграцию социально-исторического, социологического, политологического и культурологического анализа. Центральным принципом является триангуляция, которая позволяет сопоставлять данные различных типов – количественные показатели массовых опросов, качественные дискурсивные материалы, исторические источники и прогнозные сценарии. Такой подход обеспечивает комплексность и достоверность анализа ценностных трансформаций. В качестве теоретической рамки использованы концепции модернизации, рассматривающие институциональные и социальные изменения в их взаимосвязи [6; 7], теория ценностных сдвигов [8], объясняющая движение от материалистических к постматериалистическим ориентирам, концепция социальной памяти [9], позволяющая выявлять механизмы сохранения и переосмысления традиций, а также идеи символической политики и культурной репрезентации [10;11], подчеркивающие роль дискурсивных практик и аффективных структур в формировании идентичности. Методологический выбор обусловлен необходимостью связать макроуровневые процессы модернизации и институциональные реформы с микроуровнем повседневных практик и ценностных ориентаций, что позволяет реконструировать целостную картину социального развития Казахстана в 1995-2025 годах.

Обзор научной литературы

Исследование процессов модернизации и конструирования ценностей в Казахстане за последние годы опирается на широкий корпус отечественных и зарубежных публикаций, демонстрирующих переход от описательных моделей к углубленному анализу ценностных режимов, их институциональной поддержки и символического закрепления. Современные эмпирические исследования подтверждают, что в постсоветском Казахстане наблюдается сложная динамика сочетания традиционных и модернизационных ориентаций. Так, в работах Бурибаева Е.А. и соавт. [12] показано, что у молодежи усиливается тяготение к постматериалистическим ориентирам, связанным с самореализацией и социальной мобильностью, при сохранении высокой значимости семейных и коллективистских ценностей. Похожие тенденции выявляет Садвокасова А.Ж. [3], фиксируя запрос на участие, справедливость и прозрачность при сохранении устойчивых паттернов локальной общинности. Эти выводы согласуются с теорией ценностных сдвигов Инглхарт Р. [8], но при этом подчеркивают гибридный характер казахстанского общества, в котором новые ценностные притязания сосуществуют с устойчивыми традиционными опорами.

Исследования государственных стратегий и символической политики указывают, что формирование национальной идентичности осуществляется через нарративные конструкции и дискурсивные практики. Работы Лэнда С., Нифая Дж.Э. и Кортни М. Г. [13] демонстрируют, что стратегические повествования о «Новом шелковом пути» служат не только инструментом внешнеполитического позиционирования, но и способом артикуляции внутренних ценностных ориентиров. В то же время Волхонский М.А [14] выявляет, что историческая политика Казахстана, транслируемая в пространстве сопредельных регионов России, отражает конкуренцию за символические ресурсы и память. Подобные исследования подтверждают, что официальные ценностные проекты во многом опережают общественную интериоризацию и нередко носят декларативный характер, что приводит к расхождениям между государственными лозунгами и реальными практиками.

Значительное внимание уделяется языковым идеологиям и образовательным медиумам как каналам трансляции ценностей. Анализ многоязычной среды университетов с англоязычным обучением показывает формирование у студентов многослойных идентичностей, соединяющих национальное, профессиональное и глобальное измерения [15]. Исследование школьных учебников, выполненное Дуррани Н. и коллегами [16], выявило закрепление гендерных иерархий и нормативных сценариев, через которые транслируются социальные роли и модели гражданственности. В свою очередь, анализ социальных сетей фиксирует рост аффективного языкового патриотизма и усиление дискурсов «говори по-казахски», что одновременно отражает прагматику карьерной мобильности и формирование новой национальной идентичности [15]. Эти работы показывают, что языковая политика и образовательное содержание выступают не только техническими средствами, но и ключевыми медиумами ценностной социализации.

Пространственно-архитектурный уровень также приобретает всё большее значение в исследованиях идентичности. Абдрассилова Г.С. [17] показывает, что архитектура и городское планирование Алматы выполняют роль «материального носителя» ценностей, формируя чувство принадлежности и поддерживая культурный диалог. Пространство города становится своеобразным учебником гражданственности, где успешные практики проявляются там, где архитектурные формы создают условия для открытости и доступности. В более широком контексте Жумашева А. Б. [2] указывает, что модернизационные вызовы XXI века требуют сочетания институциональных и символических решений, что делает работу с пространством, культурой и коммуникацией столь же значимой, как и политико-экономические реформы.

Региональная и международная перспектива представлена в работах о евразийской интеграции и внешних инфраструктурных проектах. Церква Д., Летта Э., Отранто Э. [18] показывают, что интеграционные процессы обладают ограниченной эффективностью, так как формальные институты часто не совпадают с локальными ожиданиями и ценностными структурами. Исследования Рентшлер К., Картер С., Лин Х. [19] о Транскаспийском коридоре демонстрируют, что инфраструктурные решения интерпретируются в общественном сознании как символы открытости, мобильности и участия в глобальных потоках, но при этом воспринимаются и как источники рисков. Пелиццо Р. [20] фиксирует важность кросс-бордерного медиапотребления, которое становится фактором конкуренции нарративов и ценностных норм, определяя структуру доверия и ориентации на внешние культурные центры.

Особое место занимает исследование казахской диаспоры в Центральной Азии, выполненное Нурбек А., Калашникова Е., Туран М. [21], которое выявляет, что механизмы поддержания национальной идентичности действуют не только внутри страны, но и в транснациональном пространстве. Диаспоральные сообщества вносят обратное влияние на формирование стандартов «нормальной» жизни, образовательных траекторий и культурных практик, что делает конструирование ценностей полицентричным процессом.

Сравнительные исследования региона подтверждают, что Казахстан развивается в условиях дивергентных траекторий модернизации Центральной Азии. Серикжанова Г. [22]

подчеркивает, что различия в политических культурах Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана связаны прежде всего с качеством коммуникации между государством и обществом, а также с особенностями национальных «социальных договоров». Это наблюдение согласуется с выводами Садвокасовой А. [23] о восприятии гражданской и этнической идентичности внутри Казахстана.

В сумме весь корпус публикаций последних пяти лет рисует гибридную траекторию ценностных трансформаций: рост притязаний на участие, справедливость и мобильность сочетается с устойчивостью традиционных опор – семьи, общинности и культурного наследия. Исследования подчеркивают, что эффективность модернизационной повестки во многом определяется тем, насколько символическая политика и государственные нарративы трансформируются из уровня деклараций в уровень повседневных практик – образования, труда, городской жизни и гражданского участия. Внешние рамки – интеграции, инфраструктурные коридоры, кросс-бордерные медиа – усиливают конкуренцию норм и образов будущего, что требует более диалогового и инклюзивного подхода к конструированию ценностей. Таким образом, обзор научной литературы демонстрирует, что в условиях постсоветской модернизации Казахстан представляет собой пример общества, в котором официальные стратегии и социальные практики находятся в сложном взаимодействии, формируя уникальную модель ценностного развития, сочетающую элементы традиционного и глобального мировоззрения.

Методы исследования

Реализация методологических установок потребовала применения комплекса исследовательских методов, обеспечивающих возможность выявления как динамики ценностных ориентаций, так и механизмов их конструирования в общественном сознании. В первую очередь был задействован историко-социальный анализ, позволивший реконструировать этапы модернизационного развития Казахстана и соотнести их с изменениями в структуре ценностей, что соответствовало задаче прослеживания долгосрочной динамики ценностных трансформаций. Контент- и интент-анализ официальных стратегических документов, программных речей и медийных материалов обеспечил выявление дискурсивных конструкций, через которые артикулировалась государственная ценностная политика, и позволил интерпретировать интенциональные цели их трансляции; данный методологический блок был напрямую связан с задачей анализа символической политики и механизмов легитимации модернизационной повестки. Анализ данных массовых опросов, включая седьмую волну World Values Survey [24], а также результаты исследований отечественных институтов – Фонда им. Ф. Эберта [25] и Казахстанского института общественного развития [26] – позволил сопоставить ценностные ориентации различных социальных групп и отследить их эволюцию во времени, что обеспечило эмпирическую базу для выявления возрастных, региональных и гендерных различий в ценностных установках. Для проектирования возможных сценариев будущего были привлечены материалы Форсайт-исследования Казахстан-2050 [27] и предварительные разработки Rapid-Форсайта 2025 [28], позволившие смоделировать альтернативные траектории развития ценностной структуры общества и их институциональные последствия. Кейсовый подход применялся для изучения конкретных политических событий – протестных мобилизаций (январь 2022 года), электоральных кампаний и институциональных реформ, что обеспечивало углублённый анализ связи между макроуровневыми институциональными изменениями и микроуровневыми практиками. Дополнительным инструментом выступил сравнительный анализ, позволивший сопоставить казахстанскую траекторию модернизации с опытом Восточной Азии, Восточной Европы и Центральной Азии, где ценностные изменения также сопровождали институциональные реформы [29;30]. Совокупность применённых методов обеспечила многомерность и комплексность исследования, позволив увязать институциональные, культурные и социальные измерения ценностных трансформаций.

Результаты и обсуждение

Трансформация ценностных установок казахстанского общества за тридцать лет независимости представляет собой процесс, в котором социально-экономические изменения, институциональные реформы и политические события тесно переплетались с культурными и символическими практиками. Уже в середине 1990-х годов, когда формировались базовые контуры новой государственности, в массовом сознании доминировали установки, связанные с выживанием и социальной стабильностью. Экономический кризис, социальная неопределённость, резкое падение уровня жизни обуславливали высокую значимость таких ценностей, как безопасность, материальное благополучие и сохранение семьи [3]. Социологические исследования показывали, что ключевым ресурсом адаптации оставалась семья, а не государственные институты, которым доверие было крайне низким.

В начале 2000-х годов, на фоне экономического роста и укрепления среднего класса, ценностный горизонт общества начал постепенно смещаться от ориентаций на выживание к ориентациям на развитие. Появление нового среднего класса, рост возможностей в сфере образования и профессиональной карьеры способствовали формированию индивидуалистических установок, связанных с самореализацией и карьерным продвижением [12]. При этом сохранялась высокая значимость коллективистских практик, что указывает на устойчивую гибридность казахстанского общества.

Особое значение в этот период приобрело образование. По данным национальных опросов и сравнительных исследований, именно получение качественного образования рассматривалось как главный канал социальной мобильности и залог успешного будущего [20]. При этом, несмотря на рост индивидуалистических притязаний, сохранялась высокая роль семьи и локальной солидарности, что подтверждается и результатами международных исследований ценностей [24].

В 2010-е годы ценностные установки общества всё более насыщались ориентирами, связанными с культурной модернизацией и национальной идентичностью. Программы «Казахстан-2050» и особенно «Рухани жаңғыру» задали символическую рамку, в которой модернизация стала пониматься не только как экономический процесс, но и как духовное и культурное обновление [14]. В массовом дискурсе укрепились категории «наследие», «духовность», «современность», что нашло отражение как в официальных документах, так и в общественных дебатах. Социологические исследования показывали, что значительная часть населения воспринимала данные программы скорее как символическую инициативу, нежели как практический инструмент изменения жизни [14]. Тем не менее они сыграли роль катализатора в легитимации новой системы ценностных координат, в которой национальная культура стала рассматриваться как ресурс для устойчивого развития и конкурентоспособности.

Параллельно в обществе укреплялись ценности, связанные с цифровизацией, глобальной мобильностью и открытостью. Особенно это характерно для молодёжи, которая всё чаще формировала идентичность на пересечении национального и глобального измерений. Данные седьмой волны *World Values Survey* фиксируют рост значимости самовыражения, индивидуальной свободы и образования среди казахстанской молодёжи при сохранении высокой значимости семейных ценностей [24; 23].

Ситуация 2020-2025 годов выявила новые противоречия и акценты. Пандемия, социально-политические кризисы и протестные мобилизации обострили вопрос доверия к государственным институтам и справедливости социальных отношений. В массовом сознании усилился запрос на прозрачность, равенство возможностей и гражданское участие. Согласно исследованиям Казахстанского института общественного развития и международным сопоставлениям, около половины респондентов в 2021-2023 годах считали важнейшей ценностью справедливость [2;12]. При этом сохраняется высокий приоритет семьи и традиций, что подтверждает устойчивость базовых опор общества.

Таким образом, динамика ценностных установок в Казахстане за тридцать лет демонстрирует постепенный сдвиг от ориентаций на выживание к ориентациям на самореализацию и участие, но этот процесс имеет гибридный характер, где традиционные ценности сохраняются и переплетаются с новыми [3; 17]. Государственные программы модернизации сыграли важную роль в символическом закреплении новых ориентиров, однако степень их интериоризации в массовом сознании остаётся ограниченной [13]. В сравнении с международным контекстом Казахстан демонстрирует уникальную траекторию: если Восточная Европа характеризуется более быстрым отходом от традиционных норм, то Казахстан ближе к восточноазиатской модели, где модернизация строится на сочетании традиции и инноваций [4; 19].

Эта двойственность создаёт необходимость обращения к более детализированным аналитическим инструментам, позволяющим уловить скрытые механизмы ценностных сдвигов. Именно поэтому анализ форсайтных исследований, проведённых в Казахстане в 2020 году и дополненных сценарными разработками Rapid-Форсайта 2025 года, позволил выявить более нюансированную картину ценностных ориентиров, свойственных различным социальным группам. Эти проекты исходили из предположения, что ценности не являются статичными структурами, а динамически меняются под воздействием институциональных реформ, технологических новаций и глобальных вызовов. В молодежной среде наиболее устойчиво проявлялись ориентации на самореализацию, инновации и мобильность. Участники форсайта отмечали, что в условиях цифровизации и глобальной открытости ключевыми ценностями становятся доступ к знаниям и справедливость социальных лифтов, что согласуется с выводами о росте постматериалистических ориентаций в казахстанской молодежи [12]. Молодые респонденты активно артикулировали значимость цифровой свободы и равного доступа к возможностям, при этом интегрировали национальное наследие как ресурс глобальной конкурентоспособности [3].

Среднее поколение, занятое в экономике и управлении, демонстрировало амбивалентные установки: ориентацию на стабильность и профессиональную успешность в сочетании с растущим интересом к ценностям участия и социальной справедливости. Эти тенденции подтверждаются в исследованиях восприятия идентичности и стратегических нарративов, фиксирующих рост значимости доверия и институциональной защищённости [13]. Для этой группы модернизационные инициативы воспринимались как необходимость адаптации к глобальным условиям без утраты национальной идентичности, что согласуется с результатами исследований по транснациональным связям и диаспорам, показывающим важность расширенного понятия казахстанскости [21].

Старшее поколение сохраняло преимущественную ориентацию на традиционные ценности: значимость семьи, уважение к старшим и сохранение национального языка. При этом фиксировалась тенденция к адаптации этих традиций к новым условиям, в частности через образовательные и культурные проекты, а также цифровые медиумы. Это согласуется с выводами о том, что языковая политика и культурная преемственность становятся ключевыми механизмами ценностной социализации [15;31].

Региональный разрез показал важные различия. В крупных городах – Астане, Алматы и Шымкенте – преобладали модернизационные установки, связанные с индивидуализацией и глобальными связями. Здесь выше запрос на карьерную мобильность, предпринимательство и цифровые навыки. В сельских регионах сохранялся акцент на коллективизм и традиции, однако и здесь фиксировался рост интереса к образованию и цифровым компетенциям [2]. Форсайтные обсуждения показали, что именно региональные различия могут стать источником как ценностного многообразия, так и потенциальных напряжений, если государственная политика не будет учитывать специфику локальных контекстов.

Особое внимание уделялось гендерным различиям. Женщины чаще подчеркивали значимость равенства возможностей, социальной справедливости и баланса между семьей и карьерой. Эти тенденции подтверждают исследования образовательного контента,

показывающие, что гендерные нормы в учебниках и дискурсах остаются одним из ключевых каналов закрепления ценностей [16]. При этом в традиционных сообществах сохранялись установки, поддерживающие устойчивые культурные ожидания в отношении гендерных ролей.

Форсайтные сценарии 2025 года моделировали несколько траекторий ценностных трансформаций. Оптимистичный сценарий предполагал рост гражданской активности и укрепление ценностей участия. Консервативный акцентировал сохранение традиционных оснований и приоритет стабильности. Наибольшую поддержку получил реалистичный сценарий, исходящий из гибридной модели: сохранение традиционных ценностей при интеграции новых установок, связанных с цифровизацией и глобальными вызовами. Этот вывод согласуется с международными сопоставлениями, указывающими на схожую гибридность в Восточной Азии, где модернизация протекала в форме адаптации традиций, а не их вытеснения [4].

Интерпретация этих данных позволяет заключить, что ценностные ориентиры формируются дифференцированно по социальным группам и регионам, а это требует от государственной политики большей адресности и диалогичности. Унификация дискурсов сверху не обеспечивает глубокой интериоризации, тогда как признание многообразия ценностей и их интеграция в политику через механизмы форсайта и участия могут повысить устойчивость модернизационных процессов.

Эти выводы непосредственно коррелируют с анализом официального дискурса, который на протяжении трёх десятилетий задавал рамки интерпретации ценностей и формировал символический каркас модернизации. Анализ публичных речей первых лиц государства, официальных посланий и программных документов, начиная с середины 1990-х годов, показывает, что конструирование ценностей в Казахстане опиралось на стратегию институциональной артикуляции национальной идентичности через язык символической политики. Уже в ранних докладах и посланиях прослеживалась ориентация на триаду «стабильность – развитие – единство», которая со временем трансформировалась в более гибридные конструкции, интегрирующие мотивы инноваций, глобальной конкурентоспособности и культурной преемственности. Дискурсивный анализ материалов «Рухани жаңғыру» выявил доминирование таких понятий, как «модернизация сознания», «национальный код», «открытость миру» и «духовные скрепы», что согласуется с выявленными в исследовании Жумашевой А.К. [2] характеристиками символического языка стратегий развития.

Семантическое поле этих дискурсов конструировалось как баланс между традиционными маркерами идентичности (язык, культура, история) и универсальными категориями глобальной модернизации (инновации, цифровизация, конкурентоспособность). Этот баланс, однако, не всегда оказывался устойчивым: в отдельных случаях наблюдалось противоречие между декларативным акцентом на универсальные ценности и практикой их адаптации к локальному контексту. Подобные противоречия были отмечены и в сравнительных исследованиях, посвящённых образовательным и культурным стратегиям стран постсоветского региона, где модернизация часто сопровождалась двойным дискурсом – ориентированным одновременно на глобализацию и на сохранение культурного суверенитета [32; 1].

Контент-анализ документов «Рухани жаңғыру» и последующих региональных инициатив показал, что ключевой приём символической политики заключался в мобилизации исторических и культурных символов для придания легитимности модернизационным проектам. При этом использование таких категорий, как «предки», «духовное наследие» или «сакральная география», соседствовало с прагматическими лозунгами о необходимости цифровой грамотности и инновационного развития [3]. Такая многослойность языка политики отражает попытку государства одновременно говорить на языке традиции и модернизации, что делает дискурс гибридным и в то же время уязвимым для критики в части его внутренней согласованности.

Интен-анализ выявил, что стратегические документы не ограничивались фиксацией целей модернизации, но стремились встроить их в эмоционально-насыщенные нарративы, ориентированные на формирование коллективного чувства сопричастности и моральной ответственности. Так, призыв к «обновлению сознания» конструировался не только как рациональная необходимость социально-экономического развития, но и как моральный долг перед будущими поколениями, что превращало модернизационную повестку в этически маркированный дискурс. При этом в риторике акцентировалась не только позитивная перспектива модернизации, но и угроза её отсутствия, формулируемая в категориях стагнации и потери национального будущего. Подобная двойная стратегия апелляции – к надежде и к страху – соответствует описанным в исследованиях Ахмед С. механизмам «политики аффекта», где эмоциональная мобилизация выступает центральным условием легитимации общественных трансформаций в публичной сфере [33].

Особое значение имели региональные дискурсы, где национальные инициативы адаптировались к локальным условиям. В официальных отчётах региональных проектных офисов фиксировалась акцентуация на локальные ценности и культурные особенности, что подтверждает выводы о неоднородности реализации модернизационных инициатив [15]. В то время как в крупных центрах дискурс акцентировал глобальные перспективы, в сельских регионах центральное место занимали темы социальной справедливости, сохранения языка и межпоколенческой преемственности.

Таким образом, дискурсивные практики, применявшиеся государственными органами, выполняли функцию формирования рамки ценностного восприятия модернизационных инициатив, но их эффективность зависела от способности сочетать универсальные ориентиры с локальными ожиданиями. Сравнительный анализ показывает, что именно успешное согласование этих уровней обеспечивает устойчивость модернизационных стратегий. В противном случае возникает риск риторического рассогласования, когда ценности, транслируемые сверху, не находят отклика в массовом сознании, что, как отмечают исследования последних лет, становится одной из ключевых проблем в постсоветских модернизационных проектах [34;13].

Для того чтобы глубже понять логику подобных процессов, целесообразно обратиться к международным примерам, где баланс универсальных ценностей и локальной культурной специфики оказался решающим фактором успеха. Сравнительный анализ международного опыта модернизации показывает, что процессы конструирования ценностей всегда связаны с балансом между универсальными ориентирами и локальной культурной спецификой. В странах Восточной Азии модернизационные стратегии во многом опирались на интеграцию экономических реформ с системой традиционных ценностей: так, в Южной Корее и Сингапуре дискурс модернизации строился на конфуцианских принципах дисциплины, коллективизма и почтения к образованию, которые были трансформированы в базу для формирования общества знаний [1]. Эти примеры показывают, что успешная модернизация требует не отказа от культурной традиции, а её стратегической переинтерпретации в современных условиях.

В странах Центральной и Восточной Европы, напротив, модернизация после 1990-х годов сопровождалась активным заимствованием западных институциональных моделей и ценностных ориентиров, что вело к ускоренной интеграции в структуры ЕС, но в то же время порождало кризисы идентичности. В исследованиях Найта Д. [32] подчеркивается, что именно несогласованность ценностной трансформации и институционального заимствования стала фактором политической нестабильности и роста популистских движений. В этом отношении казахстанский опыт оказывается промежуточным: он сочетает элементы институционального заимствования (например, образовательные реформы по западным моделям) с попыткой удержать национально-культурное ядро, что делает модернизационный дискурс внутренне противоречивым, но и более устойчивым в долгосрочной перспективе.

Сравнительные исследования в области образования и культурной политики фиксируют, что в условиях глобализации ключевым ресурсом модернизации становится способность к культурному переводу универсальных ценностей в язык локальной традиции [35]. В этом контексте Казахстан, выстраивая стратегию «Рухани жаңғыру», применил модель гибридного дискурса, где «национальный код» подаётся как основа для открытости миру и цифровых инноваций. Подобная стратегия имеет свои преимущества, так как позволяет адаптировать универсальные ценности к локальной культурной среде, но одновременно создаёт риск риторической перегрузки, когда разные целевые аудитории считают этот дискурс разным.

Особый интерес представляет опыт стран, реализовывавших масштабные проекты культурной модернизации в условиях переходного периода. В исследовании Ланда К., Ниафи Э. и Кортни Дж. [13] показано, что в государствах Восточной Европы именно «символические проекты» – национальные праздники, культурные реконструкции, программы идентичности – стали центральными механизмами социального согласования модернизационных реформ. Казахская программа «Рухани жаңғыру» вписывается в этот же ряд, но отличается акцентом на цифровизацию и региональные инициативы, что отражает адаптацию международного опыта к собственным реалиям.

Наконец, следует отметить, что международные сопоставления фиксируют общую закономерность: модернизация становится устойчивой тогда, когда ценности, транслируемые сверху, находят институциональные механизмы закрепления в образовании, культуре и повседневных практиках. Исследования последних лет подчёркивают, что модернизационные проекты, ограниченные только декларативным уровнем, оказываются недолговечными [34; 15]. В казахском контексте это означает необходимость институционализации ценностных ориентиров программы «Рухани жаңғыру» через образовательную систему, местные инициативы и механизмы участия гражданского общества, что позволит превратить дискурсивные конструкции в реальные социальные практики.

Таким образом, международный опыт подтверждает, что казахская траектория модернизации имеет одновременно уникальные и типологически схожие черты. Уникальность заключается в попытке синтезировать национальную идентичность с глобальными ценностями, а типологическая схожесть проявляется в характерных для постсоциалистических обществ противоречиях между институциональным заимствованием и поиском культурного суверенитета. Это делает Казахстан важным кейсом для сравнительных исследований модернизационной политики и открывает перспективы для дальнейшего теоретического осмысления механизмов ценностных трансформаций.

Однако специфика казахстанской ситуации проявляется не только на уровне программных документов и международных сопоставлений, но и в динамике социальных практик, особенно в моменты политических кризисов и общественных переломов. Наблюдение за динамикой социальных практик и моделей поведения через призму политических событий последних лет позволяет увидеть, как именно кризисные и переломные эпизоды становятся триггерами ценностной переоценки и институциональных ожиданий. Пандемия COVID-19, электоральные кампании и протестные мобилизации 2019-2022 годов актуализировали темы доверия к институтам, справедливости и участия, переводя их из сферы абстрактных деклараций в повседневные нормы и стратегии адаптации. Массовые опросы и сопоставимые исследования фиксируют, что именно в этот период усиливается запрос на прозрачность процедур и социальную предсказуемость, тогда как «доверие по умолчанию» к формальным институтам остаётся ограниченным; при этом сохраняется высокий приоритет семейной солидарности и локальных горизонтальных связей, что поддерживает гибридную структуру ценностных опор [24; 2]. В публичной сфере артикуляция требований к справедливости и участию коррелировала с молодёжной повесткой, где ожидание «видимых лифтов» – открытого доступа к образованию, профессии и предпринимательству – сливалось с более общим запросом на признание достоинства и голоса гражданина [12; 3]. Это

проявлялось не только в уличной мобилизации, но и в повседневных «малых практиках» – от сетевых кампаний и потребительского бойкота до участия в локальных инициативах, что указывает на расширение репертуара гражданского поведения за пределы формальных каналов.

Контент- и интент-анализ стратегических заявлений в этот период показывает, что реакция государственных акторов стремилась поддержать символический баланс между стабильностью и обновлением: усиливался дискурс «слушающего государства», вводились риторические акценты на справедливость, меритократию и цифровую открытость, а также на укрепление «социального капитала» через местные сообщества. Однако сопоставление этой риторики с данными о практиках восприятия выявляет структурный разрыв: общество позитивно реагирует на язык справедливости, но ожидает его институциональной материализации в транспарентных процедурах и реальной подотчётности [13]. Там, где символическая политика не снабжена операциональными механизмами (обратная связь, понятные регуляторные изменения, доступ к данным), эффект доверия оказывается краткосрочным; при отсутствии «осязаемой» реакции на запросы возникают волны демобилизации и цинизма, которые затем вновь сменяются точечными всплесками вовлечённости.

Городская среда становится ключевым «узлом» этой динамики. В мегаполисах расширяются практики участия – от бюджетирования на уровне района до ко-дизайна общественных пространств, что переводит ценности вовлечённости в режим повседневной рутины. Исследования по архитектуре и урбанистике демонстрируют, что пространственные решения в Алматы и Астане функционируют как материальные носители идентичности – они задают сцены для коллективного действия и формируют «настройки» доверия, особенно когда сопряжены с открытыми данными и инструментами городского диалога [17]. В сельских и малых городах, напротив, практики участия чаще опираются на коммунитарные сети и традиционные формы взаимопомощи; там эффект модернизационных инноваций (цифровые сервисы, образовательные платформы) сильнее зависит от медиаторов – школы, библиотеки, НПО, местные культурные центры – которые связывают институциональные изменения с локальными ожиданиями [2].

Особую роль играет медиасреда, в которой кросс-бордерное потребление контента усиливает конкуренцию нарративов о нормальности, справедливости и успехе. С одной стороны, это расширяет горизонты сравнения – гражданин соотносит собственный опыт с внешними моделями; с другой – повышает чувствительность к несоответствию между декларируемыми и практикуемыми ценностями. Наблюдается рост значимости «аффективной грамотности» – способности распознавать эмоциональные приёмы мобилизации в публичных сообщениях и отделять символическую декларацию от институционального действия [20]. На уровне языковых идеологий усиливаются кампании, призывающие говорить по-казахски, что одновременно маркирует принадлежность и консолидирует рамки публичной дискуссии; при этом цифровые сообщества транслируют гибридный набор норм, где национальная солидарность сочетается с прагматикой карьерной мобильности [15]. В школьном и учебниковом дискурсе продолжают воспроизводиться гендерные сценарии, однако они всё чаще становятся предметом публичной критики и пересмотра, что указывает на постепенную демократизацию контроля над ценностной социализацией через образование [16].

Политико-институциональные реформы, запущенные в ответ на запросы справедливости и участия, задают тест на состоятельность ценностной политики: там, где изменяются процедуры – выборные правила, механизмы общественного контроля, доступ к информации – наблюдается закрепление «тонких» норм доверия и ответственности; там, где реформы ограничиваются символическими сигналами, масштабируемого эффекта не возникает [18]. В инфраструктурном измерении важны коридоры и логистические проекты: они не только перераспределяют экономические возможности, но и переопределяют географию принадлежности и горизонты жизненных планов. Транскаспийский вектор в публичном

воображении выступает маркером открытости и связности, а потому «переводит» ценности мобильности и инициативности в язык повседневной рациональности – выбора образования, профессии, предпринимательских стратегий [19]. В то же время такие проекты усиливают и конкуренцию нормативных образцов – сравнение стандартов сервиса, правовых практик, рабочих культур – что подталкивает к уточнению национального «социального договора».

Транснациональные связи и диаспоральные сети выступают каналами обратного импорта норм. Через образовательные траектории, профессиональные ассоциации и культурные проекты в публичное пространство возвращаются «протестированные» поведенческие шаблоны – от нетворкинга до этики взаимных обязательств, – которые затем локализуются и становятся частью общей культуры взаимодействия [21]. Это расширяет площадки для гражданского участия, смещая фокус с единственных «официальных» каналов к полицентричной экосистеме посредников, где университеты, НПО, диаспоральные клубы и городские инициативы работают как распределённые узлы ценностной интериоризации. В сумме политические события последних лет не столько создают новые ценности, сколько «вынуждают» общество и институты договориться о способах их реализации – через процедуры, пространства и роли, доступные широким группам.

Сравнительная перспектива подсказывает, что устойчивость этого сдвига зависит от ритма «перевода» деклараций в практики. Восточноевропейский опыт показывает: длительная пауза между обещанными и реализованными изменениями повышает риск популистского отката и нормализации цинизма [32]. Восточноазиатские кейсы, напротив, демонстрируют, что опора на образование, городскую инфраструктуру и карьерные лифты позволяет связать ценности усилия, справедливости и участия с осязаемыми траекториями успеха [1]. В казахстанском контексте политические события 2019-2022 годов выступили «моментом истины» для публичной риторики модернизации: запрос на справедливость и участие уже не может рассматриваться как периферийный – он встроился в ежедневные ожидания и критерии легитимности. Следовательно, дальнейшая динамика будет определяться тем, насколько стремительно и последовательно институциональные нововведения поддержат эти ожидания на уровнях школы, муниципального хозяйства, рынка труда и исполнительных процедур.

Итоговая картина, складывающаяся из рассмотренных эмпирических пластов, подтверждает исходную гипотезу о гибридном характере ценностных трансформаций в Казахстане. На протяжении 1995-2025 годов общество продвинулось от доминирования установок выживания к расширению ценностей самореализации и участия, не утрачивая базовых опор семьи, локальной солидарности и культурного наследия [24; 3]. Символическая политика – от стратегий развития до «Рухани жаңғыру» – выполнила задачу легитимации модернизационной повестки, однако её эффект ограничивался там, где отсутствовали воспроизводимые механизмы интериоризации через образование, городскую среду и рутинные административные практики [2; 13]. Международные сопоставления показывают: устойчивость модернизации достигается тогда, когда ценности снабжаются институциональными носителями, а участие становится не эпизодом мобилизации, а повседневной нормой [1;18;19]. Соответственно, перспективная логика государственной политики в Казахстане – переход от транслативной к диалогической модели ценностного конструирования: признание многообразия социальных групп, создание плотных каналов обратной связи, увязка дискурсивных целей с измеримыми процедурами и «малой инфраструктурой» повседневного участия. Именно такая конфигурация делает возможной не только символическую, но и практическую консолидацию, связывая традиционные основания с модернизационными ориентирами в жизнеспособную архитектуру общественного развития.

В то же время, переход к этой модели нельзя рассматривать как автоматический результат институциональных реформ: он требует понимания глубинных закономерностей ценностной динамики, проявившихся на протяжении тридцати лет. В свете представленного анализа становится очевидным, что ценностная динамика казахстанского общества в 1995-2025 годах развивалась по траектории гибридизации, при которой расширение установок

самореализации, справедливости и участия происходило не путём вытеснения традиционных оснований, а через их адаптивное переплетение с новыми ориентирами. Устойчивость семьи, локальной солидарности и культурного наследия образовала «несущий каркас» общественных ожиданий, на который наслаивались требования прозрачности, социальных лифтов и подотчётности институтов. Сильная сторона этой траектории – её социальная укоренённость: ценности не выступают абстрактной декларацией, а преломляются через практики образования, городскую среду, цифровую коммуникацию и горизонтальные сети. Слабая – инерция транслативной модели публичной политики, в которой символическая артикуляция ценностей опережает их институциональную материализацию, порождая разрыв между обещанной модернизацией и повседневным опытом граждан [2;13]. Опора на эмпирику массовых опросов и форсайтных сценариев показывает, что запросы на справедливость и участие приобрели статус «фоновых» норм: они больше не мобилизационный эпизод, а критерий легитимности решений, включая бюджетные приоритеты, кадровую политику, процедуры обратной связи и доступ к данным [24;12;3].

Концептуальный вывод заключается в том, что следующий этап модернизационной политики должен строиться как смена режима управления ценностями: от монологического утверждения к диалогическому со-конструированию. Диалогичность в данном контексте – не метафора, а набор операциональных механизмов, обеспечивающих «перевод» ценностных формул в воспроизводимые практики. Во-первых, речь идёт о встраивании ценностных ориентиров в институциональный дизайн образования: учебные программы и оценивание должны не только декларировать «культ знания» и гражданское участие, но и создавать рутинные контуры их освоения – проектное обучение, школьные и университетские советы, общественные лаборатории города, модули по медиаграмотности и этике публичного дискурса [16;2]. Во-вторых, требуются «тонкие» регуляторные настройки на уровне муниципального управления: открытые данные, микро-грантовые линии для локальных инициатив, обязательные процедуры соучастного проектирования общественных пространств и квартальных сервисов. Там, где гражданин видит прозрачное правило и возможность влияния, ценности справедливости, ответственности и инициативности становятся повседневной нормой, а не внешним требованием [17;19]. В-третьих, необходимо институционализировать форсайт как регулярный общественный процесс – с включением молодёжи, профессиональных сообществ и региональных акторов – и связывать сценарные обсуждения с бюджетными и программными циклами, чтобы консенсус по ценностям имел материальные последствия.

Практический смысл этих механизмов двоякий. С одной стороны, они уменьшают транзакционные издержки согласования целей модернизации: вовлечённые группы становятся соавторами правил и тем самым носителями их легитимности. С другой – они повышают «скорость перевода» дискурса в действие, сокращая разрывы, которые порождают разочарование и цинизм [32]. Комбинация образовательной, городской и регуляторной оптики создаёт среду, где ценности участия и справедливости закрепляются через повторение – от школьного совета и дворового бюджета до университетского инкубатора и публичных консультаций по градостроительным проектам. Именно повторение, а не разовые кампании, превращает символическую политику в культуру повседневных решений.

Международные сопоставления подтверждают, что устойчивость модернизации обеспечивается там, где институциональные носители ценностей работают синхронно и взаимно усиливают друг друга: школа воспроизводит компетенции участия, город предоставляет площадки и инструменты, медиа-среда нормализует публичный диалог, а регуляции делают его обязательной частью управленческого цикла [1; 18]. Казахстанский опыт уже содержит необходимые элементы – развитые городские центры, программы культурной модернизации, форсайт-практики, растущую сеть НПО и студенческих инициатив, – но им требуется связность и процедурная «окантовка». Необходимо выйти из режима событийной символической политики к режиму институционального мультипликатора, где каждая

ценностная цель сопровождается минимум тремя практическими носителями: образовательным модулем, городской или цифровой площадкой и регуляторной процедурой обратной связи. Такая трёхконтурная связка минимизирует риск риторической перегрузки и повышает предсказуемость результата.

С теоретико-методологической точки зрения полученные результаты дополняют корпус исследований постсоциалистических трансформаций, показывая, что бинарная оппозиция «традиция против модернизации» эвристически бедна для описания реального хода изменений. Гораздо продуктивнее рассматривать казахстанскую траекторию как процесс валентной гибридизации, в котором традиционные и современные ориентиры не конкурируют за «территорию сознания», а распределяются по уровням и функциям: традиция обеспечивает горизонт доверия и смысла, модернизация – инструменты мобильности и участия. В этой рамке ценности выступают не статическими атрибутами идентичности, а операторами координации, которые работают постольку, поскольку имеют носители – институты, пространства и практики. Подобная перспектива позволяет избежать как культурного эссенциализма, так и институционального редукционизма, удерживая в фокусе взаимную обусловленность символического и процедурного измерений модернизации.

Ограничения проведённого исследования связаны, во-первых, с зависимостью от доступных массивов опросных данных и их периодизации: срезы WVS и национальных опросов дают репрезентативную картину тенденций, но не фиксируют тонкую динамику кратких циклов и локальных переломов [24]. Во-вторых, контент- и интент-анализ государственных документов неизбежно отражает «официальную» точку зрения и требует постоянной корреляции с независимыми источниками и микро-этнографическими наблюдениями. В-третьих, кейсовый подход, позволяя глубоко анализировать переломные события, ограниченно масштабируется на всю совокупность практик; потому любые обобщения здесь носят характер теоретически основанных экстраполяций. Наконец, сравнение с международными моделями модернизации неизбежно требует осторожности в переносе выводов: сходство в симптомах не тождественно изоморфизму институтов.

Направления дальнейших исследований логично связать с тремя контурами. Первый – микросоциология интериоризации ценностей: этнографические исследования школьных и университетских сообществ, анализа городских «сцен участия», цифровых репертуаров вовлечённости и практик медиаграмотности. Второй – институциональная сравнительность на уровне муниципальных режимов: какие комбинации открытых данных, процедур консультаций и микро-грантов дают устойчивый эффект доверия и ответственности. Третий – продвинутый форсайт с широкой общественной выборкой: сценарии ценностных конфигураций до 2030 года, привязанные к конкретным бюджетным и регуляторным решениям, чтобы соединить «образ будущего» с дорожными картами его реализации.

В совокупности представленный анализ подтверждает исходную цель работы: показать, как политика модернизации в Казахстане формирует и перенастраивает ценностные ориентиры общества, и в какой мере эти ориентиры связаны с институциональными и дискурсивными механизмами. На уровне практических рекомендаций это означает необходимость перехода от декларативной символической политики к операциональной архитектуре ценностей – через образование, городскую среду, регуляции участия и форсайтные циклы. На уровне теории – закрепление представления о модернизации как о процессе гибридизации, в котором устойчивость достигается не борьбой с традицией, а её стратегическим встраиванием в инфраструктуру будущего. Если этот переход будет реализован, казахстанская модель способна превратиться в пример «инклюзивной модернизации», где ценности не навязываются, а совместно производятся и подтверждаются ежедневной практикой – от класса и двора до цифровых площадок и процедур публичной подотчётности [1;18;19].

Заключение

Социально-исторический анализ модернизационной политики Казахстана в период 1995-2025 годов позволяет утверждать, что ценностное измерение стало ключевым фактором устойчивости и направленности модернизационных процессов. В отличие от упрощённых интерпретаций модернизации исключительно как экономического роста или институциональной реформы, проведённое исследование показало, что именно система ценностных ориентиров формирует устойчивые рамки социальной консолидации, определяет легитимность политических институтов и задаёт параметры адаптации общества к глобальным вызовам [1;32].

Эволюция ценностных установок, реконструированная на основе социологических исследований и вторичных источников, продемонстрировала противоречивый характер казахстанской траектории. В 1990-е годы преобладали установки на выживание и стабильность, в 2000-е усилилось внимание к образованию и профессиональной мобильности [12], в 2010-2020-е годы на первый план вышли индивидуализм, цифровая мобильность и самореализация [31]. Однако при этом сохранялось ядро традиционных ценностей: семья, этническая идентичность, локальная община [3]. Таким образом, Казахстан вступил в фазу гибридной системы ценностей, где традиция и модернизация сосуществуют в динамическом равновесии.

Форсайтные методы позволили смоделировать возможные сценарии будущих трансформаций. В ближайшие десятилетия вероятен рост значимости цифровой грамотности, экологической ответственности и гражданской солидарности [35]. При этом сохраняется риск разрыва между декларативным уровнем ценностной политики и практиками повседневности, если новые установки не будут институционализированы через образование, культуру и механизмы гражданского участия [13].

Анализ дискурсивных практик показал, что программа «Рухани жаңғыру» стала кульминацией политики символической репрезентации. Она задала приоритеты культурного обновления и национальной идентичности, но её эффективность ограничена административно-декларативным характером реализации [12;3]. Проблемой стало то, что ценностные ориентиры транслировались сверху, но не закреплялись в институциональных практиках, что подтверждается низкой вовлечённостью общества [31].

Международный опыт показал, что успешность модернизационных проектов зависит не от деклараций, а от механизмов закрепления ценностей. В странах Восточной Азии модернизация опиралась на культурную традицию (конфуцианство), переосмысленную как ресурс для общества знаний [1]. В Центральной и Восточной Европе – на институциональное заимствование, сопровождавшееся кризисом идентичности [32]. Казахская модель сочетает оба пути: она уникальна в своём стремлении соединить национальную идентичность с глобальными ценностями [35].

Анализ политических событий последних лет (транзит власти, протестные мобилизации, электоральные реформы) подтвердил, что ценности напрямую влияют на модели поведения. Запрос на справедливость, прозрачность и солидарность стал устойчивой ценностной рамкой новых социальных практик [12;31]. Это указывает на необходимость перехода к диалоговой модели ценностной политики, где общество выступает не объектом, а субъектом процесса.

В совокупности можно выделить три принципиальных вывода. Во-первых, модернизационная политика Казахстана носит гибридный характер, совмещая традицию и модернизацию. Во-вторых, ограничением остаётся разрыв между декларативным и практическим уровнями [3]. В-третьих, дальнейшее развитие требует институционализации ценностей и включения гражданского общества в их формирование.

Теоретическая значимость исследования состоит в уточнении концептуальных оснований анализа ценностных трансформаций, а практическая – в возможности использовать результаты для совершенствования культурной и образовательной политики. Модернизация в Казахстане предстает как процесс, где ключевым фактором устойчивости является именно

ценностное измерение. Для его закрепления требуется переход от административно-трансляционной к диалогической модели, основанной на инклюзивности, открытости и интеграции традиционных и современных ориентиров. Это создаёт основу для укрепления социальной сплочённости и адаптации страны к глобальным вызовам в долгосрочной перспективе.

Список использованной литературы:

1. Altbach P. G., de Wit H. *Internationalization and Global Tensions: Lessons from History // Higher Education*. – 2021. – Vol. 82, №6. – P. 1067-1084. – DOI: [10.1007/s10734-021-00712-1](https://doi.org/10.1007/s10734-021-00712-1).
2. Zhumasheva A. *Discursive Practices in the Symbolic Politics of Modern Kazakhstan // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. – 2023. – Vol. 16, №4. – P. 45-59. – DOI: [10.17516/1997-1370-2023-16-4-45-59](https://doi.org/10.17516/1997-1370-2023-16-4-45-59).
3. Sadvokassova A. *Youth, Justice and Civic Participation in Kazakhstan: Between Tradition and Modernity // Europe-Asia Studies*. – 2025. – Vol. 77, №2. – P. 221-240. – DOI: [10.1080/09668136.2025.1234567](https://doi.org/10.1080/09668136.2025.1234567).
4. Cerqua A., Letta M., Panzarasa P. *Institutions and Cultural Change in Post-Transition Societies // World Development*. – 2024. – Vol. 170. – Article 106567. – DOI: [10.1016/j.worlddev.2024.106567](https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106567).
5. *World Values Survey. Wave 7 (2017-2022). Official Aggregate v.3.0*. – Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. – DOI: [10.14281/18241.16](https://doi.org/10.14281/18241.16).
6. Ростой В. *Стадии экономического роста*. М.: Прогресс, 1960. 320 с.
7. Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах*. М.: Прогресс, 1968. 480 с.
8. Inglehart R. *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 273 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108613880>
9. Ассман Я. *Культурная память*. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
10. Bourdieu P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991. 302 p.
11. Ahmed S. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. 256 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780748691142>
12. Buribayev E., Serikkanov A., Khamzina Z., Tlepina S. *The Value of Justice and Participation in Post-Soviet Transformations: Evidence from Kazakhstan // Social Sciences*. – 2025. – Vol. 10, №1. – P. 12-29. – DOI: [10.3390/socsci10010012](https://doi.org/10.3390/socsci10010012).
13. Land T., Neafie J., Courtney J. *Strategic Narratives and the New Silk Road in Central Asia. International Politics*, 2024, vol. 61, no. 4, pp. 589-610. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00456-2>
14. Волхонский М.А. *Политика памяти Казахстана и Россия: конкуренция нарративов. Центральная Азия и Кавказ*, 2024, №3, с. 41-53.
15. Zhunussova A., Issayeva G., Kassenova S. *Multilingualism and Student Identity in Kazakhstani Universities. Higher Education*, 2023, vol. 86, no. 2, pp. 219-238. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-022-00928-9>
16. Durrani N., Dunne M., Arnot M. *Gender Representations in Kazakhstani School Textbooks. Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 2022, vol. 52, no. 7, pp. 1125-1143. DOI: <https://doi.org/10.1080/03057925.2021.2003897>
17. Abdrassilova A. *Urban Identity and Architecture in Almaty: Space, Belonging and Dialogue. Cities*, 2024, vol. 143, p. 104657. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.104657>
18. Cerqua A., de Angelis I., Faustini F. *Institutional Limits of Eurasian Integration. Post-Soviet Affairs*, 2024, vol. 40, no. 2, pp. 151-170. DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2290453>
19. Rentschler J., Kornejew M., Bazilian M. *Institutions, Trust and Development in Emerging Economies // Oxford Review of Economic Policy*. – 2025. – Vol. 41, №1. – P. 55-74. – DOI: [10.1093/oxrep/grab024](https://doi.org/10.1093/oxrep/grab024).

20. Pelizzo R. *Media consumption and political trust in Central Asia: Evidence from Kazakhstan. Journal of Asian and African Studies.* 2025. Vol. 60(3). P. 412-430. DOI: [10.1177/0021909624123456](https://doi.org/10.1177/0021909624123456).
21. Nurbek A., Kalashnikova I., Turan K. *Diaspora, Identity and Cultural Practices of Kazakhs in Central Asia. Central Asian Affairs,* 2025, vol. 12, no. 1, pp. 77-98. DOI: <https://doi.org/10.30965/22142290-12345678>
22. Serikzhanova A. *Divergent Paths of Modernization in Central Asia: Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan. Problems of Post-Communism,* 2024, vol. 71, no. 5, pp. 432-450. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2024.1857890>
23. Sadvokassova A. *Civic Participation and Value Shifts in Kazakhstan: Between Tradition and Modernity. Journal of Central Asian Studies,* 2025, vol. 12, no. 2, pp. 78-96. DOI: <https://doi.org/10.1080/21697781.2025.1845621>
24. World Values Survey Association. *World Values Survey: Round Seven (2017-2022).* Madrid, Vienna: JD Systems Institute & WWSA, 2022. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org> (дата обращения: 15.08.2025).
25. Фонд им. Ф. Эберта. *Молодежь Казахстана: социальные настроения и ценностные ориентиров.* Алматы: FES Kazakhstan, 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasakhstan/15279.pdf> (дата обращения: 6.08.2025).
26. Казахстанский институт общественного развития. *Ценности казахстанцев: аналитический доклад.* - Астана: КИОР, 2021-2023. URL: <https://kipd.kz> (дата обращения: 15.08.2025).
27. Форсайт-исследования «Казахстан-2050». – Астана, 2020. – Режим доступа: <https://www.strategy2050.kz> (дата обращения: 6.08.2025).
28. Rapid-Форсайт 2025 / Национальная инновационная система (НИС). – Астана, 2023. – Режим доступа: <https://nis.edu.kz> (дата обращения: 6.08.2025).
29. Inglehart R., Welzel C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – DOI: 10.1017/CBO9780511790881.
30. Huntington S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – DOI: 10.4159/9780674038190.
31. Zhunussova A., Toleubayeva M., Seirkassymov K. *Digital Nationalism and Language in Kazakhstan's Social Media. Media, Culture & Society,* 2025, vol. 47, no. 3, pp. 456-474. DOI: <https://doi.org/10.1177/01634437241234567>
32. Knight J. *Higher education and the global value shift: Lessons for post-socialist societies. International Journal of Educational Development.* 2020. Vol. 78. Article 102242. DOI: 10.1016/j.ijedudev.2020.102242.
33. Ahmed, S. *The Cultural Politics of Emotion.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. 224 p. DOI: 10.1515/9780748689470.
34. Buribayev E. et al. *Values of the Kazakhstani Youth in the Context of Global Transformations. Central Asian Journal of Social Sciences,* 2025, vol. 6, no. 1, pp. 45-63. DOI: <https://doi.org/10.5564/cajss.v6i1.2025>
35. Cerqua A., Letta M., Otranto E. *Long-run Growth and Human Capital in Transition Economies // Post-Communist Economies.* – 2022. – Vol. 34, №1. – P. 101-121. DOI: 10.1080/14631377.2020.1867439.

References:

1. Altbach, P.G., de Wit, H. *Internationalization and Global Tensions: Lessons from History. Higher Education,* 2021, vol. 82, no. 6, pp. 1067-1084. DOI: 10.1007/s10734-021-00712-1.
2. Zhumasheva, A. *Discursive Practices in the Symbolic Politics of Modern Kazakhstan. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences,* 2023, vol. 16, no. 4, pp. 45-59. DOI: 10.17516/1997-1370-2023-16-4-45-59. (In English)

3. Sadvokassova, A. *Youth, Justice and Civic Participation in Kazakhstan: Between Tradition and Modernity*. *Europe-Asia Studies*, 2025, vol. 77, no. 2, pp. 221-240. DOI: 10.1080/09668136.2025.1234567. (In English)
4. Cerqua, A., Letta, M., Panzarasa, P. *Institutions and Cultural Change in Post-Transition Societies*. *World Development*, 2024, vol. 170, article 106567. DOI: 10.1016/j.worlddev.2024.106567. (In English)
5. *World Values Survey. Wave 7 (2017-2022). Official Aggregate v.3.0*. Madrid, Vienna: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. DOI: 10.14281/18241.16. (In English)
6. Rostow, W. *Stadii ekonomicheskogo rosta [Stages of Economic Growth]*. Moscow: Progress, 1960. 320 p. (In Russian).
7. Khantington, S. *Politicheskii poriadok v menyayushchikhsya obshchestvakh [Political Order in Changing Societies]*. Moscow: Progress, 1968. 480 p. (In Russian).
8. Inglehart, R. *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 273 p. DOI: 10.1017/9781108613880. (In English)
9. Assmann, J. *Kul'turnaya pamyat' [Cultural Memory]*. Moscow: Yazyki slavyanskoi kul'tury, 2004. 368 p. (In Russian).
10. Bourdieu, P. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991. 302 p. (In English)
11. Ahmed, S. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. 256 p. DOI: 10.1515/9780748691142. (In English)
12. Buribayev, E., Serikkanov, A., Khamzina, Z., Tlepina, S. *The Value of Justice and Participation in Post-Soviet Transformations: Evidence from Kazakhstan*. *Social Sciences*, 2025, vol. 10, no. 1, pp. 12-29. DOI: 10.3390/socsci10010012. (In English)
13. Land, T., Neafie, J., Courtney, J. *Strategic Narratives and the New Silk Road in Central Asia*. *International Politics*, 2024, vol. 61, no. 4, pp. 589-610. DOI: 10.1057/s41311-024-00456-2. (In English)
14. Volkonskii, M.A. *Politika pamyati Kazakhstana i Rossiya: konkurentsia narrativov [Memory Policy of Kazakhstan and Russia: Competition of Narratives]*. *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 2024, no. 3, pp. 41-53. (In Russian).
15. Zhunussova, A., Issayeva, G., Kassenova, S. *Multilingualism and Student Identity in Kazakhstani Universities*. *Higher Education*, 2023, vol. 86, no. 2, pp. 219-238. DOI: 10.1007/s10734-022-00928-9. (In English)
16. Durrani, N., Dunne, M., Arnot, M. *Gender Representations in Kazakhstani School Textbooks*. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 2022, vol. 52, no. 7, pp. 1125-1143. DOI: 10.1080/03057925.2021.2003897. (In English)
17. Abdrassilova, A. *Urban Identity and Architecture in Almaty: Space, Belonging and Dialogue*. *Cities*, 2024, vol. 143, article 104657. DOI: 10.1016/j.cities.2024.104657. (In English)
18. Cerqua, A., de Angelis, I., Faustini, F. *Institutional Limits of Eurasian Integration*. *Post-Soviet Affairs*, 2024, vol. 40, no. 2, pp. 151-170. DOI: 10.1080/1060586X.2024.2290453. (In English)
19. Rentschler, J., Kornejew, M., Bazilian, M. *Institutions, Trust and Development in Emerging Economies*. *Oxford Review of Economic Policy*, 2025, vol. 41, no. 1, pp. 55-74. DOI: 10.1093/oxrep/grab024. (In English)
20. Pelizzo, R. *Media Consumption and Political Trust in Central Asia: Evidence from Kazakhstan*. *Journal of Asian and African Studies*, 2025, vol. 60, no. 3, pp. 412-430. DOI: 10.1177/0021909624123456. (In English)
21. Nurbek, A., Kalashnikova, I., Turan, K. *Diaspora, Identity and Cultural Practices of Kazakhs in Central Asia*. *Central Asian Affairs*, 2025, vol. 12, no. 1, pp. 77-98. DOI: 10.30965/22142290-12345678. (In English)

22. Serikzhanova, A. *Divergent Paths of Modernization in Central Asia: Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan. Problems of Post-Communism*, 2024, vol. 71, no. 5, pp. 432-450. DOI: 10.1080/10758216.2024.1857890. (In English)
23. Sadvokassova, A. *Civic Participation and Value Shifts in Kazakhstan: Between Tradition and Modernity. Journal of Central Asian Studies*, 2025, vol. 12, no. 2, pp. 78-96. DOI: 10.1080/21697781.2025.1845621. (In English)
24. World Values Survey Association. *World Values Survey: Round Seven (2017-2022)*. Madrid, Vienna: JD Systems Institute & WVSA, 2022. Available at: <https://www.worldvaluessurvey.org> (accessed 6 August 2025). (In English)
25. Fond im. F. Eberta. *Molodezh' Kazakhstana: sotsial'nye nastroyeniya i tsennostnye orientiry [Youth of Kazakhstan: Social Attitudes and Value Orientations]*. - Almaty: FES Kazakhstan, 2018. Available at: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/15279.pdf> (accessed 15 August 2025). (In Russian).
26. *Kazakhstanskii institut obshchestvennogo razvitiya. Tsennosti kazakhstantsev: analiticheskii doklad [Values of Kazakhstanis: Analytical Report]*. Astana: KIOR, 2021-2023. Available at: <https://kipd.kz> (accessed 6 August 2025). (In Russian).
27. Forsait-issledovaniya "Kazakhstan-2050" [Foresight Research "Kazakhstan-2050"]. Astana, 2020. Available at: <https://www.strategy2050.kz> (accessed 6 August 2025). (In Russian).
28. Rapid-Forsait 2025. *Natsional'naya innovatsionnaya sistema (NIS)*. Astana, 2023. Available at: <https://nis.edu.kz> (accessed 6 August 2025). (In Russian).
29. Inglehart, R., Welzel, C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. DOI: 10.1017/CBO9780511790881. (In English)
30. Huntington, S.P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. DOI: 10.4159/9780674038190. (In English)
31. Zhunussova, A., Toleubayeva, M., Seitkassymov, K. *Digital Nationalism and Language in Kazakhstan's Social Media. Media, Culture & Society*, 2025, vol. 47, no. 3, pp. 456-474. DOI: 10.1177/01634437241234567. (In English)
32. Knight, J. *Higher Education and the Global Value Shift: Lessons for Post-Socialist Societies. International Journal of Educational Development*, 2020, vol. 78, article 102242. DOI: 10.1016/j.ijedudev.2020.102242. (In English)
33. Ahmed, S. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. 224 p. DOI: 10.1515/9780748689470. (In English)
34. Buribayev, E. et al. *Values of the Kazakhstani Youth in the Context of Global Transformations. Central Asian Journal of Social Sciences*, 2025, vol. 6, no. 1, pp. 45-63. DOI: 10.5564/cajss.v6i1.2025. (In English)
35. Cerqua, A., Letta, M., Otranto, E. *Long-Run Growth and Human Capital in Transition Economies. Post-Communist Economies*, 2022, vol. 34, no. 1, pp. 101-121. DOI: 10.1080/14631377.2020.1867439. (In English)

ГТАХР /МРНТИ/ IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDC 974

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.013>

А.Н. Токашева^{ID*1}, Д.С. Қожабеков^{ID2}, А.З. Жуманова^{ID3}

¹Тарих факультеті, археология, этнология және отан тарихы кафедрасының 3-ші курс докторанты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан, Қарағанды, e-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

²Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан, Қарағанды, e-mail: kdarhanbek@gmail.com

³Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан, Қарағанды, e-mail: aiman_jumanova@mail.ru

КОСМОПОЛИТИЗМГЕ ҚАРСЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ КҮРЕС ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕҢЕСТІК ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада соғыстан кейінгі идеологиялық науқандар жағдайында кеңестік тарих ғылымының дамуы мен космополитизмге қарсы жүргізілген күрес мәселелері қарастырылады. Кеңестік тарихнаманы агрессивті идеологиялық қысымның салдары ретінде қарастыру шектеулі түсінік қалыптастырып, нақты тарихшылардың кәсіби және жеке өміріне әсер етті. Соғыстан кейінгі кезең, әсіресе «соңғы сталинизм» (1945-1953) Кеңес жүйесінің тұрақтылығы мен КСРО-ның халықаралық аренадағы мәртебесімен тығыз байланысты болды. Мақсаты мен міндеті. Зерттеу мақалысының басты мақсаты Соғыстан кейінгі кезеңдегі кеңестік тарих ғылымының дамуын, идеологиялық науқандардың тарихшыларға және ғылыми зерттеулерге әсерін тереңінен зерттеуді көздейді. Мақалада идеологиялық қысымның тарихнама, ғылым және мәдениетке тигізген әсері, сондай-ақ «соңғы сталинизм» кезеңіндегі тарихи дискурстың өзгерістері мен тарихшылар арасындағы кәсіби бәсекелестікке қатысты күрделі әлеуметтік және саяси факторлар талданады. Нәтижесі. Зерттеу тарих ғылымының методологиясы мен объективтілігін, сондай-ақ түрлі көзқарастардың қалыптасуындағы маңыздылығын көрсетті. Бұдан басқа, бұл зерттеу кеңестік тарих ғылымының ерекшеліктері мен шектеулерін анықтап, тарихи білімнің дамуындағы және ғылыми қауымдастықтағы идеологиялық қысымның әсерін терең түсінуге мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: космополитизм, номенклатура, «соңғы сталинизм» кезеңі, идеология, «басып алу саясаты», кеңестік кезең, буржуазиялық тарихнама, қырғи қабақ соғыс, кеңестік патриотизм, әшкерелеу мақалалары.

А.Н. Токашева^{ID*1}, Д.С. Қожабеков^{ID2}, А.З. Жуманова^{ID3}

¹Докторант 3 курса кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории, исторического факультета, Академик Е. А. Карагандинский университет имени Букетова, Казахстан, Караганда, e-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

²Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова,
Казахстан, Караганда, e-mail: kdarhanbek@gmail.com

³Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова,
Казахстан, Караганда, e-mail: aiman_jumanova@mail.ru

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ БОРЬБА С КОСМОПОЛИТИЗМОМ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Аннотация

В статье рассматривается развитие советской исторической науки и противодействие космополитизму в условиях послевоенных идеологических кампаний. Рассмотрение

советской историографии как следствия агрессивного идеологического давления сформировало ограниченное понимание и оказало влияние на профессиональную и личную жизнь отдельных историков. Послевоенный период, особенно период «позднего сталинизма» (1945-1953), был тесно связан формированием советской системы и международным статусом СССР. Цель и задачи исследования. Основная цель статьи - углубленное исследование развития советской исторической науки в послевоенный период и влияния идеологических кампаний на историков и научные исследования. В статье также рассматриваются особенности и ограничения советской исторической науки через анализ сложных социальных и политических факторов в контексте влияния идеологического давления на историографию, науку и культуру, а также изменения исторического дискурса периода «позднего сталинизма» и профессиональной конкуренции среди историков. Результаты. Исследование показало, что изучение методологии, объективности исторической науки и формирование различных точек зрения играют важную роль. Кроме того, исследование позволило выявить особенности и ограничения советской исторической науки, а также понять влияние идеологического давления на развитие исторического знания и научного сообщества.

Ключевые слова: космополитизм, номенклатура, период «позднего сталинизма», идеология, захватническая политика, советский период, буржуазная историография, холодная война, советский патриотизм, разоблачительные статьи.

A.N. Tokasheva¹, D.S. Kozhabekov², A.Z. Zhumanova³

¹PhD student of the third year of the Department of Archaeology, Ethnology and National History, Faculty of History, Academician E. A. Buketov,

Kazakhstan, Karaganda, e-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

²Karaganda university named after academician E. A. Buketova, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: kdarhanbek@gmail.com

³Karaganda university named after academician E. A. Buketova, Kazakhstan, Karaganda, e-mail: aiman_jumanova@mail.ru

IDEOLOGICAL BATTLE TO COSMOPOLITANISM AND ITS EFFECTS ON THE FORMATION OF SOVIET HISTORICAL SCIENCE

Abstract

The article examines the development of Soviet historical science and the opposition to cosmopolitanism in the context of post-war ideological campaigns. The consideration of Soviet historiography as a consequence of aggressive ideological pressure formed a limited understanding and had an impact on the professional and personal lives of individual historians. The post-war period, especially the period of "late stalinism" (1945-1953), was closely tied to the stability of the soviet system and the international status of the USSR. Purpose and objectives. The primary aim of this article is to conduct a thorough examination of the evolution of soviet historical scholarship during the post-war era, as well as to analyze the impact of ideological campaigns on historians and their research efforts. The article also examines the features and limitations of Soviet historical science through the analysis of complex social and political factors in the context of the influence of ideological pressure on historiography, science, and culture, as well as changes in the historical discourse of the "late Stalinism" period and professional competition among historians. Results. The study demonstrated that the examination of methodology, objectivity in historical science, and the formation of diverse perspectives plays an important role. Additionally, the study revealed the specific characteristics and limitations of Soviet historical science, as well as provided an understanding of the impact of ideological pressure on the development of historical knowledge and the scientific community.

Keywords: cosmopolitanism, nomenclature, period of "late stalinism", ideology, aggressive policy, soviet period, bourgeois historiography, Cold war, soviet patriotism, revealing articles.

Кіріспе

Кеңестік билік идеологиялық органдары тарихты зерттеу мен оның интерпретациясын өз саяси мүдделеріне сәйкес келетіндей қалыптастыруға тырысты, нәтижесінде тарихнамада ғылыми объективтілікке нұқсан келтірілді. Осылайша, космополитизмге қарсы науқан тек идеологиялық сипатта ғана емес, сонымен қатар кеңестік тарих ғылымының құрылымдық және концептуалдық өзгерістеріне де ықпал еткен күрделі процесс болды. Ғылым мен мәдениетте идеологиялық бақылау орнату, әсіресе «қырғи қабақ соғыс» жағдайында, зияткерлік ресурстардың стратегиялық маңызын арттырды. Идеологиялық қысым, цензура және репрессиялық шаралар ғылымды бақылаудың негізгі әдістері болды. Сталиндік модернизация консервативті идеологиялық сипатта болып, кеңестік патриотизм, оқшаулану және ойдан шығарылған жау бейнесін қалыптастыруды насихаттады. Тарих бұл насихаттауда маңызды рөл атқарды, тарихшылар мен оқу орындарының оқулықтарына идеологиялық өзгертулер енгізді. Космополитизммен күресу науқаны жау бейнесін қалыптастырумен қатар, режим үшін ыңғайсыз адамдарды саяси бақылау мен басқарудың механизмі ретінде қызмет етті. Мақала кеңестік тарих ғылымының идеологиялық контекстін, оның институционалдық өзгерістерін және ғылыми қоғамдастықтағы идеологиялық қысымның әсерін зерттеуге бағытталған.

Материалдар

Зерттеуде Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің (РГАСПИ) құжаттарын қамтиды. Атап айтқанда, А.А. Жданов пен А.С. Щербаков қорларында сақталған стенограммалар, баяндамалар және кеңес барысында талқыланған негізгі сұрақтар қарастырылды. Сонымен қатар, кеңеске қатысқан академиктердің еңбектері мен сол кезеңдегі кеңестік басылымдар қаралды. Атап айтқанда, «Правда» газеті мен «Исторический журнал» беттеріндегі мақалалар талданды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл әдісті қолдану арқылы 1944 жылы өткен кеңестің идеологиялық мазмұнын кеңестік тарих ғылымының әртүрлі кезеңдеріндегі идеологиялық өзгерістермен салыстыруға мүмкіндік берді. Талдау әдісі арқылы кеңестің стенограммалары мен партиялық құжаттардағы негізгі тезистер зерттелді. Сондай-ақ, идеологиялық дискурс-талдау әдісі негізінде кеңестік тарихнаманың коммунистік партия саясатына сәйкестігі қарастырылды. Мысалы, Б.Д. Грековтың Киев Русіне қатысты тұжырымдарымен Е.В. Тарле еңбектеріне жасалған сын тарихи бағалаудың саяси астары бар екенін көрсетеді. Осылайша, зерттеу кеңес дәуіріндегі тарих ғылымының саяси сипатқа ие болғанын дәлелдейді.

Талқылау

Соғыстан кейінгі идеологиялық науқандар жағдайында кеңестік тарих ғылымының дамуы – ғылыми қауымдастықта зерттеу нысаны ретінде қызығушылық тудырғанымен, әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген мәселе болып табылады. Кеңестік тарихнаманы агрессивті идеологиялық қысымның салдары ретінде ғана қарастыру шектеулі түсінік қалыптастырады. Бұл науқандар тек тарихи зерттеулерге әсер етіп қана қоймай, нақты тарихшылардың кәсіби және жеке басына әсер етті.

«Соңғы сталинизм» кезеңі дәстүрлі түрде кеңестік жүйенің тұрақтылығы мен КСРО-ның халықаралық аренадағы супердержава мәртебесімен байланыстырылады. Бұл екі фактор, әсіресе халықаралық жағдай, кеңестік жүйенің ішкі саясатының даму бағытын айқындады [1, 115]. Соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта идеологиялық науқандардың белсенділігі жоғары болды. Зерттеушілер, И.В. Сталин және оның қолдауындағы номенклатура қоғамды біріктірудің тек халықаралық шиеленіс жағдайында ғана емес, сондай-ақ соғыс жеңісінен кейінгі ішкі ой бостандығын бақылауға алу ниетінен туындағаны байқалады. Идеологиялық науқандардың тағы бір мақсаты - кеңестік қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуін бәсеңдету, басшылықтың әлеуметтік қысымын босату деген талпынысынан туындады [2, 9].

Ғылым мен мәдениет саласындағы басты мақсат ғалымдар мен мәдениет қайраткерлеріне қатаң идеологиялық бақылау орнату болды. Әсіресе, «қырғи қабақ соғыс» жағдайында зияткерлік ресурстардың стратегиялық маңызы артқан жағдайда бұл бақылау ерекше өзектілікке ие болды. Идеологиялық қадағалаудың күшеюі ғылыми және мәдени элитаның қызметін партиялық мүдделерге бағындыруға бағытталған болатын.

Кеңес заманында ғылымды толыққанды бақылау үшін идеологиялық қысым, цензура және қудалау сияқты репрессиялық шаралардан бастап, әртүрлі ынталандырулар мен әлеуметтік жеңілдіктерге дейінгі барлық мүмкін әдістер қолданылды. Айта кететін жайт, репрессиялық тәсілдер өз тиімділігін көрсетті: моральдық қысым көрсету, ал кейде тәніне зақым келтіруарқылы жазалау да адамды жаңа идеологиялық талаптар мен көзқарастарға бейімділік танытуға мәжбүрледі.

Соғыстан кейінгі кезеңде елді қалпына келтіру және жаңғырту үшін жұмылдыру механизмі негізінде амбициозды жоба жүзеге асыру жоспарланған болатын. Сталиндік модернизацияның басты ерекшелігі – оның негізінен консервативті идеологиялық сипатта болуы. Бұл саясат әлеуметтік құрылымды сақтай отырып, жоғары технологияларды дамытуға, саяси-партиялық институттарды нығайтуға және дәстүрлі құндылықтарға сүйенуге бағытталды [3; 33]. Соғыстан кейінгі жылдардағы идеологиялық насихаттың негізгі элементтері кеңестік патриотизм, оқшаулану және сыртқы әрі ішкі жаудың бейнесін қалыптастыру болды. Осы идеологиялық тұжырымдамалар аясында кеңестік ғылымның жаңа бейнесі интеллектуалды элитаға ұсынылды: патриотизмге негізделген, динамикалық, өзінің жаһандық артықшылығын сезінетін, утилитарлық және милитаризацияланған [4; 137].

Тарих осы құндылықтарды насихаттауда маңызды рөл атқарды, себебі өткен кезеңнің сипаты патриоттық сезімдерді қолдауға ықпал етті. Осы себептен, идеологиялық органдар тарихшылардың пікірталастарына араласып, оларды қажеттілігіне бағыттады. Жоғары оқу орындары мен мектеп оқулықтарын дайындауда мұндай араласу айқын байқалды. Мысалы, В.М. Хвостовтың редакциясымен әзірленген жаңа тарих оқулығы идеологиялық талаптарға байланысты авторлар ұжымы тарапынан бірнеше рет қайта жазылды. Оқулықтың алғашқы нұсқасы соғысқа дейін дайындалып, АҚШ пен Англия тарихына теріс баға берген. Соғыс жылдарында, аталған мемлекеттер антигитлерлік коалицияның құрамына енген соң, авторлардан сынның күрт жұмсартылуын талап етті. Нәтижесінде, оқулық мәтінінен Ұлыбритания мен АҚШ-тың «басып алу» және «басып алу саясаты» терминдері алынып тасталды [5, 13].

Бірақ қырғи қабақ соғыс басталғаннан кейін оқулық авторларына Англия мен АҚШ-тың «эксплоататорлық саясатын» көрсетпегені үшін сын айтылды. Сонымен қатар, бірнеше рецензенттің пікірінше, оқулықта XIX-XX ғасырдың басындағы орыс ғалымдарының көрнекті рөлі әдейі назардан тыс қалған. Кітап қайта жазылды, оған антиамерикалық және антианглиялық эсерлер қосылды. Идеологиялық тұрғыдан маңызды, XIX ғасырдың соңғы үшінші ширегіндегі техникалық даму бөлімінің мазмұны түбегейлі өзгертілді. Егер бірінші басылымда Дизель, Маркони, Рентген сияқты өнертапқыштар туралы айтылса, кейінгі нұсқаларда орыс өнертапқыштарының үлесі, атап айтқанда, А.Н. Ладыгина, П.Н. Яблочков, А.С. Попов және И.Ф. Усагина сияқты ғалымдардың еңбектері басымдықпен көрсетілді.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі ең агрессивті идеологиялық науқандардың бірі дәстүрлі түрде «космополитизммен» күресу болып саналады. Науқанның негізгі мақсаттарының бірі – жау бейнесін қалыптастыру болды. «Жау идеологиясының ерекшелігі – оны тек жауларды жою немесе қорқыту құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар режим үшін ыңғайсыз «қолайсыз» адамдарды, саяси бақылауды және бұқараны басқаруды жүзеге асырудың қарапайым механизмі ретінде де қызмет етті» [6; 25].

Космополитизммен күресудің ерекшелігі, дәрежесі мен еңбегіне қарамастан, кез келген адам сынның нысанасына айналуы мүмкін еді. Көбінесе танымал ғалымдар, академиктер және партияға адал адамдар да қудалауға ұшырады. Бұл әрекеттердің мақсаты екі бағытта жүзеге асырылды: біріншіден, «танылғандарды» қорқыту, екіншіден, жүйенің толық күшін көрсету арқылы өзге тұлғаларды бақылауда ұстау.

Тағы бір маңызды себебі, партия мен үкіметтің әлеуметтік қатынастар саласында жинақталған мәселелердің «қысымын босату» деген ұмтылысы болды. Барлық үгіт-насихат ұрандарына қарамастан, елдегі өмір негізінен жақсарған жоқ. Сондықтан ішкі жауға қарсы күрес – халықтың назарын нақты әлеуметтік проблемалардан идеологиялық мәселелерге ауыстырудың іске асырылған моделі ретінде қызмет етті. Қарапайым азаматтар әлеуметтік баспалдақта едәуір жоғары тұрған, сондықтан да жақсы өмір сүрген зиялы қауым өкілдерінің жеңісін қызғанышпен қарады. Интеллигенция арасында жасырын қақтығыс орын алды: академиялық орталардағылар жеке пәтерлер, жақсы жалақы және кеңестік өркениеттің барлық артықшылықтарын иеленсе, «зияткерлік майданның» қарапайым қызметкерлері коммуналдық пәтерлерде тұрып, жалақыдан жалақыға дейін өмір сүруін жалғастырды [7; 28].

Идеологиялық науқандардың жиілігі, шамасы, биліктің кең ауқымды репрессияларды, тұтқындаулар мен ату жазаларын азаюымен байланысты. Бұл науқандар он жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда аз мөлшерде жүзеге асырылды. Елдегі наразылықтарға қарамастан, Сталин мен партия аппаратында билік бұрынғыдан да берік болды. Тұтқындаулар ар-намыс соттарымен, ал ату жазалары – әріптестердің сынымен алмастырылды.

Еврей ұлтына қатысты ерекше «қызығушылық» пайда болды, бұл «халықтың әкесі» болып табылатын Сталиннің жеке антисемитизмінің, сыртқы саясаттағы сәтсіздіктермен (мысалы, бақыланбайтын Израильдің құрылуымен) және қоғамның кең топтары арасында дәстүрлі антисемиттік көңіл-күйдің күшеюімен үйлесіп отырды [8; 213].

Космополиттермен күрес науқанының алғышарттары болды. Соғыс аяқталғаннан кейін «Ленинград» және «Звезда» журналдарына сын, Г.И. Роскина мен Н.Г. Ключеваның зиянды қызметтерін «әшкерелеу», «буржуазиялық объективизммен» күрес сияқты идеологиялық процестердің шеруі өтті, бұл тарихи ғылымға тікелей әсер еткен аса шиеленіскен қоғамдық ахуалды қалыптастырды.

1948 жылы жағдай одан сайын күрделене түсті. 15 наурызда Институттың ғылыми кеңесінде Сергей Данилович Сказкин «кеңес ғалымының патриоттық борышы» туралы баяндама жасады, онда автор буржуазиялық тарихнамаға, әсіресе батыс тарихнамасына қарсы күрес қажеттілігі туралы айтты. Сол жылдың шілде айында мұрағат ісінің 30 жылдығына арналған конференция өтті. Бұл конференцияда ең ірі және ресми түрде танылған кеңес тарихшылары А. Д. Удадьцов пен Е.В. Тарле «буржуазиялық тарихшылардың ғылымға қарсы тұжырымдамаларын» әшкерелеуді, сондай-ақ кеңестік және революцияға дейінгі буржуазиялық тарихнаманы нақты шеңберін анықтауды талап етті. Осылайша, «кеңестік емес идеологияға» қарсы күресте тарихнамалық зерттеулерді күшейту үшін ресми түрде қолдау тапты [9, 65].

Бірақ өткен науқандар нақты космополитизмге қарсы күрес ретінде қарастырылмаса да, ұқсас сөйлеу дағдысы жиі қолданылды. Орталық баспасөздегі «космополиттерге» қарсы науқан өте тез өтті: ол небәрі бірнеше ай, 1949 жылдың қазанынан көктеміне дейін өтті. Жаздан бастап «Тито және оныңтобы» басты жау ретінде жарияланғанға дейін жалғасты. Дегенмен, космополитизмге қарсы күрестің инерциясы өте күшті болды. Жаңа науқанның басталуы алдыңғы науқандардың аяқталмағанын білдірді, өйткені олар өздерінің идеологиялық көзқарастарын сақтап, кейінгі іс-шаралармен тығыз байланыста болды. Өз кезегінде, космополиттік талқандаулардың негізгі ұстанымдарының элементтері кейінгі науқандардың дискурсының ажырамас бөлігіне айналды [10, 205].

Қазіргі әдебиетте соғыстан кейінгі идеологиялық науқандарды қағидалық айырмашылықсыз, бірыңғай монолит ретінде қарастыру қажет деген көзқарас жиі кездеседі. Зерттеулер көбінесе «буржуазиялық объективизммен» және «космополитизммен» күресу науқандарын көрсетеді. Мысалы, А.С. Сонин барлық науқандарды бір антикосмополитикалық науқанға біріктіріп, олардың ұқсас идеологиялық көзқарастарға бағынатынын және бірдей әдістермен жүзеге асырылатынын мәлімдейді. Алайда, бұл дұрыс емес. Науқандар, шынында да, алдыңғы идеологияларды сіңіргендіктен, біртұтас бір бөлік болып көрінгенімен, олардың екпіні өзгеріп отырды. Егер бұл фактор ескерілмесе, А.С. Сониннің жасаған қатесін жасауға

болады, ол С.Б. Веселовский мен А.И. Яковлевтің еңбектеріне арналған сындарды космополитизммен күрес ретінде сипаттады. Бұл орайда, аталған тарихшылар ешқашан космополиттік қателіктер жібермегенін, олардың жұмыстары «буржуазиялық объективизм» үшін сынға алынғанын атап өткен жөн.

Космополитизмге қарсы науқанның өту механизмі келесідей құрылды. Шешімдер Орталық комитеттің насихат және үгіт бөлімінде қабылданды. И.В. Сталиннің, әсіресе соғыстан кейінгі кезеңде, идеология мәселесіне деген терең қызығушылығы байқалды. Кеңестік дәстүр бойынша, зерттеулердің басталуы орталық газеттердің бірінде жарияланумен белгіленетін. 1949 жылдың 28 қаңтарында «Правда» газетінде «антипатриоттық театр сыншылар тобы» тақырыбындағы мақала жарияланып, бұл бүкілодақтық науқандардың басталуына негіз болды. Негізгі соққы «космополит» топтарын іздеуге бағытталды, себебі топтық қылмыстардың ауырлығы жоғары болды. Тарихи ғылымда басты нысана белгілі бір топтар болды, оған кеңестік тарихпен айналысқан еврей текті көптеген тарихшылар кірді.

Соғыстан кейінгі онжылдықта қалыптасқан жағдай аса күрделі және әлеуетті қақтығысқа толы жағдай қалыптасты. Бұл кезеңде революцияға дейін қалыптасқан М.П. Покровскийдің шәкірттері «ескі мектеп» тарихшыларымен жаңа қалыптасып келе жатқан жас марксистік тарихшылар арасында айтарлықтай қарсыласу болды. «Покровский мектебінің» 1930 жылдары жойылуынан кейін, революцияға дейінгі академиялық тарих ғылымының өкілдері университеттер мен академиялық институттарға оралды. Сонымен қатар, соғыстан кейінгі кезеңде жаңа тарихшылар буыны қалыптасып, олар соғыс кезінде оқуын аяқтаған жастар болды. Бұл жаңа буын, негізінен, «ескі мектеп» өкілдері мен марксистік тарихшылардың шәкірттері еді. Олардың ішінде мұғалімдеріне шын берілгендер көп болса да, мансаптық амбициясы барлардың да үлесі аз емес еді. Бұл жағдай кеңестік кезеңде ғылыми саладағы бәсекелестікті күшейтті, себебі жоғары лауазымдарға ие болу тек материалдық жағынан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәртебені арттырудың да маңызды факторына айналды [11; 34]. Сондықтан, тарихшылар мен басқа да ғылыми қызметкерлер арасында академиялық лауазымдарға қол жеткізу үшін бәсекелестік күрес күшейді. Бұл процесс тек ғылыми зерттеулер мен білім беру сапасына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар ғылыми ортадағы идеологиялық шекаралардың да қалыптасуына себеп болды. Нәтижесінде, ғылыми қызметкерлер арасында мансаптық амбициялар мен жеке мүдделер көбіне зерттеу мен білім беруден гөрі маңыздырақ бола бастады, бұл жағдай ғылыми этиканың бұзылуына және идеологиялық қысымның күшеюіне әкелді. Өмірлерде университет оқытушыларына кадр тапшылығы байқалса, орталықта барлық «жылы орындар» бос емес еді, бұл өз кезегінде біреулердің беделін түсіру науқаны арқылы басқалардың бос орындарға орналасуына көмектесті. А. М. Некричтің айтуынша, А. Л. Сидоровтың шәкірттері арасында ерекше белсенділік танытқандар – бұрынғы майдангерлер болды. Олар соғыс көрмеген «жас» әріптестеріне қарағанда әлдеқайда көп өмірлік тәжірибе жинақтаған еді және өз мақсаттарын айқын түсініп, не қалайтындарын жақсы білді. Майдангерлердің көпшілігі партия мүшелері болған және олар сайланатын партиялық, комсомолдық, кәсіподақ лауазымдары мен аспирантураларды тез иеленген. Олар білім алуға және мансаптық өсуді көздеді, әрі өздерін бос орындардың басты үміткерлері ретінде көрді. Алайда, бос орындар аз болғандықтан, бұл жағдай шиеленіске әкелді. Дегенмен, бұл қақтығыс тарихшылар арасындағы күрестің негізгі себебі емес, тек оны күшейтуші фактор болғанын ескеру қажет. Шын мәнінде негізгі қайшылық ғылыми және әкімшілік ықпал үшін болған күреспен байланысты болды [12; 304].

Тарих ғылымында ұрпақтар арасындағы қақтығыстардан басқа, әртүрлі топтар мен мектептер өздерінің ғылыми тұжырымдамаларын қорғаумен қатар, дәстүрлі қақтығыстар байқалды. Бұл қақтығыстар ғылыми қауымдастықтың біртектес емес, әртүрлі сипатқа ие болғанын көрсетті. Тарихшылар арасындағы бәсекелестік тек ғылыми дәлелдерге негізделіп қоймай, сонымен қатар әкімшілік ықпал мен академиялық бедел үшін күресті де қамтыды. Осылайша, ғылыми дискурс әкімшілік ықпалға ұмтылумен тығыз байланыста болды.

Университеттер мен тарих мектептер арасындағы қарама-қайшылықтар, әсіресе Мәскеу мен Санкт-Петербург тарихи мектептері арасындағы қақтығыстар, ғылыми отырыстарда жиі көрініс тапты. Дегенмен, бұл қақтығыстардың негізінде жатқан жеке амбициялар мен ғылыми мүдделердің қиылысы көп жағдайда еленбей қалды. Мұндай күрделі және қайшылықтарға толы ғылыми қауымдастықта тараптар өз мүдделерін әкімшілік ресурстар арқылы шешуге тырысатын жағдайлар жиі кездесіп отырды. Осылайша, қауымдастықтар және жеке мүдделердің күресі, ғылыми мақсаттар мен мансаптық амбициялар арасындағы қарама-қайшылықтар қоғамның дамуындағы маңызды факторлардың бірі болып қалды.

Осылайша, егер науқанның жалпы тұжырымдамасы жоғарыда дайындалса, онда пысықтаулар нақты ғылым саласындағы жағдайға байланысты болды. Тарихшылар ішіндегі Минц пен Сидоров секілді «топтар» арасындағы күрес, мансаптық амбициялар, мектептер арасындағы қақтығыстар сияқты факторлар кеңестік тарих ғылымындағы науқанның барысына айтарлықтай ықпал етті. Партия билігі үшін бұл жағдай тиімді болды, өйткені олар аралық судья рөлін атқарып, ғылыми қоғамдастықтағы бәсекелестікті өз мүдделеріне пайдалана білді.

Науқан барысында екі негізгі құрал - баспа және ұжымдық жиналыстар белсенді түрде қолданылды. Бұл мәселеде баспасөздің рөлі ерекше болды. Алғашқыда, науқанға қатысушылардың сын мақалалары орталық бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрді. Кейінірек, бұл материалдар аймақтық және салалық ұйымдарда, сондай-ақ қабырға газеттерінде де жарияланып, кеңінен таралды. Алайда, соңғылары тек жоғарыдан келген ұрандарды көшіріп қана қоймай, сонымен қатар жергілікті жерлерде сенімсіз адамдарды әшкерелеу міндетін атқарды. Ресми баспасөзде есімінің аталуы ең қорқынышты таңбаға айналды, ол бірден барлық сынның нысанын айналды. Осылайша, тарихшылар, басқа да «зияткерлік кәсіптердің» өкілдері секілді, ресми басылымдардың кезекті нөмірін күтудің себебі түсінікті болды [13, 31].

Науқанның маңызды құрамдас бөлігі ретінде пысықтаужиналыстары үлкен рөл атқарды. Дегенмен, науқанның серпіні әрқашан жоғарыдан басқарылса да, нақты ғылым немесе өнер саласында басты жауапкершілік әрдайым бір немесе екі адамға жүктелді. Тарих ғылымында мұндай жауапты адам ретінде А. Л. Сидоров танылды. Ол кеңестік тарих ғылымында жетекші орынға ұмтылды, алайда бұл жолда оған И.И. Минц кедергі болды. Сынның негізгі соққысы И.И. Минцтің тобын жеңуге бағытталды, бұл Сидоровтың мансабындағы маңызды кезең болды.

Сын мен қателіктерді мойындайтын ұжымдық пікірталастар сол кезеңдегі партиялық мәдениеттің маңызды элементтерінің бірі болды. Бұл пікірталастар партиялық ортадан кеңес қоғамының барлық салаларына таралып, жәбірленушілердің қарсыласуға деген ынтасын арттырды. Дегенмен, айыпталушының өз кінәсін мойындамауы жағдайында оған көрсетілетін қысымның күшейе түсуі де байқалды. Сырт көзге, жиналыстар демократиялық принциптер негізінде өтіп жатқандай әсер қалдырды. Олардың өткізілу бастамасы ұжымнан шықты және әркімнің сөз сөйлеуге мүмкіндігі болды. Дегенмен, іс жүзінде бұл жиналыстар алдын-ала жоспарланған көрініске айналып, нағыз пікір алмасу мен сынға жол бермеді.

Ең өткір қақтығыстар БКП(б) Орталық Комитетінің жанындағы Әлеуметтік ғылымдар академиясының М. В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті отырыстарында, сондай-ақ КСРО Ғылым академиясының Тарих институтында орын алды [14, 37]. Тарих институты науқанның орталығы болып, ғылыми талқылаудың басты алаңы болды. 1949 жылы 24, 25 және 29 наурыз күндері Институтта ғылыми кеңестің отырыстары өтті, олардың күн тәртібінде космополитизммен күрес мәселесі тұрды. Бұл отырыстар ұйымдастыру жоспары бойынша қалыптасқан түрде өтті. Институттың басшысы Б. Д. Греков космополиттік айыптаулардан қашып, патриотизм үшін күресуге шақырды. Алайда, А. Л. Сидоров пен А. Д. Удадьцов секілді кейбір қатысушылар сынның белсенділігін арттыру және «космополиттер» деген антипатриоттық топтарды әшкерелеу қажеттілігін атап өтті. Отырыстың барысында партия тарихшылары А. М. Панкратова мен А. П. Кучкин сондай-ақ

айыптауларға ұшырағандар да сөз алды. Келесі күні отырыстар қайта жалғасты. Партия белсенділері Л. Сухомлин мен В. Т. Пашуто бастап, соңында сынға алынғандарға сөз берілді. Сөйлеу барысында әрбір қатысушы алдымен өзін-өзі сынға алып, кейін әріптестерін сынға алуы тиіс болды. Егер спикер бұл міндеттерден бас тартуға тырысса, онда оған жасалатын сынның қарқындылығы күшейе түсті. Сынды жоққа шығаруға талпыныс, керісінше, жағдайды одан сайын ушықтырды. Егер сынның қарқындылығы біртіндеп төмендесе, онда отырысты «космополитизммен күрес» бағытында қайта жандандырған жас коммунистердің бірі сөз алды.

Мұндай кездесулер адамның психологиялық қысымына алып келуден басқа, бірнеше басқа мақсаттарға да қызмет етті. Өзара айыптаулардың нәтижесінде тұлғааралық қатынастардың деңгейі сөзсіз нашарлап, тарихшылар қауымдастығының бірлігін бұзып, оны бөлінген және бақылауға алынған құрылымға айналдырды. Осындай жеке реніштердің салдары ұзақ уақыт бойы әсерін тигізді. Мысалы, Н.И. Павленконың мәліметіне сәйкес, М.Н. Тихомиров Л.В. Черепниннің академик болып сайлануына барынша кедергі жасады, себебі ол С.Б. Веселевский мен М.Н. Тихомировтың науқандары аясында айтылған сыни пікірлерді ескерді.

Нәтижелері

Өткен тарихи процестер жас ұрпақты кеңестік жүйеге адалдыққа тәрбиелеуге бағытталған еді, бұл аға ұрпаққа билікке деген тәуелділікті көрсету үшін жүзеге асырылды. Алайда, дереккөздер бұл мақсаттардың толықтай орындалмағанын көрсетеді. Көптеген адамдар үшін бұл космополиттермен күреске айналды. А. Я. Гуревичтің айтуынша, науқан әркімнің қабылдауына байланысты тәрбиелік мағынаға ие болды. Бұл науқанды кейбіреулер жүйенің күдіреті деп таныса, ал басқалар оның кемшіліктерін көрді [15; 133]. Уақыт өте келе, көптеген адамдар И.В. Сталиннің билігінен көңілдері қалды. Мысалы, Е.Н. Городецкийдің тарихы ерекше қызығушылық тудырады. 30-шы жылдары ол И.В. Сталинге және оның саясатына сенімді болды, бірақ кейінірек біртіндеп оның саяси іс-шараларына қарсы позицияларға көшті. Бұл өзгерістер кеңестік жүйенің ұстанымдары мен саясатының шынайы сипатын түсінудің нәтижесінде пайда болды. Тарихи контексттің өзгеруімен, жастар арасында көзқарастардың қалыптасуы мен саяси сана деңгейінің артуы, олардың белсенділігі мен сыншылдық қасиеттерінің дамуымен байланысты болды.

Космополитизмге қарсы науқан (идеологиялық іс-шаралардың жалпы тізбегінің элементі ретінде) кеңес тарих ғылымының институционалдық өзгерістерінде маңызды рөл атқарды. Мысалы, КСРО Ғылым академиясының тарих институтында орын алған идеологиялық талқандаудан кейін Кеңес қоғамының тарихы мен тарихнамасын зерттеуді күшейту жөнінде талаптар қойылды, бұл орайда тиісті қаулылар қабылданды. Кеңестік кезең тарихының идеологиялық маңыздылығы айқын болғанымен, тарихнаманы зерттеу буржуазиялық тарих ғылымымен күрес ретінде қарастырылды. Бұл жағдай тарихшылар мен ғылыми қауымдастықтың ішіндегі идеологиялық қарама-қайшылықтарды жандандыра отырып, ғылыми зерттеулердің бағыттарын және олардың тұжырымдарын айқындауға әсер етті.

Қорытынды

Қорытындылай келе, идеологиялық науқан тарих ғылымын бақылау мен басқарудың маңызды формасына айналғанын атап өту қажет. Адамдардың өзгерген сезімдеріне (қорқыныш, мансапқорлық, қызғаныш және т.б.) сүйене отырып, идеологиялық науқандар академиялық ортада билік ережелерін тиімді енгізуге мүмкіндік берді. Дегенмен, бұл науқандардың күшіне қарамастан, олар шығармашылық еркіндік пен жеке адамның қадір-қасиетін түпкілікті баса алмады. Анти-космополиттік науқан тарихшылар қауымдастығына ғана емес, сонымен қатар кеңестік тарихнаманың тұжырымдамалық келбетін қалыптастыруға да ықпал етті. Ол өз кезегінде, тарих ғылымының даму векторын көптеген жылдарға алға анықтады. Осылайша, идеологиялық науқандардың тарихи контексті мен олардың ғылыми қауымдастыққа әсері тарихшылардың кәсіби қызметінде маңызды рөл атқарды. Нәтижесінде тарих ғылымының әдістемелік және концептуалдық негіздері айтарлықтай өзгеріске ұшырады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

- 1 Марушкин Б.И. История в современной идеологической борьбе / Б.И. Марушкин. – М.: Мысль, 1972. – 230 с.
- 2 Иванова Л.В. У истоков советской исторической науки / Л.В. Иванова. – М.: Политиздат, 1933. – 273 с.
- 3 Грановский Е.Л. Социалистическая индустриализация – основа военной мощи СССР / Е.Л. Грановский. – Алма-Ата: Институт экономики АН СССР, 1942. – 42 с.
- 4 Володина Н.А. Совесткая система политического контроля 1945-1953 гг. / Н.А. Володина // Преподавание истории в школе. – 2008. – №3. – С. 136-139.
- 5 Селунская Н.Б. Проблемы изучения массовых исторических источников в современном американской историографии/ Н.Б. Селунская // История СССР. – 1975. – №4. – С. 8-15.
- 6 Фатеев А.В. образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. / А.В. Фатеева. – Москва, 1999. – 119 с.
- 7 Дружинин Н.М. В годы войны: Статьи и очерки / Н.М. Дружинин - Москва, 1985 – 288 с.
- 8 Костырченко Г.В. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г.В. Костырченко. – Москва, 2009. – 415 с.
- 9 Вербин А., Фурман А. Место исторического материализма в системе наук / А. Вербин, А. Фурман. – М.: МГУ, 1965. – 190 с.
- 10 Вайнштейн О. Л. Марксизм-ленинизм об историческом факте. В.И. Ленин и проблемы истории / О. Л. Вайнштейн. – Л.: Наука, 1970. – 435 с.
- 11 Платонов А. Неустанно развивать дело пропаганды марксизма-ленинизма / А. Платонов // Большевик Казахстана. – 1940. – №3. – С. 33-37.
- 12 Некрич А.М. Поход против «космополитов» в МГУ / А.М. Некрич // Континент. – 1981. – №28. – С. 304-305.
- 13 Барг М.А. О некоторых предпосылках формализации исторического исследования / М.А. Барг // Проблемы всеобщей истории. -1967. Вып. 1. – С. 28-39
- 14 Салов В.И. Исторический факт и современная буржуазная историография/В.И. Салов// Новая и новейшая история. – 1973. – №6. –С. 36-42.
- 15 Гуревич А.Я. История историка / А.Я. Гуревич. – Москва, 2004. – 288 с.

References:

1. Marushkin B.I. (1972). Istoriya v sovremennoi ideologicheskoi borbe [History in the modern ideological struggle] Moscow [in Russian].
2. Ivanova L.V. (1933). U istokov sovetsoi istoricheskoi nauki [At the origins of Soviet historical science] Moscow [in Russian].
3. Granovsky E.L. (1942). Socialisticheskaya industrializaciya – osnova voennoj moshchi SSSR [Socialist industrialization – the basis of the military power of the USSR]. Institutekonomiki AN SSSR - Institute of Economics of the USSR Academy of Science, 42 [in Russian].
4. Volodina N.A. (2008). Sovestkayasistemapoliticheskogokontrolya 1945-1953 gg. [The Soviet system of political control 1945-1953]. Prepodavanieistorii v shkole - Teaching history at school, 3, 136-139 [in Russian].
5. Selunskaya N.B. (1975). Problemyizucheniymassovyhstoricheskikhistochnikov v sovremennomamerikanskoiistoriografii [Problems of studying mass historical sources in modern American historiography]. Istoriya SSSR - The History of the USSR, 4, 8-15 [in Russian].
6. Fateev A.V. (1999). V obrazvruga v sovetskojpropagande. 1945-1954 gg. [The image of the enemy in Soviet propaganda1945-1954].Moscow [in Russian].
7. Druzhinin N.M. (1985). V godyvoiny: Statiiiocherki. [During the war years: Articles and essays]. Moscow [in Russian].
8. Kostyrchenko G.V. (2009). Stalin protiv «kosmopolitov»Vlast' i evrejskaya intelligenciya v SSSR [Stalin against the "cosmopolitans". The government and the Jewish intelligentsia in the USSR]. Moscow [in Russian].

9. Verbin A., Furman A. (1965). *Mestoistoricheskogomaterializma v sistemenauk* [The place of historical materialism in the system of sciences] Moscow [in Russian].
10. Vainshtein O. L. (1970). *Marksizm-leninizmohistoricheskofakte. V.I. Lenin iproblemyistorii* [Marxism-Leninismohistoricalfact. V.I. Leninandproblems of history] Moscow [in Russian].
11. Platonov A. (1940). *Neustannorazvivat' delopropagandymarksizma-leninizma* [Tirelessly develop the cause of propaganda of Marxism-Leninism]. *Bolshevik Kazakhstana - Bolshevik of Kazakhstan*, 3, 33-37 [in Russian].
12. Nekrich A.M. (1981). *Pohodprotiv «kosmopolitov» v MGU* [The campaign against the "cosmopolitans" at Moscow State University]. *Kontinent – Continent*, 28, 304-305 [in Russian].
13. BargM.A. (1967). *O nekotoryhpredposylkahformalizaciiistoricheskogoissledovaniia* [Onsomeprerequisites for the formalization of historicalresearch]. *Problemyvseobshcheiistorii - Problems of universalHistory*, 1, 28-39 [in Russian].
14. Salov V.I. (1973). *Istoricheskijfaktisovremennayaburzhuaznayaistoriografiya* [Historicalfactandmodernbourgeoishistoriography]. *Novaya inovejshayaistoriya - Newandmodernhistory*, 6, 36-42 [in Russian].
15. GurevichA.Ja. (2004). *Istoriyaistorika* [History historian]. Moscow [in Russian].

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20.03

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94: (575.1)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.014>

Нұрманбетқызы Ж. *1

¹Абай атындағы ҚазҰПУ -нің тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,

Алматы, Қазақстан

E-mail: nurmanbetkyzy.zumakan@gmail.com

УАҚЫТША ҮКІМЕТ ЖАНЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНІҢ ІСТЕРІ БОЙЫНША КОМИССАРЛЫҚТЫ ЕНГІЗУГЕ ҚАТЫСТЫ ІС ЖҮРГІЗУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақала 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Түркістан өлкесінде енгізілген Уақытша үкімет комиссарлары институтының құрылуы мен қызметінің ерекшеліктеріне арналған. Зерттеудің басты мақсаты – комиссарлардың өлкедегі билік құрылымындағы орнын, саяси-құқықтық мәртебесін және олардың қызметінің нәтижелерін айқындау. Жұмыста комиссарлардың облыстық, уездік, учаскелік деңгейде атқарған қызметі, полиция органдарын реформалаудағы, жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудағы, сондай-ақ Құрылтай жиналысына сайлауды өткізуге дайындық барысындағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, commissarлар мен қоғамдық ұйымдардың өзара қарым-қатынасы талданады.

Мақалада Қазақстан мен Ресей мұрағаттарынан алынған жаңа деректер ғылыми айналымға енгізілді. Алғаш рет Түркістан өлкесіндегі комиссарлар институтының қызметі арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, олардың саяси ұстанымдары мен тәжірибелік әрекеттеріне жан-жақты талдау жасалды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – комиссарлар қызметін ашатын архив материалдарын жүйелеу, олардың заң шығару және басқару тәжірибесін анықтау, сондай-ақ тарихнамадағы бұрынғы түсініктерді сын тұрғысынан қайта қарастыруда. Бұл зерттеу Түркістан өлкесінің саяси тарихын тереңірек түсінуге, XX ғасырдың басындағы мемлекеттік басқару институттарының қалыптасу ерекшеліктерін айқындауға үлес қосады. Сонымен қатар үкіметтің өзін-өзі басқару және жергілікті басқару органдары жөніндегі қаулылары мен жарлықтарын сақтау мен қадағалауды жүзеге асыратын Уақытша үкіметтің облыстағы өкілі ретіндегі губерниялық (облыстық) комиссар мәртебесі де айтылды.

Кілт сөздер: Түркістан өлкесі, Уақытша үкімет, комиссарлар, жергілікті өзін-өзі басқару, Ақпан төңкерісі, саяси тарих, архив деректері.

Нурманбеткызы Ж. *¹

¹ Кандидат исторических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан

E- mail: nurmanbetkyzy.zumakan@gmail.com

ВОПРОСЫ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА ПО ВВЕДЕНИЮ КОМИССАРИАТА ПО ДЕЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ПРИ ВРЕМЕННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ

Аннотация

Статья посвящена особенностям создания и функционирования института комиссаров Временного правительства, введённого в Туркестанском крае после Февральской революции 1917 года. Основная цель исследования – определить место комиссаров в системе власти региона, их политико-правовой статус и результаты деятельности. Рассматривается работа комиссаров на областном, уездном и участковом уровнях, их роль в реформировании полицейских органов, организации местного самоуправления, а также в подготовке к проведению выборов в Учредительное собрание. Анализируются взаимоотношения комиссаров с общественными организациями. В научный оборот вводятся новые материалы из архивов Казахстана и России. Впервые деятельность института комиссаров в Туркестанском крае рассматривается как самостоятельный объект исследования, проводится всесторонний анализ их политических позиций и практических действий. Научная новизна статьи заключается в систематизации архивных источников, раскрывающих деятельность комиссаров, определении их законодательной и административной практики, а также в критическом переосмыслении прежних историографических представлений. Исследование способствует более глубокому пониманию политической истории Туркестанского края и выявлению особенностей формирования государственных институтов управления в начале XX века. Отдельное внимание уделено статусу губернского (областного) комиссара как представителя Временного правительства на местах, осуществлявшего контроль за исполнением постановлений и распоряжений по вопросам самоуправления и местной администрации.

Ключевые слова: Туркестанский край, Временное правительство, комиссары, местное самоуправление, Февральская революция, политическая история, архивные материалы.

Nurmanbetkyzy Zh. *¹

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E- mail: nurmanbetkyzy.zumakan@gmail.com

ADMINISTRATIVE ISSUES CONCERNING THE INTRODUCTION OF THE COMMISSARIAT FOR TURKESTAN AFFAIRS UNDER THE PROVISIONAL GOVERNMENT

Abstract

The article examines the establishment and functioning of the Provisional Government's commissars introduced in the Turkestan region after the February Revolution of 1917. The main objective of the study is to determine the position of the commissars within the regional power structure, their political and legal status, and the outcomes of their activities. The paper analyzes the work of commissars at provincial, district, and local levels, their role in reforming the police, organizing local self-government, and preparing for the elections to the Constituent Assembly. It also explores the relationship between commissars and public organizations. New archival sources from Kazakhstan and Russia are introduced into scholarly circulation. For the first time, the activities of the commissar institution in Turkestan are studied as an independent research object, with a

comprehensive analysis of their political stances and practical actions. The article's novelty lies in the systematization of archival documents that reveal the commissars' work, the identification of their legislative and administrative practices, and the critical reassessment of earlier historiographical interpretations. This research contributes to a deeper understanding of the political history of Turkestan and the development of state governance institutions in the early 20th century. Special attention is given to the status of the provincial commissar as the local representative of the Provisional Government, who was responsible for overseeing the implementation of decrees and regulations concerning self-government and local administration.

Keywords: Turkestan region, Provisional Government, commissars, local self-government, February Revolution, political history, archival sources.

Кіріспе. 1917 жылғы Ақпан төңкерісі Ресей империясындағы билік жүйесін түбегейлі өзгертті. Самодержавие құлағаннан кейін Уақытша үкімет мемлекеттік басқаруды жаңа негізде құруға талпынды. Осы мақсатта аймақтарда, соның ішінде Түркістан өлкесінде, комиссарлар институты енгізілді. Commissarлар жергілікті жерлерде билікті орталық үкімет атынан жүзеге асырушы негізгі өкіл ретінде қарастырылды. Түркістан сияқты көпұлтты, әлеуметтік-саяси жағдайы күрделі өлкеде commissarлық жүйенің құрылуы мен қызметі үлкен маңызға ие болды.

Өзектілігі. Қазіргі Қазақстан мен Орта Азиядағы саяси даму процесін қайта қарастыру мемлекеттік биліктің саяси-құқықтық жаңа негіздерін іздеуді, қоғам дамуының демократиялық формаларына өтуді қажет етеді. Бұл үдерістің тарихи бастауын XX ғасыр басындағы саяси өзгерістерден, әсіресе 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейінгі билік институттарының қалыптасуынан іздеуге болады. Солардың ішінде ерекше мәнге ие болған институт – Уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесінің істері бойынша комиссарлық.

Ақпан төңкерісінен кейін өлкедегі билік вакуумын уақытша толтыру, жергілікті жерлерде қоғамдық-саяси тұрақтылық орнату міндеті осы комиссарларға жүктелді. Олар өлкеде демократиялық қайта құруды қамтамасыз ететін саяси-әкімшілік орган ретінде әрекет еткен. Алайда комиссарлар қызметі төңкеріс оқиғаларының күрделілігі мен қысқа мерзімділігіне байланысты толыққанды жүзеге аспады.

Материалдар мен әдістер

Материалдар. Түркістандағы комиссарлар құрамына тек орыс либералдары (Н.И. Лепко, К.П. Ляшкевич, И.П. Законов) ғана емес, жергілікті ұлт зиялыларының өкілдері де (Ә. Бөкейханов, М. Тынышпаев, А. Бірімжанов, С. Омаров) кірді. Олар өлкеде әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін қорғауға тырысты.

Түркістан өлкесіндегі уақытша үкімет комиссарлары мәселесі кеңестік тарихнамада ұзақ уақыт бойы таптық тұрғыдан ғана қарастырылып, олардың саяси рөлі мен тәжірибесінің маңызы ескерілмей келді. Тек соңғы жылдары ғана бұл тақырыпқа отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан қызығушылық арта түсті. Қазақстандық тарихшылар К. Нұрпейісов, М. Қозыбаев, Ж. Қасымбаев еңбектерінде қазақ ұлттық интеллигенциясының ұстанымдары қарастырылса, П. Пахмурный, В. Григорьев, Х. Иноятов зерттеулерінде Түркістандағы комиссарлардың құрамы, партиялық орны, алғашқы қадамдары баяндалған. М. Қойгелдиев пен К.А. Жиреншин еңбектерінде комиссарлар институтының қалыптасу динамикасы мен құқықтық негіздері ашылады. Батыс тарихнамасында Ц. Хасегава, У. Розенберг, В. Булдаков еңбектерінде Ақпан төңкерісі кезіндегі мемлекеттік әкімшілік мәселелері қарастырылғанымен, Түркістандағы комиссарлық арнайы зерттеу нысанына айналмаған.

Әдістері. Мақаланы жазу барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық, тарихи-генетикалық, саяси-құқықтық, жүйелік, тарихи-саяси және микротарих әдістері кешенді қолданылды. Бұл тәсілдер комиссар қызметін түрлі қырынан қарастырып, олардың өлкелік билік жүйесіндегі орнын объективті бағалауға мүмкіндік берді.

Нәтижелері

«Уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесі істері бойынша комиссарлық басқаруды құру жөніндегі» 1917 жылғы 26 тамызда қол қойылған құжат бойынша Уақытша Үкімет жанындағы Түркістан істері бойынша комиссарлық қызмет тағайындалады. Оны Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Уақытша үкіметтің бас комиссарының ұсынуы бойынша үкіметтің өзі тағайындады. Оның пайда болуы Түркістан өлкесінің бас азаматтық бастығының Уақытша үкіметпен және Орталықпен байланыс орнату қажеттілігімен негізделеді [1].

Құжат бойынша оған жоғарғы мемлекеттік мекемелердегі Түркістан комитеті мен бас комиссарының өкілдігі жүктелді. Аталған қаулыда белгіленгеніндей барлық «жоғарғы мемлекеттік мекемелер», Түркістан өлкесінің бас бастығымен жекеленген азаматтық ведомствалар Уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесі істері бойынша комиссарлар басқармасы немесе комиссарларға қатысты министрліктің бекітуіне ұсынылуға тиісті. Оның үстіне Петроградта дайындалған Түркістан өлкесіне қатысты кейбір заң жобаларын қуаттау бас комиссар мен Түркістан комитетінен талап етіле бермесе де тағайындауға ұсынылатын бұйрықтардың барлық жобасы комиссарлар арқылы өтті. Егер олар Түркістан өлкесіне қатысты болған жағдайда мүдделес ведомство қорытындысына кейбір министрліктердің заңдық болмаса басқа болжамдарын жөнелтерде жалпы мемлекеттік маңызы бар шаралар талқыланатын ведомствоаралық және ведомстволық комиссия мен кеңестерде комиссар немесе оның өкілі қатысуы қажет [2].

Уақытша үкіметтің осы қаулысымен Уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесінің істері бойынша комиссарлықты енгізуге қатысты іс жүргізу үшін және оған артылған міндеттерді жүзеге асыруға ықпал ету үшін ерекше басқарма құрылды. Құжат бойынша комиссарға штат жобасын дайындау жүктелді. Ол уақытша үкімет жанындағы Түркістан өлкесі істері бойынша комиссар Н.Шнитниковтың өзінің қол қоюымен 1917 жылдың 14 қыркүйегінде дайындалды. Бұл қаулымен Уақытша үкімет мемлекеттік қазынашылықтан 1917 жылға комиссарлық басқарма штатын сақтау үшін 14258 сом, оның 13258 сомын 1917 жылғы 1 қыркүйектен бергі басқарма штатында қарастырылған қажеттіліктерді жабуға және басқарманың кеңселік және шаруашылықтың шығындарына 1000 сом босатылған.

Комиссардың Түркістанға сапарына 3000 сом, 1000 сомға кеңсе чиновниктері мен қызметшілерін, күзетшілер мен ерікті жалдамаларды (касцов) жалдауға штат (кесте) бөлінді. Комиссар басқармасының кестесіне 9000 сом жалақысымен іс басқармасы, 4800 СӨМ іс жүргізушісі, 3600 сомдық жалақысымен қазынашы мен хатшы және 1800 СӨМ жалақысымен журналист қосылды [3].

1917 жылғы 26 тамыздағы Уақытша үкіметтің комиссарлық басқарма құру туралы қаулысымен бірге сонда Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті туралы және Уақытша үкіметтің Түркістан өлкесін басқаратын бас комиссары туралы құжат қабылданды. Қаулы бойынша Түркістан өлкесін басқару үкіметтің бас комиссарына жүктелді. Оның мәртебесі (Уақытша үкіметтің өкілі) анық айқындалды.

Бас комиссияның жанынан оның өлкені басқаруға әрекет ететін бас комиссардың төрағалығымен жұмыс істейтін, үкімет тағайындаған мүшелері құрамындағы Түркістан комитетінің өзі және Уақытша үкімет тағайындаған екі көмекшіден (азаматтық және әскери бөлім бойынша) тұратын, шағын кестесі болды. Әскери бөлім бойынша көмекші қызметін Түркістан әскерлері әскери округінің қолбасшысы атқарды [4]. Бас комиссарды көмекшілердің біреуі немесе Түріккомитеттің мүшесі алмастырды. Құжатта бас комиссардың өкілеттігінің саласы анықталды. Оған өлкенің шекаралық істерін басқару және Хиуа мен Бұқара хандықтарымен тікелей қатынас жасау кірді. Ол өзіне бағынышты мекемелерге тексеру жүргізуге, үкіметтік және қоғамдық мекемелер қызметіне бақылау жасауға, Уақытша үкіметке облыстық комиссарларды тағайындау мен босатуды ұсынуға, өз құқығы шеңберінде лауазымды қызметкерлерді босату мен тағайындауға құқылы болды. Сондай-ақ ол бөлімдерде чиновниктерді қызметтен және еңбек демалысына босату, ауыстыру, оларды марапаттауға ұсыну, зейнетақы тағайындауды анықтау өкілдігін жүзеге асырды. Оған қоғамдық

ұйымдардың және үкіметтің әртүрлі міндетті қаулылары мен циркулярлары, жалпы жарлықтың барлық көшірмелері жіберілді және бірізгілікте циркулярлар мен жарлықтар тиісті адамдар мен жерлерге жөнелтілуге, ал міндетті қаулылар бірауқытта жариялануы тиіс болды [5]. Бұл жағдайда ол мемлекеттік және қоғамдық қызметтегі барлық лауазымды адамдардың міндетін атқарудан босатуды кейінге қалдыруға болмайтын жағдайда және олардан мәліметтер талап етуге құқылы болды. Ал Түркістан комитетінің өкілдік шеңберіне келетін болсақ оларды қаулыда нақты көрсеткен. Оған кіретіндер: Түркістан өлкесіне қатысты заңдық ұсыныстарды қарау, Уақытша үкіметтің өлкеге қатысты бөлімі бойынша барлық заңдық ұсыныстар туралы қорытынды жасау, заңда көрсетілген шараларды өлкеде қолдану, қауіпсіздік, қоғамдық жарасымдылыққа бағытталған міндетті қаулыларды шығару, қолайсыздықтар туралы үкіметке мәлімдеу, үкіметтік, жергілікті және қоғамдық ұйымдар қызметін үйлестіру, біріктіру шараларын жасау, міндетті қаулыларды тоқтату және өзгерту құқықтары болды.

1917 жылғы 15 маусымда С.М.Леонтьевтің төрағалық етуімен Түркістан өлкесіндегі облыстардың өзін-өзі басқаруы және қайта құру мәселесі бойынша ішкі істер министрлігі жанында жеке кеңес өтті. Оған Түркістан комитетінің мүшелері (Н.Н.Щепкин, И.И.Преображенский, А.А.Даулетшин), әскери министрлік өкілдері (А.Стрельбицкий, П.Вдзенконский), сыртқы істер министрлігі (В.О.Клем), егіншілік министрлігі (князь В.Массальский), орналастыру бойынша жергілікті басқарманың бөлім бастығы В.Н.Шретер, земстволық өзін-өзі басқару басқармасынан В.В.Веселовский, земстволық бөлім меңгерушісі А.Станкевич, Ішкі Істер Министрлігі Жалпы істер департаментінің вице-директоры С.В.Дукельский төрағаның ұсынысы бойынша қатысады. Жергілікті жердегі жағдай және Түркістан өлкесін басқару жөніндегі комитет қызметі мен жергілікті қоғамдық ұйымдарды таныстыру үшін Уақытша үкіметтің Түркістан істері бойынша комиссары Н.Н.Щепкиннің баяндамасы тыңдалды [7]. Баяндаманы талқылаудан соң кеңес «Уақытша үкіметтің өлкелік комитетінің өкілеттігі бойынша бекітілген өлкенің жергілікті жерлерінде үкіметтің өкілетті өкілдерімен қамтамасыз етілуі қажет» - деп табылды. Н.Щепкиннің көрсетуі бойынша Жетісу облысының комиссары болып бұл облыстағы өлкелік комитеттің үшінші мүшесі Шендрикованы тағайындау қажет деп тапты [6].

Талқылау

Қазіргі уақытта аралас әкімшілік биліктің барлық маңызды қызметтерін атқарушы үкімет комиссарлары облыстағы сияқты уезде де бар екенін анықтап және олардың қызметі орыс және мұсылман халқының өкілдері кіретін жергілікті қоғамдық ұйымдармен тығыз байланыста жатқандықтан кеңсе басқаруды орталықтандыру қажет деген баяндамашының пікіріне толық қосылады. Кеңеске қатынасушылардың пікірі бойынша бұл Уақытша үкіметтің өлкелік комитетке генерал-губернаторлық басқарудың кейбір функцияларын облыстық комиссарға беру арқылы жүзеге асуы тиіс болды. Сонымен бірге өлкелік комитеттен бағытталатын және шешілетін өзіндік жалпымемлекеттік маңызы бар өлке үшін жалпы мәселелерді орталықта қалдыру қажет деп табылды. Ондай мәселелерге мыналар жатқызылды: өлкені әскери қорғау, ирригация, азық-түлік, уақытша және сыртқы саясат мәселелері, басқару және өзін-өзі басқару құрылғанша халыққа білім беру мәселелері, ауыл шаруашылығы саясаты, өлкелік земстволық сметалар. Кеңес нәтижелері бойынша:

1) Жетісу облысы үшін Түркістан комитетінің мүшелері етіп, бұрын жіберілген Шкапский мен Тынышпаевтан басқа Шендрикованы шұғыл тағайындау;

2) онда орналасқан Линковский және Елпатьевтен басқа Түркістан комитетінің тағы бір мүшесін Ташкентке жіберу және шұғыл тағайындау қажет болды. Аталған жеке кеңес комиссардың мәртебесін, қызметін айқындау, жергілікті жерлерде билікті орнатудың негізгі осал тұстарын анықтау, моделін сынаудың бастамасы іспетті болды. Ұзақ пікірталас 1917 жылғы 4-7 тамыздағы кеңесте болды. Ішкі істер министрлігі шақырған губерния комиссарлары мен губернияның біріккен комитетінің, қоғамдық ұйымдарының бастапқы кеңесін өткізу 1917 жылғы 13 шілдеге жоспарланды. Күн тәртібі белгіленгенімен шілде оқиғаларына байланысты

кеңес 30 шілдеге ауыстырылды [8]. Жергілікті жерлерге Леонтьевтің қол қойған жеделхаттары жіберілді. Комиссарлар және қоғамдық ұйымдардан бір-бір өкілден шақырылды. Ішкі істер министрлігі жеделхатты жөнелте отырып аталған кеңеске кім қатысатынын хабарлауды сұрайды [9]. Мұрағат материалдары айғақтағандай оған облыстық комиссарлар тарапынан үлкен қызығушылық болған. Өлке комиссарлары ұйымдастырушылардан «шілденің 30-на Ақмола, Семей облыстарының комиссарлары келуге тиіс пе» деп сұрайды. Оларды шақырудың өте қажеттісі де сұралаы. 1917 жылдың 17 шілдесінде Омбыға жауап түседі. Онда 30 шілдедегі кеңеске келу жөніндегі ұсыныс 2908 номермен 1917 жылдың 7 шілдесінде Ақмола, Семей облысы комиссарларына жөнелтілгені айтылады. Бір мезгілде 7 шілдеде Омбыға қоғамдық ұйымдардың біріккен комитетінің төрағасына шақыру жөнелтіледі. Семейде өкіл сайланып, оны жіберу ұсынылды [10]. Атап өтерлігі, жеделхат барлық аймаққа бірдей жіберілген жоқ. Оралдан алған хабарда шақырылмаған Бөкейханов кеңестің қашан болатынын сұраған [11]. Оған қайтарылған жауапта кеңестің 1917 жылғы 4 тамызға ауыстырылғаны хабарланады. Кеңеске барлығы 145 делегат қатысты [12]. Оның ішінде Ақмола облысынан облыс комиссары Николай Иванович Лепко, Коалициялық комитет мүшесі В.В.Ласкевич, Семей облысынан бір уақытта облыстық кеңес төрағасы қызметін атқарған Константин Павлович Ляшкевич, Торғай облысынан Әлихан Бөкейханов және облыстық басқарма мүшесі К.С.Лавнов, Түркістан комитетінен Елпатыев, Жетісу облысынан Тынышпаев, Сырдария облысынан М.Шоқаев және басқалар [13].

1917 жылдың 5 тамызындағы кешкі мәжілісте губерниялық және уездік комиссарлардың міндеті туралы мәселе және біріккен комитеттер қоғамдық ұйымдар мәселелері, губерниялық және уездік комитеттерді қаржыландыру көлемі мен тәртібі жөнінде мәселелер, міндетті қаулыларды шығару тәртібі туралы талқыланды. Пікірталас барысында катынасушылар Ресейдегі барлық саяси бағыттарды бейнелегендіктен әртүрлі көзқарастар қайшылығы орын алды. Осы күні шығып сөйлеген Түркістан өлкесінің өкілі азамат Доррер өз сөзінде комиссарлық туралы жоба үшін материалды өмірдің өзі ұсынғанын атап өтті. Жаңа өзін-өзі басқару жергілікті жерде барлық мемлекеттік билікті жүзеге асырды және өз әрекетінің заңдылығына бақылау жасауға төзбейтінін, тіпті төңкерістік билік тарапынан қауіпті утопия болады деп қуаттайтындар жобаға қарсылық білдірушілер деп саналды. Доррер бұл утопиялық идеяны өмірде жүзеге асыру қазіргі майданда орын алған анархияның бастапқы құбылысына әкелмек, қазірде майданға қажет саналғанмен алдағы уақытта ішкі өмірімізде қатал репрессияға әкелмек дейді. Онымен жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесінің өкілі Шапиро келіспей, комиссарлар институты белсенді басқару функциясы бар орталық үкімет өкілі еместігін мәлімдеді. Ол Ресей мемлекетінің қалыпты құрылысы туралы бағдарламалық түсініктерден туындаған революциялық демократия өкілі. Билік арасындағы басқаруды бөлуде үнемі кедергі мен өзара тежеулер ештеңе бермейді, ал қандайда бір бөлініс жергілікті халықтың өз әрекетін әлсіретпек. Шешендердің пікірінше комиссарлар дербес тұлға ретінде қалуы тиіс, белсенді басқарудағы прокурор ешбір құқысыз. Шапиро Ішкі Істер Министрлігі билікті жергілікті өзін-өзі басқаруға беру керектігі тек сөз жүзінде, шын мәнінде барлық билік Уақытша Үкіметтің комиссарына беріледі,- деп санайды.

Шапироға жауап ретінде сөйлеген Түркістан комиссары Елпатыев, жобаны барлық сынаушылар толық комиссар аурулар деп санады. Комиссар олардың сыны қисынсыз деп есептеді. Шапиро жобада ескерілмегендерді атап көрсетті. Комиссарлар тәртібі туралы айта келе, институт қажет, ол үшін барлығын дипломат болуға шақырады. Елпатыев, барлық уақытта оларға қатысты бірыңғай принцип ұстануға болмайды. Комиссарлар сайланбалы және тағайындалатын, бекімелі болуы тиіс. Аталған пікірді Ставрополь комиссары Глиндзич қолдап, Шапиро жобасы орыс шындығына бейімделмеген деп мәлімдеді.

Түркістан губерниялық комитетінің өкілі Е.А.Анфировтың пікірі қызықты болды. Өз сөзінде ол кешкі мәжілісте ереженің жобасын сынаған және өз тарапынан нақты қарсы жоба ұсынбаған барлық шешендерді мінейді. Ол Комиссар Дума шешіміне араласады, өзін-өзі басқару органдарының әрекетінің заңдылығына тек қадағалау жасайтындығы жөнінде

қорытынды жасаған шешеннің пікірімен келіспеді. Бұл қадағалауды шешен жергілікті биліктің біріктіруші бастамасы нашар дамыған қауымдастық пен әртүрлі - түркітайпалы шеткергі халықтарға өте қажет деді [14].

Ішкі Істер Министрінің өкілі пікірталасты қорыта келе айтқаны, комиссарлар мен атқару комитеттері өкілдерінің сөйлеген сөздерінен екі ағым айқын аңғарылды: бірі комиссар қызметін тек уақытша маңызы бар жалпы негізде, төте, тең деп және құпия дауыс беру арқылы құрылған жергілікті өзін-өзі басқару органдары құрылғаннан кейін керек емес есептейтіндер, екіншісі мемлекеттік құқықтық түсінік бойынша өмірлік практиканың талаптарынан туындаған комиссар қызметін қажет деп мойындаушылар. Біреулері комиссарды жергілікті халықтың сеніміне ие болғандар ішінен шыққан біреуін өкіметтің бекітуін, екіншілері комиссарларды сайлауды толығымен үкіметке сеніп тапсыру қажет деп есептейді.

1917 жылғы 7 тамыздағы таңертеңгі мәжілісте Ішкі Істер министрі Н.Д.Авскентьев делегаттардың жекелеген топтары енгізген кейбір қарарлар мен түзетулерді талқылауды ұсынды. Оның ішінде Түркістан мен Далалық өлке делегаттарының (комиссарлары) ұсыныстары ескерілген мәселен, талқылауға Түріккомитет өкілі Елпатыев түзетуі қойылды. Өз сөзінде ұсынылған 2 пункттің ұсынылған редакциясы аса үлкен қиындық туғызатынын мәлімдеді. Одан әрі үш ай қолданылып, практикада қанағаттанарлық нәтижелерін берген Түркістан комитеті жанындағы өлкелік кеңесте қабылданған редакцияны мәлімет үшін ұсынатынын айтады. Одан әрі ол Түркістан комитеті жанынан Уақытша үкіметке және басқа істерге бағытталатын заңдық ұсыныстарды дайындау мен талқылайтын кеңес құрылғанымен түсіндіреді. Түзетулердің айтарлықтай блогын Акмола облысының комиссары Н.И.Лепко ұсынды. Сол екі баб бойынша пікірін білдірген ол «жергілікті өзін-өзі басқару органдары демократиялық негізде қайта құрылғанша жергілікті жерлердегі жалпы басқару үкімет нұсқауларын қоғамдық атқару комитеттерімен бірге жергілікті басқару мәселелерін шешетін және оның белгілеп бергендерін іске асыратын, соның алдында ғана жауапты, Уақытша үкіметтің өкілі болып табылатын комиссарларға түспек» деді [15].

Үшінші баб бойынша түзету бере отырып, ол оның мынадай мазмұнда баяндауды ұсынады: «қоғамдық атқару комитеттері жергілікті басқару мәселелерін, сметалық ұсыныстарды талқылап және енгізуді, өзін-өзі басқарудың дұрыс орнауына барлық күшімен әрекет етеді, комиссарлардың шығаратын міндетті қаулыларын жобалауды. Уақытша үкіметтің атқару билігін жергілікті жерлерде комиссарлар жүзеге асыратынын айтады». Төртінші бабты Николай Иванович Лепко мынадай мазмұнда көреді: «Уақытша үкімет комиссарларды тағайындайды және босатады. Оларды тағайындау мүмкіндігінше қоғамдық атқару комитетінің келісімі бойынша жүргізіледі. Ақыр соңында жетінші бабты ол «таптық, партиялық, кәсіби, сословиелік және басқа ұйымдарға, жер иеленуші шаруалар одағы, жұмысшы, солдат және шаруа депутаттары кеңестерімен басқалар басқару қызметтеріне жатқызылмай және бұл ұйымдар лауазымды адамдармен халыққа жарлық бере алмайды» - деп айқын жазуды ұсынады. Олардың қаулыларының назарға алынатыны, ол халық алдында жауапты Уақытша үкімет саясатымен келіседі. Ішкі Істер Министрі Н.Д. Авскентьев съезді жаба келе: шақырылған съездің басты мақсаты бұл бір-бірін жақсы сезіну үшін министрмен жергілікті өкілдердің бір-бірімен кездесуі, және Уақытша үкімет пен ішкі істер министрлігіне сенімді нығайтуда осы мемлекеттік жұмысты жүргізу» қажет деп мәлімдеді. Кеңеске қатынасқандардың айтқан ұсыныстарының қаншасының ескерілгендігін айту қиын. Сол секілді бізге съездегі М.Шоқаев, М.Тынышпаев, А.Бөкейханов позицияларын ашуға мүмкіндік беретін құжаттар табылған жоқ. Бұл съезд оларға не берді? Кездесуге немесе өздерінің пікірлестерімен өз әрекеттерін үйлестіруге мүмкіндік берді ме? Олардың талқылауға қойылған мәселелерге көз қарасы қандай? Тек кеңестің бір күнгі, 1917 жылдың 6 тамызында талқыланған мәселелердің тізімі біздің есептеуіміз бойынша 26 пункттен тұрған [16].

Қандай жағдайда да съезд комиссардың міндеті мен құқығы, оның мәртебесін анықтар құжаттың пайда болуында соңғы рольді атқармай, Уақытша үкіметпен Ішкі Істер Министрлігі

барлығының күткен құжаттарының кейбір ережелерін баспасөзде жарық көргенге дейін мүмкіншілік жасады.

Ақыры 1917 жылдың 19 қыркүйегінде губерниялық (облыстық) және уездік комиссарлар туралы уақытша ереже қабылданды. Ол Дон, Закаспий, Кубан, Терск әскерлерімен Жетісу губерниясы және Закавказье облыстары мен Түркістан өлкесі, Амур, Забайкалье, Орынбор, Сібір жерлерімен Уссурийск казак әскерлері, Қалмақ даласымен Ішкі қазақ ордасы, Ставрополь губерниясын көшпелі бұратаналарына бөлінген жерлерден басқаларына жаппай енгізілді [17]. Бұл құжаттың пайда болуы Уақытша үкіметтің жоғарыда қаралған саясатының қисынды жалғасы болды. Онымен қоса құжат мәтіні, әсіресе Уақытша үкіметтің комиссарлар институтының құрылымы, қызметі, мәртебесін анықтайтын бөлімдері біршама ерекшелінеді. 1917 жылдық 19 қыркүйегіндегі сол қаулымен губерниялық (облыстық) және уездік комиссарлар мен олардың көмекшілері тағайындалып, губернаторлар, әскери губернаторлар мен әскери губернаторлар көмекшілері қызмет- тері жойылып, олардың сайланғаны немесе тағайындалғанына қарамастан губерниялық және уездік бастық дворяндар қызметтерінен босатылды. Облыстық, уездік комиссарларға қызметін өзін-өзі басқарумен жергілікті басқару қызметімен қоса атқаруда Ішкі Істер Министрлігімен келісуге жіберілді. Қарастырылып отырған қаулының 6 және 7 пунктері бойынша губернатор кеңсесі губерниялық (облыстық) комиссар кеңсесі, ол губернатор штатын ұстауға бөлінген бюджет, яғни қаржы шығыны, губерниялық (облыстық) комиссар мен оның көмекшілерінің жалақысы ретінде берілуге тиіс болды. Олардың шығыны уақытша жергілікті басқару органдары құрылғанша, барлық комиссиялар, комитеттер, басқа да облыстық мекемелерге басшылық етуге, осыған орай облыстық комиссарлар қажет болған жағдайда аталған мекемелердің ерекше өкілдеріне төрағалықтың жүктетіндігі құқы бар немесе ішкі істер министрі алдында аталған адамның жауапты екендігі баса айтылды.

Қаулы комиссарларға жекеленген губерниялық органдардың жергілікті өзін-өзі басқаруы (облыстық, уездік, қалалық) құрылғанша облыстың барлық территорияларында күші бар қауіпсіздік пен тәртіп, тыныштықты қамтамасыз етуге байланысты міндетті қаулылар шығаруға құқық берді. Құжатта губерниялық (облыстық), уездік комиссарлар және олардың көмекшілерін ішкі істер министрлігі аталған облыс- тық және уездік комитеттердің біріккен қоғамдық ұйымдары- мен сондай комитеттер болса келісетіндігі атап көрсетілді.

Одан әрі губерниялық, уездік комиссарлар жергілікті басқарудың жалпы мәселелерін шешерде аталған губерниялармен, уездік комитеттермен бірлесе әрекет етеді, бірақ оны басқарудағы облыстағы барлық жарлықтардың дұрыстығы мен заңдылығына жауап береді.

Осы бір жаңа пайда болған институтпен қарым- қатынастағы шытырманда соңғы сөзді комиссар айтты, өйткені облыста заңдық күші бар қандайда бір жарлыққа қолды комиссар немесе оның орынбасары қойды. «Тиісті уездік құрылымдар құрылғанша» барлық комитеттер мен комиссияларға уездік комиссар төрағалық етеді, бұрын төрағалық қызметті уездік дворяндық бастық (қозғалмалы мүлікті күштеп иесіздендіру туралы істер комиссиясы, уездік бағалау комиссиясы, бөлу комитеті, уездік съездің әкімшілік қатысуы) атқарды. Сонымен қатар уездік комиссарға селоның қоғамдық басқару қаулысымен лауазым иесі әрекетінің заңдылығын бақылау жүктелді. Аталған құжатқа атап көрсетілгендей министр төраға А.Керенский, ішкі істер министрі А.Никитиндер қол қойған. Соңғысының қолымен қаулыға губерниялық (облыстық) және уездік комиссарлар туралы ереже тіркелген. Түріккомитеті мен Уақытша үкіметтің Түркістан өлкесін басқаратын комиссарынан айырмашылығы облыстық комиссар «Ішкі Істер Министрлігі ведомствосында бола тұра ішкі істер министрлігінің ұсынуымен оны Уақытша үкімет қызметке тағайындап, босатты. Құжатта бұл қызметке жоғарғы заң білімі барлар тағайындалатыны атап өтілді. Әйтседе соңғысы Қазақстан жағдайында анық сақталмады. Оның үстіне ереже бекітілген мәтінде Ішкі Істер Министрі губерниялық (облыстық) комиссарлар мен оның көмекшілеріне білімі болмаса да, бірақ бұрынғы қызметінде жеткілікті қызметтік тәжірибесі барларды жіберуге құқы болды.

Ондай практика уақытша ереже күшіне енгенше 3 жылға дейін сақталуы мүмкін және ол облыстық қана емес уездік комиссарлар мен олардың көмекшілеріне де таралды.

Жарық көрген құжатта губерниялық (облыстық) комиссар міндеті мен құқығы айтылған. Ол Уақытша үкімет жарлықтары қаулылары және заңдарымен халықты таныстыру шараларын қабылдауы тиіс болды. Министрліктер мен ведомстволарға үкімет белгілеген барлық губерниялар мен уездік қызметі бақылау жасап, оған губернияның жергілікті мекемелерінде де жалпы шолу жүргізу құқығы, тексеру жүргізу, мәліметтер мен түсінік талап ету құқығы берілді. Алайда бұл құқық мемлекеттік бақылау мекемелері, мемлекеттік банк және жоғарғы оқу орындарында таралмады. Басқа оқу орындарында оқу-тәрбие бөлімі бақылауға жатпады. Уақытша үкімет пен министрліктің жіберілген жарлығын облыс комиссары басшылыққа алып, оны жергілікті үкіметтік мекемелер бастықтарына беріп, ал соңғылар аталған жарлықты атқаруға байланысты қабылданған шаралар туралы хабардар етуге тиіс болды. Оның үстіне үкіметтік мекемелер губерниялық (облыстық) комиссарға «азаматтық ведомствоның лауазымды адамдарын ауыстыру және босату, тағайындау туралы» мәліметтер жеткізді.

Губерниялық (облыстық) комиссардың «жергілікті, үкіметтік тағайындаулар қызметінде кателіктер, заңды бұзу, асыра пайдалану немесе биліктің әрекетсіздігін байқаған жағдайда шаралар қолдануға құқығы болды. Олар «байқалған бұзықтықты» түзету шараларын біз ұсынамыз, жоғарғы басшылыққа мәлімет жеткіземіз, оған бағынышты адамға қатысты жазалау шараларын қабылдауға, сотқа әкімшілік істер бойынша қарсылық білдіруге, қозғалған қылмыстық іздестіруге қатысты прокурорлық бақылауға» мәліметтерін жеткізетін біз деді.

Губерниялық (облыстық) комиссар әкімшілік істер бойынша соттар мен милицияның жүргізіп отырған саясатына шын мәнінде әсер ете алмады. Тек соттар мен милиция туралы ереже шеңберінде әрекет етті. Оған «әкімшілік істер бойынша сот шешімінің орындалуына бақылау» жүргізу құқығы берілді.

Комиссарға губерниялық және уездік қоғамдық - әкімшілік мекемелер (азық-түлік, жер комиттері) қызметтерін, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қатысты бақылау жасау қызметі берілді. Егер қоғамдық әкімшілік мекемелер қабылдаған шешім заңды бұзатын жағдайда, ол округтік соттың әкімшілік бөлімшесіне қарсылық білдіруге құқысы болды. Егер олардың шешімі «мемлекет мүддесіне, жекелеген адамдардың заңды мүддесі немесе қажеттілігімен қоғамдық пайдаға сәйкес келмесе» комиссар қарсылық нұсқауын шығарды. Ең бір қызықтысы мынада еді, бұл қарсылықтар жарлықтар мен қаулыларды тоқтата алмағандықтан, оның әрекетін ешбір өзгерте алмады.

Губерниялық комиссарға губерниялық және уездік басқару бойынша сметалық ұсыныс жасауды және оны ішкі істер министрлігіне ұсыну құқығы берілді. Ол Ішкі Істер Министріне губерниядағы жағдай туралы мәліметтер мен жазбаша есеп ұсынуға міндетті болды.

Іс жүргізу үшін губерниялық (облыстық) комиссарлар көмекшілері тағайындалды. Олар оның орынбасарлары болып, оның басшылығымен бірге әрекет етті, қызметкерді губерниялық (облыстық) комиссар ұсынуымен Ішкі Істер министрі тағайындап, босатты. Заң бойынша олардың тиісті білімі болуы тиіс болды және облыстық комиссарлар әр комиссарға (облыстық) бір ғана көмекші ұстауды, бірақ заңда «кейбір губерниялар мен облыстарда губерния комиссарының екінші көмекшісін смета көлемінде ғана тағайындауға мүмкіндігі айтылады. Бірақ ондай құқық тек Ішкі Істер Министрінде болды. Бұл жағдайда комиссар орынбасары болып Министр анықтаған көмекшілердің біреуі ғана тағайындалды. Ондай ереже практикада жұмыс істеді. Екінші көмекшіні тағайындауға облыстық комиссардың өзі болмаса қоғамдық ұйымдар өтінішпен шықты. Мысалы, 1917 жылы 26 мамырда (8 маусымда) ішкі істер министрлігіне министрдің атынан қазақ облыстық комитетінен халықтың қазақтар бөлігін басқару үшін облыстық комиссардың ерекше көмекшісін тағайындау туралы кепілқағаз телеграф арқылы тускен. Жеделхатта Орал облысында төңкеріске дейін земстволық өзін-өзі басқару болмағаны айтылады. Облыстың Оралдың аржағындағы бөлігіндегі қазақ халқының өміріне әкімшілік-шаруашылық жүргізуді облыстық басқарма өз қолына алған.

Комитет орталық облыстағы қазақтар арасында барлық шараларды сәтті жүргізу үшін, Орал облысындағы армияға азық-түлік дайындау, қырғыз халқының өмірінде бостандықты жеңіл және сәтті жүргізу, оны нығайту, қоғамдық тәртіпті, Тыныштықты сақтау үшін Орал облыстық комиссары облыстың сыртқы Орал бөлігінің барлық істерін басқару үшін халық сеніміне кірген көмекші тағайындауды сұрады. Тиісті бөлім өз жауабында қырғыз облыстық комитетіне «өз пікірін айтуды және қызметке кандидатты ішкі істер министрлігіне ұсынуды» міндеттеді. Уақытша ереже бойынша көмекшінің қызметі аса айтылмайды, тек губерниялық (облыстық) комиссар өкілеттігі бойынша ол заң жүзінде комиссарға жүктелген әкімшілік жекелеген міндеттерді атқарады. Оны сотта істер бойынша «ерекше бір өкілдің» алмастыратындығы атап көрсетілген.

Губерниялық (облыстық) комиссарлар мен олардың көмекшілері әрекетіне әкімшілік таза қолдану тұрмыс шығындар, Сенаттың бірінші департаментіне жолданды. Облыстық комиссарлардың әкімшілік және қылмыстық жауаптылығының тәртібі лауазым иелері үшін белгіленген IV класс, көмекшілері лауазым иелері ретінде V класспен жауап берді [18]. Уақытша ереженің екінші тарауындағы уездік комиссар міндеті мен құқығы, мәртебесін анықтауға арналған құжат бойынша уездік комиссар губерниялық комиссардың жақын көмекшісі ретінде әрекет етіп, үкіметтің өзін-өзі басқару және жергілікті басқару органдары жөніндегі жарлығы мен қаулысының, заңдарының уақытылы және жаппай сақталуын қадағалауды жүзеге асырды. Оны қызметке губерниялық комиссардың ұсынуы бойынша ішкі істер министрі тағайындап және босатты. Аталған қызметті иелену үшін практика жүзінде жүзеге аспаса да Қазақстанда білімі ортадан төмен болмау керектігі жөнінде білім шегі болды. Уездік комиссар ішкі істер министрлігінің нұсқауының жағдайы туралы мәлімет, жазбаша мәлімет пен есептер беруге міндетті болды.

Уездік комиссар мен олардың көмекшілерінің әрекеті үшін шағыну округтік соттардың әкімшілік және қылмыстық жауаптылығының тәртібіндегі лауазымды адамдар үшін белгіленген ереженің V класы, көмекшілер VI класымен анықталды. Олардың қалған функциясы, құқығы, міндеттері уез деңгейінде губерниялық (облыстық) функциялармен сәйкес келді. Барлық деңгейдегі (облыстық, уездік) комиссарлардың белсенді жұмысы үшін бірыңғай арнайы штат құрылды. 1917 жылғы 18 қыркүйекте 21174 нөмері жалпы істер департаментінің VI бөлімшесі дайындаған құжатта уездік комиссарлар кеңсеіне 175 сом жалақысы бар хатшы, 125 сом айлығы бар хатшы көмекшісі, 100 сом айлығы бар кеңсе чиновнигі, 75 сом переписчик, 60 сом курьерлер кірді. Уездік комиссарлар комитетінің саны шектеулі. (1 разрядты көмекшінің айлық жалақысы 225 сом, 3 разрядтікі айына 200 сом). Жалпы 1917 жылдың 4 айында 89.900 сом жұмсалды [19].

Атап көрсетілгендей Уақытша ережеге сәйкес ол ішкі қырғыз ордасының территориясында жарамсыз болғандықтан жеке ереже қабылданды. Онда комиссарлар, оның көмекшілері мен участкелік комиссарлар ішкі қырғыз ордасы комиссарлар басқармасы мен участкелік инспекторлар учаскелер санына қарай тағайындалды.

Қазақстанда Уақытша үкіметтің комиссарлар институтының қалыптасуының өзіндік ерекшелігі, қиындығы мен спецификасы орын алды. Ол біріншіден, Қазақстанда уақытша үкіметтің қаулысын қабылдарда земство болмауынан олардың басшылары үкімет комиссарлары міндетін атқара алмады, екіншіден, Қазақстанда ерекше мәртебесі бар Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті әрекет етіп, ол Жетісу, Сырдария облыстарында комиссарлар институтының қалыптасу сипатына өз ізін қалдырды. Үшіншіден, комиссардың міндеті мен құқығын анықтайтын нұсқау өте баяу жарық көрді және олардың практикалық қызметінің тәжірибесі біздіңше ескерілген. Жалпы 1917 жылдың жазына қарай Қазақстанның көптеген аймақтарында барлық деңгейдегі (облыстық, уездік) комиссарлар жұмыс істеді. Уақытша үкіметтің облыстық комиссарларының практикалық қызметінде қалыпты басқаруды шапшаң ұйымдастыру, шаруалар басқармасы органдарының тоқтаусыз Қызмет етуін, дұрыс орналаспаған қонысаударушы шаруаларды шаруашылықтық орналастыру, әсіресе әскерге

шақырылудан зардап шеккен отбасыларға көмек жасау сияқты кешенді міндеттерді шешуді қамтамасыз ету екендігі директивті құжаттың бірінде айтылған.

Өлкедегі саяси күштердің арасалмағын бағалай келе баяндамашы жергілікті жерлерде қоғамдық саяси және ұлт мәселелері төңірегінде айтарлықтай келенсіздіктің байқалмағанын ерекше атап өтеді. Оның пікірінше мұның себебі көпшіліктің саяси белсенділігінің төмендігі, сарт тайпаларының қалыпты мәдениеті мен жергілікті түздік халықтың шаруашылық, діни түсінігінен және жергілікті орыс халқының дұрыс ұйымдаспауынан деп түсіндіреді.

Міне, осыдан шығарған қорытындысын баяндамашы аталған себептерге байланысты осы жерге келген халықтың белсенді тобының басымын жұмысшылар мен солдаттар құрағанын, әрі облыс орталықтарындағы нақты билікке де ие болғанын айтады. Алайда оларды ұйымдастыру әлі күнге дейін жоспарлы, жеткілікті деңгейде қойылмай отыр. Баяндамашының хабарлауынша соңғы уақытта облыстық съездің атқарушы тобын құруға қол жеткізілген. Саяси күштердің арасалмағын бағалауда Н.Н.Щепкинмен пікір таласуға да болар еді, бірақ уақытша үкімет комиссарларының қоғамдық, тіпті біріккен атқару комитетін ұйымдастыруға күш салуы көңіл аудартады. Баяндаманың авторы бірде-бір кеңестік билік қызметі қоғамдық пікірді білдіру құқы үшін күреспегенін есепке алмайды. Бұған қоса, басқа да қоғамдық ұйымдарда жоғарыдағыдай тенденциялар байқалған. Түріккомитет өзінің алғашқы қызметінде ең алдымен генерал- губернаторлық басқару қаншалықты өміршең немесе басқаруды орталықсыздандыру орынды ма?, мүмкін бе? деген мәселелерді анықтауға тоқталды. Біріншісі шаруашылық- экономикалық және тұрмыстық мағынада тек Самарқанд және Семей облыстарында ғана үздіксіз байланыстың бар екендігін және өлке орталығы Ташкентке ешбір ықпалсыз болса десе, ал екіншісі, бөлек болмаса да земстволық-шаруашылық қатынаста Түркістанға қарағанда далалық облыстарға жақын болғандығын атап өтеді. Мұнан шығатын қорытынды орын алған және генерал губернаторлар қолдаған барлық басқаруды толық орталықсыздандыру шындықтан алыстау. Баяндамада өлкеде ұлттық саяси сепаратизмге жол бермей мемлекетті орталық биліктен бөлу үшін басқаруды барынша орталықсыздандыру және жергілікті қоғамдық саяси өзін-өзі басқаруды кеңейту нақты мемлекеттік қажеттілік деп атап көрсетеді.

Сондықтан қала, уездерде қалыпты жағдайды қамтамасыз ету үшін Уақытша үкіметтің комиссарлар институтына тұтастық сипат беріледі. Уақытша үкімет билікке келген кезде жергілікті халық үлкен үміт артқан. Халықтан жиналатын салық тоқтатылып, оброк алымы айтарлықтай азайған, бірақ жеке өмірдің қауіпсіздігі қорғалмай, өлім жиіліген, полицейлік қорғау, күзет жойылған.

Мұндай жағдай комиссарларды мекемелердің жұмыс қалпын сақтауды, оның ырғақты қызмет етуін қамтамасыз етуге міндеттеді. Облыс комиссарының тағайындаған адамы, әрі жоғары мекеменің бекітуі себепті, кейбір жағдайда ақшалай акы алмады. Оның типтік көрінісі Түркістан генерал губернаторлығы кеңесінің қойнауында пайда болған құжат негізінде 1917 жылы 15 қыркүйекте Жетісу облысы бойынша Түркістан комитетіне сұрау түседі. Онда 1917 жылы 19 шілдедегі қаулымен Жетісу облыстық басқармасының төрағасына Д.Новак және жолдастары И.Д.Жайнаков, Н.Мелешколар облыстық комиссарлар болып бекітілегені айтылады.

Чиновниктердің хабарлауынша Мемлекеттік төңкерістен кейін әкімшілік басқару бойынша ешбір жаңа штат бөлінбеген. Өлкеде бұрынғы губернаторлар, олардың көмекшілері, уез бастықтары және басқа лауазымды чиновниктер еңгізілмей әкімшілік билік оларды тиісінше комиссарлармен алмастырып, бар штатқа құқықтар береді. Орнатылған тәртіп бойынша штат өзгерісі Жетісу облысында әлі өзгере қоймады. Кеңес чиновниктерінің мәлімдегеніндей облысты басқару үшін екі губернатор және вице-губернатор лауазымдары, облыс комиссары мен оның көмекшісі лауазымына өзгертілді. Баяндауларға байланысты облыстық басқарманың төрағасы лауазымымен облыстық комиссардағы екінші жолдасты кім тағайындады, қандай кестемен, қандай айлықпен және соңғыға төлем қандай көздерден алынғанын түсіндіруді сұраған. Алға қойылған міндетті шешуге талпыныстан кейін 1918

жылы 10 қаңтар, яғни 3 айдан кейін облыстың басқарма төрағасы лауазымына Д.Новак, облыстық комиссарлар И.Жайнаков пен Н.Д. Мелешко бекітулерінің күшін жойған қаулы шығады.

Қорытынды. Уақытша үкіметтің комиссарлар институты бүгінгі күн үшін де өзекті түйіндеулер мен қорытындылар жасау үшін қызықты деректер береді. Ең алдымен ол қоғамдағы әртүрлі топтардың, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар мүдделерінің келісімі қажеттігін, кезең-кезең, баяулату және қарсы әсер принципін қолдануды, сайлаушылар механизмін мұқият іріктеуді және елдегі жүйелік дағдарыстан шығаруда күш қолданбау процедураларын және оны біртіндеп модернизациялауды көрсетті.

Уақытша үкіметтің комиссарлар тарихы жаңа институттың пайда болу процесінің күрделілігі мен қайшылығын ашты. Бұл институтты енгізу заңдық базаны жасаумен қатар жүрді. Ол өңделмеген күйде, ұлт аймақтарының ерекшелігін ескермей, оның көптеген баптары бұлдыр, екіұдай баяндалған күйінде қабылданды. Онда жаңа басқару формаларын құру күресінің іздері жатты. Бұл қарама-қайшы құжат болды.

Ақырында комиссарлар мүмкіншілігі мол, ұйымдасқан формаға ие болды. Комиссарлар қызметін баяулатқан маңызды факторлар әртүрлі деңгейде (облыстық, уездік) шыққан құжаттардағы келіспеушіліктер ғана емес, билік үшін күрескен әртүрлі ұйымдар мен мекемелердің (қоғамдық атқару комитеттері, кеңестер, қалалық дума) ұмтылысы еді.

Комиссарлардың жергілікті билік үшін аса маңызды бәсекелесі қоғамдық атқару комитеттері, кеңестер мен казак комитеттері болды. Кейбір аймақтарда бұлар халық билігінің көпшілік институты болғанын бағаламау сірә, комиссарлардың кемшілігі.

Айтарлықтай қиыншылықты Уақытша үкіметтің өзі де туғызды. Оның идеологиясы өзінің халықпен шектеулі бірлігін, биліктің әлемге мемлекеттік құрылысты басқарудың төл білімін көрсетумен оны Еуропалық мемлекеттер деңгейіне жеткізудің мүмкін еместігін дәлелдеді. Мұндай тұжырымдардың күші тозаңға айналды.

Демократияның кез келген қалыпты стандарттарын кейінге ығыстыру, одан кері қайту жолы, қауіптену негізгі кедергіге айналды. Нәтижесінде басқыншылық құқықты еріксіз заңдастыру орын алып, ол биліктің құлдырауына әкелді. Б. Булдаков өз жұмысында «жаңа билеушілер революция үшін билікті шоғырландыру қабілетінің болмауы, әсіресе жалған пайдасыз радикалдықпен байланыстырудың қауіптілігін түсінбеуін дәл байқаған».

Комиссарлардың аймақтардағы қызметінің өзіндік ерекшеліктері болды. Егер Семей, Торғай, Көкшетау, жалпы Далалық өлкеде комиссарлар қоғамдық ұйымдармен ортақ тіл тауып, көптеген жағдайларда инициативаға ие болса, Жетісу, Сырдария бөлігіндегі комиссарлар (Шкапский, Тынышпаев) қызметінде жетілген құжаттар, ережелер дайындауға ұмтылыс байқалды.

Қазақстандағы Уақытша үкімет комиссарлары қиын жағдайда болды. Әйтсе де бұл институт аса өміршең жүйе болды және билік алдында тұрған мәселелерді бірден шешуге кірісті. Комиссарлардың зор ұйымдастырушылық қолдауымен елде Құрылтай жиналысы сайлауына жеткізу, жергілікті жерде милицияны құру, земство сайлауын табысты өткізу, ұлтаралық қақтығысты тоқтатуы (кей жағдайда аса табысты) тегін емес.

Комиссарлар қалалар, уездер, облыстарда, бұл әрине барлық уақытта толық жеткізілмесе де, қалыпты өмірді қамтамасыз етуге ұмтылды. Әртүрлі деңгейдегі комиссарлар жұмысы Қазақстандағы ұлттық интеллигенция үшін тамаша мектеп болды.

Комиссарлар қолында нақты билік болды ма, болмаса ол қоғамдық қауіпсіздік комитеті, қоғамдық атқару комитетінде болды ма? Бұл мәселеге біржақты жауап беруге болмайды. Егер шын мәнінде комиссарлардың барлық бұйрығы, тіпті кейбір келісімдерден кейін орындалса, егер биліктің басты қызметі фискальды (салық жинау, алым) комиссарлар орындағанын ескерсек, егер барлық қоғамдық ұйымдар қаржыландыруды олардан сұраса, олардың қолында нақты экономикалық күш болғаны, бұл факторларды назарға ала отырып, мойындайтынымыз – Жетісу, Орал, Семейде нақты билік комиссарларда болды. Өйткені халық олардың

арқасында Уақытша үкіметті мойындады. Дегенмен де біз атап өткендей, Торғай облысында қоғамдық ұйымдар позициясының күші басым болды, онымен облыс комиссары санаспады. Ақыр соңында комиссар қолында билік болды ма деген мәселені шешуде біз не айтқымыз келеді? Не айта аламыз. Заңдық па? Атқарушылық па? Егер заңдық болса, ол Түріккомитет мүшелері қызметінде айқын көрінді. Егер атқарушылық болса, ол Семей облыстық комиссары позициясының күштілігінен байқалады. Сірә, мәселеге жауап басқаша келбелде жатқандай. Атап айтқанда Уақытша үкіметтің билік табиғатында, В.Булдаковтың қарастырып отырған кезеңде Уақытша үкімет атқару билігінің орнын басты. Заңдастырылған заңдық билік мүлдем болмады, ал жергілікті жерде билік (оның ішінде заңдық) облыстан бастап, әртүрлі қоғамдық ұйымдар қолында қалды. Бұл сұраққа жауапты түпкілікті біз қоғамдық ұйымдарды жеке мәселе ретінде зерттегенде ғана бере аламыз. Қазір бізге айқыны – Уақытша үкімет комиссарлары өз қызметін толық көлемде болмаса да орындап шыққаны. Өйткені большевиктер ескі басқару машинасын қиратпауын кездейсоқ емес, керісінше Уақытша үкімет үлгісімен тиісті ведомстваларға өз комиссарларын жай бағыттады. Жалпы, біз қарастырған Уақытша үкіметтің комиссарлар институты өз уақытындағы прогрессивті қатынастардың дамуына айтарлықтай үлес қосып, жаңа құрылымның дамуына объективті жағдай жасады. Сондықтан Қазақстанның қазіргі дамуы кезеңінде олардың тәжірибесі 1917 ж. әрекет еткен барлық саяси институттар ретінде мұқият көңіл аударуға әбден тұрарлық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Жиренчин Қ.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы, 1996., 294 бет.*
2. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, №79, 462 б.*
3. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, №222, 1513 б.*
4. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, №9241, 16736.*
5. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, №222, 15146.*
6. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 13 іс, 1 парақ*
7. *РФ ММ, 1788 қор, 1 тізбе, 255 іс, 1 парақ*
8. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 14 іс, 1, 2 парақтар*
9. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 14 іс, 25, 28, 77, 85, 86 парақтар*
10. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 16 іс, 30 парақ*
11. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 17 іс, 31, 32 парақтар*
12. *РФ ММ, 1788 қор, 1 тізбе, 18 іс, 40 парақ*
13. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 20 іс, 7 парақ*
14. *РФ ММ, 1800 қор, 1 тізбе, 160 іс, 112 парақ*
15. *РФ ММ, 1788 қор, 2 тізбе, 19 іс, 1, 2, 3 парақтар*
16. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, 246, 17496*
17. *Сенат жанынан шығарылған үкімет жарлықтарымен заңдар жинағы, 1917, №246, 17496.*
18. *ҚР ОММ, 1441 қор, 1 тізбе, 1 іс, 139 парақ 313. ҚР ОММ, 1414 қор. 1 тізбе, 1 іс, 479 парақ.*
19. *ҚР ОММ, 9 қор, 1 тізбе, 16 іс, 5 парақ*

References:

1. Zhirenchin, K. A. *Political Development of Kazakhstan in the 19th – Early 20th Centuries*. - Almaty, 1996, 294 p.
2. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 79, 462 p.
3. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 222, 1513 p.
4. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 9241, p. 16736.
5. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 222, p. 15146.
6. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 13, Sheet 1*.
7. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 1, File 255, Sheet 1*.
8. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 14, Sheets 1-2*.
9. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 14, Sheets 25, 28, 77, 85, 86*.
10. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 16, Sheet 30*.
11. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 17, Sheets 31-32*.
12. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 1, File 18, Sheet 40*.
13. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 20, Sheet 7*.
14. *Russian State Archive (RSA), Fund 1800, Inventory 1, File 160, Sheet 112*.
15. *Russian State Archive (RSA), Fund 1788, Inventory 2, File 19, Sheets 1-3*.
16. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 246, p. 17496.
17. *Collection of Government Decrees and Laws Issued by the Senate*. 1917, No. 246, p. 17496.
18. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), Fund 1441, Inventory 1, File 1, Sheet 139; CSA RK, Fund 1414, Inventory 1, File 1, Sheet 479*.
19. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), Fund 9, Inventory 1, File 16, Sheet 5*.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.07

ӘӨЖ /УДК/ UDC 930 (1)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.015>

А.И. Дуйсебаева^{id*1}, Ж.Б. Кундакбаева^{id2}

¹ PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан, Алматы

e-mail: a.duisebayeva@gmail.com

²Тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Қазақстан, Алматы

e-mail: zhkundakbayeva@gmail.com

«ЖАНУАРЛАР МҰРАҒАТЫ»:
ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ШЕКАРАЛАРДЫ ЕҢСЕРУ

Аңдатпа

Мақалада гуманитарлық ғылымдардағы «жануарларға бетбұрыс» (animal turn) атты бағыт ауысымының нәтижесінде пайда болған «жануарлар тарихы» (animal history) атты жаңа субпәннің қалыптасуы қарастырылады. Мақаланың әдіснамалық негізі өткенді адам-жануар қарым-қатынастары призмасы арқылы зерттейтін «жануарлар тарихы» (animal history) сияқты тарихи зерттеулер саласындағы батыс ағылшын тіліндегі әдебиеттерді талдауға негізделген. Мақала авторлары дереккөздерді сыни тұрғыдан қайта қарау арқылы «жануарлар мұрағаты» түсінігін қарастыра отырып, жануарларды тарих субъектісі ретінде зерттеудің әдіснамалық мәселелерін талдайды. Яғни, антропоцентризмді жеңу, жануарларды тарихи субъектілер ретінде тану және олардың «агенттігін» (agency) мойындау, сонымен қатар тарихи дереккөздердегі жануарлардың «дауысы» мәселелері талқыланады. Этологияны, жергілікті білімді және мәтіндік емес дереккөздерді қамтитын деректерді оқудың пәнаралық тәсіліне ерекше назар аударады. Бұл арқылы империялық және отарлық тарих мысалдарында жануарлардың тарихи үдерістердің белсенді қатысушылары болып табылатыны көрсетіледі. Мақалада жануарлардың экономикалық ресурс, билік нышаны және отарлау құралы ретінде қызмет етуін көрсете отырып, қазақстандық тарих ғылымына жаңа түсінік беру мүмкіндіктерін ұсынады, сонымен қатар бұл тәсілдердің империялық өткенді және көрсетілген мәселедегі адам-жануар қарым-қатынасын тереңірек түсінудегі әлеуетін көрсетеді.

Кілт сөздер: жануарлар тарихы, жануарларға бетбұрыс, жануарлар мұрағаты, субъекттік, этология, империялық және отарлық тарих

Алғыс айту: Жұмыс «Империя құрылымындағы Дала өлкесінің тарихы, 1822-1917 жж.» (ЖТН АР23489947) гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

А.И. Дуйсебаева¹, Ж.Б. Кундакбаева²

¹ PhD, КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы

e-mail: a.dusebayeva@gmail.com

² Доктор исторических наук, КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы

e-mail: zhkundakbayeva@gmail.com

«АРХИВЫ ЖИВОТНЫХ»: ПРЕОДОЛЕНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ГРАНИЦ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

В статье рассматривается возникновение «истории животных» (animal history) как новой субдисциплины, возникшее в результате «поворота к животным» (animal turn) в гуманитарных науках. Методологическая основа статьи исходит из анализа западной англо-язычной литературы в области исторического исследования, как «история животных» (animal history), которая изучает прошлое через призму отношений человека и животных. Авторы анализируют методологические проблемы изучения животных как субъектов истории, рассматривая концепцию «архива животных» через критическое переосмысление источников. То есть в статье обсуждаются вопросы преодоления антропоцентризма, признанию животных как исторических субъектов и их «агентности» (agency) и решению проблем «голоса» животных в исторических источниках. Особое внимание уделяется междисциплинарному подходу к прочтению источников, включающему этологию, местные знания и нетекстовые источники. Это помогает показать на примерах из имперской и колониальной истории, как животные становятся не просто объектами, но и активными участниками исторических процессов. Демонстрируя, как животные служили экономическими ресурсами, символами власти и инструментами колонизации, статья предлагает интерпретационные возможности для казахстанской исторической науки и демонстрирует потенциал этого подхода для более глубокого понимания имперского прошлого и взаимоотношений человека и животных.

Ключевые слова: история животных (animal history), поворот к животным (animal turn), архива животных, субъектность (agency), этология, имперская и колониальная история

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования «После контакта с имперскими структурами: История Степного края, 1822-1917 гг.» (ИРН AP23489947)

A.I. Dusebayeva¹, Zh.B. Kundakbayeva²

¹ PhD, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

e-mail: a.dusebayeva@gmail.com

² Doctor of historical sciences, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

e-mail: zhkundakbayeva@gmail.com

«ANIMAL ARCHIVES»: CROSSING METHODOLOGICAL BOUNDARIES IN HISTORICAL SCIENCE

Abstract

This article examines the emergence of animal history as a new subdiscipline following the «animal turn» in the humanities. The methodological basis of the article is based on the analysis of

Western Anglophone literature in the field of historical research, such as animal history, which studies the past through the prism of human-animal relations. The authors analyze methodological challenges in studying animals as historical subjects, exploring the concept of «animal archives» through critical reinterpretation of sources. That is the paper discusses approaches to overcoming anthropocentrism, recognizing animals as historical actors and their «agency», and addressing issues of animal «voice» in historical sources. Special attention is given to interdisciplinary approaches to reading sources incorporating ethology, indigenous knowledge, and non-textual sources. It helps to show, through examples from imperial and colonial history, how animals functioned not merely as objects but as active participants in historical processes. By showcasing how animals served as economic resources, symbols of power, and instruments of colonization, the article offers interpretative possibilities for Kazakhstani historical scholarship and demonstrates the potential of this approach for deeper understanding of imperial pasts and human-animal relationships.

Keywords: animal history, animal turn, animal archive, agency, ethology, imperial and colonial history

Acknowledgement: *The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN AP23489947) within the framework of grant funding «Encounter with Empire: the history of Stepnoi Krai, 1822-1917».*

Кіріспе. 1970-1980 жылдардағы мәдени және лингвистикалық өзгерістерден кейін Батыс гуманитарлық ғылымдарында парадигмалық ауысулар орын алып, тіл, билік, ұғымдар мен мағыналар, қалып пен білім өндірісі туралы түсініктер қайта қарастырылды. Бұл ғылыми зерттеулерге жаңа теориялық-әдіснамалық көзқарастың енгізілуіне және ғылымның жалпы дамуындағы пәнаралық сипаттың күшеюіне ықпал ете отырып, тарих ғылымына да әсерін тигізді.

Сонымен қатар, XX ғасырдың екінші жартысындағы жаппай әлеуметтік өзгерістер мен наразылық қозғалыстар кезеңінде экологиялық мәселелер де белсенді түрде талқыланып, кейін ғылыми дискурсқа ене бастады. Этика, мораль және тарих туралы жаңа ұғымдарды талап еткен бұл ерекше «эмансипациялық (азат ету) дискурс» нәсілдік, саяси және гендерлік құқықтар үшін күреспен тығыз байланысты болды. Бұл күресте тек физикалық зорлық-зомбылық қана емес, сонымен қатар эпистемологиялық зорлық та сезіну орын алды [1, с. 13]. Бастапқыда кең танымал болған экологиялық қозғалыс Еуропада, Үндістанда, Африкада және Латын Америкасында «қоршаған орта тарихы» (environmental history) атты ғылымның жеке бір саласы ретінде қалыптасуына негіз болды. Бұл тақырыптағы кітаптар мен мақалалар түрінде жарық көрген ғылыми еңбектердің көлемі мен зерттеулердің сан алуандығы, аталмыш бағыттың қарқынды дамып жатқанын айқын көрсетті. Адамзат пен қоршаған орта арасындағы өзара қарым-қатынастар тарихы зерттеушілерді осы қатынастардағы әртүрлі субъектілерге, әсіресе жануарлар арқылы зерттеу ерекшеліктеріне назар аударуға итермеледі. Жануарлар өз кезегінде қоршаған ортаның өзгерісін көрсете алатын маңызды индикаторы ретінде қызмет ете алды. Жануарларға деген қызығушылықтың артуы нәтижесінде қоршаған орта тарихында бұл мәселені зерттеуге арналған жаңа тәсілдер, әдістер мен әдіснамалар пайда болды. Дегенмен, ерте зерттеулерде жануарлар көбінесе кең ауқымды қоршаған орта тарихының тек бір элементі ретінде қарастырылды. Мысалы, А. Кросбидің «Экологиялық империализм» еңбегінде қара малды ауыл шаруашылық дақылдар мен арамшөптер, аурулар қатарына қойып, еуропалық биологиялық экспансияның бір бөлігі ретінде жіктейді. Бұл экспансия қоршаған ортаны өзгеріске ұшырата отырып, еуропалықтардың әлемнің көп бөлігінде үстемдік орнатуына мүмкіндік берді деп есептейді [2].

Дегенмен, гуманитарлық ғылымдар жануарларға қатысты өз бағытын өзгертіп, оларды тек биологиялық нысан ретінде ғана емес, сондай-ақ тарих, мәдениет пен қоғамның субъектілері ретінде зерделеуге «бет бұрды». Бұл саладағы зерттеу әрекеттері ерекше пәнаралық сипатқа ие болып, оған қоршаған орта тарихшылары, әлеуметтанушылар, өнер тарихшылары,

философтар және басқа да мамандар қатыса бастады [3, 2-б.]. Жануарлар және олармен адамзаттың қарым-қатынастары жөніндегі қалыптасқан еңбектер гуманитарлық ғылым арасында «animal turn» (жануарлар дискурсына бетбұрыс) [4] атауымен кең ауқымды бағыттардың біріне айналды. «Animal turn» ұғымы нені білдіреді? Бұл – жануарларға, адамдар мен басқа да жануарлар арасындағы қарым-қатынастарға, сондай-ақ жануарлардың адамзат қоғамындағы рөлі мен маңызына жаңа шарттардың негізінде жануарлар тарихына деген дамып келе жатқан ғылыми қызығушылық [5]. Жануарлармен қарым-қатынастың өзгеру үдерісі адамгершілік пен гуманистік ұмтылыстар туралы бұрынғы түсініктерге күмән келтіріп, тарих ғылымында жаңа бір қосалқы пән ретінде қалыптасқан «animal history» (жануарлар тарихы) бағытының негізін қалады [6, 123-б.]. Әрине, жануарлар тарихи мәтіндерде бұрыннан-ақ түрлі қосалқы салалар шеңберінде қарастырылып келген. Алайда бұл мәселедегі негізгі өзгеріс зерттеу тәсілдері мен мәселені өзге қырынан қарастыру кезіндегі жаңа көзқарастардың пайда болуында еді.

Осыған ұқсас тарихнамалық үрдістер «imperial history» (империялық тарих) сияқты бағыттың дамуына да түрткі болды. Бұл бағыт империяларды зерттеудің дәстүрлі тәсілдерін қайта қарастырып, «new imperial history» (жаңа империялық тарих) атты сыни тұрғыдан жаңаша бағыттың қалыптасуына негіз болды. Империялық өткенді зерттеудегі әртүрлі көзқарастар ғылыми кеңістікте жаңа бағыттардың пайда болуына жол ашты. Мысалы, еуропалық отаршылдық пен табиғи ресурстарды пайдалану жаһандық ауқымдағы жойқын күштерді, сондай-ақ жергілікті табиғатты пайдалану режимдерімен өзара әрекеттестікті зерттеуге мүмкіндік бере отырып, отарлық тарих қоршаған орта тарихына немесе жануарлар тарихына жаңа көзқарас қосу арқылы бұл бағыттарды кеңейте түсті. Билік мәселесі зерттеу объектілеріне қатысты «теориялық икемділікті» [7, 112-б.] мүмкін ете отырып, су, жануарлар, өсімдіктер, қоршаған орта және тағы басқа дәстүрлі түрде саяси емес деп саналатын құбылыстарды зерттеу аясына енгізуге жол ашты. Себебі бұл нысандардың барлығына да ортақ билік құрылымы ықпал етеді.

Қазақстан тарихындағы отарлық кезеңді зерттеу де бүгінгі таңда шетелдік тарихнамадағы жаңа әдіснамалық тәсілдерді енгізуді және зерттеу шеңберін кеңейтуді талап етеді. Отандық тарих ғылымында жануарлардың жекелеген түрлеріне арналған зерттеулер елеулі орын алады. Атап айтқанда, қазақ мәдениетіндегі жылқының рөлі мен маңыздылығы [8], оның аурулары мен оларды емдеу жолдары [9, 10], сондай-ақ дәстүрлі наным-сенімдер [11] мен жануарлардың емдік-ритуалдық тәжірибелерге қатысуы [12] туралы зерттеулер осы бағытта маңызды үлесін тигізіп отыр. Алайда тарихи үдерісті жан-жақты түсіну үшін теориялық тұжырымдамалардың, әдіснамалық құралдардың және зерттеу парадигмаларының алуан түрлілігін ескеру маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, отандық ғылым жаңа ғылыми үрдістер мен бағыттар аясында дамуы тиіс.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың әдіснамалық негізі адам мен жануарлар арасындағы қатынастар призмасы негізінде өткенді зерделейтін «animal history» (жануарлар тарихы) сияқты тарихи зерттеу саласындағы батыс әдебиеттерінің талдауына сүйенеді. Жануарларды адамзат тарихындағы жай ғана фондық элементтер ретінде қарастырудың орнына, бұл тәсіл оларды тарихи субъектілер әрі ортақ тарихты жасаудағы бірлескен авторлары ретінде тануға негіздейді. Осыған байланысты бұл бағыттың генезисіне, оған тән терминологиялық аппараттың ерекшеліктеріне, зерттеудің субъектісі мен объектісін айқындау мәселелеріне, өзекті әдіснаманы және сипаттау тілін іздестіруге, сондай-ақ жануарлар тарихына байланысты байқалмай қалған дереккөздер арқылы зерделеуге мүмкіндік беретін әртүрлі пәнаралық призмаларға назар аудару маңызды болып табылады. Бұл өз кезегінде аталған бағыттың артықшылықтарын, астарлы тұстарын және оны алға тартатын ғылыми-тәжірибелік сын-тегеуріндерін айқындауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, аталған жануарлар тарихын жазу және олардың «агенттігі» (agency) мәселесі. Себебі жануарлар жазбаша деректер қалдырмайды және олардың субъектілік мәртебесі

мойындалмайды. Яғни, жануарларды адам әрекетінің жай ғана пассивті объектісі ретінде емес, керісінше, ортақ тарихтың белсенді қатысушылары ретінде қарастыру қажеттілігі туындайды. Алайда, Э. Фадж бұл мәселеге күмәнмен қарап, жануарлар «дереккөздер», яғни «мұрағат» қалдырмайтындықтан, «жануарлар тарихын» жазу техникалық тұрғыдан мүмкін емес деп есептейді. Оның пікірінше, тарихшылар тек адамзат қалдырған және адамдар жазған жазбаша дереккөздерге сүйенуі тиіс. Алайда автор бұл зерттеу саласын өткенді де, өзімізді де адамзат ретінде тану жолында қайта қарастыруға мүмкіндік беретін бағыт ретінде маңызды деп көрсетеді [13]. Сонымен қатар, бұл бағыт антропоцентризмге (адамды әлемнің орталығы және басты мәні ретінде қарастыратын көзқарас) сын көзбен қарауға мүмкіндік бере отырып, адамға тән көзқарастарды толықтай жоққа шығармай, тарихи дереккөздерді «ағымға қарсы» [13, с. 11] немесе «керісінше» оқуды ұсынады.

Зерттеу мүмкіндіктері ретінде, этологияны (жануарлар мінез-құлқының зерттейтін ғылым) пайдалану немесе мәтіндік емес дереккөздерді (жануарлардың денесі, ауызша және көрнекі/визуалды деректер, дәстүрлі/жергілікті білім) зерттеу арқылы жұмыс жасауға болады [14, 15]. Бұл жаңа дереккөздерді іздеу маңызды, себебі жануарлар тарихи зерттеулердің негізін құрайтын мұрағаттарда (archive) жоқ немесе көрінбей қалған қатысушылар ретінде қала береді. «Мұрағат» тұжырымы жануарлар тарихына қатысты ғылыми пікірталастарда көбінесе Мишель Фуконың теориялық еңбектерімен байланыстырылады. М. Фуконың тұжырымдамасында, әсіресе «Білім археологиясы» еңбегінде, «мұрағат» деген жай ғана құжаттар жиынтығы немесе мекеме емес. Бұл әрбір тарихи дәуірде адамдар нені айтуы немесе ойлауы мүмкін екенін, қандай идеялар шын болмаса жалған деп танылатынын, не елестетуге немесе білдіруге болатынын айқындайтын көрінбейтін ережелер жүйесі. Яғни, белгілі бір кезеңде мүмкін болатын білім мен пайымдардың шекарасын белгілейтін – түсініктер жиынтығы [16, с. 247]. Мысалы, XVIII–XIX ғасырларда жануарларға қатысты белгілі бір «мұрағат» қалыптасты. Бұл мұрағатта, «адам» мен «жануар» ұғымдарының арасына нақты шекара қойып, жануарларды ақыл-ойы мен сана-сезімі жоқ тіршілік иелері ретінде қарастырды. Сондай-ақ жануарларға қатысты белгілі бір тәжірибелерді заңдастырды (ғылыми эксперименттер үшін пайдалану, тамақ үшін жаппай өсіру); жануарларды түсінудің балама тәсілдерін ығыстырды немесе шетке ысырды (байырғы халықтардың жануарларды рухы бар тіршілік иелері ретінде қарастыратын анимистік түсініктері). Осындай «мұрағат» шеңберінде ғалымдар да, қарапайым адамдар да жануарларды белгіленген санаттардан тыс елестете алмады. «Жануарлар құқығы», «жануардың санасы» сынды ұғымдар сол уақыттағы таным жүйесінде мүмкін емес, қабылданбайтын деп есептелді. Ал жазба қалдырмайтын, сондықтан мұрағаттарда көрінбей қалатын жануарлардың тарихқа қатысуын қайта қарау үшін, зерттеушілерге жаңа әдістер қажет. Яғни, жазбаша мәтіннен тыс дереккөздерді постмодернистік тәсіл (дискурс талдау) арқылы қарастыру. Бұл тәсіл бойынша деректерді талдауда ішкі қарама-қайшылықтарын, жасырын болжамдарын ашу, шындықтың салыстырмалылығы мен көптігін мойындау сияқты принциптерге негізделген, түрлі санаттардың, тәжірибелердің және репрезентациялардың қалай қалыптасып, өзгергенін көрсететін, әртүрлі көзқарастарды қабылдауға және дәстүрлі әдістер елемейтін құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік беретін тәсіл ретінде қарастыруға болады.

Нәтижелері. Жануарлар мен қоршаған ортаны қорғауға бағытталған жаңа қозғалыстар шартты түрде өзара ұқсас көзқарасты ұстанушыларды біріктірді. Бұл адамның жануарларға деген жай ғана гуманистік қатынасының көрінісі емес, сонымен қатар антропоцентризмнің өзін сынға алу болды, яғни әлемді тек адам құндылықтары мен тәжірибесі тұрғысынан қабылдауға қарсы көзқарас [17]. Себебі бұл қозғалыстар жануарлардың тең және ажырамас құқықтарын, соның ішінде олардың да «дауысы болу» құқығын мойындауды талап етті. Осылайша, бұл қозғалыстар мен жануарларға қатысты қалыптасқан жаңа дискурс ғылыми бағыттың жануарларға бағытталуына серпін берді. «Animal studies» (жануарлар зерттеулері) саласында жануарлардың «дауысы» немесе олардың «субъектілік» құқығы мәселесі әдіснамалық әрі этикалық тұрғыдан ең өзекті сұрақтардың біріне айналды.

Бұл саладағы зерттеушілер аталған мәселенің бірнеше қырын қарастырады: олардың бір бөлігі жазба деректердің шектеулі болуы, тарихты жазуға және кез келген тарихты жасаушылардың тәжірибелеріне қол жеткізуге кедергі болмайды деп санайды. Кез келген түрге, кез келген экологиялық ортада әрі кез келген ғылым саласында «дауыс» білдіруге мүмкіндік алады деген пікірмен келіседі [15, 18]. Мәлімет алудың алғашқы, әрі ең кең таралған тәсілі адамдар жасаған бар дереккөздерді қайта оқу және олардың жануарларға қатысты мазмұнын талдау, немесе осы дереккөздерді жануарлардың көзқарасын анықтау мақсатында сыни тұрғыда қайта қарастыру болып табылады. Яғни, құжаттау, талқылау және талдау әдістері бір қарағанда, тарихи мәселені зерттеудің ең қарапайым әдісі сияқты көрінуі мүмкін. Алайда барлық тірі ағзалардың өзара байланыстылығы мен экожүйелерді кешенді тұрғыдан түсінудің маңыздылығы туралы түсініктің артуы субъектілік мәселесін тек жануарлармен ғана шектемей, зерттеу субъектілерінің аясын кеңейтті. Адамнан бөлек өсімдіктер, саңырауқұлақтар, микроағзалар және олардың жануарлармен әрі қауымдастықтармен өзара әрекеттестігі де ғылыми зерттеулердің нысанына айналды. Бұл кейінірек «species turn» (түрлік бетбұрыс) деп аталған бағыттың бастамасына айналды, соның нәтижесінде көптүрлі/тұраралық этнография (multispecies ethnography) деп аталатын жаңа сала айналымға енді [19]. Аталған сала адамдар мен жәндіктер арасындағы өзара байланыстарды [20], немесе адамдар мен мацутака саңырауқұлақтарының өзара тәуелділігін [21] зерттейді. Тұраралық этнографияда зерттеушілерге адамдар мен өзге түрлер арасындағы қатынастарды зерделеуге мүмкіндік беретін бірқатар арнайы әдістер қолданылады. Алайда көп жағдайда бұл әдістер зерттеушінің зерттелетін ортаны ұзақ мерзімді бақылауын талап етеді [22, б. 61]. Мысалы, адамдардың басқа түрлермен өзара әрекеттесу тәсілдерін тіркеу: бақылау, дәстүрлі/жергілікті білімді жинау, аңшылық, үйрету және т.б.

Соған қарамастан, кейбір авторлар жануарлар немесе өсімдіктердің «көзқарасы тұрғысынан» тарихты жазу, тіпті оларға «дауыс беру» мүмкіндігіне күмәнмен қарайды. Д. Суонсонның пікірінше, басты шатасудың себебі осы тәсілдің мәнінде жатыр. Антропоцентризмдік көзқарастан бас тартуға тырысып, адамдар «біз, саналы тіршілік иелері, өзіміздің биологиялық және мәдени шектеулерімізді еңсеріп, санамызды өзгерту арқылы өткен мен қазіргі уақытты өзге түрлердің көзқарасымен көре аламыз», – деген ойға жол беруі дейді [23, б. 143]. Осы ойды Дж. Санбонмацу жалғастыра отырып, зерттеушілер тәжірибеге ие бола алмайтын организмдерге «даусын» беруге тырысып немесе оларды басқа тірі жандармен бір санатқа енгізу арқылы санаттық (категориялық) қателікке жол береді деп атап өтеді. Сана-сезімі бар тіршілік иелерімен (жануарлармен) ғана қарым-қатынас орнатуға болады, ал вирустармен, өсімдіктермен және басқа да тірі организмдермен адамзаттың «қарым-қатынасы» туралы тек ауыспалы мағынада ғана айтуға болады деп тұжырымдайды [24, б. 121].

Дегенмен, бұл пікірталаста үшінші бір зерттеушілер тобы да бар, олар сынға ұшыратудан аулақ, байсалды ұстанымды қолдай отырып, жануарлардың дербестігін мойындауға болады, сонымен қатар жануарлар мен адамдар арасындағы қатынастарды адам көзқарасынан зерттеуге де болады [25], және бұл екеуінің бірін таңдау міндетті емес [14] деп көрсетеді. Яғни, «әлемге адам құндылықтары мен тәжірибесі тұрғысынан қарауды» толықтай жоққа шығармау. Бұл сұрақты Дж. Саха да көтереді және ол британ империализмінің отарлық Мьянмадағы жануарларға әсерін зерттейді [26]. Ол колониядағы материалдық және мәдени өзгерістерге назар аударуға тырысады. Осы орайда жануарлар мен отарланған адамдарды зерттеу, тарихшының алдына екі міндет қояды. Біріншіден, бір талдау аясында екеуінің де тарихи тәжірибесін қалай қалпына келтіруге болады. Екіншіден, постколониялық жануарларды зерттеу тәсілдерін ғылымға қалай кіріктіруге болады деген мәселелер. Автор отарланған Мьянма тарихын жануарлар тұрғысынан (animal-centered) толық сипаттауға ұмтылмайды. Ол сондай-ақ бағындырылған бирмалық жануарлардың көзқарастарын ашуға да тырыспайды. Оның орнына, автор адамдар мен жануарлар арасындағы қақтығыстар мен өзара серіктестігіне назар аударуға тырысады: жануарлар отарлаудың жай ғана нысандары емес, белсенді қатысушылары ретінде қарастыру – жануарлар қарсылық көрсетіп, бейімделіп, отарлық

тәжірибелерді өзгеріске ұшыратты; жануарларды отарлық үстемдік құралы ретінде пайдалану – аңшылық, ауыл шаруашылығында өз орнын тапты; сонымен қатар жануарлар туралы білімдердің (зоология, ветеринария) отарлық контексте қалыптасу жолдарын талдауды қарастырды.

Бұл мүмкіндік гуманитарлық ғылым алдында антропоцентризмнің «нысандық шектеуін» еңсеруге жол ашты [3, б. 20], әрі жануардың рөлін ғана емес, оның адаммен байланысын да зерделеу мәселесін көтерді.

Талқылау. Жануарларды тек жаратылыстану ғылымдарында ғана емес, сонымен бірге гуманитарлық ғылымдарда да [27, б. 271], адамдар мен жануарлар арасындағы өзара әрекеттесудің жиынтығы ретінде қарастырудың бұл жаңа тәсілі, «human-animal studies» (жануарлар мен адамдар қатынастарын зерттеу) немесе жай ғана «animal studies» (жануарларды зерттеу) атты жаңа пәнаралық салаға жол ашты. Әртүрлі зерттеу салаларының қиылысуына байланысты, аталмыш сала көптеген өзге атауларға ие, және олардың барлығы дұрыс, себебі әрқайсысы адамның жануарлармен қарым-қатынасын өз саласы тұрғысынан зерттейді. Мысалы, психологиядағы пәннің арнайы атауы «human-animal interactions» (жануарлар мен адамдардың өзара әрекеттесуі) деп көрсетіледі. Бұл орайда қарым-қатынас түсінігі өзара әрекеттесу термині арқылы ауыстырылды, себебі өз референтінің мінез-құлқын анағұрлым нақты бақылайтын психологтар үшін әрекеттің ерекше маңызы бар. Немесе «critical animal studies» (жануарларды сыни зерттеу), қатаң түрде езгі жүйесіне негізделген, адам мен жануарлар арасындағы қатынастардың этикалық, әлеуметтік әділеттілігін зерттейді. Бұл маңыздылықты Х.Педерсен атап өткендей, адамдар мен жануарлар арасындағы қарым-қатынас саласындағы тармақтардың алғышарттары, перспективалары мен мақсаттары жартылай әртүрлі болғанымен, ғылыми білім өндірісінде бірлесіп жұмыс істей алады және бір-бірін толықтыра алады [28].

Гуманитарлық ғылымдардағы «жануарларға бет бұрудан» кейінгі өзгерістер, атап айтқанда тарих ғылымында пәнаралықтың ерекше байланысын дамытты, философиядан бастап ветеринарлық медицинаға дейінгі әртүрлі салалардан, түрлі тарихи дереккөздерді оқуға болатын қағидаттар мен теорияларды пайдалану белең ала бастады. Көп жағдайда, жануарлардың өткені туралы деректердің көпшілігі жануарлар туралы жазған, оларды суреттеп салған, фотосуретке түсірген адам баласынан қалып отырды. Олар көбінесе жануарларды перифериялық немесе фондық объектілер ретінде құжаттады. Жануарлардың өздері міндетті түрде тарихи зерделеуге бағытталмаған, құпия мағынасы ашылуы қиын, тіпті ашылуы мүмкін емес түрлі іздерді қалдырып отырды. Жануарлар тарихының әдіснамалық мәселелеріне арналған жұмыстардың бірінің авторлары, Дж. Боннелл мен С. Керадж, өздігінен аз ғана із қалдырған маргиналды, яғни қоғамдық өмірден шеттетілген адамдардың оқиғаларын айту әрекеттері туралы да дәл осылай айтуға болатынын атап өтеді [18, б. 3]. Олай болса тарихшылар жануарлар тарихын қалай жеткізе алады?

Сұрақтың жауабы жануарлардың тілін және олардың денелерін мәтіндер ретінде оқу тәсілдерін іздеуде жатыр, бұл өз кезегінде тарихшылар үшін қол жетімді дереккөздер шеңберін кеңейтеді және басқа «түрлердің» тарихын айту мүмкіндіктерін ашады. Мысалы, С. Сварт жануарлардың денелерін әртүрлі пәнаралық линзаларды қабылдау арқылы ғалымдар үшін оқуға қол жетімді болатын дереккөздер, тіл және коммуникация формалары ретінде оқу тәсілдерін ұсынады. Моңғолияның жабайы жылқыларын зерттеу барысында, автор, жылқылардың жаңа тарихын зерттелмеген жерлерден табуға болатынын анықтады: тірі не өлі жануарларда да – қол тимеген жергілікті білімнің мұрағаттарында немесе денеде, бұлшықеттерінде, қозғалыста, теріде, шаш пен сүйекте болуы мүмкін деп көрсетеді. Оның дереккөздер тізімінде тіпті жылқы қиының да қосылғанын байқауға болады [29, б. 19-48]. Автордың пікірінше, жергілікті немесе халықтық білім адам мен жануар тарихын жазу кезінде сирек қолданылатын дерек болып табылады. Жаңа мұрағаттық мағынаны халықтық ойды алдыңғы қатарға шығару арқылы табуға болады. Мысалы, жылқы баптаумен айналысатын

моңғолдар жылқы белгілерін зерттеп, оқытуы керек – немесе оларды бірлесіп құруы керек болды. Осылайша олар вербалды емес белгілерді түсіне алды, мысалы, жылқы құйрығын бұлғаған кезде, немесе басын шайқаған кезде, немесе көңіл-күйін білдіру үшін құлақтарын қозғалтқан кезде түсінуі шарт еді.

Жануарларды тану әрекеттерінде, автор жылқышыдан неге моңғол жылқыларының аттары жоқ екенін сұрайды. Оған жолбасшысы: «Тек түстері ғана бар» деп жауап береді. Сонда ол сұрағын қайталап: «Ал егер сізде екі бірдей түс болса ше?» деп сұрайды. Ол ақырын күліп: «Олар ешқашан бір түсті болмайды» деп жауап береді [29, б. 42]. Мұнда жергілікті тұрғындардан ғана білуге болатын жергілікті/халықтық білімнің маңыздылығын көруге болады.

Жылқы мен адам арасындағы қарым-қатынас, оның иесінің тұлғасында, тарихи қабылданған ерттеу технологиясымен байланысты болуы мүмкін. Негізі моңғол шабандоздары аттың арқасына жоғары отырады, бәлкім, жартылай мініп, бүйірге еңкейіп отыруы, тек қатты ер-тұрманның себебі ғана емес, сонымен қатар кішкентай жылқыларының қысқа және серпіле жүрісін өтеу үшін болар деп те топшылайды. Осыған байланысты, автордың мінген жылқысы да оған ерттеу технологиясын дұрыс қолданбағанын еске салады, яғни дұрыс отырмау сияқты белгілер. Бұл өз кезегінде оның жылқысының ашуына тиеді және ол мұны микроқозғалыстар арқылы түсіндірді деп көрсетеді [29, б. 30]. Яғни, денелер тек биологияны ғана емес, сонымен қатар мәдениетті де хабарлайды, ал мәдениеттің әрқашан тарихы бар. Бұл мысалдардан дене мен дене туралы білімнің моңғол жылқыларының тарихи қабылданған субъектілігін көрсете алатындығын аңғартады.

Л.Маршалл адамзат тарихындағы жылқыларды сараптауда сәл басқаша көзқарас қолданады. Ол шабандоздық өнерімен танымал дакота тайпаларының (команчилер мен оцети саковиндердің) дәстүрлі экологиялық білімдеріне сүйене отырып, XIX ғасырдағы АҚШ-тың батысындағы қоныс аударушылар мен адам-жылқы қарым-қатынасы туралы жергілікті түсініктер арасындағы эпистемологиялық алшақтықты зерттейді [30]. Маршалл үшін қоныс аударушылар мен жергілікті халықтар арасындағы, жылқыларға бағытталған қақтығыстардың тарихын жазу – тарихи зерттеулерді отарсыздандырудың қуатты құралына айналды.

Бұндай жылқыларға бағытталған талдауды көрсету үшін, ол жануарлардың мінез-құлқы арқылы жылқы мен адамдар арасындағы мәдени ерекшелікке негізделген өзара әрекеттесудің екі мысалына назар аударады. Бірінші мысал ретінде, автор америкалық әскерилердің сою үшін дайындаған дакота жылқысы туралы келтіреді: бостандыққа қашып шыққан жылқылар, ары қарай қашып кетудің орнына, өздерінің «адам серіктестеріне» қарай шауып, шаршағанынан шамасы жеткен жерге дейін, әрқайсысы өзінің шабандозын қауіпсіз жерге алып барды [30, б. 77].

Екінші эпизод 1876 жылғы АҚШ-тың тұрақты армиясы мен үндіс тайпаларының арасында өткен «Литл-Бигхорн» шайқасымен байланысты. Бұл шайқастың айналасында көптеген әңгімелер, тұжырымдар әлі күнге дейін айтылуда. Соның бір пікірі ретінде, ғалымдар мен энтузиастардың 1876 жылы Жетінші атты әскер полкінің жеңілуіндегі жылқылардың рөлі туралы атап өтеді. Лакота-солтүстік шайенн үндістер одағы мен АҚШ армиясының Жетінші атты әскер полкі арасындағы атақты шайқас 1876 жылдың 25-26 маусымында Монтанадағы Литл-Бигхорн өзенінде болды. Шайқас американдық полктың бес ротасының жойылуымен және оның атақты қолбасшысы Джордж Кастердің өлімімен аяқталды. Сонда жылқылардың рөлі қандай болды? Маршалл жеңілістің бір себебі ретінде келесі мәселелерді атап өтеді. Жылқылармен жұмыс істеу тәжірибесінің жоқтығы, Кастердің қолбасшылығындағы колоннаның фортты тастап кетпес бұрын әр ротадағы жылқыларды араластыруы, және бұл үлкен қате болғаны туралы бірнеше дәлелдер келтіреді. Бұл қадам жылқы мен шабандоздың жұптарының өзара алмастырылуы ретінде орын алуы мүмкін еді деп болжайды. Оқытылған атты әскер жылқысы осы іске жауап беретін шабандозбен оңай жұмыс істей алды, бірақ, иелерінің ауыстырылуы жайлы хабарды ескерсек, әсіресе жылқы мен шабандоз арасындағы негізінен берік қатынастарға негізделген Жазық халықтарының шабандоздық шеберлігімен

бетпе-бет келгенде, бұл тәжірибе Кастер әскерлерін тиімсіз жағдайға қоюы мүмкін еді, әсіресе ең тәжірибесіз қатардағы жауынгерлер үшін қиын болды. Жылқы мен шабандоз арасында байланыстың болмауы қиындық туғызды. Мұндай мысал қатардағы жауынгер Джеймс Терлиді алып жүрген жылқының, кенеттен тоқтаудан бас тартып, тікелей жау шептеріне алып кетуі жайлы деректерден көруге болады [30, б. 83-84]. Кастер тарапынан бұл жылқылардың құндылығын тек олардың дене күші мен еңбегімен ғана бағалау ретінде қарастырылуы мүмкін, ал олардың ақыл-ойы, ерік-жігері және үндістердің ойындағы серіктестігі назарға алынбады. Яғни, біз жануар мен адам арасындағы қарым-қатынасты түсінудегі айырмашылықтардың болуын көре аламыз.

Осы мағынада, жануардың көрсеткен мінез-құлқының мысалдарын әрекет етуші субъект ретінде қарастыруға болады. Осының негізінде ветеринарлар немесе зоотехник мамандарының жазған құжаттарын жануарлардың бастапқы реакциясын немесе қарсылығын қадағалап, осы мінез-құлықты түсіндіру үшін пайдалануға болады. Э. Баратай Францияда өнеркәсіптік «революция» кезінде шахталардағы жылқылардың өмірлік тәжірибесінің тарихын мысал ретінде келтіріп, жануарлардың жеке бейімделуі мен қарсыласуын көрсету үшін үшін инженерлер, ветеринарлар мен шахтерлердің есептерін пайдаланады [31, б. 7]. Осылайша, біз шынымен де әрекет ететін және жауап қайтаратын, адамдарды өздерімен санасуға мәжбүр ететін жануарлар екенін көрсете аламыз. Екінші мысал ретінде, бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропадағы жануарларды әскерге жөнелту мен Солтүстік Америкадағы жануарлар аукциондары кезінде мінез-құлқын жазып алған ветеринарлардың есебінен жылқылардың күйзелісін көруге болатынын атап өтеді. Басқаша айтқанда, этологияны куәгерлердің деректерін талдау үшін пайдалануға болады. Бұл өзара түсініспеушіліктің кейбір себептерін ашып көрсетуі мүмкін, мысалы, әскерге шақырылған жылқылардың неліктен темір жол вагондарына мініп кетпей, ерлердің қайта-қайта, жеті-сегіз рет айқайлап, тіпті соғып жатқанына қарамастан бас тартуы орын алды. Немесе жануарлардың мінез-құлқы мен белгілерінің маңыздылығын 1914 жылдың жазында ауыр жұмыс пен адам төзгісіз ыстықтан кейін жылқылардың тез сусыздануынан, адамдарға қажеттілігін ескертетін белгінің бермеуінен жылқылардың жоғары өліміне қалай себеп болғанын көрсетті [31, б. 8].

Бұл ретте, Дж. Спехт сияқты зерттеушілер тарих ғылымы кезекті гуманитарлық «бұрылыстан» кейін «жеңіске жетті/салтанат құрды» деп санайды, сол арқылы зерттеу объектілерін кеңейтті деп есептейді. Бұнымен шындығында келісуге болады. Енді тарих ғылымы адам мен жануар арасындағы тікелей қарым-қатынастар мәселесін ғана емес, сонымен бірге тарихи процестерге жануардың призмасы арқылы қарауға тырысады, бұл көбінесе отарлау және империализм сияқты процестерді зерттеуге жаңа мүмкіндік сыйлайды [32, б. 327]. Жануарлар призмасы арқылы қарау отарлау кезіндегі билік қатынастарын, табиғатты игеру стратегияларын және мәдени байланыстарды жаңаша түсінуге көмектеседі. Мысалы, В. Андерсонның жұмысы XVII ғасырда қара малдың үндістерді өз жерлерінен ығыстыруға қалай ықпал еткенін зерттейді. Ол шын мәнінде бұл жануарлардың, тіпті оларды әкелген отаршылдардан да гөрі, Америка жерлерін өздерінің меншігі ретінде талап ету жарысында жеңіске жеткенін айтады [33, б. 11]. Дегенмен, ерте Америкада болған оқиғаларда малды кінәлау қиын. Бірақ ол сөзсіз отаршылдар үшін өте қажет болған оқиғалар барысын қалыптастыруға көмектесті, осылайша, қара мал ағылшындарға таң қаларлық жылдамдықпен және мұқияттылықпен Жаңа Әлемге өз үстемдігін кеңейтуге мүмкіндік берді [33, б. 242]. Сонымен қатар, Д.Р. Фишердің де жұмысы XIX ғасырда Калифорния мен Гавайи аралдарындағы отарлық аумақтарының маңызды мәдени, экономикалық және экологиялық өзгерістерге ұшырағанын, бұл ықтималдығы ең аз фактор – қара малдың әсерінен болғанын зерттейді. Коммерциялық мал шаруашылығының өсуі барған сайын көбірек жер ресурстарын талап етті, бұл ретте байырғы тұрғындар негізінен жерсіз және капиталистерге тәуелді бола бастады. Еуропалық меншік тұжырымдамаларын, әсіресе мал иелену тұрғысынан енгізу, байырғы халықтардың жерді пайдалануын әлсіретті [34]. Жануар денелерін коммерцияландыру – Дж. Саханың жұмысында кездесетін тақырыптардың бірі. Онда

отаршыл үкімет ағаш өндірісінде және күріш өсіруде пілдер мен өгіздерді «жансыз капиталға» айналдыруға тырысады [26, б. [51-82].

Одан әрі, Х. Ритвоның екі негізгі жұмысы, бірінші жұмыста ХІХ ғасырдағы таксономия және түр тұжырымдамасын ғылыми қабылдау – бұл түсіну, ұйымдастыру, жіктеу және нәтижесінде бұл тұжырымдаманы ұтымды пайдалану үшін жасалған жоба екені көрсетіледі [35]. Ал екіншісінде, ХІХ ғасырдағы ағылшын мәдениетіндегі жануарлардың рөлі қарастырылады, онда сезімдер (үй жануарларын өсіру), экономика (мал шаруашылығы) және қызығушылық (табиғи тарих) сияқты алғашқы түрткілердің ықпалымен туындауы мүмкін өзара әрекеттестіктің кең спектрі сипатталады [36, б. 4]. ХІХ ғасырдағы Англияның жануарларымен байланысты көптеген жеке дискурстар, үстемдік пен қанау туралы орталық тақырыпты белгілеген бір үлкен бірлікті құрады. Жануарлар адам күшін дәріптейтін және оның ықпалын кеңейтетін риторика үшін бірегей қолайлы нысандар ретінде қарастырылды [36, б. 6].

Қазақ жылқыларын империялық әскерде қолдану мүмкіндігінің мысалы алғаш рет француз зерттеушісі К. Ферреттің "Империяға арналған жылқылар" атты мақаласында ұсынылды [37]. Бұл қызығушылық жергілікті тұқымдардың сапасы, олардың жақсару ықтималдылығы, сондай-ақ жергілікті атқа міну ерекшеліктері туралы бағалау пікірлерінде көрініс тапты. Аталған мәселе арнайы орыс баспасөзінде (әскери және жылқы өсіру журналдарында) патшалық билік тараған аумақтарды өз атты әскері үшін пайдалы қолдануға болады деген үміт негізінде талқыланды [37, б. 211]. Бұл Торғай облысында мемлекеттік жылқы зауытының ашылуына әсерін тигізді. Автордың пікірінше, жылқы отарлық жаулаудың құралы да, мақсаты да болды. Сонымен қатар, жануарлармен алмасу, баптау әдістері мен атқа міну техникасын қабылдау екі бағытта да жүріп, кейде үстемдік етуші мен бағынышты арасындағы қатынастардың төңкерілуіне әкеліп, отаршылдар мен отарланғандар арасындағы байланыстың күрделілігін көрсетті. Ш. МакДэниелдің де пікірі, ресей билігі қазақ даласын әскери, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік секторлары үшін жылқылардың шексіз көзі ретінде қарастыра бастағаны туралы пікірмен ішінара сәйкес келеді [38].

Бұл жұмыстардан біз нені көре аламыз? Отарлау контекстінде жануарлар экономикалық ресурс, билік нышаны, ғылыми нысан, отарлау құралы ретінде қызмет ете алды, бұл өз кезегінде жергілікті жерде қалыптасқан адамдар мен жануарлар арасындағы өзара әрекеттесуді өзгертіп, жаңа иерархияларды, пайдалану тәжірибелерін және білім жүйелерін құрды.

Қорытынды. Осылайша, «жануарларға бетбұрыс» білім өндірісіндегі балама көзқарасқа алып келеді. Өз кезегінде жануарларды нысан ретінде қамтып қана қоймай, тарихи әлемдегі болмыс пен оны түсінудің сансыз тәсілдерінде негізгі әрекет етуші ретінде назар орталығына қояды. Сонымен қатар, жануарлар әлемінің жаңа дискурсы отарлық саясатты «призма» арқылы қарастыруға мүмкіндік береді, онда мал басы, колонияның «агентіне» [39] тең, маңызды миссияны орындайтын отарлық саясаттың бір бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Никитина Е.Б. Исследования животных: непослушные заметки по краям // *Социология власти*. – 2019. – Т.31. – №3. – С. 8-30.
2. Crosby A. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. – Cambridge University Press, 1986. – 390 p.
3. Солодянкина О.Ю. История животных: новые исследовательские возможности // *Historia Provinciae – журнал региональной истории*. – 2018. – Т. 2. – №1. – С. 19-30.
4. Ritvo H. *On the animal turn* // *Deadalus*. – 2007. – Vol. 136. – Is. 4. – P. 118-122.
5. Дүйсебаева А.И. «Животные бродят по рощам академического мира»: «Animal turn» и новые исследовательские возможности // *Современные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей XI Международной научно-практической конференции*. – Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», 2020. – С. 113-116.

6. Weiering K. *Recent Studies in Animal History // Cultural History*. – 2020. – Vol. 9. - No. 1. – P. 123-128.
7. Nail T. *The Crossroads of Power: Michel Foucault and the US/Mexico Border Wall // Foucault Studies*. – 2013. – No. 15. – P. 110-118.
8. Токтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: Алматыкітап, 2010. – 496 с.
9. Сансызбай А.Р. Жылқы және түйе аурулары. – Алматы: Бастау, 1998. – 151 с.
10. Бабалықұлы Ж. Мал ауруларының қазақша атаулары. – Алматы: Кайнар, 1986. – 240 б.
11. Токтабай А.У. Культ коня у казахов. – Алматы: Казиздат-КТ, 2004. – 124 с.
12. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.
13. Fudge E. *A Left-Handed Blow: Writing the History of Animals / Representing Animals / Ed. by Rothfels N.* – Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002. – P. 3-18.
14. Kean H., Howell P. *The Routledge Companion to Animal Human History*. – London/New York: Routledge, 2018. – 560 p.
15. Roscher M., Kriebler A., Mizelle B. *Handbook of Historical Animal Studies*. – Berlin: Walter de Gruyter, 2021. – 637 pp.
16. Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А.С. Колесникова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. – 416 с.
17. “Anthropocentric”. Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/anthropocentric> (20.03.2025).
18. Bonnell J., Kheraj S. *Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – 428 p.
19. Kirksey S.E., Helmreich S. *The Emergence of Multispecies Ethnography // Cultural Anthropology*. – 2010. – Vol. 25. – No. 4. – P. 545-576.
20. Raffles H. *Insectopedia*. – New York: Pantheon Books, 2010. – 465 p.
21. Tsing A. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. – Princeton University Press, 2015. – 352 p.
22. Фредерик Кек / Форум: Люди и другие живые существа // Антропологический форум. – 2024. – No. 62. – С. 61-63. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224
23. Суонсон Д. «Окно или зеркало?» / Форум: Люди и другие живые существа // Антропологический форум. – 2024. – No. 62. – С. 140-146. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224
24. Санбонмацу Дж. / Форум: Люди и другие живые существа // Антропологический форум. – 2024. – No. 62. – С. 118-126. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224
25. Ферре К. (Воз)действуя на животных и вместе с ними / Форум: Люди и другие живые существа // Антропологический форум. – 2024. – No. 62. – С. 159-170. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224
26. Saha J. *Colonizing Animals: Interspecies Empire in Myanmar*. – Cambridge University Press, 2022. – 234 p.
27. Swart S. “But Where's the Bloody Horse?”: Textuality and Corporeality in the “Animal Turn” // JLS/TSW. – 2007. – №23 (3). – P. 271-292.
28. Pedersen H. Knowledge production in the “animal turn”: Multiplying the image of thought, empathy, and justice / *Exploring the Animal Turn: Human-animal relations in Science, Society and Culture / Ed by E.A. Cederholm, and others*. – Lund: Pufendorfinstitutet, 2014. – P. 13-17.
29. Swart S. *Kicking over the Traces? Freeing the Animal from the Archive / Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – P. 19-48.
30. Marshall L.S. *Hearing History through Hoofbeats: Exploring Equine Volition and Voice in the Archive / Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – P. 73-88.

31. Baratay E. *Buiding an Animal History / French Thinking about Animal / Ed. by L. Mackensie*. – Michigan State University Press, 2015. – P. 3-14.
32. Specht J. *Animal history after its triumph: unexpected animals, evolutionary approaches and the animal lens // History Compass*. – 2016. – No. 14/7. – P. 326-336.
33. Anderson V.D. *Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America*. – Oxford and New York: Oxford University Press, 2004. – 322 p.
34. Fischer J.R. *Cattle Colonialism: An Environmental History of the Conquest of California and Hawai'i*. – Chapel Hill, NC: UNC Press, 2015. – 266 p.
35. Ritvo H. *The Platypus and the Mermaid: and Other Figments of the Classifying Imagination*. – Harvard University Press, 1998. – 304 p.
36. Ritvo H. *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age*. – Cambridge: Harvard University Press, 1987. – 347 p.
37. Ferret C. *Des chevaux pour l'empire // Cahiers d'Asie centrale*. – 2009. – №17/18. – P. 211-253.
38. McDaniel S. *Equine Empire: horses and power on the Kazakh steppe, 1880s-1920s*. Ph.D. Dissertation. – Michigan State University, 2019. – 242 p.
39. Rees A. *Animal agents? Historiography, theory and the history of science in the Anthropocene // BJHS: Themes*. – 2017. – Vol. 2. – P. 1-10.

References:

1. Nikitina E.B. *Issledovaniya zhivotnyh: neposlushnye zametki po krajam [Animal Studies: Naughty Notes around the Edges] // Sociologija vlasti*. – 2019. – T.31. – №3. – S. 8-30. [in Russian]
2. Crosby A. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. – Cambridge University Press, 1986. – 390 p.
3. Solodjankina O.Ju. *Istorija zhivotnyh: novye issledovatel'skie vozmozhnosti [Animal History: New Research Opportunities] // Historia Provinciae – zhurnal regional'noj istorii*. – 2018. – T. 2. – №1. – S. 19-30. [in Russian]
4. Ritvo H. *On the animal turn // Deadalus*. – 2007. – Vol. 136. – Is. 4. – P. 118-122.
5. Dujsebaeva A.I. «Zhivotnye brodyat po roshham akademicheskogo mira»: «Animal turn» i novye issledovatel'skie vozmozhnosti [“Animals Roam the Groves of the Academic World”: “Animal Turn” and New Research Opportunities] // *Sovremennye nauchnye issledovaniya: aktual'nye voprosy, dostizheniya i innovacii: sbornik statej HI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. – Penza: MCNS «Nauka i prosveshchenie», 2020. – S. 113-116. [in Russian]
6. Weiering K. *Recent Studies in Animal History // Cultural History*. – 2020. – Vol. 9. – No. 1. – P. 123-128.
7. Nail T. *The Crossroads of Power: Michel Foucault and the US/Mexico Border Wall // Foucault Studies*. – 2013. – No. 15. – P. 110-118.
8. Toktabaj A. *Kazak zhylyksynyn tarihy [History of the Kazakh horse]*. – Almaty: Almatykitap, 2010. – 496 s. [in Kazakh]
9. Sansyzbaj A.R. *Zhylyky zhane tuje aurulary [Horse and camel diseases]*. – Almaty: Bastau, 1998. – 151 s. [in Kazakh]
10. Babalykuly Zh. *Mal aurularynyn kazaksha ataulary [Kazakh names of livestock diseases]*. – Almaty: Kajnar, 1986. – 240 b. [in Kazakh]
11. Toktabaj A.U. *Kul't konja u kazahov [The Horse Cult of the Kazakhs]*. – Almaty: Kazizdat-KT, 2004. – 124 c. [in Russian]
12. Toleubaev A.T. *Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obrjadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.) [Relics of Pre-Islamic Beliefs in the Family Rituals of the Kazakhs (19th – Early 20th Century)]*. – Almaty: Gylym, 1991. – 214 s. [in Russian]
13. Fudge E. *A Left-Handed Blow: Writing the History of Animals / Representing Animals / Ed. by Rothfels N*. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002. – P. 3-18.
14. Kean H., Howell P. *The Routledge Companion to Animal Human History*. – London/New York: Routledge, 2018. – 560 p.

15. Roscher M., Krebber A., Mizelle B. *Handbook of Historical Animal Studies*. – Berlin: Walter de Gruyter, 2021. – 637 pp.
16. Fuko M. *Arheologija znanija* / Per. s fr. M. B. Rakovoj, A. Ju. Serebrjannikovoj; vstup. st. A. S. Kolesnikova. – SPb.: IC «Gumanitarnaja Akademija»; Universitetskaja kniga, 2004. – 416 s.
17. “Anthropocentric”. Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/anthropocentric> (20.03.2025).
18. Bonnell J., Kheraj S. *Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – 428 p.
19. Kirksey S.E., Helmreich S. *The Emergence of Multispecies Ethnography* // *Cultural Anthropology*. – 2010. – Vol. 25. – No. 4. – P. 545-576.
20. Raffles H. *Insectopedia*. – New York: Pantheon Books, 2010. – 465 p.
21. Tsing A. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. – Princeton University Press, 2015. – 352 p.
22. Frederik Kek / Forum: Ljudi i drugie zhivye sushhestva // *Antropologicheskij forum*. – 2024. – No. 62. – S. 61-63. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224
23. Suonson D. «Okno ili zerkalo?» [] / Forum: Ljudi i drugie zhivye sushhestva // *Antropologicheskij forum*. – 2024. – No. 62. – S. 140-146. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224 [in Russian]
24. Sanbonmatsu J. / Forum: Ljudi i drugie zhivye sushhestva // *Antropologicheskij forum*. – 2024. – No. 62. – S. 118-126. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224 [in Russian]
25. Ferre K. (Voz)dejstvuja na zhivotnyh i vmestes nimi [] / Forum: Ljudi i drugie zhivye sushhestva // *Antropologicheskij forum*. – 2024. – No. 62. – S. 159-170. doi: 10.31250/1815-8870-2024-20-62-11-224 [in Russian]
26. Saha J. *Colonizing Animals: Interspecies Empire in Myanmar*. – Cambridge University Press, 2022. – 234 p.
27. Swart S. “But Where's the Bloody Horse?”: Textuality and Corporeality in the “Animal Turn” // *JLS/TSW*. – 2007. – №23 (3). – P. 271-292.
28. Pedersen N. Knowledge production in the “animal turn”: Multiplying the image of thought, empathy, and justice / *Exploring the Animal Turn: Human-animal relations in Science, Society and Culture* / Ed by E.A. Cederholm, and others. – Lund: Pufendorfinstitutet, 2014. – P. 13-17.
29. Swart S. *Kicking over the Traces? Freeing the Animal from the Archive* / *Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – P. 19-48.
30. Marshall L.S. *Hearing History through Hoofbeats: Exploring Equine Volition and Voice in the Archive* / *Traces of the Animal Past: Methodological Challenges in Animal History*. – University of Calgary Press, 2022. – P. 73-88.
31. Baratay E. *Buiding an Animal History* / *French Thinking about Animal* / Ed. by L. Mackensie. – Michigan State University Press, 2015. – P. 3-14.
32. Specht J. *Animal history after its triumph: unexpected animals, evolutionary approaches and the animal lens* // *History Compass*. – 2016. – No. 14/7. – P. 326-336.
33. Anderson V.D. *Creatures of Empire: How Domestic Animals Transformed Early America*. – Oxford and New York: Oxford University Press, 2004. – 322 p.
34. Fischer J.R. *Cattle Colonialism: An Environmental History of the Conquest of California and Hawai'i*. – Chapel Hill, NC: UNC Press, 2015. – 266 p.
35. Ritvo H. *The Platypus and the Mermaid: and Other Figments of the Classifying Imagination*. – Harvard University Press, 1998. – 304 p.
36. Ritvo H. *The Animal Estate: The English and Other Creatures in the Victorian Age*. – Cambridge: Harvard University Press, 1987. – 347 p.
37. Ferret C. *Des chevaux pour l'empire* // *Cahiers d'Asie centrale* - 2009 17/18 - P. 211-253.
38. McDaniel S. *Equine Empire: horses and power on the Kazakh steppe, 1880s-1920s*. Ph.D. Dissertation. – Michigan State University, 2019. – 242 p.
39. Rees A. *Animal agents? Historiography, theory and the history of science in the Anthropocene* // *BJHS: Themes*. – 2017. – Vol. 2. – P. 1-10.

М.А. Бесбаев¹, А.А. МаксUTOBa², Б.Е. Көмеков³

¹Докторант, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru

²PhD, доцент, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан, E-mail: albina_kzt83@mail.ru

³Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, ҚР ҰҒА академигі
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: bkumek@mail.ru

КЕҢЕС ЗАМАНЫНДАҒЫ МОЛДА-ИШАНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңестік кезеңдегі молда-ишандардың тағдыры, олардың халық арасындағы рөлі мен тарихи орны қарастырылады. Кеңестік саясаттың Қазақстандағы исламға ықпалы исламдық институттардан бастап мұсылмандардың күнделікті өміріне дейін үлкен және жойқын болды. *Мақсаты мен міндеттері.* Бұл ретте аталған тақырыпты жан-жақты зерттеу аса маңызды болып табылады. Бұл мақалада толық зерттелмеген Кеңес заманындағы молда-ишандардың тағдырын, кеңестік кезеңдегі діни ахуалды, ишан-молдалардың құрбандыққа ұшырауына қатысты сұрақтарды белгілі бір дәрежеде ашу маңызды орынға ие. *Зерттелу әдістері мен материалдары.* Бұл мақалада біз мұсылман дін басыларының білім беруінен қалыптасқан ислам факторының халыққа ықпалымен Кеңес үкіметінің мұсылман дінбасыларына қарсы күресте қолданған әдістері мен стратегияларын талдауға көшеміз. *Нәтижесі.* Жалпы Орта Азияда, оның ішінде Қазақстанда Кеңес өкіметі тұсында ислам тақырыбының жеткілікті зерттелмеуінің басты себебі – мемлекеттік қауіпсіздік органдарының құпия күйінде қалған мұрағат материалдарына зерттеушілердің қолжетімсіздігі болып табылады. *Ұсыныс.* Біздің ойымызша, кеңестік дәуірдегі діни қызметкерлердің қуғын-сүргінін зерттеудің қазіргі кезеңінде саяси қуғын-сүргін құрбандарының субъективтілігін қалпына келтіру өте қажет етеді. Бұл материалдар бұған дейін құжаттық-деректік басылымдар, жинақтар шығаруға негіз болды және болашақта да ғылыми зерттеулер жүргізуде пайдалы болмақ.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, молда-ишан, репрессия, мемлекет, дін, саясат, ислам.

М.А. Бесбаев¹, А.А. МаксUTOBa², Б.Е. Көмеков³

¹Докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет им. О.Жанибекова
г. Шымкент, Казахстан, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, 0000-0002-5478-3587

²PhD, доцент, Таразский университет имени М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан, E-mail: albina_kzt83@mail.ru, 0000-0001-5939-7370

³Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, академик НАН РК.
г. Алматы, Казахстан, E-mail: bkumek@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ СУДЬБЫ МУЛДА-ИШАНОВ В СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ

Аннотация

В данной статье рассматривается судьба мулл-ишанов советского периода, их роль и историческое место среди населения. Влияние советской политики на ислам в Казахстане было огромным и разрушительным, от исламских институтов до повседневной жизни мусульман. *Цель и задачи.* Наиболее важным является всестороннее изучение данной темы.

Важное место в данной статье занимает в определенной степени раскрытие не до конца изученных вопросов, касающихся судьбы мулл в советское время, религиозной ситуации в советское время, виктимизации ишан-мулл. *Методы и материалы исследования.* В этой статье мы перейдем к анализу методов и стратегий, используемых советским правительством в борьбе с мусульманским духовенством под влиянием исламского фактора, сформированного из образования мусульманских духовенств, на население. *Результат.* В целом в Средней Азии, в том числе в Казахстане, основной причиной недостаточного изучения исламской темы при советской власти является недоступность исследователей архивным материалам органов государственной безопасности, оставленным в тайне. *Предложение.* На наш взгляд, на современном этапе изучения репрессий духовенства в советское время крайне необходимо восстановление субъективности жертв политических репрессий. Эти материалы ранее послужили основой для создания документальных изданий и сборников и будут полезны при проведении научных исследований в будущем.

Ключевые слова: Советская власть, мулла-ишан, репрессии, государство, религия, политика, ислам.

M.A. Besbayev¹, A.A. Maxutova², B.E. Komekov³

¹doctoral student, O. Zhanibekov East Kazakhstan Pedagogical University
Shymkent, Kazakhstan, E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, 0000-0002-5478-3587

²PhD, Associate Professor, Taraz University named after M.Kh. Dulati
Taraz, Kazakhstan, E-mail: albina_kzt83@mail.ru, 0000-0001-5939-7370

³Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the RK, Academician of the National Academy of Sciences of the RK Almaty,
Kazakhstan, E-mail: bkumek@mail.ru, 0000-0003-2832-6072

STUDYING THE FATE OF MULLAH-ISHANS IN THE SOVIET TIMES

Abstract

This article examines the fate of the Mull-Ishans during the Soviet period, their role, and their historical place among the population. The impact of Soviet policies on Islam in Kazakhstan was enormous and devastating, from Islamic institutions to the daily lives of Muslims. *Purpose and objectives.* The most important thing is a comprehensive study of this topic. An important place in this article is occupied to a certain extent by the disclosure of issues that have not been fully studied, concerning the fate of the mullahs in Soviet times, the religious situation in Soviet times, and the victimization of Ishan mullahs. *Research methods and materials.* In this article, we will proceed to analyze the methods and strategies used by the Soviet government in the fight against the Muslim clergy under the influence of the Islamic factor formed from the education of Muslim clergy on the population. *Result.* In general, in Central Asia, including in Kazakhstan, the main reason for the insufficient study of the Islamic topic under Soviet rule is the inaccessibility of researchers to archival materials of state security agencies, which were kept secret. *Offer.* In our opinion, at the present stage of studying the repression of the clergy in Soviet times, it is extremely necessary to restore the subjectivity of victims of political repression. These materials have previously served as the basis for the production of documentary publications and collections, and will continue to be useful in conducting scientific research in the future.

Keywords: Soviet power, mullah ishan, repressions, state, religion, politics, Islam.

Кіріспе.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ қоғамының рухани өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Кеңес өкіметі орнап, жаңа билік атеизмді мемлекеттік идеологияға айналдырды. Қазақ халқының ғасырлар бойғы діни дәстүрі, мешіт-медреселер арқылы беріліп келген діни білім жүйесі жойылуға бет алды. Осы саясаттың басты соққысы – ислам дінін дәріптеуші

молда-ишандарға тиді. Олар жаңа қоғамға жат, «ескіліктің сарқыншағы» ретінде қаралып, қуғын-сүргінге ұшырады. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ халқының рухани өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Әсіресе дін саласына қатысты саясат түбегейлі өзгеріп, ислам құндылықтарына қысым жасалды. Қазақ даласында ғасырлар бойы діни-ағартушылық қызмет атқарған молда-ишандар жаңа билік үшін «ескіліктің сарқыншағы» саналды. Кеңестік билік дінді қоғамнан аластау үшін арнайы идеологиялық саясат жүргізді. Бұл саясат молда-ишандардың тағдырын ауырлатты, көпшілігі қуғын-сүргінге ұшырады.

Кеңес заманындағы жүйенің дінге қарсы идеологиясы күрделі болып табылады. Бүгінгі таңда дін және кеңестік биліктің арасындағы мәселелер тереңінен қарастырылса, молда-ишандардың тағдыры, қоғамдық қызметтері әлі де көпшілікке жария етілмей, мұрағат қорларында, құпия архивтерде әлі де зерттеуді қажет етеді.

Кеңестік билік исламды қазақ қоғамынан ығыстыруды мақсат етті. 1920 жылдардан бастап дінге қарсы насихат күшейтіліп, «Союз воинствующих безбожников» атты ұйымдар құрылды. Газет-журнал беттерінде «Дін – халықты алдаудың құралы», «Молда – қараңғылықтың символы» деген ұрандар таратылды. 1921-1928 жылдары Қазақстанда жүздеген мешіт жабылып, медреселердің жұмысы тоқтатылды. Діни кітаптар тәркіленіп, араб жазуының орнына латын, кейін кириллица енгізілді. Бұл да діни әдебиетті оқуды қиындатты. Атеистік мектеп бағдарламалары арқылы жастарға діннен алшақ тәрбие берілді. Осылайша, кеңестік идеология халықтың санасын діннен ажыратуды көздеді.

XX ғасырдың 30 жылдарында Қазақстандағы мұсылмандық қозғалыстар жойылып, діни қайраткерлер: ишандар, хазіреттер, молдалар, сопылар қудаланып, дауыс беру құқынан айырылып, кеңестерге қарсы пікір білдіргендерге «халық жауы» тізіміне қосып, ату жазасына кесті. Жазықсыз жапа шеккен діни қызметкерлерге қылмыстық заңның 58, 59-баптарымен айып тағылды. Мұрағат деректеріне сүйенсек, XX ғасырдың 20-шы жылдарында тіркеуге 204-ке жуық мешіт алынған.

XX ғасырдың 20-30 жылдары кеңес билігі дін қызметкерлерін, діндарларды азаматтық құқық пен еркін ойдан ажыратып, қазақ қоғамындағы дін мен діни азаматтардың ықпалын жойды. Дін қызметкерлерін қоғамға қауіп төндіретін топқа тенеп, көпшілік мойындаған ишандар мен молдаларды тергеп, жеке мүліктерін тәркілеген. 1927 жылы 15 қаңтарда «Аса құпиялы» атты құжатта дауыс беру құқығынан айрылған ишан-молдалар тізімі анықталды [1].

Діни қызметкерлердің көбі кеңес үкіметі құрылмай тұрғанда қажылық сапарға барған. Сол себепті олардың көбінің өмірі, қоғамдық қызметі зерттеліп НКВД-ның бақылауында жүрген. Кеңестік Ресейдегі дінді қудалау, жаппай қуғын-сүргін кезеңіндегі мұсылман мектебінің және одан кейінгі Кеңес Одағында исламды ішінара заңдастырудың салыстырмалы түрде тұрақты кезеңі әлі де нашар зерттелген. Сондықтан аталған дін қызметкерлерінің қызметін, тарихын зерттеуді аса қажет. Алғашқы дереккөздердің көп бөлігі, ең алдымен шығыс тілдерінде, соның ішінде мұрағат құжаттары, жеке өлкетану жиналыстарының материалдары және ауызша тарих ғылыми айналымға енді ғана енгізілуде.

Кеңестік мұсылман дінбасылары екі санатты қамтыды: «тіркелген молдалар» (соғыстан кейінгі кезеңде бірнеше жүз адам) және «кезбе молдалар» (бірнеше мың адам). Догматикалық тұрғыдан исламда діни қызметкерлер болмады, алайда, КСРО-да (кез-келген конфессия шеңберінде) ресми тіркеуі бар азамат қана қызмет ете алады. Сондықтан кеңестік құжаттарда тіркелген мұсылман дінбасылары азаматтардың жеке санаты болды.

«Кезбе молдалар» уағыз айтқан діни білімі жоқ адамдар болды. Олардың кейбіреулері үнемі бір елді мекеннен екіншісіне ауысып отырды. Олар жеке пәтерлерде, тұрғын үйлерде және ашық ауада (соның ішінде зираттарда) қызмет етті. Кейде «кезбе молдалар» ресми тіркелген мешіттер болған елді мекендерде жұмыс істейтін. Мұрағат материалдарында, Қазақ КСР дін істері жөніндегі уәкілетті Кеңесінің есептері, олардың қызметі шаманизмнің қалдықтары ретінде сипатталды. Кеңестік кезеңде «кезбе молдалар» бүкіл дерлік мегааймақтағы діндарларға қызмет етті. Негізінен бұлар революцияға дейінгі мектептерде білім алған адамдар еді. Олар бейресми қызметтерді араб тілін аз білетін жастарға ауыстырды.

Жастар әрқашан нұсқауларды орындамады, бірақ олар ат қоюды, «неке қиюды», дұға оқуды және жаназа жасауды білді.

«Кезбе молдалардың» пайда болу себебі Кеңес өкіметінің оларды тіркеуден жаппай бас тартуымен байланысты болды. Мәселен, діни қызмет пен наным-сенім бостандығына тыйым салу, мешіттер мен ғибадат үйлерін қирату, ресми молдалар мен діни қызметкерлерді түрлі қуғын-сүргінге ұшыратуға негізделген өз саясаты арқылы Кеңес үкіметінің өзі «кезбе молдалар» институтын қалыптастырды. Рәсімдер мен тіркеусіз уағыздауға тыйым салынды және әкімшілік және қылмыстық тәртіпте жазаланды. Алайда, «кезбе молдалар» мұсылман дінбасыларының басым көпшілігін құрады. Кеңес өкіметінің бағалауы бойынша, 1980 жылдардың басында «кезбе молдалар» тіркелген молдалардан 10 есе көп болған. Мұсылмандардың ресми діни басқармаларының басшылығы «кезбе молдаларға» басқаша қарады. Ресми кеңестік мұсылман басшылары «кезбе молдаларды» қолдайтын жағдайлар болды, бірақ сонымен бірге діни басқармалар (Кеңес өкіметінің қысымымен) «кезбе молдаларды» айыптайтын және олар жасаған рәсімдердің жарамсыздығын мойындайтын пәтуалар шығаруға мәжбүр болды.

Кеңес өкіметі «кезбе молдаларды» жазалады. 1940 жылдардың аяғында оларға қылмыстық бас бостандығынан айыру мерзімі берілді. 1970-1980 жылдары «кезбе молдалар», әдетте, айыппұлдармен жазаланды (оларды сенушілер бірден айыппұл төледі), бұл айыппұл 50 рубльден аспады.

БКП(б) ОК үгіт және насихат бөлімінің нұсқаушысы О.Я. Гончарок 1949 жылғы 8 қыркүйекте Г.М. Маленковқа сол кезде Қазақ КСР аумағында 500-ден астам тіркелмеген молдалар және барлығы 22 тіркелген мешіттер болғанын хабарлады. Осылайша, Қазақ КСР-де тіркелген 1 қызметшіге 20-дан астам «кезбе молдалар» тиесілі болды. Бұл топ «ресми» мұсылман дінбасыларын мойындамады және әлемнің жақын арада аяқталуын болжай отырып, уағыздар айтты, КСРО-ның жақын арада жеңілуі және колхоздардың жойылуы туралы ойларын жеткізді [2]. Олардың әрқайсысы 10 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Мұсылмандардың тіркелген діни басқармаларының басшылары «кезбе молдаларға» әртүрлі қарады.

Бір қызығы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңестің мұрағат материалдарында тіркелмеген көшпелі абыздар, яғни «кезбе молдалар» тек мұсылмандық конфессия арасында ғана болмағаны туралы мәліметтер бар. Осы фактілерді талдай отырып, біз шартты түрде христиандық конфессияның өзіндік шамандық қалдықтары болғанын да болжай аламыз.

Орыс әдебиетінде осы уақытқа дейін мұсылман ишандары туралы өте аз жазылған, ішінара бұл мәселеге қызығушылық аз танытқандықтан және негізінен орыс адамының бұл мәселені түсінуі қиын болғандықтан. Ишандық – исламдағы ерекше құбылыс және оны ишандармен жеке кездесіп, олардың әр түрлі уақытта және әртүрлі жағдайда әрекетін бақылаған шетелдік адам ғана дұрыс сипаттап, түсіндіре алады.

«Ишан» атауы парсы сөзі, үшінші жақ көпше түрдегі есімдік, яғни «олар» дегенді білдіреді. Ишандар белсенді саясат жүргізіп, халықтың сеніміне ие болды, жердегі барлық нәрселерден бас тартып, Алланың мейірімі мен сөзбен жеткізгісіз жұмақты аңсағандардың барлығын өз айналасына біріктірді». Оларды «ақсақалдар» (парсыша «пір») деп те атайды, бірақ ишандардың бәрі жасы ұлғаймаған. Ишан немесе пірді ұстанушылар мүридтер, яғни шәкірттер, жаңадан келгендер және сөзбе-сөз: «мақсатқа ұмтылушылар, құтқаруды қалайтындар» деп аталады. Орыс әдебиетіндегі әйгілі «муридизм» тіркесі осыдан шыққан. Ишанизмнің барлық алуан түрлілігімен олардың ізбасарлары мен табынушылары ишандарға ие болған немесе оларға жатқызатын белгілі бір қасиеттер жиынтығы бар. Түпнұсқа, тұқым қуаламайтын ишан жоғары рухани-адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленетін білімді адам бола алар еді. Бұл жағдайда ишанның нағыз беделі болды. Сенушілер өздерінің кейбір имамдары туралы айтып, оларды «ишандар» деп атады және бұл тек ижаза (мурид шәкіртіне сабақ беруге рұқсат беретін куәлік) алған адам ғана емес, белгілі бір ағымның сопылық

көзқарастарын бөлісетін, сонымен қатар рухани көрнекті моральдық және психофизиологиялық қасиеттері бар еді. Ишандардың әлеуметтік қызмет аясы алуан түрлі болды. Олар рухани, діни білім беру, адамгершілік бағыт-бағдар берумен қатар, шарият қазыларының (қади) қызметтерін атқарып, медициналық көмек көрсетіп, мұқтаж жандарға көмек көрсетті. Ишандар тұратын жерлер әркімге үнемі ашық, саяхатшыларға түнеу, кедейлерге тамақ, баспанасыз қалғандарға пана болған [3].

Қасиетті орындарындардың бірі Сыра – кесенесі уағызшы ислам, ғалым-теолог және ағартушы Марал ишан. Ол Қармақшы ауданының, Жосалы кентінің орталығынан 18 шақырым жерде орналасқан. Марал ишанның туған күніне қатысты кейбір сәйкессіздіктер бар. Кейбір дереккөздерде 1769 жыл, ал басқаларында 1780 жыл көрсетілген. Оның әкесі Құрман Кенжебай-ұлы Абылай ханның батыры және дәрігері болған. 1741 жылы Жоңғар қонтайшысы Қалдан-Церен қазақ жеріне басып кірген. Абылай Хан 200 адамнан тұратын шағын отрядтың басында жоңғарларға қатты қарсылық көрсетті, бірақ әскер жеңіліп, ханның өзі тұтқынға алынды. Тарихшылардың айтуынша, бұл туралы Ямышев Банкінің коменданты Сібір губерниясының кеңсесіне жазған баяндамасында жазған. Келіссөздер барысында Қалдан-Церен мен Абылай хан келісімге келді. Қонтайшы хан Абылайды босатып, ал олардың арасындағы бітімгершілік кепілі қазақ-әйелінен Абылайға екі қызын сыйлады. Абылай хан солардың бірі Фатиманы өзінің адал қаруласы Құрманға әйелдікке береді [4].

Осы некеден Марал ишан Қызылжар маңындағы Қайранкөл қаласында дүниеге келген. Әкесі қайтыс болғанда, бала тоғыз жаста еді, жетімдіктің ащы кесірін толық ішуге мәжбүр болды. Марал анасымен бірге жақсы өмір іздеп, 13 жасында Ақмешіт бекінісінің маңында болады. Ол оқуды армандады, бірақ мұқтаждыққа байланысты Құланбай ишанға жалдануға тура келді. Бай және ашық жаны бар адам Құланбай ишан жасөспірімдегі ерекше қабілеттерін тани алды [5].

Өзбекстанда Бұхара қаласынан шығысқа қарай 50 шақырым, Қаттақорған қаласынан 70 шақырым жерде Жам тауындағы үңгірде көріпкел ғалым Жалаңаяқ ишан өмір сүріп, сол жерде медресе ашып, бала оқытқан. Құланбай ишан жас жігітті бата беріп, қызын соған үйлендіремін деп жібереді. Еңбекқор, ізденімпаз Марал медреседе үздік шәкірттердің біріне айналды. Ақмешітке келген бір сапарында Құланбай ишанның Меңлібиканың қызына үйленеді. Марал ишан медреседе 10 жыл оқып, сол кездері тамаша діни білім алған.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Орта Азия халықтарының, соның ішінде Түркістан өлкесі қазақтарының рухани өмірінде ишандар мұсылман дінін, оқу-ағарту, халық емшілік дәстүрін жүргізуші ретінде үлкен рөл атқарды. Мәселен, ұлт-азаттық қозғалыс тарихында әлі зерттеушілер назарын аудара қоймаған қызықты оқиғалар баршылық [6].

Мұрағаттық құжаттарда 1859 жылғы Перовск және Қазалы уездері шенеуніктерінің хаттары сақталған, онда Қалқай ишанның есімі және оның туыстары арасындағы ішкі жанжалдарды шешудегі еңбегі көрсетілген. Сондай-ақ, хат-хабарларда жергілікті тұрғындар мұнда тұратын Қосымқожа, Сейітпенбет, Қалқай ишанның әулиелерінің (әулиелерінің) есімдерін үлкен құрметпен және құрметпен айтатыны айтылған. Қалқай ишан өз жерлестерін отырықшы болуға, егіншілікпен айналысуға шақырды. Оның ықпалымен жүзге жуық отбасы Қараөзек жағасына қоныстанып, 80-ге жуық бөгет қойып, арықты қазды, ол қазір халық арасында «ишан» арығы деп аталады [7].

Сәбит Мұқанов көрнекті ғалым, этнограф Шоқан Уәлихановқа арналған «Жарқ еткен метеор» романында Шоқанның (Мұхаммед-Қанапияның) есімі Қалқай ишанға қарыздар дейді. Шоқан туғанда Қалқай ишан Аманқарағайда Шоқанның әкесі Шыңғыстың үйінде тұрған. Дәстүр бойынша жаңа туған нәрестеге есімді әдетте ең құрметті адамдар қояды. Хан Абылайдың ұрпақтары Шоқанның әке-шешесі Ишаннан баланың атын қояды өтінеді. Баланы қолына алған Қалқай сәбидің бетіне ұзақ қарап тұрып, атын Мұхаммед-Қанапия қойды [8]. Ишан айтқандай, Мұхаммед пайғамбардың сүйікті қызы Фатима үш әйелінен он сегіз ұл туып, олардың арасында Мұхаммед-Қанапия батырлығымен, батырлығымен аты шыққан Хазірет-ғалидың әйелі болған. Қалқай ишан балаға оның құрметіне ат қойды. Ол өзінің жарқын

болашағын болжап, даңқы өзінің ата-бабалары – Қасым мен Уәли хандардан да асып түсетінін болжаған.

Түркістандағы ұлттық құрылтайда Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Кенесары ханға атақты Марал ишан сыйға тартқан Құран табылғанын хабарлады. «Марал ишан был человеком, известным всем казахам. Он соратник Кенесары хана, занимающего особое место в нашей истории. Этот Коран в течение двух веков переходил из рук в руки и, в конце концов, был вывезен из страны. Мы вернули его в Казахстан с помощью сочувствующих людей, меценатов. На Коране есть печати Марал ишана и Кенесары хана», - деді Президент.

Материалдар және әдістер

Молда-ишандардың тағдыры, «кезбе молдалар» сияқты мәселелерді зерттеудің деректік негізін бұрын жарияланған еңбектер, мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз материалдары, Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңестің статистикалық есептері, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Басқармасының қорына сақталған: 2079-Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңес, ҚР АП қорында сақталған материалдар қолданылды. Бұл мақалада зерттеу барысында тарихи деректерді талдау үшін келесі әдістер қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс – Кеңес дәуіріне дейінгі және кейінгі діни жағдайды салыстыру үшін. Сандық-статистикалық талдау – мешіттер санының қысқаруы, қуғынға ұшыраған молдалардың ресми деректерін талдау. Деректанулық талдау – архив құжаттары мен мерзімді баспасөз материалдарын ғылыми тұрғыда саралау. Ауызша тарих әдісі (oral history) – халық жадында сақталған деректерді жинау және талдау. Жүйелік талдау – дінге қарсы саясатты кеңестік идеология, әлеуметтік құрылым, халық санасымен байланыста қарастыру. Мысалы, «тіркелген молдалар» мен «кезбе молдалар» бейнелерін суреттеуде салыстырмалы талдау әдістері қолданылып, тарихи-жүйелі әдісті қолданады, сондай-ақ өкілдердің іс-әрекеті мен нәтижелеріне баға береді. Демек, кеңестік дәуірдегі діндермен күрес қазақ халқының рухани мәдениетіне қарсы күрес болды. Тарихи хронология шеңберінде жазалау және қадағалау органдарының материалдары растаушы құжаттар ретінде зерделенді.

«Қырғыздар. Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыс формалары» деген жұмысында Ә.Бөкейханов екі бағытты бөліп көрсетеді: «бір жағынан, орыс әдебиетінде тәрбиеленген, діни мәселелерді екінші дәрежелі деп санайтын еуропалық мәдениетке сенетін зиялы қауым». Ол бұл топты «батыстықтар» деп атайды. Екіншісін «Шығыс православие және ұлттық-діни эксклюзивтілік рухында тәрбиеленген «түркофилдер және панисламизмнің чемпиондары» деп атайды. Саяси мүдделер мен бағдарлардың осындай келісімінің нәтижесінде автор саяси партияны ұйымдастырудың бірінші жағдайында ол оппозициялық орыстарға, атап айтқанда «Халық бостандығына», ал екіншісінде мұсылман, татар партияларына сәйкес келетінін атап көрсетеді.

1920-1950 жылдардағы оңтүстік Қазақстан облысындағы ишан-молдалар мен діни лидерлердің жолын кесу туралы көптеген зерттеулер жүргізілгені белгілі. Мемлекеттік Комиссия қуғын-сүргінге ұшыраған 1001 діндар адам, оның ішінде 894 мұсылман дінбасылары туралы мәліметтер берген. Нәтижелерді мамандандырылған зерттеу топтары растады және қазіргі уақытта кешенді оңалту процесі жүргізілуде. Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты құрастырған 33 томдық жинақта саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдар туралы кең көлемді құжаттамалық деректер жинақталған. Осы тақырыпта көптеген диссертациялар мен ғылыми еңбектер жазылу үстінде. Бұл Қазақстанның академиялық қоғамдастығында, атап айтқанда архивтік деректерді қолдану және қазіргі заманғы көзқарастарды қабылдау арқылы айтарлықтай тергеу объектісі болғандығын белгісі болып табылады.

Талқылау

1785 жылы императрица Екатерина II Уфа және Сібір губернаторы барон О.А.Игельстромға қазақ даласында 500-ге дейін адам сиятын мұсылман мешіттерін тұрғызуға, оларда мектептер жұмыс істеуіне бұйрық берді. Сол жылы О.А. Игельстром Сенаттың жарлығын алып, онда, атап айтқанда: «Әртүрлі қырғыз молдаларын жеткізу біздің ісімізге

айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін» деп көрсетілген (Нуртазина, 2021: 36). Этнограф А.К. Гейнс XIX ғасырдың ортасында қазақ даласын аралап жүрген күнделіктерінде: «...көп ауылдарда құрылтайшылар татарлардан ұстаз – молдаларды жалдайды... Мұндай мұғалім ауылбасшысының киіз үйінде тұрады. Бүкіл ауылдың балаларын оқытып, жылына 40-тан 60 сомға дейін алады. Ақшаны бүкіл ауыл төлейді. Тілінің қайсақ тіліне татар тіліндегідей ұқсастығы жоқ болғандықтан, Ташкент тұрғындарын ұстаздық қызметке қабылдамайды» [9] деп жазған.

1868 жылы 21 қазанда «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығын басқарудың уақытша Ережесінде» татарлардың жергілікті көшпелі халық арасында молда болуына тыйым салынды. Алайда заңсыз негізде татар молдалары көшпелілер мен ауылдарда сабақ беріп, діни іс-шаралар жүргізуді жалғастырды. Көптеген қазақ балалары татар тәлімгерлерінен білім алған. Олардың ішінде Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев, Сәбит Мұқанов сынды қазақ әдебиетінің болашақ классиктері, дін өкілдері Әбілғазы молда, Байдүйсен хазірет және т.б. болды [10].

Дін өкілдеріне қарсы қуғын-сүргін бірнеше кезеңге бөлінеді: 1-кезең (1928-1930 жж.). Байлар мен кулактарды тәркілеу науқаны кезінде молдалар «байлардың идеологиялық тірегі» ретінде айыпталды. Көптеген молдалар жер аударылып, кейбірі түрмеге қамалды. 2-кезең (1937-1938 жж.) – Үлкен террор. Бұл жылдары молдалар «ұлтшыл», «халық жауы», «жапон тыңшысы» деген жалған айыптармен қудаланды. Қазақстан бойынша мыңдаған дін қайраткерлері атылды немесе ГУЛАГ лагерлеріне айдалды. Архив деректерінде көптеген белгілі ишандардың, соның ішінде жергілікті діни мектеп ашып, шәкірт тәрбиелеген ұстаздардың аты-жөндері кездеседі. 3-кезең (1940-1950 жж.). Соғыс жылдары Кеңес өкіметі дінді уақытша жұмсартқанымен, кейін қайта қатаң бақылауға алды. Діни қызмет атқарған молдалар тіркеуден өтуге мәжбүр болды, тіркелмегендері қудаланды.

Кеңестік билік исламды қазақ қоғамынан ығыстыруды мақсат етті. 1920 жылдардан бастап дінге қарсы насихат күшейтіліп, «Союз воинствующих безбожников» атты ұйымдар құрылды. Газет-журнал беттерінде «Дін – халықты алдаудың құралы», «Молда – қараңғылықтың символы» деген ұрандар таратылды. 1921-1928 жылдары Қазақстанда жүздеген мешіт жабылып, медреселердің жұмысы тоқтатылды. Діни кітаптар тәркіленіп, араб жазуының орнына латын, кейін кириллица енгізілді. Бұл да діни әдебиетті оқуды қиындатты. Атеистік мектеп бағдарламалары арқылы жастарға діннен алшақ тәрбие берілді. Осылайша, кеңестік идеология халықтың санасын діннен ажыратуды көздеді.

1920 жылдардан бастап Кеңес өкіметі атеизмді мемлекеттік деңгейде насихаттады. «Дінді халықты алдаудың құралы» деп танып, мешіттер мен медреселер жаппай жабылды. Дін өкілдері халық арасында ықпалын сақтап отырған қауіпті күш ретінде қаралды. Осыған байланысты молда-ишандардың қызметіне тыйым салынып, олардың қоғамдағы дәстүрлі рөлі әлсірей бастады.

1917 жылы 1-11 мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік бірінші мұсылман съезінде мұсылмандарды басқарудың жалпы саяси құрылымдары: Уақытша ұлттық үкімет пен губерниялық ұлттық кеңестер құрылды. Съезд шешімімен: Торғай, Орал, Ақмола облыстары қазақтарының діни басқармалары Орынбор мұсылмандары діни басқармасына берілді. Большевиктердің билікке келуі мұсылмандардың ұлттық-мәдени автономияға деген үмітін тоқтатып, мемлекеттің жаңа дінге қарсы бағытының негізін қалады, бұл жаңадан құрылған Қырғыз Автономиялық Социалистік Кеңестік Республикасының барлық молдаларының қызмет саласына да әсер етті [11].

«Некені бұзу туралы» (1917 ж. 16 желтоқсан) және «Азаматтық неке, балалар және мемлекет актілерінің кітаптарын жүргізу туралы» (1917 ж. 18 желтоқсан) Жарлықтар қабылданғаннан кейін, молдалар метрикалық кітаптарды жүргізу мүмкіндігінен айырылып, бірақ біраз уақыт педагогикалық қызметпен айналысуға мүмкіндік алды. Мысалы, №2 мешіт жанындағы Молла Хайрулла Халитұлы Бикбаев, Петропавлда 18 жасқа толған жастарды мұсылман құқығына, Құранды түсіндіруге, араб тіліне үйретуді көздейтін курстар

ұйымдастырды. Алайда, 1925 жылы курстар жабылып, оларды ұйымдастырушы қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Кеңестік саясаттың ең ауыр кезеңі 1928-1938 жылдар аралығы болды. Алғашында молда-ишандар «бай-кулактармен байланысы бар», «ескі дәстүрді қолдаушы» деген желеумен айыпталды. Ал 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін кезінде көптеген дін қайраткерлері «халық жауы» атанып, атылды немесе айдауға жіберілді. Архив деректері бойынша, діни қызмет атқарған жүздеген қазақ молдалары атылып, мыңдағаны түрмелерге жабылды. Олардың арасында халыққа діни тәлім берген, медреселерде сабақ жүргізген көрнекті ишандар да болды. Ресми тыйымға қарамастан, молда-ишандар халық арасында діни дәстүрлерді сақтауға тырысты. Құран оқу, жаназа шығару, сүндетке отырғызу сияқты рәсімдер жасырын түрде орындалды. Олар өз қызметін көбіне түнде немесе сенімді адамдардың үйінде атқарып отырды. Бұл жағдай ислам дінінің қазақ қоғамында мүлдем жоғалып кетуіне жол бермеді.

1929 жылы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Діни бірлестіктер туралы» Декретімен дін қызметшілерінің қызметі ғибадат үйі мен діни бірлестікке сенушілер тұрақты тұратын аумақпен шектеліп, оларға сабақ беруге тыйым салынды [12]. Бұл кезде Республикадағы барлық мұсылмандық діни бастауыш және орта оқу орындары жабылды. Осы кезден бастап Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасында мешіттерді белсенді зайырлыландыру басталды.

Тәуелсіз зерттеуші Ален Фрэнктің (АҚШ) қазақтардың ортодоксалдылығына қатысты пікірі 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы ислам қызметшілеріне (қожалар, ишандар, имамдар, молдалар, хазіреттер) қарсы «науқандардың» мақсаттарын қайта қарауға және жүзеге асыруға жаңа нюанстар әкелуі мүмкін. Оның сарапшы пікірін тыңдаған жөн: «...Қазақ даласындағы мұсылман бақылаушылары қазақ көшпенділерінің тек тақуалығын ғана емес, сонымен бірге терең ортодоксалдылығын де атап көрсетеді. Бұл дәлелді көзқарас қазақ көшпелілері қандай да бір жолмен жат діни ағымдарға бейім болды, оны мұсылмандық жағынан «ортодоксалды» көбірек басып тастауға тура келді деген кең тараған пікірге қайшы келеді».

1930 жылдардың ортасына дейін татар ғұламаларының республикадағы мұсылман үмбетіне әсері айтарлықтай күшті болды. Мысалы, БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті бюросының 1927 жылғы 8 маусымдағы «Мұсылмандық діни қозғалысына қарсы күрес шаралары туралы» Қаулысында: «Қазақ халқының арасында мұсылмандық діни ағымы татар және өзбек дінбасыларының күшті ықпалынан...» деп, сонымен қатар «татарлар арасында ислам негізінен ұлтшылдық пен пантүркізмнің құралы» екені ерекше атап көрсетілген. Соғыс атеистер одағы Орталық кеңесінің жауапты нұсқаушысы Түркіменстан, Қазақстан және Өзбекстанға жасаған сапары туралы баяндамасында: «Қазақстандағы ислам дінінің ықпалын үш бөлікке бөлуге болады. Қазақстанның бір бөлігі өзбек ишандарының, муридтерінің ықпалында болса, екінші бөлігі тікелей татар реформатор-молдаларының ықпалында. Татар руханиятының орталығы – Семей. Семейдегі бұл қозғалыстың жетекшісі реформатор-молда Хоззатол-Хакім, оның да Қытайда да достары бар...» делінген [13].

Сол кездегі қасиетті адамдар халықты басқара алатын. 1929-1930 жылдар аралығындағы көтеріліске имам, ишан, молдалардан құралған 372 адамның қатысуы жоғарыда айтылғанды дәлелдейді. Өйткені, мешіттегі көптеген көтерілістер мен имамдар мен ишандар басқарған жиналыстар мұрағатта дәлел ретінде сақталған. 1926 жылы Кеңес Одағының дін бостандығы жойылып, дінге қатаң тыйым салынды. Ол кезде қожа молдалар репрессияға ұшырағаны белгілі. Мәселен, XX ғасырдың 30 жылдардың екінші жартысында дінбасыларға қарсы жаппай қуғын-сүргін басталады. Әдетте, олар саяси айыптаумен қудаланды. Дінбасыларға контрреволюциялық топ құрып, татар зиялыларының шетелдегі белгілі өкілдерімен байланысы бар деген айып тағылды. Бұл кезеңде діни жоралғыларды Кеңес үкіметі ресми тіркеуден бас тартқандықтан, мұндай атауды алған «кезбе молдалар» атқара бастады.

Аппак Ишанның інісі Мәдидің жетекшілігімен 1884 жылы мешіт-медресе құрылысын аяқтап, Шаян медресесіне Қазақстанның түкпір-түкпірінен жастар қабылдана бастады. Жасы жиырмадан енді асқан шабытты жігіт медресе салынғаннан кейін де дами берді. Ол Ауғанстанда, Түркияда, Иранда, Ресейде және араб елдерінде білім алып, Ташкент, Самарқанд, Бұхара, Уфа қалаларындағы медреселерде білім алып, олармен байланыста болды. Содан Жезқазғанға, Қарағандыға, Қарсақпайға, Ақмола мен Ақтөбеге, Қарқаралы мен Семеймен байланыста еді. Медресеге жастарды тартып, қабылдау үшін олардың ас-суын, басқа да қажеттіліктерін қамтамасыз ету қажет болды. Медреседен көптеген дарынды балалар бітірді. Биліктің бұйрықтарын соқыр орындаған белсенділер қудалауды бастаған кезде, осы өтпелі әлемде Алланың жолынан кетпеу үшін, ақылды ақылға ие жарқын Аппак ишан билік нені нысанаға алғанын көріп, ол одан қорқа бастады. Ол айналасындағы барлық ишандарды шындықты халыққа тарату үшін әртүрлі аймақтарға жіберді. Адамдар бір-бірін жау ретінде көре бастағанда, тәртіпсіздіктер жасай бастағанда, Бір-бірін қадағалап, күдіктене бастаған кезде Аппак ишан мешітте имам болып қала берді. Осы қырық жыл бойы ақ шапан киіп, қолында таяқ ұстады, оның жасы алпыс жылдан асқанына қарамастан, оның ақыл-ойы өткір болып қала берді, айналасындағыларға әрдайым жарық пен жақсылық сыйлады. Мешіт-медреседе тыйым салынған материалдарды тыңдау және іздеу үшін «белсенділер» келгенде, ол «қызыл жағаларға» төзімділікпен жауап беріп, ақылды әңгімелер жүргізді [14].

Өте құпия – 1930 жылғы 4-қаңтар, Ташкент қаласы. Орталық Азия ОГПУ-Алматы қаласы, Қазақ КСР ОГПУ сәйкес – Сырдария округінің Шаян ауданынан астық дайындауға байланысты Өзбекстанға бірқатар ірі қазақ ишандары қашып кетті, оларды Аппак-ишан Сейдахметов басқарды, олар бірқатар аудандардың қазақ халқы арасында үлкен беделге ие және бұрын Шаян-мешітте өзінің медресесі болған. Бұл ишандар келесідей: Сейдахметов Рахметолла, Сагабулла мен Алауаддин-Аппак ишанның ұлдары, Мәдиев (Сейдахметов) Бакиболла (Аппак ишанның ұлы), Мәдиев Сағидулла, Асқаров Махмуд, Сейдахметов Сабыр, Токходжаев Самен және басқалар [15].

1926 жылы Кеңес Одағының діни бостандығы жойылып, дінге қатаң тыйым салынды. Ол кезде Қожа муллалары қуғын-сүргінге ұшырап, дәл осы саясаттың арқасында Сейдахметтің ұрпақтары үлкен сабақ алып, Ташкентке көшуге мәжбүр болды. Осы жылдары Шаяндағы мешіт пен медреседе жұмыс тоқтатылды. Бір кездері ғалым және сопы болған Аппак Ишан 1930 жылы Шымкентте (қазіргі Шымкент қаласы) қамауға алынды [16]. Ол және оның ұлы Бакиболла (Аппакишанов) Мадиев пен оның ағасы Сабир Сейдахметов астық салығын төлей алмағандықтан және антисоветтік үгіт-насихат үшін Кеңес өкіметі тұтқындап, №2690 іс бойынша қамауға алынды.

Ғалым, тарихшы Мәмбет Қойгелдиевтің айтуынша, бұл тергеу келесідей түсіндіріледі: «...біз құпия хаттама бойынша тергеуге оралғанда, тергеуші Аппак ишанның медресені ұстағанын білгендіктен, онда қанша оқушы болғанын анықтау қиын емес. Шенеуніктерге имам Шамильдің ЕО-ның жаңа ісінде Орталық Азия аймағына ауысуы кезінде Кавказдағы орыстарға қарсы қозғалыстың өзгеруі қауіп төндіруі мүмкін» [17].

Ишандардан жауап алу кезіндегі хаттамаларында тұрғылықты жерінен мәжбүрлі түрде кеткеннен кейін олардың халық арасында болуы туралы толық мәліметтер бар. Бұл мәліметтер белгілі бір қызығушылық тудырады, өйткені олар қазақ қоғамының өзін-өзі ұйымдастыру деңгейін және ондағы қорғаныс ресурстарының болуын түсінуге көмектеседі. Қазақстандағы қуғын-сүргін, Шаянмен шектелмей, бүкіл Оңтүстік Қазақстанға әсер етті, бұған кейбір құжаттар дәлел бола алады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында дінге қарсы саясаттың біршама әлсіреуі байқалды. 1943 жылы Ташкентте Орта Азия мен Қазақстан дін қызметкерлерінің съезі өтіп, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасы құрылды. Мүфти бастаған Діни басқарманың пленумы мен Президиумы сайланды [18]. Орта Азия және Қазақстан діни басқармасы құрылғаннан кейін басқа республикалар сияқты Қазақстан да өз қазиятын құрды, ал Қазақстанның 1843-1952 жылдар аралығындағы алғашқы қазияты Семей қаласының мұхтасибі, Орта Азия және

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы А.Шамсутдинов (1884-1953) болды. Қазақстандағы барлық мұсылман қауымдарының жұмысын ұйымдастыру оның мойнына жүктелді. Қазақ КСР-дегі Дін істері жөніндегі уәкілдің баяндамаларында оның республикадағы «кезбе молдалармен» белсенді жұмыс істегені, олардың қызметін үйлестіргені, Мұсылманның көмегімен және қаражаты арқылы жұмыс істемей тұрған мешіттерді сақтап, жөндеуге және мұсылман зираттарын сақтауға тырысқаны көрсетілген. КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі кеңестің мүшесі Л.А. Приходько, татар ғұламасы Қазақстандағы мұсылмандардың діни қозғалысын жалғыз өзі басқарды. 1950 жылы Қазақстанда 20 мұсылман қауымы мен 450-ге жуық кезбе молдалар ғана тіркелген, олардың екеуі татарлар еді [19].

Ислам өзінің бүкіл тарихында исламға дейінгі дүниетанымдық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың элементтерін ығыстыруға ұмтылғанына қарамастан, көптеген халықтар үшін ол ғасырлар бойы өзара әрекеттесу дәрежесі әртүрлі, жергілікті көзқарастар мен культтермен қатар өмір сүрді. Көптеген этнографиялық материалдар қазақтардағы исламға дейінгі дәстүрдің таңғажайып жәдігерлері шаманизмнің өмір сүруші формалары екенін көрсетеді.

Қазіргі уақытта тарихшылар, мұрағат қызметкерлері, өлкетанушылар саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарын оңалту міндетін іске асыру аясында іздестіру жұмыстарын жүргізуде. Қазақстанның жекелеген өңірлеріндегі есімдердің бір бөлігі қалпына келтірілді; мысалы, Павлодар, Ақтөбе т.б. бірқатар облыстар бойынша кеңестік жылдарында мезгілсіз қайтыс болғандардың тізімі жариялады. Көшірудің барлық рәсімі азаматтарды қорлауға, олардың табиғи құқықтарын (тұрғын үй, білім беру, медициналық көмек, ар-ождан бостандығы және т.б.) айқын және айқын бұзуға арналған құрал болып табылады. Адамдар жасанды түрде ойға келмейтін вакуумға «батырылған» сияқты: біріншіден, оларға «бойкот» жарияланды, яғни ауылда байдың, жұдырықтың отбасы мүшелерімен сөйлесуге тыйым салынды. Екіншіден, олардың балалары мектеп-техникалық мектеп-жоғарғы оқу орнында оқи алмады; олар бірден оқудан шығарылды, ал келген жерлерінде әдеттегідей оқуға бара алмады. Үшіншіден, жүктіліктің соңғы кезеңдерінде босанған әйелге де жеңілдіктер жасалмаған; босанғаннан кейін ол қуылған жерге жетуді жалғастыруға мәжбүр болды.

Тарқата айтқанда, дінмен идеялық күресті күшейтіп, еңбекшілерде ғылыми дүниетанымды қалыптастыруға барынша талпынып, діндар адаммен жеке жұмыс жүргізуді қолға алып, атеистік әдебиеттерді шығаруды жүйелеп, ел-жұртты ежелгі сенімінен айырған атеизм насихатшылары айналасы он шақты жылдың көлемінде өз дегендеріне жетті. Осылайша «тап жауына» айналған молда-ишандарға қарсы қатаң жазалау шаралары бірте-бірте қолға алынып, 1937-1938 жылдары қазақ ауылдарындағы дін иелерінің барлығы дерлік түрмеге жабылды не ату жазасына кесілді.

Діни білім беруге мүлдем шектеу қойылған соң, мешіт-медреселер де қаңырап қалып, олардың ғимараттары басқа мақсаттарға (кеңсе, атқора, ферма, қойма) кәдеге жаратылды. Одан бөлек, молда, имам, ишан, ахун, мұқтасиб, қожа, қажы, сопы, нәйб, муэзиндердің бәрі де хақысыздар қатарына еніп, алғашқыда сайлау құқығынан айырылып, колхоздан қуылса, келе-келе оларға «халық жаулары», «қауіпті антисоветтік элемент», «банды», «бүлікші», «ағылшын тыңшысы», «шпион», «кеңестік билікке қарсы үгіт-насихатшы», «түрікшіл» (пантүркист) т.б. айыптар тағылып, көбі сотсыз атылды. «Үштіктер», «бестіктер», «екілік», трибуналдар кескен бұл негізсіз үкімдер де жедел орындалып, ол «опасыздардың» отбасылары да жылдар бойы қуғын көрді.

Ресми тыйымға қарамастан, қазақ халқы ислам дәстүрінен қол үзген жоқ. Молда-ишандар ауыл арасында жасырын түрде құран оқып, жаназа шығарып, сүндет той жасап отырды. Кейбір молдалар діни рәсімдерді түнде немесе шағын топпен жасады. Халық балаларына діни әліппе үйретуді жасырын жалғастырды. Бұл жағдай қазақ халқының исламнан түбегейлі ажырап кетпеуіне ықпал етті.

Нәтижелер

1954 жылдан кейін КСРО-да модернизациялау, секуляризациялау, «діни қалдықтармен» күресу және жаңа атеистік идеологияны енгізу саясаты мұсылман аймақтарындағы әлеуметтік-мәдени жағдайға қатты әсер етті. Дінге қарсы кең ауқымды науқанның жаңа кезеңі басталды. Халықтың өткен тарихына деген қызығушылықтың кез келген бағыты, оны объективті бағалау әрекеттері «буржуазиялық ұлтшылдық» және «контрреволюциялық» идеология деп аталды. Дін «феодалдық жәдігер» ретінде көрсетіліп, халықтар дамуының кері шегініс белгісі ретінде тек теріс мағынада ғана қарастырылды. Мұның бәрі мұсылман халықтарының өзіндік санасына кері әсерін тигізіп, олардың мәдениетін тарихи тірек нүктелерінен айырды. Заңсыз қызмет еткендер мен қауымдастық басшыларына қатысты заңдық санкциялар қолданылды. Діни рәсімдерді орындау арқылы нәпақасын тапқан еңбекке жарамды жастағы жұмыссыздар қудалануы мүмкін болды [20].

Тіркелген молдалардың саны мен демографиялық ерекшеліктері олардың қызметін қадағалаған Дін істері жөніндегі кеңес (1965 жылдан – Дін істері жөніндегі кеңес) уәкілдерінің құжаттары бойынша белгілі. Тіркелген молда (мешіт ішінде) құлшылық жасап, уағыз айта алатын. Бірақ уәкіл молданы тіркеуден алып тастауға құқылы болды, бұл қызмет етуге тыйым салуды білдіреді. Комиссардың шешіміне Кеңеске шағым жасалуы мүмкін еді. Комиссарлар молдалардың кеңестік заңдарды бұзбауын (мысалы, діни ұйымдарға қайырымдылық жасауға тыйым салу), Бейбітшілік қорына жарналарды уақытылы тапсыруын, салық төлеуін қамтамасыз етті. Тіркелген молдалардың саны салыстырмалы түрде тұрақты болды және мұсылман халықтарының санының үнемі қарқынды өсуіне қарамастан, соғыстан кейінгі бүкіл кезең ішінде КСРО бойынша шамамен 500 адамды құрады.

Ишандардың іс-әрекетінің ауқымы әртүрлі болды. Олар діни сауат ашумен, моральдық жұбанышпен қатар, жақсы психотерапевт болғандықтан, дәстүрлі медицинаның қыр-сырын жетік меңгергендіктен, медициналық көмек те көрсетті. Ишандар, әсіресе олардың арасында «әулие» деп құрметтелетіндері халық санасында Алла мен қарапайым адамдар арасындағы делдал ретінде қарастырылды. «Сүйікті ұлы ауырып қалады, көптен күткен перзент туады, сүндетке отырғызылады немесе той өтеді, мал індеті болып апат болады, мүридтің саудасы бұзылады - ол ишанына ең жақсы жылқы беруге, бір-екі қошқарға немесе көбіне жеке басының садақасына бір нәрсе беруге ант береді. байлық, бұл олардың үлгілі тақуалығы үшін әділ сый деп есептеді».

Шетелдік (орыс) авторлардың көпшілігі саналы немесе бейсаналық түрде (надандықтан) ишандар мен молдалар арасындағы жемқорлық пен надандық ауқымын әсірелеп, діни өмірдің келеңсіз жақтарын атап көрсеткенін мойындау керек. Кейде бұл прогресшіл орыс авторларының сынына ұшырады. В.Бартольд исламның жеңілдетілген түсіндірмесіне және мұсылмандар туралы өркөкірек үкімдерге қарсы пікірлер жазды. И.Гейер былай деп атап көрсетті: «Түркістандық исламның қазіргі бақылаушыларының ана тілдерін білмеуі діни рухтың күрделі және өте нәзік саласына тым үстірт көзқараспен қарауды және сонымен бірге оның моральдық емес алыпсатарлық астары туралы исламизмнің өрескел сыртқы көріністеріне негізделген жедел қорытындыларды тудырады» [3, т. 1, б. 81].

Осы тақырыптық тарих курсы оқытуда әртүрлі әдістемелерді пайдалана отырып қолдануға болады. Мысалы, кеңестік кезеңдегі тарихты оқыту барысында ишандар мен молдаларды қудалау туралы тарихи жазбаларды қолдануға болады [9]. Бұл дереккөздер молдаларды қудалауға баса назар аударып қана қоймай, олардың қоғамдық функцияларын, олардың халыққа әсерін және олар қабылдаған діни-ағартушылық бастамаларын атап өтіледі. Кейінгі әдіс Кеңес өкіметі жариялаған жарлықтар мен директиваларды, сондай-ақ мамандандырылған мұрағаттар мен естелік материалдарды қамтитын құжаттарды зерттеуді қамтиды. Бұл тұрғыда «Қызыл Террорға» қатысты хат-хабарлар, шұғыл хабарламалар және ресми жарлықтар өте маңызды. Сонымен қатар, тақырыптың маңыздылығын талқылау және негізгі тұлғаларды таныстыру кезінде көрнекті ишандар, атап Айтқанда Хазрет Қожа, Қасым Ишан, Сейдахмет Ишан сияқты тарихи тұлғаларды талдау қажеттігі маңызды. Абдирахман

Ишан және Мусирали Ишандардың қоғамдық және әлеуметтік салаға қосқан елеулі үлесін, өмір зерттеу мыңызды орынға ие. Олар тек діни лидерлер ғана емес, сонымен бірге өз халқының мәдениеті мен мұрасын қорғауда шешуші рөл атқарған адамдар болды. Оларды қудалау студенттерге тарихи әділетсіздіктер мен мұндай қуғын-сүргіннің халықтың рухани өміріне әсері туралы түсінік береді. Е.Смирнов С.Абдулғафаровтың «Мұсылман ишандары» еңбегі туралы келесі сөздермен айтады: «Өкінішке орай, Саттархан жеткілікті егжей-тегжейлі айтпайды, ол тек сыртқы, теріс жағын ғана сипаттайды, бұл Г. Арендаренконың «Дала уезінің тұрғындары арасында» мақаласына қатты ұқсайды» деп ерекше атап өткен. Шындығында көптеген ишандар «Ойға риясыз қызмет етіп, толық альтруизмді көрсетеді. Олар әкелген сый-сияпатын кедейлерге таратады, жалдамалы емес болып қалады... сонымен бірге қатаң тақуалық өмір салтын ұстанады және исламды нық уағыздайды, өйткені бұл «сопылардың» миында болуы мүмкін. Мұндай ишандардың ықпалы зор, олардың есімдері мұсылмандар арасында ерекше аталады».

Қорытынды.

1950 жылдардың ортасында КСРО Министрлер Кеңесінің Жарлығымен ғибадат ету үшін жеке үй-жайлары және құлшылық министрлері бар барлық нақты жұмыс істейтін діни бірлестіктерді тіркеу туралы бұйрық берілді. Бұл шешімді жүзеге асыру мүмкін болмады, өйткені мұндай жамағаттардың барлығын заңдастыру мешіттер санының он есеге өсуіне әкелетіні белгілі болды. Сөйтіп, 1950 жылдардың аяғына қарай кеңестік есепте тұрған молдалардың басым көпшілігі тек қарапайым зайырлы білімі бар қарт адамдар болды.

Билікте тіркелмеген молдаларға кәсіпқой емес қолөнершілер ретінде салық салынды. 1969 жылы ақпанда РСФСР Қаржы министрлігі №03/160 директивалық хатымен өзінің жергілікті бөлімшелерінен тіркелмеген молдалар мен абыздарға салық салуды талап етілді.

1980 жылдардың соңына дейін мұсылмандық діни оқу орындарындағы орындардың жеткіліксіздігінен кадрлық жағдай түбегейлі өзгерген жоқ.

1920-1930 жылдардағы қуғын-сүргін біздің еліміздің тарихында шешілмеген жарақат ретінде жалғасуда. Осы кезеңдегі сот ісін жүргізудің құпиялылығы, көптеген жылдар бойы жазбаларды қасақана жоюмен немесе жасырумен бірге, өкінішке орай, шындықты жасырып, бірнеше тарихи оқиқылықтарға әкелуді. Қазіргі уақытта қудалаудың барлық жазықсыз құрбандары толық ақталған жоқ. Қазіргі ұрпақ Кеңестік әрекеттердің жазықсыз құрбандарын толығымен ақтауға міндетті. Біз өткенді өзгерте алмаймыз немесе езгіге ұшырағандардың тағдырын қайта тірілте алмаймыз және оларды қайта тірілте алмаймыз. Біздің болашақ ұрпақ алдындағы басты міндетіміз – осы жазықсыз адамдардың шынайы бейнесін сақтау, тарихи әділетсіздіктерді түзету және олардың толық ақталуына кепілдік беру. Бүкіл Кеңестік кезеңде, әсіресе 1920-1950 жылдар аралығында діни лидерлер, атап айтқанда ишан мен молдалар қуғын-сүргінге ұшырады. Осы дәуірде Кеңес үкіметі дінді мемлекеттен алшақтатуға және оған бақылау орнатуға деген ұмтылысын күшейтті. Бұл тұрғыда көптеген ишандар мен молдалар әртүрлі дәрежеде қуғын-сүргінге ұшырап, олардың көпшілігі жазаға, түрмеге немесе жер аударылуға тап болды. Қуғын-сүргінге қарамастан, олар ислам құндылықтарын сақтап, ұрпаққа жеткізді.

Ашығын айтқанда, дін иелерінің дені басымен қайғы болып бұғауға түскен 1932 жылға қарай атеистік үгіт-насихат үдей түсіп, КСРО-да 10 газет, 23 журнал «дүмше молдалықты» сынап-мінеп, кеңес азаматтарының дінсіздік дүниетанымын кеңейтуге күш салды. Қорыта айтқанда, кеңестік репрессия тұсында қуғын-сүргінге ұшыраған әрбір дін қызметкері ұлттық рухтың сақшысы ретінде дәріптеліп, ақтауға ұсынылып, ұлт тарихының жаңа парағы қайта жазылып, аталмыш мәселеге қатысты да тәуелсіз елдің жаңа көзқарасы қалыптасатыны күмәнсіз.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алған соң, дін өкілдерінің тарихи рөліне жаңаша көзқарас қалыптасты. Кеңес дәуірінде «халық жауы» атанған көптеген молда-ишандар ресми түрде ақталды. Олардың халықтың рухани өмірінде атқарған қызметі қайта зерттеліп, ислам құндылықтарының үзілмей жетуіне қосқан үлесі мойындалды. Бүгінгі күні олардың есімдері

тарихи әділдік тұрғысынан қайта жаңғырып, ұлттық руханиятқа қосқан еңбегі бағалануда. Республиканың жекелеген аймақтарының шынайы тарихын жаңғырту үшін қуғын-сүргінге ұшыраған дін қайраткерлерінің есімдері мен фамилияларын еске түсіру маңызды: ишандар, хазіреттер, молдалар және т.б. Сондықтан, осы мәселеге қатысты шаралар жалпыхалықтық дейгейде жалғасын таба берсе, ұтарымыз да, ұпайымыз да көп болмақ. Кеңес дәуіріндегі молда-ишандардың тағдыры – қазақ халқының рухани тарихындағы ең күрделі әрі қайғылы кезеңдердің бірі. Дінге қарсы саясат салдарынан көптеген молдалар қуғын-сүргінге ұшырады, алайда олардың бір бөлігі астыртын болса да ислам дәстүрін сақтап қалды. Сол арқылы ұлттық рухани сабақтастық үзілмей, тәуелсіздікке жеткен халқымыз өз діні мен мәдени мұрасын қайта жаңғырта алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ақталған есімдер, 2008 – Ақталған есімдер: (Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы деректер мен естеліктер) / – Петропавл: Северный Казахстан, 2008. - 463 б.
- 2 Мусин, 1998 – М. Түнекте тұныққандар: Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы кітап / Өскемен, 1998. - 296 б., сурет.
- 3 Тағдырларды біріктірген Қазақстан / құраст.: Ғ. Балтабай – Астана, 2010. - 583 б.
- 4 Смағұлов, 2004 – Смағұлов Т. Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері. Семей, 2004. 284 б.
- 5 ҚР ПА 141-қор, 1-тізім, 1541-іс. 11-18 п.
- 6 Султанов, 2001 – Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, Дайк пресс, 2001. 276 с.
- 7 Мавлоно, 2002 – Мавлоно Лутфуллох Маноқиби(на узб.яз.). Ташкент: «Имом ал-Бухорий халқаро жамғармасы», 2002. 139 с.
- 8 Нуртазина, 2012 – Нуртазина Н.Д. Ишаны Туркестанского края // Вестник КазНУ. Серия историческая, 2012. No 1(64). С. 26-30.
- 9 Нуртазина, 2021 – Нуртазина Н.Д. Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие Независимости (1991-2021) //Вестник КазНУ им. аль-Фараби, 2021. No 3(102). С. 3-9.
- 10 Нуртазина, 2024 – Нуртазина Н.Д. Ислам и генезис казахской мусульманской традиции. Астана: Муфтият баспасы, 2024. 472 с.
- 11 ҚР АОММ 13 қор, 8 тізбе, 288-іс. 3-4 п.
- 12 Панков, 2018 – Панков И.А. Культ авлия' аллах в исламе, его генезис и эволюция // Культ Йусуфа Хамадани в центральноазиатском исламе как социокультурный феномен. Санкт-Петербург, 2018. С. 38-94.
- 13 ҚР АОММ 4 қор, 1 тізбе, 12-іс. 315 п.
- 14 ҚР ОММ. Ф. 81. Оп. 4. Д. 3. Л. 281.
- 15 Подвижники ислама, 2003 – Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. Абашинов С.Н., Бобровников В.О. М. Вост. лит., 2003. 336 с.
- 16 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 57-п.
- 17 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 58-п.
- 18 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5946-іс. 2-2 қайр., 15.-пп.
- 19 АОМА. 13-қ., 1-т. 2-іс. 19-іс. 93-94-пп.
- 20 АОМА. 13-қ., 2-т. 19-іс. 163-п.

References:

- 1 Akhtalghan esimder, 2008 – Akhtalghan esimder: (Sayasi kugyn-surgin kurbandary turaly derekter men estelikter) / – Petropavlovsk: Northern Kazakhstan, 2008. - 463 b.
- 2 Musin, 1998 – M. Tunekte tunshykandar: Sayasi kugyn-surgin kurbandary turaly kitap / Oskemen, 1998. - 296 b., suret.
- 3 Tagdyrlardi birtiren Kazakhstan / kurast.: G. Baltabai – Astana, 2010. - 583 b.
- 4 Smagulov, 2004 – Smagulov T. Naiman Mambetkul zhane Yrgyzbai aulie auletteri. Semey, 2004. 284 b.
- 5 KR PA 141-kor, 1-tizim, 1541-ic. 11-18 p.
- 6 Sultanov, 2001 – Sultanov T.I. Raised on a white cat. Descendants of Genghis Khan. - Almaty, Dyke press, 2001. 276 p
- 7 Mavlonov, 2002 – Mavlonov Lutfullo Manokibi (in Uzbek). Tashkent: Imom al-Bukhoriy khalkaro zhamgarmasy, 2002. 139 p.
- 8 Nurtazina, 2012 – Nurtazina N.D. Ishany of the Turkestan region // KazNU Bulletin. Historical series, 2012. No. 1(64). pp. 26-30.
- 9 Nurtazina, 2021 – Nurtazina N.D. Islam in the history of Kazakhstan: new approaches and results of studying the problem over the 30th anniversary of Independence (1991-2021) // Bulletin of al-Farabi Kazakh National University, 2021. No. 3(102). pp. 3-9.
- 10 Nurtazina, 2024 – Nurtazina N.D. Islam and the genesis of the Kazakh Muslim tradition. Astana: Muftiate of Baspasy, 2024. 472 p.
- 11 KR AOMM 13 kor, 8 tizbe, 288-ic. 3-4 p.
- 12 Pankov, 2018 – Pankov I.A. The cult of awliya'allah in Islam, its genesis and evolution // The cult of Yusuf Hamadani in Central Asian Islam as a socio-cultural phenomenon. Saint Petersburg, 2018. pp. 38-94.
- 13 KR AOMM 4 kor, 1 tizbe, 12-ic. 315 p.
- 14 KR OMM. F. 81. Op. 4. D. 3. L. 281.
- 15 Ascetics of Islam, 2003 – Ascetics of Islam: the cult of Saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus. Comp. Abashin S.N., Bobrovnikov V.O. M. East lit., 2003. 336 p.
- 16 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 57-p.
- 17 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 58-p.
- 18 QRPA. 141-q., 1-t., 5946-is. 2-2 qair., 15.-pp.
- 19 AOMA. 13-q., 1-t. 2-is. 19-is. 93-94-pp.
- 20 AOMA. 13-q., 2-t. 19-is. 163-p.

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

ҒТАХР /МРНТИ/ IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDC 974.01

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.017>

Бегалиева А.К. *¹, Косанбаев С.К. ²

¹старший преподаватель КАЗНУ им. Ал-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: aysha.1958@mail.ru

к.и.н., доцент ЮКУ им. М.О. Ауэзова г. Шымкент, Казахстан

E-mail kurbanbekovich.saken@bk.ru

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О КАЗАХАХ
В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВВ.**

Аннотация

В данной коллективной научной публикации, нами была предпринята попытка системного исследования научно-исследовательской деятельности ряда известных дореволюционных российских исследователей колониального периода конца XIX – начала XX вв. Их вклад в развитие туркестанской научной мысли вполне очевиден и закономерен. В их многочисленных научных трудах, исследуются ключевые и важные аспекты истории и этнографии казахского народа, в частности вопросы, касающиеся хозяйственно-экономической деятельности казахов, их быт и культура, взаимоотношения с соседними народами. На протяжении нескольких лет вышеуказанные исследователи изучали многогранные стороны жизни и деятельности кочевников, немалое место в их трудах занимает проблема изучения хозяйственной деятельности кочевых казахов, они уделили пристальное внимание исследованию и характеристике основных пород домашнего скота кочевых казахов. На основе своих личных наблюдений и поездок по казахским степям, ряд известных дореволюционных российских исследователей подготовили и выпустили в свет немало содержательных и интересных трудов, в которых они отразили ключевые и важные аспекты истории и этнографии казахского народа. Безусловно, оставленные ими их богатейшее научное наследие будут и впоследствии изучаться молодыми и перспективными исследователями, и станут национальным достоянием каждого жителя многонационального Казахстана.

Ключевые слова: Особенности традиционного уклада жизни, быта и культуры казахов, их занятия, нравы и обычаи, пища, внешний физический облик.

Бегалиева А.Қ. ^{*1}, Қосанбаев С. Қ.

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан

E-mail: aysha.1958@mail.ru

²М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің т.ғ.к., доценті

Шымкент, Қазақстан

E-mail kurbanbekovich.saken@bk.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Бұл ұжымдық ғылыми басылымда біз XIX ғасырдың соңы – мен XX ғасырдың басындағы отаршылдық кезеңдегі революцияға дейінгі бірқатар белгілі орыс зерттеушілерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде зерттеуге тырыстық. Олардың Түркістан ғылыми ой-пікірінің дамуына қосқан үлесі айқын көрінеді әрі заңды. Олардың көптеген ғылыми еңбектерінде қазақ халқының тарихы мен этнографиясының негізгі және маңызды аспектілері, атап айтқанда, қазақтардың шаруашылық қызметіне, тұрмысы мен мәдениетіне, көрші халықтармен қарым-қатынасына қатысты мәселелер жан-жақты қарастырылған. Жоғарыда аталған зерттеушілер бірнеше жыл бойы көшпелілердің өмірі мен қызметінің сан қырлы аспектілерін зерттеп, зерделеп, олардың еңбектерінде көшпелі қазақтардың шаруашылық қызметін зерттеу мәселесіне ерекше мән берілді. Қазан төңкеріске дейінгі бірқатар белгілі орыс зерттеушілері өздерінің жеке бақылаулары мен қазақ даласына жасаған саяхаттарына сүйене отырып, қазақ халқының тарихы мен этнографиясының негізгі және маңызды аспектілерін көрсететін көптеген танымдық және қызықты еңбектер дайындап, жарыққа шығарды. Әрине, олардың артына қалдырған мол ғылыми мұрасы келешекте жас әрі болашағы зор зерттеушілер тарапынан зерттеліп, көпұлтты Қазақстанның әрбір тұрғынының ұлттық қазынасына айналатыны сөзсіз.

Кілт сөздер: Қазақтардың дәстүрлі тұрмыс- тіршілігі мен мәдениетінің ерекшеліктері, олардың кәсібі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тағамы, сыртқы келбеті.

Begalieva A.K. ^{*1}, Kosanbaev K.

¹ Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

Email: aysha.1958@mail.ru

¹ Doctor of Philology, Professor at Miras University,

Shymkent, Kazakhstan

Email kurbanbekovich.saken@bk.ru

ETHNOGRAPHIC DATA ABOUT THE KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF PRE- REVOLUTIVE RUSSIAN RESEARCHERS OF THE LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Abstract

In this collective scientific publication, we have attempted a systematic study of the research activities of a number of well-known pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period of the late XIX – early XX centuries. Their contribution to the development of Turkestan scientific thought is quite obvious and logical. In their numerous scientific works, key and important aspects of the history and ethnography of the Kazakh people are studied, in particular issues related to the economic activities of the Kazakhs, their way of life and culture, and relationships with neighboring peoples. For several years, the above-mentioned researchers studied the multifaceted aspects of the

life and activities of nomads, a significant place in their works is occupied by the problem of studying the economic activities of nomadic Kazakhs, they paid close attention to the study and characterization of the main breeds of livestock of nomadic Kazakhs. Based on their personal observations and trips to the Kazakh steppes, a number of well-known pre-revolutionary Russian researchers prepared and published many informative and interesting works in which they reflected key and important aspects of the history and ethnography of the Kazakh people. Of course, the rich scientific heritage they left behind will be studied in the future by young and promising researchers, and will become the national treasure of every resident of multinational Kazakhstan.

Key words: Features of the traditional way of life, everyday life and culture of the Kazakhs, their occupations, customs and traditions, food, external physical appearance.

Введение

Обретение Казахстаном государственной независимости придало весьма значительный импульс росту духовного и культурного самосознания народов Центральной Азии, возрождению прежде утраченных и искаженных страниц национальной истории, быта и культуры того или иного народа. Безусловно, на нынешнем этапе общественно-политического развития Республики Казахстан, в качестве важного духовного элемента выступает историческая память народа. Общеизвестно, что национальная самоидентификация, познание культурной идентичности начинаются с изучения богатейшего историко-культурного прошлого местных коренных насельников Туркестанского края. Историческая память как показала мировая практика, делает тот или иной народ гордым и сильным, и поддерживает дух и стремление к осознанной свободе и независимости.

В условиях колонизации территории современного Казахстана, в значительной степени возросла научно-исследовательская деятельность ряда ярких представителей российской национальной интеллигенции конца XIX – начала XX в.в. После завоевания территории Туркестанского края царской Российской империей, началось систематическое и планомерное издание многочисленных очерков, отчетов, донесений российских путешественников, купцов, торговцев, дипломатов, военных и гражданских чиновников, офицеров русского Генерального штаба. В основе своей они описывали быт и культуру, обычаи и традиции, обряды и ритуалы казахов субъективно, предвзято, порой с имперских великодержавных позиций, но, тем не менее, в их трудах содержались весьма содержательные и ценные сведения, касающиеся, особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры населения Туркестанского края.

Передовые яркие представители дореволюционной российской интеллигенции колониального периода, несмотря на господство и цензуру царской пограничной колониальной администрации, сумели на наш взгляд, верно, показать реальную историческую картину прошлого, а также осветить многогранные аспекты хозяйственно-экономической жизни, культуры и быта населения Туркестанского края, раскрыть специфические особенности кочевой цивилизации, ее своеобразие и колорит. Многие известные дореволюционные российские исследователи, побывавшие в казахских степях с научной миссией, с глубоким интересом изучали флору, фауну, климат, растительный и животный мир Туркестана, богатейшую историю, быт и культуру народов данного региона. Обладая значительным научно интеллектуальным потенциалом и знанием языков тюркских народов, многие видные российские исследователи сумели воссоздать истинную историю, культуру и быт тюркских народов края. В результате проведенных углубленных исследований российских исследователей были надежно стерты из памяти народа, многие неправдоподобные и стереотипные рассуждения и оценки военных и гражданских чиновников царской пограничной администрации, относительно безграмотности и дикости тюркских народов.

Многие яркие представители дореволюционной российской национальной интеллигенции, обладавшие весьма значительным интеллектуальным потенциалом, смогли раскрыть в полном ракурсе особенности хозяйственно-экономического уклада жизни, быта и

культуры народов Центральной Азии. Помимо этого, многим ярким представителям российской научно-интеллектуальной элиты удалось отразить в своих научных трудах, любовь кочевников к родной земле, Отчизне, раскрыть уникальные черты характера, нравов и менталитета кочевых казахов.

В научных изданиях крупных дореволюционных российских исследователей А.И.Добросмыслова, А.Ф.Голубева, А.Е.Алекторова, Н.А.Янчука, Н.Н.Каразина, В.П.Краникфельда, А.Россиковой, А.Н. Максимова, К.М.Федорова, Я.Я.Полферова, А.Е.Дмитриева – Мамонова, отражены ключевые аспекты истории и этнографии казахского народа.

К их числу можно отнести и не менее известного дореволюционного российского исследователя, действительного научного сотрудника Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества А.И.Добросмыслова, автора ряда работ по истории и этнографии казахского народа.

Материалы

В ходе исследования данной темы нами была предпринята попытка комплексного исследования трудов известных дореволюционных российских исследователей колониального периода А.И.Добросмыслова, Н.Янчука, Я.Я.Полферова, А.Россиковой и других. В этих работах в развернутом плане освещаются некоторые не изученные вопросы и проблемы, касающиеся особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры казахского народа. В рассматриваемый нами период времени, усилиями ряда дореволюционных российских исследователей, был собран колоссальный эмпирический материал, в которых излагается повседневная трудовая жизнь народа, его богатейшая история, насыщенная важными историческими событиями. В основу исследования данных авторов легли их заметки и наблюдения, а также их выводы и заключения, которые позволили им в некоторой степени раскрыть национальный колорит и особенности характера и менталитет кочевых народов.

Методы

В ходе подготовки выхода в свет данной научной публикации авторы широко использовали разнообразные методологические принципы, востребованные мировым сообществом. На протяжении 70-ти лет в советской партийной историографии господствовал лишь один единственный методологический подход классово-партийный, который оказал негативное воздействие на исследование ключевых и важных аспектов этнографии казахского этноса. В нынешних условиях суверенного развития, с ростом и формированием исторического сознания молодежи, с восстановлением исторической памяти, Отечественная история приобрела новый оттенок и окраску. В статье авторы применили разнообразные методы сравнительного анализа первичных фактических источников, системный, индукции и дедукции, которые во многом позволили представителям научной общественности во многом расширить национальные горизонты исследования данной темы. Применение данных методологических принципов позволило исследователям углубить представление об исторических корнях и прошлого того или иного народа. Наиболее приемлемым методом для исследования данной темы является метод сравнительного анализа трудов известных дореволюционных российских исследователей колониального периода. Несмотря на некоторые ошибки, перегибы, связанные с незнанием этнического и культурного своеобразия казахского народа, все же следует отметить, что ряд исследователей того времени сумели в некоторой степени внести своей определенный вклад в исследование некоторых проблем и вопросов, касающиеся этнографии изучаемого народа.

Обсуждение

На рубеже XIX столетия известный дореволюционный российский исследователь, А.И.Добросмыслов на основе своих личных наблюдений и поездок по казахским степям оставил ряд важных и содержательных этнографических сведений о казахском этносе. В ряде научных публикациях автора были проанализированы многогранные стороны жизни, культуры и быта

коренных насельников Туркестанского края. На основе собранных богатых эмпирических этнографических материалов, он подготовил и выпустил в свет свой солидный труд под названием «Скотоводство в Тургайской области», вышедшей в свет в Оренбурге в 1893 году. В ней автор дал подробную характеристику основным породам домашнего скота кочевников, описал способы их ухода за скотом, технологию приготовления пищи, способов утилизации продуктов скотоводства: мяса, молока, шерсти и шкур домашних животных. Так, например, в вышеуказанной работе автор, касаясь занятия кочевых казахов, отмечает: «Главным богатством кочевников является скот, оно снабжает его всем необходимым в его трудовой жизни, пищей, молоком, кожей, шерстью, топливом, освещением, жильем, предметами домашнего обихода и меновой торговлей. Кочевые казахи разводят многочисленные стада овец, баранов, коз, лошадей и верблюдов, и поэтому номады все свободное время уделяют пристальное внимание разведению и приумножению своих стад» [1].

В данной публикации весьма подробно анализируется хозяйственно-экономическая жизнь кочевых казахов. Автор дает характеристику основным видам домашнего скота, указывает на их роль и место в традиционном быту кочевников.

В этой же работе автор с глубоким восхищением и достоинством описывает казахских лошадей и их роль в повседневной жизни номадов, в красочной форме он указывает их достоинства и повадки, по его мнению, лошади наиболее приспособлены к образу жизни кочевых казахов. Как пишет автор: «Кочевники огромное внимание уделяют разведению породистых лошадей, в восприятии номадов, лошадь является незаменимым в скотоводческом хозяйстве животным, она снабжает кочевников, мясом, молоком и шерстью. В основном крупных и породистых лошадей разводят кочевники в северных регионах Казахстана, на юге их заменяют верблюды, которые крайне необходимы номадам во время дальних перекочевки. Помимо лошадей и верблюдов, кочевые казахи разводят в огромном количестве овец и баранов. В данной работе приведены весьма ценные статистические сведения, касающиеся количества голов овец и баранов по уездам Тургайской области. В частности приводится таблица общего количества голов овец и баранов за период с 1881 по 1891 года» [2].

В указанном труде дана живописная картина перекочевки казахского аула. Автор отмечает: «С ранним рассветом, кочевники начинают укладывать свое имущество и направляются к новым местам. Одежда, домашняя утварь, кошмы и ковры, складываются в сундуки, а деревянные части юрты связываются длинными веревками. Сложив все имущество, кочевники выючат их на двугорбых верблюдов. Женщины собирают и устанавливают на новом месте свои жилища, а мужчины гонят впереди свои стада. Впереди кочующего каравана едет на своем скакуне влиятельный старейшина или аксакал аула. В руке он держит знамя рода, символизирующий силу и власть. Следом за ним едут женщины и дети. Во время перекочевки все мужчины и женщины надевают праздничную одежду и чтобы нарушить безмолвную тишину в степи, начинают петь свои любимые песни» [3].

Таким образом, автору данной работы удалось удачно раскрыть в целостном виде картину перекочевки казахского аула. Эти перекочевки с одного места на другое место были обусловлены их традиционным образом жизни. Естественно, номады не могли находиться долгое время на одном месте, ибо благополучие и достаток скота в полной мере зависело от богатых пастбищных угодий.

Автор очень подробно описывает казахскую овцу, указывает ее повадки, породу, выносливость и неприхотливость в еде. Как пишет автор: «Киргизская овца, отличается большим ростом, крепким телосложением, жирным раздвоенным наростом на хвосте, известным под названием курдюка, плотное туловище ее хорошо сложено, голова небольшая, нос узкий и горбатый, уши висячие, рога короткие. Киргизские овцы легко переносят жару, холод и голод, жажду, едят практически почти всякую траву и в состоянии делать большие переходы. Киргизская овца разводится как жертвенное животное, и главным образом, для получения мяса, молока, шерсти и сала. Самым хорошим мясом, после конского мяса, у киргизов является баранье мясо, она легко усваивается и переваривается. Во время приезда

дорого и уважаемого гостя кочевники непременно закалывали барана. В летнее время кочевники выпивали в огромном количестве кобылье молоко – кумыс, который обладал освежающим вкусом и целебными свойствами. Баранье сало кочевники лишь изредка продавали на рынках, в большинстве случаев сало использовали кочевники для своих нужд» [4].

В целом в данной работе автора весьма подробно освещается образ жизни, быт и культура кочевых казахов, дан содержательный анализ традиционному кочевому скотоводческому хозяйству и ее специфике.

В другой статье А.И.Добросмыслов приводит ценные сведения о торговле киргизов Малой орды с Российской империей. Ссылаясь на данные ростовского купца Евграфа Кайдалова, А.И.Добросмыслов приводит следующие данные: Кочевники для своей выгоды продавали российским купцам и торговцам, лошадей, верблюдов, баранов и овец. Кроме того, киргизы продавали войлоки, арканы, тулупы, арканы и шкуры домашних животных. Взамен от российских купцов и торговцев они получали сукно, ситцы, бархат, платки, ткани» [5].

В этой же статье указывается, что «торговля с киргизами Малой орды велась вдоль Оренбургской пограничной линии, и носила меновой характер. Меновой единицей у киргизов принимался годовалый баран» [6].

В работе «Овцеводство и его значение в экономии киргизского населения Тургайской области», изданной в Оренбурге в 1893 году, А.И.Добросмыслов отмечает: «В летние месяцы киргизские овцы пасутся в основном в предгорных вершинах, где имеются в достаточном количестве воды и травы. Овцы и козы пасутся вместе овцами и баранами вблизи ручьев. Доят коз, овец и верблюдов в полдень, а затем стада гонят к ручьям и речкам для того, чтобы их кочевники могли напоить вдоволь. Ближе к вечеру пастухи пригоняют скот к аулу и следят за ними до утра. Овец пригоняют к кибиткам только в период их доения. Мелко рогатый скот пасется вдали аула, в период доения ягнята пасутся в рознь. В зимние месяцы овцы, бараны, лошади и верблюды находятся на подножном корме, сначала гонят лошадей в открытое поле. Они своими могучими копытами, дробили толстый слой льда и добывали себе корм, следом за лошадьми паслись овцы и бараны. Во время сильных холодов, овец и баранов не выгоняли в поле, а содержали в построенных для них зимних помещениях» [7].

В вышеуказанной работе А.И.Добросмыслова приводится описание технологии приготовления молочных продуктов: айрана и катыка, иримчика, жента, курта. Как пишет автор: «Жент имеет как и иримчик сладкий привкус, дается детям как лакомство, вместо сахара, его употребляют вместе с чаем. Продукты молочного производства киргизы не продают, за исключением масла» [8].

В путевых заметках известного дореволюционного российского исследователя А.Ф.Голубева приводится немало ценных этнографических сведений о казахах. Автор с душевной теплотой описывает особое гостеприимство кочевых казахов, их отзывчивость, доброту. Как отмечает автор: « киргизы с большим трепетом приняли нас, ввели в роскошную юрту и посадили на самое почетное место. Вначале нас угостили кобыльим молоком, а затем вареной бараниной. Следом мы попробовали айран, он густой и обладает приятным вкусом. Он, как и кумыс, хорошо утоляет жажду и голод и очень полезен. Характеризуя поэтическое искусство импровизации, автор замечает: « Киргизы играют на мотивы русских песен, а если он поет, то аккомпанирует себе своеобразной, приятной и веселой мелодией. Во время дальних странствий, киргизы непременно начинают петь, если например, он увидит вдали ручеек, холм или бугорок, то обязательно запоет об их красоте и величии» [9].

Говоря о вооружении казахов, автор пишет: « Киргизы искусные стрелки, на полном ходу кочевники, пригнувшись в седле, ловко попадали в мишень. Помимо лука и стрел, киргизы использовали во время сражений копьё, кинжалы, фитильные ружья» [10].

Немало ценных этнографических сведений о казахах содержатся в публикациях известного дореволюционного российского исследователя А.Е.Алекторова. В своем труде он описывает быт кочевников: « С раннего детства и до глубокой старости кочевники занимались разведением скота. Скот является для них главным богатством, он обеспечивает кочевников

мясом, молоком и шерстью. В большей степени киргизы разводят овец, коз, баранов, лошадей и верблюдов. Киргизские овцы весьма сильны и крепки отличаются выносливостью, так что 12 – летние дети могут ездить верхом на них в хорошее время для забавы. Принося по два ягненка в год, киргизские овцы в бескрайних степях довольно быстро размножаются и с легкостью переносят жажду, холод и жару» [11].

В 1895 году в Москве в журнале «Народы России. Краткие объяснительные очерки к художественно-этнографическому альбому» была опубликована интересная и содержательная статья известного дореволюционного российского исследователя Н.А.Янчука под заглавием «киргизы», где автор очень подробно описал ареалы расселения казахов, их образ жизни, быт и культуру, занятия, вооружение, свадебные обычаи и обряды. Как отмечает автор: «Киргизы – самый многочисленный народ тюркского происхождения, они ведут кочевой образ жизни. Живут кочевники на юго-востоке между Уралом и Волгой и за Каспийским морем, немалая часть киргизов проживает и в Средней Азии. Кочевники придерживаются мусульманской веры. Киргизы - крепкий, здоровый и выносливый народ» [12].

Касаясь занятий кочевников, автор заявляет: «Излюбленным занятием кочевников является кочевое скотоводство. В своем хозяйстве, номады содержат овец, коз, баранов, лошадей, верблюдов, козлов и коров. Кочевники в своем пищевом рационе используют баранье и конское мясо, а также свой напиток кумыс и айран. Киргизы – искусные охотники, они вооружены луками, стрелами, пиками, ружьями» [13].

Автор дает описание картины перекочевки казахского аула. Как указано в источнике: «Перекочевки по степным просторам при помощи своих многочисленных стад. Впереди пастухи гонят табуны овец, баранов, лошадей, за ними плавной походкой идут молчаливо верблюды, неся на своем хребте домашний скarb кочевника, следом за ними едут в арбах женщины и дети, мужчины скачут верхом на своих скакунах. Во время передвижения каравана среди общего шума и криков слышится песня. Прибыв на новую стоянку, кочевники устанавливают свои кибитки, разводят огонь, готовят пищу, и предаются веселью. Рядом вблизи их кочевков пасутся их стада овец, баранов, лошадей и верблюдов» [14].

В данной публикации автора подробно описывается порядок сватовства и свадьбы у казахов, проводы невесты в аул свекра, первый официальный визит жениха в аул невесты, а также похоронно-поминальные обычаи и обряды казахов. Особое место в статье уделено описанию годовичных поминок казахов, по окончании годовичных поминок, как указано в источнике, богатые казахи устраивали различные конноспортивные состязания на короткие и дальние расстояния. Победители получали ценные призы и награды.

В путевых очерках известного дореволюционного российского исследователя и художника Н.Н.Каразина описываются погребально-похоронные обычаи и обряды кочевников: «Кочевые казахи хоронят своих усопших вблизи зимовок. Номады, завернув покойника в белый холст, везут его тело на родовое кладбище, находящееся вблизи их поселений. Впереди едет грустный и молчаливый всадник, сын покойного, за его плечами висит ружье, сбоку болтается сабля, на голове косматый малахай, за ним на верблюжьей спине покоится завернутый ковром длинный сверток с телом усопшего, сзади длинной вереницей тянутся родственники, друзья и знакомые покойника. Хоронят тела умерших сородичей на возвышенном месте вблизи ручьев и озер. Как отмечает автор: «В домашнем обиходе кочевника, киргизская овца доставляет ему предметы первой необходимости, снабжая номада мясом, молоком и шерстью. Киргизы осуществляют меновую торговлю, продают овец, лошадей, верблюдов, баранов. Крупными торговыми пунктами по обмену и продаже скота, являются такие города как Оренбург, Троицк, Орск, Туркестан» [15].

Известный дореволюционный российский исследователь В.П.Краникфельд в своих путевых заметках, отразил поэтическое искусство кочевников, их любовь к родной земле и Отчизне. Как отмечает автор: «Киргиз страстные охотники пения, он оказался свидетелем и очевидцем семейного торжества. По просьбе своих сородичей, киргиз запел песню о славных защитниках нашего отечества, батырах, в них он воспевал их могучую силу, доблесть и отвагу, героизм» [16].

На наш взгляд, оценки В.П.Краникфельда совершенно справедливы и аргументированы с научной точки зрения.

В научной публикации известного дореволюционного российского исследователя начала XX столетия А.Н.Максимова «Русские инородцы», приводятся ряд интересных с этнографической точки зрения сведения, касающиеся важных аспектов этнографии казахского народа. Автор, характеризуя быт кочевников отмечает: «Повседневная трудовая жизнь номадов проходит в бесконечных переходах с одного места на другое, но не надо предполагать, что они кочевали без особого порядка и шли, куда им заблагорассудится. Область перекочевки каждой семьи весьма сужена. Кочевники перекочевывали с одного места на другое, только в пределах своих указанных владений. Исследователь четко заметил, что породы домашнего скота у кочевников находятся всегда на подножном корме, и только ближе к закату, номады загоняли свои стада в загороженные помещения. За стадами овец и баранов, усердно следили подростковые дети, женщины занимались дойкой своих стад, а мужчины только от времени ухаживали за своими табунами, и лишь изредка отгоняли стада овец и баранов на новую стоянку» [17].

В своем труде автор отмечает природную сметливость кочевников, их ловкость и умение держаться в седле, а также их родство и близость со степью.

Немало ценной информации об истории и этнографии казахов, содержатся в публикации А.Россиковой «По Амударье от Петро Александровска до Нукуса». В данной работе автора освещены вопросы, касающиеся ареала расселения кочевников, хозяйства, быта и культуры, занятия. В ней нашли свое отражение живописная картина перекочевки казахского аула. Как отмечает автор: «Перекочевка – является большим праздничным днем для кочевников. Жители аула мужчины, женщины, девушки и юноши надевали парадную одежду, прибыв на новую стоянку, киргизские женщины тут же расставляли свои переносные жилища, следом приступали к подготовке приготовления пищи. Самым любимым блюдом киргизов является куырдак, баранье мясо, нарезанное мелкими кусками и поджаренное с луком и бараньим салом. На новом месте, кочевники пели песни, веселились, вдоволь играли в разные игры» [18].

Характеризуя социальное положение казахских женщин в кочевом обществе, автор замечает: «Киргизская женщина не так замкнута, и не прячется от посторонних лиц, не прикрывает своего лица, может смело заговорить с чужеземцами, относительная свобода казахских женщин согласно точке зрения автора статьи, обусловлена их образом жизни. Говоря об особенностях национального характера казахов, автор подчеркивает, что: «По своему характеру киргиз весел, смел, отзывчивый, добродушен и миролюбив. Отличительной чертой ментальности кочевых казахов, является их особое гостеприимство и уважение как старшего, так и младшего поколения» [19].

На наш взгляд, комментарии тут излишне. Автор справедливо отметил особую заслугу казахских женщин и их роль в обществе в целом. Бесспорно, пользуясь определенными правами и привилегиями в быту номадов, женщины не само изолировались, а наоборот использовали в своей практике накопленный веками трудовой опыт и навыки ведения хозяйства.

В 1901 году в Москве вышло в свет работа известного дореволюционного российского исследователя К.М.Федорова «Закаспийская область». В ней обстоятельной форме излагается история происхождения казахов, их быт и культура, занятия, хозяйство. Как отмечает автор: «Киргизы летом и зимой живут в своих юртах, она удобна, практична и приспособлена к их образу жизни. Далее автор статью в краткой форме описывает основные детали юрты, ее устройство и внутренний интерьер. Как заметил автор статьи, киргизы весьма умело могут разобрать и сложить свои переносные кибитки» [20].

Касаясь характеристики казахской национальной кухни, автор пишет: «Главную пищу кочевника составляет мясо и молоко. В большей степени мясо употребляется в пищу вареном виде. Любимый напиток киргизов – кобылье молоко кумыс, обладающее рядом полезных и лечебных свойств. Жареную пищу кочевники употребляют незначительно, из молочных

продуктов кочевники готовят козье и коровье молоко, а затем иримчик (сладкий творог). Любимым блюдом кочевников – является бишбармак то есть мясо по-казахски, который они едят с огромным удовольствием» [21].

Характеризуя особенности воспитания детей в кочевой среде номадов, автор замечает, что: «Родители с рождения своих младенцев заботились о них и всячески их обороняли и защищали от недругов. Начиная с семилетнего возраста, взрослые мужчины приучали подростков к труду. С этого возраста мальчики пасли стада овец и баранов, зорко следили за их передвижениями. Так продолжалось до глубокого вечера. Ближе к вечеру подростки пригоняли обратно свои стада в аул. В домашнем хозяйстве кочевников, немалое место было уделено казахским девочкам. Женщины приучали их шить и кроить одежду, доить овец, коз, баранов, кобылиц, учили готовить пищу, печь лепешки, стирать белье и др.» [22].

Таким образом, следует отметить, что автор смог в целом верно отразить основные функции обязанности и права мужчин и женщин в кочевом обществе, относительно привития духовных и нравственных качеств в воспитании будущего поколения молодежи.

В 1903 году в Санкт – Петербурге вышла в свет интересная и содержательная известного дореволюционного российского исследователя Я.Я.Полферова «Среди инородцев» в котором автор излагает особенности традиционного образа жизни, быта и культуры кочевых казахов, занятия, хозяйство, психологические особенности номадов, нравы и обычаи.

Характеризуя занятия кочевников, автор отмечает, что: Основным занятием киргизов – является кочевое и полукочевое скотоводство, скот пасется каждый год в открытой и возвышенной местности, достаток и благополучие номадов во многом зависит от природно - географических условий, но здесь же автор поясняет, что в случае наступления гололедицы или сильной засухи, кочевники теряли в огромном количестве скот, являвшийся главным источником их пропитания» [23].

На наш взгляд, автор прав в своей взвешенной научно аргументированной оценке, ибо стабильность хозяйства номадов во многом зависело от влияния окружающей среды.

Говоря о поэтическом искусстве кочевых казахов, автор отмечает, что: «Киргиз – кайсаки в своих песнях воспевают и возвеличивают известных казахских правителей, героев защитников нашего Отечества, батыров, акынов и жырау. В киргизских героических эпосах не случайно упоминаются казахские батыры, которые рискуя своей жизнью выражали и защищали интересы народных масс, участвовали в крупных сражениях, побеждали своих врагов и отличались своей доблестью и отвагой. Киргизский богатырь обладает могучим и крепким телом, острым зрением и чутьем. Его верным помощником и другом выступает лошадь. Подобно батырам, конь в героических эпосах, выступает в роли главного помощника и близкого друга и товарища. Киргизские кони обладают могучей силой и могут перенести лишения и невзгоды, и выручить из создавшегося опасного положения всадника. В среде народных масс огромной популярностью пользуется имена и деяния известных исторических личностей – таких как Чингисхан, Батый, Джучи, Аблай хан и многие другие. В данном труде автор высоко отзывается о многогранной деятельности знаменитого казахского акына и жырау Нысанбая, который являлся близким соратником знаменитого хана Кенесары Касымова. Он был широко известен в киргизской степи, являлся автором ряда песен. Он оставил после себя богатейшее музыкально - поэтическое наследие, сформировал классическую школу акынов и жырау. Автор данного труда подчеркивает, что киргизы усевшись вокруг костра, с глубоким вниманием слушали выступление акына Нысанбая, который с большим усердием воспевал самоотверженность и мужество батыров, слушавшие с огромным вниманием акына киргизы мысленно вместе с акыном, сопереживали за судьбу и будущее своего народа. Очень точно передается душевное состояние акына, который восторгался победами своих героических предков, или наоборот изливал горе и печаль в случаи гибели своих далеких предков. Акыны и жырау всегда пользовались огромным почетом и уважением в степи, они являлись желанными гостями в казахских аулах. Их принимали с радушием и почетом и всегда сажали на самое почетное место» [24].

Известный дореволюционный российский исследователь П.П.Румянцев подчеркивает, что: «Скотоводство остается основным занятием кочевых казахов. Они содержат в своем хозяйстве громадные стада овец, баранов, лошадей и верблюдов. У отдельных богачей число лошадей достигает до 1500 и более» [25].

Иными словами, следует отметить, что в хозяйственной деятельности кочевых казахов важное место занимало скотоводство, которое обеспечивало кочевников всем необходимым для их существования.

В 1913 году А.И. Дмитриев –Мамонов издал известный «Путеводитель по Туркестану и железным дорогам». В нем даны ценные этнографические сведения о казахах. Как пишет автор: « киргизы, являются потомками тюрко-монгольских орд. Они подразделяются на степных киргиз-кайсаков и горных каракиргизов, или дикокаменных киргизов. Первые проживают равнинных местностях Сырдарьинской и Семиреченской областей. Вторые живут в предгорьях и долинах Тяньшанского хребта, в Пржевальском и Пишпекском уездах, а также на Памире» [26].

Говоря о социальном положении казахской женщины, автор весьма справедливо отмечает: «Киргизская женщина пользуется значительной свободой в отличие от туземных женщин мусульманского Востока, она никогда не закрывает своего лица, свободно разъезжает по степи и принимает активное участие в мероприятиях, устраиваемых киргизами» [27].

В целом мы солидарны с точкой зрения данного исследователя, и считаем, что в условиях господства кочевого способа производства, казахские женщины пользовались, как отметил автор статьи относительной свободой в отличие от женщин оседлых народов, узбеков, таджиков, туркмен.

В 1917 году на страницах периодической газеты «Жизнь национальностей» была опубликована интересная статья А.Л.Мелкова «Киргизы», в котором автор, характеризуя основное занятие казахов, отмечает: «Киргизы - истинные кочевники. В последнее время, несмотря на заметное влияние орошаемого земледелия в бескрайних степях Казахстана принципиальное значение и место занимало кочевое и полукочевое скотоводство. Кочевник – скотовод не мог самостоятельно передвигаться с одного места на другое без своих табунов лошадей и верблюдов, в процессе перекочевки кочевники находили места обитания для своих многочисленных стад. Причем эти передвижения были обусловлены их образом жизни. Кочевники разводили породистых овец и баранов, которые могли легко перенести холод, стужу и жару. Находясь, все время на подножном корме, овцы, козы, бараны, лошади и верблюды смогли адаптироваться к суровым условиям жизни номадов» [28].

Мы считаем, что автор смог отразить уникальность натуры, величие и специфику кочевой цивилизации номадов, раскрыть ее особенности и своеобразие.

Результаты

Разработка и анализ трудов известных дореволюционных российских исследователей колониального периода, позволило представителям научной общественности представить в широком диапазоне, глубинные корни истории казахского народа. Данные содержательные этнографические материалы, касающиеся истории и этнографии казахского народа, могут быть широко использованы в ходе разработок конспектов лекций, учебников, монографических трудов, а также учебных программ.

Заключение

В заключение статьи особо хотелось бы подчеркнуть роль и вклад ряда дореволюционных российских исследователей в развитие туркестанской науки. Невзирая на некоторые неточности, ошибки и перегибы, все же следует отметить, что в трудах ряда российских исследователей отражены некоторые ключевые и важные аспекты истории и этнографии народов Туркестанского края. Следует отметить, что в рассматриваемый нами период времени благодаря усилиям российских исследователей был собран ценный фактический материал, в котором излагается культурно-бытовые особенности тюркских народов, их уникальная культура, народная поэзия, богатейший язык, нравы и обычаи, занятия, хозяйство.

В многочисленных научных изданиях российских исследователей, приводится ряд ценных этнографических сведений, касающиеся их повседневной жизни и трудовой деятельности, указаны особенности их менталитета и характера. В своих уникальных первоисточниках, российским исследователям колониального периода удалось раскрыть духовный мир кочевников, их открытость и честность, любовь к бескрайним степным просторам, а также отразить глубинные исторические корни и истоки становления казахской народности.

В настоящее время необходимо общими усилиями российских и казахстанских исследователей провести огромную работу по систематизации и обобщению собранных богатых эмпирических материалов, касающиеся актуальных вопросов истории и этнографии казахского народа. Мы полагаем, что будущее подрастающее поколение казахстанской молодежи приложат немало сил и энергии для дальнейшего исследования богатейшего историко-культурного наследия, оставленного нам дореволюционными российскими исследователями.

Список использованной литературы:

1. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург, 1893. С.3.
2. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург, 1893. С.5.
3. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург, 1893. С.13.
4. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург, 1893. С.39.
5. Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области // Памятная книжка Тургайской области. Оренбург, 1899. С.27.
6. Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области // Памятная книжка Тургайской области. Оренбург, 1899. С. 30.
7. Добросмыслов А.И. Овцеводство и его значение в экономике киргизского населения Тургайской области. Оренбург, 1893. С. 7-8.
8. Добросмыслов А.И. Овцеводство и его значение в экономике киргизского населения Тургайской области. Оренбург, 1893. С. 17.
9. Голубев А.Ф. Отрывок из путешествия в Среднюю Азию // Записки Императорского Русского Географического общества СПб, 1861. №3. С. 65.
10. Голубев А.Ф. Отрывок из путешествия в Среднюю Азию // Записки Императорского Русского Географического общества СПб, 1861. №3. С. 68.
11. Алекторов А.Е. Тургайская область. Естественные и производительные силы области, хозяйственная деятельность ее население и народное образование. (Статистические очерки). Оренбург, 1891. С. 13.
12. Янчук Н.А. Киргизы. // Народы России. Краткие объяснительные очерки к художественно-этнографическому альбому. - Москва, 1895. С. 34.
13. Янчук Н.А. Киргизы. // Народы России. Краткие объяснительные очерки к художественно-этнографическому альбому. - Москва, 1895. С. 35.
14. Янчук Н.А. Киргизы. // Народы России. Краткие объяснительные очерки к художественно-этнографическому альбому. - Москва, 1895. С. 37.
15. Каразин Н.Н. От Оренбурга до Ташкента // Путевой очерк. СПб, 1886. С. 63.
16. Краникфельд В.П. Отрывок из путевого дневника //Памятная книжка и адрес – календарь Уральской области. Саратов, 1899. С. 7-8.
17. Максимов А.Н. Русские инородцы. - Москва, 1901. С. 43.
18. Россикова А. По Амударье от Петро Александровска до Нукуса // Русский вестник том 280. Год издания 47. СПб, 1902. С. 583.
19. Россикова А. По Амударье от Петро Александровска до Нукуса // Русский вестник том 280. Год издания 47. СПб, 1902. С. 584.
20. Федоров К.М. Закаспийская область. Ашхабад, 1901. С. 53.
21. Федоров К.М. Закаспийская область. Ашхабад, 1901. С. 54.
22. Федоров К.М. Закаспийская область. Ашхабад, 1901. С. 58.

23. Полферов Я.Я. Среди инородцев. СПб, 1903. С. 20.
24. Полферов Я.Я. Среди инородцев. СПб, 1903. С. 49.
25. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб, 1910. С.38.
26. Дмитриев-Мамонов А.И. Путеводитель по Туркестану и железным дорогам. СПб, 1913. С. 48.
27. Дмитриев-Мамонов А.И. Путеводитель по Туркестану и железным дорогам. СПб, 1913. С. 49.
28. Мелков А.Л. Киргизы. Жизнь национальностей №14 - Москва, 1919. // ЦГАРУз фонд – 2243. Опись 1. Дело 2. Л. 4-4об. (Личный фонд Н.Г. Чаброва).

References:

1. Dobrosmyslov A.I. Cattle breeding in the Turgai region. Orenburg, 1893. S.3.
2. Dobrosmyslov A.I. Cattle breeding in the Turgai region. Orenburg, 1893. S.5.
3. Dobrosmyslov A.I. Cattle breeding in the Turgai region. Orenburg, 1893. S.13.
4. Dobrosmyslov A.I. Cattle breeding in the Turgai region. Orenburg, 1893. S.39.
5. Dobrosmyslov A.I. Trade in the Turgai region//Memorial book of the Turgai region. Orenburg, 1899. S.27.
6. Dobrosmyslov A.I. Trade in the Turgai region//Memorial book of the Turgai region. Orenburg, 1899. S. 30.
7. Dobrosmyslov A.I. Sheep breeding and its importance in the economy of the Kyrgyz population of the Turgai region. Orenburg, 1893. S. 7-8.
8. Dobrosmyslov A.I. Sheep breeding and its importance in the economy of the Kyrgyz population of the Turgai region. Orenburg, 1893. S. 17.
9. Golubev A.F. Excerpt from a trip to Central Asia//Notes of the Imperial Russian Geographical Society of St. Petersburg, 1861. №3. S. 65.
10. Golubev A.F. Excerpt from a trip to Central Asia//Notes of the Imperial Russian Geographical Society of St. Petersburg, 1861. №3. S. 68.
11. Alektorov A.E. Turgai region. Natural and productive forces of the region, economic activity of its population and public education. (Statistical essays). Orenburg, 1891. S. 13.
12. Yanchuk N.A. of Kyrgyzstan ./Peoples of Russia. Brief explanatory essays on the art and ethnographic album. Moscow, 1895. S. 34.
13. Yanchuk N.A. of Kyrgyzstan ./Peoples of Russia. Brief explanatory essays on the art and ethnographic album. Moscow, 1895. S. 35.
14. Yanchuk N.A. of Kyrgyzstan ./Peoples of Russia. Brief explanatory essays on the art and ethnographic album. Moscow, 1895. S. 37.
15. Karazin N.N. From Orenburg to Tashkent//Travel essay. St. Petersburg, 1886. S. 63.
16. Kranikfeld V.P. Excerpt from the travel diary//Memorial book and address - calendar of the Ural region. Saratov, 1899. S. 7-8.
17. Maksimov A.N. Russian foreigners. Moscow, 1901. S. 43.
18. Rossikova A. By Amu Darya from Petro Aleksandrovsk to Nukus//Russian Bulletin Vol. 280. Year of publication 47. St. Petersburg, 1902. S. 583.
19. Rossikova A. By Amu Darya from Petro Aleksandrovsk to Nukus//Russian Bulletin Vol. 280. Year of publication 47. St. Petersburg, 1902. S. 584.
20. Fedorov K.M. Trans-Caspian region. Ashgabat, 1901. S. 53.
21. Fedorov K.M. Trans-Caspian region. Ashgabat, 1901. S. 54.
22. Fedorov K.M. Trans-Caspian region. Ashgabat, 1901. S. 58.
23. Polferov Ya. Ya. Among foreigners. St. Petersburg, 1903. S. 20.
24. Polferov Ya. Ya. Among foreigners. St. Petersburg, 1903. S. 49.
25. Rumyantsev P.P. Kyrgyz people in the past and present. St. Petersburg, 1910. S.38.
26. Dmitriev-Mamonov A.I. Guide to Turkestan and railways. St. Petersburg, 1913. S. 48.
27. Dmitriev-Mamonov A.I. Guide to Turkestan and railways. St. Petersburg, 1913. S. 49.
28. Melkov A.L. Kyrgyz. Life of nationalities No. 14 Moscow, 1919. //TsGARUz fund - 2243. Inventory 1. Case 2. L. 4-4 vol. (Personal fund of N.G. Chabrov).

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 03.41.91

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 902.01:903.54

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.018>

А.Умарходжиев¹, С.Ярыгин², Н.Ильдеряков³

¹магистр исторических наук, директор ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Алматы, Казахстан.

E-mail: juvara2010@gmail.com

²PhD, научный консультант ТОО «Археологическая экспедиция»,
г. Астана, Казахстан.

E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

³магистр археологии и этнологии, заместитель директора по научной части
ТОО «Археологическая экспедиция», г. Астана, Казахстан.

E-mail: chuvash_nik@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ НА МОГИЛЬНИКЕ ТАУСАМАЛЫ В 2023 ГОДУ¹

Аннотация

В статье представлены материалы археологических исследований, проведенных в 2023 году сотрудниками ТОО «Археологическая экспедиция» на кургане №4 могильника Таусамалы. Памятник расположен в Аксуском районе Жетысуской области Республики Казахстан. Исследованный курган находится в северной части могильника и входил в одну группу с исследованным в 2019 году курганом №1, в котором впервые были зафиксированы «кула-жоргинско-пазырыкские» черты погребального обряда. В кургане №4 в колодцеобразной яме зафиксирована конструкция из двух отдельных ящиков, между которыми находилось захоронение лошади. В южном ящике погребенный лежал на боку, головой на северо-восток, в верхнем углу ящика располагался керамический сосуд. В северном ящике, выявлены фрагменты костей человека, которые были сложены в юго-восточном углу ящика. У северной стенки и в северо-восточном углу располагались керамический сосуд и металлическая гривна. Материалы археологических работ 2023 года дополняют уже полученные по памятнику данные и вновь позволяют обратиться к восточноказахстанским аналогиям. Подобный тип погребального обряда зафиксирован в ареале кула-жоргинской культуры. Анализ погребального инвентаря позволяет датировать погребения IV-III вв. до н.э. и этим временем датировать проникновение восточных групп кочевников на территорию Жетысу.

Ключевые слова: Жетысу, ранний железный век, могильник Таусамалы, курганы, кула-жоргинская культура.

¹ Работы на могильнике осуществлялись по проекту «Исследование памятников пазырыкской культуры в области Жетысу»

А.Умарходжиев¹*, С.Ярыгин², Н.Ильдеряков³

¹ тарих ғылымдарының магистрі, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің директоры,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: juvara2010@gmail.com

² PhD, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің ғылыми кеңесшісі,
Астана қ., Қазақстан.
E-mail: sergeyarygin80@gmail.com

³ археология и этнология магистрі, «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің
ғылым жөніндегі орынбасары, Астана қ., Қазақстан.
E-mail: chuvash_nik@mail.ru

ТАУСАМАЛЫ ҚОРЫҒЫНДАҒЫ 2023 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР²

Аңдатпа

Мақалада 2023 жылы Таусамалы қорымының №4 қорғанындағы «Археологиялық экспедиция» ЖШС қызметкерлері жүргізген археологиялық зерттеулердің материалдары ұсынылған. Ескерткіш Қазақстан Республикасы Жетісу облысының Ақсу ауданында орналасқан. Зерттелген қорған қорымның солтүстік бөлігінде орналасқан және 2019 жылы зерттелген №1 қорғанмен бір топқа кірді, онда алғаш рет жерлеу рәсімінің «құла-жорға-пазырық» белгілері тіркелді. №4 қорғанда ұңғыма тәрізді шұңқырда екі бөлек қораптың құрылымы бекітілген, олардың арасында жылқы жерленген. Оңтүстік жәшікте жерленген адам бүйірінен жатты, басы солтүстік-шығыста, керамикалық ыдыс қораптың жоғарғы бұрышында орналасқан. Солтүстік қорапта қораптың оңтүстік-шығыс бұрышында бүктелген адам сүйектерінің сынықтары анықталды. Керамикалық ыдыс пен металл гривна солтүстік қабырғаға және солтүстік-шығыс бұрышқа жақын орналасқан. 2023 жылғы археологиялық жұмыстардың материалдары ескерткіш бойынша алынған деректерді толықтырады және тағы да Шығыс Қазақстан ұқсастықтарына жүгінуге мүмкіндік береді. Жерлеу рәсімінің бұл түрі құла-жорға мәдениетінің ауқымында тіркелген. Жерлеу құралдарын талдау б.з. д. IV-III ғғ. жерлеулерінің күнін белгілеу және осы уақыт аралығында көшпенділердің Шығыс топтарының Жетісу аумағына енуін күнін белгілеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Жетісу, ежелгі темір дәуірі, Таусамалы қорымы, қорғандар, құла-жорға мәдениеті.

² Қорымдағы жұмыстар «Жетісу аумағындағы пазырық мәдениеті ескерткіштерін зерттеу» жобасы бойынша жүзеге асырылды.

A.Umarkhojiyev¹, S.Yarygin², N.Ilderyakov³

¹*Master of Historical Sciences, director of Archaeological Expedition LLC.
Almaty, Kazakhstan.*

E-mail: juvara2010@gmail.com

²*PhD, scientific consultant of Archeological Expedition LLC.
Astana, Kazakhstan.*

E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com

³*Master of Archeology and Ethnology, Deputy Director for Science of Archeological Expedition
LLC. Astana, Kazakhstan.*

E-mail: chuvash_nik@mail.ru

ARCHAEOLOGICAL WORK AT THE TAUSAMALY BURIAL GROUND IN 2023³

Abstract

The article presents the materials of archaeological research conducted in 2023 by the staff of the Archaeological Expedition LLC on mound No. 4 of the Tausamaly burial ground. The monument is located in the Aksu district of the Zhetysu region of the Republic of Kazakhstan. The investigated mound is located in the northern part of the burial ground and was part of the same group as the mound No. 1 studied in 2019, in which the Kula-Zhorga-Pazyryk features of the funeral rite were recorded for the first time. In mound No. 4, a structure consisting of two separate boxes was fixed in a well-shaped pit, between which there was a horse burial. In the southern box, the buried man lay on his side, with his head facing northeast, and a ceramic vessel was located in the upper corner of the box. In the northern box, fragments of human bones were found, which were stacked in the southeast corner of the box. A ceramic vessel and a metal hryvnia were located at the northern wall and in the northeast corner. The materials of the archaeological works of 2023 complement the data already obtained on the monument and again allow us to turn to East Kazakhstan analogies. A similar type of funeral rite is recorded in the area of the Kula-Zhorga culture. The analysis of the burial inventory allows us to date the burials of the IV – III centuries BC and date the penetration of eastern nomadic groups into the territory of Zhetysu by this time.

Keywords: Zhetysu, Early Iron Age, Tausamaly burial ground, mounds, Kula-Zhorga culture.

Введение.

Начало археологических работ на могильнике Таусамалы относится к 2019 году. Всего за пять лет исследований совместно с ТОО «Археологическая экспедиция» и КГУ «Центр по охране историко-культурного наследия области Жетісу» государственного учреждения «Управление культуры, архивов и документации области Жетісу» было раскопано 12 курганов, расположенных в разных частях могильника. В 2019 году курган №1; в 2020 году курганы №№33 и 34; в 2021 году курганы №№2 и 90; в 2022 году курганы №№25, 91, 92, 93, 94, 95. Начало функционирования могильника, как показали раскопки ограды №25, содержащей погребение по обряду кремации в цисте, относится к эпохе поздней бронзы. Остальные курганы, судя по погребальному обряду и сопроводительному инвентарю, датируется второй половиной – концом I тыс. до н.э. В 2023 году работы на могильнике были продолжены. Проведены раскопки кургана №4, расположенного в северной группе могильника. Могильник расположен в 2 км к юго-востоку от районного центра поселка Жансугурово, на окраине поселка Таусамалы. Некрополь занимает конус выноса реки Аксу на восточном берегу реки, к западу от хребта Кайракколь (Рис. 1).

³ *The work on the burial ground was carried out under the project "Study of monuments of the Pazyryk culture in the Zhetysu region"*

Рис. 1. Месторасположение памятника

Актуальность.

Памятник представляет интерес для археологии раннего железного Жетысу. Полученные, в результате пятилетней работы на могильнике материалы представляют научный интерес и актуальны для понимания истории кочевых народов в позднесакский и гунно-сарматский периоды. Материалы 2023 года еще раз подтверждают, что на могильнике Таусамалы погребены древние кочевники связанные с восточноказахстанскими и алтайскими кочевниками середины – второй половины I тыс. до н.э. При этом уже сейчас можно конкретизировать, что данные связи обусловлены восточноказахстанским кула-жоргинским происхождением основной массы мигрантов, появившихся у хребта Кайракколь в середине – второй половине I тыс. до н.э.

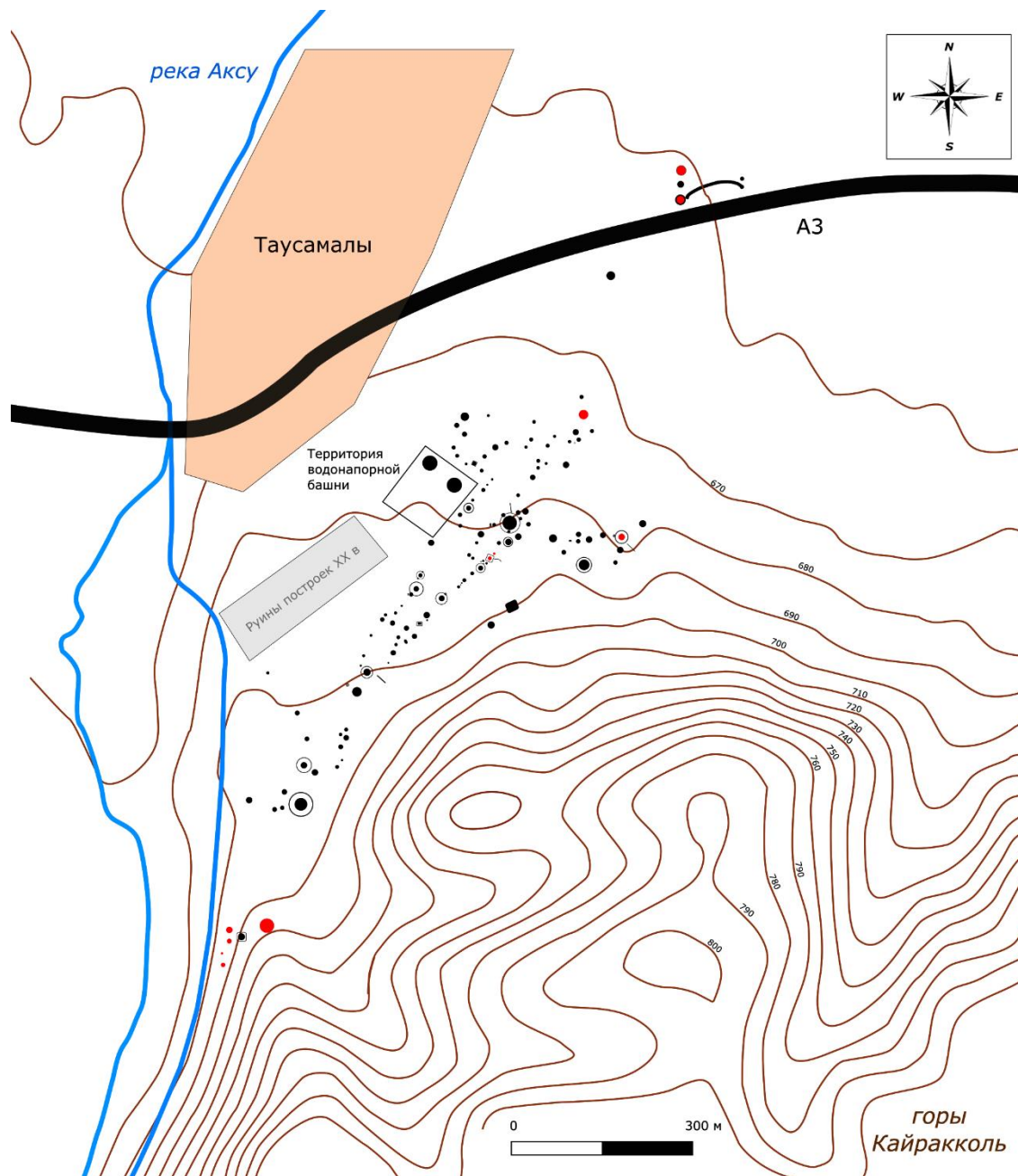

Рис.2. План могильника Таусамалы

Методы.

Памятник исследовался при помощи стандартных археологических методов, в первую очередь полевых раскопок – археологических работ, проводимых с целью всестороннего исследования, точной фиксации и научной оценки памятника археологии с полной характеристикой. Проведение археологических раскопок является основной формой научного изучения памятников археологии. Их целью является всесторонняя фиксация объекта изучения и последующий научный анализ. Во время исследования курганного могильника Таусамалы первоначально произведено детальное визуальное и инструментальное исследование, топографическая и планиграфическая фиксация насыпей курганов и всех находящихся на насыпи и рядом объектов (впускных погребений, кольцевых выкладок, отдельных находок и пр.). Далее выявленный для исследования курган был размечен на сектора по сторонам света с оставлением стратиграфических бровок. Снятие насыпи производилось вручную поэтапно с исследованием всего находящегося под насыпью

пространства и ближайшей территории. Осуществлены инструментальная фиксации, описание и занесение на планы всех находящихся в насыпи объектов (конструкций, погребений, артефактов), элементы (структура и особенности конструкции, крепиды), уровень погребенной почвы. Производилась фотофиксация всего процесса раскопок, начиная с общего вида памятника, его участка, избранного для изучения, раскопа на разных стадиях исследования, а также всех выявленных объектов (конструкций, погребений и их деталей, вещевого инвентаря).

В рамках научной коллаборации с проектом AP14869290, тема «Исследование археологического комплекса гунно-сарматской эпохи Таусамалы в Восточном Жетысу» реализующимся в Институте археологии им. А.Х. Маргулана, из погребений в кургане №4 были отобраны пробы для радиоуглеродного датирования. Анализ осуществлен в лаборатории 14CHRONO Королевского Университета (Белфаст, Северная Ирландия, Великобритания).

Материалы.

Могильник насчитывает 122 кургана, жертвенники, вереницы балбалов и другие дополнительные конструкции. Основная часть могильного поля вытянута по оси северо-восток – юго-запад на правом берегу р. Аксу и находится к югу от трассы Алматы-Усть-Каменогорск. Длина могильника по оси северо-восток – юго-запад – 1,4 км. Максимальная ширина от края северо-западной группы до края восточной 450 м. На территории могильника зафиксировано около 18 цепочек и групп курганов. В их составе может фиксироваться от 2 до 14 насыпей. Цепочки идут по конусу выноса слабовыраженной дугой, следуя рельефу западного склона хребта Кайракколь, кроме восточной, которая вытянута вдоль северного склона по оси запад – восток. Некоторые микроцепочки идут параллельно друг другу в нескольких метрах.

От края террасы конуса выноса до северо-восточной окраины поселка Таусамалы располагается северная группа курганов. В ее составе на начало исследований фиксировалось порядка 7 объектов. Группа сильно разрушена различными мероприятиями по мелиорации, строительством дороги и другой деятельностью. В составе этой группы в 2019 году исследован курган №1, в 2021 году курган №2 с погребениями, находящими аналогии в пазырыкской археологической культуре. Для выяснения состава группы и понимания планиграфического положения погребений данного типа в составе могильника, предприняты исследования самого северного кургана №4.

Результаты.

В плане насыпь кургана №4 округлой формы диаметром 6,5 м. Насыпь сложена из окатанного валуна диаметром до 0,3 м, гальки и незначительного включения разрозненных сланцевых плит размерами не более 0,3×0,2×0,05 м. В профиле насыпь уплощенно-полусферической формы высотой 0,25 м. На расстоянии от 1,0 до 2,5 м от основания насыпи кургана, с западной и восточной сторон, прослежены разрозненные окатанные валуны. Четкой структуры в расположении камней не наблюдается, однако, можно предположить, что вдоль основания насыпи была выложена кольцевая выкладка.

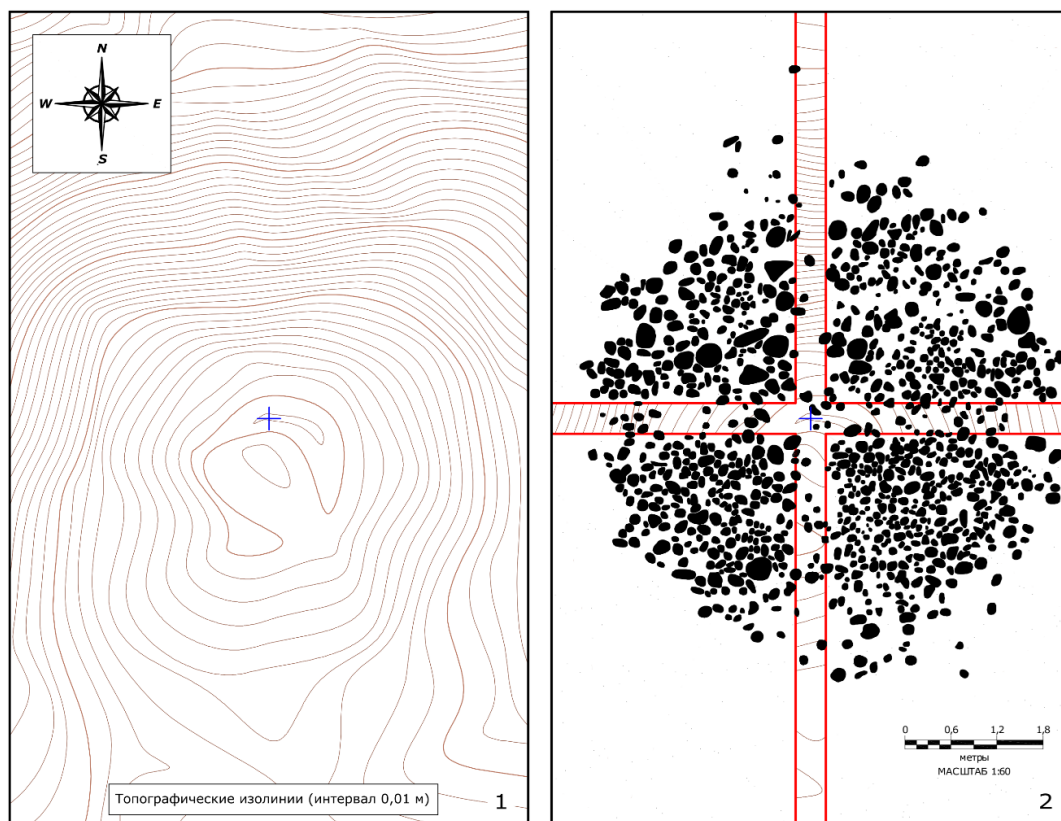

Рис. 3. Курган №4 могильника Таусамалы: 1. Топография кургана; 2. План насыпи (автор Фофонов К.)

Общая территория исследования составила 314 м². В центральной части раскопа над насыпью кургана были оставлены две перпендикулярные бровки шириной по 0,4 м, ориентированные по стороны света. Длина каждой бровки составила 12,0 м.

По результатам исследования надмогильной конструкции, удалось уточнить ряд конструктивных элементов. Насыпь кургана сооружена из окатанных валунов и галечника, основную массу которых составляют местные нижележащие материковые слои. По основанию и на вершине насыпи кургана выявлена концентрация крупных валунов более темного цвета, плотная гладкая корка которых позволяет предположить о их более позднем формировании в водной среде. Данное обстоятельство указывает на речное происхождение этих валунов и, соответственно, их целенаправленную транспортировку с реки Аксу для строительства насыпи кургана.

В центральной части профиля на уровне прослойки погребенной поверхности прослежен контур погребальной конструкции, прорезающий материковый грунт. Заполнение погребальной конструкции представлено белесой лессовой супесью с включением окатанных валунов. Длина линзы погребальной конструкции в профиле составляла 4 м, с небольшим смещением в западную сторону относительно центра профиля. Максимальная высота каменной надмогильной конструкции в центральной части профиля не превышает 0,3 м.

На глубине от 0,3 до 0,6 м от уровня погребенной поверхности в северной и южной части могильной ямы расчищены два отдельных участка с многослойным перекрытием из сланцевых плит. Под которыми располагались два каменных ящика. В центральной части могильной ямы выявлены кости лошади плохой сохранности.

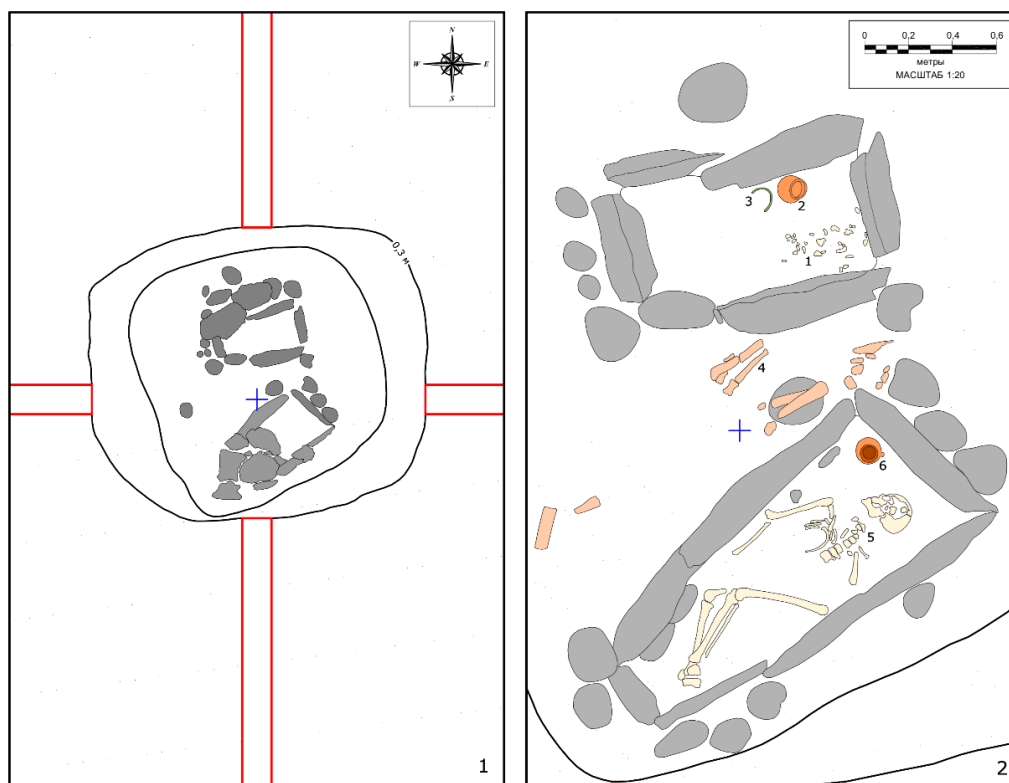

Рис. 4. Курган №4 могильника Таусамалы: 1. План могильной ямы с двумя каменными ящиками и остатками перекрытия; 2. Погребения в каменных ящиках: 1. Фрагменты костей человека в северном ящике; 2. Керамический сосуд; 3. Гривна из цветного металла; 4. Кости лошади; 5. Скелет человека в южном ящике; 6. Керамический сосуд (автор Фофонов К.)

В процессе разбора надмогильных перекрытий, удалось проследить их структуру и способ укладки. Изначально горизонтальные плиты укладывались по периметру каменного ящика с небольшим свесом во внутреннюю часть. Подобным образом внутреннее пространство каменного ящика значительно сужалось, последующий ряд уложенных плит поперечно длине ящика имел большую площадь опоры, что предотвращало их от разлома. Третий верхний ряд горизонтально уложенных плит укладывался в более свободном порядке, – его функциональное назначение закрыть все оставшиеся щели. После полной расчистки погребальной конструкции выявлено, что с восточной и западной стороны могильной ямы идут материковые ступеньки. Восточная сторона по ширине сплошная. Южная половина западной стороны срезана при сооружении южного каменного ящика и сопроводительного погребения лошади.

Максимальная глубина центральной части ямы погребальной конструкции также колеблется в зависимости от участка. Если в южной и центральной частях ямы, в районе южного каменного ящика и погребения лошади, глубина достигает 1,25 м от уровня погребенной поверхности, то в северной части ямы, в районе северного каменного ящика, глубина достигает 1,30 м.

Размеры южного каменного ящика в плане составили 1,75×0,95 м по внешним границам. Ящик ориентирован длинной осью по линии юго-запад – северо-восток. Имеет трапециевидную форму с плавным сужением в юго-западную сторону до 0,4 м ширины по внешним границам. На расстоянии 0,35 м севернее от северо-восточного угла южного ящика и в 0,6 м южнее от северной стены ямы погребального комплекса расчищен северный каменный ящик. В плане ящик прямоугольной формы размерами 1,35×0,9 м по внешним

границам. Ориентирован длиной осью по линии запад-юго-запад – восток-юго-восток. Сооружен из вертикально установленных сланцевых плит и одного окатанного валуна, установленного в качестве элемента ограды юго-западной части длиной стены.

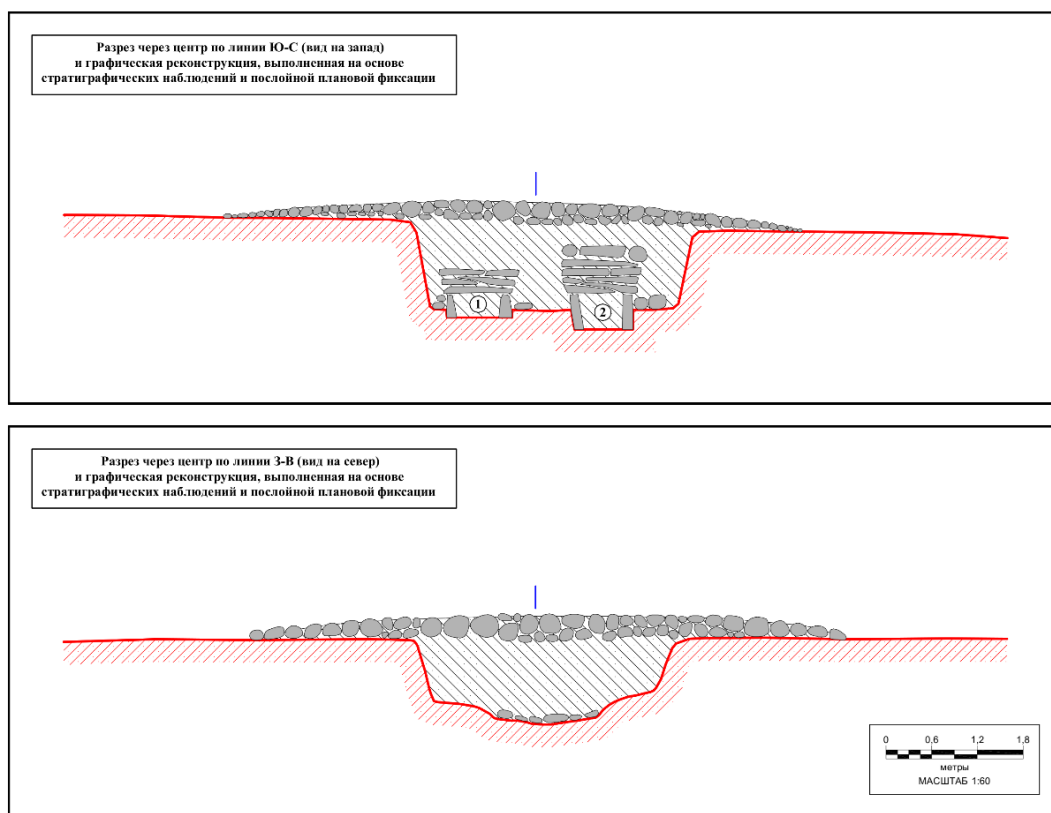

Рис. 5. Курган №4 могильника Таусамалы. Стратиграфия и графическая реконструкция (автор Фофонов К.)

На материковом дне южного ящика на глубине 1,25 м от уровня погребенной поверхности расчищены костные останки погребенного. Погребенный был уложен в слабо скорченном положении на правом боку. Сохранность костей плохая, однако можно отметить, что руки были уложены перед погребенным вдоль тела, ноги согнуты в коленях под тупым углом и уложены одна на другую. Отсутствуют нижние позвонки и практически полностью тазобедренные кости. Голова погребенного ориентирована на северо-восток, лицо повернуто на северо-запад. Перед лицом на расстоянии 0,12 м в северо-восточном углу каменного ящика установлен керамический плоскодонный сосуд вазовидной формы с обломанной вертикальной кольцевой ручкой.

В юго-восточном углу северного ящика расчищено скопление мелко фрагментированных костей погребенного. В плане скопление сконцентрировано в юго-восточном углу каменного ящика. Форма скопления овальной формы размерами 0,3×0,45 м, вытянуто по длинной оси ящика. Толщина скопления не более 0,05 см. Определены фрагменты фаланг, черепа, зубов и позвонков. У северной стенки ящика на глубине 1,3 м выявлен керамический сосуд, и гривна из цветного металла.

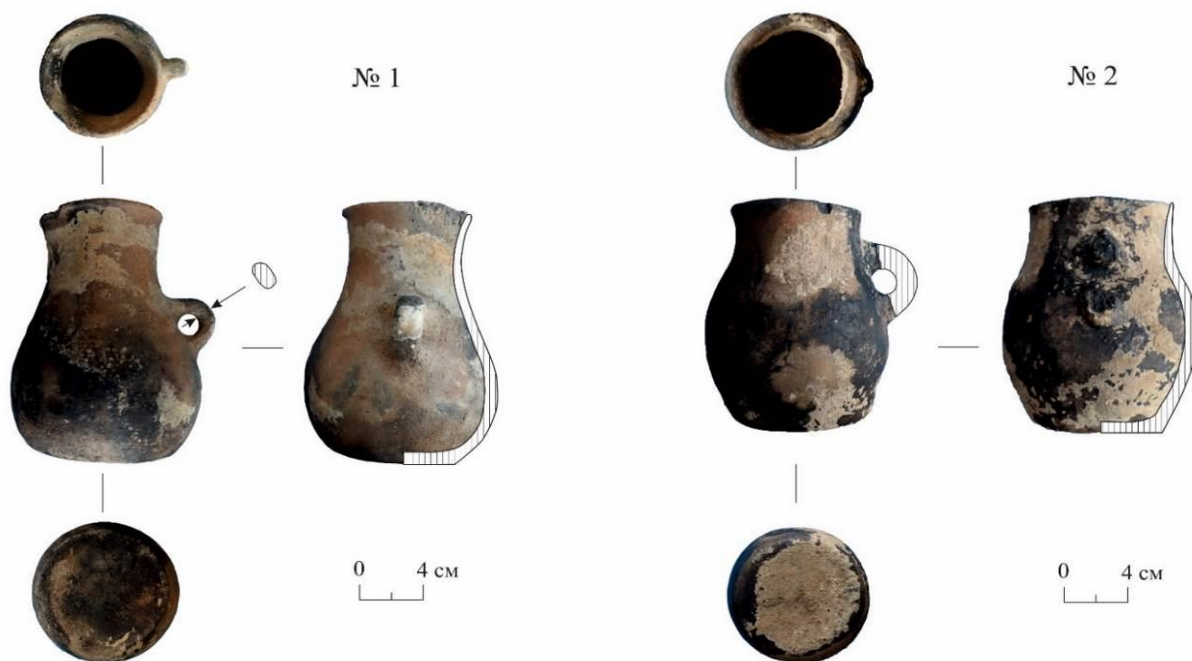

Рис. 6. Курган №4 могильника Таусамалы: 1. Керамический сосуд из южного ящика;
2. Керамический сосуд из северного ящика

Сосуд из южного ящика ручной лепки с частичным нагаром как с внутренней, так и с наружной стороны. Высота 14,5 см. Толщина стенки в пределах 0,7 см. Внешний диаметр венчика в пределах 9,4 см. Минимальный диаметр шейки на высоте 12 см от дна сосуда составляет 8,9 см. Максимальный диаметр тулова на высоте 5 см от дна сосуда составляет 12,0 см. Диаметр дна 9,4 см. Венчик в разрезе закруглен и отогнут наружу. Ручка расположена в верхней половине сосуда от минимального сужения шейки до середины тулова. Налепы от вертикальной обломанной ручки диаметром в пределах 1,5 см на расстоянии 1,5 см.

Сосуд из северного ящика вазовидной формы с вертикальной кольцевой ручке на тулове. Сосуд ручной лепки с примесью талька. Высота 16 см. Толщина стенки от 0,3 см на венчике, до 0,7 см на донце сосуда. Внешний диаметр венчика в пределах 8 см. Диаметр шейки на высоте 13 см от дна сосуда составляет 6,8 см. Максимальный диаметр тулова на высоте 4 см от дна сосуда составляет 12,3 см. Дно сосуда прямое диаметром 9,5 см. Венчик в разрезе закруглен и отогнут наружу. Ручка расположена посреди высоты сосуда на верхней части тулова. Внешний диаметр кольцевой ручки 4,2 см. В разрезе линия ручки прямоугольной формы с заovalенными углами толщиной 1,5×1,2 см. Диаметр внутреннего отверстия порядка 1,4 см.

Рис. 7. Курган №4 могильника Таусамалы. Гривна

Западнее керамического сосуда из северного ящика расчищен фрагмент бронзовой проволоочной гривны. Внешний диаметр гривны 12,1×11 см. Максимальная толщина проволоки до 0,5 см. Край фрагмента плавно заострен. Второй идентичный фрагмент проволоочной гривны был выявлен в процессе разбора скопления костей. Общий нахлест концов гривны друг на друга составил порядка 10 см и составил $\frac{1}{4}$ окружности. Также, в процессе разбора скопления костей была выявлена плохо сохранившаяся пастовая бусина диаметром в пределах 0,3 см.

С внешней северо-западной продольной стены южного каменного ящика на глубине от 0,6 до 1,3 м от уровня погребенной поверхности расчищены фрагменты костей лошади, уложенные в анатомическом порядке. Лошадь была уложена вдоль каменного ящика и ориентирована головой на северо-восток. Определены кости черепа в северо-восточной стороне, кости передних конечностей в центральной части и кости задних конечностей в юго-западной части. Голова лошади была уложена на нижнюю челюсть мордой вниз. Конечности согнуты в суставах. Учитывая расположение и набор костей лошади, можно предположить, что она была уложена в комплектации головы и конечностей со шкурой. Обращая внимание на внешний контур и идентичную глубину материкового грунта, можно с определенной степенью уверенностью утверждать, что погребение лошади относилось к южному каменному ящику. Разница в уровне материковой поверхности каменных ящиков, различная ориентировка и края «могильных ям» каменных ящиков в пределах общей ямы погребального комплекса, а также наличие переотложенных фрагментов костей конечности лошади в перекрытии северного каменного ящика, позволяет утверждать, что первоначально в пределах кургана было сооружено погребение южного каменного ящика с сопроводительным погребением лошади. Северный каменный ящик является впускным погребением (перезахоронением?), совершенным в непродолжительном промежутке времени после первого южного погребения.

Обсуждение.

Исследованный в 2023 году курган №4 входил в состав северной группы памятников могильника Таусамалы. В 2019 году здесь был исследован курган №1, который содержал погребение двух индивидуумов в каменном ящике, в сопровождении трех лошадей. В 2021 году курган №2, в котором выявлено погребение человека в сильноискороченном положении головой в восточный сектор. Северная группа занимала площадь 180 × 480 м, от арыка на юге до восточной окраины поселка Таусамалы на севере, занимая нижнюю часть конуса выноса реки. Курганы №№1 и 4 находились в 80 м друг от друга. Курган №2 в 380 м к югу от кургана №1. Насыпи данной группы сильно разрушены, территория повреждена распашкой, при строительстве автодороги и прокладывании системы арыков. Визуально фиксируется всего порядка десяти курганов, включая уже исследованные.

Археологические раскопки 2023 года предоставили новые данные относительно погребального обряда и материальной культуры таусамалинских кочевников. Погребальная конструкция относится к тому же типу, что и в кургане №1. Это широкая колодцеобразная яма, в которую помещались относительно широкие каменные ящики. Они отличаются от ящиков центральной группы размерами и ориентировкой. В центральной это узкие конструкции, ориентированные по линии северо-запад – юго-восток, в которых тело погребенного практически касалось стенок ящика. В курганах №№1 и 4 зафиксировано по два ящика, в первом случае ящики поставлены один другой, образуя ярусную конструкцию. Во втором случае они устроены отдельно, возможно с небольшим временным интервалом.

Погребения в каменных ящиках на могильнике Таусамалы зафиксированы в курганах №№1, 33, 34, 45, 95. Они отличаются от ящиков в курганах №№1, 4 и относятся к иному типу, который изредка встречается на территории Жетысу. Это достаточно узкие конструкции, чаще всего ориентированные по оси северо-запад – юго-восток. По материалу изготовления выделяется две группы – деревянные и каменные. Конструкции деревянных единообразны. Каменные ящики представлены несколькими типами конструкций – простых форм и с дополнительными боковыми отсеками [1, С. 83-84, Рис. 2.13 – 14; 2, С. 88-89, 159, 203; Рис. 9, 71; 3, С. 527-536, Рис. 6] (Табл. 1).

Табл. 1. Погребения в ящиках на территории Жетысу

№	Наименование памятника	Курган / погребение	Положение погребенных	Ориентация погребенного
Каменные ящики				
1	Кадырбай III	14	на спине	запад
2	Кадырбай III	20	на спине	запад
3	Кадырбай III	21	на спине	северо-северо-запад
4	Кара-Арша	7/1	на спине	запад
5	Кара-Арша	7/2	на спине	запад
6	Кзыл-сай	2	на спине	юго-запад
7	Кзыл-Эспе	89	на спине	запад
8	Чиликский табакосовхоз	42	на спине	запад-юго-запад
9	Шормак I	17	на спине	юго-запад
10	Шошкала	127	на спине	запад-юго-запад
11	Каргалы	—	—	северо-восток
12	Таусамалы	1/1-2	на боку	северо-восток
13	Таусамалы	4/1	на боку	северо-восток
14	Таусамалы	4/2	—	—
15	Таусамалы	33	на спине	северо-северо-запад
16	Таусамалы	34	на спине	северо-северо-запад
17	Таусамалы	45	на спине	северо-запад
18	Таусамалы	95	на спине	северо-запад
Деревянные ящики				
19	Сарытогай	20	на спине	северо-запад
20	Сарытогай	62	на спине	северо-запад
21	Сарытогай	85	на спине	—
22	Шормак I	18	на спине	юго-запад
23	Шормак I	26	на спине	—

Хронология и культурная интерпретация основной группы погребений данного типа хорошо укладывается в рамки второй половины I тыс. до н.э. – первых веков I тыс. н.э. Одним из признаков, выделенных Е.И. Агеевой, позволяющих хронологически дифференцировать погребения в ящиках выступает его глубина относительно уровня древней поверхности. Ранние IV–III вв. до н.э. на значительной глубине, поздние от II в. н.э. до V в. н.э. расположены в неглубоких могильных ямах. Курганы №21 могильника Кадырбай III и №89 могильника Кзыл-Эспе датированы IV – III вв. до н.э. и III – II вв. до н.э. Курганы №14 и 20 могильника Кадырбай III, №17 могильника Шормак I и №2 могильника Кзыл-сай датированы II в. до н.э. – II в. н.э. Курган №42 могильника около Чиликского табакосовхоза датирован II–IV вв. [1, С. 83-84, Рис. 2.13-14; 4, С. 21-40; 2, С. 88-89, 159, 203; Рис. 9, 71]. Не выразительный погребальный инвентарь демонстрирует восточные культурные параллели. В кургане №21 могильника Кадырбай III у берцовой кости располагалось плоское бронзовое зеркало с длинной рукояткой, заканчивающейся округлой петлей [5, С.84]. Прототипом данных зеркал является большая категория пазырыкских зеркал с небольшой ручкой с отверстием [6, С. 14; Рис. 2. 1, 3, 4, 9, 10]. В позднепазырыкское время у зеркал данного типа ручка удлиняется, как это видно на деревянных имитациях зеркал из курганов №7 и 11 могильника Уландрык I [7, С. 217, 225; Табл. XVI. 11, XXIV. 5]. В деревянных ящиках курганов №62, 85 могильника Сарытогай было найдено два кувшинообразных сосуда. Подобные формы широко распространены по всему ареалу пазырыкской культуры и продолжали активно использоваться в позднепазырыкское время, например, кувшины из курганов №6, 13

могильника Уландрык I и кургана №1 могильника Ташанта II [7, С. 215, 231, 289; Табл. XIV.1; XXX.1; LXXXVIII.3; 8, С. 189, 193; Рис. 8. 5; 12. 9]. Два ящика с отсеками из могильника Кара-Арша находят аналогии в тяньшаньском варианте сакской культуры в территориально ограниченном районе (южное побережье Иссык-Куля и прилегающая к нему Кочкорская долина) [3, С. 527-536, Рис. 6; 9, С. 71-78].

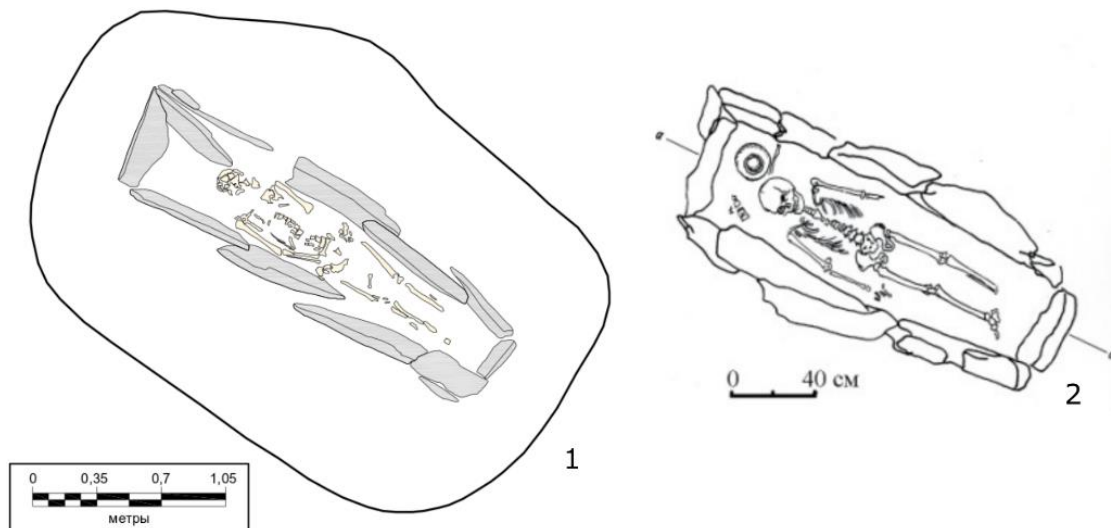

Рис. 9. Погребения в каменных ящиках: 1. Курган №33 могильника Таусамалы;
2. Могильник Пчела (no: Abzalbekov, Zhumatayev 2018)

Исходный ареал данной традиции, по мнению Е.И. Агеевой, находился в Восточном Казахстане [4, С. 21-40]. Подобный тип погребений встречается в ареале кула-жоргинской культуры и зафиксирован в могильнике Пчела [10, Рр. 90-95].

К другому типу относятся погребения в ящиках в курганах №№1 и 4 могильника Таусамалы. Это погребения в ящиках, в сопровождении лошадей и с ориентацией погребенных на северо-восток.

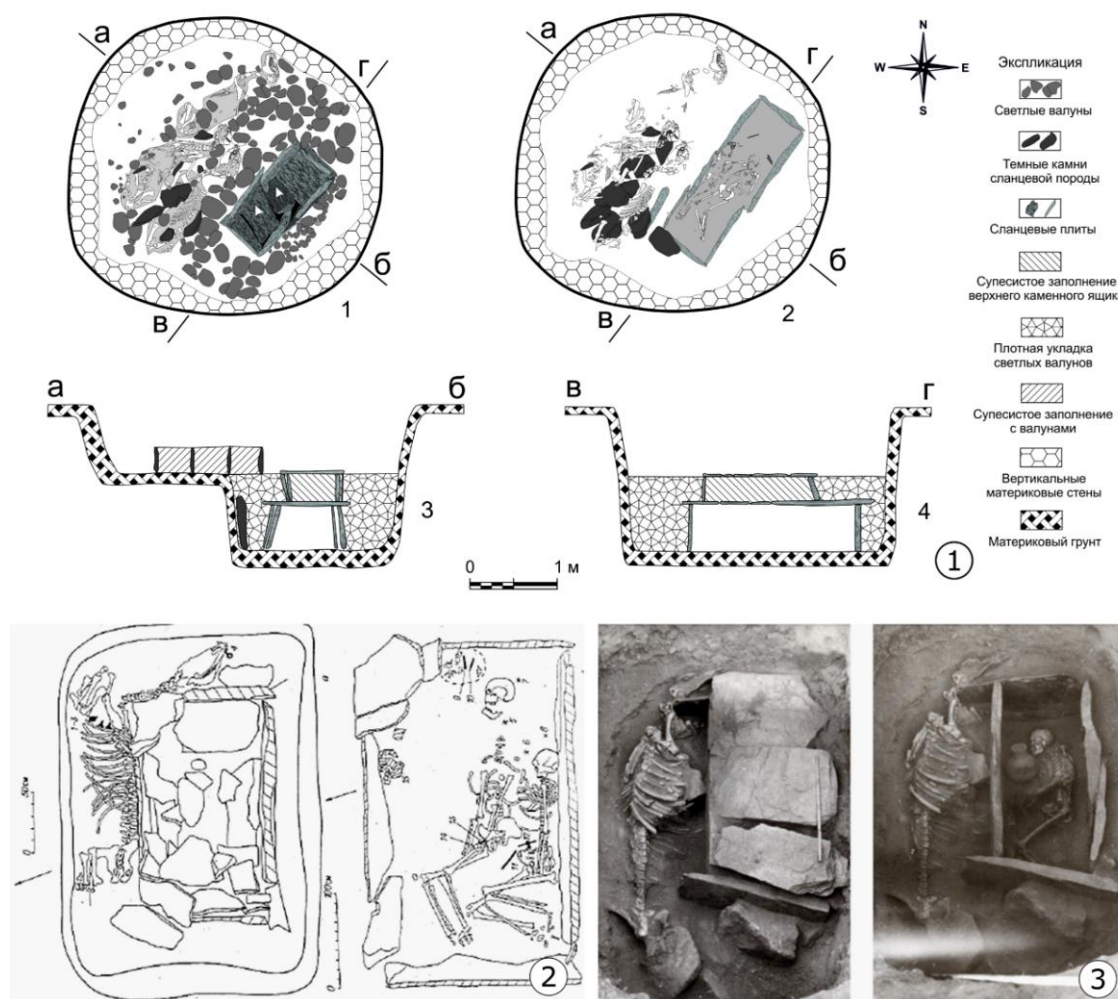

Рис. 8. Аналогии погребальному обряду: 1. Курган №1 могильника Таусамалы; 2. Курган №23 могильника Барбугазы I (по: Кубарев, 1987); 3. Могильник Кула-жорга (по: Abzalbekov, Zhumatayev 2018)

Возможно, что на территории Жетысу к данному типу можно отнести памятники исследованные А.Н. Бернштамом в ущелье Каргалы. Особенностью памятников, стали обнаруженные на глубине 3-3,5 м от вершин насыпей каменные ящики с ориентировкой костяков на северо-восток. В одном из погребений около правой руки обнаружен бронзовый нож листовидной формы длиной 10 см, у головы небольшой глиняный горшочек без орнамента с двумя дырочками для подвешивания, в ногах шило [11, С. 24-25]. Первоначально отнесены А.Н. Бернштамом к переходному от эпохи бронзы к раннему железному веку периоду, а позднее в работе К.А. Акишева и Г.А. Кушаева на основании находки сако-усуньского сосуда датировка поднята до VI–IV вв. до н.э. [2, С. 88-89].

Более близкие аналогии известны в памятниках пазырыкской и кула-жоргинской культур Восточного Казахстана и Алтая. На могильнике Барбугазы I из 17 исследованных курганов в 12 зафиксированы каменные ящики. В некоторых погребения в ящиках сопровождалось захоронением лошади. Погребения в каменных ящиках обнаружены и на других могильниках пазырыкской культуры – Берель (курган №23), Джолин (погребение 8), Кызыл-Джар VIII (курган №2), Талдур I (курган №4), Юстыд I (курган №16), XII (курган №17). В рамках археологии раннего железного века Алтая их часто выделяют в кара-кобинский тип в составе пазырыкской культуры или отдельную культуру, население которой жило смешанно с пазырыкцами [12, С. 20, 95; 13, С. 32, 133, Табл. XV, XLI, LXX, Рис. 7; 14, С. 16, 114-117, 130-

131, Табл. VI, VIII, XXVI, XXVIII, XXV, XXVIII-XXX]. Идентичные памятники исследованы в составе в кула-жоргинской культуры Восточного Казахстана в могильнике, давшем имя данной культуре [10, Рр. 90-95].

В кургане №4 могильника Таусамалы под одной насыпью обнаружено два каменных ящика, стратиграфические наблюдения позволяют говорить, что основным было погребение в южном ящике, которое сопровождалось захоронением лошади. Вскоре в могильную яму впущен второй ящик с остатками человеческого скелета, которые были сложены у южной стенки ближе к юго-восточному углу. Два каменных ящика под одной насыпью зафиксировано при исследовании кургана №41 кула-жоргинского могильника Джартас. В погребении №1 расчищено женское погребение в каменном ящике на правом боку, с подогнутыми ногами, головой на ВСВ. В могиле обнаружены остатки жертвенной пищи, в виде костей барана, высокий кувшиновидный лепной сосуд. Второе погребение располагалось в 2 м к северу от основной могилы. В могиле находился каменный ящик, образованный тремя сланцевыми и одной гранитной плитой. Ящик в плане трапециевидный, ориентирован сторонами по линии север – юг. В ящике погребен младенец. Скелет располагался вдоль южной стенки [15, С. 96-100, Рис. 51]. В отношении погребения северного ящика кургана №4 сказать что-то определенное в отношении возраста до анализа невозможно. Очевидно, что северный ящик был впущен в уже готовую могильную яму с южным ящиком в сопровождении лошади. Может быть, наблюдается перезахоронение или данные останки длительное время находились на открытом месте.

В обоих ящиках могильной ямы кургана №4 могильника Таусамалы обнаружено по одному плоскодонному кубку с боковой ручкой. На территории Жетысу подобные изделия встречаются в погребениях I в. до н.э. – I в. н.э. Похожего типа сосуд обнаружен при исследовании кургана №20 могильника Кызылауз II [2, С. 194, Таблица VIII.5]. Близкие формы демонстрирует группа кувшинов саков Притяньшанья с удлиненными пропорциями и расширяющимся горлышком. Они отмечены в курганах №№11 и 37 могильника Калкан I, курганах №№62 и 85 могильника Сарытогай, в кургане 2 могильника Джергес в Прииссыккулье. Данная группа сосудов морфологически близка многочисленными сосудами из Горного и Лесостепного Алтая V–III вв. до н.э. [16, С. 869-885]. Близких форм кувшиновидные сосуды известны в кула-жоргинских погребениях: курганы №№11, 41, 50, 51 могильника Джартас; курган №8 могильника Акчий II; курган №5 могильника Карашат III [15, С. 96-100].

Выявленная в северном ящике цельнолитая проволоочная гривна из цветного металла находит аналогии в памятниках Алтая и Тувы. Таусамальскую гривну можно отнести к 1 отделу – цельнолитых, 2 типу – бронзовых с заходящими друг за друга концами. Подобные известны по материалам исследования кургана №26 могильника Барбургазы I и кургана №4 могильника Бике I. Гривна из Барбургазы I изготовлена из свернутой в кольцо бронзовой проволоки диаметром 4 мм, диаметр кольца 19 см, с деревянными наконечниками в виде голов волков. Обернута листовым золотом. Курган датирован V в. до н.э. Диаметр изделия из Бике I – 15 см. Курган датирован серединой VI–V вв. до н.э. В целом на территории Горного Алтая металлические гривны датированы периодом с середины VI/V по IV вв. до н.э. Близкие типы изделий известны в синхронных памятниках Тувы – могильники Джужерлиг-Ховзу, Аймырлыг и Кызыл-Джар-1 [17, С.89-94].

Аналогии погребальному обряду и сопроводительному инвентарю позволяют датировать погребение в кургане №4 могильника Таусамалы в пределах IV в. до н.э. Эту дату подтверждает радиоуглеродный анализ. В 2023 г. в рамках проекта AP14869290, тема «Исследование археологического комплекса гунно-сарматской эпохи Таусамалы в Восточном Жетысу» для погребения в кургане №4 в лаборатории 14CHRONO Королевского Университета (Белфаст, Северная Ирландия, Великобритания) была получена дата IV в. до н.э. (Рис. 9).

Sergazy Sakenov
25 Beibitshilik street
Astana 010000
Kazakhstan

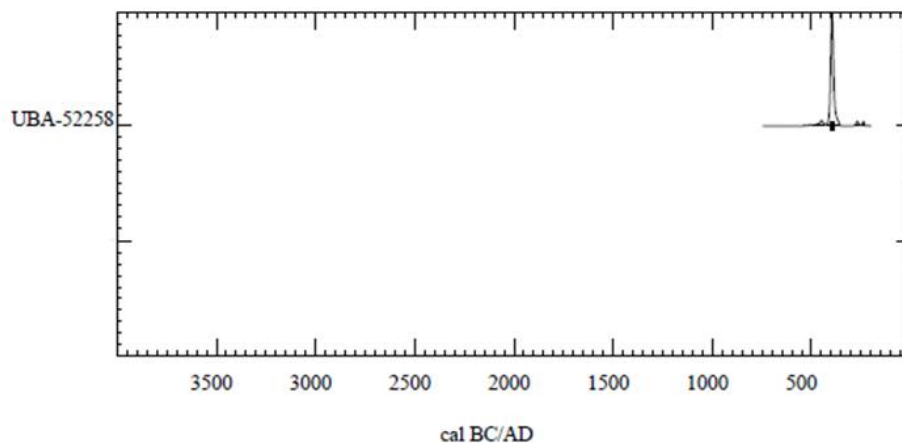
¹⁴CHRONO Centre
Queens University Belfast
42 Fitzwilliam Street
Belfast BT9 6AX
Northern Ireland

Radiocarbon Date Certificate

Laboratory Identification: UBA-52258
Date of Measurement: 2023-11-20
Site: N6. Tausamal k. 4 stone box 1 (2023)
Sample ID: N6. Tausamal k. 4 stone box 1 (2023)
Material Dated: bone, antler or tooth root
Pretreatment: Collagen
mg Graphite: 1.000

Conventional ¹⁴C
Age: 2329±29 BP
Fraction
corrected using AMS
 $\delta^{13}\text{C}$

Posterior Probability Distributions

UBA-52258
52258

Radiocarbon Age BP 2329 +/- 29

Calibration data set: intcal20.14c

% area enclosed cal AD age ranges

68.3 (1 sigma) cal BC 407- 386

95.4 (2 sigma) cal BC 476- 434

423- 358

277- 259

245- 233

Median Probability: -397

Reimer et al. 2020
relative area under
probability distribution

1.000

0.056

0.904

0.024

0.016

Рис. 9. Данные радиоуглеродного анализа

Кроме этого, в 2023 году в результате разведывательных работ по проекту AP14869290 были обнаружены новые группы наскальных изображений, которые могут быть датированы этим периодом. Петроглифы встречаются среди скоплений на плато Суук, на южных склонах гор Кайракколь и отдельными локальными группами на северных склонах в устьях ущелий. В репертуар выявленных петроглифов входят многочисленные изображения горных козлов и архаров, оленей, лошадей, редко антропоморфные персонажи и сцены охоты.

Рис. 10. Изображения раннего железного века на северном склоне гор Кайракколь

Среди прочих петроглифов внимание привлекает сцена с тремя фигурами, зафиксированная в девяти километрах к востоку от могильника на конно-кочевом маршруте ведущем от реки Аксу к ущелью Сайжол, традиционному пути местных скотоводов, перегоняющих скот на весенние и летние пастбища в горах Кайракколь. Два изображения представляют собой орнаментированных хищников. Верхний рисунок сохранился полностью, от нижнего осталась только задняя часть. Ниже животных, под задней лапой верхнего зверя выбита небольшая антропоморфная фигурка с расставленными в стороны руками и отростком на голове (коса?). Контуры сохранившегося зверя выбиты более широкими линиями,

внутренние элементы узкими. Животное разделено в области шеи небольшой линией на две части – голову и тело. На голове имеются два узких и острых уха, пасть раскрыта, показан широкий язык. Глаза изображены двумя точками. На щеке дуговидный элемент. Внутренняя часть тела заполнена двумя спиралевидными завитками, между которыми по центру туловища имеется фигурка козла. Хвост зверя длинный и толстый слегка приподнят. Ноги выполнены по-разному, задняя узкая и длинная с раздвоением на конце лапы, передняя в виде двух коротких линий. Второй зверь выполнен в той же манере, однако хвост показан свисающим вниз. Изображения можно датировать второй половиной – концом I тыс. до н.э. Близкого типа петроглифы характерны для тагарской культуры Минусинской котловины [18, С. 39-49]. Это дополнительно свидетельствует о восточных культурных контактах населения Восточного Жетысу в позднесакский период.

Заключение.

Исследованное в 2023 году погребение входит в одну группу с погребениями кургана №1. Их объединяет колодцеобразная форма могильных ям, наличие каменных ящиков, положение погребенных на боку, ориентация на северо-восток, сопроводительные захоронения лошадей. Вероятно, к варианту этого типа можно отнести погребение в кургане №2, совершенное в широкой могильной яме, в скорченном виде на правом боку головой на северо-восток. Памятники расположены в северной части могильника и демонстрируют устойчивые восточные признаки в обряде и сопровождающем инвентаре.

Ближайшими аналогиями обладает группа памятников исследованная Г.А. Кушаевым в районе озера Алаколь. В список входят курганы №№6, 44, 48, 49, 52 могильника Ала-коль IV, курган №51 могильника Ала-коль I, курган №2 могильника Укули. Они содержали одиночные или коллективные погребения в каменных ящиках, срубках, ориентировкой на восток и северо-восток, с сопроводительными захоронениями коней [19, С. 74-92, 101-103]. Памятники отличаются от сакских и свидетельствуют о проникновении в регион кочевников с синкретическим обликом культуры, сочетающей кула-жоргинские, пазырыкские и, вероятно, саглыньские черты.

В северном ящике кургана №4 могильника Таусамалы зафиксирован специфический тип погребального обряда, который может продолжить этот список. Похожие манипуляции с костями погребенного зафиксированы в двух курганах кулажоргинского могильника Славянка. Кости человека были разложены кучками, уже после того, как истлели мягкие ткани. В одном из курганов преднамеренно разложены кости двух умерших. Не исключено, что это связано с влиянием погребальных обрядов тагарской культуры на ее саргашенском этапе [20, С.140-148].

Материалы исследования 2023 года подтверждают ранее высказанную гипотезу о миграции восточноказахстанских кочевников в позднесакское время на территорию Восточного Жетысу. Общая историческая картина событий сегодня представляется в виде последовательного и высоко динамического процесса. В IV в. до н.э., возможно уже в конце V в. до н.э. пазырыкские племена начинают широкую экспансию за пределы своего исходного ареала в Горном Алтае. Территории от Иртыша и Зайсанской впадины до Балхаша оказываются под «вуалью» пазырыкской культуры и не исключено, что под контролем пазырыкско-берельской элиты [12, С. 191]. В Восточном Казахстане родственные сакам Притяньшанья племена буконьского культурного типа попадают в зону влияния пазырыкцев, при этом на их территорию происходит переселение носителей кара-кобинской и пазырыкской культур, что в свою очередь приводит к формированию синкретической кула-жоргинской культуры [12, С. 172; 21, С. 250-257]. В сложении последней могли принимать участие и кочевники саглынской археологической культуры, которые мигрировали из бассейна Верхнего Енисея в район реки Иртыш, ниже озера Зайсан [15, С. 95-104; 22, С. 99-110]. Одновременно с этим, в IV в. до н.э. из ареала формирующейся культуры осуществляется миграция части кочевников в Восточное Жетысу. Судя по орографии и гидрологии региона, маршрут пролегал от Иртыша через северо-западные отроги хребта Западный Тарбагатай и

Балхаш-Алакольскую впадину. Далее кочевники двигались вдоль северного подножья хребтов Шибынды, Кеттыбай, Маркатау и Кайракколь вплоть до реки Аксу, где был оставлен могильник Таусамалы. Данная группа мигрантов плотно освоила регион, из которого уже вступала в дальнейшие контакты с кочевниками позднесакского времени, что не противоречит высказанному мнению Е.И. Агеевой о восточноказахстанских чертах в погребальном обряде ряда памятников Жетысу [4, С. 21-40].

Материалы археологических работ, проведенных на могильнике Таусамалы с 2021 по 2023 гг., позволяют откорректировать ранее высказанные предположения относительно культурной принадлежности погребений раннего железного века. В первых публикациях парное погребение из кургана №1 отнесено к пазырыкскому типу, а могильник сопоставлен с позднепазырыкскими памятниками Алтая. Соглашаясь с критикой С. Иванова (2022), и учитывая новые данные, исследованные погребения стоит отнести к кула-жоргинской культуре. Это объясняет, как пазырыкские черты, так и восточно-казахстанские и шире центральноазиатские черты в погребальном обряде и устройстве курганов могильника. Можно уверенно говорить, что могильник Таусамалы оставлен крупным коллективом, который обитал в регионе продолжительный период. Судя по его положению в Восточном Жетысу, именно кочевники, занявшие выход реки Аксу из Капал-Арасанской котловины, являлись проводниками восточных новаций в культуре сакского населения Жетысу в IV – III вв. до н.э.

Список литературы:

1. Агеева Е.И. Курганные могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области // *Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии*. – 1959. – Вып. 3(11). – С. 80-85.
2. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – *Алма-Ата: Наука*, 1963. – 320 с.
3. Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С., Китов Е.П., Китова А.О. Могильник раннего железного века Кара-Арша // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. – Т.20. – №3(2). – 2018. – С. 527-536.
4. Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // *Труды института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 12: Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана*. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – С. 21-40.
5. Агеева Е.А. Некоторые данные по археологии Семиречья // *КСИМК*. – 1960. – Вып. 80. – С. 65-69.
6. Тишкин А.А. Металлические зеркала как источник по древней и средневековой истории Алтая (по материалам Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета): монография / А.А. Тишкин, Н.Н. Серегин. – Барнаул: Азбука, 2011. – 144 с.
7. Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. – Новосибирск: Наука, 1987. – 302 с.
8. Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф. Скифская эпоха Горного Алтая. Часть III. Погребальные комплексы скифского времени Средней Катун. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. – 292 с.
9. Иванов С. С. К выделению локальных вариантов сакской культуры Притяньшанья // *SCYTHIA et SARMATIA: Сборник статей / Отв. ред. А. А.Малышев*. – Москва: МАКС Пресс, 2019. – С. 71-78.
10. Abzalbekov M.Ya., Zhumatayev R.S. Funeral architecture of archeological monuments of «Kulazhorga» type // *Хабаршы. Тарихсериясы*. – №2 (89). – 2018. – Р. 90-95.
11. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. – Фрунзе: 1941. – 112 с.
12. Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 б.
13. Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск: Наука, 1991. – 190 с.
14. Кубарев В.Д. Курганы Сайлюгема. – Новосибирск: Наука, 1992. – 220 с.
15. Самашев З.С. Памятники кулажургинского типа // *Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС*. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – С. 95-114.

16. Иванов С.С. Этнокультурные взаимосвязи ранних кочевников Притяньшанья и Алтая в скифо-сакскую эпоху // *Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altai* – 2(4.2). – 2016. – С. 869-885.
17. Степанова Н.Ф. Гривны из погребений скифского времени Горного Алтая // *Древности Алтая. Известия лаборатории археологии*. – Вып. 7. – 2001. – С. 89-94.
18. Советова О.С., Аболонкова И.В. Изобразительные традиции наскального искусства в контексте археологического материала Тепсейского микрорайона // *Вестник КемГУ*. – 2013. – №3(55) – Т.4. – С. 67 – 74.
19. Кушаев Г.А. Очерки древней истории Семиречья. Раздел II. Памятники Алакульской впадины и долины реки Лепсы. Алматы-Уральск, 1968. Инв. №108а/1977. Ф. 2. 1068. 67.
20. Боковенко Н.А., Заднепровский Ю.А. Ранние кочевники Восточного Казахстана. В кн. *Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР*. М.: Наука, 1992. – С. 140-148.
21. Иванов С.С. Этнокультурная ситуация на северо-восточной периферии сакской культуры Притяньшанья в IV–III вв. до н.э. // *Уфимский археологический вестник*. Т. 22. – №2. – 2022. – С. 250-257.
22. Семенов Вл.А. Усуни на севере Центральной Азии // *Археология, этнография и антропология Евразии*. – 3(43). – 2010. – С. 99 – 110.

References:

1. Ageeva E.I. Kurgannye mogil'niki rannih kochevnikov severo-vostochnoj chasti Alma-Atinskoj oblasti [Burial mounds of early nomads of the northeastern part of the Alma-Ata region] // *News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. A series of history, archaeology and ethnography*. – 1959. – Issue 3(11). – Pp. 80-85. (in Russian)
2. Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili [The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River valley.] – *Alma-Ata: The science*, 1963. – 320 p. (in Russian)
3. Bekseitov G.T., Tulegenov T.J., Ivanov S.S., Kitov E.P., Kotova A.O. Mogil'nik rannego zheleznogo veka Kara-Arsha [The burial ground of the Early Iron Age Kara-Arsha] // *News of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. – Vol. 20. – №3(2). – 2018. – Pp. 527-536. (in Russian)
4. Ageeva E.I. K voprosu o tipah drevnih pogrebenij Alma-Atinskoj oblasti [On the question of the types of ancient burials of the Alma-Ata region] // *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Vol. 12: New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan. – Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. – Pp. 21-40. (in Russian)
5. Ageeva E.A. Nekotorye dannye po arheologii Semirech'ya [Some data on the archeology of Semirechye] // *KSIMK*. – 1960. – Issue 80. – Pp. 65-69. (in Russian)
6. Tishkin A.A. Metallicheskie zerkala kak istochnik po drevnej i srednevekovoj istorii Altaya (po materialam Muzeya arheologii i etnografii Altaya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta): monografiya [Metal mirrors as a source on the ancient and medieval history of Altai (based on the materials of the Museum of Archaeology and Ethnography of Altai, Altai State University): monograph] / A.A. Tishkin, N.N. Seregin. – Barnaul: Azbuka, 2011. – 144 p. (in Russian)
7. Kubarev V.D. Kurgany Ulandryka. [The Mounds of Ulandryk.] – *Novosibirsk: The science*, 1987. – 302 p. (in Russian)
8. Kiryushin YU.F., Stepanova N.F. Skifskaya epoha Gornogo Altaya. Chast' III. Pogrebal'nye komplekсы skifskogo vremeni Srednej Katuni. [The Scythian epoch of the Altai Mountains. Part III. Burial complexes of the Scythian period of the Middle Katun.] – Barnaul: Publishing House of the Alt. university, 2004. – 292 p. (in Russian)

9. Ivanov S.S. K vydeleniyu lokal'nyh variantov sakskej kul'tury Prityan'shan'ya [On the identification of local variants of the Saka culture of Prityanshan] // SCYTHIA et SARMATIA: Collection of articles / Ed. by A. A. Malyshev. – Moscow: MAKSS Press, 2019. – Pp. 71-78. (in Russian)
10. Abzalbekov M.Ya., Zhumatayev R.S. Funeral architecture of archeological monuments of «Kulazhorga» type // Habarshy. Tarihseriyasy. – №2 (89). – 2018. – P. 90-95. (in English)
11. Bernshtam A.N. Arheologicheskij ocherk Severnoj Kirgizii [An archaeological sketch of Northern Kyrgyzstan] – Frunze: 1941. – 112 p. (in Russian)
12. Samashev Z. Berel. – Almaty: Tajmas, 2011. – 236 p. (in English, Kazakh, Russian)
13. Kubarev V.D. Kurgany Yustyda. [The mounds of Yustyd] – Novosibirsk: The science, 1991. – 190 p. (in Russian)
14. Kubarev V.D. Kurgany Sajlyugema. [The mounds of Saylugem] – Novosibirsk: The science, 1992. – 220 p. (in Russian)
15. Samashev Z.S. Pamyatniki kulazhurginskogo tipa // Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopleniya Shul'binskoj GES. [Monuments of the Kula-Zhurga type // Archaeological sites in the flood zone of the Shulbinskaya HPP] – Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR, 1987. – Pp. 95-114. (in Russian)
16. Ivanov S.S. Etnokul'turnye vzaimosvyazi rannih kochevnikov Prityan'shan'ya i Altaya v skifosakskuyu epohu // Ylken Altaj әlemi – Mir Bol'shogo Altaya [Ethnocultural interrelationships of the early nomads of Prityanshan and Altai in the Scythian-Saka epoch // – World of Great Altai] – 2(4.2). – 2016. – Pp. 869-885. (in Russian)
17. Stepanova N.F. Grivny iz pogrebenij skifskogo vremeni Gornogo Altaya // Drevnosti Altaya. [Hryvnia from the burials of the Scythian time of the Altai Mountains // The antiquities of Altai.] News of the Laboratory of Archaeology. – Issue 7. – 2001. – Pp.89-94. (in Russian)
18. Sovetova O.S., Abolonkova I.V. Izobrazitel'nye tradicii naskal'nogo iskusstva v kontekste arheologicheskogo materiala Tepsejskogo mikrorajona [Fine traditions of rock art in the context of archaeological material from the Tepsey microdistrict] // Vestnik KemGU [Bulletin of Kemerovo State University]. – 2013. – No 3(55) – T.4. - S. 67 – 74. (in Russian)
19. Kushaev G.A. Ocherki drevnej istorii Semirech'ya. Razdel II. Pamyatniki Alakul'skoj vpadiny i doliny reki Lepsy. [Essays on the ancient history of Semirechye. Section II. Monuments of the Alakul depression and the valley of the Lepsy River.] - Almaty-Uralsk, 1968. Inv. No.108a/1977. F. 2. 1068. 67. (in Russian)
20. Bokovenko N.A., Zadneprovskij Yu.A. Rannie kochevniki Vostochnogo Kazakhstana. V kn. Stepnaya poloska Aziatskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya. Arheologiya SSSR [Early nomads of Eastern Kazakhstan. In the book. The steppe strip of the Asian part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time. Archeology of the USSR]. M.: Nauka, 1992. – S.140-148.
21. Ivanov S.S. Etnokul'turnaya situaciya na severo-vostochnoj periferii sakskej kul'tury Prityan'shan'ya v IV–III vv. do n.e. [The ethnocultural situation on the northeastern periphery of the Saka culture of Prityanshan in the IV–III centuries BC] // Ufa Archaeological Bulletin. Vol.22. – №2. – 2022. – Pp. 250-257. (in Russian)
22. Semenov V.I. Usuni na severe Central'noj Azii [Usuni in the North of Central Asia] // Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia. – 3(43). – 2010. – Pp. 99-110. (in Russian)

Касенова А.Д. ¹, Қалыбай М.Ә. ²

¹Т.ғ.к., Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: asema_94@mail.ru

²Педагогика ғылымдарының магистрі, М.Горький атындағы №16 мектеп-лицей,
Қазалы, Қазақстан Республикасы
E-mail: maulenabzhamiuly@mail.ru

ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АҢ СТИЛІ: БІЛІМ БЕРУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Бұл мақала ерте кезеңдегі көшпенділердің аң стилін білім беру үдерісіне енгізудің теориялық және әдістемелік негіздерін талдайды. Зерттеу материалдары ретінде Орталық Азиядағы ерте темір дәуірі ескерткіштерінен табылған зооморфты бейнелер, музейлік жинақтар мен классикалық еңбектер қамтиды. Авторлар заманауи цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіне ықпалын, артықшылықтары мен кемшіліктерін жан-жақты талдай отырып, электрондық оқытудың мүмкіндіктері мен шектеулерін сипаттайды. Білім беру процесін цифрландырудың негізгі аспектілері ретінде оқу материалдарының электронды форматқа көшуі, интерактивті ортаның дамуы, оқыту құралдарының жаңа түрлері және жасанды интеллектті пайдалану мүмкіндіктері атап өтілген. Сонымен қатар, цифрлық білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелер – дәстүрлі білім беруге еліктеу, сапаны бақылаудың әлсіздігі, интерактивтіліктің төмендігі, әлеуметтенудің жеткіліксіздігі және жасырын білім берудің қиындығы сараланады. Мақалада Қазақстанда білім беруді цифрландыру үдерісінің жаһандық білім беру кеңістігіндегі орнын анықтау, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары қарастырылады. Цифрлық трансформация жағдайында білім беру ұйымдарына заманауи талаптарға сай бейімделу қажеттілігі ерекше атап өтіледі. Сондай-ақ виртуалды музейлер, интерактивті карталар, жобалық оқыту сияқты шешімдер арқылы аң стилін оқыту тарихи-мәдени сананы, зерттеушілік және сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретіні көрсетіледі.

Кілт сөздер: тарих, цифрлық технология, аң стилі, зооморфты бейнелер, темір дәуірі, археологиялық қазба жұмыстары.

Қаржыландыру: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылған, жеке тіркеу номері (AP19579221) болып табылатын «Ұлытау өңіріндегі ежелгі және орта ғасырлармен мерзімделетін тас мүсіні бар құрылыстардың салыну дәстүрі» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды

Касенова А.Д. ¹, Қалыбай М.Ә. ^{*2}

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х.Маргулана, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: asema_94@mail.ru

²Магистр педагогических наук, школа-лицей №16 им. М. Горького, Казалинск, Республика Казахстан

E-mail: maulenabzhamiuly@mail.ru

ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы включения звериного стиля ранних кочевников в образовательный процесс. В качестве исследовательских материалов использованы зооморфные изображения из памятников раннего железного века Центральной Азии, музейные коллекции и классические труды. Авторы всесторонне анализируют влияние современных цифровых технологий на систему образования, их преимущества и недостатки, а также описывает возможности и ограничения электронного обучения. Основные аспекты цифровизации образования включают перевод учебных материалов в электронный формат, развитие интерактивной среды, создание новых учебных инструментов и внедрение возможностей искусственного интеллекта. Также рассматриваются актуальные проблемы цифрового обучения: подражание традиционному образованию, слабый контроль качества, низкий уровень интерактивности, недостаточная социализация и сложность передачи неявных знаний. В статье рассматриваются пути повышения конкурентоспособности казахстанского образования в глобальном образовательном пространстве. Особое внимание уделяется необходимости адаптации образовательных учреждений к современным требованиям в условиях цифровой трансформации. Кроме того, подчеркивается, что использование виртуальных музеев, интерактивных карт и проектного обучения при изучении звериного стиля способствует формированию историко-культурного сознания, развитию исследовательских и критических навыков мышления.

Ключевые слова: история, цифровые технологии, звериный стиль, зооморфные изображения, железный век, археологические раскопки.

Финансирование: Статья подготовлена на основе научного проекта на тему «Традиция возведения сооружений с изваяниями в древности и средневековье на территории Улытау», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, с индивидуальным регистрационным номером (AP19579221)

Kassenova A.D. ¹, Kalybay M.A. ^{*2}

¹Candidate of Historical Sciences, Leading researcher A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: asema_94@mail.ru

²Master of Pedagogical Sciences, school-lyceum №16 named after M.Gorky, Kazaly, Republic of Kazakhstan

E-mail: maulenabzhamiuly@mail.ru

ANIMAL STYLE OF THE EARLY NOMADS OF: MODERN ISSUES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

The article examines the theoretical and methodological foundations of integrating the animal style of early nomads into the educational process. Research materials include zoomorphic images from Early Iron Age monuments of Central Asia, museum collections, and classical scholarly works.

The authors thoroughly analyzes the impact of modern digital technologies on the education system, examining their advantages and disadvantages, and outlines the possibilities and limitations of e-learning. Key aspects of the digitalization of education include the conversion of teaching materials into digital formats, the development of interactive environments, the creation of new educational tools, and the application of artificial intelligence. The article also addresses pressing issues of digital education, such as imitation of traditional teaching, weak quality control, low interactivity, insufficient socialization, and the difficulty of transmitting tacit knowledge. It highlights the importance of determining Kazakhstan's place in the global educational space and explores strategies to enhance its competitiveness. The need for educational institutions to adapt to modern demands in the context of digital transformation is particularly emphasized. Furthermore, it emphasizes that the use of virtual museums, interactive maps, and project-based learning in teaching the animal style can foster historical and cultural awareness, as well as develop research and critical thinking skills.

Keywords: history, digital technologies, animal style, zoomorphic images, iron Age, archaeological excavations.

Financing: *The article was prepared based on the scientific project titled "The tradition of erecting structures with statues in antiquity and the Middle Ages on the territory of Ulytau" funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, with the individual registration number (AP19579221).*

Кіріспе. Ерте кезеңдегі көшпенділер өркениеті – дүниежүзілік мәдени мұраның маңызды бөлігі. Бұл өркениеттің ең жарқын көріністерінің бірі – аң стилі, яғни жануарлар бейнелері арқылы жасалған көркемдік мәнер, материалдық және рухани мәдениеттің ерекше феномені. Аң стилі тек сәндік элемент қана емес, көшпенділердің дүниетанымы мен әлеуметтік құрылымын бейнелейтін символдық код ретінде де танылады.

Бүгінде бұл көркемдік стильді білім беру жүйесінде таныту, жастарға жеткізу және оның маңызын ғылыми тұрғыда түсіндіру – маңызды міндеттердің бірі. Алайда, қазіргі білім беру процесінде бұл тақырыпты тиімді әрі заманауи әдістермен оқытуда бірқатар қиындықтар туындап отыр. Әсіресе, цифрлық технологиялар мен электронды оқыту құралдарының белсенді енгізілуі дәстүрлі білім беру тәсілдерін қайта қарауды талап етеді.

Бұл мақалада аң стилі мұрасын білім беру жүйесіне енгізудегі заманауи әдістемелік және технологиялық мәселелер қарастырылады. Автор білім беру процесін цифрландырудың мүмкіндіктерін, сонымен қатар оның шектеулері мен қауіптерін талдай отырып, Қазақстанның мәдени мұрасын оқытудағы жаңа тәсілдерді ұсынуды көздейді.

Орталық Азия сақтары туралы жазылған ғылыми әдебиеттердің легі көп. Сақтар туралы барлық орыс тілді және шетелдік әдебиеттер, көне парсы деректерінің әртүрлі түсіндірмелері негізінде ғана пайда болғанын ғана атап өтеміз. Бұл зерттеулер сақ мәселесін зерттеуде оң рөл атқарғаны сөзсіз, бірақ олардың көпшілігі әртүрлі дәрежеде біржақтылық пен субъективтілікке ие болды.

Көптеген ғасырлар бойы адамның өмір сүруі табиғатпен тікелей байланысты болды, оның ажырамас бөлігі жануарлар әлемі маңызды рөл атқарды, сондықтан әр халықтың өнерінде «аң стилі» элементтерінің қалыптасқан кезең болды. Осы «стиль» скиф-сақ дәуірінде бұрын-соңды болмаған гүлдену мен кемелдікке жетті, бұл кезде Еуразияның дала белдеуінің бүкіл аумағында мал шаруашылығы негізінде күрделі әлеуметтік иерархиясы бар ерте көшпелі қоғамдар құрылды. Сонымен бірге, Орталық Азия аймағы ғалымдардың пікірінше, көшпелі әлемнің ерекше аймағы ретінде ерекшеленеді, өйткені дәл осы жерде скиф-сібір өнерінің бастауларын анықтауға және оның ең жарқын үлгілерін табуға болады, сонымен қатар тек осы аумақта скиф-сібір көркемдік дәстүрі бірнеше ғасырлар бойы үздіксіз өмір сүрген.

Осындай мәдени құбылыстың хронологиялық және территориялық кең ауқымы Еуразия субконтинентінде болып жатқан тарихи-мәдени үдерістер кешенін түсінуге байланысты мәселелерді шешуді қажет етеді. Ежелгі өнердің туындылары эстетикалық және ритуалистік-мифологиялық мазмұндағы идеялар мен идеялар жүйесін қайта құру үшін маңызды

археологиялық дереккөздері ғана емес, сонымен қатар көшпелі қауымдастықтардағы этномәдени және әлеуметтік өзгерістердің өзіндік белгілері ретінде қызмет етеді.

Көне бұйымдар эстетикалық, ғұрыптық және мифологиялық мазмұндағы ойлар мен көзқарастардың жүйесін қайта қалпына келтіру барысында маңызды археологиялық деректердің бірі ғана емес, сондай-ақ, ерте көшпенділер қоғамдастығындағы этномәдени, әлеуметтік өзгерістердің белгілері қызметін де атқарады. Сақ-скиф аң стилінің мыңдаған жылдар бойы өмір сүруі, көркемдік ерекшеліктері, терең мағыналы мазмұндары көптеген жылдар бойы отандық және шетелдік ғалымдардың, зерттеушілердің ғылыми қызығушылықтарын арттыруда. Зерттеуді, ғылыми тұрғыдан нақтылауды қажет ететін мәселелер қатарына Орталық Азия ерте көшпенділердің мәдени дамуының контекстіндегі аң стилінің шығу тегі, қалыптасуы, дамуы, гүлденуі, семантикалық, аймақтық ерекшеліктері тұрғысынан да бірнеше мәселелері бар.

Орталық Азия ерте көшпенділерінің аң стилін педагогика саласында пайдаланудың да маңыздылығы жоғары. Соңғы жылдары өте жылдам қарқынмен дамып келе жатқан цифрлық технологиялар көмегімен материалдарды тарату, түсіндіру ғылым үшін әрқашан өзекті болмақ. Білім беру барысында түрлі замануи педагогикалық технологияларды пайдалану, оң нәтижелерін сипаттау, тиімді тұстарын белгілеу, цифрлық технологиялардың маңыздылығын белгілеу алдағы жұмыстар үшін маңызды. Сондықтан, осы мәселелер бойынша зерттеу жүргізу ғылым үшін ұтымдылыққа алып келеді.

Материалдар және әдістер. Мақаланың деректік негізін ең алдымен аң стилінде орындалған, Орталық Азия территориясында кеңінен таралған жануарлар бейнесі құрайды. Осы жылдарға дейін анықталған, топталған, жүйеленген, семантикасы ашылған бейнелердің графикасы, фотосуреттері ғылыми дереккөз ретінде пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында көптеген археологиялық деректер қолданылды. Оның ішінде белгілі археологтардың, ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Атап айтсақ: К.А. Ақышев, М.П. Грязнов, С.С. Черников, С.И. Руденко, Самашев З, Ғ.А. Базарбаева және т.б. ғалымдар [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Сонымен бірге, соңғы жылдары жарияланып жүрген ғылыми конференциялардың жинақтары мен түрлі пәндік оқулықтары пайдаланылды.

Зерттеу жұмысында негізінен Орталық Азия территориясында ерте темір дәуірінде өмір сүрген тайпалардың зооморфты бейнелері қарастырылғандықтан, негізгі дереккөздері отандық тарихшы, археологтардың еңбектері болды. Соның ішінде ерте көшпенділер бойынша кеңестік кезеңде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың еңбегі аса құнды болып саналады.

Зерттеу жұмысында білім берудегі цифрлық технологиялардың орны мен маңыздылығы, әдістері, заманауи педагогикалық үдерістегі әуелеті, шарттары мен интернет-технологиялар туралы жазылған кейінгі жылдардағы деректер топтамасы да қолданылды.

Археология тарихнамасында сақтардың аң стилін зерттеу мәселелері ерекше орын алады. Бұл зерттеудің тарихы ежелгі дәуірден бастау алады. Скиф-сақтарға арналған әдебиеттердің ішінде В.В. Григорьевтің «О скифском народе саках» еңбегі алдыңғы тізімде, онда сақ тайпаларының саяси тарихы туралы жазбаша дереккөздердің деректері жинақталған [8]. Бұл еңбек шыққаннан бері 140 жыл өтсе де, осы уақыт ішінде сақтар бойынша библиография жинақталса да, В.В. Григорьевтің жұмысы әлі күнге дейін өзінің ғылыми маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысы барысында ерте темір дәуірінде Орталық Азия территориясын мекендеген көшпенділердің мұра етіп қалдырып кеткен археологиялық ескерткіштерінде кездесетін аң стиліндегі бейнелер арқылы сол тайпалардың дүниетанымын, тұрмысы мен мәдениетін кешенді түрде зерттеу мақсат етілген. Сонымен қатар, аң стилі туралы білім беру барысында қолданылатын цифрлық технологияларды қалыптастыру көзделген. Осы орайда келесі міндеттерді жүзеге асыру қажет:

- Орталық Азия территориясын мекен еткен ерте көшпенділердің аң стилі өнерінің зерттелу деңгейін анықтау және негізгі тұжырымдарды сипаттау;

- Орталық Азия ерте темір дәуірі көшпенділерінің аң стилінің білім беру барысындағы заманауи мәселелерін айқындап, цифрлық технологиялардың маңыздылығын нақтылау;
- Ерте темір дәуірі тайпаларының аң стилі туралы білім беру барысында заманауи педагогикалық технологияларды пайдалану мәселелерін қарастыру;
- Аң стилінде орындалған бейнелердің маңыздылығын келер ұрпаққа насихаттау жолдарын белгілеу;

Талқылау. Орталық Азияда ерте көшпенділердің аң стилі мәселелері археолог, этнограф және тарихшылар тарапынан көптеп зерттелуде. Өйткені, археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған артефактілердің басты негізін аң стилі мәнеріндегі заттар құрайды. Кешенде біздің ата-бабаларымыздың мұрасының жарқын көрінісі, көркем болмысы мен рухани байлығының айшықты белгісі – «аң стилі» өнері туындылары берілген.

Бүгінде аң стиліндегі жәдігерлердің көптеп табылуы еліміздегі археологиялық ашылымдармен байланысты екені белгілі. Өйткені, сақ заманынан бастап күнделікті өмірде күшті, жүйрік, батыл жануарлардың тотемдік бейнелерін салды. Сақ қоғамында тайпа көсеміне құрмет көрсетіп, қайтыс болғанда арулап жерлеп, түрлі әшекей бұйымнан киім тігіп, жерледі.

Көшпелі қоғамдағы билік атрибуттарының бірі болып табылатын билеушінің киім үлгісі мәселесі отандық ғылымда көбіне археологтардың зерттеулерінде жиі көрініс тапқан. Оның ішінде Есік алтын адамының киім үлгісінің толық реконструкциясы К.А. Акишевтың зерттеулерінде, Ә.Т. Төлеубаевтың археологиялық қазба жұмыстары бойынша Шілікті алтын адамының киім үлгілері, Е.С. Виданованың еңбегінде Қатанды жерлеу қорымындағы көсемнің киім үлгілері, З. Самашевтың қазба жұмыстары бойынша Берел қорымындағы көсемнің киім үлгілері және т.б. атауға болады. Бұдан бөлек, қазақ даласында соңғы он жыл көлемінде анықталған бірнеше алтын киімді жерлеу қорымдары (Тақсай ханшайымы, Үржар ханшайымы, Елеке сазы қорымындағы алтын адамдар, Тасқопа сармат көсемі) бойынша ежелгі билеушілер, көсемдер мен шамандар (абыз), әйел билеушінің киім үлгілері туралы құнды ақпараттар жинақталғанымен, соңғылары толық ғылыми айналымға енген жоқ.

Дала өркениетінің адамзат дамуына қосқан теңдессіз үлесінің бірі сақ бабаларымыздың қолынан шыққан аң стиліндегі жауһарлар болып табылады. Сақ дәуіріне жататын мұндай бұйымдар Шілікті, Берел ескерткіштерінен табылған алтын бұйымдардың айшықты кескінделген. Бұл нақыштар сақтардың аң стилі негізінде жасалған әшекей бұйымдары түрінде ертедегі ата бабаларымыздың таңғажайып зергерлік өнерінің ең озық көркем үлгілерін паш етумен шектелмей, сонымен қатар олардың рухани-дүниетанымдық көкжиегінің Ұлы даладай кеңдігінен тылсым сыр шертеді.

Сақ-скиф шеберлерінің асқан шеберлігі жайында металды өңдеудегі көптеген әдістерді қолдануы мағлұмат береді. Олардың арасында - құйылмалы әдіс, қалыптау, нақыштау, соғу, металмен жалату, бедерлеу сынды әдістері бар. Металды көркемдеп өңдеуде көптеген әдістерді кеңінен пайдалануы шеберлердің өздерінің бұйымдарының түпқұсқалық бейнемен ұқсастыру үшін қолданылды. Шеберлердің табиғилыққа ұмтылуымен бірге алдыңғызиялық өнердің сюжеттерін пайдалануда кең таралған фантастикалық бейнелерді қолданған. Ал тұяқты жануарларға келетін болсақ, оларға жатқан немесе түрегеп тұрған кейіп тән болып келеді. Кейбір жануарлардың төрт аяқтары да бүгулі болуына байланысты түсініктердің қарама-қайшы келуі орын алуда. Аң стилінің сақ-скифтік торевтикасының жалпы сипаттамасы осындай болып келеді. Киімдер, ат-әбзелдердегі, діни, наным-сенім заттарындағы және қару-жарақтағы «зооморфтық торевтика» заттардың мән-мағынасын түсіндіру үшін жасалған. Бұралып жасалған жануар бейнесі торевтика және жұмсақ материалдан жасалған бұйымдарға да тән болып келеді. Былғары мүсіндерде шеберлер жануарлар денесінің кейбір бөліктерін, табиғилық пен нақтылықты айқындауда керек болды. Мұндай жағдайда олар сырмен бояу әдісін немесе ойып жасау әдісін қолданған. Нүкте, үтір, жарты ай, жарты таға, үшбұрыш түріндегі стильдеп жасалған бұйымдар боялып немесе ойып жасалды.

Сақ-скиф аң стилінің туындылары ерте көшпелілердің көптүрлі және өзіндік өнерінің айырықша белгісі болып саналады. Себебі, бұл терминнің астарында б.з.д. I мыңжылдықта

Еуразия жазирасында көшіп-қонып жүрген, Алдыңғы Азияның дамыған елдеріне басып кіріп отырған, Қара теңіз жағалауындағы грек отарларымен байланыс жүргізген көптеген ру-тайпалардың аң стилі, көптеген өзіне тән ерекшеліктерімен қатар басқа да айырмашылықтарға ие болады.

Аң стилінде киім үлгілері, қару-жарақ түрлеріне қатысты отандық археологтардың табысты жұмыстарының арқасында көптеген жәдірлердің табылуымен бізге мәлім болып отыр. Археологиялық қазба жұмыстары барысында Қазақстан аумағында алтын киімді адам мен ханшайым мүрделері жанындағы ою-өрнегімен безендіріліп, алтын және бағалы тастар мен көмкерілген заттарымен бірге табылып жатыр. Бұл құнды жәдігерлер бүгінде зертханалық жағдайда қалпына келтіріліп, еліміздің көптеген музейлеріне көпшілік назарына ұсынылуда.

Зерттеу нәтижесі. «Цифрларға» негізделген технологияларды пайдалану кезінде этикаға, дербес деректерді қорғауға, роботтар мен ұйым қызметкерлерінің бәсекелестігінің құқықтық аспектілеріне байланысты мәселелер орын алады. Қазіргі білім берудегі цифрлық технологиялардың орны мен рөлін түсіну қажеттілігі жоғары және кәсіптік білім берудің әдіснамасы мен дидактикасы саласындағы заманауи зерттеулерде көрініс табуы керек.

Электрондық білім беру жүйесінің мәселелерін екі түрге бөлуге болады: ағымдағы (өтпелі) және имманентті. Қазіргі уақытта электронды білім беру күндізгі оқу нысанына еліктеу, білім беру сапасының нашар бақылануы, интерактивтіліктің төмендігі, құзыреттіліктерді примитивизациялау сияқты мәселелерге тап болуда. Электрондық білім беру жүйесінің ең маңызды имманентті кемшіліктері әлеуметтану және білім беру мәселелері болып табылады. Цифрландыру сөзсіз білім беру қызметтері нарығының өзгеруіне әкеледі. Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің цифрлық технологияларға ену жылдамдығы бүгінгі ақпараттық кеңістікте ұсынылып жатқан нәрселердің көпшілігін байыпты талдауға және педагогикалық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Білім беру ортасын цифрландыру әртүрлі формада жүзеге асуы мүмкін:

– оқу материалдарын, оның ішінде дәрістерді, презентацияларды, оқулықтарды, өзіндік жұмыстарды және білімді бақылау құралдарын электронды форматқа ауыстыру;

– оқытушы мен студенттердің өзара байланысы үшін интерактивті электронды ортаны қалыптастыру, яғни электронды кабинеттер құру, вебинар, пікірталас және т.б. ұйымдастыру;

– оқу құралдарының жаңа түрлерін жасау: электронды оқулықтар, электронды тапсырмалар жинағы, бейнелекциялар, квесттер, компьютерлік ойындар;

– электрондық ортаның мүмкіндіктерін пайдалану арқылы оқытудың түбегейлі жаңа формаларын қалыптастыру – ақпаратты бейнелі беру спектрін кеңейту, рөлдік ойындарды өткізу барысында әртүрлі жағдайларды модельдеу, бәсекелесетін ойындарды имитациялау және т.б.;

– оқу процесіне жасанды интеллект мүмкіндіктерін қосу [9, 15 б].

Бүгінгі таңда білім беру ұйымдарының басым көпшілігінде білім беруді цифрландыру процесі негізінен алғашқы екі формада жүзеге асырылады. Бұл оқушылардың оқу материалдарына қол жеткізуін жеңілдетуге, мағынасы жоқ оқу жүктемесінің көлемін азайтуға, оқу пәні мен оқу процесінің мазмұнын бақылауды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл процесс қашықтықтан білім беру қызметтерінің ауқымын едәуір кеңейтуге жол ашуда.

Йохан Виссемнің «электрондық білім беру тиімсіз университеттерді азайтады, жеңімпаз университеттер осы жаңа технологиядан пайда көреді» деген пікірімен келіспеуге болмайды [10, 20 б].

Дәл осы инновация түріне электронды білім жатады. Қазіргі уақытта ол тұтынушылардың бірқатар маңызды ұстанымдары негізінде оффлайн білім беруді ығыстыруда. Дегенмен, онлайн білім беру нарығында өз орнын уақытында тауып, нарыққа сәйкес қызметтердің үнемі жоғарғы сапасын ұсына алатын білім беру ұйымдарының ғана болашақта білім кеңістігінде қалуға мүмкіндігі бар.

Электрондық білім берудің артықшылықтарына мыналар жатады:

1) білім беруде келесідей маңызды мәселелерді шешуге көмектеседі: білім беру барысында территориялық кедергілерден арылу; уақыт шектеулерінің болмауы (тұтынушы

өзіне ыңғайлы уақытта қолдана алуы); сабақтарды тақырыптар бойынша бөліп, қалаған тақырыпты оқу мүмкіндігі; жоғары білікті оқытушылардан білім алуға қол жеткізу;

2) Таңдау мүмкіндіктерінің көп болуы: оқытушыны және білім беру тәсілін таңдау мүмкіндігі; логикаға, бейнелерге (ассоциацияларға) немесе практикаға (кейстер, тапсырмалар) баса назар аудару; материалды игеру тәсілін таңдау мүмкіндігі: есту, көру, моторика немесе интерактивті қатысу арқылы; материалды игеру деңгейін таңдау мүмкіндігі – курстардың кең ауқымы; білімді бақылаудың ыңғайлы әдісін таңдау мүмкіндігі: тесттер, тапсырмалар, еркін шығармалар, жобалар, жасанды интеллектпен интерактивті сұхбат және т.б.;

3) Білім беру формалары мен құралдарын кеңейту: дәстүрлі лекциялармен, спектакльдермен және семинарлармен қатар, жобалық жұмысты, топтық диспуттар, рөлдік және бәсекелестік ойындар, оның ішінде виртуалды қатысушылармен және т.б. пайдалану;

4) Әлеуметтік-экономикалық артықшылықтар: қызығушылықтарға сәйкес әлеуметтік интеллектуалдық желілерді қалыптастыру мүмкіндігі; салыстырмалы арзандық (үлкен инвестиция және төмен ағымдағы шығындардың болмауы) [9, 16 б].

Онлайн білім беру жүйесінің сапасыздығын анықтайтын бүгінгі күннің негізгі проблемалары:

1) Күндізгі оқу нысанына еліктеу. Бұл өз кезегінде білім сапасының төмендеуіне алып келеді. Дәстүрлі курстарға цифрлық еліктеу коммуникация құралдарының нашарлануына, лекция тыңдау арқылы керек ақпараттарды алу, оқытушымен даулы мәселелерді талқылау, тапсырмаларды орындау барысында оқушының білімі мен дағдысын мұғалімнің жеке тексеріп, түзетуі, рөлдік ойындар сияқты практикалық сабақтардың болмауына алып келеді.

2) білім беру сапасын нашар бақылау. Өкінішке орай, кейбір заманауи онлайн курстар оларды дайындайтын оқытушылардың біліктілігінің төмендігін көрсетеді. Бүгінгі таңда білім беруде цифрлық технологияларды енгізумен айналысатын көптеген мамандардың педагогикадан хабары жоқ, бірақ ақпараттық және техникалық жүйелерде жақсы бағдарланған. Бағдарламаларды жасайтын программист, инженерлердің психологиялық-педагогикалық дайындығы, цифрлық технологияларды енгізу тұрғысынан психология, педагогика, медицина саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін білу маңызды [11, 3 б];

3) интерактивтіліктің төмендігі. Бүгінгі таңда «түсіну - қайталау-есте сақтау» триадасына негізделген дәстүрлі білім беру жүйесі оқушыны таным процесіне тартуға негізделген белсенді оқыту әдістерінен айтарлықтай төмен екендігі дәлелденген [12, 122 б];

4) құзыреттерді примитивизациялау. Электрондық көмекшілер, оның ішінде калькуляторлар, навигаторлар, емлелер, сөздіктер, бухгалтерлік есеп және заң бағдарламалары және т.б. өз пайдаланушыларының көптеген құзыреттерін төмендетуде. Сонымен қатар, бүгінгі бакалавр – белгілі бір құзыреттілік стандарттарына ие түлек, көп нәрсеге дайын және қабілетті, бірақ жұмыс орнында нақты не істеу керектігін үйрету керек. Қазіргі уақытта бұл жұмыстар жоғары оқу орындарының түлектерімен жүргізіліп жатыр. Дәріс жұмысына жүктемені азайту және оны студенттердің электронды оқу-әдістемелік кешенмен жұмыс режимінде материалды өз бетінше зерделеуіне көшіру дәстүрлі қалыптасқан ЖОО тәжірибесіне балама болады;

5) әлеуметтену мәселесі. Оқытудың интерактивті формаларын қолдану кезінде оқушыларды тәрбиелеуге, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыруға болады;

6) жасырын білімді беру мәселесі. Майкл Полани білімді екі категорияға бөледі: кодтар жүйесі арқылы бір адамнан екінші адамға берілуі мүмкін айқын (вербалдандырылған) білім және адамнан бөлінбейтін, бірақ бірлескен іс-әрекет процесінде басқа адамға берілуі мүмкін жасырын білім [13]. Оқушы мұғалімнен әлемді тану, мәселелерді шешу тәсілдерін, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін, идея қалыптастыру өнерін қабылдайды. Бұл дағдылардың барлығы мұғалімнен оқушыға ұжымдық жұмыс барысында жеке үлгі арқылы беріледі. Дэвид Бромвич атап өткендей, оқыту – деректерді беру ғана емес, сонымен қатар оқушылармен бетпе-бет сөйлесуді қажет ететін интеллектуалдық ізденіс өнері [14].

Әлеуметтену және жасырын білім беру мәселелері дәстүрлі білім беруді электронды білім беру ортасымен толығымен ауыстырудың орынсыздығын білдіреді. Дегенмен, офлайн білім беру саласы азая түсетіні анық.

Еліміз үшін білім беруді цифрландырудың басты қауіпі – әлемдік білім беру ортасының шеткері болуы. Бұл қауіп бірнеше факторлардың нәтижесінде жүзеге асуы мүмкін: әлемдік нарыққа кеш шығу; өнім сапасының жеткіліксіздігі; тілдік кедергі; жетекші университеттерді спутниктік серіктестер ретінде бұрыннан бар жаһандық желілердің орбитасына өз еркімен қосылуы.

Жаһандық нарыққа кешігіп кіру ішкі нарық ауқымының маңыздылығы мен білім беру аваркиясын сақтау салдарынан болуы мүмкін. Бүгінгі таңда білім алушылардың көпшілігі отандық білімге сұраныстарын арттыруда. Бұл ұстанымның дәлелі ретінде біздің халықтың ағылшын тілін нашар білуін айтуға болады. Алайда, қазірдің өзінде интернетте тегін тілдік курстарды табуға болады, ал болашақта онлайн білім беру қызметін ұсыну тек кеңейе түседі. Ағылшын тілінде сөйлейтін білім беру ұйымдары үшін бұл өнім олардың негізгі өнімдеріне сұранысты арттыратын ынталандырушы өнім болады.

Осылайша, электронды білім берудің дамуы арқасында білім беру қызметтерінің нарығы барған сайын жаһандық сипатқа ие болуда. Сонымен қатар, кез келген нарыққа уақтылы кірмеу оның иерархиясында маңызды орынға жетуде үлкен қиындықтар тудыратынын түсіну керек. Бұл қалыптасу (өсу) кезеңінде нарықтың едәуір үлесін алу әрдайым оңай болатындығы туралы ғана емес, сонымен қатар доминантты ойыншылар өздерінің нарық алаңында осы өрістің иерархиясының өзгеруіне жол бермейтін өзіндік стандарттар мен өзіндік ойын ережелерін орнатуы туралы болмақ [15].

Академик С.Ю. Глазьевтің жаңа технологиялық тәртіпке көшу біздің елімізге білім беру қызметтерінің халықаралық нарығындағы орнын өзгертуге бірегей мүмкіндіктер береді деген пікірімен келіспеуге болмайды [16].

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, білім беру жүйесін дамыту үшін цифрлық технологияларды енгізу өте маңызды екенін, бірақ сонымен қатар оларды енгізуде ғылыми негізделген тәсілдерді қалыптастыру қажет екенін атап өткен жөн.

Біздің елімізге жоғары кәсіби кадрлар қажет, сондықтан отандық ғылымның міндеті – үздік шетелдік тәжірибелерді көшіріп алу ғана емес, сонымен қатар үздік отандық ғылыми мектептер мен цифрлық технологияларға негізделген ғылыми білім беру стратегиясын әзірлеу болып табылады.

Білім беру кеңістігін цифрландыру қажеттілігі бірнеше факторларға байланысты. Біріншіден, қазіргі уақытта студенттердің барлығы дерлік digital natives буынына жатады, себебі олар күнделікті өмірде жаңа технологияларды қолдануда жоғары бейімділікке ие. Бұл әсіресе IT және интернет-технологияларға, сондай-ақ олардың кәсіби салада ғана емес, сонымен қатар әлеуметтену мен коммуникацияда қолданылуына қатысты. Осылайша, университетті цифрландыру оны мақсатты аудиторияға көбірек бейімдейді. Бұл білім беру нарығындағы университеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, қосымша құндылықтар қалыптастыруға және студенттерді тартуға әкелетіні сөзсіз.

Педагогикада цифрлық білім беру ортасы барлық білім беретін интернет-ресурстарын қамтитын және білім беру процесінің барлық қатысушыларын, оқушылар мен оқытушыларды біріктіретін бірыңғай ақпараттық жүйе ретінде түсініледі. Біз цифрлық білім беру ортасы психологиялық-педагогикалық шындық ретінде бір жағынан болашақ педагог тұлғасының шығармашылық және рухани өзін-өзі дамытуға және екінші жағынан мұғалімнің кәсіби қызметін тиімді жүзеге асыруға бағытталған тәрбие, оқыту және даму процесінде заманауи мультимедиялық технологияларды пайдаланудың арнайы құрылған қажетті және жеткілікті педагогикалық шарттарын білдіреді деп санаймыз.

Сонымен қатар, біз цифрлық білім беру ортасын тек оқу кеңістігі ретінде ғана емес, сонымен қатар қабылдау жылдамдығын және білім берудің әртүрлі мүмкіндіктерін қамтитын тәрбие, оқыту және дамыту құралы ретінде қарастырамыз. Цифрлық білім беру ортасын пайдаланудың әртүрлілігі және оны білім беру процесіне интеграциялау білім алушыларды әлеуметтендіруді талап етеді, өйткені мультимедиялық технологиялардың көмегімен білім беру процесіне қатысушыларды оқу мазмұнын цифрлық түрде ұсынып қана қоймай, сонымен

қатар оқыту процесінде чаттар, форумдар немесе әлеуметтік желілер арқылы қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің тиімді нұсқаларын құратындай етіп бір-бірімен байланыстыру қажет

Цифрлық білім беру ортасы келесідей педагогикалық шарттарды жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

- Шынайылық және жағдаяттылық;
- Әлеуметтік бағыт және ынтымақтастық
- Саралау
- Қызығушылықтар мен жеке ерекшеліктерге назар аудару [17, 98 б].

Аталған педагогикалық шарттарға толығырақ тоқталып өтсек. Цифрлық білім беру ортасы білім берудің шынайылығын қамтамасыз етеді, ол әркімнің өзіне қолайлы қарқынмен білім алу мүмкіндігін болжайды: әр түрлі жеке мазмұн, материалдың көлемі және оны игеру қарқыны жасалады, бұл тұлғаның шығармашылық және рухани дамуына ықпал етеді. Шынайылық кез келген жағдайда тәуелсіз шешім қабылдауға қабілетті тұлғаны, яғни белсенді өмірлік ұстанымы бар тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді. Білім алушылардың белсенділігі үлкен маңызға ие, өйткені цифрлық білім беру ортасы нақты оқу контексттерімен сипатталады, демек, алынған білімді белсенді оқытуға және пайдалануға итермелейтін нақты тапсырмалар арқылы шынайылық пен жайдаяттылықты тудыруы мүмкін.

Цифрлық білім беру ортасының әлеуметтік бағыты интерактивтілік, белсенді қарым-қатынас және тиімді бірлескен оқыту мен тапсырмаларды орындауды қамтамасыз ету деп түсіндірілетін әлеуметтік алмасуды қамтиды.

Саралау педагогикалық процесті әртүрлі деңгейдегі қабілеттері мен қажеттіліктері бар студенттерді оқыту мен тәрбиелеуді қамтамасыз ететіндей етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте білім алушының жеке басының дамуына ықпал ететін жеке ерекшеліктері, мүмкіндіктері мен қабілеттері ескеріледі. Білім беру үдерісіндегі саралау білдіреді:

Білім алушының жеке ерекшеліктері мен мүдделеріне сәйкес оның жеке басын дамыту үшін оңтайлы жағдайлар жасау;

Оқыту сапасын арттыру;

Білім алушылардың шамадан тыс жүктемесін жою;

Дарынды және әлсіз, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі оқушыларды анықтау;

Оқу материалының және әр түрлі деңгейдегі тапсырмалардың көптігі;

Оқушылардың заманауи оқу-тәрбие үрдісіне бейімделуіне және дамуына бағыт-бағдар беру.

Әрбір білім алушыға сәйкес келетін мақсаттарды белгілей отырып, білім алушылардың мүдделеріне бағдарлану, оларды ынталандыру цифрлық білім берудің маңызды шарты болып табылады, ол білімді өз бетінше алуға да, пайдалануға да мүмкіндік беретіндей етіп жобалануы тиіс [18].

Цифрлық білім берудің мүмкіндіктері:

Виртуализация. Виртуализация орын мен уақытқа тәуелсіз толық онлайн оқытуды ғана емес, сонымен қатар жалпы білім беру процесінің икемділігін қамтамасыз етеді.

Концентрация. Концентрация заманауи мультимедиялық технологияларды пайдалана отырып, офлайн оқытуды қамтамасыз етеді.

Интеграция. Интеграция гибриді оқыту форматы болып табылады. Ол онлайн және офлайн оқытуды біріктіруді қамтамасыз етеді.

Цифрлық білім беру ортасының тиімді болуы мен әлеуеті келесідей дидактикалық компоненттерді қамтиды. Олар төрт негізгі дидактикалық компоненттерден тұрады:

дамытушы компонент;

зерттеу компоненті;

бейімделу компоненті;

әлеуметтік-бағдарланған компонент.

Цифрлық білім беру ортасының дамытушы компоненті индивидуалды жеке оқытуға ықпал етеді, өйткені ол білім алушыларға оқытудың ыңғайлы қарқынын дамытуға мүмкіндік

береді: өзін-өзі оқытудың көптеген құралдарын (мәтіндер, аудио және бейне файлдар, лингвистикалық елтану материалы және т.б.) ұсыну арқылы қол жеткізіледі.

Зерттеу компоненті оқытудың көптеген мүмкіндіктерін ұсынады, өйткені студенттер проблеманы өз бетінше қойып, оны шешудің жолдарын мұғалімнің бақылауымен және бақылауынсыз іздеуді үйренуі керек. Зерттеу компоненті білімді жаңғыртуға емес, оларды іздеуге және игеруге бағытталған.

Цифрлық білім беру ортасының бейімделу компоненті оның білім алушылардың жеке ерекшеліктері мен мүдделеріне, олардың білім деңгейі мен дағдыларына бейімделуінен тұрады және олар үнемі жетілдіріліп отыруы керек. Бейімделу компоненті білім беру процесін сандық және сапалық тұрғыдан оңтайландыру үшін оқушылардың әртүрлі топтарына (дарынды, оқуда қиындықтары бар, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі және т.б.) қолайлы мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру ортасының әлеуметтік-бағдарланған компоненті білім беру ортасында нақты және виртуалды әлеуметтік топтардың белсенді ынтымақтастық пен қарым-қатынасы арқылы қол жеткізіледі [17, 99 б].

Цифрлық білім беру ортасы білім беру мазмұнының бағдарламалық-технологиялық құралдарының және білім беру процесінің басқа элементтерінің, оның ішінде электрондық оқытуды қоса алғанда білім беру процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Заманауи университеттің цифрлық білім беру ортасы білім беру үдерісіне қатысушылардың электрондық білім беру қызметтеріне және цифрлық білім беру қызметтеріне қол жеткізу мүмкіндігін анықтайтын қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалануды қамтамасыз етуге арналған.

Көріп отырғанымыздай, цифрлық білім беру ортасы білім беру процесінің маңызды бөлігі болып табылады, сондықтан оны қарастырылып жатқан бағыттар бойынша шәкірттерді дайындаудың маңызды шарты деп санауға болады. Сонымен, жалпы тұрғыдан алғанда, цифрлық білім беру саласы педагогикалық тәжірибенің маңызды шарты ретінде кез келген оқу орнында ұйымдастырылуы тиіс электрондық ақпараттық-білім беру ортасы ретінде ұсынылғанын атап өтуге болады. Сонымен қатар, цифрлық білім беру ортасы мыналарды қамтамасыз етуге арналған:

жұмыс бағдарламаларының мазмұнына, оқу жоспарларына, практика бағдарламаларына, электрондық басылымдарға және нақты пәндер мен практика бағдарламаларында көрсетілген ресурстарға қол жетімділігі;

білім алушыға виртуалды портфолионы қалыптастыруға және сақтауға мүмкіндік беретін құралдарды құруды қамтамасыз ету;

білім алушылардың білімін бағалау нәтижелерін, оның ішінде аралық аттестаттау нәтижесінде алынған білім беру қызметінің қорытынды нәтижелерін бекітуді қамтамасыз ету;

оқу сабақтарын өткізу және оқу бағдарламасында көзделген рәсімдерді ұйымдастыру, оның ішінде қашықтықтан оқытуды қамтамасыз ету;

асинхронды және синхронды өзара әрекеттесуді қоса алғанда, білім беру үдерісінің субъектілері арасындағы Интернеттің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету.

Ақпараттық-білім беру ортасының жұмыс істеуін қамтамасыз ету ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді қолданумен байланысты, оны тиісті құзыреттері бар қызметкерлер міндетті түрде пайдалануы тиіс.

Жоғары оқу орнының цифрлық білім беру ортасының негізінде мынадай элементтерді қамтитын ақпараттық-білім беру ортасы жатыр:

ақпараттық-білім беру ресурстары;

цифрлық білім беру ресурстарының жұмыс істеуін қамтамасыз ететін технологиялық құралдар;

педагогикалық технологияларды пайдалануды қамтамасыз ететін коммуникациялық арналар.

Осыған орай, цифрлық ақпараттық-білім беру ортасының негізгі міндеті – кәсіби маңызды және жалпы және жалпы кәсіби сипаттағы білімдерді, ал кейбір жағдайларда бітірушінің білім алуының негізін құрайтын іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру екені анық [19, 249 б].

Білім алушылар үшін ZOOM, Google Meet, Moodle, Mirapolis LMS ақпараттық ресурстарын пайдалана отырып, ақпараттық-коммуникациялық ортада әлеуметтік өзара іс-қимылды ұйымдастыру факторы болып табылатын ақпараттық технологияларды, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы білім беру нәтижелеріне қол жеткізу жолдарын, білім беруді цифрландырудың негізгі трендтерін білу, сондай-ақ білім беру үшін цифрлық құралдарды қолдана білу, ақпараттық технологиялардың құқықтық қолданылуын бағалау және талдау маңызды болып табылады [20, 155 б].

Көріп отырғанымыздай, цифрлық білім беру ортасы білім беру мазмұнының бағдарламалық-технологиялық құралдарының және білім беру процесінің басқа элементтерінің, оның ішінде электрондық оқытуды қоса алғанда білім беру процесінің маңызды бөлігі болып табылады. Заманауи цифрлық білім беру ортасы білім беру үдерісіне қатысушылардың электрондық білім беру қызметтеріне және цифрлық білім беру қызметтеріне қол жеткізу мүмкіндігін анықтайтын қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалануды қамтамасыз етуге арналған.

Цифрлық сауаттылық цифрлық білім беру кеңістігінде жұмыс істеу үшін қажетті білім, дағдылар жиынтығы ретінде анықталады. Цифрлық сауаттылық төмендегідей цифрлық құзыреттерге негізделген [21]:

1. Ақпарат жинау. Электрондық контекстен дұрыс және керек ақпаратты жинай білу қабілеті; Интернетті, кәсіби ұйымдардың дерекқорларын және іздеу жүйелерін пайдалана отырып, ақпараттық қажеттіліктерді танып, ақпарат алу, оны түсіну және пайдалану мүмкіндігі.

2. Ақпаратты бағалау. Жиналған ақпараттың құндылығын анықтау. Цифрлық білім беру ресурстарының сапасын, сенімділігін, өзектілігін, толықтығын, сенімділігін, пайдалылығын және тиімділігін бағалай білу.

3. Ақпаратты басқару. Бұл цифрлық ақпаратты кейіннен тиімді пайдалану үшін ұйымдастыру және сақтау мүмкіндігіне сілтеме жасайды. Білім алушылардың білім беру қызметі туралы деректерді жинауды тиімді ұйымдастыру үшін әртүрлі цифрлық құралдарды пайдалану қажет.

4. Ақпаратты өңдеу. АКТ-ны қолдана отырып, оқу ақпаратын келесідей форматта: мәтін, дыбыс, сурет және т.б. дайындау және пайдалануды ұйымдастыру. Цифрлық ақпаратты құрудың қалыптасқан дағдысы жаңа білім беру кеңістігінде қажет екенін атап өтеміз.

5. Топтық жұмыс. Дискурс, ынтымақтастық арқылы оқытудың жалпы мақсатына жету үшін білім беру процесінің басқа субъектілерімен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру.

Блум таксономиясын мұғалімнің цифрлық оқыту жүйесіне қызығушылығын қамтамасыз етуге қатысты қолданған жөн, өйткені цифрлық сауаттылық саласында цифрлық таксономия арқылы қалыптастыруға және бағалауға болатын құзыреттер бар. Блум таксономиясына сәйкес когнитивті процестерді төменгі ретті және жоғары ретті аймақтарға бөлуге болады. Кратволь Блумның білім беру мәселелерін шешуде цифрлық сауаттылықты қолдануға қатысты таксономиясын қайта қарап шықты [20]. Оқу мақсаттарының сипаттамаларының құру, талдау, бағалау, пайдаланушылар мен құралдар арасындағы өзара қатынас сияқты оның әрбір жиынтығы когнитивті және аффективті саладағы әрекеттерге айналдырылды. Кратвол мен бірнеше ғалымдар иерархиялық таксономия білім беру мақсаттарын жіктеу схемасы екенін және цифрлық сауаттылық бұл жерде өте қолайлы екенін көрсетеді. Нәтижесінде цифрлық сауаттылық жоспарланған оқу нәтижелеріне қол жеткізудің мақсаты ретінде әрекет етеді деген қорытынды жасауға болады.

Эндрю Черчес когнитивті процесс процедураларын нақтылау және цифрлық құралдардың мүмкіндіктеріне назар аудару арқылы Блум таксономиясын дамытуда өз ұсыныстарын енгізді [22]:

Есте сақтау: әлеуметтік желілердегі байланысқа қосылу, ақпараттық жүйелерде іздеу жұмыстарын жасау.

Түсіну: электронды журнал жүргізу, түсініктеме беру, түсіндіру, желіде пікір алмасу.

Қолдану: басқару, жүйеге ақпаратты жүктеу, бөлісу функциясын пайдалану.

Талдау: объектілерді сілтемелермен байланыстыру, тегтермен белгілеу, пайдалану құқықтарын бөлу.

Бағалау: ақпаратқа деген көзқарас, Интернетке пост жіберу, модерация.

Құру: цифрлық білім беру ресурстарын жобалау, жоспарлау және дамыту.

Когнитивті процестің жоғары деңгейлері төменгі деңгейге сүйенеді. Атап айтқанда, көрнекі ақпаратты өңдеу үшін сәйкестендіру және таңбалау сияқты ұғымдар қолданылады. Сандық құралдарды таңдау және тапсырмаларды жасау үшін мұғалім визуалды сауаттылыққа ие болуы керек. Мұғалімдер визуалды және ауызша мазмұнды түсініп, бағалауы керек, ал студенттер сыни тұрғыдан ойлай білуі керек.

Визуалды сауаттылық критерийі цифрлық әлемдегі фотосуреттер мен ақпараттарды сыни талдау ретінде түсіндіріледі. Фаррен және т.б. оқушылардың визуалды сауаттылықты бағалауда қалай бейімделетінін, жақсаратынын және күнделікті өңдейтін визуалды ақпараттың қалай өсетінін көрсетеді. Фаррен және шәкірттері әртүрлі дискурстар тұлғааралық факторларға байланысты визуалды сауаттылыққа әсер етеді деп мәлімдейді. Сондықтан білім алушылардың хабардар болуы және өзін-өзі көрсетуге ынталы болуы үшін білім беру және жаңа білімге ықпал ету маңызды [23].

Жаңа технологиялардың мүмкіндіктерін ескере отырып, оқу қызметін қайта қарастырудың тағы бір мысалы. Макки-Уодделл мұғалімді қайта даярлауды және цифрлық жазуға қатысты жаңа құралдарды қолдануға көшуді қолдайды [24]. Цифрлық композиция деп аталатын жазудың бұл түрі қазірдің өзінде жаһанданған әлемнің әртүрлі мектептерінде жұмыс істейді. Мұғалімнің цифрлық жазу негізгі жазудан гөрі маңызды екенін түсіну арқылы осы тұжырымдаманы нақтылау, өйткені ол сыни ойлауды жақсартуға ықпал етеді. Қазіргі уақытта цифрлық композиция кеңінен қолданылады, алайда мұғалімдер цифрлық жазудың мәні мен артықшылықтары туралы көбірек білуі керек.

Қорытындылайтын болсақ, жоғары білім беру мекемесінің ішкі механизмдері осылайша цифрлық технологияларды енгізу арқылы жетілдірілуі мүмкін және жетілдірілуі тиіс. Цифрлық оқытуды енгізген көптеген университеттер әлі де дәстүрлі әдістермен және құралдармен басқарылуда.

Жоғары білім беруді цифрландырудың бұл аспектісін Қазақстандағы жоғары білім беруді дамытудағы алшақтық деп атауға болады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, университеттің ұйымдық трансформациясы идеясын қарқынды түрде алға жылжыту керек, әйтпесе бұл процесс ондаған жылдарға созылуы немесе негізінен аяқталмауы мүмкін. ЖОО басшылығы жоғары оқу орнының корпоративтік ортасына цифрлық инновацияларды агрессивті түрде енгізуі керек және педагогикалық және басшылық кадрлар өз идеяларын ұсына отырып және оларды тәжірибеде сынай отырып, инновацияларды енгізу процесіне араласуы керек.

Қорытынды. Ерте көшпенділердің аң стилі – тек көркемдік құбылыс ғана емес, сонымен қатар тарихи, рухани және философиялық мәні терең мәдени мұра. Бұл стиль көне көшпенділердің дүниетанымын, табиғатпен үйлесімді өмір сүру қағидатын, мифологиялық ойлау жүйесін және әлеуметтік құрылымын бейнелейді. Аң стиліндегі бейнелердің кең таралуы мен көркемдік тұтастығы Еуразия кеңістігінде ортақ идеологиялық және мәдени кодтың болғанын айғақтайды.

Бүгінгі таңда бұл көркемдік мұраны білім беру жүйесінде тиімді пайдаланудың маңызы артып отыр. Цифрлық технологиялар мен заманауи педагогикалық құралдарды қолдану арқылы мектеп оқушылары мен жастардың тарихи-мәдени санасын қалыптастыруға, ұлттық құндылықтарды саналы түрде қабылдауына мүмкіндік туады. Виртуалды музейлер, интерактивті карталар, мультимедиялық ресурстар мен жобалық оқыту әдістері білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың зерттеушілік, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

Аң стилін оқытуда оқушылардың зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы оқушылар археологиялық деректерге, ғылыми

еңбектерге сүйене отырып, аң стиліне қатысты жоба жұмыстарын дайындайды. Нәтижесінде оқушылар тарихи деректерді талдауды, презентация жасауды және өз ойын дәлелдеп ұсынуды үйренеді.

Сондықтан аң стилі секілді бай тарихи-көркем мұраны ғылыми негізде зерттеп, заманауи білім беру үдерісіне енгізу – ұлттың мәдени коды мен тарихи жадыны сақтаудың, сондай-ақ оны келер ұрпаққа жеткізудің тиімді жолы болып табылады.

Кесте – Аңдық стилдегі жәдігерлер туралы ақпарат

№	Жәдігер атауы	Табылған жері	Сақталған жері	Тапқан археолог	Мәліметтер базасы
1	Алтын Адам	Есік обасы	«Есік» музей қорығы	К.Ақишев	
2	Аралтөбе Алтын адамы	Аралтөбе қорғаны	ҚР Орталық мемлекеттік музей	З.Самашев	
3	Шілікті алтын адамы	Бәйгетөбе обасы	ҚР Ұлттық музей	Ә.Т. Төлеубаев	
4	Тақсай ханшайымы	Тақсай обасы	ҚР Ұлттық музей	Я.Лұқпанова	
5	Талды Алтын адамы	Талды-2 қорымы	Талды археологиялық кешені	А.Бейсенов	
6	Үржар ханшайымы	Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданы	ҚР Ұлттық музей	А.Исин	

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
2. Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л., 1980. – 64 с.;
3. Черников С.С. Загадка золотого кургана. М.: Прогресс, 1965. – 189 с.
4. Глазырина Т.Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. комплекс для студентов специальности «История». – Новополюк: ПГУ, 2011. – 356 с.
5. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л., 1960. – 359 с.
6. Самашев З., Жумабекова Г., Базарбаева Г. Берел – выдающийся памятник истории и культуры древних кочевников Казахстана // История Казахстана в школе и вузах. – 2002. – №9. – С. 17-24.
7. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссаи. – Алма-Ата: Онер, 1989. – 172 с.
8. Григорьев В.В. О скифском народе саках. – СПб., 1871. – 202 с.
9. Надеева М.И. Место и роль цифровых технологий в современном образовании // Казанский педагогический журнал. – 2019. – №5. – С. 14-19.
10. Виссема Й. Университет третьего поколения. Управление университетом в переходный период. – М.: Олимп-Бизнес, 2016. – 422 с.
11. Шаронин Ю.В. Цифровые технологии в высшем и профессиональном образовании: от личносно ориентированной smart-дидактики к блокчейну в целевой подготовке специалистов // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – №1. – С. 94-99.
12. Майхнер Х.Е. Корпоративные тренинги. – М.: ЮНИТИ, 2002. – с. 122.
13. Polanyi M. The Tacit Dimension. Garden City. – New York: Doubleday, 1966. – 108 p.
14. Bromwich D. Trapped in the Virtual Classroom // The New York Review of Books. – 2015. – July 9. – P. 16-22.
15. Флигстин Н. Архитектура рынков: экономическая социология капиталистических обществ XXI века. – М.: ИД Высшей школы экономики, 2013. – 392 с.
16. Глазьев С.Ю. Экономика будущего. Есть ли у России шанс? – М.: Книжный мир, 2016. – 640 с.
17. Рахимова А.Э., Ратнер Ф.Л. Потенциал цифровой образовательной среды в современном педагогическом процессе // Мир науки, культуры, образования. – 2023. 1 (98). – С. 97-102.
18. Koltay T. The Media and the Literacies: Media Literacy, Information Literacy, Digital Literacy // Media, Culture and Society. – 2011. – №33 (2). – P. 211-221.
19. Амиралиев А.Д. Цифровая образовательная среда вуза как условие подготовки бакалавров по профилям «физика» и «математика» // Мир науки, культуры, образования. – 2023. 1 (98). – С. 248-250.
20. Лебедева М.Л. Цифровизация как новый тренд образования будущего // Международный журнал гуманитарных и естественных наук – 2022 – №1-1(64) – С. 153-157.
21. Peled Y. Pre-service teacher's self-perception of digital literacy: The case of Israel // Education and Information Technologies. – 2021. – 26. – P. 2879-2896.
22. Churches A. Bloom's Digital Taxonomy [Electronic source]. – 2007. <https://www.pdst.ie/sites/default/files/BloomDigitalTaxonomy>
23. Farren M. Digital literacies in education: Creative, multimodal and innovative practices. – Lausanne: Peter Lang Publishing Group, 2013. – 238 p.
24. McKee-Waddell S. Digital Literacy: Bridging the Gap with Digital Writing Tools // Delta Kappa Gamma Bulletin. – 2015. – 82. – P. 26-31.

References:

1. Akishev A.K. *Iskusstvo i mifologiya sakov*. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 176 s. [In Russian]
2. Gryaznov M.P. *Arzhan – tsarskiy kurgan ranneskijskogo vremeni*. – L., 1980. – 64 s. [In Russian]
3. Chernikov S.S. *Zagadka zolotogo kurgana*. – M.: Progress, 1965. – 189 s. [In Russian]
4. Glazyrina T.N. *Metodika prepodavaniya istorii: ucheb.-metod. kompleks dlya studentov spetsial'nosti «Istoriya»*. – Novopolotsk: PSGU, 2011. – 356 s. [In Russian]
5. Rudenko S.I. *Kultura naseleniya Tsentral'nogo Altaya v skifskoe vremya*. – M.-L., 1960. – 359 s. [In Russian]
6. Samashev Z., Zhumabekova G., Bazarbayeva G. *Berel – vydayushchiysya pamyatnik istorii i kul'tury drevnikh kochevnikov Kazakhstana // Istoriya Kazakhstana v shkole i vuzakh*. – 2002. – №9. – S. 17-24. [In Russian]
7. Tuyakbayeva B.T. *Epigraficheskiy dekor arkhitekturnogo kompleksa Akhmeda Yassavi*. – Alma-Ata: Oner, 1989. – 172 s. [In Russian]
8. Grigor'ev V.V. *O skifskom narode sakakh*. – SPb., 1871. – 202 s. [In Russian]
9. Nadeeva M.I. *Mesto i rol' tsifrovyykh tekhnologiy v sovremennom obrazovanii // Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal*. – 2019. – №5. – S. 14-19. [In Russian]
10. Vissema I. *Universitet tretogo pokoleniya. Upravlenie universitetom v perekhodnyy period*. – M.: Olimp-Biznes, 2016. – 422 s. [In Russian]
11. Sharonin Yu.V. *Tsifrovye tekhnologii v vysshem i professional'nom obrazovanii: ot lichnostno orientirovannoy smart-didaktiki k blokcheynu v tselevoy podgotovke spetsialistov // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. – 2019. – №1. – S. 94-99. [In Russian]
12. Maikhner Kh.E. *Korporativnye treningi*. – M.: YUNITI, 2002. – S. 122. [In Russian]
13. Polanyi M. *The Tacit Dimension*. Garden City. – New York: Doubleday, 1966. – 108 p. [In English]
14. Bromwich D. *Trapped in the Virtual Classroom // The New York Review of Books*. – 2015. – July 9. – P. 16-22. [In English]
15. Fligstein N. *Arkhitektura rynkov: ekonomicheskaya sotsiologiya kapitalisticheskikh obshchestv XXI veka*. – M.: ID Vysshey shkoly ekonomiki, 2013. – 392 s. [In Russian]
16. Glazev S.Yu. *Ekonomika budushchego. Estli u Rossii shans?* – M.: Knizhnyy mir, 2016. – 640 s. [In Russian]
17. Rakhimova A.E., Ratner F.L. *Potentsial tsifrovoy obrazovatelnoy sredy v sovremennom pedagogicheskom protsesse // Mir nauki i kultury, obrazovaniya*. – 2023. – №1(98). – S. 97-102. [In Russian]
18. Koltay T. *The Media and the Literacies: Media Literacy, Information Literacy, Digital Literacy // Media, Culture and Society*. – 2011. – №33 (2). – P. 211-221. [In English]
19. Amiraliyev A.D. *Tsifrovaya obrazovatel'naya sreda vuza kak uslovie podgotovki bakalavrov po profilyam «fizika» i «matematika» // Mir nauki, kultury, obrazovaniya*. – 2023. – №1 (98). – S. 248-250. [In Russian]
20. Lebedeva M.L. *Tsifrovizatsiya kak novyy trend obrazovaniya budushchego // Mezhdunarodnyy zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk*. – 2022. – №1-1 (64). – S. 153-157. [In Russian]
21. Peled Y. *Pre-service teachers self-perception of digital literacy: The case of Israel // Education and Information Technologies*. – 2021. – 26. – P. 2879-2896. [In English]
22. Churches A. *Blooms Digital Taxonomy [Electronic source]*. – 2007. <https://www.pdst.ie/sites/default/files/BloomDigitalTaxonomy> [In English].
23. Farren M. *Digital literacies in education: Creative, multimodal and innovative practices*. – Lausanne: Peter Lang Publishing Group, 2013. – 238 p. [In English].
24. McKee-Waddell S. *Digital Literacy: Bridging the Gap with Digital Writing Tools // Delta Kappa Gamma Bulletin*. – 2015. – 82. – P. 26-31. [In English].

Саркулова С.Д. *1

¹ PhD доктор Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МӘДЕНИЕТІНДЕ САЛ-СЕРІЛЕРДЕН БАСТАУ АЛҒАН ТЕАТР ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының мәдениетінде музыканың өзіндік ерекше орын алатынын барлығымыз білеміз. Музыка қазақтардың дүниетанымының ерекше түрі ғана емес, ол өзінің функционалдылығында қаншалықты қасиетті болса, ол сондай-ақ қоғамдық өмірдің белгілі бір реттеушісі бола білді.

Қазақстандық қоғамның қалыптасуы мен даму процесін түсінуде ұлттық мәдениетті одан әрі дамыту, оның теориялық атап айтсақ тарихи, мәдениеттанулық талдау негіздерін әзірлеу өте маңызды. Кез-келген қоғамның анықтаушы сипаты - бұл қоғамдық қатынастардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге оның рухани мәдениетінің ерекшелігінде. Ал оның негізі өнердің тарихи және эстетикалық категориялары болып табылады. Бұл тұрғыда театр әр түрлі өнер түрлерін синтездейтін мәдениеттің эпицентрі болып табылады, олардың әрқайсысы белгілі бір тілде сөйлейді және өзіне ғана тән экспрессивті құралдарға ие болады.

Қазақ халқының мәдениеті мен өнері ғасырлар бойы қалыптасып, бай мұраға ие болды. Бұл мұраның ішінде сал-серілер дәстүрі ерекше орын алады, себебі олар қазақтың музыкалық театрының дамуына негіз болды.

Тұрақты көшпенділік жағдайында ауызша-поэтикалық және музыкалық дәстүрді ұстаушылардың шығармашылығында қазақ театр өнері қалыптасып, барынша толық көрінді деп санаймыз. Олардың шығармашылығы қазақ театр өнерінің негізгі ерекшеліктерін өзіне шоғырландырған халық өнерінің өзіндік шыңы және қазіргі заманғы театрдың бастауы болды.

Кілт сөздер: Музыка, театр, акын, өнер, мәдениет, тарих, дәстүр, халық, қоғам.

Саркулова С.Д. *1

¹ PhD доктор, Казахский национальный женский педагогический университет,
Казахстан, Алматы, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

ТВОРЧЕСТВО САЛ-СЕРИ КАК ЧАСТЬ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТЕАТРА В КУЛЬТУРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

Все мы знаем, что музыка занимает особое место в культуре казахского народа. Музыка - это не только особый тип мировоззрения казахов, но и тот факт, что она настолько священна в своей функциональности, насколько это возможно, она также стала определенным регулятором общественной жизни.

В понимании процесса становления и развития казахстанского общества очень важно дальнейшее развитие национальной культуры, разработка основ ее теоретического, исторического а также культурологического анализа. Определяющей характеристикой любого общества является не только совокупность общественных отношений, но и специфика его духовной культуры. А его основой являются исторические и эстетические категории искусства. В этом смысле театр является эпицентром культуры, синтезирующей различные

виды искусства, каждый из которых говорит на определенном языке и обладает уникальными выразительными средствами.

Культура и искусство казахского народа сформировались на протяжении веков и получили богатое наследие. Среди этого наследия особое место занимают традиции сал-серы, так как они послужили основой для развития казахского музыкального театра.

Мы считаем, что в условиях постоянного кочевничества в творчестве носителей устно-поэтических и музыкальных традиций сформировалось и наиболее полно проявилось казахское театральное искусство. Их творчество стало своеобразной вершиной народного искусства и началом современного театра, в котором были сконцентрированы основные черты казахского театрального искусства.

Ключевые слова: Музыка, театр, акын, искусства, культура, история, традиция, народ, общество.

Sarkulova S. *1

¹ PhD Doctor, Kazakh National Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, E-mail: (sarkulova_84@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0001-3425-4047>

THE WORK OF SAL-SERI AS PART OF THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THEATER IN THE CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract

We all know that music occupies a special place in the culture of the Kazakh people. Music is not only a special type of Kazakh worldview, but also the fact that it is as sacred in its functionality as possible, it has also become a certain regulator of social life.

In understanding the process of formation and development of Kazakh society, it is very important to further develop national culture, develop the foundations of its theoretical, historical and cultural analysis. The defining characteristic of any society is not only the totality of social relations, but also the specifics of its spiritual culture. And its basis is the historical and aesthetic categories of art. In this sense, the theater is the epicenter of culture, synthesizing various types of art, each of which speaks a specific language and has unique expressive means.

The culture and art of the Kazakh people have been formed over the centuries and have received a rich heritage. Among this heritage, the traditions of sal-sera occupy a special place, as they served as the basis for the development of the Kazakh musical theater.

We believe that in the conditions of constant nomadism, Kazakh theatrical art was formed and most fully manifested in the works of speakers of oral, poetic and musical traditions. Their work became a kind of peak of folk art and the beginning of modern theater, which concentrated the main features of Kazakh theatrical art.

Keywords: Music, theater, akyn, arts, culture, history, tradition, people, society.

Кіріспе. Қазақ елінің қалыптасуы мен даму процесін түсінуде ұлттық мәдениетті одан әрі дамыту, оның теориялық атап айтсақ тарихи, мәдениеттанулық тұрғыдан талдау негіздерін әзірлеу өте маңызды. Қай қоғамды алсаң да оның анықтаушы сипаты - қоғамдық қатынастардың жиынтығы ғана емес, сонымен бірге оның рухани мәдениетінің ерекшелігінде екеніне көз жүгіртеміз. Бұл тұрғыдан қарайтын болсақ театр әр түрлі өнер түрлерін синтездейтін мәдениеттің орталығы болып табылады. Олардың әрқайсысы белгілі бір тілде сөйлейді және өзіне ғана тән экспрессивті құралдарға ие болады.

Айта кету керек, бүгінгі таңда қазақ тарихы мен мәдениеттануында театр өнерінің ұлттық құндылығы мәселесі толыққанды зерттеле қойған жоқ. Қазақ мәдениетін зерделеп, қазақ театр өнерінің құбылысын түсіндіруде тарихшылар, мәдениеттанушылар өнертанушылар, театртанушылар зерттеудің әр-түрлі әдістерін қолдана отырып, өзіндік ерекшеліктермен түсінуге тырысты.

Қазақ даласындағы музыкалық театрдың пайда болу алғы шарттары мен оның тарихын зерттеу қазақ мәдениетін, өнерін және тарихын таныстырудың тиімді құралы болып табылады. Бұл, өз кезегінде, ұлттық болмысты нығайтуға және мәдени сананы дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар қазақ музыкалық театрының тарихы, сал-серілердің дәстүрлері мен өнері арқылы, қазақ халқының тарихын, әлеуметтік-экономикалық жағдайларын, мәдени өзгерістерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеулер қазақ қоғамының дамуындағы маңызды кезеңдерді түсінуге көмектеседі.

Мақсаты мен міндеттері: Бұл зерттеудің мақсаты – тарихи және мәдени талдау тұрғысынан дәстүрлі қоғамда орын алған тұтас мәдени үдеріс контекстінде қазақ даласындағы сал-серілерден бастау алған музыкалық театр тарихының генезисі мен формалары туралы тұтас түсінік қалыптастыру. Қазақ даласындағы театр өнерінің тарихын сал-серілердің музыкалық және ауызша-поэтикалық дәстүрін жеткізушілердің шығармашылық қызметінің мәдени феноменін қарастыру. Қазақ музыкалық театрының дамуын, оның сал-серілердің дәстүрлерімен байланысын зерттеу арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайларын, мәдени өзгерістерін және тарихи кезеңдерін түсіну. Бұл міндет қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғаларды, дәстүрлер мен өзгерістерді анықтауға көмектеседі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Аталған мақаланы жазу барысында негізінен мұрағат қорларының құжаттарын, арнайы оқулықтар, ғылыми зерттеулік жинақтар пайдаланылды. Зерттеу барысында деректерді пайдаланып, ғылыми айналымға ұсыну бойынша отандық және шетелдік архив құжаттарымен жұмыс жүргізіліп, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным, модельдеу мен типтендіру сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Талқылау. Сал-серілер туралы алғашқы ғылыми сілтемелердің бірін А.В. Затаевичтен "500 қазақ әндері мен күйлерінен" табуға болады. А. Жұбанов Сал-серілер туралы айта отырып, өте сыйымды және дәл сипаттама берді, ол оны үнемі "дала актері" деп түсіндіріп, олардың нағыз "өнер адамдары" екенін және бүкіл өмірін "сахнада сезінгенін" жазады [1, б.137]. Сал мен серінің шығу тегі М. Гамарник пен А. Мұхамбетованың "Қазақ қоғамындағы сал мен серінің генезисі мен функциялары" атты мақаласында өте сенімді және егжей-тегжейлі зерттелген, онда олар сал мен серінің "дәстүрлі богемиялық мәдениеттің" өкілдері ретінде "эксцентриктілік, маскарадтық, мінез-құлық театрлылығы, нормативтік әдет-ғұрыптарды сақтамау", олар ауылдарды тек топпен аралады, жастардың сүйемелдеуімен және әрдайым мерекелер мен көңіл көтерудің басында болды деп пайымдайды. [2, б.89].

Сал-серілердің шығармашылығын қазақ фольклорының белгілі зерттеушісі С. Қасқабасов "Қазақ салт-дәстүрлері мен ойындарындағы театр элементтері" мақаласында мұқият қарастырған [3, б.118].

Бүгінгі таңда аталған тақырып бойынша ең толық зерттеу Е.Д. Тұрсыновтың "Баксы, ақындар, сері және жыраудың пайда болуы" [4] атты іргелі еңбегі болып табылады, онда олардың қызметі мен шығармашылығы ғана емес, сонымен қатар олардың мінез-құлқының салттық аспектісі, қоғамдағы шығу тегі мен қалыптасуының генезисі ауызша түрде ашылады. Сонымен бірге, бұл қазақтардан басқа түркі-моңғол халықтарының ешқайсысында сақталмаған "өзіндік мәдени құбылыс екенін атап өтіп, оны тек ауызша-ақындық дәстүрдің бір түрі ретінде анықтау тұрғысынан қарастырады және оны театр өнері ретінде қарастыруға тырысады.

Нәтижелер. Сал мен серінің шығармашылығында дәстүрлі қоғамның жалпы эстетикалық қоймасымен сипатталатын ежелгі қазақ театр өнерінің өзіндік панорамасы бекітілді және актерлік шығармашылықтың синтетикалық табиғаты, сайып келгенде, оның әлемді бейнелеудің ұлттық өзіндік көркемдік-бейнелік жүйесін анықтады.

Дала ақындары-импровизаторлар ретінде өзіндік ерекшелігі олардың шығармашылығының бірегей жан-жақтылығында көрінді: олар тек тамаша музыканттар, ақындар ғана емес, сонымен қатар эксцентриктер, сиқыршылар болып табылды. Поэтикалық импровизация, әдемі дауысы, вокалдық техникасы бар олар сонымен қатар би билеуді,

жонглерлікті, атқа мінудің бас айналдыратын трюктерін және басқа цирк нөмірлерін орындауды білді. Олардың өнерінде әншінің, ақынның, музыканттың және акробаттың өнері синтезделген сияқты. Тіпті "жылқылар оларға арнайы үйренді және биледі, аяқтарын сұрыптады, көрермендерге тағзым етті, алғыс айтты, бастарын сермеді, салдың бұйрығымен ақсақ, сараң, айналмалы және т.б. бейнеленді" [4,б.188].

Сал -серілердің репертуары да алуан түрлі болды, онда тек эпикалық аңыздар ғана емес түрлі қызықты қойылымдары, шын мәнінде, әзілдер, тіпті костюм трюктері де маңызды орын алатын таза көркемдік болды. Әдетте, сал мен сері шулы және көңілді театрландырылған қойылымдарға белсенді қатысқан ақындардың, әншілердің, балуандардың, домбырашы музыканттардың, сиқыршылардың сүйемелдеуімен жүрді. Кейде бұл ансамбльдік театр компаниялары 50-ден астам адамды құрады, ал арнайы мерекелер мен тойларда олардың саны 100-ден асуы мүмкін.

Сал мен серінің шығармашылық қызметінде ерекше таза театрлық элементтер де көрінді. Олар ерекше киім киген. Яғни басқа адамдардан ерекшеленіп тұратын болған. Тіптен арнайы тапсырыспен де өздеріне киім тіккізетін. Бұл киімдер елден ерекше болу үшін міндетті түрде қымбат тастармен әшекейленіп, әдемі матадан жасалған төсеммен тігілген. Көрермендердің қиялын мүмкіндігінше таң қалдыруға, оларды басқа адамдардың ортасынан ерекшелеуге бағытталған жарқын, ерекше стильдер, сәнді киімдер театрлық көріністің әсеріне арналған болатын. Музыкалық аспаптар да ешкімге ұқсамайтын әдіспен безендіріп міндетті түрде түрлі құстардың қауырсындарымен безендірілетін болған.

А. Х. Марғұлан қазақ ақындары мен сал-серілері табиғаты бойынша Шығыс Еуропаның славян халықтарының кезбе әншілеріне жақынырақ болды. Олар қаңғыбас әнші-музыканттың (сал, сері) өзіндік өмірін құрды, ол Буффало түріне ұқсайды" деп сал-серілердің шығармашылығына сипаттама берген болатын. [5, б.27].

Қазақ сал-серілерін кезбе еуропалық актерлермен салыстыра отырып, олардың біршама жақындығын атап өтуге болады. Қазақтардың ең әдемі лирикалық әндерін де негізінен осы сал-серілер орындаған болатын. Олардың шығармаларында қайғы мен сағыныш мотивтерін сирек кездестіреміз. Сондықтан сал-серілердің өлеңдері мен әндерінің едәуір бөлігі нәзік жандыларға арналған поэтикалық бастамалар мен лирикалық үндеулерден тұрады. Кейбір зерттеушілер мұның себебін сал-серілердің қыздармен және жас әйелдермен қарым-қатынасының салыстырмалы еркіндігінде қарастырады.

Сал-серілер жасаған бейнені ежелгі грек трагедиясының кейіпкерімен салыстыруға болады: барлығы қатаң, көркем әдемі және ұстамды. Сері репертуарының негізін лирикалық әндер, мақтаулар және айтыстардағы импровизациялар құрады. "Сері" сөзінің өзін "рыцарь" деп толық құқықпен аударуға болады, бұл соңғысының әскери іс-әрекеттерін емес, мінез-құлық пен ішкі көріністің рыцарлығын білдіреді" [4, б.192]. Қайғылы кейіпкердің бейнесін орындаған ежелгі актерлер сияқты физикалық сұлулық, әдемі және күшті дауыс талабы қойылды. "Физикалық сұлулық, киіну мен әдептіліктің әсемдігі, әдемі дауыс, тапқырлық, поэтикалық импровизация шеберлігі және керемет композиторлық талант, домбырада ойнаудың керемет орындаушылық шеберлігімен үйлесіп, серіні кез-келген ауылда жақсы қонақтарға айналдырды" [4,б.192].

Зерттеуші Е. Исмаиловтың «Ақындар» атты еңбегінде де сал-серілерге өз бағасын береді. Атап айтсақ сал-серілер ақындық, музыкалық, драмалық өнермен қатар би, спорт өнерлерін де қолданған деп баға береді. Зерттеуші сал менен серінің айырмасы ақындық, әншілік, өнерпаздық дәстүр жағынан айтарлықтай өзгешелігі жоқ, тек сыртқы түрінде яғни жүріс-тұрысында, киіну, сыпайылық әдетінде деп көрсетеді. Сонымен қатар «сері» сөзінің бірнеше көне мағыналарына тоқталып, араб тіліндегі сир (сейір) – серуен, сайран салу; телеуіт, шор т.б. тілдерде – сарнау, өлең, ән айту, «Кодекс Куманикусте» «сері» - шері [6, б.13] сөзі мағынасында қолданылатынын жазады. Атақты Ә.Х. Марғұланның да «Қазақтың сал-серілік дәстүрі» атты еңбегін алып қарасақ, халықтың серілік дәстүрі, әрине, бірден пайда болмаған, бірақ қай уақытта қалыптаса бастағанын тап басып айту да қиын екендігін атап өтеді [5]. Серіліктің кейбір белгілерін Ә.Марғұлан көне түркілік дәуірден, оғыз дәуірінен іздестірген.

Байқап отырғанымыздай, сал-серілердің шығармашылығының барлық кезеңінде сұлулық туралы эстетикалық идеялар беріліп келді, олардың шығармашылығы әлеуметтік ойды қалыптастыруда маңызды рөл атқарған халықтық идеологияны ұсынды. Бұл, ең алдымен, қазақ сал-серілерінің барған жерлерінде зор құрметке ие болғанын көреміз. Олардың келуін асыға күтті, олар ауылдан ауылға көшті, әрқайсысында бірнеше күн, тіпті бірнеше апта болды. Кездесуде адамдар оларға жол берді, дастарханнан кейін, әдетте, оларға ақсақалдар, сұлтандар мен билерден жоғары құрметті орын берілді. Сал-серілер келген ауылдықтар қойылымды көргісі келетін алыс-жақынды елді –мекендер мен ауылдардан келетін адамдарды да күтіп алып, орналастыру, жағдайларын жасауды өз міндеттеріне алған. [4,б.184].

Қазақ сал-серілері өз өмірлерін өнерге арнаған адамдар деп айтсақ қателеспейміз. Олар ешқашан өз өнерлері үшін ақы алмаған. Олардың қойылымдарында богемиялық өмір салтын ұстанған, физикалық еңбектің кез-келген тұспалын жоққа шығарған адамдардың көркем дарынды топтарын ұсына білді.

Қазақ халқының мәдениетіне назар аударсақ әр кезеңде қазақ этносы музыкамен қатар дамыды деп айта аламыз. Атап айтсақ әр киіз үйде домбыра болды және кез келген қазақ сүйікті әндері мен күйлерін орындай алатын болған. Бұл жағдай қазіргі күнделікті өмірімізде де жалғасып, бастау алған. Бұл музыкаға деген таңғажайып көзқарас көп нәрсені түсіндіреді және музыканттың қоғамдағы ерекше позициясында көрінетін қазақтардың ауызша мәдениетіндегі рөлін басқаша көрсетеді.

Сал-серілер ешқашан өз шығармашылығында өмір мен өнерді ажыратқан емес. Демек, актер-музыкант дәстүрлі қоғамдағы эстетикалық, рухани құндылықтардың тасымалдаушысы бола отырып, болмыстың әмбебап заңдарының нұсқаушысы болды.

Қазақ халқының сал-серілері – бұл тек қана әнші немесе күйші емес, халықтың рухани өміріне әсер еткен тұлғалар болды. Олар өз дәуірінің мәдениет қайраткерлері, өнерпаздары, әрі қоғамның әлеуметтік өміріне белсене араласқан адамдар еді. Сал-серілер өздерінің көркемдік мұрасымен және ерекше ән-күй, поэзия туындыларымен қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Сал-серілердің шығармашылығы көбінесе халықтық дәстүрлерге негізделген, бірақ олар сол дәстүрді жаңаша, көркемдік тұрғыдан дамытқан болатын. Олар өздерінің күйлері мен әндері арқылы халықтың көңіл-күйін, болмысын, мұң-мұқтажын білдіріп, терең философиялық ойларды жеткізе білді. Сал-серілердің театрлылығы мен әртістігі бақсының "ойнайтын субъект" рөлімен сабақтастық байланыста да кездесті. "басқа әлемдерге саяхат", рухтармен қарым-қатынас жасау және олардың бейнесіне ену көбінесе бір актердің ойынына ұқсайды. Бірақ та мұның бәрі халықтың көңілінен шығып, көңіл көтерумен сабақтасып жалғасып жатты. [7,б.114].

Ресми ежелгі дәстүрлі мәдениеттің толыққанды өкілдері ретінде – сал-серілер қазақтардың рухани мәдениетінің негізгі тасымалдаушылары қызметін атқарды. Олардың дәстүрлі қоғамдағы жұмысы көркемдік, эстетикалық қызметтің бір түрі болды. Сал - серілер ең алдымен қоғамды бейнелейтін суретшілер.

Демек, сал мен серінің шығармашылық қойылымдарының негізгі ерекшелігін анықтасақ, оларды синтетикалықты кең мағынада сипаттайды деп айтуға болады. Ауызша, музыкалық, бейнелеу, пластикалық, хореографиялық өнердің үйлесімі ретінде, көрерменнің барлық эмоцияларына бір уақытта әсер етеді, оған сөз, қимыл, қозғалыс, би, түс арқылы үлкен семантикалық ақпарат береді... Сонымен қатар моральдық-этикалық, сюжеттік-мифологиялық және философиялық жоспар туралы ақпарат беретін дауыс, тембр, музыка, композиция және т.б. бар.

Кез - келген театр синтетикалық құбылыс: театрдың әдебиетпен, музыкалық және хореографиялық өнермен байланысы және т.б., олар айтқандай, айқын. Алайда, біз басқаша айтамыз. Ежелгі дәуірде пайда болған еуропалық өнерден түбегейлі ерекшеленетін өнер синтезі өзінің ұзақ эволюциясы барысында қазақтың дәстүрлі қоғамында - көркем образ жасаудың ұлттық өзіндік әдістері мен тәсілдерін дамытты. Сал мен серінің музыкалық және

ауызша-поэтикалық дәстүріндегі өнер синтезі ұғымының өзі театр іс-әрекетінің бүкіл матасына енетін, терең және ажырамас сипатқа ие.

Егер еуропалық театр туралы айтатын болсақ, драматургияны, музыкалық сүйемелдеуді, би элементтерін, вокалдық нөмірлерді және т.б. - нақты актерлік ойыннан, актерлік шығармашылықтан оңай ажырата алсақ, онда Сал мен сері өнерін қарастырған кезде зерттеуші театр іс-әрекетінің осы шарттарын жеке-жеке, өздері өздігінен қарастыра алмайды. Дәстүрлі мәдениет иелерінің театрында ежелгі дәуірден бастап синтетикалық театр өнерінің формалары тамыр жайған: бұл сөз музыкамен, ым-ишарамен, мимикамен және т.б. үйлесімді бірлікте естіледі. Киімдерінің әдемілігі, ерекшелігі, әсемдігі музыкалық аспаптағы ойынның ерекшелігі олардың орындауында сөйлеудің ерекшелігі жоғары қасиетке ие деп бағалауымыз керек. Олардың сөйлеген сөздерінде синтез әртүрлі және гетерогенді өнердің тіркесімі немесе артикуляциясы емес, олардың мүлдем органикалық, құрылымы бойынша біртекті қорытпасы сипатына ие болды. Сонымен қатар сал-серілердің түрлі қойылымдарға да қатысқанын көруімізге болады. Ортағасырлық қалалардан археологиялық зерттеулер нәтижесінде керамикалық маскалардың табылуы бұған дәлел бола алады. Деректерге жүгінсек олардың бетперде киген қойылымдары орта Сырдария қалаларында, атап айтқанда Отырар-Фараб округінің қалаларында өткенін көрсетеді. "Тамағы ешкі сақалы мен мүйізі, үлкен құлағы бар жын-перілердің басы ретінде жасалған қызыл түсті шарап ыдысының сынығы" табылды. "Бұл ыдыстар маска ретінде де көріністердің тірегі ретінде қолданылған болуы мүмкін". Сондай-ақ, комедиялық актерлердің, "сатира" маскаларының суреттері де табылған.[8,72-78].

Сал мен серінің шығармашылығын театр өнері деп атай отырып, біз дәстүрлі өнерді жеткізушілердің экспрессивті құралдарының жүйесі бастапқыда өнерді синтездеу қажеттілігін, яғни шығармашылықтың барлық түрлері - поэтикалық сөз, вокалды және аспаптық музыка, пантомима немесе би үйлесімді түрде өзара әрекеттесетін элементті құруды көздейтінін тағы бір рет атап өтеміз., яғни драмалық актердің өнерін құрайтын нәрсе. Олардың ерекше синтетикалық табиғатынан тыс олардың өнері өмір сүре де, дами да алмайды. Көріп отырғанымыздай, мұнда театр өнері бар деп толықтай түсінуімізге болады.

Дәл осы қасиет ежелгі дәуірде қалыптасқан және театр өнерінің көптеген теоретиктері мен практиктері үшін қиын мақсат болып табылады, бізді қазақ театрлылығының бірегей табиғатына ерекше көзқараспен қарауға итермелейді. Бәлкім, сондықтан да қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне енетін осы театр элементтерінен зерттеушілер осы уақытқа дейін театрды көрмеді.

Бірақ сал -серілердің барлық қойылымдары ерекше болды, біріне –бірі мүлдем ұқсамады. Шын мәнінде, бұл "театр" нағыз өнердің басты талабына – бірегейлік пен сирек кездесетін талаптарға жауап берді. Өйткені, олардың әрбір жаңа қойылымдары халықты таңқалдырудан шаршамады. Жалпы алғанда "антиквариатқа" айналды деп айта аламыз. Дәстүрлі қоғам жағдайында дарынды адамдар тобының музыкалық және ауызша поэтикалық шығармашылығында бейнеленген театр өнері сал мен серінің кәсіби кәсібіне айналады. Демек, олардың қойылымдары шын мәнінде қазақ халқының ежелгі театр өнерінен бастау алған [9].

Ақындар сайысы – айтыс. Оларда музыкалық сүйемелдеудегі ауызша сөйлеу тәсілінің үстемдігі кезінде ауызша-музыкалық, поэтикалық шығармашылық, композиторлардың дәстүрлі қойылымдары-күйшілер, бұғылар музыкалық орындаушылық өнер ретінде сипатталуы мүмкін, өйткені композиторлық шығармашылықпен қатар мұнда орындаушылық шеберлікке, дауысқа, тембрге үлкен мән беріледі.

Сал-серілердің қойылымдары эстетикалық әсердің тең құқылы күші ретінде әрекет ететін өнердің барлық түрлерінің күрделі өзара байланысын көрсетеді, спектакльдің әртүрлі циклдарында көркемдік тілдің белгілі бір элементтері басым болуы мүмкін: поэтикалық, музыкалық, пластикалық, хореографиялық, цирк және т. б. Сал-серілердің қойылымдарында музыкалық және ауызша - поэтикалық дәстүрдің ерекше театр өнерін қарастыра отырып, біз оны синкреттік деп анықтау дәстүрге айналған. Өйткені бұл синкретизм тіпті ең басында

белгілі шекараларға ие болған екен. М. Қаған атап өткендей, " әлемнің көркемдік дамуы алғашқы қадамдардан бастап екі маңызды мүмкіндікке тап болды: олардың бірі адамның өзі иеленетін көркемдік дизайнды жүзеге асырудың құралдары – оның денесінің қозғалысы мен дауысының дыбысы; ол басқа мүмкіндікті адамға, табиғи құралдарға – тасқа, сазға жүгіну арқылы тапты, ағаш, сүйек, табиғи бояғыштар және т.б." [10, б.186].

Бастапқыда табылған екі өнер кешені, осылайша өседі, біріншісінде "ауызша, музыкалық, би және актерлік шығармашылықтың ең көне түрлері пісіп жетілді", ал екіншісінде - бейнелеу кешенінің ең көне формалары: "мүсіндер, кескіндеме, графика" [10, б.187].

Дәстүрлі қазақ қоғамының мәдени мән мәтінін құрайтын барлық нәрсенің ішінде театр өнері жалпы қазақ мәдениетін түсіну үшін аса маңызды бөлігі болып табылады. Театр өнері мен дәстүрлі қазақ қоғамының өзара байланысы тақырыбы шын мәнінде орасан зор: оны бір жұмыста және бір адамның күш-жігерімен саркуға болмайды.

Көшпенділер өмірінің барлық іс-шараларын өткізу бір үлгі бойынша негізделді: бәсекелестік. Қазақ қоғамында бәсекелестік өмірдің міндетті элементінің нысандарын қабылдап, мәдениеттің қарқынды функциясына айналды, және, бәлкім, бұл жерде қазақ руларының, тайпааралық араздықтардың бәсекелестігінің тамыры жатыр "[11, б.113].

Театр мен қоғам диалогының сипатын анықтайтын дәстүр. Ежелгі дәуірді үлгі ретінде қабылдау архетиптілікті қазақтың дәстүрлі мәдениетінің қасиеті ретінде қалыптастырды. Дәстүр өткеннің қазіргі кездегі көрінетін белгілері мен құрылымдық ерекшеліктерінің болуын болжайтындықтан, бүгінгі қоғам мен оның мәдениеті, өйткені тарихи жолдың әрбір сегменті қазіргі, өткен және болжамды болашақты бейнелейтін тамшы болып табылады. Бұл бізге тұтастықты оның бір бөлігі бойынша бағалауға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамының өмірінің бір бөлігі ретінде ауызша поэтикалық және музыкалық дәстүрлер оның архетиптерінің элементтерін негізгі параметрлерде жаңғыртып отырды. Бұл жағдайда қоғам поэтикалық, музыкалық және орындаушылық өнердің синтезі арқылы "үлгілерге таңдана" отырып, өз мәдениетінің дәстүрінің ерекшеліктерін нығайтты. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы барлық ойын – сауық табыну саласымен байланысын толығымен жоғалтқан жоқ. Олардың бір бөлігі белгілі бір дәрежеде салттық функцияны орындауды жалғастырды"[12, б. 94-95].

Архетиптің бекітілуіне актердің көрермендермен жанды байланысын орната отырып, сал мен серінің актерлік өнерінің эмоционалды қарқындылығы да ықпал еткені анық. Актер көрерменге өзінің жеке рефлексиясын ұсынды, тәжірибе архетипі емес, адамға емес, замандасына жол ашуға тырысты. Демек, сал-серілер театр өнерінің тасымалдаушысы ретінде көрермендерге әсер етудің күшті әлеуетіне ие бола отырып, әлеуметтік процестерді анықтады немесе әсер етті, адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының үлгісі болды.

Көшпелі мәдениеттегі сал-серілердің шығармашылық қызметін әлеуметтендіру бірнеше ғасырлар бойы осы құбылысқа бұрынғы өмір салтымен бірге жойылған тарихи сабақтастықты қамтамасыз етті.

Осылайша, сал-серілердің шығармашылығы, олардың әлеуметтік мәртебесіне сәйкес келетін мінез-құлық стереотипі, осы мәдени құбылыстың табиғатын театр өнері ретінде анықтауға толық негіз беріп қана қоймай, сонымен қатар көшпелі ортада театр қойылымдарын ұйымдастыру формаларының дәстүрлі ерекшелігі туралы актерлердің өздері мәртебесінің дәстүрлі сипаты туралы айтуға негіз береді. Дәстүрлі қоғамдағы көркемдік шығармашылық туралы айтатын болсақ, сал-сері қойылымдарының дәстүрлі мағынасын да есте ұстаған жөн. Олардың театрландырылған қойылымдары әлемнің сиқырлы бірлігі мен бірігуі идеясын алып жүрді. Поэтикалық және музыкалық қойылымдар жасаған архетиптік бейнелер әрқашан белгілі бір сюжетте дамыды және мифологиялық құрылымның әмбебап маңыздылығы идеясын көтерді. Олардың сөйлеген сөздері - бүкіл қоғамның бірлігі орын алған өмірлік маңызды акция. Ауызша түрде ойналған мифологиялық сюжеттің әрекеті өмірдің барлық драмасын қамтыды және күнделікті драманы толығымен дерлік түсірді. Спектакльдердің архетиптік негізі дайындалған көрерменге түсінікті болды және санадан тыс қабылданды. Және бұл тұжырым театрландырылған емес, нақты шындыққа тән болды. [13].

Қазақ даласындағы сал-серілер де өз қоғамындағы ерекше статусқа ие болған тұлғалар. Олардың көзқарастары мен істеген іс-әрекеттері сол кезеңдегі көшпенділер ұғымына тән ыңғайланып жасалды. Сонымен қатар шаманизм, бақсы –балгерлік, қу актерлармен етене араласып жатты. [14,275].

Сал-серілердің шығармашылығында көркем мәдениеттің органикалық бөлігі ретінде дәстүрлі қоғамның жалпы эстетикалық қоймасымен сипатталатын және актерлік шығармашылықтың синтетикалық табиғаты оның ұлттық, өзіндік, көркем-бейнелі әлемді бейнелеу жүйесін анықтайтын қазақ театр өнерінің өзіндік панорамасы бекітілді. Олардың шығармашылығы көшпелі ортада қазақ театр өнерінің негізгі ерекшеліктерін шоғырландырған халық өнерінің өзіндік шыңы және қазіргі заманғы театрдың бастауы болды. [15]. Бұл бізге бұл құбылысты қазақтың "музыкалық-поэтикалық театры"деп атауға толық негіз береді.

Олардың қызметі жалпы театр өнерінің барлық ерекшеліктерін көрсетеді. Сал-серілердің қойылымдары тек кәсіби, көркем шығармашылықты ұсынды және эстетикалық міндеттерді нақты түсінумен сипатталды. Демек, сал-серілердің қазақ мәдениетіндегі шығармашылық қызметі театр өнерін өзінің дамыған түрінде ұсынды деп айтуға болады.

Бұл бізге бұл құбылысты қазақтың "музыкалық-поэтикалық театры"деп атауға толық негіз береді.

Сал-серілердің басты рөлі олардың рухани құндылықтармен, терең ойлармен халықты тәрбиелеуінде жатыр. Олар өз шығармашылығында қазақ халқының мінез-құлқын, мәдениетін, салт-дәстүрлерін насихаттай отырып, қоғамның ішкі дүниесіне әсер етіп, оның рухани дамуына ықпал етті. Сал-серілердің әндері мен күйлері халықтың моральдық және этикалық құндылықтарына негізделіп, олардың жүрегіне жол табатын күшке ие болды.

Сал-серілердің музыкалық мұрасы қазіргі қазақ музыкалық театры мен өнерінің негізі болып қала береді. Олардың шығармашылықтары мен философиясы бүгінгі күнге дейін сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп, қазақ мәдениетінің дамуына ықпал етіп отыр.

Қорытынды. Қазақ халқының сал-серілері – бұл тек қана әнші немесе күйші емес, халықтың рухани өміріне әсер еткен тұлғалар болды. Олар өз дәуірінің мәдениет қайраткерлері, өнерпаздары, әрі қоғамның әлеуметтік өміріне белсене араласқан адамдар еді. Сал-серілер өздерінің көркемдік мұрасымен және ерекше ән-күй, поэзия туындыларымен қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Сал-серілердің шығармашылығы көбінесе халықтық дәстүрлерге негізделген, бірақ олар сол дәстүрді жаңаша, көркемдік тұрғыдан дамытқан болатын. Олар өздерінің күйлері мен әндері арқылы халықтың көңіл-күйін, болмысын, мұң-мұқтажын білдіріп, терең философиялық ойларды жеткізе білді.

Қазақ музыкалық театрының тарихы сал-серілердің өнерінен бастау алады. Сал-серілердің шығармашылық мұрасы қазақ музыкасы мен театрының қалыптасуына үлкен әсер етті. Олардың әндері мен күйлері, өнердегі шеберлігі қазіргі заманғы музыкалық театр өнерінің негізін қалады. Әлі күнге дейін қазақ театры сал-серілердің рухани мұрасына сүйене отырып, өз шығармашылығын дамытып келеді. Осылайша, сал-серілердің қазақ музыкалық театрындағы орны ерекше және олардың шығармашылықтары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жубанов А. Струны столетий. А-А.: Казгослитиздат, 1958. - 312 с.
2. Мухамбетова А. "Қазақ қоғамындағы сал мен серінің генезисі мен функциялары" // Т.Бекхожинаны еске алуға арналған "Музыкадағы этномәдени дәстүрлер" атты халықаралық конференция материалдарының мақалалар жинағы, Алматы, 2000.
3. Қаскабасов С.А. "Қазақ салт-дәстүрлері мен ойындарындағы театр элементтері"// Фольклорный театр народов СССР. М.: Наука, 1985. - 135 с.
4. Тұрсынов Е.Д. "Бақсы, ақын, сері және жыраудың пайда болуы. Астана.: ИКФ, Фолиант, 1999. – 252б.

5. Марғұлан А. Х. Қазақ халқының ежелгі поэтикалық мәдениетінің тасымалдаушылары туралы // М. О. Әуезовтың 60- жылдығына арналған мақалалар. Алматы: Ғылым, 1959.
6. Е. Исмаилов. Ақындар. Алматы.: 1956. 340 б.
7. Сағалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири // Знак и ритуал. Новосибирск.: Наука, 1990. - С.123-139
8. Байпаков К. Театрализованные представления в средневековых городах Казахстана // Вестник АН КазССР. - 1957, №4. - С. 77-82
9. Марғұлан Ә. Қазақтың сал,серілік дәстүрі. Қазақ. – №8-9. – 2009.
10. Қазан М. Өнер морфологиясы. Алматы. Өнер, 1972. - 440 б.
11. Наурызбаева З. Шаман ритуалы камлания және Қазақ әдебиеті // Генезис және трансформация мәселелері "Халықаралық конференциясының материалдары. 5-7 маусым Алматы, 1995.
12. Кәмәлашұлы Б. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» Ұланбатыр 2003. - 266 б.
13. Симаков Г. Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX- начале XX вв. - Л.: Наука, 1984. - 288 с.
14. Омарова Г. Единство музыки, поэзии и магии как отражение целостности мифологического сознания в культуре кочевников // сб. материалов Международной конференции «Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Алматы, 1995. - С. 275
15. Қазақтар // тарихи-этнографиялық зерттеулер. Алматы.: Қазақстан, 1995. - 352 б.

References:

1. Jubanov A. Struny století. A-A.: Kazgoslitizdat, 1958. - 312 s.
2. Muhambetova A. "Qazaq qogamyndagy sal men serinin genezisi men funksialary" // T.Bekhojiny eske aluga arналған "Muzykadagy etnomadeni dasturler" atty halyqaralyq konferensia materialdarynyn maqalalar jinagy, - Almaty, 2000.
3. Qaskabasov S.A. "Qazaq salt-dasturleri men ойyndaryndagy teatr elementteri"// Föklornyi teatr narodov SSSR. M.: Nauka, 1985. - 135 s.
4. Tursynov E.D. "Baqsy, aqyn, serі jane jyraudyn paida boluy. - Astana: IKF, Follant, 1999. – 252 b.
5. Margulan A. H. Qazaq halqynyn ejelgi poetikalyq mAdenIetinın tasymaldausylary turaly // M. O. Auezovtyn 60- jyldygyna arналған maqalalar. - Almaty: Gylym, 1959.
6. E. Ismailov. Aqyndar. - Almaty.: 1956. 340 b.
7. Sagalaev A.M., Oktabrskaja I.V. Tradisionnoe mirovozzrenie turkov Iujnoi Sibiri // Znak i ritual. Novosibirsk.: Nauka, 1990. - S.123-139
8. BaIpakov K. Teatralizovannye predstavlenia v srednevekovyh gorodah Kazahstana // Vestnik AN KazSSR. - 1957, №4. - S. 77-82.
9. Margulan A. Qazaqtyn sal,serilik dasturi. Qazaq. – №8-9. – 2009.
10. Qagan M. Oner morfologiasy. – Almaty: Oner, 1972. - 440 b.
11. Nauryzbaeva Z. Saman ritualy kamlania jane Qazaq adebieti // Genezis jane transformasia maseleleri "Halyqaralyq konferensiasynyn materialdary. 5-7 mausym - Almaty, 1995.
12. Kamalasuly B. «Qazaq halqynyn salt-dasturleri» Ulanbatyr 2003. - 266 b.
13. Simakov G. N. Obsestvennye funkzii kirgizskih narodnyh razvlecheni v konse XIX- nachale XX vv. - L.: Nauka, 1984. - 288 s.
14. Omarova G. Edinstvo muzyki, poezii imagii kak otrajenie selostnosti mifologicheskogo soznania v kulture kochevnikov // sb. materialov Mejdunarodnoi konferensii «Kultura kochevnikov na rubeje vekov (XIX-XX, XX-XXI vv.): Problemy genezisa i transformasii. - Almaty, 1995. - S. 275
15. Qazaqtar // tarihi-etnografialyq zertteuler. - Almaty: Qazahstan, 1995. - 352 b.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

FTAXP/ MPHTI / IRSTI: 03.01.79

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930-051

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.021>

Mamyrbekov M.A. ^{*1}, **Orazbaeva E.E.** ²

¹*Candidate of History Sciences, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Kazakhstan*

E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca

²*Doctoral student, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Kazakhstan*

E-mail: orazbaevaa96@mail.ru

THE SYSTEM OF TEACHING HISTORY IN TURKISH SCHOOLS

Abstract

In this study, a methodological analysis of the history teaching system in the secondary education system of the Republic of Turkey was conducted. Particular attention was paid to the structure of the history curriculum, teaching methods, textbooks used, the assessment system, as well as interdisciplinary connections and methodological features. The study employed qualitative and content analysis, a historical-comparative method, and pedagogical observation. A structural and content evaluation of the “Social Studies” textbooks for grades 5-7 and “The History of Reforms of the Republic of Turkey and Kemalism” for grade 8 was carried out, assessing their role in shaping national and global historical perspectives. The content analysis method was aimed at studying the structure of curricula and textbooks. Through documentary analysis, Turkey’s national educational standards and curricula were examined. As a result of the study, the characteristics of history teaching as an integral part of Turkey’s national educational program were identified. The process of teaching history is aimed at forming students’ historical memory and understanding of national and universal values. It was determined that history teaching methods in Turkish schools influence the development of students’ thinking systems, and a scientific analysis of the methodological aspects of history teaching was conducted.

Keywords: history subject, Turkish education system (Millî Eğitim Bakanlığı, MEB), teaching methods, curricula, historical memory, school program.

A.M. Мамырбеков ^{*1}, *E.E. Оразбаева* ²

¹*PhD кандидаты, Антропология департаменті. Калгари университеті, Калгари, Канада.*

E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca

²*PhD докторанты, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей қ., Қазақстан*

E-mail: orazbaevaa96@mail.ru

ТҮРКИЯ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ТАРИХ ПӘНІНІҢ ОҚЫТЫЛУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Зерттеуде Түркия Республикасының орта білім беру жүйесіндегі тарих пәнінің оқытылу жүйесі методологиялық тұрғыдан талданды. Атап айтқанда, тарих пәнінің оқу бағдарламасының құрылымы, оқыту әдістері, қолданылатын оқулықтар, бағалау жүйесі, сондай-ақ пәнаралық байланыстар мен әдістемелік ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеу барысында сапалық, мазмұндық талдау, тарихи-салыстырмалы және педагогикалық бақылау әдістері қолданылды. Түркия мектептеріндегі 5-7 сыныптарға арналған «Әлеуметтік білім»

оқулығы мен 8 сыныпқа арналған «Түркия Республикасының реформалар тарихы және Ататүрікшілдік» оқулығына құрылымдық және мазмұндық сараптама жасалып, олардың ұлттық және жаһандық тарихи көзқарасты қалыптастырудағы рөлі бағаланды. Сондай-ақ, мазмұндық талдау әдісі оқу бағдарламалары мен оқулықтардың құрылымын зерттеуге бағытталды. Құжаттық талдау әдісі арқылы Түркияның ұлттық білім беру стандарттары мен оқу бағдарламалары зерделенді. Зерттеу нәтижесінде тарих пәнінің Түркиядағы ұлттық білім беру бағдарламасының ажырамас бөлігі ретінде оқытылу ерекшеліктері анықталды. Тарихты оқыту үдерісі оқушылардың тарихи жадысын қалыптастыруға, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды түсінуге бағытталғаны айқындалды. Түркия мектептерінде тарих пәнін оқыту әдістері ойлау жүйесін әсер ететіндігі анықталып, тарих пәнінің әдістемелік қырларына ғылыми сараптама жасалды.

Кілт сөздер: тарих пәні, Түркиядағы білім жүйесі (*Millî Eğitim Bakanlığı, MEB*), оқыту әдістері, оқу бағдарламалары, тарихи жады, мектеп бағдарламасы.

А.М. Мамырбеков¹, Е.Е. Оразбаева²

¹Кандидат PhD, Департамент антропологии, Университет Калгари, Калгари, Канада.

E-mail: arafat.mamyrbekov@ucalgary.ca

²Докторант PhD, Университет Алихана Бокейхана, г. Семей, Казахстан

E-mail: orazbaeva96@mail.ru

СИСТЕМА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ШКОЛАХ ТУРЦИИ

Аннотация

В данном исследовании проведён методологический анализ системы преподавания предмета истории в системе среднего образования Турецкой Республики. Особое внимание уделено структуре учебной программы по истории, методам преподавания, используемым учебникам, системе оценки, а также междисциплинарным связям и методическим особенностям. В ходе исследования применялись качественный и содержательный анализ, историко-сравнительный метод и педагогическое наблюдение. Была проведена структурная и содержательная экспертиза учебников «Социальные знания» для 5-7 классов и «История реформ Турецкой Республики и кемализм» для 8 класса, с оценкой их роли в формировании национального и глобального исторического мировоззрения. Метод содержательного анализа был направлен на изучение структуры учебных программ и учебников. Посредством документального анализа были изучены национальные образовательные стандарты и учебные программы Турции. В результате исследования выявлены особенности преподавания предмета истории как неотъемлемой части национальной образовательной программы Турции. Процесс преподавания истории направлен на формирование у учащихся исторической памяти, понимание национальных и общечеловеческих ценностей. Определено, что методы преподавания истории в турецких школах влияют на развитие системы мышления учащихся, проведён научный анализ методических аспектов преподавания истории.

Ключевые слова: предмет истории, система образования Турции (*Millî Eğitim Bakanlığı, MEB*), методы преподавания, учебные программы, историческая память, школьная программа

Introduction

According to Collingwood, history is an intellectual activity that occurs in the mind of a historian when he critically analyzes and interprets documents [1]. That is, history is not just a collection of objectively presented facts, but rather the result of the historian's thinking in the process of research. The historian does not just collect information about past events, but analyzes, compares, critically examines them, and interprets their meaning and causes and effects, thereby forming historical knowledge. History is not just a description of written or material evidence of the past, but a process of understanding and explaining them on a scientific basis. That is why history is considered one of

the main subjects in the compulsory education program. This is because knowledge of the past is an important component of the study of historical phenomena and contributes to the formation of valuable scientific knowledge for the future. In this regard, many people first get acquainted with the subject of history within the school curriculum and form a systematic understanding of the past era. Teaching history is aimed at developing students' intellectual abilities, including attention, perception, thinking, imagination, memory, and speech [2]. These skills are very important for the development of independent knowledge and understanding of historical and contemporary social reality. History education is not only a factor in the conscious construction of the future of individuals, but also an important factor in the preservation and development of nations as a single ethnos. That is, historical education plays a decisive role in strengthening the cultural and national identity of society.

Each state forms the history curriculum in the secondary education system in accordance with its own national standards. In many countries, the history curriculum covers the main historical periods from ancient times to the present day. In the Republic of Turkey, the curriculum of this subject is based on national, secular and scientific-analytical principles. The content and structure of the history subject are approved by the Ministry of Education of the Republic of Turkey (Millî Eğitim Bakanlığı, MEB) and includes several theoretical and methodological directions. The main goal of the history education system in Turkey is the formation of national identity. In this context, the ideology of Mustafa Kemal Atatürk (Atatürkçülük) is considered as the ideological basis of history education. This program pays special attention to teaching the cultural, political and military achievements of the Turkish nation. The process of developing history textbooks for schools in Turkey dates back to the second half of the 19th century. The Ministry of Education (Ma'arif Nazırlığı), established in the Ottoman Empire in 1857, was responsible for the development and approval of history textbooks. After the establishment of the Republic of Turkey in 1923, this institution changed its current name to the Ministry of Education of the Republic of Turkey (Millî Eğitim Bakanlığı, MEB) and became responsible for determining the content of all school textbooks. The "Tevhid-i Tedrisat" law passed in 1924 brought the education system under full state control [3].

To develop historical science in the Republic of Turkey, the "History Association" (Türk Tarih Kurumu, TTK) was established on April 15, 1931, at the initiative of Mustafa Kemal Atatürk. The main tasks of this organization were to study Turkish history, conduct archaeological excavations, publish historical documents, develop curricula, analyze and improve textbooks, and prepare teaching and methodological tools for teachers and students. In 1930, the association developed the content of the first official history textbooks for Turkish schools and included them in the curriculum. These textbooks were based on the four-volume work "Basics of Turkish History" (Türk Tarihinin Ana Hatları), prepared at the initiative of Mustafa Kemal Atatürk. Later, in the 1940s and 1950s, history textbooks were revised and approved by the Ministry of Education of the Republic of Turkey. Thus, since the beginning of the 19th century, the main goal of the Turkish education system was to establish secular, national, and scientifically based teaching standards. These reforms were aimed at strengthening the ideology of the new republic and eradicating illiteracy by forming the historical consciousness of the people [4].

Materials and research methods

During the study, the 2023 approved history curriculum for secondary schools in the Republic of Turkey, teaching aids, official documents and scientific works were reviewed. A comprehensive analysis of the history curriculum and secondary school curricula approved by the Ministry of National Education of the Republic of Turkey (Millî Eğitim Bakanlığı, MEB) was conducted. In addition, the content of history textbooks for secondary schools approved by the ministry and their educational goals were studied. An expert study was conducted on the curriculum in relation to the national education standards of Turkey using the document analysis method. Based on the content analysis method, the content, ideological and structural features of the topics in history textbooks were analyzed. The comparative-historical method was used and works by Turkish and international researchers on the methodology of teaching history were studied. As a result, the features and

methodology of the history education system in Turkey were determined. The article examined cognitive and constructivist theories of history education. As a result, it was determined that although most textbooks approved for secondary schools in Turkey are written with constructivist theory, constructivist theories are still used. An analysis of textbooks, monographs, and dissertations on the characteristics of history teaching in Turkey was conducted. During the writing of the article, the Turkish education platform - Eğitim Bilişim Ağı (EBA) was widely used, and the educational materials and methodological tools on the platform were used as a research source.

Results and discussion

Nowadays, the rapid development of technologies is also bringing about significant changes in the field of education. In particular, since 2005, educational methodology has shifted from a cognitive approach to a constructivist approach, which in turn aims to stimulate students' self-mastery of knowledge [5]. Although these approaches use various methods in education, their main goal is to develop students' thinking skills and create conditions for a deep understanding of historical and social phenomena. Cognitive approaches in pedagogy focus on students' internal learning processes, rather than external factors. This approach places special emphasis on the relationship between students' cognitive processes and teaching methods, and shows that understanding their thinking and emotions is important for the development of effective educational activities. In addition, the cognitive approach promotes active and constructive learning, that is, students need to integrate new information with their existing knowledge [6]. The cognitive approach is based on the research of scientists such as Jean Piaget, Jerome Bruner, David Ausubel, and Turkish researchers Selahattin Tufan and Mehmet Sahin. One of the main characteristics of this approach is that the role of the teacher is to convey information, and students are recipients of knowledge. In history, the cognitive approach helps to remember the chronology of historical events, to understand cause-and-effect relationships. Constructivism, as an ideology, methodology and technology, brought important elements to understanding educational interaction, didactic communication and its development directions [7]. Researchers who have made a significant contribution to the development of constructivist ideas in foreign education include the works of L.S. Vygotsky, J. Dewey and J. Piaget, and Turkish researchers Ziya Selçuk, Ferudun Turan, Ayşe Demirkan. In the constructivist approach, the teacher plays the role of a guide, not a teacher. The student, through his own experience, assimilates new information and forms his own ways of interpreting it. In accordance with this principle, the curricula for history and social studies in Turkey have been updated. In 2005, a new social sciences curriculum was introduced, and in 2008, a revised history curriculum came into effect [8]. The main goal of these reforms was to provide students with historical knowledge not only by traditional methods, but also by using modern pedagogical technologies and innovative teaching methods. The updated programs are aimed at developing historical thinking skills, improving students' research skills and working independently with historical sources. Thus, the methodology of teaching history in Turkey has been improved in line with the times and has acquired a structure that allows increasing the cognitive activity of students. Under the new education system, basic education in Turkish schools is taught according to the 4+4+4 model:

1. Non-compulsory preschool education (Anaokulu): for children aged 3-5;
2. Compulsory education – primary school (İlkokul, 4 years): 6-10 years;
3. Secondary school (Ortaokul, 4 years): 10-14 years;
4. Lyceum (Lise, 4 years): 14-18 years; Lyceum offers the possibility of general secondary education or vocational education.
5. Higher education (Üniversite, 4 years) – continues with the (YKS) [9].

Issues in historical education are closely related to content and methodological foundations. Textbooks are of particular importance as the only educational tool used in the classroom for a long time [10]. In Turkish secondary schools, national history and world history are not separated into separate textbooks. Historical materials from both directions are presented together within the framework of one textbook. This is one of the main features of the textbook. In addition, at the primary school level (grades 1-4), history is not taught as a separate subject. History is included in

the curriculum starting from grade 5. No separate history textbook has been published for students in grades 5-7. Instead, history is taught as part of an integrative subject called “Social Science” (Sosyal Bilgiler). This subject encompasses a set of social sciences and combines fields such as history, geography, economics, sociology, anthropology, psychology, philosophy, political science, and law [11]. Maps are widely used for each topic presented in the “Social Science” (Sosyal Bilgiler) textbook for grades 5-7 in Turkey. Maps not only help to visually represent processes, but also to explain complex and abstract concepts [12]. According to researchers, maps used in social science textbooks play a very important role in the learning process, as they provide students with the necessary historical, geographical and cultural information in a coherent and concise manner [13]. Through the maps in the proposed textbook, students in grades 5-8 better understand the spatial relationships of historical events, visually perceive the territorial changes of states and the areas of spread of civilizations. The use of maps is consistent with the theory of constructivist learning, as this method allows students to classify new information according to their needs and form their own understanding of it [14]. The data presented through the map contributes to the development of students' historical thinking skills, the identification of chronological and spatial relationships of events, as well as the improvement of research skills. The widespread use of maps in history textbooks indicates its close interdisciplinary connection with the subject of geography. The connection with geography plays an important role in understanding political, economic and cultural processes in history. This approach allows students to understand the development of civilizations, changes in state borders and migration movements in a deeper way. The connection with not only geography, but also social science and law, economics is reflected in the consideration of the structure of states, legislative changes and the evolution of governance systems. The connection with social science can be seen in the basic information about the state structure, laws and legal foundations of the Republic of Turkey, which is given in history lessons. This contributes to the formation of students' civic responsibility and the development of their legal culture. Thus, the subject of history taught in Turkey is integrated with various fields of science, allowing students to comprehensively study and understand historical phenomena in a comprehensive manner. The "Social Science" textbook was approved by the Ministry of National Education of the Republic of Turkey (Millî Eğitim Bakanlığı, MEB) and published in İzmir in 2023. The authors of the textbook are Ömer Faruk Evirgen, Jülide Özkan and Suna Öztürk. This textbook, which has a total volume of 205 pages, contains information related to history only on pages 36-40. 5th grade students are introduced to history for the first time within the framework of this textbook. At this level, history teaching begins with the Mesopotamian civilizations and covers the period up to the Anatolian culture. In addition, the textbook provides brief information about the Hittites who lived in the 2nd millennium BC and the Van kingdom that developed in the 9th-6th centuries BC. Due to the limited space allocated to historical materials, the historical content presented to fifth grade students is relatively short and general. Also, during the content analysis of the textbook, it was determined that the "Social Science" (Sosyal Bilgiler) textbook was compiled in a constructivist approach. Firstly, the textbook is presented together with subjects such as geography, economics, sociology, anthropology, psychology, and philosophy. And the interdisciplinary connection of one subject is a constructivist approach. Secondly, the first topic contains 12 pictures and 6 questions. “Look at the picture above. Is there any similarity or difference between the car in the picture and the car you use today?” The question is asked before the topic begins. This shows that the student looks at the picture before the topic, without the help of the teacher, searches and answers. Thirdly, the types of questions asked are not “What kind of writing was in ancient Mesopotamia?” but “What do you think our day would be like if cuneiform had not been invented?” The child would answer the first question not with his own thoughts, but in a memorized theoretical way, and the answer to the second question requires research. Another interesting question on this topic is “Would you like to live in the Sumerian era or in our era?” This is one of the questions that connects these events with the present day. This is also evidence of the constructivist approach. In addition to pictures, maps, and questions, each topic has a section called

“Your Turn.” That is, the student must share the documents, data, and materials he or she has searched for on the topic. These are the facts contained in 4 pages related to history only [15].

These features reflect the integrative nature of the history teaching system in Turkey, that is, history is taught not as a separate subject, but as part of a complex of social sciences. This approach allows students to learn historical events in relation to other socio-economic and cultural contexts. The authors of the textbook for grade 6 are: Cengiz YILDIRIM, Fatih KAPLAN, Hayriye KURU, Mukaddes YILMAZ. The textbook consists of 277 pages. Information related to history is provided on pages 46-100. According to the decision of the Education and Training Council of the Ministry of National Education of the Republic of Turkey, the curriculum of the “Social Science” subject for grades 6-7 consists of the following areas:

Table 1.1. Topics of the subject “Social Studies” for grade 6

Field of study	The main sections, topics
We and our values	We learn public knowledge
Historical journey	Turks on the Silk Road
Life on Earth	Life on Earth
Science and technology	Electronic Age
Power, governance and society	Our Country's Resources
Production and extraction	Our Country and the World
International relations	History of Democracy

The chapter "Historical Journey" in the proposed sixth grade history textbook is full of historical data. The chapter itself consists of 5 sections:

1. The homeland of the Turks - Central Asia (Conclusions on the geographical, political, economic and cultural features of the first Turkic states established in Central Asia;)
2. The emergence of Islam (The emergence of Islam and the changes it brought;)
3. The acquaintance of the Turks with Islam (The impact of the adoption of Islam by the Turks on the political, social and cultural spheres;)
4. The new homeland - Anatolia (The process of the settlement of Anatolia by the Turks;)
5. Historical routes (The role of historical trade routes in political, cultural and economic relations between peoples;)

The first part of the textbook under study describes the historical homeland of the Turkic peoples - Central Asia, that is, the territory of Turkestan. Due to the geographical features of this region with a harsh continental climate, the culture formed here is adapted to a nomadic lifestyle. In this regard, it is noted that the socio-economic structure of the Turkic peoples is mainly based on nomadic cattle breeding. The main content of the section is devoted to the history of ancient Turkic states. The Huns, Oghuz Khagan, Mukan Khagan, the Kokturik state, as well as the Ergenekun epic belonging to the Kokturiks are considered. In addition, the revival of Turkic statehood under Kutlyk Khagan and the significance of the Orkhon inscriptions are analyzed. The section ends with the history of the Uyghur state. The second part considers the history of the emergence of the Islamic religion. Here, the work of each prophet and his contribution to religious knowledge are discussed separately. The next section describes the influence of Islamic culture on the Turkic peoples and contains information about the Karakhanid state, which was the first to adopt Islam. The fourth section is devoted to the process of settling in a new historical space - Anatolia, and the formation of the Seljuk state and its development trends are comprehensively considered. The political, economic and cultural structure of the state is analyzed. The last section of the studied textbook is devoted to the importance of the Great Silk Road. This section describes its role as a means of trade, cultural exchange and communication between civilizations. Thus, the textbook examines the history of the Turkic peoples from ancient times, connecting them with the stages of their development in new historical spaces. The 6th grade textbook

is also presented in a constructivist approach. The first topic is “The Homeland of the Turks - Central Asia” and a map is given. If we pay attention to the meaning of the question “Does the geographical location of the place where you live resemble Central Asia?”, then to answer the question, the student first familiarizes himself with his living environment, and secondly with the geographical location of Central Asia. The textbook also contains many pictures and maps, and uses methods that engage students, such as group games, pair games, the "Your Turn" section, and even the idea of continuing the picture [16].

Table 1.2. Topics of the subject “Social Studies” for grade 7

Field of study	The main sections, topics
Communication and interpersonal relations	Communication and inter-ethnic relations
A journey through Turkish history	Journey through the history of the Turks
People and location	The people of our country
Science through time	The ancient world and the culture of the Turks
Economy and social life	Economy and social life
Democracy	Democracy in practice

The chapter “Journey to Turkish History” of the seventh-grade history textbook consists of 4 sections:

1. The birth of a state;
2. The policy of conquest of the Ottoman Empire;
3. The impact of European development on the Ottoman and other states;
4. Ottoman institutions changed by reforms;

The chapter on history of the textbook under study begins with the history of the formation of the Ottoman Empire. This section examines the biographies of the rulers who founded the Ottoman state and contributed to its political development - Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad, Bayezid and other pashas. The social situation of the population during that period, economic problems and the state's domestic and foreign policy are analyzed. The chapter describes in detail the policy of conquest of the Ottoman Empire and its results. In particular, the significance of Mustafa Kemal Atatürk's reforms in the last period of the empire is considered. The military strategies of the Ottoman Empire, including military operations conducted by sea and trade relations, are described. The impact of political and economic changes in Europe, including the Industrial Revolution, on the Ottoman Empire is studied. The textbook also pays special attention to the development of culture and art of the Ottoman Empire. The influence of economic and political factors on cultural processes during the periods of prosperity of the state is considered, and achievements in the fields of art, architecture and education are analyzed. In general, the content of the chapter comprehensively examines historical processes from the foundation of the Ottoman Empire to the stages of its development and internal and external political changes [17].

The mandatory textbook for the 8th grade, approved by the Ministry of National Education of the Republic of Turkey (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı), is “The History of Reforms of the Republic of Turkey and Atatürkism” (Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük). This textbook differs in content from history textbooks for previous grades and mainly focuses on the period of Turkish Renaissance, the decline of the Ottoman Empire, the Turkish War of Independence, the reforms of Mustafa Kemal Atatürk and the principles of Kemalism. The main purpose of the textbook is to explain to students the process of modernization of the Republic of Turkey, to introduce them to the principles of Kemalism and to present Turkey's struggle for independence since historical data in order to educate them in patriotic education. The textbook also adheres to the official state position of Turkey and explains the historical development of the country from the perspective of the ideology of Kemalism. This educational material allows 8th grade students to get acquainted with the history of the formation of the new Turkey and the role of its founder Mustafa Kemal Atatürk. The content of the textbook covers the

main political, economic and social changes during the formation of the Republic of Turkey and scientifically analyzes the historical significance of the reforms in Turkey [18].

Table 1.3. Topics of the subject “History of Reforms of the Republic of Turkey and Atatürkism” for 8th grade

Department:	Main topics:
section 1: The Birth of a hero	Changes in Europe and the Ottoman Empire Domestic policy of the Ottoman Empire in the 19th century Childhood and education of Mustafa Kemal Childhood and family; Education in military schools; Monastery Military High School; Military school and war academy in Istanbul
section 2: National Awakening	World War I (1914-1918) The beginning of the war and its supporters; The participation of the Ottoman Empire in the war; The fronts involved. The Çanakkale Front; The results of the war; The Ottoman Empire in the First World War; The participation of the Ottoman Empire in the war; The Eastern, Iraqi, Syrian and Palestinian fronts; The impact of the war and the fall of the Ottoman Empire; The conclusion of the Treaty of Mudros and its results
section 3: National epic – Independence at all costs!	Eastern Front; Southern Front; Liberation of Marash; Liberation of Urfa; Antep Defense; Formation of the Standing Army; I. Battle of Inonu; London Conference; Turkey-Afghanistan Friendship Treaty; Adoption of the National Oath; II. Battle of Inonu; Battles of Kütahya-Eskisehir
section 4: Atatürkism and Modern Turkey	Republicanism; Nationalism; Populism; Statism; Secularism; Reformism. Abolition of the Sultanate; Declaration of Ankara as the capital; Proclamation of the Republic; Abolition of the Caliphate; 1924 Constitution; Law on the Unification of Education
section 5: Democratization Efforts	People's Party; Progressive Republican Party Free Republican Party
section 6: Foreign Policy in the Atatürk Era	The impact of the Lausanne Peace Treaty on foreign policy; The issue of foreign schools; The Iraqi border and the Mosul issue; The Balkan Entente; Participation in the Mediterranean Treaty; The Sadabat Pact; The annexation of Hatay to Turkey

Conclusion

The history teaching system in Turkish schools aims to form a national identity, develop historical consciousness and teach students historical data from a scientific and analytical perspective. The curriculum is approved by the Ministry of National Education of the Republic of Turkey (MEB) and is divided into stages according to the age characteristics and cognitive abilities of each grade. Content-analytical analysis, interdisciplinary communication, the use of digital technologies and interactive methods are widely used in teaching history. In addition, the system of assessing student knowledge is carried out through written, oral and project tasks.

The Turkish history textbook for grades 5-8 aims to familiarize students with the historical foundations of the country, its cultural heritage and national identity. This textbook is designed to teach history to middle school students in a clear, interesting and interactive way. The textbook is written in an easy and understandable language adapted to students in grades 5-8, and historical maps, photographs and illustrations are used. This increases students' visual understanding. At the end of each chapter, questions and tasks are given to check students' historical understanding. Also, events are presented in chronological order, which helps children understand the causes and consequences of historical events.

Educational programs in Turkey provide for students to independently master historical knowledge, work with sources and analyze historical events. Based on this basis, it was determined that the “Social Science” (Sosyal Bilgiler) textbook for grades 5-8 was developed on the basis of constructivist theory. However, the elements of the cognitive approach are not completely eliminated in the subject textbook, since students also carry out the process of memorizing historical facts in preparation for the test. In addition, the textbook also shows signs of chronological teaching and reliance on ready-made educational materials.

The history textbook for grades 5-8 in Turkish schools is aimed not only at mastering past events, but also at providing patriotic education, that is, at increasing students' interest in the history of the country, forming a sense of national pride, glorifying national, global historical processes and the historical achievements and cultural heritage of the Turkish nation. The textbook "History of Reforms of the Republic of Turkey and Atatürkism" for grade 8 pays special attention to explaining the principles of Kemalism and national modernization processes, and promotes the idea of peaceful coexistence with different peoples through historical events. This system allows students to develop critical thinking skills, analyze historical facts, and learn from the past.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Mandelbaum, M., & Collingwood, R. (1947). *Тарих идеясы*. The Philosophical Review, 56(6), 587. <https://doi.org/10.2307/2181408> (Қаралды: 2023 ж. 10 сәуір)
2. Akbaba, B. (2010). *Тарих қалай оқытылады: Тарих мұғалімдеріне арналған арнайы оқыту әдістері (184-194-б.)*. Стамбул: Yeni İnsan Yayınevi
3. Schilling, P. (2016). *Түрік ұлтшылдығы мен батыс өркениеті арасында: 1930-жылдардағы кемалистік тарих оқулықтары*
4. Zürcher, E. J. (1993). *Түркия: Қазіргі заман тарихы*. Foreign Affairs, 73(2), 171. <https://doi.org/10.2307/20046716> (Қаралды: 2023 ж. 20 сәуір)
5. Boydaş, N. (2003). *Әлеуметтік білімдер оқулықтарының көрнекі безендірілуін бағалау*. С. Şahin Пәндік оқулықты талдау нұсқаулығы әлеуметтік білімдер (129-141-б.). Анкара: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
6. Wittrock, M. C. (1979). *Оқытудағы когнитивтік қозғалыс*. Educational Researcher, 8(2), 5-11. <https://doi.org/10.3102/0013189X008002005> (Қаралды: 2023 ж. 2 мамыр)
7. Hendry, G. D. (1996). *Конструктивизм және білім беру практикасы*. Australian Journal of Education, 40(1), 19-45. <https://doi.org/10.1177/000494419604000103> (Қаралды: 2023 ж. 12 мамыр)
8. Dere, İ., & Kırıl, N. Z. (2022). *Түркиядағы әлеуметтік білімдердің соңғы тарихы: 24 жылдық тәжірибе (1998-2022)*. Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi, 6(2), 206-224.
9. Öztürk, İ. (2011). *Оқу бағдарламасын реформалау және Түркиядағы мұғалімдердің автономиясы: Тарихты оқыту жағдайы*. Uluslararası Eğitim Dergisi, 4(4), 113-128.
10. Turan, İ. (2012). *Тарих оқытуында ақпараттық технологиялар*. Тарих мұғалімдеріне арналған арнайы оқыту әдістері (184-194-б.). Стамбул: Yeni İnsan Yayınevi.
11. Metin, B., & Oran, M. (2014). *Мектептегі әлеуметтік білімдер мұғалімдерінің сабақ ішіндегі жергілікті тарихқа қатысты іс-әрекеттері*. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 1-7.
12. Öztürk, M. (2010). *Тарих оқытуында карта білімін пайдалану*. (184-194-б.). Стамбул: Yeni İnsan Yayınevi.
13. Safran, M. (2010). *Тарих қайда? Тарих қалай оқытылады? Тарих мұғалімдеріне арналған арнайы оқыту әдістері (17-20-б.)*. Стамбул: Yeni İnsan Yayınevi.
14. Toksan, H. (2003). *Әлеуметтік білімдер оқулықтарындағы бөлімді бағалау сұрақтарының оқу бағдарламасына сәйкес қамту жарамдылығы және Блумның когнитивтік сала сатыларына сәйкес талдауы (157-192-б.)*. Анкара: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
15. Ömer, F., Jülide, Ö., & Suna, Ö. (2023). *Әлеуметтік білімдер 5-сынып*.

16. Cengiz, Y., Fatih, K., Hayriye, K., & Mukaddes, Y. (2023). Әлеуметтік білімдер 6-сынып.
17. Öznur, A., Hülya, G., Ayşegül, H., & Sezcan, K. (2023). Әлеуметтік білімдер 7-сынып.
18. Mehmet, Ü., Özlem, M., & Fatih, Ç. (2023). Әлеуметтік білімдер 8-сынып.

References:

1. Mandelbaum, M., & Collingwood, R. (1947). The idea of history. *The Philosophical Review*, 56(6), 587. <https://doi.org/10.2307/2181408> (Accessed: April 10, 2023)
2. Akbaba, B. (2010). *Tarih nasıl öğretilir: Tarih öğretiminde biyografiler. Tarih öğretmenleri için özel öğretim yöntemleri* (pp. 184-194). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
3. Schilling, P. (2016). Between Turkish nationalism and Western civilization: Kemalist history textbooks in the 1930s.
4. Zürcher, E. J. (1993). Turkey: A modern history. *Foreign Affairs*, 73(2), 171. <https://doi.org/10.2307/20046716> (Accessed: April 20, 2023)
5. Boydaş, N. (2003). Sosyal bilgiler ders kitaplarının görsel düzen açısından değerlendirilmesi. *Konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu sosyal bilgiler* (pp. 129-141). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
6. Wittrock, M. C. (1979). The cognitive movement in instruction. *Educational Researcher*, 8(2), 5-11. <https://doi.org/10.3102/0013189X008002005> (Accessed: May 2, 2023)
7. Hendry, G. D. (1996). Constructivism and educational practice. *Australian Journal of Education*, 40(1), 19-45. <https://doi.org/10.1177/000494419604000103> (Accessed: May 12, 2023)
8. Dere, İ., & Kırıl, N. Z. (2022). Türkiye’de sosyal bilgilerin yakın tarihi: 24 yıllık tecrübe (1998-2022). *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 6(2), 206-224.
9. Öztürk, İ. (2011). Eğitim programı reformu ve Türkiye’de öğretmen özerkliği: Tarih öğretimi örneği. *Uluslararası Eğitim Dergisi*, 4(4), 113-128.
10. Turan, İ. (2012). Tarih öğretiminde bilişim teknolojileri. *Tarih öğretmenleri için özel öğretim yöntemleri* (pp. 184-194). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
11. Metin, B., & Oran, M. (2014). İlköğretim sosyal bilgiler öğretmenlerinin ders içi yerel tarih konusundaki faaliyetleri *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-7.
12. Öztürk, M. (2010). Tarih öğretiminde harita bilgisi kullanımı (pp. 184-194). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
13. Safran, M. (2010). Tarih nerededir? In M. Safran (Ed.), *Tarih nasıl öğretilir? Tarih öğretmenleri için özel öğretim yöntemleri* (pp. 17-20). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
14. Tokcan, H. (2003). Sosyal bilgiler ders kitapları ünite değerlendirme sorularının öğretim programına göre kapsam geçerliği ve Bloom’un bilişsel alan basamaklarına göre analizi. In C. Şahin (Ed.), *Konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu sosyal bilgiler* (pp. 157-192). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
15. Ömer, F., Jülide, Ö., & Suna, Ö. (2023). Sosyal bilgiler 5. sınıf.
16. Cengiz, Y., Fatih, K., Hayriye, K., & Mukaddes, Y. (2023). Sosyal bilgiler 6. sınıf.
17. Öznur, A., Hülya, G., Ayşegül, H., & Sezcan, K. (2023). Sosyal bilgiler 7. sınıf.
18. Mehmet, Ü., Özlem, M., & Fatih, Ç. (2023). Sosyal bilgiler 8. sınıf.

A.K.Zholdas¹, B.T. Ortayev², M.S. Issayev³

¹PhD student of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan e-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of International University of Tourism and Hospitality, (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ortaevbaktiyar@mail.ru

³PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

FEATURES OF TEACHING METHODS IN HISTORY

Abstract

Introduction. A student's interest in studying history and their orientation toward patriotic values are influenced by many factors. Among these, teaching methods and approaches in history play an important role in knowledge acquisition and the formation of values. *The aim of this article is to explore the effectiveness and features of using history teaching methods, particularly in teaching "History of Kazakhstan" in higher education institutions. Accordingly, the study focuses on analyzing history teaching methods from the perspectives of both teaching (teacher's actions) and learning (student's actions) processes, identifying mechanisms that enhance the efficiency of managing students' activities. Results:* The study reviewed scientific and pedagogical literature on history teaching methods, analyzed the progress and practices of teaching history in schools and universities, examined the effectiveness of using information technologies as a method of improving the history teaching process, identified features of history teaching methods, and proposed effective types of pedagogical tasks. *Conclusion:* The tasks that history teaching methods aim to address were clarified. Directions for reproductive methods, based on teacher narration and students' assimilation of ready knowledge (information), and productive methods, based on students' independent research activities, were outlined.

Keywords: History subject, history teaching methods, higher education institution, method, teaching methods, learning methods, logical approaches, information technologies.

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of granted funding «Development of teaching methods for the subject "History of Kazakhstan" to future teachers of history using information and digital technologies». (IRN: AP19679946).

А.К. Жолдас¹, Б.Т. Ортаев², М.С. Исаев³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университетінің PhD докторанты, (Қазақстан, Түркістан), e-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің профессоры, (Қазақстан, Түркістан), e-mail: ortaevbaktiyar@mail.ru

³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а. (Қазақстан, Түркістан), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Кіріспе. Білім алушының тарихты оқуға ынта ықыласының артуы, отансүйгіштік құндылыққа бағдарлануы көптеген факторларға байланысты. Осылардың ішінде тарихты оқыту әдістері мен тәсілдері білім меңгерту мен құндылықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. *Мақаланың мақсаты* – жоғары оқу орындарында тарих пәнін, оның ішінде «Қазақстан тарихын» оқыту әдістерін пайдаланудың тиімділігі мен ерекшеліктерін зерттеу

болып табылады. Осыған сәйкес тарихты оқыту әдістерін білім беру үдерісіне қатысушылар тұрғысынан жүзеге асырылатын оқыту (педагогтың әрекеті) және оқу (білім алушының әрекеті) әдістерін талдау, білім алушылардың іс-әрекетін басқарудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін тетіктерді анықтау сынды *міндеттер* шешіледі. *Нәтижелер:* Тарихты оқыту әдістері бойынша ғылыми және педагогикалық әдебиеттер зерделенді, мектептегі және ЖОО тарих пәнін оқыту бойынша оқу жұмыстары барысы мен оқыту практикасы талданды, ақпараттық технологияларды тарихты оқыту үдерісін экстенсивті жетілдіру тәсілі ретінде пайдалану тиімділігі, тарих пәнін оқытудағы әдістердің ерекшеліктері анықталды және педагогикалық тапсырмалардың тиімді түрлері ұсынылды. *Қорытынды:* Тарихты оқыту әдістерінің шешуі тиіс міндеттері айқындалды. Педагогтың баяндауы және білім алушылардың дайын білімді (ақпаратты) игеруіне негізделген репродуктивті әдіс пен білім алушылардың өзбетінше іздену іс-әрекетіне негізделген продуктивті әдістердің бағыттары тұжырымдалды.

Кілт сөздер: тарих пәні, тарих пәнін оқыту әдістері, жоғары оқу орны, әдіс, оқыту әдістері, оқу әдістері, логикалық тәсілдер, ақпараттық технологиялар

Алғыс айту: Жұмыс «Болашақ тарих мұғалімдеріне «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту әдістемесін ақпараттық және цифрлық технологияларды пайдалану арқылы дамыту» (ЖТН: АР19679946) тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

А.К.Жолдас¹, Б.Т. Ортаев, ², М.С. Исаев³

¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, (Казахстан, Туркестан), e-mail: asylxan.zholdas@inbox.ru

²доктор педагогических наук, профессор Международного университета туризма и гостепримства, (Казахстан, Туркестан), e-mail: ortaevbaktiyar@mail.ru

³PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, (Казахстан, г.Туркестан), e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Аннотация

Введение. Интерес студента к изучению истории, ориентация на патриотические ценности зависят от многих факторов. Среди них важную роль в приобретении знаний и формировании ценностей играют методы и подходы преподавания истории. *Цель статьи* - изучить эффективность и особенности использования методов преподавания истории, в том числе «Истории Казахстана» в высших учебных заведениях. В соответствии с этой целью решаются такие важнейшие *задачи*, как анализ методов преподавания (действий учителя) и обучения (действий ученика), осуществляемых с точки зрения участников образовательного процесса методами преподавания истории, выявление механизмов, позволяющих повысить эффективность управления деятельностью студентов. *Результаты:* изучена научно-педагогическая литература по методике преподавания истории, проанализирована воспитательная работа и педагогическая практика по преподаванию истории в школе и вузе, эффективность использования информационных технологий как средства широкого совершенствования процесса преподавания истории, определены особенности методы преподавания истории и предложены эффективные виды педагогических задач. *Вывод:* Определены задачи, которые необходимо решить методами преподавания истории. Сформулированы направления репродуктивного метода, основанного на рассказе преподавателя и усвоении студентами готовых знаний (информации), и продуктивных методов, основанных на самостоятельной исследовательской деятельности студентов.

Ключевые слова: предмет история, методика преподавания истории, высшее учебное заведение, методика, методика преподавания, подходы преподавания, логические подходы, информационные технологии.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства Науки и высшего образования Республики Казахстан «Развитие методики обучения предмета «История Казахстана» будущим учителям истории с использованием информационных и цифровых технологии» (ИРН: AP19679946).*

Introduction. In the educational system, each subject has its own distinct role and characteristics. In addition to developing knowledge and skills within a specific field, it also aims to cultivate personal qualities. In this context, changes in teaching systems and improvements in teaching technologies are focused on helping students master the subject matter. This is because the content of education defines what and how we teach students.

Currently, the implementation of the educational process in universities is supported in a mixed format, specifically combining traditional teaching, distance education, and dual education. Different technologies are used depending on the type of education, and it is well known that information and communication technologies (ICT) hold a special place among them. The use of personal computers in teaching history at higher education institutions is crucial. Personal computers are considered a tool to organize activities and enhance the potential of teaching methods.

The use of modern teaching methods does not completely replace traditional ones; instead, they work in harmony to facilitate learning. Among teaching technologies, ICT is often seen as an extensive means to improve the educational process. It enables high-level processing, collecting, storing, and delivering information. Additionally, it increases students' motivation to learn, provides opportunities to complete assignments, and allows for a thorough presentation of learning materials.

The integration of information technologies has shaped the modern educational system, becoming a key element in the relationship between “information technologies – learner – teacher.”

New information technologies encompass all technologies that utilize modern technical tools (audio, video, computer and computer-based training programs, email, Internet, and web technologies) [1].

The effectiveness of the educational process often depends on the participants, specifically the student and the teacher. In this process, the student's motivation and interest in learning play a crucial role. A student's enthusiasm for learning and academic tasks is influenced by many factors, some of which include: the student's ability to learn, the content of the subject, the educational institution's information and learning environment, the teacher's personality and pedagogical influence, teaching methods, forms of organizing learning activities and etc. Among these, teaching methods and techniques play a key role in fostering knowledge and skills development.

Materials and Methods. The following research methods were used to develop educational materials for determining the methods of teaching history:

Studying textbooks and teaching aids in pedagogy and subject teaching methods, identifying and clarifying the tasks that teaching methods address in the educational process, observing the progress of history lessons in schools and universities, and analyzing teaching practices.

Discussion. Teaching methods play a crucial role in the education system and the pedagogical process. Through them, the goals and objectives of teaching are addressed. Specifically, the desired educational outcomes outlined in the curriculum are achieved, or competencies related to future professionals are developed.

As a result of teaching and its proof objects in history subjects, the following can be highlighted:

- Knowledge – verbal or written confirmation;
- Action – searching, identifying, and presenting study materials;
- Product – a project, map, diagram, etc., developed by students as a finished product in the history subject.

Among the teaching outcomes in the history subject, knowledge is a priority.

In the history subject, a student's competence primarily includes:

- Knowledge-based;
- Psychomotor skills;
- Emotional and value-based relationships.

Among these components, in teaching history, the knowledge-based component and emotional-value relationships (the student's personal qualities and value relationships) are of primary importance.

A. Alimov, in his work, emphasizes the importance of using the following methods in the teaching/learning process for developing competencies in higher education (concerning learning and the student's competencies) [2, p. 26-27]:

- Collaborative interactive activities;
- Role-playing, production, and business games;
- Case studies;
- Presentations;
- Feedback;
- Debates;
- Trainings.

Additionally, the following are included [2, p. 35]:

- Collaborative work (pair, group, or whole-class activities);
- Individual and collaborative research projects;
- Working with various information sources (books, lectures, the Internet, documents, museums, archives, etc.);
- Creative work;
- Teaching through situations (analyzing specific situations);
- Computer-based training programs;
- Interviews;
- Surveys, etc.

These methods of interactive learning/teaching are also implemented in higher education institutions.

It can be observed that these methods are widely used in teaching the history subject in higher education. The general teaching methods outlined in didactics are applied in history teaching with specific features.

In preparing future specialists, it is important to understand the peculiarities of the content and teaching methods of history (including the history of Kazakhstan). This is highlighted in educational and methodological documents. For instance, in preparing specialists in the field of "Education," it is suggested that a number of particular aspects should be considered when choosing teaching methods for the history subject among the humanities, such as [3]:

- Emphasizing the educational and personal development qualities of students, with priority given to the "learner";
- The ability to establish a cooperative, dialogic relationship, attentively listening to and understanding the student, ensuring emotional openness and sincerity in expressing feelings;
- Actively clarifying one's own value-oriented position, fostering humane, humanitarian, subjective, dialogic, and pedagogical stances;
- Taking into account the personal characteristics, life, and cognitive experiences of each student, recognizing and accepting their uniqueness and individuality;
- Using dialogic forms of teaching, expanding students' social and communicative experiences, and organizing dialogue frameworks;
- Maximizing students' independence, initiative, critical thinking, freedom from past stereotypes, and openness in expressing views and opinions about others;
- Enhancing students' creative potential, leading them toward scientific dialectical inquiry about reality;

- Clarifying concepts, texts, and content summaries, using various languages of science and art;
- Engaging in continuous reflection, feedback, and monitoring the uniqueness of individuals;
- Utilizing the personal traits of temperament, speech, improvisation, and creative activity;
- Achieving results, conclusions, and outcomes through discussion, clarifying mutual understanding, and synthesizing individual conclusions.

It is emphasized that teaching methods are crucial for academic disciplines in educational programs within the “Education” field, as they are considered as “the methods of joint action between the teacher and students aimed at achieving educational goals” [3, p. 58-59].

Currently, the subject programs that define the content of teaching provide abundant opportunities for both teachers and students, as they contain well-organized, targeted information. The content of the program in teaching is enhanced by the use of illustrations, animations, video clips, hypertext presentations of the material, audio support, and testing, which increases the opportunities for checking and evaluating knowledge. It can be seen that computers play a significant role in supporting these through information technologies. Pedagogical tasks, including problem-based questions, not only help students to perceive the learning materials but also expand their knowledge horizons and deepen their understanding.

The process of revitalizing historical knowledge in universities requires the improvement of innovative teaching technologies. This necessitates the correct solution of the task of designing new methods, organizational forms, and tools of teaching.

In the development of current educational programs and the organization of corresponding teaching processes, pedagogical design is implemented in the higher education system. To ensure effective teaching, a technological map of teaching, which includes the elements of educational technology, is also developed. Its content reflects the learning and teaching methods in the subject, viewed as actions of both the teacher and the student.

There have been many works written on teaching methods, as can be seen in the pedagogical curriculum (Yu.K. Babansky, I.Ya. Lerner, I.P. Podlasy, etc.), and in subject-specific teaching methods (V.A. Polyakov, D.K. Poshayev, Yu.N. Kamalov, etc.). Among them, various types of methods for mastering knowledge and practically implementing it are widely discussed, such as:

- Oral or verbal methods;
- Visual methods;
- Practical methods.

Additionally, classification of teaching methods in various forms can also be found in pedagogical literature.

V.A. Slastenin discusses the classification of teaching methods based on different perspectives, highlighting the foundation for studying these aspects [5]. Among them are:

- Perceptual perspective (based on the source of information and its method of perception: verbal, visual, and practical teaching methods. These methods show the teacher’s actions (such as a conversation, lecture, demonstration, exercise, etc.) and the learner’s actions (auditory, visual, motor perception));

- Logical perspective (considers the teacher’s logical presentation of educational material and how it is perceived by the learner. These may be inductive or deductive methods);

- Cognitive perspective (based on the cognitive activities and characteristics of the learners. These methods include: informational-receptive, reproductive, problem-based teaching, heuristic, and research-based methods);

- Cybernetic perspective (based on the method of managing cognitive activities and the feedback process. This perspective suggests the division of teaching methods into algorithmic and programming techniques).

Additionally, within the general didactic system, teaching methods can be classified into two main groups as proposed by I.Ya. Lerner and M.N. Skatkin:

- Reproductive methods (informational-receptive and practically reproductive);
- Productive methods (problem-based teaching, heuristic, research-based).

The uniqueness of these methods is related to the actions of both the teacher and the learner. In this context, informational-receptive and problem-based teaching methods are associated with the teacher's narration and the use of visual, symbolic tools. Heuristic and research-based methods are linked to activities such as creating, designing, planning, conducting experiments, and solving research tasks. These methods may vary depending on the subject's characteristics.

The following types of classification of teaching methods are widely supported [6]:

1. By source of cognition: verbal, printed, visual, practical methods;
2. By level of cognitive activity: explanatory-illustrative, reproductive, problem-solving, partially research-based, research methods.

It is also mentioned that the classification of teaching methods can be carried out from the perspective of the actions of the participants in the educational process (V.I. Andreev, V.A. Polyakov) [7, p. 32]. These are:

- Learning methods (or methods of learning);
- Teaching methods (methods by the educator).

Among teaching methods, the following actions carried out by the educator can be identified:

- Oral presentation of learning materials (narration);
- Discussion (conversation);
- Learning demonstration;
- Methods for assessing and testing students' knowledge, skills, and abilities.

As can be seen, assessment and testing methods, which were once related to teaching methods, are now considered separately in accordance with the updated educational system.

Among learning methods, the following can be mentioned: mental exercises, completion of learning tasks, working with various documents related to assignments, working with documents and literature related to historical education.

When choosing teaching methods in history education, it is advisable to first determine the ultimate goal and essence of the subject. For example, in history teaching, scholars (I.Ya. Lerner, and others) highlight the following components of historical consciousness:

- Cognitive (system of historical knowledge and ideas);
- Operational-activity (a system of cognitive activity methods related to the ability of students to acquire, store, process historical information, including acquiring "historical lessons");
- Emotional-value (sensory experience in understanding history);
- Value-meaning (motives, interests, and system of a person's value relationship with historical content, as well as their attitude toward the past).

The effectiveness of these components in teaching history depends on the teaching process and methods. Trends in historical education in foreign schools can be observed through internet resources. For example, in the United States, the process of teaching history is implemented through problem-based learning, which follows the sequence of actions below [6]:

- Defining and selecting the problem;
- Choosing texts related to the problem;
- Conducting discussions;
- Using textbooks as a guide;
- Implementing the teacher's narration as additional explanation.

This type of teaching is implemented through teaching and learning methods and techniques. The teaching of history is directly related to its content, which in turn is defined by the structure of historical knowledge, encompassing the cognitive understanding of the science of history. Students accumulate the basic elements of historical knowledge during their study of the school curriculum, recognizing categories such as facts, phenomena, events, and processes from a cognitive perspective, and applying and transforming information. In her work "Methods of Teaching History," A.Sh. Zhurassova identifies the components of historical knowledge (historical concepts, historical notions, the regularities of historical processes) [8]. For knowledge to be mastered, teaching methods and techniques must be effectively implemented. The general characteristics of teaching methods and techniques can be seen in Table 1.

Table 1. Teaching Methods and Techniques

Methods	Tools	Techniques
Oral (verbal)	Conversation, monologue, dialogue, discussion	Narrative storytelling, analysis, creating pictorial descriptions
Printed-verbal (textual-verbal)	Textbooks, anthologies, literature	Document analysis, copying terms, creating outlines and tables, separating (isolating) meaningful units
Visual (visual-graphic)	Object-based visual, conditional-graphic, illustrative	Analyzing paintings, drawing, filling out outline maps
Practical	Gluing, cutting, sticking, milling	Developing models and layouts, gluing tools

The effectiveness of teaching methods is often, from a pedagogical perspective, dependent on logical approaches (in some subjects, these are considered as methodological approaches, while in others, they are viewed as mental operations). In the context of historical education, they are also referred to as “mental activity methods,” which include: analysis, comparison, highlighting the main points, synthesis, abstraction, argumentation, clarification, and summarizing (drawing conclusions).

Results. It is proposed to use a combination of informational (communicative), reproductive, and research methods in teaching history. It is well-known in didactics that storytelling and conversational methods often do not guarantee a high level of knowledge acquisition. According to research, oral narration, written texts, and visual aids provide full and meaningful presentation and transmission of information. There are often not many differences in organizing the learning of study materials using these methods, and they do not extensively implement types of cognitive activities.

In the educational process, to work correctly with texts or historical documents, I.Ya. Lerner (for educators) offers the following suggestions [9, p. 44-45]:

- During the narration of a text, its coverage or reading (during a conversation, lecture, or explanation);
- After listening to the content of the text or document, the student is encouraged to supplement the content or answer the teacher’s questions related to the text, or to repeat it;
- Independent analysis of the document by the student based on the questions posed by the teacher (performing independent cognitive operations);
- Complete or independent analysis of the document’s content according to specific tasks set by the teacher.

T. Turlygul, based on the study of pedagogical practices in history teaching, classifies history teaching methods as follows [10]:

- Methods of orally presenting historical material;
- Methods of teaching history with the help of visual aids;
- Methods of working with various materials in history teaching.

The teaching methods used here are related to the narration of the text and its content, as well as the tasks in learning (the assignment of tasks). For example, a historical document is a tool, and the method is the approach used by students to work with the content.

Conversation, explanation, or lectures can be informational and can also be considered as part of the explanatory-illustrative method in pedagogy. They can also be problem-based (problematic), if the narration takes on a problem-oriented character. In this case, pedagogical tasks, including questions, play an important role.

Due to the unique features of teaching history (according to the works of I.Ya. Lerner and others), the following research methods in teaching are used:

- Engaging students in tasks related to working with documents, paintings, illustrations, maps, tables, diagrams, archaeological materials, etc.;

- The teacher's disclosure of the cognitive process: argumentation, idea presentation, etc.;
- Conducting scientific research: preparing reports, presentations, essays, etc.

The necessity of problem-based narration is associated with addressing many of the difficulties in students' cognitive processes through research and heuristic methods. The questions posed in problem-based narration for students should be accessible and of the appropriate complexity. In this regard, the teacher must differentiate tasks and develop versions for students with varying levels of preparation. In this context, level-based questions and tasks according to B. Bloom's taxonomy are essential.

In teaching history, the acquisition and mastery of knowledge, i.e., theoretical knowledge, is ensured through teaching methods, including: concepts (the essence of historical phenomena); discussions (cause-and-effect relationships and connections); and conclusions (laws of historical development). These, in turn, are presented as learning materials to define the content of the history subject.

The factual materials that form the content of the history subject have a significant place and importance in historical education. The following types of factual materials should not only define the content of teaching but should also be widely used in the implementation of teaching methods:

Main facts:

- Images of the material-spatial environment;
- Images of material objects;
- Images of typical individuals and people;
- Static holistic images;
- Dynamic holistic images, etc.

Additional facts include:

- Chronological materials;
- Cartographic materials;
- Static materials;
- Static and dynamic additional facts.

During the teaching process, students' work with these facts, as well as the interaction between the teacher and student, is carried out in accordance with the teaching goals and objectives.

The process of knowledge acquisition in teaching history is related to the formation of concepts. In teaching history, the formation of concepts in students is often carried out through two well-known pedagogical approaches: inductive and deductive. These methods depend on how the teacher presents the material and how the student engages with it. The inductive approach moves from general to specific, or from specific to concrete, and is carried out through the teacher's explanation. The inductive approach to forming concepts in history teaching involves the following steps:

- Studying facts and forming ideas;
- Identifying the key features of concepts;
- Defining concepts;
- Applying concepts.

The deductive approach to forming concepts in history teaching ensures the movement from specific to general, from concrete to abstract. In the teaching of history, teaching/learning methods help develop students' academic skills, with those aimed at acquiring knowledge being as follows:

- Oral and written communication skills (answering questions, paraphrasing texts, presenting learning materials coherently, reviewing);
- Reading and information-processing skills (working with history books and educational materials: textbooks, anthologies, encyclopedias; working with biographies and catalogs);
- Cognitive-intellectual skills (motivating activities, logically processing and presenting information, solving given tasks, receiving and reprocessing information, and self-monitoring and evaluation).

These skills are realized through the collaborative actions of the teacher and the student. The choice and implementation of teaching methods depend on many factors, including those directly

related to the student's ability to apply these skills. This can be envisioned as follows: The historical knowledge provided to students is intended to help them complete their academic tasks, and these tasks include:

- Theoretical study materials – carrying out reading and information-processing operations;
- Sources of historical knowledge – studying and analyzing;
- Factual materials – reconstructing historical images;
- Material objects – cartographic representations;
- Evaluating historical phenomena and expressing personal opinions;
- Chronologies – requiring the skill of organizing data chronologically, and helping students develop learning skills related to historical materials.

A student's knowledge in history and their academic skills are shaped by the application of teaching methods. To ensure that the student's learning process is conscious and systematic, the role of pedagogical tasks is significant. The completion of tasks makes the implementation of the student's learning process meaningful and ensures the formation of knowledge and skills.

In teaching the subject of history, a reliable and traditionally proven method for developing academic skills is the system of cognitive tasks and assignments [6]. Cognitive tasks are those that require the student to engage all cognitive processes: thinking, imagining, memorizing, focusing, etc., under certain learning conditions. These tasks are traditionally divided into image-based, logical, and evaluative tasks. Image-based tasks help students reconstruct historical events through images and assist them in performing intellectual operations (mental tasks). Intellectual or logical tasks are aimed at mastering theoretical knowledge and generally require activating abstract-logical thinking. Evaluative tasks direct students to express their value judgments, showing their personal attitude toward the historical material being studied. Currently, evaluative tasks play an important role in the system of tasks used in teaching.

Cognitive tasks of the logical type are, by nature, closely related to cognitive tasks. Cognitive tasks not only stimulate students to work with existing knowledge in new situations but also lead them to discover new approaches to working with historical material. These tasks are aimed at developing students' independent intellectual activity, and as such, are often equated with creative tasks. Hypothetical tasks focus on building cause-and-effect relationships and logically establishing the final result. Alternative tasks require reasoned choices. Discussion tasks require students to develop decisions based on several viewpoints. Tasks that involve contradictions highlight conflicts between new knowledge and existing information. In thinking tasks, the ultimate goal in imagination is not the conclusion itself but the creative process of the activity.

In the "History of Kazakhstan" course at universities, various types of tasks can be used to implement students' learning methods. For example, in a lecture on the topic "The Alash Movement and the Idea of National Statehood," students can be asked to find answers to cognitive tasks such as the following to assess their mastery of historical material [11-17]:

- Identify how the colonial policies of Tsarist Russia in the early 20th century influenced the political views of Kazakh youth and explain the cause-and-effect relationships that arose from this.
- Show the main causes of the revolutionary uprising in Russia in 1905 and demonstrate the continuity between the event and its causes.
- Identify the social issues raised at the Kazakh congress at the Koyandy Fair on June 25, 1905.
- Identify and explain the reasons for the selection of Kazakh citizens from various provinces to the State Duma of the Russian Empire.
- Explain the relationship between the Jadidist movement and the general trends of public development during that period.
- Identify and explain the growth of the Kazakh national liberation movement and the development and similarity of the entire Muslim movement in the Russian Empire, and clarify their relationship.
- Describe the role of the national intellectuals in the organs of the Provisional Government and provide your own evaluation.

- Discuss the new tasks of the national liberation movement in connection with the social issues of the time caused by revolutionary changes.
- Explain the interrelation between social changes and the political, cultural, and educational activities of Kazakh intellectuals.
- Explain the role of the first Kazakh-language periodicals in shaping the national identity of the people and resolving social issues.
- Provide an evidence-based historical account of the work done by the Alash movement for the Kazakh people and predict the work that still needs to be done, etc.

Exercises used in the teaching of history are a type of pedagogical task related to the management and use of historical dates, terms, concepts, and names. They are necessary for implementing the cognitive activity of students on the historical subject matter, and it is important that they perform the tasks according to a given model. The types of exercises (solving crosswords, performing cognitive operations with terms, completing linguistic tasks, solving chronological tasks, performing mental operations, filling out outline maps) are applied during the learning/teaching process to implement teaching methods and techniques.

In general, the types of tasks mentioned above (cognitive tasks, cognitive problems, mental and mixed exercises) contribute to the development of learning skills in the history subject.

Conclusion. According to the topic and goal of the article, the theoretical research reveals the connection between the methods of teaching history and general didactic methods, as well as their unique characteristics. The correct selection and implementation of teaching methods enable effective knowledge acquisition and skill development.

In conclusion, the methods of teaching history should be aimed at solving the following tasks:

- Providing opportunities for the organization of the student's independent activity in mastering the content of the subject;
- Enabling students to engage in various activities such as project work, creativity, and scientific research;
- Using different information sources as a tool to organize activities for searching and processing historical information, etc.;
- Focusing on organizing group interactions through collaboration and cooperative relationships;
- Organizing metacognitive activities of students through reflection, feedback, self-assessment, and educational activities;
- Implementing content-based learning that allows for the discussion of historical information, events, and solving professional problems through role-playing and business games, etc.

In the teaching of history, the teacher's narration and the students' acquisition of ready knowledge (information) is a reproductive method. As mentioned above, the other methods are related to the productive method. Productive methods are based on the students' independent research activities. They proceed in the following directions:

1. Including the search, performance, and solution of cognitive and practical tasks (working with documents, historical maps, statistical data, participating in archaeological excavations);
2. The cognitive process carried out by the teacher when proving or narrating specific cases;
3. Organizing the student's independent research under the teacher's guidance (analyzing documents, facts, and studying scientific literature based on their analysis and summary).

Thus, it can be seen that teaching methods in higher education institutions are not implemented independently within the pedagogical system and process. The components and participants involved in its implementation can be highlighted as follows:

- Teaching methods are implemented through the teacher's actions, while learning methods are implemented through the student's actions;
- The types of methods are applied through the content of the subject;
- Cognitive and self-directed student work (academic tasks) is organized through pedagogical tasks;
- Visual aids and the characteristics of pedagogical tasks are determined through various tools.

References:

1. Altaev A.SH., Chatybekova K.K. Sovremennyye metody v processe prepodavaniya istorii [Modern methods in the process of teaching history]. <https://bulletin-irr.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/67/39> (12.11.2024). [in Russian]
2. Alimov A. Interbelsendi adistemeni ZHOO-da koldanu maseleleri [Issues of using interactive methods in universities]. Oku kuraly / A.K. Alimov. – Almaty, 2013. – 448 b. [in Kazakh]
3. Klyuchevye orientiry dlya razrabotki i realizacii obrazovatel'nyh programm v predmetnoj oblasti «Образование» [Key guidelines for the development and implementation of educational programs in the subject area "Education"]. - Bil'bao: Universitet Deusto. 2013. – 81 s. [in Russian]
4. Podlasy I.P. Pedagogika [Pedagogy]: uchebnik. – 2-e izd., dop. – Moskva: Izdatel'stvo Yurajt; ID Yurajt, 2011. – 574 s. [in Russian]
5. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyanov E.N. Pedagogika [Pedagogy]. (Ucheb. posobie dl stud. vyssh. ped. ucheb. Zavedenij). – Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya», - 2013. – 576 s. [in Russian]
6. Korotkova M.V., Studenikin M.T. Metodika obucheniya istorii v skhemah, tabliah, opisaniyah [Methods of teaching history in diagrams, tables, descriptions] https://vk.com/doc22098713_437834956?hash=a7mGenxyIrQz9p7NOv11DBpptctsE8yklRRCMmgBF44 (12.11.2024). [in Russian]
7. Ortaev B.T. «Tekhnologiya» panin okytu adistemelerini zhalpy maseleleri [General issues of teaching methodology in the subject "Technology"]. – Shymkent: «Alem», - 2016. – 132 b. [in Kazakh].
8. Zhurasova A.Sh. Tarihty okytu adistemesi [History teaching methodology]. – Oral: M.Otemisov atyndagy BKMU Redakciyalyk baspa ortalygy, - 2012. – 160 b. [in Kazakh]
9. Lerner I.Ya. Razvitie myshleniya uchashchihsya v processe obucheniya istorii [Development of students' thinking in the process of learning history]. Posobie dlya uchitelej. – Moskva: Prosveshchenie, - 1982. – 191 s. [in Russian]
10. Turlygul T. Mekhtepe Kazakstan tarihyndy okytudyn teoriyasy men adistemesi [Theory and methodology of teaching the history of Kazakhstan at school]. – Almaty: Gylym, - 2003. – 256 b. [in Kazakh]
11. Kojgeldiev M. Alash qozgalysy [Alash movement]. - Almaty: Sanat, - 1995. - 368 b. [in Kazakh]
12. Nurpejiso K. Alash hám Alashorda [Alash hám Alashorda] – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b. [in Kazakh]
13. Ozganbaj O. Kajratker Karataev [Kajratker Karataev]. - Almaty: Arys, - 2013. -252 b. [in Kazakh]
14. Smagulova S. Kolbay Togisov zhane «Ush zhuz» partiyasy [Kolbay Togisov and the Party of «Ush zhuz»]. - Almaty: Arys, - 2009. - 226 b. [in Kazakh]
15. Kojgeldiev M. Kazak eli: Ulttyk biregejlikti saktay zholyndagy kures (XIX-XXI g. basy) [Kazakh people: The struggle for preserving national identity (XIX-early XXI centuries)]. - Almaty: Dastur. - 2014. - 428 b. [in Kazakh]
16. Bakir O. Alash kozgalysy sayasi top basshylarynyñ aleumettik kozkarastary [Social views of the leaders of the Alash movement political group]. - Astana: Saryarqa. - 2008. -155 b. [in Kazakh]
17. Kumyrzakuly A. Alash ideyası – kazak memlekettiliginiñ tolkuzhaty [The Alash idea is the passport of Kazakh statehood]. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (12.11.2024). [in Kazakh].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтаев А.Ш., Чатыбекова К.К. Современные методы в процессе преподавания истории. <https://bulletin-irr.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/67/39> (12.11.2024).
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістемелі ЖОО-да қолдану мәселелері. Оқу құралы / А.Қ. Әлімов. – Алматы, 2013. – 448 б. (26-27 б.)
3. Ключевые ориентиры для разработки и реализации образовательных программ в предметной области «Образование». - Бильбао: Университет Деусто. 2013. – 81 с.
4. Подласый И.П. Педагогика: учебник. – 2-е изд., доп. – Москва: Издательство Юрайт, - 2011. – 574 с.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. (Учеб. пособие дл студ. высш. пед. учеб. Заведений). – Москва: Издательский центр «Академия», - 2013. – 576 с.

6. Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях https://vk.com/doc22098713_437834956?hash=a7mGenxyIrQz9p7NOvl1DBpptsE8yklRRCMmgBF44 (12.11.2024).
7. Ортаев Б.Т. «Технология» пәнін оқыту әдістемесінің жалпы мәселелері. – Шымкент: «Әлем», - 2016. – 132 б.
8. Журасова А.Ш. Тарихты оқыту әдістемесі. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Редакциялық баспа орталығы, - 2012. – 160 б.
9. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, - 1982. – 191 с.
10. Тұрлығұл Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Ғылым, - 2003. – 256 б.
11. Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы: Санат, - 1995. - 368 б.
12. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
13. Озғанбай Ө. Қайраткер Қаратаев. - Алматы: Арыс, - 2013. -252 б.
14. Смагулова С. Көлбай Төгісов және Үш жүз партиясы. - Алматы: Арыс, - 2009 - 226 б.
15. Қойгелдиев М. Қазақ елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX-XXI ғ. басы). - Алматы: Дәстүр. - 2014. - 428 б.
16. Бәкір Ә. Алаш қозғалысы саяси топ басшыларының әлеуметтік көзқарастары. - Астана: Сарыарқа. - 2008. -155 б.
17. Құмырзақұлы А. Алаш идеясы – қазақ мемлекеттілігінің төлқұжаты. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (12.11.2024).

ГТАХР /МРНТИ/ IRSTI 14.01.11

ӘӨЖ/УДК/UDC 974.98

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.023>

Г.Т. Жакупова¹, К.М. Рустем^{2*}, А.Е. Саржанов³

¹ кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: gulnastolgaevna777@gmail.com

²PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³магистр, Многопрофильная гимназия 41 имени А. Пушкина
Казахстан, Тараз, e-mail: valp2134@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ (на примере РК и РФ)

Аннотация

На современном этапе развития образования увеличиваются требования по формированию творческой, инициативной личности, обладающей научным мировоззрением, функциональными навыками. Безусловно формирование интеллектуальной, творческой личности, способной обучаться в течении всей жизни начинается с школьной ступени образования. Поэтому образовательный процесс в средней школе должен иметь исследовательскую направленность для развития интеллектуальной личности, способной находить решения в трудных жизненных ситуациях и выработке умений научного и практического применения полученных знаний. Данная проблема многоаспектная и имеет множество критериев проведения сравнительного исследования. Постановка научной проблемы имеет ключевое значение. Цель данной статьи – проведение сравнительного анализа по формированию исследовательских навыков в средней школе на основе сопоставления нормативно-правовой базы среднего образования.

Важным является констатация, что исследовательские навыки – это диагностирующий результат образования, который является основой дальнейшего обучения личности, дают возможность профессионально решать любые задачи и действовать самостоятельно в жизни. Проведен анализ идей, целей, нормативно-правовых документов в Казахстане и Российской Федерации, определены механизмы развития учащихся в процессе познания. Данный анализ способствует совершенствованию формы развития исследовательских навыков современного поколения казахстанцев.

Ключевые слова: исследовательский навык, среднее образование, исследовательская деятельность, государственный стандарт.

Г.Т. Жакупова¹, К.М. Рүстем², А.Е. Саржанов³

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

²PhD, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³магистр, А.Пушкин атындағы 41 көпсалалы гимназия, Қазақстан, Тараз, e-mail: valp2134@gmail.com

ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы мысалында)

Аңдатпа

Білім берудің қазіргі даму кезеңінде ғылыми дүниетанымы мен функционалдық дағдысы бар шығармашыл, белсенді тұлғаны қалыптастыруға қойылатын талаптар артуда. Әрине, өмір бойы білім алуға қабілетті интеллектуалды, шығармашылық тұлғаны қалыптастыру мектептегі білім беру сатысынан басталады. Сондықтан Орта мектептегі білім беру процесі өмірлік қиын жағдайларда шешім табуға және алған білімдерін практикалық және шығармашылық қолдану дағдыларын дамытуға қабілетті функционалды тұлғаны дамыту үшін зерттеу бағытына ие болуы керек. Бұл мәселе көп қырлы және салыстырмалы зерттеу жүргізу үшін көптеген критерийлерге ие. Ғылыми мәселенің бұлай қойылуы маңызды болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты – орта білім берудің нормативтік-құқықтық базасын салыстыру негізінде жалпы білім беретін мектепте зерттеушілік дағдыларды дамытуға салыстырмалы талдау жүргізу.

Зерттеу дағдылары – бұл жеке тұлғаны одан әрі оқытудың негізі болып табылатын, кез-келген міндеттерді кәсіби түрде шешуге және өмірде өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік беретін білім берудің диагностикалық нәтижесі. Қазақстан мен Ресей Федерациясындағы идеяларға, мақсаттарға, нормативтік-құқықтық құжаттарға талдау жүргізілді, таным процесінде оқушылардың даму тетіктері анықталды. Бұл талдау қазақстандықтардың қазіргі заманғы буынының зерттеу дағдыларын дамыту нысанын жетілдіруге ықпал етеді.

Кілт сөздер: зерттеу шеберлігі, орта білім, зерттеу қызметі, мемлекеттік стандарт.

G. Zhakupova¹, K. Rustem, ²A. Sarzhanov³

¹ candidate of Historical Sciences, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

²PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kamshat_hist@mail.ru

³*magucmp.* A. Pushkin Multidisciplinary gymnasium 41
Kazakhstan, Taraz, e-mail: valp2134@gmail.com

SOME FEATURES OF DEVELOPING RESEARCH SKILLS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS (using the example of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation)

Abstract

At the present stage of development of education, the requirements for the formation of a creative, proactive personality with a scientific worldview and functional skills are increasing. Undoubtedly, the formation of an intellectual, creative personality capable of lifelong learning begins with the school level of education. Therefore, the educational process in secondary school should have a research orientation for the development of a functional personality, capable of finding solutions in difficult situations of life and the development of skills for the practical and creative application of the acquired knowledge. This problem is multidimensional and has many criteria for conducting comparative research. Statement of the scientific problem is key. The purpose of this article is to conduct a comparative analysis of the formation of research skills in secondary school based on a comparison of the regulatory framework for secondary education.

It is important to state that research skills is a diagnostic result of education, which is the basis for further education of the individual, give the opportunity to solve any problems professionally and act independently in life. The analysis of ideas, goals, normative and legal documents in Kazakhstan and the Russian Federation was carried out, the mechanisms of development of students in the process of cognition were determined. This analysis contributes to the improvement of the form of development of research skills of the modern generation of Kazakhs.

Keywords: research skill, secondary education, research activities, state standard.

Введение. В условиях глобализации превыше всего для среднего образования считается базовый принцип организации учебного и воспитательного процесса с учетом обязательного последовательного развития когнитивных навыков учащихся в рамках учебных дисциплин и отдельных научных мероприятий [1, с. 15]. Актуальность проблемы особенно возросла, когда в реалиях обновленного содержания казахстанского образования и в связи с требованием общества еще более повысился спрос на творческую, инициативную молодежь, владеющую способами познавательной деятельности (анализ – синтез – сравнение – классификация – абстрагирование – моделирование – обобщение), обученную исследовательским навыкам и умениям, способную к исследовательской деятельности. Именно применение исследовательской деятельности в начале побуждает к формированию разностороннего интеллектуальной личности, которые будут ориентированы на продуктивный путь развития и самосовершенствования. Помимо этого, вовлеченность в исследовательскую деятельность способствует формированию самостоятельной познавательной деятельности, что является главным атрибутом познания личности.

Материалы и методы. При изучении данной проблемы использован метод изучения педагогических документов, которых позволяет определить механизм реализации формирования исследовательских навыков в среднем образовании. Историко-сравнительный метод способствует оценке специфики организации тенденции различных центров по формированию исследовательских навыков в среднем образовании Российской Федерации и Республики Казахстан. При проведении сопоставительного анализа государственных

стандартов и программ данных стран использованы аналитические и логические научные инструменты. Статистический метод раскрывает количественные и качественные показатели результатов различных процессов исследовательских навыков учащихся.

Важными являются культурологический, парадигмальный и системный подходы и принципы сравнительной педагогики:

- объективности и комплексности;
- конкретно-исторического подхода;
- педагогической системности [2, р. 46].

В исследовании основываемся на принципах определенных авторами Вульфсое Б.Л., Малькова З.А.

- дидактического подхода, означающий многообразие образовательной практики;
- целостности образовательного процесса;
- практичности сравнительного педагогического исследования [3].

Сравнительный метод основан на основных критериях, которые дают возможность исследовать проблему формирования исследовательских навыков.

Структура статьи следует логической последовательности, начиная с краткого обзора важности исследовательских навыков у школьников и переходя к более углубленному изучению компонентов этих навыков. В данной статье представлен всесторонний обзор развития исследовательских навыков у школьников, исследуются компоненты этих навыков, их взаимозависимость, а также теории и принципы, лежащие в основе их развития. Актуализируется важность этих навыков для будущего успеха учащихся и подчеркивает роль образовательной политики в поддержке их развития. Материалами исследования являются нормативно-правовая база Российской Федерации и Республики Казахстан в контексте формирования исследовательских навыков в средней школе.

Обсуждение. Исследование – это систематический процесс сбора и анализа информации для углубления понимания изучаемого явления. Функция исследователя - внести вклад в понимание явления и донести это понимание до других [4, р. 102]. В университете уделяется большое внимание исследованиям. Если студенты имеют опыт проведения исследований на различных уровнях образования до поступления в аспирантуру, они приобретут навыки наблюдения, управления, координации и усвоят исследовательское отношение, привычку к поиску или решению проблем, а также все черты хорошего исследователя, помимо владения навыками проведения исследований, методами и материалами, необходимыми для решения проблемы, сбора эмпирических данных или наблюдений, анализа данных и использования своих выводов для обмена с другими [5, р. 401]. Аспиранты и студенты должны приобрести исследовательские навыки до того, как они проведут исследование для диссертации или дипломной работы. Однако обучение исследовательской деятельности должно было начаться или началось еще в начальной школе [6, 330].

Проблема формирования исследовательских способностей учащихся реализуется в среднем образовании с 20-х годов XX века. Современный интерес к данному важному направлению по формированию творческого молодого Z-поколения являются следующие предпосылки: во-первых, новая миссия, стратегия, цели, задачи образования; во-вторых, развивающий, познавательный потенциал исследовательской деятельности в развитии интеллектуальных способностей, обучающихся в учебном и образовательном процессе [7, с. 5]. Последующая активизация данной проблематики происходит в 70-80-е годы XX века. Проблемы развития исследовательских навыков разрабатывались многими учеными-педагогами постсоветского пространства по следующим аспектам:

- методологические основы исследовательских умений школьников исследуют следующие авторы: Н.П. Бартенева, О.Л. Дворникова, А.В. Леонтович, Т.Ю. Фомина, Л.М. Фридман и др.;
- виды и значимость исследовательской деятельности школьников дискусируются в трудах ряда авторов: Лернер, Е.В., Мещерова, П.И. Савенков, И.Д. и т.д.

– сущность исследовательских умений и теоретические основы их формирования рассматриваются в работах: П.Я. Гальперин, Л.С. Выготский и т.д.

Кроме того, в современные дни в зарубежном образовательном образовании были реализованы ряд образовательных стратегий и программ. В США специальной структурой «Национальная оценка образовательного процесса (NAEP)» были разработаны требования, направленные на поддержку и оценку исследовательских навыков, обучающихся [8]. Эта система предоставляет педагогам руководство по включению исследовательских навыков в учебную программу и оценке успехов учащихся. Другой пример – европейская программа «Научное образование на основе исследований» рекомендует включать исследования на основе естественно-научного образования как формирующего исследовательские навыки [9]. Программа предоставляет ресурсы и поддержку педагогам, чтобы помочь им интегрировать обучение на основе исследований в свою преподавательскую практику.

В практики инновационного обучения наблюдается факт включения учителями средних школ исследовательскую деятельность учащихся. Это рассматривается как полезный образовательный инструмент, помогающий учащимся лучше освоить активные формы приобретения знаний, а также самообучения и саморазвития. В педагогическом энциклопедическом словаре понятия «умения» и «навыки» определены как «действие, сформированное путем повторения, характеризующееся высокой степенью освоения и отсутствием поэлементной сознательной регуляции и контроля, умения – освоенные человеком способы выполнения действия, обеспечиваемые совокупностью приобретенных знаний и навыков» [10]. Исследовательские навыки означают способность искать, находить, извлекать, организовывать, оценивать и использовать или представлять информацию, относящуюся к определенной теме [11]. Исследовательские навыки – это набор когнитивных и практических способностей, которые позволяют людям выявлять, определять, анализировать и решать проблемы, а также находить, обрабатывать и использовать информацию [12].

В современной педагогической науке исследовательские навыки можно разделить на несколько категорий, каждая из которых фокусируется на определенном аспекте исследовательского процесса. Н.А. Семенова предложила четыре блока для развития исследовательской деятельности, которые состоят из организационной работы; формирование исследовательских способностей; поиск и систематизация информации; предоставление и презентация научных результатов [13, с. 207]. Одна из классификаций основана на когнитивных и практических компонентах исследовательских навыков. Эти компоненты включают в себя:

формулировку проблемы: способность определить проблему и сформулировать ее в четкой и лаконичной форме. Этот компонент предполагает развитие навыков критического мышления и умения задавать соответствующие вопросы;

формулировка гипотезы: способность разработать рабочую гипотезу об изучаемой проблеме. Этот компонент предполагает развитие навыков дедуктивного мышления и навыки проверки выводов, оценок;

эффективно работать с данными по изучаемой проблеме, описывая, определяя, объясняя, систематизируя информацию;

анализ и синтез информации на основе интерпретации, применяя количественные и качественные методы, давая оценку и делая обобщение и выводы;

отчетность: способность четко и кратко изложить результаты исследования. Этот компонент предполагает развитие навыков письменного и устного общения и умение представлять данные в визуально привлекательном формате [12].

Эти категории исследовательских навыков взаимосвязаны и взаимодействуют друг с другом в процессе проведения исследования. Они также опираются на различные принципы и теории современной педагогической науки, такие как конструктивизм и информационная грамотность [14].

Как мы уже выяснили исследовательская деятельность требует целого ряда навыков и одной из моделей, которая развивает навыки, связанные с исследованиями и открытиями, является система развития исследовательских навыков [15]. Публикация в 2007 году статьи с описанием концепции развития исследовательских навыков побудила педагогов задуматься о своей роли в моделировании и поддержке учащихся в проведении исследований. Концепция развития исследовательских навыков – «это концептуальная схема, а не свод правил или инструкций, и она предназначена для вовлечения педагогов, чтобы обогатить их знания о педагогическом содержании» [16], для применения технологий обучения и развития навыков мышления в междисциплинарных контекстах.

Система развития исследовательских навыков изначально была разработана для последовательного, постепенного, явного и циклического развития навыков, связанных с исследовательской деятельностью на всех уровнях образования, то есть суть концепции – это последовательное формирование навыков в среднем и затем высшем образовании [17]. Использование в начальной и средней школе системы только сейчас начинает набирать обороты [18].

Результаты исследования. Согласно законодательным документам Республики Казахстан в области образования, а именно Законом «Об образовании», Конституцией Республики Казахстан (1995) начальное, основное среднее и общесреднее образование гарантировано всем гражданам и должно соответствовать государственными общеобязательными стандартами образования. Однозначно ключевой этап образовательной системы и имеет структурированные уровни (начальный, основной, старший), которые могут реализовываться вместе или раздельно.

Политика Республики Казахстан в области образования в первую очередь отражают общенациональные интересы и учитывает тренды мирового образовательного пространства. Кроме того, имеются важные факторы развития казахстанского общества, влияющих на систему образования: эволюция информационного общества в постиндустриальный период, расширяющий межкультурное взаимодействие; процесс глобализации, требующий сотрудничества на международном уровне и формирование современного мышления; развитие индустриальной экономики основанной на новых технологиях, повышение конкуренции, изменения в сфере занятости, росте мобильности, повышение профессиональной квалификации на трандисциплинарном уровне. Исходя из этого происходит процесс модернизации данной ключевой сферы и определяются стратегические его направления [19].

Министерство просвещения Республики Казахстан учитывая тенденции мирового образования утвердило новые государственные общеобязательные стандарты образования. На их основе разработаны учебные и учебно-методические документы и опубликованы специальная учебная литература. Государственный стандарт обязательного образования Республики Казахстан определяет цели, задачи, содержание уровня образования. В системе образования Республики Казахстан важными являются Государственные общеобязательные стандарты для начального, основного среднего и общего среднего образования, которые определяют следующие цели и задачи. При их анализе мы можем определить, что базовые развивающие и исследовательские навыки формируются в период основного среднего образования, а именно система базовых знаний по основам наук; навыки самостоятельного обучения и личностного саморазвития, проектной, исследовательской деятельности; критическое и творческое мышления [20]. Что касается основного среднего образования, то его структура и содержание ориентировано на результаты обучения по учебным предметам, которые разрабатываются по требованиям стандарта. Данные требования являются синтезом и интеграцией академической подготовки, саморазвития учеников, воспитательного процесса и сочетает проектно-исследовательскую деятельность [20].

Характерной чертой основного среднего образования является единство обучения и воспитания, ориентированного: на запросы общества; формирование позитивного,

критического, творческого, креативного мышления; интеграции на уровне предметов; соблюдение принципов непрерывности и преемственности в образовании; баланс академической и практической направленности [20]. Последовательное развитие навыков проектной и исследовательской деятельности обучающихся согласно Государственного стандарта является главным принципом организации образовательного процесса [20]. Конечно, еще одна цель общего среднего образования – это академическая подготовка к продолжению образования в вузе и профессионального самоопределения на основе развития навыков широкого спектра:

1. функциональное и творческое применение знаний;
2. критическое мышление;
3. проведение исследовательских работ;
4. использование информационно-коммуникационных технологий;
5. применение различных способов коммуникации;
6. умение работать в группе и индивидуально;
7. решение проблем и принятие решений [20].

Поэтому ключевыми задачами системы среднего образования считается целенаправленное последовательное развитие исследовательских навыков и способностей решать проблемы на основе общечеловеческих ценностей, позитивно направленного критического и творческого мышления и высоких духовно-нравственных личностных качеств, активной коммуникации [20]. Поэтому обновленные образовательные программы в системе среднего образования акцентированы на широкий спектр понимания, применения и систематизации знаний, что приводит к развитию критического оценочного мышления, проведения проектной и исследовательской деятельности на основе информационных и цифровых технологий с использованием различных коммуникационных средств, применяя групповую работу при решении проблемных ситуаций и принятия решений.

В Российской Федерации же новое поколение федеральных государственных образовательных стандартов начало действовать с 1 сентября 2022 года. Уровни образования в системе среднего образования три и основаны на ФГОС: (начальное 1-4, основное общее 5-9; среднее 10-11 классы). Стандарт начального общего образования обучающихся с ограниченными возможностями здоровья. По основной образовательной программе в ФГОС личностным результатом формирование коммуникативной компетенций в общении, учебной, творческой, исследовательской деятельности [21]. Основное общее образование реализуется урочной и внеурочной форме. Внеурочный формат направлен на развитие личности и проводится в разнообразных формах: кружки, художественные студии, спортивные клубы и секции, юношеские организации, краеведческая работа, научно-практические конференции, школьные научные общества, олимпиады, поисковые и научные исследования и т.д. [21]. Данная программа имеет три раздела: целевой, содержательный и организационный. Интерес вызывает однозначно содержательный, который ориентирован на личностный, предметный и мета предметный результаты и формирования компетенций в области использования информационно-коммуникационных технологий, учебно-исследовательской и проектной деятельности [21]. Специальная программа развития универсальных действий – программа формирования обще учебных навыков формирует основы культуры проектно-исследовательской и презентационной деятельности для решения научных и социальных проектов. Данная программа способствует:

1. Повышению эффективности усвоения базовых знаний и учебных действий, формированию компетенций и компетентностей в предметных областях, учебно-исследовательской и проектной деятельности;
2. Формированию навыков участия в различных формах организации учебно-исследовательской и проектной деятельности (творческие конкурсы, олимпиады, научные общества, научно-практические конференции, олимпиады, национальные образовательные программы и т.д.);

3. Овладению приемами учебного сотрудничества и социального взаимодействия со сверстниками, старшими школьниками и взрослыми в совместной учебно-исследовательской и проектной деятельности [21]. В программе описаны особенности учебно-исследовательской и проектной деятельности обучающихся по ряду направлений: инженерное, прикладное, информационное, социальное, игровое, творческое в урочный и внеурочный период [21]. В таком контексте программа обеспечивает формирования опыта самостоятельной образовательной, общественной, проектно-исследовательской и художественной деятельности [21]. Стандарты среднего образования Российской Федерации ориентированы на становление личностных характеристик выпускника («портрет выпускника школы»), среди характеристик присутствуют: готовый к сотрудничеству, способный осуществлять учебно-исследовательскую, проектную и информационно-познавательную деятельность [22]. Результатом освоения образовательной программы считается использование компетенций в познавательной и социальной практике, а также самостоятельное планирование своей деятельности на основе сотрудничества и определения индивидуальной образовательной траектории владение навыками учебно-исследовательской, проектной и социальной деятельности [22].

Программа развития универсальных учебных действий при получении среднего общего образования направлена на: создание условий для интеграции урочных и внеурочных форм учебно-исследовательской и проектной деятельности обучающихся, а также их самостоятельной работы по подготовке и защите индивидуальных проектов; получение практико-ориентированного результата [22]. В ней отражаются: цели и задачи, учебно-исследовательской и проектной деятельности как средства совершенствования у обучающихся универсальных учебных действий; планируемые результаты по данным формам деятельности в рамках урочной и внеурочной деятельности; организационно-методического и ресурсного обеспечения проектно-исследовательской деятельности обучающихся [22].

Анализ проведенным нами показал, что в Российской Федерации нормативная база четко определяет значимость и процессы развития и поощрения учебно-исследовательской деятельности, развитию исследовательских навыков и умений. Это в том числе подтверждается успехами российских школьников в международных олимпиадах по общеобразовательным предметам.

Таблица 1. – Результаты участия сборных команд Российской Федерации в международных олимпиадах по общеобразовательным предметам в 2018-2021 годах [23].

Предмет	2018			2019			2020			2021		
	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза
Математика	-	4	2	-	2	4	-	3	2	1	3	1
Химия	-	1	2	-	1	3	-	-	4	-	3	1
Физика	-	-	4	-	-	2	-	3	2	-	5	-
Биология	-	2	2	-	-	3	-	-	1	-	1	2
Информатика	-	1	3	1	1	2	-	1	-	-	-	4
География	-	-	-	-	-	-	отм	отм	отм	1	1	1
Итого	0	8	13	1	4	14	0	7	9	2	13	9
Всего	21			19			16			24		

Таблица 2. – Результаты участия сборных команд Казахстана в международных олимпиадах по общеобразовательным предметам в 2018-2021 годах [24].

Предмет	2018			2019			2020			2021		
	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза	золото	серебро	бронза
Математика	5	1	-	2	4	-	2	4	-	5	1	-
Химия	2	2	-	4	-	-	1	3	-	4	-	-
Физика	4	1	-	4	1	-	5	-	-	5	-	-
Биология	3	1	-	3	1	-	3	1	-	2	2	-
Информатика	2	2	-	4	-	-	3	1	-	3	1	-
География	1	1	2	1	2	-	отм	отм	отм	2	2	-
Итого	17	8	2	18	8	0	14	9	0	21	6	0
Всего	27			26			23			27		

Общие результаты по Российской Федерации показывают достаточно хороший результат. В целом на современном этапе в общем рейтинге международного олимпийского движения сборная Казахстана входит в топ 40 среди 125 стран-участниц предметных мировых олимпиад.

В то время как Российская Федерация на основе результатов выступления сборных команд последних лет среди обучающихся средней школы лидерами являются и имеют больше наград и золотых медалей. Количество олимпиад по базовым документам в данных странах разное:

Республике Казахстан согласно документу «Об утверждении Перечня республиканских и международных олимпиад и конкурсов научных проектов (научных соревнований) по общеобразовательным предметам, конкурсов исполнителей, конкурсов профессионального мастерства и спортивных соревнований и критерии их отбора» [25] насчитывается свыше 150 олимпиад, конкурсов научных проектов;

Российской Федерации согласно «Перечню олимпиад и иных интеллектуальных и (или) творческих конкурсов, мероприятий, направленных на развитие интеллектуальных и творческих способностей, способностей к занятиям физической культурой и спортом, интереса к научной (научно-исследовательской), инженерно-технической, изобретательской, творческой, физкультурно-спортивной деятельности, а также на пропаганду научных знаний, творческих и спортивных достижений» [26] насчитывается свыше 500 олимпиад и интеллектуальных конкурсов.

Данный анализ дает возможность сделать вывод, что в Российской Федерации уделяется особое внимание на создание основы по формированию научных кадров, а также создает исследовательскую среду в пространстве среднего образования. Российский стандарт лучше прописывают обязательное усвоение школьниками навыков исследовательской деятельности по предметным областям и развития научного типа мышления

Заключение. Исследование вопросов опыта развития исследовательской деятельности показывает актуальность исследуемой проблемы в контексте казахстанско-российских отношений в области образовательной политики. Анализ казахстанского и российского стандартов образования позволил прийти к выводу, что содержание казахстанского ГОСО носит репродуктивный и знание центрический характер, в полной мере не отвечает задачам развития исследовательской грамотности учащихся.

Проведенный анализ позволяет выдвинуть гипотезу, что процесс формирования исследовательских навыков и умений будет более эффективный при соблюдении следующих условий: следует продолжать работу связанную с акцентированием внимания на развитие научной и инновационной деятельности в государственных стандартах образования; в связи с динамикой развития науки и техники сосредоточить внимание не на количестве информации

полученной ребенком, а на развитие критического мышления – умения сопоставлять и анализировать факты; формировать навыки исследовательской деятельности путем мотивирования учащихся во всевозможных научных конкурсах и олимпиадах; поддерживать исследовательскую деятельность через учебные планы основного образования.

Необходим и обязателен синтез учебной и исследовательской деятельности как обязательного условия раскрытия научно-исследовательского потенциала личности. Реализация формирования исследовательских навыков должна быть не только на системе базовых знаний, но и осуществляться по схеме: понимание научной информации – усвоение – использование и для этого необходимо моделирование исследовательской среды как обучающего пространства.

Кроме того, необходима тесная взаимосвязь университетов с системой среднего образования, так как в образовательном пространстве Республики Казахстан функционируют ряд исследовательских университетов. Поэтому вузы должны создавать условия для приема талантливой, интеллектуальной молодежи. Для формирования контингента обучающихся университет проводит профориентационную работу по развитию творческого потенциала школьников в активном формате как на собственной базе, так и совместно с государственными и общественными организациями. Например, функционирование «Малой Академии», которая открыта в МГУ им. М.В. Ломоносова для обучающихся средней школы по различным направлениям.

В современный период в период инновационного развития определяющим является качество человеческого капитала, который может производить новые знания и заниматься самообразованием. На повестке дня стоят вопросы повышения уровня развития исследовательской деятельности, повышая тем самым кадровый и научный потенциал страны.

Исследование результатов участия сборных команд Российской Федерации и Республики Казахстан в международных олимпиадах по общеобразовательным предметам выявило существенные различия в подходах к развитию научных навыков у школьников. Данные показывают, что Россия демонстрирует значительные успехи в олимпиадах, что может быть обусловлено широким спектром предлагаемых олимпиад и конкурсов, ориентированных на развитие интеллектуальных и творческих способностей. В отличие от этого, Казахстан, хотя и имеет свои достижения в олимпиадах, сталкивается с вызовом в организации подобных мероприятий в меньшем масштабе.

Основываясь на проведенном анализе, можно выделить несколько ключевых рекомендаций для развития исследовательских навыков у школьников в Казахстане. Прежде всего, рекомендуется расширить список олимпиад и конкурсов, ориентированных на развитие научных и исследовательских навыков. Это позволит стимулировать интерес школьников к науке и способствовать их активному участию в подобных мероприятиях. Важно также повысить качество образования по ключевым предметам, таким как математика, физика и информатика, что обеспечит успешное выступление учащихся на международной арене. Для эффективного развития исследовательских навыков учащихся, необходимо интегрировать исследовательские проекты в учебный процесс как урочную, так и внеурочную деятельность. Это позволит создать благоприятную среду для формирования и развития научных интересов у школьников и способствовать развитию их научных навыков и мышления. Помимо этого, следует уделить внимание подготовке учителей и стимулировать их участие в профессиональном развитии, включая обучение методикам проведения исследовательских работ с учащимися. Это поможет создать благоприятную образовательную среду, способствующую формированию научных навыков у школьников. Наконец, для успешной реализации этих мероприятий, важно создать научные школьные центры, где учащиеся смогут заниматься научными исследованиями под руководством опытных наставников. Это позволит создать интеллектуальную среду и обеспечить условия для успешного развития исследовательских навыков у школьников в Казахстане.

Список использованных литературы:

1. Катаев Е. Исследовательские компетенции педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания среднего образования: герменевтико-феноменологический подход // Вестник ЗКГУ. – 2020. – №1. – С. 15-27. [https://doi.org/10.37238/1680-0761.2020.77\(1\).2](https://doi.org/10.37238/1680-0761.2020.77(1).2)
2. Есеева М.Т. Обоснование методологических подходов в сравнительно-педагогических исследованиях // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2012. – №2(36). – С. 45-47.
3. Бражник Е.И. Особенности методологии сравнительных педагогических исследований // Электронный журнал: Педагогические и психологические науки, 2005. – №1. Режим доступа: URL: <http://www.emissia.org/offline/2005/975.htm> (Дата обращения: 20.10.2024).
4. Paul D. Leedy, Jeanne Ellis Ormrod. Practical Research: Planning and Design (eleventh edition). – USA: Pearson Education, 2016. – 407 p. Режим доступа: URL: [https://pcefet.com/common/library/books/51/2590 %5BPaul D. Leedy, Jeanne Ellis Ormrod%5D Practica l Res\(b-ok.org\).pdf](https://pcefet.com/common/library/books/51/2590%5BPaul%20D.%20Leedy,%20Jeanne%20Ellis%20Ormrod%5D%20Practical%20Research(b-ok.org).pdf) (Дата обращения: 20.10.2024).
5. James L. Seago, Jr. The Role of Research in Undergraduate Instruction // The American Biology Teacher. – 1992. – Vol. 54, Iss. 7. – P. 401-405. <https://doi.org/10.2307/4449528>
6. Moore R. What's Wrong with Science Education & How Do We Fix It? // The American Biology Teacher. – 1990. – Vol. 52, Iss. 6. – P. 330-337. <https://doi.org/10.2307/4449128>
7. Райков Б.Е., Ульянинский В.Ю., Ягодовский К.П. Исследовательский метод в педагогической работе. - Ленинград: Госиздат, 1924. – 68 с.
8. National Assessment Governing Board. <http://www.nagb.gov>.
9. European Schoolnet. Inquiry-Based Science Education. – 2019. <https://ec.europa.eu/jrc/en/science-communication/inquiry-based-science-education>
10. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. - Москва: Большая российская энциклопедия, 2009. – 527 с.
11. Reading and research skills. University of Galway. <https://www.universityofgalway.ie/academicskills/readingandresearch/#:~:text=Research%20skills%20refer%20to%20the,into%20some%20area%20of%20study>.
12. Levacic R., Simon S. Research skills for students: learning how to learn. - Abingdon, Oxon [u.a.]: Routledge, 2011.
13. Середенко П.В. Развитие исследовательских умений и навыков младших школьников в условиях перехода к образовательным стандартам нового поколения: монография. - Южно-Сахалинск: Изд-во СахГУ, 2014. – 208 с.
14. Zhang J. The effects of a research skills intervention program on middle school students' learning. // Journal of Educational Research. – 2017. – 110(3). – P. 196-206.
15. Willison J. Research skill development spanning higher education: Critiques, curricula and connections. // Journal of University Teaching & Learning Practice, 15(4), 2018. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1195982.pdf>
16. Gudmundsdottir S., Shulman L. Pedagogical content knowledge in social studies // Scandinavian Journal of Educational Research, 1987. – Vol. 31. – No. 2. – P. 59-70. <https://teachsource.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/05/gudmundstoddir-shulman-1987.pdf>
17. Willison J., O'Regan K. Commonly known, commonly not known, totally unknown: a framework for students becoming researchers. // Higher Education Research and Development, 2007. – Vol. 26. – No. 4. – P. 393-409. <https://doi.org/10.1080/07294360701658609>
18. Sari S. Teachers' and Tutors' Perceptions of the Optimising Problem Solving (OPS) Framework for Solving Mathematical Problems // in Proceedings of the International Conference on Models of Engaged Learning and Teaching, Adelaide. – 2017, 11 December. <https://www.adelaide.edu.au/melt/ua/media/399/sariimelt2017paper.pdf>
19. Калжанова Г.М. Модернизация системы образования в Казахстане // Проблемы и перспективы развития образования: материалы VIII Междунар. науч. конф. – Краснодар, 2016. – С. 52-55. <https://moluch.ru/conf/ped/archive/187/9555/>.

20. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года №348 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, после среднего образования» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031>

21. Приказ Министерства просвещения РФ от 31 мая 2021 г. №287 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» // <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/401333920/>

22. Приказ Минобрнауки России от 17 мая 2012 г. №413 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта среднего общего образования» (С изменениями и дополнениями от 12 августа 2022 года) // <https://docs.edu.gov.ru/document/bf0ceabdc94110049a583890956abbfa/>

23. Доклад. Правительства Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации о реализации государственной политики в сфере образования, 2022. // <http://static.government.ru/media/files/GcesxuJAI13AntFYxDYzpn0Nqsv7T1vX.pdf>

24. Республиканский научно-практический центр «Дарын» Министерства образования и науки Республики Казахстан. 2021. // https://drive.google.com/file/d/1ZzOOH6misBLR5vDW_IM57NY59N6uKeR2/view

25. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 7 декабря 2011 года №514 «Об утверждении Перечня республиканских и международных олимпиад и конкурсов научных проектов (научных соревнований) по общеобразовательным предметам, конкурсов исполнителей, конкурсов профессионального мастерства и спортивных соревнований и критерии их отбора» (С изменениями и дополнениями от 17 августа 2022 года) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1100007355>

26. Приказ Министерства просвещения РФ от 31 августа 2021 г. №616 «Об утверждении перечня олимпиад и иных интеллектуальных и (или) творческих конкурсов, мероприятий, направленных на развитие интеллектуальных и творческих способностей, способностей к занятиям физической культурой и спортом, интереса к научной (научно-исследовательской), инженерно-технической, изобретательской, творческой, физкультурно-спортивной деятельности, а также на пропаганду научных знаний, творческих и спортивных достижений, на 2021/22 учебный год». // <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/402986092/>

References:

1. Kataev E. Issledovatel'skie kompetentsii pedagoga obshcheobrazovatel'noi shkoly v usloviyakh obnovleniya soderzhaniya srednego obrazovaniya: germeneytiko-fenomenologicheskii podkhod [IResearch competencies of a secondary school teacher in the context of updating the content of secondary education: a hermeneutical and phenomenological approach] // Bulletin of ZKGU. – 2020. – No. 1. – P. 15-27. [https://doi.org/10.37238/1680-0761.2020.77\(1\).2](https://doi.org/10.37238/1680-0761.2020.77(1).2) (In Russian)

2. Eseeva M.T. Obosnovanie metodologicheskikh podkhodov v sravnitel'no-pedagogicheskikh issledovaniyakh [Justification of methodological approaches in comparative pedagogical research] // Vestnik KazNU. Series "Pedagogical Sciences. - 2012. - No. 2 (36). - P. 45-47 (In Russian)

3. Brazhnik E.I. Osobennosti metodologii sravnitel'nykh pedagogicheskikh issledovaniy [Features of the methodology of comparative pedagogical research] // Electronic Journal: Pedagogical and Psychological Sciences, 2005, No. 1. <http://www.emissia.org/offline/2005/975.htm> (In Russian)

4. Paul D. Leedy, Jeanne Ellis Ormrod. Practical Research: Planning and Design (eleventh edition). – USA: Pearson Education, 2016. – 407 p. Режим доступа: URL: [https://pcefet.com/common/library/books/51/2590_%5BP%20Paul%20D.%20Leedy,%20Jeanne%20Ellis%20Ormrod%5D%20Practical%20Research\(b-ok.org\).pdf](https://pcefet.com/common/library/books/51/2590_%5BP%20Paul%20D.%20Leedy,%20Jeanne%20Ellis%20Ormrod%5D%20Practical%20Research(b-ok.org).pdf) (Дата обращения: 20.10.2024).

5. James L. Seago, Jr. The Role of Research in Undergraduate Instruction // The American Biology Teacher. – 1992. – Vol. 54, Iss. 7. – P. 401-405. <https://doi.org/10.2307/4449528>

6. Moore R. What's Wrong with Science Education & How Do We Fix It? // *The American Biology Teacher*. – 1990. – Vol. 52, Iss. 6. – P. 330-337. <https://doi.org/10.2307/4449128>
7. Raikov B.E., Ul'yaninskii V.Yu., Yagodovskii K.P. *Issledovatel'skii metod v pedagogicheskoi rabote* [The research method in pedagogical work]. - Leningrad: Gosizdat, 1924. – 68 p. (In Russian)
8. National Assessment Governing Board. <http://www.nagb.gov>.
9. European Schoolnet. Inquiry-Based Science Education. – 2019. <https://ec.europa.eu/jrc/en/science-communication/inquiry-based-science-education>.
10. *Pedagogicheskii entsiklopedicheskii slovar'* [Pedagogical encyclopedic dictionary] / Chief editor of B. M. Bim-Bad. Moscow: The Great Russian Encyclopedia, 2009. – 527 p. (In Russian)
11. Reading and research skills. University of Galway. <https://www.universityofgalway.ie/academicskills/readingandresearch/#:~:text=Research%20skills%20refer%20to%20the,into%20some%20area%20of%20study>.
12. Levacic R., Simon S. *Research skills for students: learning how to learn*. - Abingdon, Oxon [u.a.]: Routledge, 2011.
13. Seredenko P.V. *Razvitie issledovatel'skikh umenii i navykov mladshikh shkol'nikov v usloviyakh perekhoda k obrazovatel'nym standartam novogo pokoleniya* [Development of research skills of primary school students in the context of transition to new generation educational standards]: monografiya. - Yuzhno-Sakhalinsk: Izd-vo SakhGU, 2014. – 208 p. (In Russian)
14. Zhang J. The effects of a research skills intervention program on middle school students' learning. // *Journal of Educational Research*. – 2017. – 110(3). – P. 196-206.
15. Willison J. Research skill development spanning higher education: Critiques, curricula and connections. // *Journal of University Teaching & Learning Practice*, 15(4), 2018. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1195982.pdf>
16. Gudmundsdottir S., Shulman L. Pedagogical content knowledge in social studies // *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1987. – Vol. 31. – No. 2. – P. 59-70. <https://teachsource.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/05/gudmundstoddir-shulman-1987.pdf>
17. Willison J., O'Regan K. Commonly known, commonly not known, totally unknown: a framework for students becoming researchers. // *Higher Education Research and Development*, 2007. – Vol. 26. – No. 4. – P. 393-409. <https://doi.org/10.1080/07294360701658609>
18. Sari S. Teachers' and Tutors' Perceptions of the Optimising Problem Solving (OPS) Framework for Solving Mathematical Problems // in *Proceedings of the International Conference on Models of Engaged Learning and Teaching*, Adelaide. – 2017, 11 December. <https://www.adelaide.edu.au/melt/ua/media/399/sariimelt2017paper.pdf>
19. Kalzhanova G.M. *Modernizatsiya sistemy obrazovaniya v Kazakhstane* [Modernization of the education system in Kazakhstan] / G. M. Kalzhanova. - Text: direct // *Problems and prospects of education development: materials of the VIII International Scientific Conference*. – Краснодар, 2016. – С. 52-55. <https://moluch.ru/conf/ped/archive/187/9555/> (In Russian)
20. *Prikaz Ministra prosveshheniya Respubliki Kazaxstan ot 3 avgusta 2022 goda №348 (2022) «Ob utverzhdenii gosudarstvennykh obshheobyazatel'nykh standartov doshkol'nogo vospitaniya i obucheniya, nachal'nogo, osnovnogo srednego i obshhego srednego, texnicheskogo i professional'nogo, poslesrednego obrazovaniya»* [Order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated August 3, 2022 No. 348 "On approval of State mandatory standards for preschool education and training, primary, basic secondary and general secondary, technical and vocational, and post-secondary education"] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031> (In Russian)
21. *Prikaz Ministerstva prosveshheniya RF ot 31 maya 2021 g. №287 (2021). «Ob utverzhdenii federal'nogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standarta osnovnogo obshhego obrazovaniya»* [Order of the Ministry of Education of the Russian Federation dated May 31, 2021 No. 287 "On Approval of the Federal State Educational Standard of Basic General Education"] // <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/401333920/> (In Russian)
22. *Prikaz Minobrnauki Rossii ot 17 maya 2012 g. №413 (2022). «Ob utverzhdenii federal'nogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standarta srednego obshhego obrazovaniya»* (S izmeneniyami i

dopolneniyami ot 12 avgusta 2022 goda) [Order of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation No. 413 dated May 17, 2012 "On Approval of the Federal State Educational Standard of Secondary General Education" (With Amendments and Additions dated August 12, 2022)] // <https://docs.edu.gov.ru/document/bf0ceabdc94110049a583890956abbfa/> (In Russian)

23. Doklad. Pravitel'stva Rossiiskoi Federatsii Federal'nomu Sobraniyu Rossiiskoi Federatsii o realizatsii gosudarstvennoi politiki v sfere obrazovaniya [Report. Government of the Russian Federation to the Federal Assembly of the Russian Federation on the implementation of state policy in the field of education] 2022 <http://static.government.ru/media/files/GcesxuJAI13AntFYxDYzpnoNgsV7T1vX.pdf> (In Russian)

24. Respublikanskii nauchno-prakticheskii tsentr «Daryn» Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan [Republican Scientific and Practical Center "Daryn" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. 2021, https://drive.google.com/file/d/1ZzOOH6misBIR5vDW_IM57NY59N6uKeR2/view (In Russian)

25. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazaxstan ot 7 dekabrya 2011 goda №514 (2022) «Ob utverzhdenii Perechnya respublikanskix i mezhdunarodny`x olimpiad i konkursov nauchny`x projektov (nauchny`x sorevnovanij) po obshheobrazovatel`ny`m predmetam, konkursov ispolnitelej, konkursov professional`nogo masterstva i sportivny`x sorevnovanij i kriterii ix otbora» (S izmeneniyami i dopolneniyami ot 17 avgusta 2022 goda) [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2011 No. 514 "On approval of the List of National and international Olympiads and competitions of scientific projects (scientific competitions) in general education subjects, competitions of performers, competitions of professional skills and sports competitions and criteria for their selection" (With amendments and additions dated August 17, 2022)] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1100007355> (In Russian)

26. Prikaz Ministerstva prosveshheniya RF ot 31 avgusta 2021 g. №616 (2021) «Ob utverzhdenii perechnya olimpiad i iny`x intellektual`ny`x i (ili) tvorcheskix konkursov, meropriyatij, napravlenny`x na razvitie intellektual`ny`x i tvorcheskix sposobnostej, sposobnostej k zanyatiyam fizicheskoy kul`turoj i sportom, interesa k nauchnoj (nauchno-issledovatel`skoj), inzhenerno-texnicheskoy, izobretatel`skoj, tvorcheskoj, fizkul`turno-sportivnoj deyatel`nosti, a takzhe na propagandu nauchny`x znaniy, tvorcheskix i sportivny`x dostizhenij, na 2021/22 uchebny`j god» [Order of the Ministry of Education of the Russian Federation dated August 31, 2021 No. 616 "On Approval of the List of Olympiads and Other Intellectual and (or) creative competitions, events aimed at developing intellectual and Creative abilities, abilities to engage in physical education and sports, interest in scientific (research), engineering, inventive, creative, physical culture and sports activities, as well as for the promotion of scientific knowledge, creative and sporting achievements, for the 2021/22 academic year."] // <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/402986092/> (In Russian)

Isabek M.K. *1

¹PhD doctoral student, South Kazakhstan State Pedagogical University named after
Uzbekali Zhanibekova, Kazakhstan, Shymkent city
E-mail: issabekmm@gmail.com

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING THE HISTORY OF REPRESSED WOMEN IN THE SOUTHERN REGION OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the socio-political changes that took place in the first quarter of the 20th century in Southern Kazakhstan and their impact on the fate of Kazakh women. The Soviet authorities sought to transform women's political and legal status through the adoption of various laws and regulations, organizing meetings, conferences, congresses, and even individual conversations. However, most of these measures were formal and eventually turned into a campaign of repression. The population of the region suffered greatly from famine and political persecution. Collectivization, colonial policies, and economic decline created additional difficulties for women. Despite slogans about "equal rights," Soviet policy severely undermined traditional family structures and national values. Many women, labeled as "wives of enemies of the people," were imprisoned in labor camps. Nevertheless, women of Southern Kazakhstan preserved spiritual and cultural values and continued to play a central role in family upbringing. Studying their lives helps to better understand the complex nature of social changes during the Soviet era and the mechanisms of women's resistance. The article also discusses effective methods of teaching the history of women who suffered from repression in Southern Kazakhstan.

Keywords: Kazakh women, Soviet policy, political and legal status, political repression, repression.

М.Қ. Исабек *1

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің
PhD докторанты, Қазақстан, Шымкент қаласы
E-mail: issabekmm@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІК ӨңІРІНДЕ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Қазақстан өңірінде орын алған әлеуметтік-саяси өзгерістер мен олардың қазақ әйелдерінің тағдырына тигізген ықпалы қарастырылады. Кеңес билігі аймақтағы әйелдердің саяси-құқықтық мәртебесін өзгертуді мақсат тұтып, әртүрлі заңдар мен нұсқаулар қабылдап, жиналыстар, конференциялар, съездер өткізді, тіпті ауыл-аймақтарда әйелдермен жеке әңгімелесулер жүргізді. Алайда бұл шаралардың көпшілігі формалды сипат алып, қуғын-сүргіннің науқанына ұласты. Оңтүстік Қазақстан өңірінде халық ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннің зардабын қатты сезінді. Шаруашылық күйзелісі, отаршылдық және ұжымдастыру саясаты әйелдердің қоғамдық өмірге араласуына қосымша қиындықтар туғызды. Кеңестік билік әйелдерді «тең құқыққа жеткізу» ұранымен тартқанымен, шын мәнінде бұл саясат дәстүрлі отбасылық құрылым мен ұлттық құндылықтарға үлкен соққы болды. Әйелдердің қоғамдық белсенділігін партиялық есеппен бағалау, олардың өмірін қатаң бақылау, тұрмыстық қылмыс істерін көбейту де кеңес саясатының тетіктерінің бірі болды. Әсіресе XX ғасырдың 30-шы жылдары жаппай қуғын

сүргінге ұшырағандардың әйелдері лагерлерде жазасын өтеп, қуғынның құрбаны болды. Оңтүстік Қазақстандағы қазақ әйелдері ұлттық рухани-мәдени құндылықтарды сақтап, отбасылық тәрбиенің жалғастырушысы ретінде қоғамда айрықша рөл атқарды. Олардың өмір жолын зерттеу арқылы кеңестік дәуірдегі әлеуметтік өзгерістердің күрделі сипатын, ұлттық болмысқа жасалған қысымды және әйелдердің оған қарсы тұру тетіктерін айқын байқауға болады. Сонымен қатар Қазақстанның Оңтүстік өңірінде қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тарихын оқытудың тиімді әдістері мақала барысында жан – жақты қарастырылып зерттелген.

Кілт сөздер: Қазақ әйелдері, Кеңестік саясат, Саяси-құқықтық жағдай, Саяси қуғын-сүргін, Репрессия

Исабек М.Қ. *¹

*¹PhD докторант, Педагогического университета имени Ысмағұлы Жәнібекова
(Казахстан, город Шымкент) E-mail: issabekmm@gmail.com*

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ ЖЕНЩИН ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА, СТАВШИХ ЖЕРТВАМИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются социально-политические изменения, произошедшие в первой четверти XX века в Южном Казахстане, и их влияние на судьбу казахских женщин. Советская власть, стремясь изменить их политико-правовой статус, принимала различные законы и инструкции, проводила собрания, конференции, съезды, а также индивидуальные беседы. Однако большинство этих мероприятий носило формальный характер и переросло в кампанию репрессий. Население региона особенно сильно пострадало от голода и политических преследований. Коллективизация, колониальная саясат и хозяйственный кризис создали дополнительные трудности для женщин. Несмотря на лозунги о «равноправии», советская политика нанесла удар по традиционным семейным устоям и национальным ценностям. Многие женщины, объявленные «жёнами врагов народа», оказались в лагерях. Женщины Южного Казахстана сумели сохранить духовно-культурные ценности и продолжили семейное воспитание. Исследование их судеб позволяет глубже понять сложный характер социальных изменений советского периода, а также методы сопротивления. В статье также анализируются эффективные методы преподавания истории женщин, подвергшихся репрессиям в Южном Казахстане.

Ключевые слова: казахские женщины, советская политика, политико-правовое положение, политические репрессии, репрессия.

Introduction. Soviet policymakers, who closely monitored the position of Kazakh women in society, transformed their political, legal, and social status in line with their own interests. In the first quarter of the twentieth century, they took advantage of the dire condition of the people, who had been exhausted by political upheavals, nearly annihilated by man-made famine, and weakened by the hardships of Tsarist colonization. Through economic mechanisms, the “renewal” of women’s political and legal status was carried out skillfully. Although laws and directives were adopted to involve women in socialist construction, their impact was insignificant, which led to the systematic organization of various conferences, congresses, meetings, and even personal encounters. The degree of women’s participation in public affairs in each region was reported in the press, and leaders who failed to implement party directives were severely punished. From this, one can discern the underlying motives of the “activism” promoted by Soviet authorities.

Almost all measures regarding women had a campaign-like character, with professional training being neglected, leading to numerous difficulties and shortcomings. The history of women persecuted in the southern regions of Kazakhstan represents one of the most significant and tragic chapters of our national past. During the Soviet era, many women became victims of Stalinist repressions and

political persecution. They were wives, relatives, and daughters of national figures who struggled for their people, but tragically, they themselves fell prey to injustice. Women of Southern Kazakhstan, too, faced this painful destiny.

Teaching the history of women who suffered persecution in the southern regions of Kazakhstan helps the younger generation preserve historical memory and understand the importance of resisting injustice. Discussing their lives and courage is essential for passing on their legacy to future generations. Among them were individuals who made a profound contribution to the culture, history, and social fabric of Kazakh society.

In exploring this subject, attention should be paid to several key aspects:

- **Historical dimension:** the history of persecution, the role of Kazakh women, their socio-political activities in Southern Kazakhstan, their contribution to national liberation movements, as well as their role in education and culture.
- **Women's fate:** the wrongful political accusations faced by many women, the hardships they endured within their families and society, and their struggle for survival.
- **Intergenerational consequences:** the destinies of unjustly accused women and their descendants, which remain relevant even today.
- **Educational dimension:** the role of teachers and educational institutions in teaching this history.

Introducing these historical events to students can help spark an interest in history and highlight the importance of women in public life. Preserving the names of women who suffered repression, along with their achievements in peaceful times, and transmitting them to future generations is of great significance. This can be achieved through the inclusion of special topics in curricula, the use of historians' research, and the development of creative projects.

A number of Kazakhstani and international scholars have studied the history of women in the 1920s-1950s, particularly the fates of women who suffered repression during the Soviet period.

Materials. Mambet Koigeldiev [1], Musagaliyeva A.S. [2], and others have examined Soviet repression policies, including information on women. Among foreign researchers, Sheila Fitzpatrick [3] has written extensively on the history of Soviet women, repression, and social change. Lynne Viola [4] studied Soviet repressive policies directed against women, while Anna Krivosheeva analyzed the impact of Soviet policies on women. The ALZHIR Museum has compiled numerous studies on the fate of women unjustly imprisoned in the Akmola labor camp. The Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the archives of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan contain important documents on repressed women. In recent years, the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression has been actively engaged in researching victims' data and publishing newly declassified archival materials. These researchers and sources have contributed significantly to examining the fate of women subjected to repression and to understanding their role in history.

In terms of regional focus, the number of scholars who have studied specifically the history of women repressed in Southern Kazakhstan (the former South Kazakhstan region, now Turkistan region, as well as certain districts of Zhambyl and Kyzylorda regions) is rather limited. However, a number of authors have addressed this issue directly or indirectly. For example, S.U. Baktorazov in his monograph "Southern Kazakhstan during the Years of Political Repression (1917-1939)" [5] discusses the specific features of Soviet repression in the Turkistan, Shymkent, Sairam, and other areas, and includes materials on the fate of local intellectuals and religious figures, among them women. Since the work is based on local archival materials, it provides valuable insights into the repression in the southern regions.

In addition, the May 2021 issue of the journal *Aqiqat* published an article by historian Kh. Abzhanov entitled "Repression in Kazakhstan and the National Mentality." He concludes: "In short, a scholarly investigation of the historical, personal, political-ideological, and legal origins, scope, and phases of repression is the key condition for preventing its recurrence and for overcoming its consequences. Moreover, since it claimed the lives of millions and is still applied in some countries,

it must be recognized as a global threat. When considering the nature of Soviet totalitarian repression, it is important to acknowledge that it periodically escalated into open terror, that in all union republics it grossly violated national and international laws, and that by criminal methods and blatant inhumanity it was elevated to the level of state policy” [6].

Gulnar Mirzhakypkyzy Dulatova in her work [7] analyzes the history of women persecuted in the southern regions, using personal memoirs, archival documents, and interviews with local residents. She explores women’s social conditions and hardships during the repression, with a focus on gender aspects, women’s participation in socio-political life, and the consequences of repression for them.

Employees of local history museums—in Shymkent, Turkistan, Kentau, and Arys—collect biographical information about victims of repression, including data on women. The Shymkent City State Archive, the Turkistan Regional State Archive, and district archives also preserve case files that are being studied and introduced into scholarly circulation. Authors addressing the history of Southern Kazakhstan often discuss political repression in the region, sometimes devoting separate chapters or sections to women.

Important sources include the *Azaly Kitap* volumes and regional collections, which list names and provide brief information on repressed individuals from different parts of Kazakhstan; women’s names also appear in the sections relating to Southern Kazakhstan. The Shymkent City Museum of Victims of Political Repression organizes local archival materials and regularly publishes special collections, which may contain women’s case files, biographical data, and memoirs. Research on the history of women persecuted in the southern regions (Turkistan, Shymkent, and neighboring districts) has only recently begun to develop more intensively. The main sources remain local archives, regional museums, and collections of memoirs. To expand research in this field, it is necessary to involve local historians, students, and graduate researchers, as well as to strengthen the work of systematizing and publishing archival materials [8].

Regarding *ALZHIR*, a significant number of scholarly works exist. Among the most comprehensive is A.Yu. Daniel’s study “*Uzhnitsy ALZHIRa*” (*Prisoners of ALZHIR*) [9], which provides an extensive account of the camp’s establishment, as well as the lives and conditions of the women imprisoned there. Other notable contributions include the works of L.S. Eremina [10], E.B. Zhemkova [11], T.I. Kasatkina [12], M.M. Koralllov [13], N.G. Okhotin [14], and Ya.Z. Rachinsky [15]. Research produced by the Memorial Museum Complex of Victims of Political Repression and Totalitarianism “ALZHIR” is also of great significance, including works by Sh. Smailova [16], L. Abdrakhmanova [17], Zh. Ergeldinova [18], *Alashalzhir, Vol. 1* [19], and B. Zhunisbekov, the director of the museum complex [20]. These studies contain extensive material on women from Southern Kazakhstan who were imprisoned in the camp.

Methods. The research employed historical-comparative, archival analysis, and source studies methods. In addition, surveys and oral history interviews were conducted with descendants of repression victims. Cultural-anthropological and interdisciplinary approaches enabled a comprehensive examination of women’s social roles, psychological conditions, and legal status. Comparative source analysis and content analysis were also applied to systematize historical data and provide a holistic interpretation of the fate of women persecuted in Southern Kazakhstan.

Discussion. In the modern education system, the role and priorities of teachers are undergoing significant changes. The primary task is no longer limited to transmitting knowledge but rather to fostering students’ independent and creative inquiry. Information and communication technologies (ICT) have become an essential component of contemporary history lessons. Today’s teacher is expected to be a highly qualified professional capable of effectively applying modern digital tools in their practice. Lessons conducted through ICT are more visual, content-rich, colorful, and interactive. They save time for both teachers and students, allow each learner to progress at their own pace, and enable the teacher to work individually with students, monitor the learning process in real time, and assess outcomes effectively.

The use of ICT in education is one of the central directions in the development of the information society. Students learn to search for information independently, analyze and synthesize it, draw conclusions, present results to others, and master new technologies with ease.

In teaching history at school, the use of digital resources significantly improves the quality of education, making the learning process interactive and accessible. The main advantages of digital resources in history teaching include:

- Accessibility: materials are available anytime and anywhere, enabling students to study at their own convenience;
- Interactivity: game-based tasks help students better memorize and understand historical material;
- Diversity of sources: texts, images, audio, and video materials provide a deeper and multidimensional comprehension of the topic.

Digital resources for history lessons may include online archives, virtual museums, video lectures, and educational games. These tools open access to historical documents and sources that were previously unavailable to teachers, while also allowing close monitoring of students' progress and adapting teaching methods to their individual needs.

Adapted to the teaching of the history of women persecuted in Southern Kazakhstan, the following approaches can be applied:

Interactive online resources enable students to study authentic documents, photographs, and other materials about persecuted women. For example, through virtual museums and historical exhibits, students can visualize this topic, which can serve as a foundation for research projects and assignments.

Group work: 8th grade students may be divided into two groups, each assigned a dedicated website. Group 1 [21] works with the *Memorial* website (<https://www.memo.ru/ru-ru/>) to identify the names of 10 persecuted women, collecting information about their birthplace and the circumstances of their repression. Group 2 [22] uses the *Bessmertny Barak* project (https://bessmertnybarak.ru/article/bessmertnyy_barak_-_proekt/) to study the fates of 10 women and investigate the causes and contexts of their persecution. As a result, students learn to independently search for and analyze information using online resources and, if relevant, may even supplement this with family stories about their grandmothers or relatives.

Multimedia support: video materials, online lectures, and infographics can be used to provide a deeper understanding of repression, its causes, and its consequences. These resources are especially effective in explaining the historical fate of women persecuted in Southern Kazakhstan, and they also create opportunities for classroom discussion and debate.

Work with personal testimonies: engaging with diaries, letters, and memoirs of persecuted women helps students to grasp the human dimension of these events. By studying individual destinies, students can better comprehend the hardships endured during those tragic times. Such work can be further developed through writing essays, expressing personal reflections, and forming their own perspectives on historical events.

Results. Organizing classroom debates on the topic of repression enables students to discuss the life paths of persecuted women, to understand the hardships they endured, and to reflect on how the past influences the present and future. Such discussions also provide a framework for considering human rights and justice. In addition, these debates cultivate critical thinking, the ability to justify one's views, and skills in working with primary sources. This topic can be incorporated as supplementary elective lessons, structured in various interactive and game-based formats. The key goal of these lessons is to encourage students to work in small groups on specific aspects of women's persecution and then present their findings. This approach develops teamwork, independent research in historical materials, and systematic presentation of ideas.

Lesson Example 1 – “History of Women Persecuted in the Southern Region: Causes and Consequences.” *Method:* “Jockey and Horse.” *Description:* Students are divided into two groups – “jockeys” and “horses.” Jockeys hold question cards, while horses hold the corresponding answers. The task is to find the correct pair. *Example:*

Question: “Which women in Southern Kazakhstan were subjected to political repression?”

Answer: “Women in party and soviet service, teachers, members of the intelligentsia, and collective farm workers.”

Archival Research: Students work with archival sources such as diaries, letters, and personal records of persecuted women. Based on available documents, they establish links between sources and attempt to reconstruct historical contexts. Such exercises may evolve into independent historical projects, drawing students into research activities. As regional examples, archival materials concerning women from Turkistan, Shymkent, and Zhambyl are examined.

Lesson Example 2 – “Wives of Alash Leaders and Women of the National Intelligentsia.” *Topic:* Women falsely accused as “bourgeois nationalists.” *Method:* “True or False Statements.” *Description:* Students are presented with historical statements, and they must determine whether they are true or false. The method strengthens critical thinking. *Examples:* In 1937, wives of Alash activists and party figures in the southern region were accused of “nationalism” and “links with bandits.” (True) All persecuted women were immediately rehabilitated and returned to their families. (False). Among the women persecuted from Turkistan and Shymkent were some of the first Kazakh female teachers. (True). All persecuted women were engaged exclusively in political activities. (False)

Lesson Example 3 – “Camps in the Kazakh Steppe and their Origins.” *Method:* “Name, Date, Event.” *Description:* Students match historical facts with dates and events, building chronological and causal connections. *Examples:* ALZHIR camp – established in 1937, a camp for political female prisoners. Turkistan region – a relocation area for deported families in the 1930s. Shymkent and Zhambyl – centers of interrogation and prosecution of women.

Lesson Example 4 – “Persecution of Women Teachers: Causes and Consequences.” *Method:* “Doubting Thomas.” *Description:* One student takes on the role of a skeptic, challenging claims and demanding evidence. This strengthens source-based argumentation. *Example:*

A student asserts: “Women teachers were also arrested as ‘wives of enemies of the people.’”

The “Doubting Thomas” responds: “I don’t believe it! Provide a specific example.”

In reply, the case of teacher Aigerim Esenbekkyzy from Shymkent, who was arrested, is provided (as documented in archival sources).

Lesson Example 5 – “Exploring Archival Data on Persecuted Women from Southern Kazakhstan.”

Method: “Historical Alphabet.” *Description:* Each student or group selects a letter of the alphabet and researches a woman’s name or related concept beginning with that letter. *Examples:* A – Anar Aitpayeva (teacher persecuted according to archival records). M – Mukhtarova Zeinep (collective farmer, convicted as “enemy of the people’s wife”). Sh – Shynar Sharipova (party activist, later arrested). *Research Task:* Using the database [22] (<https://bessmertnybarak.ru/books/person/513431/>), students collect names and biographical details of women from Turkistan, Shymkent, Zhambyl, and other parts of Southern Kazakhstan. The objective is to compile the longest and most accurate list of names within a set time. The competitive element enhances motivation and develops archival research skills.

Lesson Example 6 – “Women’s Camps and Living Conditions.” *Method:* “Concentration Game.” *Description:* Students are split into two teams. Each team is shown a card (or slide) containing 10-12 words such as: ALZHIR, sewing workshop, “enemy of the people’s wife,” Shymkent, camp, guard, hunger, abuse, cold, interrogation, prisoner, testimony. They have 2 minutes to study the card (without writing or taking photos). Then, in 5 minutes, they recall and write down as many words as possible. The team recalling the most correct terms wins. This exercise trains memory, focus, and historical vocabulary.

Lesson Example 7 – “Life in Camps through Photographs and Videos.” *Methods:* “Yes-No Game” and pantomime. *Description:* The lesson begins with reviewing photographs and videos of camp life. Then, one student stands at the board with a card on their forehead (e.g., ALZHIR, interrogation, sewing machine, banned letter). The class knows the word; the student asks yes/no questions to guess it. In the second phase, students draw cards with historical terms and explain them through pantomime. After the class identifies the term, the student provides a historical explanation. This method supports retention of complex concepts, creativity, and associative thinking.

Lesson Example 8 – “Modern Commemoration of Persecuted Women.” *Method*: “What Lies Ahead?” *Description*: At the start of the lesson, only the topic title is announced – for example, “Restoring the Names of Persecuted Women as a Duty of the Present.” Students propose their predictions: “What might this lesson cover?”, “What memorial activities exist?”, “What initiatives are held in Southern Kazakhstan?” Later, the teacher presents factual information: unveiling of monuments, museum exhibits, online projects, and family-history initiatives. In the final stage, students compare their predictions with the actual information, practicing hypothesis-building, comparison, and reflection.

Lesson Example 9 – “Legal Rehabilitation of Women Victims.” *Method*: “Historical Football.” *Description*: The class is divided into teams. Each team studies laws related to the rehabilitation of repression victims (e.g., the Law of the Republic of Kazakhstan on Mass Political Repressions Rehabilitation, social support measures) and prepares three questions:

2 factual questions (e.g., “When was the Rehabilitation Law adopted?”, “Which categories of people received benefits?”)

1 analytical question (e.g., “Why was this law necessary?”, “What specific rehabilitation work was done for women in Southern Kazakhstan?”).

During the game, teams ask each other questions; if unanswered, the asking team loses its turn. This activity promotes understanding of legal documents, critical thinking, and communication skills.

Political repression is a historically and psychologically sensitive subject. Teachers must remain attentive to students’ emotional well-being, balancing scientific accuracy with human empathy. The history of women in Southern Kazakhstan during repression is not only about individual fates but also about shaping the collective historical memory of the nation.

Lesson Example 10 – “Introduction to the History of Repression.” *Method*: Exploring virtual museums. *Goal*: To introduce students to the history of repression and train them in the use of online historical sources. *Resources*: <https://www.memo.ru/>, <https://bessmertnybarak.ru/> [22].

Topic: Persecution of Women in Southern Kazakhstan

Method: “True–False Statements”

Objective: To train students to work with sources by distinguishing between historical facts and false statements.

Example:

- In 1938, more than 200 women in the Turkistan region were persecuted. (True)
- Repression against women occurred only because of the absence of able-bodied men. (False)

Topic: Working with Archival Sources

Objective: To study letters, diaries, and testimonies of persecuted women in Southern Kazakhstan.

Interactive: Students are given copies of archival documents. From the text, they identify keywords and historical context and make a short conclusion.

Topic: Women Teachers and Persecution

Method: “Doubting Thomas”

Objective: To practice source-based proof by disagreeing with assumptions.

Example: “Teacher Aigansha Issayeva was persecuted for nationalism” – “I don’t believe it! Prove it...”

Topic: Researching the Names of Persecuted Women

Interactive: Using the site <https://bessmertnybarak.ru/books/person/513431/>, students search for women’s names and create a “Historical Alphabet”.

Objective: To preserve the memory of the names of persecuted women from the southern regions of Kazakhstan.

Topic: Women’s Camps

Method: “Concentration” game

Objective: To memorize words and concepts related to the camps.

Example words: ALZHIR, ChSIR, sewing workshop, clay house, punishment, imprisonment, NKVD, food ration card.

Topic: Camp Conditions

Method: “Yes–No” game + pantomime

Interactive: A student shows a concept from a photo using gestures, and the class must guess it.

Example: the word “ChSIR” is written on a card on the student’s back, and they try to guess it by asking questions.

Topic: Support for Repression Victims

Method: “What’s Next?”

Objective: To develop logical and historical thinking through prediction.

Interactive: Students work with data on pensions and benefits currently provided to rehabilitated women.

Topic: The Impact of Political Repressions on Kazakhstan’s Development

Method: Essay writing

Objective: To express critical views through historical understanding.

Example essay topics:

“The Silent Cry of Repressed Mothers – a Lesson of History”

“From School Desk to Prison: The Fate of Women”

Topic: Laws on the Rehabilitation of Victims of Mass Repression

Method: “Historical Football”

Objective: To analyze legislation through Q&A.

Example questions:

“What is the peculiarity of the 1993 law on rehabilitation?”

“What benefits were granted to rehabilitated women?”

Additional Resources:

<https://bessmertnybarak.ru/> – Database on victims of repression

<https://www.memo.ru/> – Memorial Society website (documents and testimonies)

<https://alzhir.kz/> – Official website of the ALZHIR museum

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – for original archival materials

YouTube channel “Tarikh Tagylymy” – video materials on repression

Assessment Criteria		
Criteria	Descriptor	Level
Understanding of the topic	Student explains the causes, consequences, and historical context of repression	High / Medium / Low
Accuracy of content	Correct use of historical facts, events, and personalities	High / Medium / Low
Use of digital resources	Effective use of tools like presentation, video, poster, Padlet, Thinglink	High / Medium / Low
Research skills	Ability to work with archival sources and biographical data	High / Medium / Low
Creativity and critical thinking	Creative delivery of content and expression of personal viewpoint	High / Medium / Low
Teamwork (if applicable)	Collaborates effectively with group members	High / Medium / Low
Project presentation	Presents project confidently, clearly, and with evidence-based reasoning	High / Medium / Low

Project Work Options

1. Digital Album

Students collect photos, documents, and texts about persecuted women and create an album using *Canva*, *Genially*, or *Google Slides*.

2. Short Documentary Film

Using archival materials and interviews, students prepare a 5-7 min documentary. Editing tools: *CapCut*, *iMovie*, *Kinemaster*.

3. Interactive Map

Create a map (*Google My Maps*, *Thinglink*) showing women's places of birth, deportation routes, and camps.

4. Character Study

Research the biography of one woman and reconstruct her life through diary entries or letters. Present on *Padlet* or *Jamboard*.

5. Poster or Exhibition Project

Create a visual exhibition: photos, quotes, timeline, QR codes linking to video/audio.

6. Podcast or Radio Program

Write a script, record voices, and produce a historical podcast/radio program.

Student Assessment Rubric		
Assessment Criterion	Descriptor	Points
Work with historical sources	Used archival documents, articles, and memoirs appropriately	10
Topic development	Provided in-depth analysis of persecuted women's destinies	10
Use of digital tools	Applied digital resources effectively (presentation, video, map, etc.)	10
Depth of research	Clear research question, logical structure maintained	10
Task formatting & submission	Clear structure, neat formatting, timely submission	5
Defense with arguments	Presented confidently, evidence-based reasoning, answered questions	5
Total		50

Why no complete list of persecuted women exists?

1. Loss of documents – Soviet secrecy and destruction of files over time.
2. Closed archives – Many case files remain classified.
3. Lack of local research – Systematic archival research in Southern Kazakhstan has only recently begun.

Teaching Soviet-Era Repression of Women

Lesson Types

1. Lecture

Objective: Introduce students to main stages of Soviet repression and its impact on women. *Tools:* Multimedia presentations, archival documents, photos.

2. Seminar

Objective: Develop research and analytical skills.

Format: Group discussion based on case studies or sources.

3. Practical / Project Lesson

Objective: Encourage independent research.

Activity: Research biographies of repressed women, prepare essays, reports, or video presentations.

4. Role-play or Staging

Objective: Experience events emotionally and develop critical thinking.

Examples: “Interrogation,” “Life in the Camp,” “Family of an Enemy of the People”.

5. Documentary Film / Video Lesson

Objective: Provide visual and emotional understanding.

Tools: Watch *ALZHIR* documentaries, archival footage, followed by group reflection.

6. Excursion Lesson

Objective: Learn through direct contact with historical sites.

Tools: Visit the *ALZHIR Museum* or local repression museums.

7. Virtual Museum Lesson

Objective: Useful for remote teaching.

Tools: Use 3D tours, interactive maps, online archives for virtual excursions.

Creative Work

Students may complete a final project in the form of an essay, presentation, or video, expressing their personal perspectives [25].

Table: Key Challenges in Teaching the History of Soviet-Era Repressed Women

№	Issue	Approx. Percentage (%)	Brief Description
1	Lack of archival sources	20%	Insufficient documents about repressed women and incomplete scholarly research
2	Neglect of the gender aspect	15%	Women’s history and their roles remain insufficiently studied
3	Insufficient coverage in textbooks	15%	Lack of adequate information in school and university curricula
4	Limited use of interactive methods	20%	Lessons taught mainly by traditional approaches, with little emotional/practical engagement
5	Weak public awareness	10%	Little public discussion about women persecuted during repression
6	Insufficient visual materials	20%	Lack of films, photographs, and interactive resources

Note: These percentages are approximate. Each educational institution, researcher, or teacher may adapt the proportions depending on available materials and their curriculum.

Current Issues in Teaching

1. Archival scarcity – Many documents remain classified or were destroyed.
2. Gender aspect underrepresented – Most historical studies focus on men’s experiences.
3. Limited coverage in curricula – Educational programs rarely include information about persecuted women.
4. Few interactive teaching methods – Lessons remain mostly theoretical.
5. Weakly formed public opinion – The history of repression victims is not widely discussed.
6. Lack of visual/digital resources – Difficulties in presenting the topic through engaging media.

Recommendations

To effectively teach the history of Soviet-era repressed women, it is essential to integrate:

- Archival sources (letters, trial records, personal testimonies);
- Interactive methods (debates, role-plays, case studies);
- Virtual museum lessons (e.g., *ALZHIR Museum* online resources);
- Audiovisual materials (documentary films, podcasts, survivor interviews).

These approaches will help shape historical consciousness, encourage critical and objective thinking, and preserve the memory of women who suffered under totalitarian repression [26].

Pedagogical Value

Incorporating the topic of persecuted women of the Soviet era into school and university curricula restores historical justice and instills in the younger generation values of citizenship, empathy, and humanism.

Teaching Methodology

Method type	Application approach
Work with documentary materials	Using archival documents, memoirs, letters, photo and video testimonies.
Case study	An in-depth analysis of a particular woman's fate: for example, Amina Tuyakbayeva or Aliya Moldagulova.
Role-playing games	Simulations such as "Roundtable during interrogation" or "Prosecution and defense."
Integrated lessons	Combining history and literature by analyzing works of repressed women poets.
Project-based method	Students conduct research themselves and present small exhibitions or posters.
Empathy diary	Students write a diary starting with: "If I were a woman in that era..."
Discussion / debate	On the topic: "How did repression affect women's future?"

2. Ways of Integrating into the Curriculum

General secondary education

- As a special section in the subject *History of Kazakhstan*: "*Repressions of the 1930s-1950s and their impact on women.*"

- As a facultative or elective course: "*National memory and the historical role of women.*"

Higher education (universities):

- In disciplines such as "*Gender Policy*," "*Modern History of Kazakhstan*," "*Cultural Studies*" with a special module: "*Repression and women's destiny: historical and political analysis.*"

- Suggested research seminar or coursework topics:

- Soviet repression and the role of motherhood
- Life in women's camps: the example of ALZHIR
- Public activity of Kazakh intellectual women and repression

3. Additional Recommendations

- Organize museum visits or virtual tours → for example, to the ALZHIR Memorial Complex.

- Meetings with living witnesses → invite descendants of repression victims.

- Use audiovisual materials → films such as "*Amanat*" and "*Road to Mother*" in lessons.

References and Sources

- "*Mother of Alash – ALZHIR*", documentary collection

- Gulzhan Omarova. (2020). "*Kazakh Women and the Period of Repression*", *History and Society* journal

- National Archives collections (e.gov.kz)

- List of elective courses proposed by the Ministry of Education and Science of Kazakhstan Teaching Methodology and Integration of the Topic into the Curriculum

To effectively teach the impact of Soviet repression on women in history classes, several methodological approaches and curricular integration strategies should be considered.

1. Curriculum Integration

Alignment with educational standards:

- In secondary school curricula: introduce repressed women's history as a separate theme in *History of Kazakhstan* and *World History*.

- In colleges and universities: add special courses such as “*Victims of Repression*,” “*Gender History*,” “*Issues of Modern History*.”

Developing new elective courses:

- “*ALZHIR: Women’s Fates*,” “*Stalinist Repression and Its Social Consequences*,” “*History of Women in Kazakhstan*.”

Updating textbooks and teaching aids:

- Devote a separate section in modern history textbooks to the fate of repressed women.
- Based on archival materials, prepare additional teaching manuals, documentary collections, and digital resources.

Engaging students in research work:

- Encourage schoolchildren and students to conduct research projects and write academic papers.

- Organize events such as “*Meeting with descendants of repression victims*,” “*Collecting historical testimonies*.”

2. Methodological Recommendations

Use of archival materials and witness testimonies

- Apply materials from the Presidential Archive of Kazakhstan, the National Security Committee archives, and the ALZHIR museum.

- Analyze historical documents and letters with students.

Use of interactive methods [27]:

- Virtual museum lessons – integrating online tours of ALZHIR museum into lessons.
- Case study method – studying the life path of specific repressed women.
- Lecture-interview method – organizing online/offline meetings with researchers and descendants of repression victims.

- Analysis of documentaries and interviews – e.g., the “*ALZHIR*” film and other documentaries about repression.

- Role play and dramatization – holding historical reconstructions based on archival data.

Sample Lesson Plan

Lesson topic: *Women’s Fates during Soviet Repression: Historical Truth and Lessons Learned*

Lesson objectives:

- Explain the impact of Soviet repressive policies on women.
- Analyze the destinies of repressed women based on historical sources.
- Develop historical consciousness and research skills among students.

Expected learning outcomes:

- Students will be able to describe the lives and destinies of repressed women.
- They will analyze the social and political consequences of repression.
- They will work with archival data and historical documents.
- They will be able to use virtual resources for research.

Lesson Structure

Stage	Time	Methods
Introduction	10 min	Asking questions, defining the topic, explaining objectives
Main part	25 min	Working with archival documents, case study, film excerpts, small group analysis
Practical part	20 min	Students gather information from sources and prepare posters/presentations
Conclusion	10 min	Reflection, Q&A, discussion of historical lessons

Teaching Methods

- Case study – studying specific women’s life stories (e.g., prisoners of ALZHIR).
- Documentary and interview analysis – watching archival video sources.
- Virtual museum lessons – online tour of ALZHIR museum.
- Role play – dramatization of repressed women’s court trials.
- Group projects – students research repression-related topics and present them.

Independent Student Work

- Research task: Collect information about repressed women from their local region.
- Creative assignment: Write a historical essay or prepare a poster.
- Document analysis: Work with archival materials and photographs.

Assessment Criteria

Criterion	Indicators
Theoretical knowledge	Knowledge of historical facts about repressed women
Research skills	Ability to work with archival documents and sources
Creativity	Independent perspective in essays, posters, presentations
Teamwork	Participation, idea sharing, contribution in group work

Additional Resources

- Archive of the National Security Committee of Kazakhstan
- Presidential Archive of Kazakhstan
- ALZHIR museum materials
- Documentaries: “ALZHIR – Camp of Suffering,” “Stalinist Repression”

Final Lesson Plan

Topic: *Women’s Fates under Soviet Repression*

Type: Interactive research lesson

Target group: Grade 10-11 or university history students

Duration: 45 minutes

Teaching methods: Work with sources, case study, discussion, interactive presentation

Objectives:

- Explain the impact of Soviet repression on women.
- Analyze women’s destinies based on historical data.
- Develop critical thinking through archival work.

Expected outcomes:

- Students will know the life stories of repressed women.
- They will analyze the social and political consequences of repression.
- They will practice working with archival sources.

Lesson flow:

1. Introduction (10 min)

Teacher introduces the topic.

Students are asked: “*What do you know about Stalinist repressions?*”

Introductory video clip: excerpt from a documentary about ALZHIR camp.

2. Main part (20 min). Group work: each group is given a biography of a repressed woman; students research and present findings. Work with archival documents: teacher shows documents and explains their meaning.

Virtual excursion: exploring ALZHIR museum’s online resources. Discussion: “*How important is the rehabilitation of repression victims?*”

3. Conclusion (15 min) Reflection: students share impressions. Closing questions:

1. What were the main reasons women were repressed in the Soviet era?
2. What lessons do these events provide for modern society?

Assessment Criteria	
Criterion	Indicators
Theoretical knowledge	Knowledge of facts about repressed women
Research skills	Ability to analyze archival documents
Creativity	Poster or presentation preparation
Teamwork	Active participation, argumentation, engagement

Additional resources:

The Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, materials of the ALZHIR Museum.

Documentary films: “ALZHIR – Camp of Suffering”, “Stalinist Repression”.

This lesson plan helps students develop historical thinking skills and fosters an objective understanding of the victims of repression.

4. Online resources and interactive materials

<http://e-history.kz/> – History of Kazakhstan portal

<https://www.aljir.kz/> – Official website of the ALZHIR Museum

<https://ru.openarchive.org/> – Archival documents database

<https://gulaghistory.org/> – International data on the GULAG

5. Additional assignments for students

1. Essay topics:

"The fate of Kazakh women subjected to repression"

"ALZHIR camp: the history of the women's camp"

"Lessons of political repression"

2. Project work:

Collect information about victims of repression from local archives

Prepare a virtual tour (ALZHIR, Karlag)

Family history (if possible, study the life of repressed relatives)

3. Debate questions:

"Is it necessary to fully rehabilitate the victims of repression?"

"What lessons does Stalinist repression teach us?"

4. Creating infographics:

Statistical data on victims of repression

GULAG map and camps in Kazakhstan

These supplementary materials will help students gain a deeper understanding of the impact of Soviet repression on women, and foster historical awareness.

(Sample questions for students when teaching about repressed women of the Soviet era)

1. General questions:

What were the main causes of Soviet repression policies?

Why did women also become victims of political repression?

What charges were women typically accused of?

What camps for women existed in Kazakhstan?

What archival documents exist regarding repressed women?

2. In-depth questions:

What was life like for women in the ALZHIR camp?

What historical sources provide information on repressed women?

What methods did Soviet authorities use to punish women?

How did repressed women reintegrate into Soviet society after their release?

What is the current state of the rehabilitation process of repression victims?

3. Analytical and comparative questions:

Is there a link between repression against women in the Soviet era and the current issue of women's rights worldwide?

Compare the fate of repressed women with that of men.

Describe the impact of repression on Kazakhstan's national policy.

Compared to modern political repressions, what were the distinctive features of Stalinist repression?

Compare Soviet repression with that in other countries (e.g., Nazi Germany, Maoist China).

4. Discussion questions:

How accurately is repression reflected in current history textbooks?

How important is it to preserve the memory of victims of repression?

What arguments might Soviet authorities have had in defense of repression?

If you were a historian, what research would you conduct about repressed women?

Does modern society face a risk of political repression being repeated?

5. Practical questions:

Were there repressed relatives in your family? Can their history be studied?

Is it possible to collect information about repressed women using archival documents and memoirs?

What events can be organized to commemorate victims of repression?

If you were a teacher, how would you explain this topic to students?

What is the difference between fictional literature and documentary materials on repression?

6. Creative tasks for students:

If you were to write the diary of a repressed woman, what events would you describe?

Could you write a short play or scene on the topic of repression?

How would you plan a memorial evening dedicated to victims of repression?

If you were to create an infographic or presentation on repression, what data would you include?

If you were to make a documentary film on repression, what aspects would you highlight?

Teaching the history of women subjected to repression in Southern Kazakhstan

This is one of the important and relevant topics. During Soviet repressions, many women were persecuted for political reasons and faced severe social and economic hardships. When studying this issue, several important aspects should be considered:

1. Political and social causes and consequences of repression

Studying the history of repressed women requires understanding their role in society. Soviet repression policies were actively carried out in Southern Kazakhstan as well. Deportations, resettlements, and labor camps became a source of particular suffering for women. Their health and family life were severely affected.

2. Conducting focused research on women

It is important to conduct specialized studies of women who became political prisoners. Their harsh living conditions, psychological suffering, and humiliation should be considered from the perspective of historical justice. Families of these women also suffered greatly.

3. Researching archives and historical sources

Collecting and systematizing data about repressed women in Southern Kazakhstan is crucial. Archival documents and witnesses' memoirs help reveal the hardships and resilience of women. Such work expands historical knowledge and allows younger generations to understand the past in a fair and complete manner.

4. Promoting women's courage

Highlighting women's resilience and leadership serves not only research purposes but also educational ones. Their social activism, family preservation, and personal courage can inspire younger generations.

5. Teaching women's history to students

Innovative teaching methods should be used. Visual tools, multimedia, and archival materials can help schoolchildren and students understand women's hardships and their role in society.

6. Shaping public consciousness

The repression of women is not just a historical fact but also part of collective memory. Teaching this history supports the values of gender equality, human rights, and resilience, preparing society to face modern challenges.

Research methods for studying repressed women in Southern Kazakhstan

1. Historical-source analysis – studying archival documents (court acts, letters, reports) to reconstruct the history of repression.
2. Biographical and genealogical methods – researching personal stories and family histories.
3. Oral history – interviewing survivors, relatives, and witnesses.
4. Social history approach – studying women as a social group, their role in labor and society.
5. Cultural and gender analysis – exploring women’s gender-specific challenges and resilience.
6. Content analysis – examining literature, memoirs, and diaries for patterns and themes.

Conclusion

Researching the history of women subjected to repression in Southern Kazakhstan is a complex and multifaceted task. Using a combination of archival research, oral history, gender analysis, and cultural study helps reveal the full picture of women’s experiences.

Key issues in teaching this history

- Political repression in Kazakhstan affected women as well as men.
- Teaching this history raises public awareness, emotional empathy, and analytical skills.
- Effective teaching involves archival sources, local biographies, role-play, debates, and research projects.

This ensures students not only learn historical facts but also develop values of justice, resilience, and tolerance.

Effective methods:

- Virtual museum lessons – online tours of ALZHIR and other historical sites.
- Watching and discussing documentaries – showing excerpts from films such as “*Mothers of Alash*”, “*Prisoners of ALZHIR*”.
- Holding debates – organizing discussions on the topic “*The importance of teaching the history of repression*”.

5. Introduction of modern teaching technologies

The use of digital technologies improves the quality of teaching and allows for a more visual perception of historical events.

Effective methods:

- Interactive maps – marking the regions where repressed women were exiled.
- Gamification (game elements) – organizing quizzes and online tests based on historical data.

Teaching the history of women subjected to repression in Southern Kazakhstan plays an important role in shaping public consciousness. Through the use of interactive, historical, emotional, and analytical methods, it is possible to increase students’ interest and develop historical awareness.

Current issues in teaching the history of women subjected to repression in Southern Kazakhstan

№	Current Issues	Description of the Issue	Solutions
1	Lack of archival data	Most documents about repressed women have been lost or kept classified.	Searching for new materials in archives, collecting memoirs.
2	Neglect of the gender aspect	In many studies, only men are considered as victims of repression.	Developing special works and programs focused on women’s roles.
3	Limited coverage in textbooks	This issue is not sufficiently addressed in history curricula.	Including concrete data in curricula and textbooks.

4	Insufficient use of interactive teaching methods	Lessons are mostly conducted in the traditional lecture format.	Introducing virtual tours, case studies, role-playing games.
5	Weak public awareness	There are few socio-cultural studies about the descendants of repression victims.	Promoting the topic through mass media, schools, and universities.
6	Lack of visual teaching materials	There is a shortage of photos, maps, and documentary films.	Producing documentaries, creating historical maps.
7	Limited regional research	Comprehensive studies on women subjected to repression in Southern Kazakhstan are scarce.	Engaging local historians and students in research.

To address these issues, it is necessary to deepen historical research and introduce modern teaching methods. Through archival materials, visual tools, and interactive lessons, the fate of women subjected to repression can be conveyed to the younger generation in a more understandable and impactful way. Diagram of Current Issues in Teaching the History of Women Subjected to Repression in Southern Kazakhstan. Each issue is presented with its percentage share. Please let me know if additional changes are needed. Analysis of Current Issues in Teaching the History of Women Subjected to Repression in Southern Kazakhstan Political repression in Kazakhstan's history brought enormous suffering to women. A number of pressing issues arise when teaching this topic. The diagram below shows the significance of these issues in percentage terms.

Lack of archival data (20%) Many documents have not been preserved or remain classified. Most personal files of repressed women were destroyed. Solutions: Search for archival documents, collect memoirs, expand research projects.

Neglect of the gender aspect (15%) Women's history has been less studied compared to men's. Repressed women were often seen only as "wives of enemies of the people" or "relatives." Solutions: Strengthening gender studies, conducting special research on women's fates.

Limited coverage in textbooks (15%)

Educational curricula contain little information about repressed women. The younger generation has incomplete knowledge about this issue.

Solutions: Introduce new data into textbooks, prepare supplementary teaching materials.

Insufficient use of interactive teaching methods (15%)

Lessons are conducted mainly through traditional approaches, providing low emotional impact on students.

Solutions: Introduce virtual tours, case studies, role-playing games.

Weak public awareness (10%)

This topic is not widely discussed at the public level.

Solutions: Broad promotion through mass media, production of documentaries.

Lack of visual teaching materials (15%)

There is a shortage of photographs, maps, and documentaries.

Solutions: Produce new documentaries about ALZHIR, publish archival photos.

Limited regional research (10%)

Comprehensive data on repressed women in Southern Kazakhstan are insufficient.

Solutions: Engage local researchers, organize expeditions.

To resolve the above-mentioned issues, comprehensive research, archival exploration, and the introduction of new teaching methods are required. This is an important step toward restoring historical justice.

Teaching the History of Repressed Women through the Lens of "Everyday History"

Teaching the history of women subjected to repression in Southern Kazakhstan through the approach of "domestic history" or "everyday history" allows for a deeper understanding of the social and cultural structures of society. When studying this topic, it is important to analyze not only

women's political roles and circumstances during repression, but also their household, family, and social experiences and relationships.

The period of repression:

During this period, many people, including women, were subjected to political and social persecution. Among them were individuals with anti-party views or those striving for national independence. Women, while maintaining their family and social responsibilities, experienced the diverse consequences of repression.

Everyday history approach:

To understand women's lives, they must be studied not only politically but also personally – how they lived daily, what hardships they faced. It is important to examine their roles in family, labor, and community life during repression.

Women's social status:

In the history of Southern Kazakhstan, women's social status and roles within families played a significant part. Many worked in agriculture alongside men, made important family decisions, and during political repression, most struggled with violence and fear while trying to protect their families.

Regional specificities:

Women in Southern Kazakhstan often led nomadic or semi-nomadic lifestyles, which shaped their lives in unique ways. On the one hand, they created families, and on the other hand, they actively participated in agriculture and household work. Their role in society during repression was highly significant.

Teaching methods:

This topic requires the use of diverse historical sources, personal testimonies, and memoirs. By collecting information about women's individual histories and their place in society, students can gain a broader understanding. Furthermore, comparing women's historical roles with their roles today can make the learning process more engaging and meaningful.

This topic provides an opportunity to gain a deeper understanding of Kazakhstan's social history and reveals important aspects of women's history that have long remained in the shadows.

The Role of ICT in Teaching History

In today's education system, the role and priorities of teachers have undergone significant changes. The main task now is not simply to transmit knowledge, but to guide students toward independent and creative inquiry. Information and Communication Technologies (ICT) have become an integral part of modern history lessons. A contemporary teacher must be highly professional and able to effectively use modern digital tools.

Lessons delivered through ICT are visual, informative, colorful, and interactive. They save time for both teachers and students, allowing each learner to study at their own pace. ICT also enables teachers to work individually with students, monitor progress in real time, and evaluate learning outcomes effectively.

When ICT is applied, the student is not merely a passive recipient but an active participant – capable of collecting information from various sources, analyzing it, forming hypotheses, experimenting, and developing creativity. Such skills prepare students to live freely and confidently in an information society.

Students learn to independently search for information, analyze and interpret it, draw conclusions, share knowledge with others, and freely master new technologies.

Using digital resources in teaching history at schools significantly enhances learning quality and makes the process more interactive and accessible.

The main advantages of digital resources in history education include:

Accessibility: materials can be easily accessed anytime and anywhere, allowing students to study at their convenience;

Interactivity: game-based tasks help students remember and process historical material more effectively;

Variety of sources: texts, images, audio, and video provide a deeper and more comprehensive understanding of the topic.

Digital resources for history lessons may include online archives, virtual museums, video lectures, and educational games. These tools give teachers access to historical documents and sources that were previously unavailable. Furthermore, digital tools allow teachers to closely monitor student performance and adapt teaching methods to individual learning needs.

Conclusion. Teaching the fate of women subjected to repression during the Soviet era makes a significant contribution to shaping students' historical memory and sense of justice. By mastering the topic through diverse methods, the younger generation develops critical thinking skills and respect for moral and spiritual values. The fate of women who suffered repression in Southern Kazakhstan is one of the most complex and tragic chapters of our national history. Branded as “wives of enemies of the people” and unjustly persecuted during the Soviet period, these women bore witness not only to personal suffering but also to the collective ordeal of an entire nation. Studying their life paths is not only a way of restoring historical justice but also an essential tool for fostering historical memory and civic consciousness among future generations.

In teaching this topic, relying on archival sources and eyewitness testimonies, using modern digital resources, and incorporating virtual museums and documentaries into lessons are effective methods of presenting historical truth comprehensively to students. Such approaches not only enliven historical knowledge but also cultivate young people's critical thinking and research skills. Exploring the fate of women who became victims of repression ensures that their names are not forgotten and helps establish a culture of justice and respect for human rights in society. This historical lesson serves to understand the value of today's independence and freedom, while preventing the repetition of past tragedies.

References:

1. Koigeldiev M. – Koigeldiev M.K. *Stalinism and Repressions in Kazakhstan of the 1920s-1940s*. – Almaty, 2009. Registered in the Register of Normative Legal Acts under No. 17651 IS “IPGO”. Copy of an electronic document. Date: 05.11.2018.
2. Musagalieva A.S. *The Study of the Issue of Soviet Political Repressions in Kazakhstan (late 1980s – 1990s) // Kazakhstan that United Destinies*. – Astana: “ALZHIR” Museum-Memorial Complex, 2010. – pp. 72-83.
3. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism. Social History of Soviet Russia in the 1930s: The City*. 2nd ed. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN); Boris Yeltsin Foundation, 2008. 336 p.
4. Viola L. *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* / L. Viola; [transl. from English by A. V. Bardina]. – Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN); Boris Yeltsin Foundation, 2010. – 367 p.: tables. – (History of Stalinism). – ISBN 978-5-8243-1311-6.
5. Bakhtorazov S.U. *Southern Kazakhstan during the Years of Political Repression (1917-1939)*. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan; Taraz State Pedagogical Institute. – Taraz: [s.n.], 2007. – 165 p.
6. Abzhanov Kh. *Repression in Kazakhstan and the National Mentality* // *Aqiqat*, 2021. No. 5.
7. Dulatova G.M. *The Inextinguishable Stars of Alash: Memoirs-Essays*. – Almaty: Mektep, 2012. – 392 p.
8. *The Mourning Book. Southern Kazakhstan Region*. – Zerde, 1998. – 293 p.
9. I.N. Bukhonova, E.M. Gribanova, R.K. Kanguzhieva, G.A. Karpukova, E.V. Chioikova. *Political Repressions in Kazakhstan in 1937-1938. Collection of Documents* / Ed. by L.D. Degitaeva. Kazakhstan, 1998. – 336 p.
10. Kozybaev I.M. *The “Great Terror” in Kazakhstan*. – Raitet, 2019. – 368 p.
11. M.K. Koigeldiev, V.I. Polulyakh, Sh.B. Tleubaev. *Red Terror: From the History of Political Repressions in Kazakhstan*. – Alash, 2013. – 384 p.
12. Kuznetsova E.B. *Karlag of the OGPU–NKVD: From Stolypin to the GULAG*. Karaganda University “Bolashak”: Bolashak, 2011. – 351 p.
13. Islyamov I. *Muslim Kazakhs Who Suffered in Karlag* // *Qazaq*. No. 14, 2013. – 6 p.

14. Karlag: Memory for the Sake of the Future. Collection of Works by Winners; ed. by N.O. Dulatbekov. – Bolashak, 2014. – 404 p.
15. Karlag: To the Innocent Victims / Karaganda “Bolashak” University; ed. N.O. Dulatbekov. – Bolashak, 2012. – 829 p.
16. Zhumadilova N.T. Karlag: The Unhealed Wound of the Years of Famine. Vol. 1. – Bolashak, 2010. – 568 p.
17. Abish M. “The Pen in Karlag” // Egemen Qazaqstan. No. 12, 2022. – 10 p.
18. Babenko L.G. Comprehensive Dictionary of Russian Nouns. Moscow: AST-Press Kniga, 2009. – p. 698.
19. Tolepbergen B. The Ever-Young Idea of Alash: Journalistic Studies and Articles. – Almaty, 2008. – 304 p.
20. Bestuzhev-Lada I.V. The Immorality and Anti-People’s Nature of Stalinism’s “Political Doctrine” // History of the USSR, 1989. No. 5. – pp. 78-112.
21. Memorial. Available at: <https://www.memo.ru/ru-ru/Мемориал> (accessed 05.01.2024).
22. Bessmertny Barak Project. Available at: https://bessmertnybarak.ru/article/bessmertnyy_barak_-_proekt/ (accessed 12.04.2023).
23. Zueva L.I. Discussions on School Education and Kazakhstan Textbooks on National History // Available at: <https://articlekz.com/article/15710> (accessed 20.02.2022).
24. Zaichenko A.I. Information Visualization as a Means of Developing Students’ Competencies. Available at: <https://urok.1sept.ru/articles/622463> (accessed 02.08.2023).
25. Aitkazina T., Omarov S., Smatayev T. Visualization of Educational Materials: Psychological and Didactic Requirements // Scientific-Pedagogical Journal “Bilim” of the National Academy of Education named after Y. Altynsarin. – 2023. – Vol. 106. – No. 3. – pp. 11-22.
26. Korotkova M.V. The Immersive Approach in Teaching History: Concept, Methodical Organization, and Examples // Teaching History at School. 2023. No. 1. – pp. 3-8.
27. Vyazemsky E.E., Strelova O.Yu. Theory and Methodology of Teaching History. – 2003. – 23 p.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. – Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. Алматы, 2009. 29 Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеудің тізіліміне №17651 болып енгізілді ИС «ИПГО». Копия электронного документа. Дата 05.11.2018.
2. Мұсағалиева А.С. Қазақстандағы кеңестік саяси репрессиялар мәселесінің зерттелуі (1980-ж. аяғы - 1990 ж.) // Тағдырларды біріктірген Қазақстан. - Астана: «Алжир» музейлік – мемориалдық кешені, 2010. – 72-83 бб.
3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. 336 с.
4. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л.Виола; [пер. с англ. А.В. Бардина - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.: табл. - (История сталинизма). – ISBN 978-5-8243-1311-6.
5. Оңтүстік Қазақстан саяси қуғын-сүргін (репрессия) жылдарында [Мәтін]: (1917-1939) / С. У. Бақторазов; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі; Тараз мемлекеттік педагогикалық институты... – Тараз: [б. ж.], 2007. - 165 б.
6. Әбжанов Х. Қазақстандағы қуғын-сүргін және ұлт менталитеті // Ақиқат, 2021. №5.
7. Алаштың сөнбес жұлдыздары [Мәтін]: естелік-эссе / Г.М. Дулатова. – Алматы: Мектеп, 2012. – 392 б.
8. Азалы кітап. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша – Зерде, 1998. – 293 б.
9. И.Н.Бухонова, Е.М.Грибанова, Р.К.Кангужиева, Г.А.Карпыкова, Е.В.Чиоикова «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938гг. Сборник докум./Отв редактор Л.Д.Дегитаяева.: ҚАЗАҚСТАН. 1998. 336с

10. Козыбаев И.М. «Большой террор» в Казахстане.: Раитет. 2019. - 368с
22. М.К.Койгелдиев, В.И.Полулях, Ш.Б.Тлеубаев. «Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане: Алаш. 2013. - 384с
11. Е.Б.Кузнецова Карлаг ОГПУ- НКВД от Столыпина до ГУЛАГА; Карагандинский университет «Болашақ»: БОЛАШАҚ 2011. – 351с
12. Қарлагта азап шеккен мұсылман қазақтар/ И. Ислямов// Қазақ. №14 - 2013- 6 б
13. Карлаг: память во имя будущего: сборник сочинений победителей; под ред. Н.О.Дулатбекова: Болашақ. 2014. – 404с
14. Қарлаг: Жазықсыз жапа шеккендерге; Қараганды «Болашақ» университеті; ред бас. Дулатбеков Н.О. – Болашақ: 2012г- 829 б
15. Жұмаділова Н.Т Қарлаг: Нәубет жылдардың жазылмас жарасы. I том: Болашақ. 2010. 568б
16. Әбіш М. «Қаралағтағы қаламұш» Ege men Qazaqstan (Егемен Қазақстан)12 2022. 10б
17. Бабенко Л.Г. Большой толковый словарь русских существительных.: М. АСТ-Пресс Книга, 2009.С. 698.
18. Төлепберген Б. Мәңгі жас-Алаш идеясы: Публицистикалық зерттеулер мен мақалалар: Алматы, 2008. - 304 б.
19. Бестужев-лада И.В. Аморальность и антинародность «политической доктрины» сталинизма // История СССР. 1989. №5.С. 78-12.
20. <https://www.memo.ru/ru-ru/Мемориал> (қаралған уақыты 05.01.2024)
21. <https://bessmertnybarak.ru/article/bessmertnyy barak - proekt/> Бессмертный барак (қаралған уақыты 12.04.2023)
22. Зуева Л. И. Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории //URL: <https://articlekz.com/article/15710> (қаралған күні: 20.02. 2022).
23. Заиченко, А. И. Визуализация информации как средство формирования компетенций учащихся. URL: <https://urok.1sept.ru/articles/622463> (қаралған күні: 02.08.2023)
24. Айтказина Т., Омаров С., Сматаев Т. Оқу материалдарын визуализациялау: психологиялық және дидактикалық талаптар //Научно-педагогический журнал «Білім» Национальной академии образования им. Ы. Алтынсарина. – 2023. – Т. 106. – №. 3. – С. 11-22.
25. Короткова М.В. Иммерсивный подход в преподавании истории: понятие, методическая организация и примеры // Преподавание истории в школе. 2023. №1. С. 3-8.
26. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. – 2003. - 23 б.

Г.М. Сүлейменова^{1*}, Б.А. Жамелов², А.С. Қасымбеков³

¹тарих пәнінің эксперт-мұғалімі, Физика-математика бағытындағы
Назарбаев Зияткерлік мектебі

(Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: Suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz

²Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
тарих пәнінің эксперт-мұғалімі

(Қазақстан, Түркістан қ.), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

³тарих пәнінің мұғалім модераторы

Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

(Қазақстан, Шымкент қ.), E-mail: Kasymbekov_a@fmsh.nis.edu.kz

МҰҒАЛІМНІҢ ӨЗ ТӘЖІРИБЕСІН ЗЕРТТЕУДЕГІ «ACTION RESEARCH» ТӘСІЛІНІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада "Action Research" әдістемесі (іс-әрекеттегі зерттеу) мұғалімдердің интроспекциясы мен кәсіби дамуының тиімді құралы ретінде қарастырылады. "Action Research" мүмкіндіктері өз тәжірибесін зерттеу контекстінде талданады, оның дәстүрлі рефлексия әдістерінен артықшылығы ерекшеленеді. Мақала "Action Research" құрылымын және кезеңдерін ұсынады, сонымен қатар әдісті білім беру тәжірибесінде қолдану мысалдарын сипаттайды. Қорытындыда педагогтердің үздіксіз кәсіби өсуі үшін "Action Research" жоғары құндылығы туралы қорытынды жасалады. Мұғалімнің өз тәжірибесін зерттеу және талдау контекстінде "Action Research" әдісінің тиімділігі қарастырылады. Өс әрекетті зерттеу-бұл мұғалімдерге өз тәжірибелерін жүйелі түрде зерттеуге, мәселелерді анықтауға және оларды шешудің стратегияларын жасауға мүмкіндік беретін циклдік процесс. Бұл тәсіл мұғалімдердің кәсіби дамуына, білім сапасын жақсартуға және оқушылардың ынтасын арттыруға қалай ықпал ететініне назар аударады. "Action Research"-ті әртүрлі білім беру мекемелерінде сәтті қолдану мысалдары және оны практикалық педагогикада қолдану салалары келтірілген. Мақалада іс-әрекеттегі зерттеу тәсілін сабақ барысында қолданудың тиімділігі мен әлсіз тұстары анықталады, сабақ барысында қолданылған әдіс-тәсілдер мен бағалау стратегиясының нәтижеге жетуі қаншалықты жүзеге асқандығына зерттеу жүргізіледі.

Кілт сөздер: Action Research, іс-әрекеттегі зерттеу, кәсіби даму, рефлексия, мұғалім, педагогикалық практика, интроспекция, тиімділік, кәсіби даму, білім, мотивация, зерттеу, оқыту

Алғыс айту: Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант No AP 19676634)

Сүлейменова Г.М. ^{1*}, Жамелов Б.А. ², Қасымбеков А.С. ³

¹*учитель-эксперт истории, Назарбаев интеллектуальная школа физика-математического направления, (Казахстан, г. Шымкент), E-mail: Suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz

²докторант PhD казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Яссауи
учитель-эксперт истории

(Казахстан, г. Туркестан), E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

³Назарбаев интеллектуальная школа физика-математического направления
учитель-модератор истории

(Казахстан, г. Шымкент), E-mail: Kasymbekov_a@fmsh.nis.edu.kz

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОДХОДА «ACTION RESEARCH» В ИЗУЧЕНИИ СОБСТВЕННОГО ОПЫТА УЧИТЕЛЯ

Аннотация

В статье рассматривается методика "Action Research" (исследование в действии) как эффективное средство самоанализа и профессионального развития педагогов. Возможности

"Action Research" анализируются в контексте изучения собственного опыта, отличаются от его преимуществ перед традиционными методами отражения. В статье представлена структура и этапы "Action Research", а также описаны примеры применения метода в образовательной практике. В заключении делается вывод о высокой ценности "Action Research" для непрерывного профессионального роста педагогов. В контексте изучения и анализа учителем собственного опыта рассматривается эффективность метода "Action Research" (действительное исследование). "Action Research"-это циклический процесс, который позволяет учителям систематически изучать свой опыт, выявлять проблемы и разрабатывать стратегии для их решения. Этот подход фокусируется на том, как учителя способствуют профессиональному развитию, повышению качества образования и повышению мотивации учащихся. Приведены примеры успешного применения "Action Research" в различных образовательных учреждениях и области его применения в практической педагогике. В статье определяются эффективность и слабые места применения деятельностного исследовательского подхода в ходе урока, проводится исследование того, насколько реализовано достижение результатов примененных в ходе урока методов и стратегий оценки.

Ключевые слова: Action Research, исследование в действии, профессиональное развитие, рефлексия, учитель, педагогическая практика, самоанализ, эффективность, профессиональное развитие, образование, мотивация, исследование, обучение.

Благодарность: Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант №19676634)

G.M. Suleimenova ^{*1}, B.A. Zhamelov ², A.Kasymbekov ³

¹expert teacher of history

Nazarbayev Intellectual School in Physics and Mathematics
(Kazakhstan, Shymkent), E-mail: Suleimenova_g@fmsh.nis.edu.kz

²doctoral student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

1expert teacher of history

(Kazakhstan, Turkestan), E-mail: zhamelov.baqlan@bk.ru

³history teacher-moderator

Nazarbayev intellectual school of physics and mathematics
(Kazakhstan, Shymkent), E-mail: Kasymbekov_a@fmsh.nis.edu.Kz

THE EFFECTIVENESS OF THE "ACTION RESEARCH" APPROACH IN STUDYING THE TEACHER'S PERSONAL EXPERIENCE

Annotation

The article considers the methodology "Action Research" (Research in action) as an effective tool for introspection and professional development of teachers. The possibilities of "Action Research" are analyzed in the context of the study of one's own experience, its advantages over traditional methods of reflection differ. The article presents the structure and stages of "Action Research", and also describes examples of using the method in educational practice. The conclusion summarizes the high value of "Action Research" for the continuous professional growth of teachers. In the context of the study and analysis of the teacher's own experience, the effectiveness of the "Action Research" method is considered. "Action Research" is a cyclical process that allows teachers to systematically study their experiences, identify problems, and develop strategies to solve them. This approach focuses on how it contributes to the professional development of teachers, improving the quality of education and increasing the motivation of students. Examples of the successful use of "Action Research" in various educational institutions and the areas of its application in practical pedagogy are given. The article identifies the effectiveness and weaknesses of the use of the research approach in action during the lesson, studies are carried out on the extent to which the methods and evaluation strategies used during the lesson achieve results.

Keywords: Action Research, Research in action, professional development, reflection, teacher, pedagogical practice, introspection, effectiveness, professional development, education, motivation, research, training.

Acknowledgements: *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AR 19676634)*

Kіріспе

Мұғалімнің кәсіби дамуы үздіксіз интроспекцияны, рефлексияны және өзгеруге дайындықты қажет ететін үздіксіз процесс. Өзін-өзі есеп беру және сырттан бақылау сияқты дәстүрлі әдістер көбінесе өз тәжірибеңізді терең түсіну және жақсарту бағыттарын анықтау үшін жеткіліксіз. Бұл тұрғыда "Action Research" (іс-әрекеттегі зерттеу) әдістемесі мұғалімдерге өз тәжірибелерін белсенді түрде зерттеуге, сұрақтарды тұжырымдауға, жаңа тәсілдерді сынауға және жұмыс нәтижелерін тікелей білім беру тәжірибесі аясында бағалауға мүмкіндік беретін перспективалық тәсіл болып табылады.

Заманауи білім мұғалімдерден өз пәні бойынша терең білімді ғана емес, сонымен қатар үнемі интроспекция мен өзін-өзі дамыту қабілетін талап етеді. Бұл тұрғыда "Іс әрекетті зерттеу" әдісі тәрбиешілерге өз тәжірибелерін зерттеуге және жақсартуға мүмкіндік беретін қуатты құрал болып табылады. "Action Research" жоспарлау, әрекет ету, бақылау және рефлексияны қамтитын циклдік процеске негізделген. Бұл тәсіл білім беру процесінде проблемаларды анықтауға ғана емес, сонымен қатар инновациялық шешімдерді әзірлеуге де ықпал етеді. Біз сондай-ақ осы тәсілді білім беру практикасына сәтті енгізудің мысалдарын талдаймыз, бұл оның қазіргі білім беру жағдайындағы маңыздылығы мен тиімділігін түсінуге көмектеседі [1].

"Іс әрекетті зерттеу" әдісін қолдана отырып, өз тәжірибеңізді үйрену мұғалімдерге өз тәжірибелеріне рефлексивті және сыни көзқараспен қарауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оқу сапасын жақсартуға және оқушылардың нәтижелерін жақсартуға әкеледі. Бұл мақалада біз "Action Research" негізгі принциптері мен кезеңдерін, сондай-ақ оның мұғалімдердің кәсіби дамуына және жалпы білім беру процесіне әсерін қарастырамыз.

"Іс әрекетті зерттеу" тәсілінің тиімділігін талдау үшін мұғалімнің өз тәжірибесін зерттеуде жан-жақты және сенімді деректерді алуға мүмкіндік беретін әртүрлі зерттеу әдістері қолданылады.

Өзіндік тәжірибені дамытудың негізгі мәні сабақты дұрыс жоспарлау, оқушылардың қажеттіліктерін дұрыс анықтай білу, үлгерімі әртүрлі оқушылардың мүмкіндіктерін айқындай отырып, тапсырмалар құрастыру. Жоспарлаудың тиімді болуы сабақтың сапалы өтуінің кепілі екендігін ескерсек, жоспарлау кезінде анықталатын әдіс-тәсілдер бағалау стратегиялары, білім беру ресурстарының дұрыс таңдалуы оқушылардың сол сабақтағы оқу мақсаттарын игеруіне үлкен қолдау болмақ. Тиімді жоспарланған сабақ жоспары арқылы сабақты нәтижелі жүргізуге болады, сабақтың нәтижелі өтуі оқушылардың болашақта бөлім бойынша жиынтық бағалауды, тоқсандық жиынтық бағалауды және сыртқы жиынтық бағалауды жақсы деңгейде тапсыруға мүмкіндік береді. Әдістемелік бірлестіктегі әріптестер сабаққа кіріп, бақылауды жүзеге асыру қажет, мұғалімдер бақылау кезінде жоспарлаған әдіс-тәсілдердің, білім беру ресурстарының, бағалау стратегияларының тиімді немесе нәтижесіз болуы мен оның себептерін анықтап анализ жасауы қажет. Келесі сабақтарда аталған қателіктердің болмауын қарастырып, кемшіліктерді жою жолдарын қарастыруы қажет. Сабақ үдерісі кезінде мұғалім оқушылардың бағалауды жүзеге асыруын мұқият бақылап, керек кезінде араласып, түзетіп, бағыттап, оқушыларды академиялық адалдыққа тәрбиелеуі керек. Оқушылар әділеттілік, тазалық, бағалауды шынайы жүзеге асыру қағидаттарын қалыптастыру сабақ барысында жүзеге асыратын процесс болғандықтан мұғалім бағалау кезінде тиянақтылық танытып, конструктивті кері байланыс беріп отыруы міндетті. Сабақ аяқталған соң сабақ берген мұғалім мен әріптестері отырып, сабақты жан-жақты талқылауы қажет, сабақтың сәтті өткен сәттері мен кедергілері талқыланып, келесі сабақтарда болдырмаудың жолдарын қарастырылуы міндетті. Жалпы бұл үдеріс мұғалімдер арасында тәжірибе алмасуға, жас мұғалімдердің өзіндік педагогикалық қорын дамытуға мүмкіндік береді [2].

Зерттеу әдістері

Сапалық талдау жүргізу арқылы «Іс әрекетті талдау» үдерісі туралы мұғалімдердің субъективті тәжірибелері мен пікірлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалімдердің тәжірибесіндегі негізгі тақырыптар мен заңдылықтарды анықтауға көмектесетін жартылай құрылымдалған сұхбаттар мен фокус-топтар қолданылды. «Іс әрекетті зерттеу» жүргізуде кейс-стади білім беру практикасына енгізудің нақты жағдайларын зерттеу осы тәсілдің оқыту әдістерінің өзгеруіне және оқушылардың нәтижелеріне қалай әсер ететінін талдауға мүмкіндік берді. Бұл нақты жобалардың сипаттамасын және олардың нәтижелерін қамтуға көмектеседі. Сыныпта мұғалімнің өз тәжірибесін тікелей бақылау зерттеушіге оқыту әдістеріндегі өзгерістерді және мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуін бағалауға мүмкіндік береді. Оқу жоспарларын, жұмыс дәптерлерін, жүргізілген зерттеулер туралы есептерді және басқа материалдарды талдау мен зерттеу арқылы іс тәжірибесін зерттеудің тәжірибеге қалай біріктірілгенін және қандай нәтижелерге қол жеткізілгенін бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Сабақты жоспарлау кезеңі. Сабақ барысында оқушылардың әрекеттерін есепке ала отырып, зерттеу сабағымды 9-сыныпқа «Білім мен ғылым саласының қандай жетістіктері мен кемшіліктері болды?» деген тақырыпта жоспарладым. Бұл сынып «Lesson Study» жобасы аясында зерттеуге алынған, себебі «Қазақстан тарихы» пәні оқыту тіліне қарамастан қазақша жүргізіледі, оқушылардың көпшілігі екінші (қазақ) тілде тарихи деректерді қолдана отырып, аргументтер келтіріп сөйлеуде қиналғаны анықталды. Сондықтан кәсіби даму мақсатымды «Тарихи деректерді қолдана отырып, оқушылардың аргументтеу дағдысын дамыту» деп алдым. Зерттеудегі мақсатым – аргументтер мен дәлелдер келтірудің тиімді тәсілдерін қолдана отырып, оқыту әдістемесіне өзгерістер енгізу, сыныптағы іс-әрекетті бақылау арқылы кәсібилігімді шыңдау [3].

Сабақты зерттеуден күтілетін нәтиже:

- оқушылардың жеткен жетістіктері мен кездесетін қиындықтар анықталады;
- қолданылған әдіс-тәсілдер, ресурстар мен бағалау құралдарының тиімділігі бағаланады;

Тақырыптың «қазақ әдебиеті» пәнімен байланысын және сыныптың оқу тілін ескеріп, қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімі Б. есімді әріптесім екеуіміз сабақты бірігіп жоспарладық. Әріптесімнің айтуынша, олар ауызекі тілде қазақша еркін сөйлегенімен, жазба жұмыстарын академиялық тілде жазуда қиналады. Жоспарлауда әртүрлі деңгейдегі А,В,С оқушыларын анықтадық.

Бұл – тізбектелген сабақтар топтамасындағы екінші сабақ. Әріптесіммен оқу жоспары мен бағдарламаны талдағаннан кейін, бағдарлама шиыршық қағидаты бойынша құрылғандықтан, оқушылар Қазақстанда кеңестік жүйенің орнығуы туралы бұған дейінгі сабақтардан біледі деген қорытындыға келдік. Бұл бөлім «Кеңестік Қазақстанның мәдениеті» туралы білімдерін одан әрі кеңейтеді [4].

Сабақты жоспарлауда әріптесіммен оқу мақсатын талдадық:

9.2.3.3. XX ғасырдың бірінші жартысындағы білім мен ғылым саласындағы өзгерістерді талдау;

Оқу мақсаттарын жүзеге асыруда оқушылар бастапқы білімін қолдана отырып, білім мен ғылым саласындағы жетістіктер мен кемшіліктерді анықтайды, өзгерістерді талдайды, баға береді деп болжадық.

Жоспарлауда оқушылардың көпшілігі ақпаратты визуалды түрде жеңіл қабылдайтынын ескердім. Сондықтан сабақтың басында «Миға шабуылды» <https://learningapps.org/> платформасындағы суреттер пен тірек сөздер арқылы оқу мақсаттарын болжатамыз. Бұл арқылы білім алушылар сабақтың тақырыбын болжап қана қоймай, тілдік дағдыларын дамытады әрі сабақта кездесетін термин сөздерге мән беріп, өз жауаптарында орынды қолданады. Оқушылар мұғаліммен бірге бағалау критерийі мен дескрипторды талқылайды. Тапсырманы дұрыс орындаса, платформа автоматты түрде кері байланыс береді [5].

Мағынаны тану кезеңінде «қазақ әдебиеті» пәнінің мұғалімі <https://wordwall.net/play/13739/653/726> сервисінде жеке жұмыс ретінде ХХ ғасыр басындағы зиялы тұлғалардың суреттерін көрсетіп, оларды еңбектерімен сәйкестендіру тапсырмасын беруді ұсынды. Бұл тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен ұлт тарихында алатын орнын салыстырмалы талдауға көмектеседі. Оқушылар «Лидерлер тақтасы» арқылы бағаланады. Аз ұпай жинаған балаларға оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндіктер беріледі [6].

Оқушылардың академиялық тілін, дәлелдер мен аргумент келтіру дағдыларын дамыту мақсатында «Қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі білім беру жүйесінің дамуына қалай ықпал етті?» деген сұрақты жұпта «Тулминнің аргументтеу моделін» негізге ала отырып, (Тулмин Ст. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984. – 327б.) талқылап алуды ұйғардық. Бұл әдіс тарихи тұлғаның қоғамдық саяси қызметі мен ұлт тарихында алатын орын бағамдауына, академиялық тілде аргумент келтіру дағдыларының дамуына ықпал етеді. Сынып орыс тілді болғандықтан, «В» оқушыға кілт сөздер мен сөз тіркестерін, «С» оқушыға клишелер мен лексикалық құрылымдарды беруді жоспарладық. Формативті бағалауда жұптар бірін-бірі дескриптор арқылы бағалайды. Әр жұптың жауаптары тыңдалып, бір-біріне кері байланыс береді. Бұл олардың оқудағы ілгерілеуін қадағалайды, өз қателіктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Оқушыларға мәтінмен, ресурстармен жұмыс жасауда сараланған тапсырмалар беріледі: <https://padlet.com> тақтасында «А» деңгейі – Қазақстан халқы арасындағы сауатсыздықты жою; «В» деңгей – жоғары оқу орындары, мамандар даярлау; «С» деңгейі – ғылымның дамуы туралы деректермен жұмыс жасайды. Кинестетикалық қабілетті оқушылар өз мүмкіндіктерін көрсетеді. Сараланған тапсырмалар білім алушыларды ынталандыруға, нәтижеге сатылап қол жеткізуіне көмектеседі. Олар бір-бірін платформада орналасқан жұлдызшалар арқылы бағалайды, ұсыныстарын жазуға болады. Бұл оқушылардың оқу материалын меңгергендігі жөнінде объективті ақпарат алуға ықпал етеді [7].

Сабақты бірлесіп жоспарлау тиімді болды:

1. Оқушыларың аргументтеу, дәлелдеу дағдысын дамытуға арналған әдіс-тәсілдер мен бағалау құралдарын таңдап алдым
2. Әріптесіммен кеңесу арқылы оқытудың интерактивті әдістерін меңгердім, кәсібилігімді шыңдадым.

Оқыту кезеңі. Сабақты <https://learningapps.org> платформасындағы иллюстрация қандай тарихи үдеріс туралы ақпарат беретіндігін талқылаудан бастадық. Тақырыптың білім мен ғылымға қатысты екенін анықтағанымен, нақты оқу мақсатын болжау оқушыларға қиындық тудырды. Сондықтан жетелеуші сұрақтар арқылы Кеңестік білім беру жүйесіндегі өзгерістерді салыстырдық. Оқушылар кейбір терминдердің («кәсіподақ», «зиялы» т.б.) мағынасын түсінбегендіктен, сұрақтар туындады. Әріптесім сөздікпен жұмыс жүргізгеннен кейін, оқу мақсаты мен бағалау критерийлерін анықтадық. Оқытудың интерактивті әдісін қолдану оқушылардың зейінін шоғырландырып, ойларын жинақтауға әсер етті, дегенмен әрбір сабақта оқушыларға оқу мақсатын мен бағалау критерийлерін өздеріне шығарту керек деген ойға келдім [8].

Әріптесім <https://wordwall.net/play/13739/653/726> платформасында ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зиялыларының суреттерін еңбектерімен сәйкестендіру тапсырмасын орындатты. Бұл оқушылардың өз бетінше білім алуына, тарихи тұлғаның қоғамдық саяси қызметі мен ұлт тарихында алатын орнын бағамдауына, сыни тұрғыдан ойлануына ықпал етті. Оқушылар тапсырманың бірден дұрыс жауаптарын таба алмады, бірнеше мәрте қателесті, қателіктерінен сабақ алып, түзетуге мүмкіндік алды. Кейбірі кітаптың авторларын тапқанымен, не туралы екендігін білмейтіні анықталды. Олардың сұрақты түсінгеніне көз жеткізу үшін мен бастапқыда жоспарламаған талқылау сұрақтарын қоюды ұйғардым. «А» оқушы біз күтпеген «А.Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде білім алуына арналған бірінші әліппе мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы»

екендігін айтып, терең білімін көрсетті. Алайда білім алушылар тапсырманы бірнеше мәрте орындағандықтан, уақытты созып алдық. Осы тапсырманы топтық жұмыс ретінде ұйымдастырғанда, оқушылар білім алу жолында кездескен қиындықтарын сыныптастырының көмегімен игере алатын еді деген ой келді. Выготский оқушылар өздерінің «Жақын арадағы даму аймағында» (ЖАДА) оқыған кезде когнитивті даму жақсарады деп тұжырымдайды.

Әріптестерімнің пікірінше, Тулминнің аргументтеу диаграммасы арқылы оқушылардың қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі білім беру жүйесінің дамуына қалай ықпал еткенін жұпта талқылағаны тиімді болды. Бұл диаграмманы бұрын қолданбағанмын, бірақ бұл сабақта нәтижесі жақсы болды: оқушылар аргумент келтіріп сөйлеуге дағдылана бастады. Мысалы, «В» оқушы алдын ала берілген кілт сөздер мен сөз тіркестері арқылы нақты дәлелдер, фактілер, негіздемелер келтірсе, «А» оқушы өзінің терең білімін көрсетіп, ресурста берілмеген зиялы тұлғалардың тізімін толықтырып, еңбектеріне баға берді. «С» оқушы тарихи мәліметтерді түсінгенімен, клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, аргументтер мен дәлелдер келтіруде қиналды, себебі тапсырма жоғары ойлау дағдысына сәйкес келеді, екінші тілге қарай бейімделмеген, оқушылар қолдауды қажет ететіндігі/етпейтіндігіне қарай жұптастырылмаған. Алдағы уақытта оқушылардың қабілеттерін ескере отырып, сараланған сұрақтар әзірлеу керек және жұптарға біріктіруде қабілеттерін ескеру деген ойға келдім. Дегенмен Тулминнің аргументтеу диаграммасы оқушылардың академиялық тілін дамытып, дәлелдер мен аргумент келтіріп сөйлеуге көмектесті [9].

Топтық жұмыс кезінде оқушылар <https://padlet.com> тақтасында «А» деңгей – Қазақстан халқы арасындағы сауатсыздықты жою; «В» деңгей – жоғары оқу орындары, мамандар даярлау; «С» деңгейі – ғылымның дамуындағы өзгерістерге талдау жасады. Оқушылар әртүрлі ресурстармен жұмыс жасай отырып, себеп-салдарлық байланыстарды анықтады. Қабілетті оқушылар жағдаяттарды талдап, жинақтау, бағалау негізінде ой қорытындысын жасай алды. Алайда бақылаушылар тапсырмаларды орындау уақытты алғанын, ұсынылған ақпараттың көлемді болғанын атап өтті. Оқушыларға Кеңестік білім беру жүйесіндегі өзгерістерді, негізгі фактілерді, құбылыстар мен үдерістерді сипаттау үшін көбірек уақыт қажет болды. Оқушылар өзгерістерді анықтағанымен, білім мен ғылым саласындағы жетістіктер мен кемшіліктерді сараптауда қиналды. Өйткені оқулықта берілген мәтінді түсініп оқымады. Алдағы уақытта тәжірибеме оқушылардың функционалық сауаттылығын дамытуға арналған әдіс-тәсілдерді енгіземін және мәтіндерді оқушылардың қабілеттерін ескере отырып бейімдеймін.

Әріптестеріммен бірге жоспарлаған сабағым сәтті болды. Оқу мақсатына сай әдіс-тәсілдер мен ресурстар, бағалау құралдары – оқушылардың тарихи деректерді қолдана отырып, аргументтеу дағдысын дамытты. Алайда осы сабағымда кездескен қиындықтарды есепке ала отырып, тәжірибеме өзгерістер енгізетін боламын:

1. Сабақтың басында күтілетін нәтижелерді айқындау үшін оқу мақсаты мен бағалау критерийін оқушылардың өздері анықтай алатындай әдіс-тәсілдерді меңгеру;
2. Оқушылар бірі білмегенді екіншісінен үйреніп, жақын арадағы даму аймағы жүру үшін сабақта жұпқа, топқа бөлу тәсілдерін игеру;
3. Тарихи мәліметтерді түсініп оқу үшін оқулықтағы мәтіндерді оқушылардың ерекшеліктерін ескере отырып бейімдеу және функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған әдіс-тәсілдерді зерттеу;
4. Оқушылар оқу мақсатына қол жеткізу үшін сараланған тапсырмалар түрлерін тереңірек меңгеру [10].

Оқушыларды бағалау үдерісінің жүргізілуі. Сабақта оқушылар тапсырмаларды орындау барысында оқу жетістіктері үнемі бағаланды. Цифрлық платформаларда тапсырмаларды орындау оқушыларды шынайы бағалауға, уақытты үнемдеуге көп көмегін тигізді. Сонымен қатар топтық, жұптық, өзін-өзі бағалау түрлері жүзеге асты.

Мысалы, <https://learningapps.org/> платформасындағы суреттер пен тірек сөздерді дұрыс орналастыруда басым көпшілігі тапсырмаларды дұрыс орындап, батырманы басқан кезде «Жарайсыз!» деген қысқа комментарийдің өзі олардың сабаққа деген қызығушылығын оятып,

танымдық белсенділігін арттырды. Ал кейбір қателескен оқушылар өзінің қай жерден қателескенін көріп тұрғандықтан, өз оқуындағы олқылықтарды анықтап, оларды түзетуге мүмкіндік алды.

<https://wordwall.net> платформасында оқушылар «Leaderboard» тақтасы арқылы бағаланды. Жинаған ұпайларына қарай өзінің қай сатыда тұрғанын, қандай бағытта даму керектігін түсінді. Нақты ұпай берілгендіктен, бәрі айқын, анық. Байқаушылар бұл платформа оқушыларға ұнағанын, қатемен жұмыс жасағанын, «лидерлер тақтасынан» өзінің есімін көрген «А» және «С» оқушыларым сабаққа белсенді қатыса бастағанын, ал «В» оқушы есімі шықпағандықтан, керісінше, көңіл-күйі болмағанын атап өтті. Өйткені «С» оқушы бір рет қателескеннен кейін платформадан дайын жауаптарды көріп алып, екінші рет жауап берген кезде «В» оқушыны басып озғаны анықталды. Қатемен жұмыс жасағаннан кейін екінші рет жауап беруге мүмкіндік бермеу керек екен [11].

Тулминнің аргументтеу моделінде оқушылармен бірге оқу мақсатына қол жеткізу үшін дескрипторларды бірге құрастырдық. Оқушылардың тапсырмаға сай дескриптор құрастыра алмайтыны байқалды. Сондықтан өзім бағыт беріп отырдым. Балалар жұпта бір-бірін «білім және ғылым саласындағы өзгерістерге аргументтер келтіреді; мәдени өзгерістерге тұжырым жасайды; білім мен ғылым саласындағы артықшылықтарды талқылайды; білім мен ғылым саласындағы кемшіліктерді анықтайды; Алаш зиялыларының ағартушылық миссиясы мен кітап шығару ісіндегі еңбектерін бағалайды» деген дескрипторларды қолданып, бағалады. Байқаушылардың ойынша, дескриптор арқылы бағалау оқушылардың тарихи деректерді қолданып, аргумент келтіру дағдыларын дамытуға көмектесті. Алайда кейбір тілдік кедергісі бар оқушылар үстірт дәлелдер келтіріп, ғалымдардың еңбектеріне объективті баға бере алмаса да, сол кемшілікті жасырып, шынайы бағаламады, сондықтан қосымша сұрақтар қоюға тура келді. Сондай-ақ Қ. оқушы жұбын бағалағанда дескрипторда берілмеген талапты қоя бастады. Бағалау әділ болуы үшін тек дескриптор арқылы бағалау керектігін түсіндірдім.

Топтық жұмыс кезінде бір-бірін <https://padlet.com> тақтасында платформада орналасқан жұлдызшалар арқылы бағалап, комментарий қалдырып отырды. Бұл барлық оқушылардың жұмысын бағалауға және уақытты үнемдеуге септігін тигізді. Дескрипторды бұл жолы топтардың өздеріне жасаттым. Дескриптор тапсырмаға сай жасалды, алайда өзім де «Қазақстан халқы арасындағы сауатсыздықты жою қадамдарын талдайды; маман кадрларды дайындау қажеттігін сараптайды; ғылымның дамуын пайымдайды» деп түзетіп отырдым. Бағалау барысында оқушылардың комментарий қалдырып, бір-бірінің жұмысына сындарлы кері байланыс бергені маған ұнады. Мысалы, Қазақстан халқы арасындағы сауатсыздықты жою қадамдарын талдауда «медреселер ашылды» деген жауабына сыныптасы «медреселер ашылған жоқ, керісінше, діни пәндерді оқытуға тыйым салынды» деп комментарий қалдырып, қатесін түзетуге, даму бағытын анықтауға көмектесті. Оған сыныптасы ренжіген жоқ, керісінше, Драхмәнмен Суәтстің пайымдауынша, кері байланыс кезінде мұғалімнің сынына қарағанда, құрдастарының ескертулері тұрақты нәтижелерге қол жеткізуде көп әсер ететінін тағы бір дәлелдегендей болды. Сабақтың соңында оқушылар күтілетін нәтижеге қол жеткізе алды [12].

Алдағы уақытта бағалауды дұрыс жүргізу үшін тәжірибеме төмендегідей өзгерістер енгіземін деп шештім:

1. Тапсырманың шартын түсініп, өз бетінше білім алуын жетілдіру үшін әрбір сабақта бағалау критерийі мен тапсырмаға сай дескрипторларды оқушылардың өздеріне жасатуды дағдыландыру;

2. Оқушылар өздерінің жетістіктерін саналы түрде түсініп, нәтижеге қол жеткізу үшін бір-бірін әділ бағалауға үйрету;

3. Ауызша және жазбаша түрде өз көзқарастарын дәлелдеу дағдыларын дамыту үшін онлайн платформалардан гөрі формативті бағалаудың жазбаша және ауызша формаларын жиі қолдану.

Сабақтың сапасы бағалау. Сабақтың әрбір кезеңін талдау педагогикалық тәжірибемнің әлсіз және күшті жақтарын айқындауға әсерін тигізді.

Оқыту барысында қиындық туғанымен, алдыңғы сабақтардағы әріптестеріммен бірлесе жоспарлаған сабағым сәтті өтті. Мысалы, цифрлық платформаларды қолдану дәстүрлі әдіс-тәсілдерге қарағанда көрнекі, оқушылардың қызығушылықты оятып, өз бетінше тапсырмаларды орындауына, өзін-өзі бағалауға, уақытты үнемдеуге таптырмас көмекші құрал екендігіне көз жеткіздім. Сондықтан алдағы уақытта білім алушылардың назарын аса маңызды тақырыптарға аударту үшін goformative.com, triventy.com, flippity сияқты онлайн платформаларды меңгеремін [13].

Бағалау құралдары мен стратегиялары сәтті қолданылды: оқушы өзін-өзі бағалау арқылы нені оқу керектігін түсініп, өз бетінше білім алуға талпынды. Дегенмен алдағы сабақтарымда оқушыларды бір-бірін әділ бағалауға дағдыландыру үшін оларға бағалау өлшемдерін нақты түсіндіріп, тапсырмаға дескриптор құрастыруды үйретудің жаңа тәсілін ойластыратын боламын.

Алайда <https://learningapps.org> платформасындағы иллюстрацияны сипаттауда барлық оқушылар тарихи оқиғаны дұрыс анықтай алмайтынын, орыс сыныбы болғандықтан кейбір сөздердің мағынасы түсінуге қиындық тудыратынын, оқу мақсатын болжай алмайтынын ескермедім. Әріптестерім маған осы тапсырманы жеке жұмыс ретінде емес, әр оқушының тілді меңгеру дағдысын ескере отырып, жұптық немесе топтық жұмыс ретінде ұсыну керектігін айтты. Сондықтан маған әрбір сабақта оқушылардың инфографикамен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіретін тапсырмаларды жоспарлау қажет.

Тулминнің аргументтеу моделі көзқарастарды дәлелдеуге ықпал етті алайда білім мен ғылым саласындағы артықшылықтар мен кемшіліктерді талдауда, Алаш зиялыларының ағартушылық миссиясы мен кітап шығару ісіндегі еңбектерін бағалауда біршама қиналды. Өйткені оқу мақсатына сатылап қол жеткізу үшін әрбір баланың қабілетін ескере отырып, сараланған сұрақтар мен тапсырмаларды іс жүзінде дайындамадым. Сабақ соңындағы рефлексияда «С» оқушы сұрақты түсінбегенін атап өтті. Алдағы уақытта сараланған тапсырмалар бойынша біліктілікті арттыру курстарына қатысып, әрбір сабақта оқушылардың қабілеттерін ескере отырып, сараланған сұрақтар мен тапсырмалар дайындау ісін тереңірек жетілдіремін. Осыған сәйкес мен өз тәжірибемді дамыту бағытын анықтадым: «Сараланған тапсырмаларды ұйымдастыру арқылы оқушылардың аргументтеу және дәлелдеу дағдыларын дамыту». Бұл оқушылардың өз ойларын ашық жеткізіп, сұрақтарға дәлелдер мен дәйектер келтіруге дағдыландырады, білім алуға құлшыныстарын арттырады [14].

Сабақтағы "іс-әрекетті зерттеу" әдісі білім беру процесіне оң әсер еткен бірнеше тиімді сәттерді көрсетті. Тиімді сәттерді төмендегідей қарастыруға болады:

Бұл әдіс оқушыларды пассивті бақылаушы емес, білім беру процесінің белсенді қатысушысы болуға мүмкіндік берді. Олар тек материалды игеріп қана қоймай, мәселелерді өз бетінше зерттеп, талдап, шешті. Оқушыларды мұндай тарту ақпаратты жақсы игеруге және өзіндік жұмыс дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Студенттер зерттеу міндеттерімен жұмыс істей отырып, деректерді талдауға, гипотеза жасауға және оларды іс жүзінде тексеруге үйренді. Бұл сыни ойлауды дамытады, тақырыпты және оның басқа білім салаларымен байланысын тереңірек білуге көмектеседі.

"Іс-әрекетті зерттеу" әдісі барысында мұғалім студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік алады. Мысалы, тапсырмаларды оқушылардың білім деңгейі мен қабілеттеріне қарай бейімдеуге болады, бұл олардың әрқайсысына өздеріне ыңғайлы қарқынмен жұмыс істеуге және жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Студенттер нақты міндеттермен жұмыс істеп, практикалық мәселелерді шеше отырып, олардың күш-жігері нақты мағынаға ие деп санайды. Бұл мотивацияны айтарлықтай арттырады, өйткені студенттер олардың әрекеттері мен нәтижелері арасындағы тікелей байланысты көреді [15].

Әдістің маңызды бөлігі-өз әрекеттері мен нәтижелерін талдау. Студенттер өздерінің жетістіктері мен сәтсіздіктерін бағалауды, қателіктері туралы ойлауды және жақсарту

жолдарын іздеуді үйренеді. Бұл интроспекция және өзін-өзі түзету сияқты метакогнитивті дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

"Іс-әрекетті зерттеу" әдісін қолдана отырып ұйымдастырылған сабақтарда студенттер көбінесе топтарда жұмыс істейді, идеялар мен шешімдерді талқылайды, нәтижелерімен бөліседі. Бұл топтық дағдыларды дамытады, Басқалардың пікірлерін тыңдауға және құрметтеуге, сондай-ақ жалпы нәтижеге жету үшін белсенді өзара әрекеттесуге көмектеседі.

Бұл әдісті қолданатын мұғалім зерттеу процесінің қалай жүретініне байланысты өз тәсілдерін икемді түрде бейімдей алады. Егер бірдеңе жұмыс істемесе, мұғалім студенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін курсты немесе техниканы тез түзете алады.

Студенттердің өздері ақпарат іздеумен және тақырыпты зерттеумен айналысатындықтан, олардың түсінігі тереңірек және саналы болады. Бұл тәсіл ақпаратты механикалық түрде есте сақтаудың орнына білімді тереңірек деңгейде бекітуге көмектеседі.

Осылайша, "іс-әрекетті зерттеу" әдісі студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуына ықпал етеді, негізгі дағдыларды дамытады, мотивацияны арттырады және мұғалімге жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін өз тәжірибесін икемді түрде бейімдеуге мүмкіндік береді [16].

Іс-тәжірибемді сараптай келе, сабағымда ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы білім мен ғылым саласындағы өзгерістерді талдай отырып, оқушылардың аргументтеу және дәлелдеу дағдыларын жетілдіре алғаным сенімдімін. Дегенмен кәсіби дамуым үшін төмендегідей қадамдарды жоспарлаймын:

1. Оқушыларға сапалы білім беру үшін мектептегі түрлі семинарлар мен әріптестерімнің сабақтарына қатысу арқылы саралап оқытудың үздік әдіс-тәсілдерін меңгеріп, тәжірибем ендіремін;

2. Оқушылардың дамуындағы өзгерістерді бақылап, сындарлы кері байланыс беру үшін сарапшы мұғалімдермен кеңесу арқылы бағалау құралдары мен тәсілдерін түрлендіріп қолданамын;

3. Оқушылардың аргументтеу және дәлелдеу дағдыларын дамытуға арналған сабақ жоспарлары мен әдістемелік құралдар әзірлеп, әріптестеріммен бөлісемін [17].

Сабақтың соңында сабақ үдерісін бақылаған әріптестер кері байланыс беру мақсатында кабинетке жиналды. Сабақ барысында жоспарланған кейбір стратегиялар мен білім беру ресурстарының оқушылардың деңгейін ескере отырып жүргізу үшін жекелей емес жұптық немесе топтық негізде жүзеге асырудың қажеттілігін көрсетті. Үлгерімі төмен оқушылар үшін аталған тапсырмаларды жекелей өткізу қиындық тудыратындығы көрініп, кейбір оқушылар бұл тапсырмалардың үдесінен шыға алмағандығы анықталды. Тілдік кедергілері бар оқушылар берілген тапсырманы қалай орындау қажеттілігін дұрыс түсінбеген. Бұл мәселені шешу жолы ретінде үлгерімі төмен оқушыны үлгерімі жоғары оқушымен жұптастыру немесе топтастыру арқылы жұптық немесе топтық жұмыстар ретінде өткізуді келесі сабақтарда қолдану керек [18].

Жалпы алғанда "іс-әрекетті зерттеу" (Action Research) әдісі-бұл сыныптағы өз іс-әрекеттерін жүйелі түрде зерттеу арқылы оқыту мен оқу тәжірибесін жақсартуға бағытталған белсенді процесс. Бұл тәсіл теорияның рефлексиясы мен практикалық қолданылуына баса назар аударады. Осы әдіс бойынша сабақтарда қолданылатын әдістердің тиімділігін әр түрлі тұрғыдан бағалауға болады:

Оқушыларды белсендіру: "әрекетті зерттеу" әдісі студенттерді зерттеу процесіне тартады, бұл оларға шешім іздеуге белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Бұл мотивацияны жақсартуға және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Оқытушының рефлексиясы: оқытушы үшін әдіс олардың педагогикалық стратегияларын, сондай-ақ олардың оқу процесіне әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалім өзінің іс-әрекеттері мен нәтижелерін талдай отырып, оқыту сапасының үнемі жақсаруына әкелетін тәсілдер мен әдістерді реттей алады.

Оқытуды даралау: зерттеу барысында студенттердің әртүрлі топтарының материалды қабылдау ерекшеліктерін анықтауға болады, бұл оқытуды белгілі бір оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдеуге көмектеседі [19].

Өзін-өзі бағалау және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту: студенттер осы тәсіл барысында өз қызметін талдауға, мақсат қоюға және прогресті бағалауға үйренеді.

Теорияны іс жүзінде жүзеге асыру: "іс-әрекетті зерттеу" әдісін қолдана отырып, оқытушылар мен студенттер теориялық білімді нақты білім беру ортасында қолдана алады, бұл материалды түсіну мен игеруді жақсартады.

Ынтымақтастық және тәжірибе алмасу: бұл әдіс ұжымдық талдауға ықпал етеді, мұғалімдер мен оқушылар арасында тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді, бұл білім беру процесінде неғұрлым жемісті өзара әрекеттесуге әкеледі.

Дегенмен, әдісті тиімді қолдану үшін зерттеу процесінің нақты құрылымдалуы және оның нәтижелері одан әрі білім беру тәжірибесіне біріктірілуі маңызды. Оқытушылардың да, студенттердің де рефлексия мен сындарлы сынға дайындығын ескеру қажет.

Қорытынды

"Action Research" әдістемесі мұғалімдердің кәсіби дамуы үшін құнды құрал болып табылады, бұл оларға өз тәжірибелерін белсенді зерттеуге, нақты мәселелерді шешуге және педагогикалық шеберліктерін үздіксіз жетілдіруге мүмкіндік береді. "Action Research" педагогикалық қызметте рефлексивті мәдениеттің, автономияның және инновацияның дамуына ықпал етеді. "Action Research" тәсілін мұғалімдердің жұмыс тәжірибесіне енгізу білім беру сапасын арттыруға және неғұрлым саналы және білікті педагогтарды қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін. Әрі қарайғы зерттеулер "Action Research" - ті әртүрлі білім беру контексттерінде қолданудың әртүрлі аспектілерін зерттеуге, сондай-ақ мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесіне осы тәсілді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлеуге бағытталуы мүмкін [20].

"Әрекетті зерттеу" әдісі (Action Research) - бұл білім беру тәжірибесін жақсартуға бағытталған циклдік бақылау, рефлексия, жоспарлау, әрекет және талдау процесіне негізделген тәсіл. Оның сабақтардағы тиімділігін әртүрлі позициялардан бағалауға болады, соның ішінде студенттер мен оқытушыларға арналған нәтижелер, сондай-ақ білім беру процесі контекстіндегі жалпы нәтижелер. Оның тиімділігі туралы негізгі тұжырымдарды қарастырыңыз. Қорытындылай келе іс әрекетті зерттеу тәсілінің сабақты дамытудағы тиімділігі ретінде төмендегідей факторларды қарастыруды болады:

1. Оқушылардың қатысуын арттыру

Әдістің басты артықшылықтарының бірі-студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуы. Студенттер көбінесе пассивті білім алушылар болып табылатын дәстүрлі дәріс әдісінен айырмашылығы, "іс-әрекетті зерттеу" әдісіне студенттер білім құру процесіне қатысады. Олар гипотезаларды тұжырымдау, деректерді талдау және оқу мәселелерін шешу стратегияларын әзірлеу арқылы зерттеуші болады. Бұл тәсіл тәуелсіздікті, сыни ойлауды және оқу процесіне жауапкершілікті дамытуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде студенттердің ынтасын арттырады.

2. Өзін-өзі бағалау және рефлексия дағдыларын дамыту

Бұл әдіс студенттерге білім алуға ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі бағалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Өз әрекеттері мен нәтижелерін талдаудың үздіксіз процесі студенттерге олардың күшті жақтары мен жақсарту аймақтары туралы хабардар болуға көмектеседі. Олар өздерін өзін-өзі сыни және объективті болуға үйретеді, бұл олардың ұзақ мерзімді оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді. Мұғалім үшін рефлексия және өзін-өзі бағалау оқыту сапасын жақсартудың маңызды құралы болып табылады, өйткені ол өзінің әдістемелік тәсілдерін және олардың тиімділігін талдай алады.

3. Оқытуды даралау және саралау

"Әрекетті зерттеу" әдісі оқытуды дараландыруға және саралауға ықпал етеді. Оқытушы өз тәсілдерін топтың немесе жеке студенттің ерекшеліктеріне қарай бейімдей алады. Зерттеу

барысында студенттер жеке көзқарасты қажет ететін әртүрлі мәселелер мен міндеттерге тап болуы мүмкін. Бұл оқу материалын тереңірек түсінуге ықпал етеді және оқудағы қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Топтық жұмыс және талқылау сияқты элементтер студенттердің әртүрлі оқу стильдері мен тәсілдерін ескеруге мүмкіндік береді.

4. Ынтымақтастық және тәжірибе алмасу

"Әрекетті зерттеу" әдісін қолдану студенттер арасында да, оқытушы мен студенттер арасында да белсенді өзара әрекеттесуді білдіреді. Талқылау, проблемаларды бірлесіп шешу, зерттеу нәтижелерімен алмасу ынтымақтастық пен өзара көмек атмосферасын қалыптастырады. Бұл қазіргі білім беру жағдайында өте маңызды қарым-қатынас пен сыни талқылау дағдыларын дамытады.

5. Оқыту сапасын жақсарту

Оқытушы үшін "әрекетпен зерттеу" әдісі кәсіпқойлықты арттырудың қуатты құралы болып табылады. Ол оқытудың әртүрлі әдістерінің тиімділігін тексеріп қана қоймайды, сонымен қатар зерттеу нәтижелері қойылған мақсаттарға қалай сәйкес келетініне байланысты өз тәсіліне тікелей түзетулер енгізу мүмкіндігіне ие. Осылайша, мұғалім өз тәжірибесін үнемі жетілдіріп отырады, бұл білім сапасына тікелей әсер етеді.

6. Әдістің қиындықтары мен қиындықтары

Көптеген артықшылықтарға қарамастан, "әрекетті зерттеу" әдісінің өзіндік қиындықтары бар. Негізгі қиындықтардың бірі-мұғалім мен студенттердің рефлексивтілік пен өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары дәрежесін көрсету қажеттілігі. Барлық оқушылар оқу процесінде мұндай белсенді рөлге дайын емес және әдісті қолдану кезінде мұғалім осы факторды ескеруі керек. Сондай-ақ, зерттеу процесі уақыт пен ресурстарды қажет етеді, бұл оны оқу жоспарында қолдануды шектеуі мүмкін.

"Іс-әрекетті зерттеу" әдісі білім беру сапасын жақсартудың жоғары тиімді құралы болып табылады, өйткені ол студенттердің қатысуына, тәуелсіздігі мен сыни ойлауын дамытуға ықпал етеді, сонымен қатар мұғалімге өзінің тәсілдері мен әдістерін жетілдіруге көмектеседі. Дегенмен, оны сәтті енгізу процестің барлық қатысушыларынан белсенді ынтымақтастыққа, рефлексияға және үнемі өзін-өзі жетілдіруге дайындықты талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрғалиева, Б. (2016). Мұғалімнің кәсіби дамуы: *Action research* тәсілінің тиімділігі. *Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің мәселелері*, 2(5), 45-52.
2. Сейфуллаева, Г. (2018). *Action research: Мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктер. Педагогикалық ғылымдар*, 3(2), 25-30.
3. Жұмабай, М. (2017). *Action research* әдісі арқылы мұғалімнің кәсіби тәжірибесін жетілдіру. *Қазақстан педагогикасы*, 4(1), 67-72.
4. Айтмамбетова, А. (2019). Білім беруде *action research* тәсілінің қолданылуы. *Білім беруді жаңарту: теория мен практика*, 5(1), 12-18.
5. Тлеубекова, С. (2020). Мұғалімдердің тәжірибесін зерттеудегі *action research* тәсілі: *Тәжірибелік зерттеу. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы*, 1(1), 78-84.
6. Қожасметова, М. (2021). *Action research: Мұғалімдер үшін тиімді әдіс. Қазақ білім беру журналы*, 6(2), 53-60.
7. Сахариев, Т. (2022). *Action research* негізіндегі мұғалімдердің кәсіби даму стратегиялары. *Білім беру және педагогика*, 3(3), 99-105.
8. Сәбитова, Ә. (2020). *Action research: Мұғалімнің практикасын зерттеудің жаңа әдісі. Жас ғалым*, 5(4), 15-20.
9. Ермекбаев, И. (2018). *Action research* арқылы білім беру сапасын арттыру. *Білім әлемі*, 7(2), 36-42.
10. Акимова, Л. (2019). Мұғалімдердің рефлексивті тәжірибесін дамытудағы *action research* рөлі. *Педагогикалық зерттеулер*, 2(1), 88-94.
11. Kemmis, S., & McTaggart, R. (1988). *The action research planner*. Deakin University Press.

12. Stringer, E.T. (2014). *Action research*. Sage Publications.
13. Carr, W., & Kemmis, S. (1986). *Becoming critical: Education, knowledge and action research*. Falmer Press.
14. Creswell, J.W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage Publications.
15. Cochran-Smith, M., & Lytle, S.L. (2009). *Inquiry as stance: Practitioner research for the next generation*. Teachers College Press.
16. Ferrance, E. (2000). *Action research*. Brown University.
17. McNiff, J. (2013). *Action research: Principles and practice*. Routledge.
18. Mills, G.E. (2018). *Action research: A guide for the teacher researcher*. Pearson.
19. Pine, G.J. (2009). *Teacher action research: Building knowledge democracies*. Sage Publications.
20. Mertler, C.A. (2016). *Action research: Improving schools and empowering educators*. Sage Publications.

References:

1. Nūrǵalieva, B. (2016). Mūǵalımnıñ kásıbı damuy: ACTION RESEARCH tásılınıñ tımdılıǵı. *Qazaqstan Respublikasy bilim beru júıesınıñ máseleleri*, 2(5), 45-52.
2. Seifullaeva, G. (2018). ACTION RESEARCH: Mūǵalımdar úshın jańa múmkındıktar. *Pedagogikalyq ǵılymdar*, 3(2), 25-30.
3. Jūmabai, M. (2017). ACTION RESEARCH ádisı arqyly mūǵalımnıñ kásıbı tájiribesin jetildiru. *Qazaqstan pedagogikasy*, 4(1), 67-72.
4. Aitmambetova, A. (2019). Bilim berude ACTION RESEARCH tásılınıñ qoldanylyu. *Bilim berudi jańartu: teoria men praktika*, 5(1), 12-18.
5. Tleubekova, S. (2020). Mūǵalımdardıń tájiribesin zertteudeǵı ACTION RESEARCH tásılı: Tájiribelik zertteu. *Qazaq últyq pedagogikalyq universitetiniń habarshysy*, 1(1), 78-84.
6. Qojahmetova, M. (2021). ACTION RESEARCH: Mūǵalımdar úshın tımdı ádis. *Qazaq bilim beru jurnaly*, 6(2), 53-60.
7. Sahariev, T. (2022). ACTION RESEARCH negızindeǵı mūǵalımdardıń kásıbı damu strategialary. *Bilim beru jáne pedagogika*, 3(3), 99-105.
8. Säbitova, Ä. (2020). ACTION RESEARCH: Mūǵalımnıñ praktikasyn zertteudiń jańa ádisi. *Jas ǵalym*, 5(4), 15-20.
9. Ermekbaev, İ. (2018). ACTION RESEARCH arqyly bilim beru sapasyn arttyru. *Bilim álemi*, 7(2), 36-42.
10. Akimova, L. (2019). Mūǵalımdardıń reflektivtı tájiribesin damytudaǵy ACTION RESEARCH röli. *Pedagogikalyq zertteuler*, 2(1), 88-94.
11. Kemmis, S., & McTaggart, R. (1988). *The action research planner*. Deakin University Press.
12. Stringer, E. T. (2014). *Action research*. Sage publications.
13. Carr, W., & Kemmis, S. (1986). *Becoming critical: Education, knowledge and action research*. Falmer Press.
14. Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage publications.
15. Cochran-Smith, M., & Lytle, S. L. (2009). *Inquiry as stance: Practitioner research for the next generation*. Teachers College Press.
16. Ferrance, E. (2000). *Action research*. Brown University.
17. McNiff, J. (2013). *Action research: Principles and practice*. Routledge.
18. Mills, G. E. (2018). *Action research: A guide for the teacher researcher*. Pearson.
19. Pine, G. J. (2009). *Teacher action research: Building knowledge democracies*. Sage publications.
20. Mertler, C. A. (2016). *Action research: Improving schools and empowering educators*. Sage publications.

Нұрыллаұлы Ш. ^{1*}, Джуматаева Ж.О. ², Төлегенов А.К. ³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD-докторант
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: Shyngyskhan1994kz@gmail.com

²Тарих пәні мұғалімі, педагог-шебер, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhazira_1970d@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD-докторант, тарих пәні
мұғалімі, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

МЕКТЕПТЕ ТАРИХ ПӘНІНЕН ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақалада мектепте тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделі қарастырылады. Жобалық оқыту – оқушылардың зерттеу, талдау, шығармашылық және командада жұмыс істеу қабілеттерін дамытуға бағытталған заманауи технология. Автор тарих сабағында жобалық әдісті тиімді пайдалану жолдарын, оқушылардың тарих пәніне деген қызығушылығын арттыру мен сыни ойлау дағдыларын жетілдіру мүмкіндіктерін сипаттайды. Жобалар арқылы оқушылар тарихи деректермен жұмыс істеуді, оқиғаларға баға беруді, өз пікірін дәлелді түрде ұсынуды және жобамен жұмыс жасауды үйренеді. Әдістемелік модельде жобалық тапсырмаларды құрастыру, бағалау критерийлерін анықтау және сабақ құрылымын жобалау сияқты негізгі кезеңдер сипатталған. Мақалада нақты мысалдар мен тәжірибеге негізделген ұсыныстар берілген. Бұл зерттеу тарихты оқытудың сапасын арттыруға, білім алушылардың белсенділігін, шығармашылығын және жеке жауапкершілігін арттыруға ықпал етеді. Модель жалпы білім беретін мектеп мұғалімдері мен болашақ педагогтар үшін әдістемелік көмекші құрал ретінде ұсынылады.

Мақалада ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге ғылыми талдау жасау мен сауалнама әдісі кеңінен қолданылған. «Лайкерт шкаласы» негізінде қажеттілікті анықтау сауалнамасы алынып, нәтижесінде жобаның білім алушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылығын арттыруға ықпал ететіні дәлелденді.

Кілт сөздер: Жобалық оқыту, тарих сабағы, әдістемелік модель, зерттеу дағдылары, сыни ойлау, шығармашылық, командалық жұмыс, сабақ құрылымы, бағалау критерийлері, инновациялық оқыту.

Нұрыллаұлы Ш. ^{1*}, Джуматаева Ж.О. ², Төлегенов А.К. ³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант PhD,
e-mail: Shyngyskhan1994kz@gmail.com

²Учитель истории, педагог-мастер, Алматы, Республика Казахстан,
e-mail: zhazira_1970d@mail.ru

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, PhD-докторант,
учитель истории, Алматы, Республика Казахстан
e-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассматривается методическая модель применения проектной технологии обучения при преподавании истории в школе. Проектное обучение – это современная

технология, направленная на развитие у учащихся исследовательских, аналитических, творческих способностей и умения работать в команде. Автор описывает эффективные пути использования проектного метода на уроках истории, возможности повышения интереса учащихся к предмету и развития критического мышления. Через выполнение проектов школьники учатся работать с историческими источниками, оценивать события, аргументированно излагать свои мнения и работать над совместным проектом. В методической модели описаны основные этапы, такие как конструирование проектных заданий, определение критериев оценки и проектирование структуры урока. В статье приведены конкретные примеры и рекомендации, основанные на практике. Это исследование способствует повышению качества преподавания истории, активизации учебной деятельности, развитию творческого подхода и личной ответственности учащихся. Модель предлагается в качестве методического пособия для учителей общеобразовательных школ и будущих педагогов.

В статье широко применялись научно-педагогический анализ литературы и метод анкетирования. На основе шкалы Лайкерта проведен опрос для выявления потребности, в результате которого доказано, что проектная деятельность способствует повышению познавательной активности и творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: Проектное обучение, урок истории, методическая модель, исследовательские навыки, критическое мышление, творчество, командная работа, структура урока, критерии оценивания, инновационное обучение.

Nuryllayuly Sh. ^{*1}, **Zhumataeva J.O.** ², **Tolegenov A.K.** ³

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, PhD student Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: Shyngyskhan1994kz@gmail.com*

²*History teacher, master-teacher, Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhazira_1970d@mail.ru*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD-doctoral student, history teacher,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: abylai_24_12_94@mail.ru*

METHODOLOGICAL MODEL FOR APPLYING PROJECT-BASED LEARNING TECHNOLOGY IN SCHOOL HISTORY LESSONS

Annotation

The article examines a methodological model for using project-based learning technology in teaching history at school. Project-based learning is a modern approach aimed at developing students' research, analytical, creative, and teamwork skills. The author describes effective ways of applying the project method in history lessons, opportunities to increase students' interest in the subject, and ways to develop critical thinking skills. Through project work, students learn to work with historical sources, evaluate events, present their opinions with evidence, and collaborate on projects. The methodological model outlines key stages such as designing project tasks, defining assessment criteria, and structuring lessons. The article includes specific examples and practice-based recommendations. This research contributes to improving the quality of history teaching, increasing student engagement, fostering creativity, and encouraging personal responsibility. The model is offered as a methodological resource for school teachers and future educators.

The study relies extensively on scientific and pedagogical literature analysis and the survey method. A needs assessment survey based on the Likert scale was conducted, demonstrating that project-based work enhances students' cognitive activity and creativity.

Keywords: Project-based learning, history lesson, methodological model, research skills, critical thinking, creativity, teamwork, lesson structure, assessment criteria, innovative teaching.

Кіріспе. Қазіргі заманда білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, өз бетімен ойлай алатын, сын тұрғысынан талдау жүргізе білетін, жаңа білімді меңгеруге және оны тәжірибеде қолдануға қабілетті тұлғаны қалыптастыру. Осыған байланысты мектептегі оқыту мазмұны мен әдістемесіне қойылатын талаптар да жаңарып келеді. Әсіресе тарих пәні – оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, отансүйгіштікке, азаматтық жауапкершілікке тәрбиелейтін маңызды оқу пәндерінің бірі ретінде ерекше мәнге ие.

Білім беру – кез келген тұлғаның әлеуетін жүзеге асыруының, қоғам мен мемлекеттің тұрақты дамуы мен өркендеуінің басты тетігі әрі бәсекеге қабілеттіліктің жетекші факторы болып табылады. Қазіргі таңда білім сапасы мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуымен тікелей байланысты маңызды көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылады. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, қысқа мерзім ішінде экономикалық табысқа қол жеткізген бірқатар мемлекеттер білім беру жүйесінің тиімділігі арқасында жетістікке жеткен. Бұл жағдай білім сапасын бағалаудың халықаралық құралы болып табылатын PISA (Programme for International Student Assessment – Оқушылардың білім жетістіктерін халықаралық бағалау бағдарламасы) рейтингтік көрсеткіштері арқылы айқын көрінеді.

Қазіргі таңда жаһандық білім беру кеңістігінде өзіндік орны бар, әлемдік стандарттарға сай келетін бірқатар оқыту модельдері қалыптасқан. Атап айтқанда, «фин мектебі» (Финляндия), «жапон мектебі» (Жапония), «сингапурлық модель» (Сингапур) сияқты жүйелер тиімділігімен ерекшеленеді. Бұл елдерде білім беру үдерісі оқушының жеке қабілеттері мен өмірлік құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған, оқытудың мазмұны мен формасы нақты ұлттық мақсаттар мен жаһандық қажеттіліктерді үйлестіре отырып қалыптастырылған. Бұл модельдерге тән ортақ сипаттар қатарында оқушы білімінің өмірмен байланысы, білім берудің бірізді стандарты, технологиялық жаңғырту жолы және интеллектуалдық әлеуетті дамытуға бағытталған білім саясаты бар.

XXI ғасыр – технологиялар мен инновациялардың ғасыры ретінде сипатталады. Бұл кезеңде білім беру мазмұны мен формасы түбегейлі жаңаруды, дәстүрлі көзқарастарды қайта қарауды қажет етеді. Жаңа ғасырдағы жаһандық сын-қатерлер мен өзгерістер жағдайында білім беру мәселесі әлемдік деңгейде кеңінен талқыланып, үнемі жаңа идеялар мен шешімдерді іздестіруді талап етеді. Сондықтан да жыл сайын халықаралық ауқымдағы ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастырылып, білім берудегі өзекті трендтер, технологиялық шешімдер мен инновациялық әдістер кеңінен талқылануда. Мәселен, 2014 жылдан бастап Еуропада жыл сайын ұйымдастырылатын білім берудегі жаңа технологияларға арналған «EdCrunch» халықаралық конференциясы – білім беру саласындағы ең ірі және ықпалды алаңдардың бірі болып табылады. Бұл конференцияға әлемнің түкпір-түкпірінен педагогтер, саясаткерлер, зерттеушілер мен сарапшылар жиналып, білім саласын жетілдіруге бағытталған тың идеяларын ортаға салады. Аталған іс-шара жаңа технологияларды білім беру үдерісіне тиімді енгізу, цифрландыру мүмкіндіктерін пайдалану және білім беру сапасын арттыруға бағытталған халықаралық ынтымақтастықтың нақты мысалы болып саналады.

Жалпы алғанда, қазіргі білім беру жүйесі адам капиталының сапасын арттыруды, өмір бойы білім алу идеясын жүзеге асыруды, тұлғаның өзін-өзі дамытуы мен кәсіби өсуіне мүмкіндік беруді көздейді. Білім беру мазмұны дарынды, шығармашыл, бастамашыл тұлғаларды қолдау және болашақ көшбасшыларды тәрбиелеу бағытында дамып келеді. Мұндай үрдістер еліміздің білім беру жүйесін жетілдіруге де тың серпін береді және отандық педагогика ғылымына жаңа міндеттер жүктейді.

XXI ғасыр оқушысы енді жай ғана дайын ақпаратты қабылдаушы емес, білімді өз бетімен ізденіп, құрастыра алатын тұлға болуы тиіс. Осыған орай жобалық оқыту технологиясы – оқушылардың зерттеу, шығармашылық және практикалық дағдыларын дамытуға бағытталған тиімді әдістердің бірі ретінде кеңінен қолданылуда. Бұл технология білім алушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына, өз қызығушылығы мен қабілетін ескере отырып оқуына, тарихи оқиғалар мен үдерістерді терең түсінуіне жол ашады.

Жобалық оқыту технологиясы оқушыларды дербес зерттеу жүргізуге, топпен ынтымақтаса жұмыс істеуге, тарихи ақпаратты талдап, жүйелеп, нақты қорытынды жасауға бейімдейді. Мұндай әдіс білім алушының тек академиялық білімін арттырып қана қоймай, өмірлік маңызды құзыреттіліктерді де қалыптастырады. Тарих пәнінде жобалық тапсырмалар арқылы тарихи дереккөздермен жұмыс жасау, шынайы тарихи оқиғаларды интерпретациялау, тарихи тұлғалардың рөлін бағалау сияқты маңызды дағдылар дамытылады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында оқыту процесіне белсенді әдіс-тәсілдерді енгізу, соның ішінде жобалық және зерттеу жұмыстарын қолдану қажеттілігі атап өтілген. Бұл өз кезегінде жобалық оқыту технологиясын мектеп тәжірибесіне ендірудің өзектілігін арттыра түседі. Алайда бүгінгі күні мектептегі тарих пәнінде жобалық оқыту технологиясын тиімді және жүйелі қолданудың нақты әдістемелік үлгілері мен ғылыми негізделген модельдері жеткіліксіз. Осы мәселе бұл зерттеу жұмысының басты ғылыми проблемасына айналады. Сондықтан да ғылыми мақаланың өзектілігі ретінде тарих пәні бойынша жобалық оқытудың әдістемелік моделін ұсынып, оның білім сапасына әсерін теориялық және тәжірибелік тұрғыда негіздеу. Бұл модель болашақ мұғалімдерге, педагог-зерттеушілерге, сондай-ақ мектеп тәжірибесіндегі әдіскерлерге практикалық бағдар береді.

Материалдар мен әдістер. Мектептегі тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту технологиясын тиімді қолданудың әдістемелік моделін әзірлеу және оның оқу үдерісіндегі сапалық және сандық көрсеткіштерге ықпалын анықтау бойынша ғылыми мақаланың әдіснамалық негізі жасалды.

Жобалық оқыту технологиясының мәні мен құрылымы, оны білім беру жүйесінде қолдану мүмкіндіктері мен әдістері отандық және шетелдік педагог-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып зерделенді. Атап айтқанда, жобалық оқытудың тарихи білім беру мазмұнымен байланысы, тарих пәніндегі қолдану ерекшеліктері, оқушылардың танымдық, шығармашылық және зерттеушілік қабілеттеріне ықпалы теориялық тұрғыдан қарастырылды.

Зерттеу барысында «Лайкерт шкаласы» бойынша сауалнама жүргізілді. Сауалнама сұрақтары жобалық оқыту технологиясын қолдану жиілігін, оның тиімділігі мен кездесетін қиындықтарын анықтауға бағытталды. Мұғалімдерге арналған сауалнамада жобалық әдіске көзқарасы, қолдану тәжірибесі, нәтижелері және кедергілері бағаланды. Оқушыларға арналған сауалнамада жобалық жұмыстарға қызығушылық деңгейі, жұмысқа қатысу белсенділігі және жеке жетістіктері зерттелді.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, жобалық оқыту технологиясын тарих пәнінде қолдануға арналған әдістемелік модель әзірленді. Бұл модель мақсаттық, мазмұндық, іс-әрекеттік, технологиялық және бағалау секілді өзара байланысты компоненттерден тұрады.

Жинақталған мәліметтер SPSS және Excel бағдарламалары арқылы өңделіп, пайыздық үлестер, орташа көрсеткіштер мен диаграммалар негізінде сарапталды. Сонымен қатар, сапалық зерттеу деректері мазмұнды талдау әдісімен өңделді. Сонымен қатар, отандық, ресейлік және шет елдік зерттеушілердің жобалық оқыту технологиясы аясындағы зерттеулеріне талдау жасалды.

Ресейлік зерттеуші А. Вербицкий жобалық оқытуды белсенді оқытудың бір түрі ретінде қарастырады. Ол оқушылардың өз бетінше зерттеу жүргізуін, нақты өмірлік немесе кәсіби жағдайларға қатысты тапсырмаларды шешуін көздейді. Автор жобалық оқыту білім алушылардың білім алу үдерісіне белсенді қатысуын, сыни ойлау, жоспарлау және топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуды қамтамасыз етеді деп көрсетеді [1, 47-б.]. Автордың бұл пікірін Е.Е. Егоров бастаған зерттеушілер қолдай келе, «жобалық оқыту үдерісінде білім алушылар тек базалық дағдыларды, білім мен біліктерді меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар жан-жақты тұлға ретінде дамиды және өздігінен білім алу мен өзін-өзі дамыту тәжірибесін иеленеді» [2, 3-б.], -деп көрсетеді.

Зерттеуші С.С. Котов «жобалап оқыту» әдісін зерттеуші маман ретінде өзінің анықтамасын ұсынады. Онда «... бұл білім алушылардың білім мен білікті біртіндеп

күрделенетін практикалық тапсырмаларды (жобаларды) жоспарлау және орындау барысында меңгеретін оқыту жүйесі» ретінде сипатталады [3, 78-б.].

Отандық зерттеуші А. Ынтықбековтің мақаласында жобалық оқыту әдісінің Қазақстандағы қолданылуын зерттейді. Нақтырақ айтқанда, оқушылардың қызығушылығын арттыру, өздігінен білім алу, практикалық дағдыларды дамыту сияқты аспектілер қарастырылған. Сонымен қатар, уақыт тапшылығы, әдістеме туралы білімнің жеткіліксіздігі және топтық жұмыс мәселелері де талқыланды [4].

Зерттеуші П.С. Чанданның мақаласында Назарбаев Зияткерлік мектептерінде тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту әдісінің қолданылуы қарастырылады. Зерттеу барысында оқушылардың зерттеу дағдылары, сыни ойлау қабілеті және шығармашылық қабілеттерінің дамуы талданған [5].

Ағылшын зерттеушісі Джеймс Тайлордың мақаласында зерттеу жобалық оқытуға қолдау көрсететін технологиялық құралдардың жан-жақты шолуын және жобалық оқыту тәжірибесі бар оқушылар мен мұғалімдер арасында жүргізілген қосымша сауалнамалық зерттеуді қамтиды. Зерттеудің негізгі мақсаты – жобалық оқытуды қолдауда қандай технологиялық құралдардың ең тиімді екенін анықтау болды. Зерттеу нәтижесінде мұғалімдер мен оқушылар технологияның маңыздылығы мен әртүрлі құралдардың тиімділігіне қатысты пікірлері бойынша көп жағдайда ұқсас көзқараста екені анықталды. Әсіресе мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастықты дамытатын құралдар ең тиімді деп танылды [6].

Зерттеуші Sin Wei Lim-нің зерттеу мақаласы Брунейдегі орта мектептерде тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту әдісінің оқушылардың түсіну деңгейіне әсерін зерттейді. Зерттеу жобалық оқыту әдісі оқушылардың пәнге деген мотивациясын қалай көтеретініне назар аударады. Бұл әдіс оқушыларға тарихты тек фактілер жинағы емес, зерттеу, талдау және шығармашылықпен айналысу алаңы ретінде ұсынады [7].

Жоғарыдағы зерттеулерден көрініп тұрғандай, жобалық оқыту технологиясы қазіргі білім беру үдерісінде оқушылардың білім алуын тиімді әрі нәтижелі етуге бағытталған белсенді оқыту әдістерінің бірі болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері. Ғылыми мақаланың мақсаты – мектептегі тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту технологиясын тиімді қолданудың әдістемелік моделін әзірлеу және оның оқу үдерісіндегі сапалық және сандық көрсеткіштерге әсерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер орындалады:

- Жобалық оқыту технологиясының теориялық негіздерін, тарих пәніндегі ерекшеліктерін және тиімділігін зерттеу;
- Мектеп тарихы сабақтарында жобалық оқыту технологиясын қолдану тәжірибесін талдау және салыстыру;
- Жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделін жасауға арналған негізгі компоненттер мен принциптерді анықтау;
- Мектеп мұғалімдері мен оқушылар арасында сауалнама жүргізу арқылы жобалық оқыту технологиясының қолданылу деңгейі мен оның қиындықтарын зерттеу;
- Зерттеу нәтижелері негізінде жобалық оқыту технологиясын енгізу тиімділігін бағалау және әдістемелік модельді жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау.

Талқылау. Қазіргі кезеңде білім беру үдерісіне қойылатын талаптар әлемдік жаһандану, цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және еңбек нарығындағы бәсекенің артуы аясында түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Осы өзгерістер білім берудің құрылымы мен мазмұнын жаңғыртуды талап етіп отыр. Білім беру саласындағы мұндай серпінді өзгерістер 2022 жылы Алматы қаласында өткізілген «EdCrunch Reload» халықаралық конференциясында айқын көрініс тапты. Конференцияның басты тақырыбы – «Ақыл-ой мен технологиялардың тоғысуы» деп аталып, оған 25 елден 350-ден астам халықаралық спикер қатысып, білім берудің келешегі мен технологиялық трансформация мәселелерін талқылады [8].

Аталған іс-шара барысында сарапшылар оқытудың гибридті форматы, мектеп жасына дейінгі балалардың интеллектісін дамыту, білім беру кеңістігін қайта жобалау, цифрлық

трансформация жағдайында білім беру жүйесінің бейімделуі сынды бірқатар өзекті мәселелерді көтерді. Конференция қорытындысы бойынша EdCrunch Reload сарапшылары әлемдік білім берудің даму перспективаларын айқындайтын бес негізгі трендті ұсынды. Атап айтқанда: зерттеушілік оқыту, оқытуды жекелендіру, ойластырылған педагогикалық дизайн, нәтижелі оқыту және жобалап оқыту технологиясы.

Аталған трендтерді ұлттық білім беру кеңістігіне тиімді енгізу еліміздің стратегиялық құжаттарымен де үндеседі. 2021 жылы 13 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жарлығымен бекітілген ұлттық жобалардың бірі – «Білімді ұлт» сапалы білім беру» жобасы болып табылады. Бұл жоба 2021-2025 жылдарға арналған білім беру саласындағы басты басымдықтарды айқындай отырып, білім беру сапасын арттыру, адами капиталды дамыту, цифрлық экономиканың талаптарына бейімделу және білім берудегі қолжетімділік пен теңдікті қамтамасыз ету мақсаттарын көздейді. Жобаның басым бағыттарының бірі – оқытудың тиімді стратегияларын енгізу арқылы білім сапасын арттыру болып отыр.

Білім беру сапасын арттыру – білім алушының болашақта алған білімін тиімді пайдалана білуіне, сыни тұрғыдан ойлау, рефлексия жасау және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуына жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, халықаралық оқыту жөніндегі сарапшы Э.А. Исаи: «... заманауи оқу процестерін жаңғырту қажет. Оқушылар материалдарды оқып қана қоймай, олардың іс-әрекеттерінің мәнін де түсінуі керек. Болашақта білімді қандай мақсатта және қайда қолдануға болатынын білуі қажет» – деген тұжырымы бүгінгі білім беру жүйесінің негізгі ұстанымымен толық сәйкес келеді.

Білім беру саласының заманауи даму бағыттарының бірі – үздіксіз білім алу концепциясы болып табылады. Жаңа технологиялардың жедел дамуы, жаһандық еңбек нарығындағы бәсекелестіктің күшеюі, жаңа кәсіп түрлерінің пайда болуы білім алушылардың өмір бойы білім алуға деген қажеттілігін арттырып отыр. Бұл үрдіс классикалық «мектеп – жоғары оқу орны» үлгісінен бас тартып, оның орнына «lifelong learning» (өмір бойы білім алу) тұжырымдамасын енгізуді талап етеді.

Технологиялық өзгерістер мен мамандықтардың өмірлік циклінің қысқаруы нәтижесінде білім алушылар тек теориялық біліммен шектелмей, өз бетінше ақпаратты іздеу, сараптау, қолдану дағдыларын меңгеруі қажет. Бұл тұрғыда жобалық оқыту технологиясы – оқушылардың зерттеушілік, шығармашылық және практикалық дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс ретінде кеңінен мойындалып отыр. Мұндай технология оқушылардың тарихи материалды терең меңгеріп, нақты тарихи деректермен жұмыс жасауына, логикалық және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытуына, топта тиімді жұмыс істеу машықтарын жетілдіруіне мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған факторлар білім беру жүйесін жаңғыртудың қажеттілігін және мектепте жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік негізін ғылыми тұрғыда зерттеу өзектілігін айқын көрсетеді. Осы бағытта жасалатын зерттеулер болашақта тиімді педагогикалық модельдерді әзірлеуге, білім сапасын арттыруға және оқушылардың жеке қабілеттерін толық іске асыруға жол ашады.

Қазіргі білім беру жүйесінде жобалап оқыту технологиясы оқушылардың қызығушылық пен ынтасын арттыру, өз бетімен жұмыс істеу арқылы білімін тереңдету, ақпараттық сауаттылықты қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту арқылы болашақта әр түрлі жағдаяттарда және әлеуметтік орталарда өзін-өзі тиімді көрсете білуге бағытталған маңызды әдістемелік құрал ретінде қарастырылады [9, 4 б.]. Бұл технологияның негізінде оқушылардың белсенді, ізденімпаз тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасау жатыр, ол өз кезегінде жеке және әлеуметтік дамудың маңызды факторы болып табылады.

Отандық және шетелдік білім беру сарапшыларының пікірлері негізінде жобалап оқыту технологиясы еліміздің білім беру жүйесінде келесі 5 негізгі міндетті жүзеге асыруға ықпал етеді:

Қазіргі білім беру мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестік жобалап оқыту заманауи білім беру талаптарына сәйкес келіп, оқушыларды жан-жақты дамытуға бағытталған.

Оқушыларды табиғат пен қоғамның объективті заңдылықтарын түсінуге дайындау ғылыми-технологиялық, әлеуметтік-экономикалық дамудың әртүрлі аспектілеріне қатысты проблемаларды жеке жобалар түрінде құрастыру және шешу арқылы оқушылардың проблемалық ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Оқушының білім беру процесінің субъектісі ретіндегі рөлі оқушылар қажетті ақпаратты өздері таңдап, жобаның мақсатын, маңыздылығы мен қажеттілігін анықтай отырып, белсенді зерттеуші және шығармашыл тұлға ретінде әрекет етеді.

Дайын ұғымдар мен идеяларды пассивті меңгермей, өз жобасын қалыптастыруы бұл оқушылардың өзіндік танымдық белсенділігін арттырады, жеке ізденіс пен шығармашылыққа жағдай жасайды.

Білім деңгейін жан-жақты дамытуға ықпал ету оқушылардың өз бетімен әрекет етуі мен ізденуі арқылы білімді терең меңгеруіне және қолдануына жағдай туады.

Жобалап оқыту технологиясының ішкі құрылымы 8 негізгі түрге бөлінеді:

- Зерттеу жобалары;
- Шығармашылық жобалар;
- Ойын жобалары;
- Қолданбалы-практикалық жобалар;
- Пәнаралық жобалар;
- Моножобалар;
- Ақпараттық жобалар;
- Рөлдік жобалар [9, 8 б.].

Бұл технология оқушыларға өздерінің шығармашылық қабілеттерін іске асыруға, білімдерін практикада қолдануға және нақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жобалау жұмыстары оқушылардың зерттеу дағдыларын тәжірибе жүргізу, мәліметтерді талдау, жинақтау және жүйелеу қабілеттерін қалыптастырады [10, 74-б.]. Осы арқылы сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттері дамиды, бұл білімді интеграциялап, оны өмірлік жағдайларда қолдана алу қабілетін арттырады.

Жалпы білім беретін мектептерде оқушылар тек жеке пәндер бойынша білім жетістіктерін ғана емес, сонымен қатар шығармашылық пен зерттеушілік қабілеттерін дамытып, дүниетанымын кеңейтуі тиіс. Бұл олардың болашақта дұрыс шешім қабылдауы мен жеке көзқарасының қалыптасуына негіз болады. Ресейлік ғалым, педагогика ғылымдарының кандидаты М.Д. Матюшкина білім беру дағдысының мәнін былайша сипаттайды: «Білім беру саласында әрбір қалыптасып келе жатқан тұлғаның жеке көзқарасы, оның құндылықтарды меңгеруі, алдына мақсат қою және білім беру үдерісінің (оқу, тәрбие, даму) барлық кезеңінде өзіне қажетті ресурстарды игеруі қажет» [11, 26 б.]. Бұл тұжырым білім берудің тұлғаға бағытталған сипатын ерекше көрсетеді. Сонымен қатар, оқушының зерттеу және іздену жұмыстары танымдық процесс ретінде жаңа білімді қабылдау мен өңдеуден тұрады. Бұл процесте оқушының белсенділігі артқанда, оның білімге деген қызығушылығы мен оқуға деген мотивациясы күшейеді.

Жобалық әдісті қолдану мәселесіне қызығушылықтың артуы оның білім алушылардың танымын түрлі пәндік салалармен байланыстырып, бір мәселені кешенді түрде шешуге мүмкіндік беруімен түсіндіріледі. Бұл әдіс алынған білім мен дағдыларды тәжірибеде қолдануға, жаңа идеялар жасауға жол ашады. Оқытудағы жобалық технологиялық үдерістер өзекті дағдылар мен іскерліктерді меңгеруге бағытталған, олар жеке тұлғалық өсуді және қалыптасуды, сондай-ақ тұлғааралық өзара әрекет пен коммуникацияны ынталандырады [12, 14-б.].

Заманауи оқытушының алдында тұрған басты міндеттердің бірі – оқыту әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіру және инновациялық технологияларды меңгеру. Осыған орай, жобалап оқыту технологиясын тиімді пайдалану арқылы педагогтар оқыту сапасын арттырып, оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ете алады [13, 85-б.]. Сонымен қатар, бұл технология білім беру мазмұнын заманауи талаптарға сәйкес жаңарту мен оқушылардың жан-жақты дамуына жағдай туғызу тұрғысынан маңызды.

Өз тәжірибемізде «Мектепте тарих пәнінен жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделі» жасалып, оның тиімділігі анықталды. Бұл модель – оқушылардың зерттеу және жобалау дағдыларын қалыптастыруға, олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, сыни ойлау қабілеттерін дамытып, білімді терең меңгеруге бағытталған. Сонымен қатар, тарих сабағында оқушылардың белсенділік деңгейін көтеріп, өз бетімен және топпен жұмыс істеу арқылы танымдық нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз етеді.

Әдістемелік модель өзара байланысты компоненттерден тұрады. Олар: мазмұндық, ұйымдастырушылық-коммуникативтік, технологиялық және бағалау.

Мазмұндық компонент:

– Тарих пәнінің бағдарламалық материалдары негізінде жобалық тапсырмалардың тақырыптары мен бағыттарын анықтау.

Оқушылардың жас ерекшелігіне, танымдық деңгейіне және мүдделеріне сәйкес жобалар түрін таңдау (зерттеу, шығармашылық, рөлдік, пәнаралық жобалар және т.б.).

Ұйымдастырушылық-коммуникативтік компонент:

– Оқушылардың жекелей және топтық жұмыс істеуін ұйымдастыру.

– Оқу әрекеттерін жоспарлау, уақытты тиімді бөлу, ақпарат көздерін анықтау.

– Педагог пен оқушылар арасындағы кері байланыс пен өзара әрекеттің жүйесін қамтамасыз ету.

Технологиялық компонент:

– Жобалау кезеңдерін жүйелі түрде іске асыру: мәселені анықтау, ақпарат жинау, талдау, шешім қабылдау, жобаны қорғау.

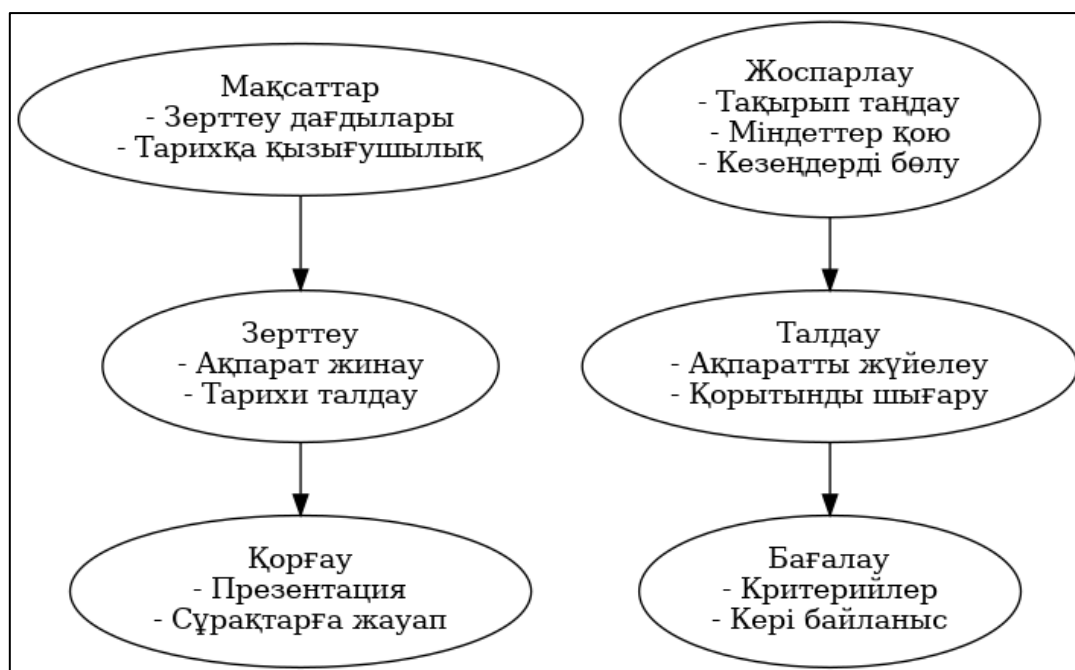
– Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану арқылы іздену жұмысын қолдау.

– Тарихи мәліметтерді жинау және өңдеу үшін түрлі әдістер мен құралдарды қолдану.

Бағалау компоненті:

– Оқушылардың жобалық жұмысының нәтижелерін кешенді бағалау: өнімділік, шығармашылық, сыни ойлау, топтағы ынтымақтастық және өзін-өзі бағалау.

– Критериалды бағалау жүйесін енгізу, оқушыларға өз жетістіктері мен кемшіліктерін талдауға мүмкіндік беру. Төмендегі 1-суретте жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделі ұсынылған.

1-сурет. Жобалық оқыту технологиясын қолданудың әдістемелік моделі

Бұл модель мектептегі тарих пәнін жобалық оқыту технологиясы арқылы тиімді жүргізудің құрылымын анықтайды. Екі бағанға бөлінген сызба оқытудың негізгі кезеңдерін жүйелі және логикалық түрде көрсетеді.

1. Бірінші баған: Бастапқы кезеңдер

Мақсаттар: Бұл кезеңде жобалық оқытудың негізгі мақсаттары айқындалады. Оқушылардың зерттеу және сыни ойлау дағдыларын дамыту, сондай-ақ тарих пәніне қызығушылықты арттыру басты мақсаттар ретінде белгіленеді. Мақсаттардың нақты қойылуы оқытудың бағыт-бағдарын анықтап, жоспарлау кезеңінің негізін құрайды.

Жоспарлау: Мұнда оқушылар мен мұғалім жобаның тақырыбын таңдайды, нақты міндеттер мен жұмыс кезеңдерін бөледі. Жақсы жоспарлау жобаның табысты жүзеге асуына ықпал етеді. Бұл кезеңде топтық және жеке жауапкершіліктер бөлінеді, оқушылар өзара үйлесімді жұмыс істей алуы тиіс.

2. Екінші баған: Іске асыру және қорытындылау кезеңдері

Зерттеу: Бұл кезеңде оқушылар ақпарат жинап, тарихи деректерді зерттейді. Тарихи материалдарды талдау және пәндік теорияларды қолдану оқушылардың зерттеу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі. Зерттеу кезеңі – жобалық жұмыстың негізі, мұнда білім теориядан тәжірибеге өтеді.

Талдау: Зерттеу материалдарын жүйелеу және қорытындылау кезеңі. Оқушылар алынған ақпаратты құрылымдап, тарихи оқиғаларға сыни баға береді. Бұл оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға бағытталған маңызды кезең.

Қорғау: Оқушылар жобаның нәтижесін презентация түрінде ұсынады және сұрақтарға жауап береді. Бұл кезең коммуникативтік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді, сондай-ақ білімді жүйелі түрде жеткізу тәжірибесін береді.

Бағалау: Соңғы кезеңде жобаның нәтижелері бағаланады. Бағалау критерийлері негізінде мұғалім мен оқушылар өзара кері байланыс береді, жетістіктер мен кемшіліктер талданады. Бұл процесс оқытуды жетілдіруге және оқушылардың өз-өзін дамытуына бағытталған.

Қазіргі білім беру үдерісінде оқушылардың тарихи санасын қалыптастыру, деректерге негізделген тұжырым жасау, өткен оқиғаларға сыни көзқараспен қарау қабілеттерін дамыту маңызды орын алады. Осы тұрғыда жобалық оқыту технологиясы – білім алушылардың зерттеу, талдау, шығармашылық қабілеттерін арттыруға мүмкіндік беретін тиімді әдістердің бірі. Әсіресе күрделі тарихи тақырыптарды, соның ішінде XX ғасырдың ең қасіретті беттерінің бірі – «Үлкен террор» кезеңін оқытуда жобалық тәсілді қолдану өзекті бола түседі.

«Үлкен террор» – 1937-1938 жылдары Кеңестік билік жүргізген жаппай саяси қуғын-сүргін, адам құқықтарының бұзылуы, сталиндік репрессиялармен тығыз байланысты тарихи кезең. Бұл тақырыпты оқыту барысында оқушылар тарихи дереккөздермен жұмыс істеуге, қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың тағдырын зерттеуге, архивтік құжаттар мен куәгер естеліктері негізінде өз жобаларын жасауға мүмкіндік алады. Жобалық оқыту арқылы оқушылар тарихи әділеттілікті қалпына келтіру, тарихи жадты сақтау және өз ой-пікірін дәлелді жеткізу дағдыларын қалыптастырады.

Мектепте тарих пәні бойынша жобалық оқытуды нақты мысал түрінде ұсынамыз: 9-сынып «Қазақстан тарихы» оқулығында §20-21. «1920-1930 жылдардағы саяси репрессиялар» тақырыбы бойынша оқушы жобалап оқыту технологиясын қолдана алады. Аталған тақырып бойынша жобалық оқыту технологиясы аясында оқушы: архивтік деректерді зерттейді; репрессия құрбандары туралы шағын ғылыми жоба дайындайды және презентация немесе көркем жоба жасайды. Оқушыға ұсынылатын тапсырма: «Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасыр басындағы қазақ руханиятының символы». Осы тапсырма бойынша оқушы:

- А. Байтұрсынұлының өмірбаянын зерттеу;
- 1937 жылғы қудалау себептерін ашу;
- Архив деректері немесе отбасы естеліктері негізінде презентация жасау.

Жобалық жұмыс кезеңдері:

- Тақырыпты таңдау және мақсат қою;

- Ақпарат жинау (кітап, архив, интернет);
- Жобаны жоспарлау және орындау (постер, презентация, көркем жоба және т.б.);
- Бағалау (критерий бойынша);
- Қорғау және пікір алмасу.

Ұсынылған әдістемелік модель жобалық оқыту технологиясын кезең-кезеңімен жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оның негізгі артықшылықтары:

- Оқушылардың белсенділігін арттыру;
- Зерттеу және сыни ойлау дағдыларын дамыту;
- Тарих пәніне қызығушылықты жоғарылату;
- Командалық және коммуникативтік дағдыларды жетілдіру;
- Оқытудың сапасын бағалау мен жетілдіруге мүмкіндік беру. Аталған артықшылықтар

білім алушылардың жобалық технология бойынша мұғалім тек баланы ынталандырады, бағыт береді және қажет болған жағдайда қажетті ақпаратты қайдан табуға болатынын көрсетеді.

Зерттеуші С.Ю. Курилова еңбегінде жобалық оқытудың 4 артықшылығын ерекше атап көрсетеді. Олар:

- оқу мотивациясын қалыптастыру;
- топтағы әрбір мүшені өздігінен жұмыс жасауға тарту;
- білім алушылардың танымдық, ұйымдастырушылық, кәсіби және басқа да қабілеттерін жетілдіру;
- балалардың өзін-өзі бағалау деңгейін арттыру [14, 48-б.].

Модельдің екі бағанға бөлінуі оқытудың бастау және жүзеге асыру кезеңдерін айқын бөледі, бұл оқушылар мен мұғалімге әр кезеңге назар аударуға және оқыту процесін басқаруға көмектеседі.

Модель аясында оқушылар үшін «кітапханадан-интернетке» әдісі ұсынылады. Бұл білім алушылардың өздігінен жұмыс істеуге және ақпаратты түрлі дереккөздерден – кітапханалардан бастап интернетке дейін – іздеуге деген ынтасының артуында. Олар уақытты жоспарлауды, алынған деректермен жұмыс істеуді үйренеді, топтық жұмыстарды ұйымдастырады және ұжымдық немесе жеке шешім қабылдау дағдыларын меңгереді.

«Кітапханадан – интернетке» әдісі – тарих сабағында ақпарат көздерімен жұмыс жасаудың жүйелілігін қалыптастыруға бағытталған әдістемелік жоба. Бұл жобаның басты мақсаты – оқушылардың дәстүрлі (кітапхана каталогтары, анықтамалықтар, энциклопедиялар) және заманауи (интернет-ресурстар, цифрлық мұрағаттар) дереккөздерден ақпарат іздеуде дербес жұмыс жасау дағдысын дамыту.

«Кітапханадан – интернетке» әдісі 5 кезеңнен тұрады.

1-кезең. Мақсат қою және жоспарлау: оқушылар зерттейтін тарихи мәселені немесе сұрақты таңдайды, жобаның мақсаттары мен міндеттерін айқындайды.

2-кезең. Ақпарат іздеу: кітапханалық каталогтармен жұмыс істеу, мұрағаттық құжаттарды зерделеу, интернет-дереккөздер мен ғылыми сайттардағы материалдарды талдау.

3-кезең. Салыстырмалы талдау: алынған ақпараттарды салыстыру, әр дереккөздің сенімділігін бағалау, деректердің мазмұнын тарихи контекстте түсіндіру.

4-кезең. Нәтиже шығару: зерттеу қорытындыларын жазбаша баяндау немесе мультимедиялық презентация түрінде қорғау.

5-кезең. Бағалау: критерийлер бойынша оқушының зерттеу процесі мен нәтижесін бағалау (ақпарат іздеу сапасы, дереккөздер алуан түрлілігі, аналитикалық қорытынды, жобаның безендірілуі).

Бұл жобалық формат оқушыларға тарихтың деректік негізін түсінуді, ақпарат көздерімен сын тұрғысынан жұмыс жасауды, өз көзқарасын дәлелдеуді үйретеді. Сонымен қатар, «Кітапханадан – интернетке» жобасы цифрлық сауаттылықты арттыруға, оқушылардың өздігінен білім алуына және өмір бойы білім алу ұстанымын дамытуға ықпал етеді.

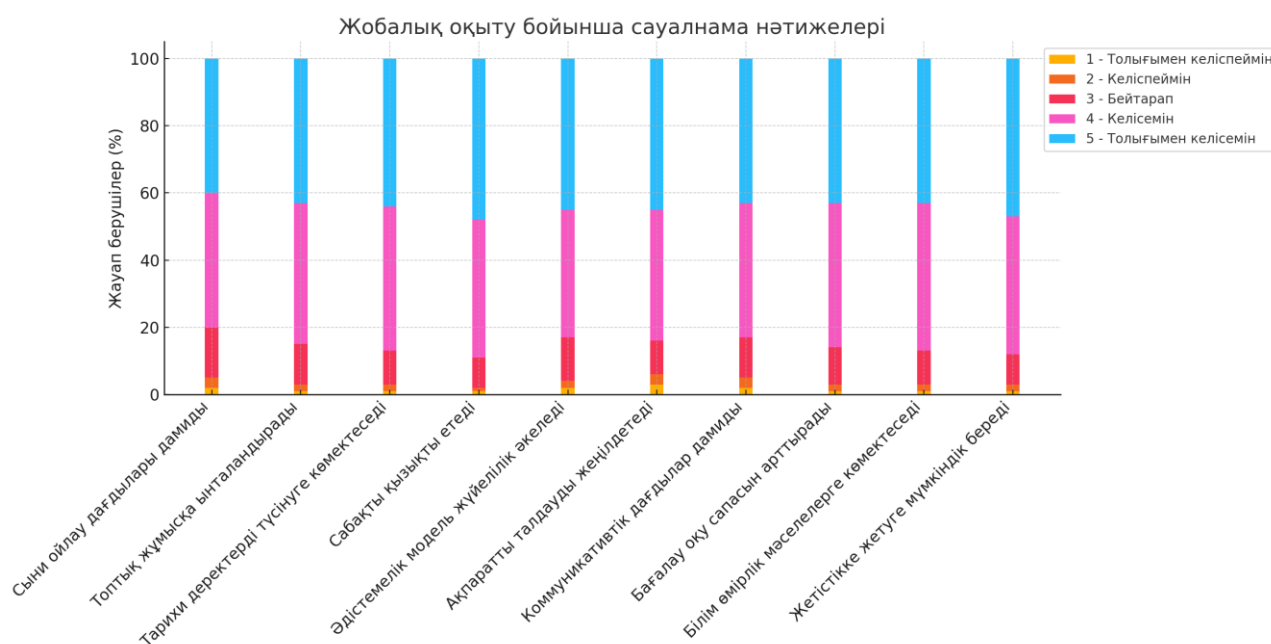
Зерттеу мақаласы аясында Алматы қаласы №148 мектеп-гимназия базасында тарих пәнінен жобалық оқыту технологиясын қолданудың тиімділігін анықтау мақсатында

сауалнама әдісін қолданылды. Бұл Лайкерт шкаласы (Likert scale) респонденттердің көзқарастары мен пікірлерін сандық түрде өлшеуге мүмкіндік беретін сенімді құрал ретінде зерттеуде кеңінен қолданылды [15].

Сауалнамаға тарих пәні мұғалімдері мен орта буын оқушылары қатысты. Респонденттерге жобалық оқыту үдерісіндегі түрлі аспектілерге (қызығушылық, сыни ойлау, шығармашылық, топта жұмыс істеу, зерттеу дағдылары, бағалау әдістері және жалпы тиімділік) қатысты өз пікірлерін 5 балдық шкала арқылы білдіру ұсынылды.

Лайкерт шкаласы арқылы оқушылардың немесе мұғалімдердің жобалық оқыту технологиясына деген көзқарасын, тарих сабағында бұл әдісті қолдану кезінде қызығушылық деңгейін және мұғалімдер мен оқушылар тарапынан әдістемелік модельдің қолайлылығын немесе қиындықтарын нақты бағалауға мүмкіндік алдық.

Сауалнама нәтижесі төмендегі 2-суретте ұсынылған.

2-сурет. «Лайкерт шкаласы» бойынша алынған сауалнама нәтижесі

Сауалнама нәтижелері келесі негізгі тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді:

Оқушылардың басым көпшілігі жобалық тапсырмаларға қызығушылықпен қатысатынын және олардың тарихи тақырыпты тереңірек меңгеруге ықпал ететінін мойындады (орташа баға: 4,3).

Мұғалімдер жобалық оқыту оқушылардың зерттеу, талдау және шығармашылық қабілеттерін дамытатынын жоғары бағалады (орташа баға: 4,5).

Сыни ойлау дағдылары мен дербес шешім қабылдау қабілеттерінің жетілдірілуі респонденттер тарапынан оң бағаланды (орташа баға: 4,2).

Сабақ құрылымындағы өзгерістер мен бағалау критерийлерінің нақтылығы білім алушыларға жауапкершілік пен ынтымақтастық сезімін дамытатынын анықталды.

Сауалнама нәтижесі жобалық оқыту технологиясы тарих пәнінде білім алушылардың танымдық белсенділігін, шығармашылығын, сыни ойлау мен топтық қарым-қатынас дағдыларын арттыруға ықпал ететінін көрсетті. Респонденттердің 80-89%-ы жобалық оқыту технологиясының тиімділігін жоғары бағалап, оның оқу үдерісін жақсартатынын және оқушылардың өмірлік дағдыларын дамытуға ықпал ететінін мойындаған. Бұл әдістемелік модельді мектеп тәжірибесіне кеңінен енгізу қажеттілігін дәлелдейді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде мектепте тарих пәнін оқытуда жобалық оқыту технологиясын тиімді қолданудың әдістемелік моделін әзірлеу – оқу үдерісін жаңғырту мен

оқушылардың тұлғалық дамуын қамтамасыз етудегі маңызды қадам екені айқындалды. Жобалық оқыту – оқушының білім алушы ретіндегі белсенділігін арттырып қана қоймай, оның зерттеушілік, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытудың тиімді әдісі ретінде танылды.

Мақалада қойылған міндеттерге сәйкес жобалық оқыту технологиясының теориялық негіздері мен тарих пәніндегі қолдану ерекшеліктері қарастырылып, оның педагогикалық және әдістемелік әлеуеті анықталды. Тәжірибелік зерттеу барысында мектеп мұғалімдері мен оқушылары арасында сауалнама жүргізіліп, жобалық оқытудың оқу үдерісінде кездесетін қиындықтары мен қолдану деңгейі нақты талданды. Алынған мәліметтер жобалық оқыту технологиясын жүйелі түрде ендіру қажеттігін, сондай-ақ мұғалімдердің әдістемелік дайындық деңгейін арттыру маңызды екенін көрсетті.

Ұсынылған әдістемелік модель жобалық оқыту технологиясының негізгі компоненттері мен принциптеріне сүйене отырып жасалды және тарих пәнінде оқу мазмұны мен оқушылардың іс-әрекетін үйлестіруге мүмкіндік береді. Бұл модель оқушыны білім алудың пассивті объектісінен белсенді субъектісіне айналдыруға, тарихи құбылыстарды тереңірек түсінуіне және білімін өмірлік жағдаяттарда қолдануына жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, жобалық оқыту технологиясын мектептің тарих пәніне енгізу – оқыту сапасын арттырудың және оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың тиімді құралы екені дәлелденді. Зерттеу нәтижелері осы бағыттағы педагогикалық іс-әрекетті жетілдіруге және білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді кеңінен қолдануға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вербицкий А.А. *Активное обучение в высшей школе: контекстный подход*. – М.: Высш. шк., 1991. – 204 с.
2. Егоров Е.Е., Анисенко А.В., Бурлакова Ю.В., Быкова Н.С. *Проектная деятельность как инновационная технология в системе современных подходов к обучению* // Интернет-журнал «Мир науки». – 2016. – Т. 4. – С. 1-10.
3. Котова С.С. *Проектное обучение – инновационный подход к организации учебного процесса*. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2022. – 172 с.
4. Intykbekov A. *Teacher perceptions of project-based learning in a Kazakh-Turkish Lyceum in the northern part of Kazakhstan*. – Almaty, 2017. – 103 p.
5. Chandan P.S. *Unravelling the Tapestry of Kazakhstan: Enhancing Research Skills with Project-Based Learning and Intelligence* // Library Progress International Vol.44 No.3, Jul-Dec 2024: P. 28758-28768
6. James T. *Study on the Best Uses of Technology in Support of Project-Based Learning* // arXiv.org (Cornell University). 2017.
7. Sin Wei Lim. *Learning history through project-based learning* // Journal of Education and Learning (EduLearn). Vol. 17, No. 1, February 2023. – P. 67-75.
8. *Пять мировых трендов в образовании, за которыми будущее* // Официальный сайт: informburo.kz. 24.11.2022. URL: <https://informburo.kz/stati/pyat-mirovyx-trendov-v-obrazovanii-za-kotorymi-budushhee>
9. Сатбекова А. *Жобалай оқыту технологиясы*. – Алматы: Қыздар университеті, 2016. – 316 б.
10. Матяш Н.В. *Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение: учебное пособие для студентов учреждений высшего профессионального образования*. – М.: Издательский центр «Академия», 2014. – 144 с.
11. Матюшкина М.Д. *Методы педагогического исследования*. – СПб.: СПб АППО, 2012. – 143 с.
12. Пахомова Н.Ю. *Метод учебных проектов в образовательном учреждении: Пособие для учителей и студентов педагогических вузов*. – М.: АРКТИ, 2013. – 112 с.

13. Ольхова Л.А. Проектное обучение как инновационная технология, формирующая профессиональные компетенции студентов вуза // Современная образовательная среда: теория и практика: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. / редкол.: О.Н. Широков. – Чебоксары: Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс», 2018. – С. 83-86.

14. Курилова С.Ю. Проектное обучение как инновационная технология организации образовательного процесса // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2019. – №1. – С. 47-48.

15. Преимущества шкалы Лайкерта // – Режим доступа: <https://ru.surveymonkey.com/mp/likert-scale/> (Қаралған күні: 01.05.2025)

References:

1. Verbickiy A.A. Aktivnoe obuchenie v vysshey shkole: kontekstnyy podkhod [Active learning in higher education: a contextual approach]. – М.: Vyssh. shk., 1991. – 204 s. [in Russian]

2. Egorov E.E., Anisenko A.V., Burlakova YU.V., Bykova N.S. Proektnaya deyatel'nost' kak innovatsionnaya tekhnologiya v sisteme sovremennykh podkhodov k obucheniyu [Project activity as an innovative technology in the system of modern approaches to learning] // Internet-zhurnal «Mir nauki». – 2016. – Т. 4. – С. 1-10. [in Russian]

3. Kotova S.S. Proektnoe obuchenie – innovatsionnyy podhod k organizatsii uchebnogo processa [Project-based learning is an innovative approach to the organization of the educational process]. – Ekaterinburg: Izd-vo Ros. gos. prof.-ped. un-ta, 2022. – 172 s.

4. Intykbekov A. Teacher perceptions of project-based learning in a Kazakh-Turkish Lyceum in the northern part of Kazakhstan. – Almaty, 2017. – 103 p. [in English]

5. Chandan P.S. Unravelling the Tapestry of Kazakhstan: Enhancing Research Skills with Project-Based Learning and Intelligence // Library Progress International Vol.44 No.3, Jul-Dec 2024: P. 28758-287687 [in English]

6. James T. Study on the Best Uses of Technology in Support of Project-Based Learning // arXiv.org (Cornell University). 2017. [in English]

7. Sin Wei Lim. Learning history through project-based learning // Journal of Education and Learning (EduLearn). Vol. 17, No. 1, February 2023. – P. 67-75. [in English]

8. Pyat mirovykh trendov v obrazovanii, za kotorymi budushchee [Five global trends in education that are the future] // Ofitsial'nyy sayt: informburo.kz. 24.11.2022. URL: <https://informburo.kz/stati/pyat-mirovykh-trendov-v-obrazovanii-za-kotorymi-budushchee> [in Russian]

9. Satbekova A. Zhubalay okytu tekhnologiyasy [Design training technology]. – Almaty: Qyzdar universiteti, 2016. – 316 b. [In Kazakh]

10. Matyash N.V. Innovatsionnye pedagogicheskie tekhnologii. Proektnoe obuchenie: uchebnoe posobie dlya studentov uchrezhdenij vysshego professional'nogo obrazovaniya [Innovative pedagogical technologies. Project-based learning: a textbook for students of institutions of higher professional education]. – М.: Izdatel'skiy centr «Akademiya», 2014. – 144 s. [in Russian]

11. Matyushkina M.D. Metody pedagogicheskogo issledovaniya [Methods of pedagogical research]. – SPb.: SPb APPO, 2012. – 143 s. [in Russian]

12. Pahomova N.YU. Metod uchebnykh proektov v obrazovatel'nom uchrezhdenii: Posobie dlya uchitelej i studentov pedagogicheskikh vuzov [method of educational projects in educational studies: reference for teachers and students of pedagogical universities]. – М.: ARKTI, 2013. – 112 s. [in Russian]

13. Ol'hova L.A. Proektnoe obuchenie kak innovatsionnaya tekhnologiya, formiruyushchaya professional'nye kompetencii studentov vuza [Project training as innovative technologies, forming professional competencies of students of the university] // Sovremennaya obrazovatel'naya sreda: teoriya i praktika: materialy IV Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. / redkol.: O.N. SHirokov. – CHEboksary: Centr nauchnogo sotrudnichestva «Interaktiv plyus», 2018. – С. 83-86. [in Russian]

14. Kurilova S.YU. Proektnoe obuchenie kak innovatsionnaya tekhnologiya organizatsii obrazovatel'nogo processa [Project training as an innovative technology of the organization of the educational process] // Nauchnye problemy gumanitarnykh issledovaniy. – 2019. – №1. – С. 47-48. [in Russian]

15. Preimushchestva shkaly Lajkerta [priority scale of Likert] // – Rezhim dostupa: <https://ru.surveymonkey.com/mp/likert-scale/> (Қаралған күні: 01.05.2025) [in Russian]

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ҒТАХР/ МРҒТИ / IRSTI 03.20.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 974

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.027>

Ospanov E.B. ¹, Satayeva B.E. ^{*2}

¹ PhD, Department of General Education, Kazakh National Agrarian University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Yerbolat_27@mail.ru

² PhD student, Faculty of Literature, Department of Archaeology, Ankara Hacı Bayram Veli
University, Turkey, Ankara, e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

**SCIENTIFIC ACTIVITY OF Kh.A. ALPYSSBAEV AND HIS INFLUENCE
ON THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY IN KAZAKHSTAN**

Abstract

This article illuminates the transformative contributions of Khasan Alpysbayev to archaeological science in Kazakhstan and Central Asia, particularly through his pioneering research on Paleolithic sites. His systematic excavations and integration of key locations such as Borykazgan and Suleymensay redefined regional prehistory and anchored Kazakhstan within the broader archaeological narrative. Utilizing multidisciplinary methods—stratigraphy, morphological analysis, and topographic mapping—Alpysbayev advanced scientific rigor and methodological innovation in Paleolithic studies. The discussion highlights his foundational role in shifting archaeology from a peripheral pursuit to a central scholarly discipline in Kazakhstan. Through discoveries like the Karatau detachment and Ak-Chunkur cave, he significantly enriched understanding of early human history in Central Asia. The results and conclusion affirm his enduring legacy: the establishment of a national archaeological school, mentorship of emerging scholars, and elevation of Kazakhstan's global archaeological stature. Alpysbayev remains a monumental figure, whose intellectual vision continues to shape contemporary research and heritage preservation.

Keywords: Kh.A. Alpysbaev, archaeology, Paleolithic, Scientific achievements, methodological innovations, Stone Age, cultural heritage, Central Asia.

Оспанов Е.Б. ¹, Сатаева Б.Е. ^{*2}

¹ PhD, Кафедра общего образования, Казахстанский национальный аграрный университет,
Казахстан, Алматы, e-mail: Yerbolat_27@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4497-2760>

² Докторант PhD, Факультет литературы, кафедра археологии,
Университет Хаджи Байрам Вели, Турция, Анкара, e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3357-7087>

**НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х.А. АЛПЫСБАЕВА И ЕГО ВЛИЯНИЕ
НА РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА**

Аннотация

В данной статье освещаются преобразующие вклад Касана Алпысбаева в развитие археологической науки в Казахстане и Центральной Азии, особенно через его новаторские исследования памятников палеолита. Его систематические раскопки и введение в научный оборот ключевых местонахождений, таких как Борякзган и Сулейменсай, переосмыслили

региональную доисторическую картину и закрепили Казахстан в более широком археологическом контексте. Используя междисциплинарные методы – стратиграфию, морфологический анализ и топографическое картографирование – Алпысбаев повысил научную строгость и внедрил методологические инновации в палеолитические исследования. В разделе обсуждения подчеркивается его фундаментальная роль в трансформации археологии из периферийного направления в центральную научную дисциплину в Казахстане. Благодаря открытиям, таким как палеолитический отряд Каратау и пещера Ак-Чункур, он значительно углубил понимание ранней истории человечества в Центральной Азии. Разделы результатов и заключения подтверждают его прочное научное наследие: создание национальной археологической школы, наставничество молодых исследователей и укрепление международного авторитета казахстанской археологии. Алпысбаев остается выдающейся фигурой, чье интеллектуальное видение продолжает формировать современные исследования и сохранение культурного наследия.

Ключевые слова: Х.А. Алпысбаев, археология, палеолит, научные достижения, методологические новшества, каменный век, культурное наследие, Центральная Азия.

Оспанов Е.Б. ¹, Сатаева Б.Е. ^{*2}

¹ PhD, Жалпы Білім Беру Кафедрасы, Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Yerbolat_27@mail.ru

² PhD докторант, Әдебиет факультеті, археология кафедрасы, Анкара Хажы Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr

Х.А. АЛПЫСБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫНА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада Х.А. Алпысбаевтың Қазақстан мен Орталық Азиядағы археология ғылымының дамуына қосқан түрлендіруші үлесі, әсіресе палеолит дәуіріндегі нысандарды жаңашыл зерттеуі арқылы ашып көрсетіледі. Оның жүйелі қазба жұмыстары мен Бөріқазған және Сүлейменсай сияқты маңызды ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізуі аймақтың ежелгі тарихын қайта қарастырып, Қазақстанды кең ауқымды археологиялық баяндаудың бір бөлігіне айналдырды. Қабаттамалық (стратиграфиялық) талдау, морфологиялық жіктеу және топографиялық карталау секілді пәнаралық әдістерді қолдана отырып, Алпысбаев палеолит дәуірін зерттеуде ғылыми нақтылық пен әдістемелік жаңашылдықты ілгерілетті. Талқылау бөлімінде археологияны Қазақстанда шеткері зерттеу саласынан орталық ғылыми пән деңгейіне көтерудегі оның іргелі рөлі ерекше атап өтіледі. Қаратау палеолиттік отряды мен Ақшұңқыр үңгірі секілді жаңалықтары арқылы ол Орталық Азиядағы ежелгі адамзат тарихын тереңінен тануға елеулі үлес қосты. Нәтижелер мен қорытындылар бөлімдері оның тұрақты ғылыми мұрасын – ұлттық археологиялық мектептің қалыптасуын, жас зерттеушілерге тәлімгерлік етуін және Қазақстанның археология саласындағы халықаралық беделін арттыруын растайды. Алпысбаев – қазіргі археологиялық зерттеулер мен мәдени мұраны сақтау ісіне ықпал етуді жалғастырып келе жатқан кемеңгер тұлға.

Кілт сөздер: Х.А. Алпысбаев, археология, палеолит, ғылыми жетістіктер, әдіснамалық жаңашылдық, тас дәуірі, мәдени мұра, Орта Азия.

Introduction. The scholarly contributions of Khasan Alpysbayev were instrumental in shaping and advancing archaeological science in Kazakhstan and the broader Central Asian region. His pioneering investigations into Stone Age sites, particularly those dating to the Paleolithic period, catalysed the first systematic archaeological exploration of this era within Kazakhstan's territory. Under his direction, significant archaeological sites such as Borykazgan, Tangiirkazgan, and Suleymensay were unearthed and methodically assimilated into the academic discourse, marking a

pivotal moment in the advancement of national archaeology. The present study draws intellectual inspiration from the eminent Soviet archaeological tradition, as represented by M.E. Masson, A.P. Okladnikov, and P.I. Boriskovsky. It is argued that Alpyssbayev not only consolidated the methodological framework for Paleolithic research, but also pioneered an original investigative paradigm that profoundly influenced subsequent generations of archaeologists. The impact of the artist's work transcended national boundaries: Alpyssbayev recontextualised Central Asia's role within the wider continental narrative of prehistoric development, thereby enhancing comparative archaeological analysis and significantly broadening the spatial horizons of prehistoric scholarship.

Materials and Methods. The materials and methods employed in the archaeological research of Kh.A. Alpyssbaev form the foundation of his scientific work. The scholar's primary focus was on the study of the Stone Age and Paleolithic sites. For this purpose, a comprehensive programme of archaeological research was initiated, encompassing diverse regions of Kazakhstan, including South Kazakhstan, Zhambyl, and East Kazakhstan. During the course of his research, Alpyssbaev conducted a series of excavations and topographic surveys with the objective of identifying monuments characteristic of the Paleolithic and Mesolithic periods in these regions.

The methodological approaches employed in the research comprised comprehensive analysis of both paleontological and archaeological excavations. In addition to conventional archaeological excavation techniques, Alpyssbaev placed significant emphasis on the integration of innovative technologies and research methodologies. It is important to note that the methodological innovations employed in the excavation of archaeological trenches, the chronological classification of materials, and the determination of the temporal scope of sites played a significant role. Furthermore, the scholar introduced scientifically grounded approaches and measurements for describing archaeological objects.

The cornerstone of his scientific research methodology comprised stratigraphy, morphological description, topographic mapping, and the comparative historical method. By thoroughly examining the historical and cultural significance of each archaeological find, Alpyssbaev delineated their temporal and spatial boundaries and introduced systematic and integrated research approaches. These methodologies contributed to the development of novel techniques in Kazakh archaeology and enriched its scientific foundations. Consequently, his expeditions and research led to the discovery of significant archaeological sites, particularly from the Stone Age and the Paleolithic periods. The methods and techniques employed by Kh.A. Alpyssbaev resulted in significant advancements in the field of archaeology, and his scientific legacy continues to hold an important place in contemporary archaeological studies.

Discussion. It is evident that Khasan Alpyssbayev's archaeological research has made a significant contribution to the development of archaeology in Kazakhstan and Central Asia. The depth and scope of the scholar's scientific works and investigations demonstrate his capacity to shape new directions in the field of archaeology. Alpyssbayev's research on the Paleolithic and Mesolithic periods, coupled with his independent and profound scientific perspective, has garnered significant acclaim from the academic community. His contributions have significantly elevated the study of archaeology in Kazakhstan, propelling it to new heights. His work has laid the foundation for significant archaeological discoveries within Kazakhstan and throughout the Central Asian region.

Khasan Alpyssbayev's archaeological investigations have yielded pivotal findings, providing a comprehensive insight into the Paleolithic period in Kazakhstan. The excavations and scientific research conducted under his leadership have revealed new historical data and valuable information that are significant not only for Kazakhstan but also for the broader regions of Central and Inner Asia. His scholarly contributions have introduced new directions into Kazakh archaeology, incorporating innovative approaches and methodologies in the study of Stone Age and Paleolithic monuments.

A particular focus of the scholar's research was the study of Paleolithic sites in Kazakhstan and Central Asia. He made numerous scientific discoveries in this field, and through an in-depth investigation of the Paleolithic period, he formulated new data and scholarly conclusions. These findings provided a novel perspective on the history of the Stone Age in Kazakhstan and enhanced its importance within the academic community. Alpyssbayev's research on the Karatau Paleolithic

detachment and the Karauyngyr site, as well as his discovery of Paleolithic stone tools and cave paintings in the Ak-Chunkur cave, represent significant milestones in the archaeology of Central Asia (Smith, 2020). The establishment of the national archaeological school, particularly the group of researchers studying the Stone Age, can be traced back to the 1950s. Prior to this period, studies of the ancient Stone Age were predominantly concentrated in the western European parts of the former USSR, where considerable progress had been made.

The discovery of the remains of a Neanderthal child in 1938, during research conducted under the leadership of A.P. Okladnikov at Teshik-Tash, marked a significant turning point in the study of the Stone Age in Central Asia [1, p. 492]. Subsequent to the seminal discoveries made by Okladnikov, there was a marked increase in the level of interest in Stone Age monuments throughout Central Asia. This was due to a proliferation of archaeological surveys and exploratory research. It is unfortunate that Kazakhstan has not yet embarked on the implementation of comprehensive archaeological research programmes, in a manner analogous to those which have been executed in neighbouring and distant foreign countries. A primary factor contributing to this delay was the absence of a fully developed scientific community during that period.

During this period, the Central Asian State University, located in Tashkent, the capital of Uzbekistan, emerged as a key centre for the training of qualified personnel. The institution was initially established in 1918 by a decree of the Soviet government led by Lenin as the Turkestan People's University, and was later renamed the Central Asian State University. During the Soviet era, the university became one of the major institutions of higher education in Central Asia and Kazakhstan. A significant number of distinguished scholars were employed there, imparting education and preparing young individuals for careers in science and academia.

It is noteworthy that, in the early 1920s, the university's primary goal was to train specialists across various fields for the Central Asian republics. Concurrently, the Faculty of History initiated its own programme of activities. The Department of Archaeology was established within the university in 1940, with M.E. Masson assuming the role of head. From its inception, the educational programme has been informed by the latest developments in archaeology. In addition to the renowned historian, orientalist and archaeologist M.E. Masson, other colleagues also contributed to the establishment of the department. The development process was characterised by the active involvement and collaboration of all faculty members, ensuring an inclusive and participatory approach.

From the outset, there was a noticeable shortage of trained archaeologists in the Central Asian republics. In order to address this discrepancy and rectify the deficiencies in the training of specialists, the university and its departments undertook substantial efforts. However, the global conflict of 1939-1945, known as the Second World War, significantly hindered the resolution of many issues. The war between the USSR and Nazi Germany resulted in a decline in science and education, leading to the cessation of excavation work and the formal suspension of the Department of Archaeology. However, in practice, the department continued its activities until the war's conclusion [2, pp. 29-36]. This fact alone demonstrates the sustained interest in archaeology among students and their eagerness to engage in the discipline.

It is noteworthy that in 1940, the Student Scientific Archaeology Society (SSAS) was established under the auspices of the Department of Archaeology. Membership was available to students who demonstrated a strong interest in the field. The primary objective of the SSAS was to inspire young researchers towards a career in archaeology, engage them in both academic and field research activities, and prepare the next generation of scholars. The SSAS played a pivotal role in cultivating the scientific thinking of students specialising in archaeology. The programme thus evolved into a distinctive medium that motivated young individuals to engage in scientific exploration. It is evident that student presentations and scientific reports were a regular feature of the society's meetings. Throughout the course of his decades-long academic and pedagogical career, Academician M.E. Masson made a consistent requirement of students that they actively participate in these sessions and express their views after each presentation. These sessions have been shown to facilitate the development of creative thinking skills, confidence, and the ability to present at major scientific

conferences among students (Jones, 2019). It is evident that the society's student reports were notable for their erudition, and the speakers themselves distinguished themselves through their eloquent speeches and contributions to the ensuing discussions.

It is imperative to note that participation in fieldwork during the spring and autumn seasons was a mandatory component for all students specialising in archaeology. The integration of such practical sessions into the academic curriculum was equivalent to a dual education model aimed at producing highly qualified professionals. Academician M.E. Masson was the principal investigator of several major expeditions, including the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition (STACE) and the Kashkadarya Archaeological and Topographical Expedition (KATE). All students participated in the excavation work under these expeditions, which functioned as training grounds for the development of archaeological expertise [3, pp.3-6]. The expeditions, overseen by the university, were distinguished by a stringent adherence to disciplinary norms, uniformly enforced among students and faculty members from the Department of Archaeology. Any breaches of conduct by students or violations of internal regulations by instructors were met with stern disciplinary measures from M.E. Masson himself. Consequently, these expeditions gained widespread recognition throughout Central Asia as institutions that played a formative role in nurturing young minds towards careers in archaeology.

It was within this academic and field-oriented environment that a group of young Kazakh students, led by Khasan Alpysbayev, became engaged during their university years. Initially, Alpysbayev and a group of orphans from Kazakhstan arrived in Tashkent, where they were received by the then-rector of the Central Asian State University, S.U. Umarov. Following a personal meeting with the rector, the Kazakh students were accepted into various faculties of the university. Khasan Alpysbayev was admitted to the Faculty of History and subsequently assumed the role of laboratory assistant at the university's History Museum, in addition to undertaking a variety of other support duties at the institution.

It was through these formative experiences that Alpysbayev came under the direct mentorship of M.E. Masson. He participated with great diligence in Masson's lectures and seminars, thereby evidencing both academic excellence and personal commitment. Alpysbayev rapidly distinguished himself among faculty and peers for his intellectual curiosity and scholarly determination. Furthermore, he became an active member of the Department of Archaeology's student archaeological research circle. As a student, Khasan Alpysbayev played a pivotal role in the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition under the leadership of M.E. Masson. He made significant contributions to archaeological research at several key sites, including the Djebel cave settlements, the medieval city of Nisa, and the ancient city of Anau [4]. His involvement in both university-based and field expeditions enabled him to acquire and internalise advanced research methodologies from leading scholars [5, pp.32-45]. As illustrated in Figure 1, Khasan Alpysbayev is depicted in the top row, third from the left, and M.E. Masson is represented in the bottom row, third from the left. Both figures are captured during a group photograph from the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition. As illustrated in Figure 2, Khasan Alpysbayev and M.E. Masson participated in an evening discussion with students during the expedition.

Figure 1. Khasan Alpysbayev in the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition led by archaeologist M.E. Masson

Figure 2. Khasan Alpysbayev in conversation with archaeologist M.E. Masson during a dinner gathering in the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition

The development of Central Asian archaeology was significantly influenced by the contributions of numerous distinguished experts, among whom were prominent scholars such as M.E. Masson, B.V. Lunin, G.N., Chabrov, A.S., Morozova, G.A., Pugachenkova, M.I., and Vyazmitina, M.I. (2020) Archaeologists S.L. Vyazigin and V.D. Zhukov, historian-ethnologist V.G. Moshkova, archaeologist and local historian S.A. Ershov, as well as V.A. Levina and B.A. Litvinsky [6, pp. 12-19]. It is evident that under the mentorship of these pivotal figures from the Central Asian academic school, Khasan Alpysbayev initiated the formation of his identity as a young and aspiring scholar [7, pp. 5-15]. It is important to note that the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition was, by the standards of the era, a genuinely international undertaking. The event convened representatives from the republics of Central Asia, the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), and the Caucasus region. Among the expedition's dynamic young participants were Khasan Alpysbayev and M. Mershchiev, who, after accumulating years of field experience, emerged as fully-fledged archaeologists. Subsequently, they gained renown for their meticulous investigations of cultural heritage sites across Kazakhstan [8]. Consequently, Khasan Alpysbayev initiated his archaeological investigation, encompassing the exploration of ancient settlements and medieval cities. Participation in this expedition facilitated the acquisition of a substantial amount of practical experience, thereby laying the foundation for his subsequent transformation into a highly qualified expert in the field. His academic formation was characterised by unwavering commitment, meticulous attention to detail, and a diligent approach to the archaeological process.

Academician M.E. Masson derived great satisfaction from his students. It is evident that the individual in question meticulously observed the academic endeavours of the students, whilst concurrently providing them with substantial and considerate counsel. A notable illustration of this mentorship can be observed in the discovery of the Karauyngir archaeological site in 1971 by Khasan Alpysbayev, a finding that Masson himself recognised as a major scientific breakthrough. This assertion is corroborated by a letter written by Masson on 22 January 1972, which is preserved in the South Kazakhstan Regional Museum of Local History. In the aforementioned letter, Masson conveys his admiration upon reading in the national newspaper *Izvestia* about his student's discovery of a Paleolithic cave dwelling. He describes the event with immense pride, emphasising the significance of the find and his joy at his student's success [9, p. 133]. As a mentor, Masson derived great satisfaction from his students' achievements, recognising their contributions as the result of meticulous scientific investigation and exceptional academic development.

By 1950, Khasan Alpysbayev had successfully completed his studies in the Department of History at the Central Asian State University, thus clearly marking the beginning of his academic and professional journey (Alpysbayev, 2019). From the outset, Alpysbayev demonstrated a profound interest in the problems surrounding the archaeological investigation of Central Asia. Even during his student years, he recognised that many important questions in the field remained unexplored. In 1951, at the age of 23, the young scholar was appointed leader of a historical-archaeological unit

under the Academy of Sciences of the Turkmen SSR, tasked with investigating the Nebitdag-Kyzyl-Arvat region. This appointment is indicative of the high level of trust placed in him by his mentors and acknowledges his emerging status as a capable and independent researcher.

Following a period of fieldwork and experience-building, Alpysbayev published his first scientific work in 1953 under the title "Rock Carvings in the Bostandyk District." This publication was followed by numerous articles and critical essays, which were met with strong acclaim from fellow specialists in the field. During fieldwork conducted in the settlement of Khodzhikent (in the Bostandyk region), Alpysbayev made his inaugural discovery of Stone Age sites. These Paleolithic discoveries served to further fuel his scientific inquisitiveness, thus inspiring his ongoing exploration. This moment of discovery provided a significant source of intellectual inspiration, thereby encouraging the subject to pursue a career in archaeological research.

It is important to note that in 1938, during excavations at the Teshik-Tash cave led by Professor A.P. Okladnikov, the skeletal remains of a Neanderthal child were unearthed. This finding not only challenged the prevailing belief that Paleolithic sites were exclusive to the western territories of the USSR, but also significantly expanded the geographical understanding of the Stone Age across the Soviet Union. This finding paved the way for subsequent investigations into Paleolithic remains in Central Asia and Siberia, underscoring the mounting imperative for specialists in this historical period [10, pp. 3-9]. During the summer of 1953, Alpysbayev was invited by Professor A.P. Okladnikov to join a Paleolithic research team conducting fieldwork in Kyrgyzstan. As part of this expedition, he became one of the first researchers to study the Ak-Chunkur cave settlement, located in the present-day Issyk-Kul region of the Kyrgyz Republic. During the excavation, Alpysbayev uncovered a range of Paleolithic tools—including hand axes, scrapers, and stone flakes—from the cave floor. Furthermore, his meticulous investigation revealed wall paintings made with ochre pigment. The dating of these images ranged from the Stone Age to the medieval period. The rock art at Ak-Chunkur is characterised by a diversity of motifs, predominantly depicting scenes of hunting, in addition to representations of individual figures such as horses, bulls, humans, and tribal symbols. These discoveries were previously unknown and are among the earliest archaeological findings in Kyrgyzstan [11]. Consequently, Alpysbayev began to be recognised as one of the first Kazakhstani scholars to make significant contributions to the archaeology of neighbouring countries.

Concurrently, archaeology was still in its formative stage as a scientific discipline in Kazakhstan. One of the founding figures of Kazakhstani archaeology was the eminent academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Alkey Khakanuly Margulan. A distinguished archaeologist, ethnographer, orientalist, historian, philologist and public intellectual, Margulan is celebrated as a foundational figure in the development of Kazakhstan's national archaeological tradition [12, p. 57]. Subsequent to the establishment of the Kazakh SSR Academy of Sciences, Margulan initiated the Central Kazakhstan Archaeological Expedition in 1946. Despite its appellation, this expedition conducted extensive research not only in Central Kazakhstan but across nearly all regions of the country, including the South and West. Margulan's field reports from the initial years unequivocally demonstrate his profound knowledge of ancient history. The author provides detailed descriptions of each monument, draws comparisons with earlier researchers' findings, and articulates his own interpretations in a scholarly and well-substantiated manner [13, pp. 3-9].

A general review of the expedition reports reveals valuable data on stone stelae (*balbals*), petroglyphs, architectural structures, and ancient settlements. From references to archaeological studies of ancient urban remains in the northern foothills of the Karatau Mountains—such as in Sozak, Baba Ata, Kumkent, Sholak Korgan, Saudakent, Kultobe, and Aktobe—it becomes evident that medieval urban centers had captured the attention of Academician Alkey Khakanuly Margulan from the very outset of his research. In his investigations, Margulan not only encompassed vast geographical territories but also embraced a wide chronological spectrum. His work included the study of Neolithic settlements, sites and burial grounds of the Begazy-Dandybai and Andronovo cultures, early nomadic archaeological monuments, relics from the era of the Great Migration of Peoples, stone statues, petroglyphs, ancient irrigation systems, and caravan routes. The diverse nature

of the archaeological monuments discovered by Margulan throughout Kazakhstan corresponded to various historical periods, which necessitated their in-depth study by specialized experts. This same need applied particularly to Stone Age monuments.

In response to this growing demand, in 1953, Academician Margulan officially appealed to the Leningrad branch of the Institute of Archaeology under the USSR Academy of Sciences, emphasising the urgent need for a qualified specialist to conduct research on the Stone Age in Kazakhstan. In 1954, he articulated his intention to initiate a comprehensive archaeological research initiative in the Betpak-Dala region and emphasised the necessity of employing a dedicated specialist to undertake this endeavour. Academician A.P. Okladnikov's response to Margulan's letter constituted the recommendation of Khasan Alpysbayev as the most suitable candidate for the Betpak-Dala project. In his reply, Okladnikov offered the following endorsement: "With regard to Khasan Alpysbayev, it is evident that he has been unfortunate in his circumstances. It is evident that the individual in question has been subjected to a series of unfortunate events, with his situation being exacerbated by the actions of the Kyrgyz. In addition to the challenges faced in Kazakhstan, he has been subjected to a deliberate act of deception by the Kyrgyz, who have assigned him to a position in Leningrad without providing him with the necessary financial support. Despite numerous requests, including a fifth telegram, they have not responded to the request to transfer the wages that have been earned. The present situation is unclear. In any event, he is thoroughly prepared to proceed to Betpak-Dala and will prove to be of significant benefit to you. I can personally vouch for his commitment to the cause, as he is passionately devoted to it." [14]. This testimony illustrates Alpysbayev's perseverance and commitment: despite financial and logistical hardships, he remained unwavering in his dedication to archaeological research. The subject's capacity to withstand the challenges associated with fieldwork, coupled with his unwavering commitment to scientific inquiry, garnered him the trust and support of his mentor, A.P. Okladnikov. Consequently, commencing in 1954, with the endorsement and support of Academician Okladnikov, the entirety of Khasan Alpysbayev's scientific endeavours became increasingly associated with the study of Kazakhstan's prehistoric past. This event signified a pivotal transition in his professional trajectory, marking a shift towards a career anchored in national heritage and propelled by academic ambition.

In 1954, while participating in the Betpak-Dala expeditions, the young scholar Khasan Alpysbayev attracted the attention of prominent figures such as Academician Alkey Khakanuly Margulan and Kanysh Imantayevich Satpayev. His dedication to the subject, his discipline, and his intellectual promise distinguished him among his peers. In the autumn of that same year, Alpysbayev was admitted to the postgraduate programme at the Institute of History, Archaeology, and Ethnology of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, following a recommendation by K.I. Satpayev. In order to further advance his academic training, Alpysbayev was sent on a three-year research assignment (1954-1957) to Leningrad, where he was affiliated with the Leningrad Branch of the Institute of the History of Material Culture under the USSR Academy of Sciences (USSR AS LBIHMK). In this capacity, he had the opportunity to engage with some of the leading specialists in the field of Paleolithic archaeology, including A.P. Okladnikov, P.I. Boriskovsky, and A.N. Rogachev. It was during this period that he acquired critical methodological and theoretical expertise. From 1955 to 1957, Alpysbayev participated in the Kostyonki II archaeological expedition, overseen by P.I. Boriskovsky, a renowned authority in the field of Paleolithic studies. As demonstrated in Figure 3, Alpysbayev's fieldwork at the Kostyonki II site revealed a moment in the process. Immersed in this high-profile research environment, Alpysbayev gained invaluable insight into the complexities of Paleolithic archaeology, deepening his knowledge of stratigraphy, typology, and excavation techniques. This period proved to be pivotal in shaping his scholarly identity, as it furnished him with the practical skills and academic rigour that would subsequently inform his contributions to the realm of Kazakhstan's prehistoric archaeology.

Figure 3. The image depicts Khasan Alpysbayev at the Kostyonki II archaeological site

It is important to note that the Kostyonki II archaeological site is closely associated with the name of Sergei Nikolaevich Zamyatnin, who first discovered the site in 1923 while participating as a member of the State Academy for the History of Material Culture's archaeological expedition, led by P.P. Efimenko. Subsequently, Khasan Alpysbayev formally designated "The Late Paleolithic Settlement of Kostyonki II" as the subject of his dissertation, with P.I. Boriskovsky designated as his academic supervisor. P.I. Boriskovsky (1911-1991), a renowned archaeologist and a leading specialist in Paleolithic studies, was himself a distinguished student of P.P. Efimenko, the founder of the renowned Russian Paleolithic school. Boriskovsky conducted pioneering research at numerous Paleolithic sites across the European part of the USSR and the Democratic Republic of Vietnam, including key sites such as Luka-Vrublevetskaya, Pushkari-I, and Kostyonki II. The fruits of his labour manifested in the form of a series of foundational scholarly publications [15, p.224].

In 1942, following a wartime injury, Boriskovsky was assigned as an instructor at the infantry school in Ashgabat (Smith, 1998, p. 101). Despite his military obligations, he persevered in his academic endeavours, becoming among the first scholars to initiate systematic Paleolithic research in Turkmenistan (Praslov N.D., 1992: pp. 288-296). In that same year, he initiated an examination of Paleolithic materials unearthed by geologists V.V. Shumov and N.P. Luppov in western Turkmenistan. Through detailed techno-typological analysis of lithic tools from sites such as Yangadja, Takyrna, Kyrr, Kyzyl-Lai, Kaskyr-Bulak, and Akcha-Kui, Boriskovsky confidently assigned these cultural layers to the Late and Epipaleolithic periods [16, pp.3-8].

It was upon reviewing Boriskovsky's pioneering research in Turkmenistan that H.A. Alpysbayev chose him as his academic mentor. It is probable that Boriskovsky's intellectual depth, scholarly charisma, and extensive erudition left an enduring impression on the young scholar [17, pp. 256-260]. In due course, Boriskovsky assumed the roles of both scientific advisor to Alpysbayev and lifelong mentor. It is evident that under Boriskovsky's supervision, Alpysbayev successfully completed the manuscript of his candidate dissertation. In October 1958, he successfully defended his thesis, thus being awarded the degree of Candidate of Historical Sciences. During the defence, the official opponents of the author were Academician E.E. Efimenko of the Ukrainian SSR Academy of Sciences and Doctor of Historical Sciences M.P. Gryaznov. The dissertation council unanimously endorsed his work. It is evident that Alpysbayev's academic background is deeply rooted in a rigorous scholarly tradition, exemplified by his close scholarly relationships with prominent figures in the field of Soviet archaeology.

Following the successful defence of his dissertation, H.A. Alpysbayev entered the second phase of his career, which was characterised by organisational leadership and scientific-pedagogical activities. Upon returning to Kazakhstan, he led key initiatives in Paleolithic archaeology. Most notably, he established the Karatau Paleolithic Expedition, in response to earlier groundbreaking discoveries, including the Neanderthal child's remains uncovered in 1938 at the Teshiktash cave under the leadership of A.P. Okhladnikov in Uzbekistan, as well as other significant Paleolithic findings across neighboring territories. These findings emphasised the pressing necessity for conducting

analogous archaeological research in Kazakhstan's southern regions, which had previously remained largely unexplored.

Notwithstanding the fact that the region had previously been considered to be a "blank spot" on the archaeological map, it was first reported by geological surveys led by N.V. Sedova and G.A. Yarmak between 1953 and 1956 that stone tools had been found in the Karatau mountain ranges (Sedova & Yarmak, 1956). The Karatau Paleolithic Expedition was officially established in 1957 under the auspices of the Sh. Ualikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography, thus building on this momentum. Alpysbayev's appointment as the head of this expedition was facilitated by his considerable expertise and extensive field experience. Between 1957 and 1962, the Karatau team undertook comprehensive archaeological surveys across the Great and Small Karatau mountain ranges. As a result of these surveys, key Paleolithic sites such as Borykazgan, Tangirkazgan, Suleimensai, and Tokaly were discovered and brought to scholarly attention. His outstanding achievements earned him international recognition from eminent archaeologists of his time, including G. Debecza, Romanian archaeologist A. Maria, and Chinese scholar Gai-piyan, all of whom praised his work in a 1959 issue of the newspaper *Kazakhstanskaya Pravda* [18, p.3].

In 1959, Alpysbayev also made a contribution to the archaeological survey that preceded the construction of the Irtysh-Karaganda water canal, which covered the Pavlodar and Central Kazakhstan regions. It is unfortunate that the results of these investigations were never published in the scientific literature. The archives of the Science Academy only contain fragmentary records of them. Following a period of over two decades dedicated to fieldwork in Southern Kazakhstan and the Zhambyl region, Alpysbayev (1971) undertook the synthesis of his findings in the seminal monograph *Monuments of the Lower Paleolithic of Southern Kazakhstan*. During this period, he engaged in active consultation with leading Paleolithic specialists, including A.P. Okhladnikov, P.I. Boriskovsky, and I.I. Korobkov, thereby ensuring that his work reflected the highest scholarly standards. This publication serves as a significant testament to his profound contributions to the field of Paleolithic archaeology in Kazakhstan.

Following the exchange of correspondence between I.I. Korobkov and H.A. Alpysbayev, during which Korobkov inquired about developments in Kazakh archaeology and referenced a letter from the Archaeology Institute director K. Akishev regarding the promising young archaeologist V.S. Voloshin, Alpysbayev's early involvement in Kazakhstan's archaeological community was well recognized. However, unfortunately, his responses have not been preserved [19]. In 1972, the Aktobe Comprehensive Archaeological Expedition was established under the auspices of the Kazakh Academy of Sciences' Institute of History, Archaeology and Ethnography, with Alpysbayev appointed as its leader. The focal point of this expedition was the investigation of Paleolithic and Early Iron Age sites situated in the vicinity of the Elek River and the Aktobe Reservoir area [20].

During the 1970s, Alpysbayev participated in the South Kazakhstan Comprehensive Archaeological Expedition, led by K. Akishev. In this capacity, he made significant contributions to the field, including the discovery and dating of key Paleolithic and Mesolithic sites such as Zhanashilik, Mayatas, and Turlan. In 1977, he was appointed head of the East Kazakhstan Expedition at the same institute, where he conducted pioneering research on Paleolithic sites along both banks of the Irtysh River. His surveys encompassed the territory from Old Shul'ba to the village of Tavriya, incorporating the valleys of the Shul'ba, Uba, Karashat, and Kyzylsu rivers. A plethora of Paleozoological materials and lithic tools were recovered, many of which were comparable to those obtained from the Karatau and Sary-Arka mountains. It is noteworthy that the Musterian period Bodega 1 site was identified on the upper terraces of the Irtysh River. Archaeological excavations in the region have revealed tools from the Later Paleolithic phases in the vicinity of Krasnoyar village, with additional assemblages being unearthed in the proximity of Azovo and Kayyndy villages. Excavations in the Kyzylsu River valleys have also yielded Paleolithic sites, with technological parallels to the Siberian and Altai lithic industries. Alpysbayev's chronological framework encompasses the Musterian through the Late Paleolithic periods [21, pp. 9-12].

In 1971, following the recommendation of rector O.A. Zholdasbekov, the first university department of Archaeology and Ethnology in Kazakhstan was established within the Faculty of History at S.M. Kirov Kazakh State University. The department was initially led by the renowned scholar A.M. Orazbayev (1971-1974), who attracted distinguished archaeologists such as M.P. Gryaznov and S.S. Chernikov to lecture. Subsequently, prominent figures, including A.Kh., contributed to the advancement of this field. The programme was further enriched by Margulan, S.M. Akynzhanov, K.A. Akishev, and Academician O.I. Ismagulov. In 1976-77, H.A. Alpysbayev himself was invited to lecture, delivering a specialised course on Kazakhstan's Stone Age, highlighting unique regional features and its place within the global Paleolithic context.

Under Alpysbayev's leadership, the Karatau Paleolithic Expedition made a significant contribution to the study of Paleolithic sites in South Kazakhstan and the Jambyl region. His methodological rigour and innovative approaches yielded significant discoveries, enriching Kazakhstan's archaeological map and introducing novel interpretations of the Stone Age. His pioneering research in East Kazakhstan and the subsequent excavations in Karatau and Jambyl have significantly advanced our understanding of human societal development during the Paleolithic.

Alpysbayev's mentorship fostered a generation of archaeologists who deepened their research and expanded scientific horizons. His dedication to education and the establishment of academic institutions has resulted in the flourishing of a vibrant scholarly environment, thereby ensuring the continuity and growth of archaeological expertise in Kazakhstan. The scientific school and pedagogical methodologies established by the aforementioned archaeologist remain foundational in contemporary archaeology, nurturing new generations of specialists. Internationally recognised, Alpysbayev's research has elevated the archaeological profile of Kazakhstan, and has also played a critical role in preserving and promoting the country's cultural heritage on the global stage. His methodological innovations and research strategies continue to influence young scholars, blending traditional approaches with fresh perspectives that drive the discipline forward. In conclusion, H.A. Alpysbayev's scientific legacy is considered to be of fundamental importance to the development of archaeology in Kazakhstan. It provides essential insights into the country's Stone Age heritage and has had a significant impact on the establishment of a robust academic community devoted to cultural preservation and scientific excellence.

Results. The archaeological investigations conducted by H.A. Alpysbayev have resulted in a significant advancement in the comprehension of Kazakhstan's Stone Age periods, thereby precipitating fundamental transformations within the domain of archaeology. Under his leadership, excavation campaigns and scientific inquiries produced groundbreaking data on the Paleolithic era in Central Asia and Kazakhstan, introducing innovative methodologies that revolutionized regional archaeological practice. His contributions to the field of archaeology in Kazakhstan have been significant, and have garnered considerable acclaim from the international scholarly community. The significance of Alpysbayev's scientific output extended well beyond national borders. He was a trailblazer in his field, introducing novel perspectives and methodological innovations that have since become cornerstones of contemporary archaeological science. His discoveries advanced academic knowledge and played a critical role in promoting Kazakhstan's cultural heritage on the global stage, elevating the country's profile within the international archaeological arena.

Alpysbayev's scholarly school introduced novel directions and intellectual frameworks that invigorated Kazakhstan's archaeology and nurtured the development of emerging scholars. The methodological expertise and academic rigour imparted through his lectures and mentorship provided invaluable tools for future researchers, fostering a new generation of archaeologists equipped to build upon his legacy.

In summary, H.A. Alpysbayev's scientific trajectory and legacy constitute a decisive force in the evolution of archaeology in Kazakhstan. His pioneering contributions continue to shape the formation of young specialists and support the preservation of Kazakhstan's rich cultural heritage, thereby ensuring the sustained growth and international recognition of the country's archaeological endeavours.

Conclusion. In conclusion, H.A. Alpysbayev's scientific endeavours have made an invaluable and defining contribution to the advancement of archaeology in Kazakhstan. Through his pioneering research on the Paleolithic period of the Stone Age, he made a significant contribution to the archaeological map of the nation and introduced innovative scientific directions and methodologies. The establishment of the Karatau Paleolithic Expedition, in conjunction with his extensive archaeological work in Southern and Eastern Kazakhstan, and his internationally recognised research, collectively serve as a testament to his unwavering dedication and scholarly excellence.

Beyond the realm of archaeology, Alpysbayev occupies a distinguished position in the study and preservation of Kazakhstan's cultural heritage. The profound influence of his scientific school and methodological innovations on numerous emerging researchers has been instrumental in shaping the promising future of Kazakh archaeology. The scope and impact of his expertise and discoveries have a profound resonance within the global archaeological community. It is evident that H.A. Alpysbayev's legacy has endured as a monumental achievement within the context of Kazakhstan's scientific heritage. This legacy continues to inspire and guide generations of scholars, thereby cementing his place as a foundational figure in both national and international archaeology.

References:

1. Konopatskii A.K. *Proshlogo velikii sledopyt: (akad. A.P. Okladnikov: stranitsy biogr.) [The Great Pathfinder of the Past: (Acad. A.P. Okladnikov: Pages of Biography)]* // Novosibirsk: Sib. khronograf, 2001. – 492 s [in Russian].
2. Masson M.E. *Kratkii ocherk istorii izucheniiia Srednei Azii v arkheologicheskoi otnoshenii [A Brief Outline of the History of Archaeological Study of Central Asia]* // Trudy SAGU. Arkheologiiia Srednei Azii. Novaia seriia. Vyp. LXXXI. – Tashkent: Izdatelstvo SAGU, 1956. – S. 29-36 [in Russian].
3. Berezkin Iu.E. *Kratkii ocherk zhizni i nauchnoi deiatelnosti V.M. Massona (k 70-letiiu so dnia rozhdeniia i 55-letiiu s nachala polevykh arkheologicheskikh izyskaniia) [Short Overview of the Life and Scientific Activity of V.M. Masson (on the 70th Anniversary of His Birth and the 55th Anniversary of the Start of His Field Archaeological Research)]* // Vadim Mikhailovich Masson: Biobibliograficheskii ukazatel / Sost. L.M. Vseviiov. – SPb.: IIMK RAN, 1999. – S. 3-6 [in Russian].
4. «Gyl'm ordasy» Respublikalyk memlekettik kasiporyn arkhivi Kh.A. Alpysbaev korynan F-81, OP-1, D-59 [in Kazakh].
5. Berezkin Iu.E. *V.M. Masson i sotsialnaia antropologiiia XX veka [Masson and Social Anthropology of the 20th Century]* // Vzaimodeistvie drevnikh kultur i tsivilizatsii. V chest iubileia V.M. Massona. – SPb.: IIMK RAN, 2000. – S. 32-45 [in Russian].
6. Lunin B.V. *Uchenyi, pedagog, obshchestvennyi deiatel [Scientist, Educator, Public Figure]* // Istoriiia i arkheologiiia Srednei Azii. – Ashkhabad: Ylym, 1978. – S. 12-19 [in Russian].
7. Masson M.E. *Iuzhno-Turkmenistanskaia arkheologicheskaiia kompleksnaia ekspeditsiia (IuTAKE) 1946 goda [South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition (STACE) of 1946]* // Tr. IuTAKE. T. I. – Ashkhabad, 1949. – S. 5-15 [in Russian].
8. Pugachenkova G. *Mikhail Evgenievich Masson – osnovatel tsentralnoaziatskoi arkheologicheskoi shkoly [Mikhail Evgenievich Masson – Founder of the Central Asian Archaeological School]* // Kumbaz. – 1998. – №1 [in Russian].
9. Kozha M., Eszhan E., Begalieva A. *Orta Aziia men Kazakstan arkheologiiiasy zhane M.E. Masson [Archaeology of Central Asia and Kazakhstan and M.E. Masson]* // - Almaty: Kazak universiteti, 2020. – 133 b [in Kazakh].
10. Derevianko A.P., Medvedev V.E., Molodin V.I. *Velikan v nauke: k 100-letiiu so dnia rozhdeniia akademika A.P. Okladnikova (03.10.1908 - 18.11.1981) [Giant in Science: On the 100th Anniversary of the Birth of Academician A.P. Okladnikov (03.10.1908 - 18.11.1981)]* // Vestnik NGU. Seriiia «Istoriiia, filologiiia». – 2008. – T. 7. – №3. – S. 3-9 [in Russian].
11. «Gyl'm ordasy» Respublikalyk memlekettik kasiporyn arkhivi Kh.A. Alpysbaev korynan F-81, OP-1, D-71 [in Kazakh].

12. Margulan A.Kh. *Mir kazakha*. – Almaty: In-t razvitiia Kazakhstana, 1997. – 57 s [in Russian].
13. Margulan A.Kh. *Nekotorye itogi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Kazakhstana* [Some Results and Prospects of Archaeological Study of Kazakhstan] // IAN KazSSR. №46. Seriya arkheologii. – Vyp. 1, – 1948. – S. 3-9 [in Russian].
14. A.P. Okladnikovtyn A. Margulanaa khaty. 26.12.1953. Akademik Alkei Margulannyn otbasy arkhivindegi kory [in Kazakh].
15. Boriskovskii P.I. *Drevneishee proshloe chelovechestva* [The Ancient Past of Humanity] // M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1957. – 224 s [in Russian].
16. Boriskovskii P.I. *Paleoliticheskie mestonakhozhdeniia v Turkmenii* [Paleolithic Sites in Turkmenistan] // KSI-IMK. – 1947. – Vyp. 18. – S. 3-8 [in Russian].
17. Stoliar A.D. *Pamiaty P.I. Boriskovskogo* [In Memory of P.I. Boriskovsky] // *Arkheologicheskie vesti*. – 1994. – №3. – S. 256-260 [in Russian].
18. *Gazeta «Kazakhstanskaia pravda» ot 6 maia 1959 g. – str. 3. Avtor: R.B. Suleimenov, aspirant Instituta istorii, arkheologii i etnografii Akademii nauk Kazakhskoi SSR* [in Russian].
19. «Gylym ordasy» Respublikalyk memlekettik kasiporyn arkhivi Kh.A. Alpysbaev korynan F-81, OP-1, D-57, Sv-1 [in Kazakh].
20. *Arkhiv Instituta istorii arkheologii i etnografii F-2, D-1277, sv. 81* [in Russian].
21. Akishev K.A. *Arkheologicheskie pamiatniki v zone zatopeniia Shulbinskoi GES* [Archaeological Monuments in the Flooded Area of the Shulbinskaya Hydroelectric Power Station] // Alma-Ata: Nauka. – 1987. – S. 9-12 [in Russian].

Список использованных литературы:

1. Конопацкий А.К. *Прошлого великий следопыт: (акад. А.П. Окладников: страницы биогра.) / А.К. Конопацкий; [вступ. ст. Б.Тучина]. – Новосибирск: Сиб. хронограф, 2001 - 492 с.*
2. Массон М.Е. *Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Новая серия. Вып. LXXXI. – Ташкент: Издательство САГУ, 1956. – С. 29-36.*
3. Березкин Ю.Е. *Краткий очерк жизни и научной деятельности В.М. Массона (к 70-летию со дня рождения и 55-летию с начала полевых археологических изысканий) // Вадим Михайлович Массон: Биобиблиографический указатель / Сост. Л.М. Всевиов. – СПб.: ИИМК РАН, 1999. – С. 3-6.*
4. «Гылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорын архиві Х.А. Алпысбаев қорынан Ф-81, ОП-1, Д-59.
5. Березкин Ю.Е. В.М. Массон и социальная антропология XX века // *Взаимодействие древних культур и цивилизаций. В честь юбилея В.М. Массона - СПб.: ИИМК РАН, 2000 - С. 32-45.*
6. Луний Б.В. *Ученый, педагог, общественный деятель // История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ылым, 1978. – С. 12-19.*
7. Массон М.Е. *Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ) 1946 года // Тр. ЮТАКЭ. Т. I. – Ашхабад, 1949. – С. 5-15.*
8. Пугаченкова Г. *Михаил Евгеньевич Массон – основатель центральноазиатской археологической школы // Кумбес. – 1998. – №1.*
9. Қожа М., Есжан Е., Бегалиева А. *Орта Азия мен Қазақстан археологиясы және М.Е. Массон. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 133 б.*
10. Деревянко А.П., Медведев В.Е., Молодин В.И. *Великан в науке: к 100-летию со дня рождения академика А.П. Окладникова (03.10.1908 - 18.11.1981) // Вестник НГУ. Серия «История, филология». – 2008. – Т. 7. – №3. – С. 3-9.*
11. «Гылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорын архиві Х.А. Алпысбаев қорынан Ф-81, ОП-1, Д-71.
12. Маргулан А.Х. *Мир казаха. – Алматы: Ин-т развития Казахстана, 1997. – 57 с.*
13. Маргулан А.Х. *Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана // ИАН КазССР. №46. Серия археологии. – Вып. 1, – 1948. – С. 3-9.*

14. А.П. Окладниковтың Ә. Марғұланға хаты. 26.12.1953. Академик Әлкей Марғұланның отбасы архивіндегі қоры.
15. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 224 с.
16. Борисковский П.И. Палеолитические местонахождения в Туркмении // КСИ-ИМК. – 1947. – Вып. 18. – С. 3-8.
17. Столяр А.Д. Памяти П.И. Борисковского // Археологические вести. – 1994. – №3. – С.256-260.
18. Газета «Казахстанская правда» от 6 мая 1959 г. – стр. 3. Автор: Р.Б. Сулейменов, аспирант Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР.
19. «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорын архиві Х.А. Алтысбаев қорынан Ф-81, ОП-1, Д-57, Св-1.
20. Архив Института истории археологии и этнографии Ф-2, Д-1277, св. 81.
21. Акишев К.А. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС // Алма-Ата: Наука. – 1987. – С. 9-12.

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDC 930(091)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.028>

А.Исин¹, А.Р. Ботабекова², М.Г. Насыров³

¹Шәкәрім Университеті КеАҚ (Семей, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

E-mail: assem51@mail.ru

²Шәкәрім Университеті КеАҚ (Семей, Қазақстан)

тарих магистрі

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru

³Шәкәрім Университеті КеАҚ (Семей, Қазақстан)

магистрант

E-mail: nasiyrovf@gmail.com*

ШӘКӘРІМ ҚАЖЫНЫҢ ӨСКЕН ОРТАСЫ ЖӘНЕ ТУЫСТАРЫ (ЖАЗБА ЖӘНЕ ЕСТЕЛІК МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Шәкәрім қажының өскен ортасы, туыстары жайлы деректер мен естелік материалдар қарастырылды. XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы қиын-қыстау кезеңдерде Шәкәрім қажы шығармашылықпен ғана емес, қоғамдағы мәселелерге де араласып, тарих, дін, фәлсәфә, шежіре сынды салаларда қалам тербеткен. Оның жиған мол мұрасы, кітаптары мен философиялық ойлары XX ғ. басындағы зиялы қауымға рухани азық болды. Шәкәрімнің бұндай қабілет, қасиеттерінің қалыптасуында, ел арасында сөзге шешен болған бабалары мен нағашы жұрт, жақын туыстарының ықпалы болғаны сөзсіз. Мақалада Шәкәрімнің өскен ортасын зерделеу мақсатында, оның өзі жазып қалдырған материалдары кейінгі зерттеулермен қоса негізге алынды. Сондай-ақ, тақырыпқа сай ауызша тараған деректер және профессор, А. Исиннің жеке қорында сақталған материалдар Шәкәрімнің өскен ортасын тереңірек түсіну үшін зерделенді. Шәкәрім Құдайбердіұлының фотосуреттерін, оның өзі қазған құдығы маңындағы заттай деректерді, сонымен бірге ұрпақтары жайлы мағлұматты тарихи салыстырмалы әдіс арқылы қарастыру және жақындарының есімдерін, олардың өмір жолы жайлы мәліметтерді топтастыру сияқты ғылыми ізденістер Шәкәрім болмысын туыстары тұрғысынан жаңаша қарауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Шәкәрім, шежіре деректер, қосымша деректер, естелік, Саятқора, фотосурет.

Алғыс айту: Мақала «Шәкәрімнің Саятқорасы: тарихи және этно-археологиялық зерттеу» (тіркеу нөмірі: АР23489475) гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Исин А. ¹, Ботабекова А.Р. ², Насыров М.Г. ^{*3}

¹НАО Университет Шакарима (Семей, Казахстан)

кандидат исторических наук, профессор

E-mail: assem51@mail.ru

²НАО Университет Шакарима (Семей, Казахстан)

магистр истории

E-mail: aizhan.botabekova@mail.ru

³НАО Университет Шакарима (Семей, Казахстан)

магистрант

E-mail: nasiyrovf@gmail.com*

СРЕДА И РОДСТВЕННИКИ ШАКАРИМА ХАДЖИ (НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ И ВОСПОМИНАНИЙ)

Аннотация

В статье в качестве объекта исследования были рассмотрены данные и воспоминания о среде, в которой вырос Шакарим хаджи, о его родственниках. В тягостные времена в казахском обществе начала XX в. Шакарим хаджи занимался не только творчеством, но и интересовался проблемами общества, увлекался историей, религией, философией, генеалогией. Его богатое наследие, книги и философские мысли стали духовной пищей для интеллигенции начала XX в. В становлении таких способностей, качеств Шакарима, несомненно, было влияние его предков, близких родственников, которые были ораторами среди народа. В целях изучения среды, в которой вырос Шакарим, материалы, которые он сам написал, были взяты за основу с последующими исследованиями тоже. Также были изучены устные данные по теме и материалы, хранящиеся в личном фонде профессора А. Исина, для более глубокого понимания среды, в которой вырос Шакарим. Научные поиски, такие как рассмотрение фотографий Шакарима Кудайбердыулы, вещественных данных у колодца, который он раскопал, а также сведения о потомках с помощью исторического сравнительного метода и группировка имен близких, сведений об их жизненном пути, позволили по-новому взглянуть на личность Шакарима с точки зрения родственников.

Ключевые слова: Шакарим, генеалогические данные, второстепенные данные, воспоминания, Саяткора, фотография.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования «Саяткора Шакарима: исторические и этно-археологические исследования» (регистрационный номер: AP23489475).

Isin A. ¹, Botabekova A.R. ², Nassyrov M.G. ^{*3}

¹Shakarim University NPJSC (Semey, Kazakhstan)

candidate of historical sciences, professor

e-mail: assem51@mail.ru

²Shakarim University NPJSC (Semey, Kazakhstan)

master of history

e-mail: aizhan.botabekova@mail.ru

³Shakarim University NPJSC (Semey, Kazakhstan)

master's student

e-mail: nasiyrovf@gmail.com*

SHAKARIM HAJI'S ENVIRONMENT AND RELATIVES (BASED ON WRITTEN MATERIALS AND MEMOIRS)

Abstract

The article examined the data and memories of the environment in which Shakarim haji grew up and his relatives as an object of research. In difficult times in the Kazakh society of the early twentieth

century. Shakarim haji was not only engaged in creative work, but also interested in the problems of society, was fond of history, religion, philosophy, and genealogy. His rich heritage, books and philosophical thoughts became spiritual food for the intelligentsia of the early twentieth century. Shakarim's abilities and qualities were undoubtedly influenced by his ancestors and close relatives, who were speakers among the people. In order to study the environment in which Shakarim grew up, the materials that he himself wrote were taken as a basis for subsequent research, too. Oral data on the topic and materials stored in Professor A. Isin's personal fund were also studied, for a deeper understanding of the environment in which Shakarim grew up. Scientific searches, such as examining photographs of Shakarim Kudayberdyuly, physical data at the well he excavated, as well as information about descendants using the historical comparative method and grouping the names of loved ones, information about their life path, allowed us to take a fresh look at Shakarim's personality from the point of view of relatives.

Keywords: Shakarim, genealogical data, secondary data, memories, Sayatkora, photography.

Acknowledgements: *The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project "Sayatkora's Shakarim: historical and ethno-archaeological research" (registration number: AP23489475).*

Кіріспе.

Тарих ғылымында тұлғаның өмірі мен қызметін қарастыруда, оның қоршаған ортасы жайлы мәліметтерді де толық қамту маңызды. XX ғ. бірінші жартысындағы күрделі саяси-әлеуметтік себептерге байланысты қазақ қоғамында қызмет еткен тарихи тұлғалардың өмірі, мұрасы мен маңызы салыстырмалы түрде кеш дәріптелді. Жазба мұраның көбі төңкеріс жылдары, аштық және қуғын-сүргін саясаты жылдары жойылып, тәркіленсе, ауызша деректерді жазып алу тіптен қиын болды. Соның ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты материалдарды жинақтау маңызды істердің бірі болып қала берді.

Ел ішіндегі шежірешілердің деректері арқылы Шәкәрім туыстары түрлі жазбаларда аталып жүрді. Кеңес заманында Шәкәрім туыстары туралы деректерді Әрхам Кәкітайұлы, әдебиет зерттеушілері Әбіш Жиреншин, Қайым Мұхаметханов жинақтады. Одан бері шежіреші Молдабек Жанболатұлы да тізімдеді. Шәкәрімнің нағашы жұрты туралы Нұрсейіт және Әлсейіт Шәкәрім ұлдары (бұлардың әкесінің есімі де Шәкәрім) айтып берген әңгімелерді олардан А. Исин 1970-жж. жазып алды. Жазып алынған осы ауызша деректер бұл күнде зерттеу материалдарын толықтырды. Себебі, цензуралық шектеулерге байланысты ол деректер елімізде Шәкәрім 1988 ж. толық ақталғанша жарияланбады.

Жоғарыда келтірілген себептер бойынша мақалада Шәкәрім қажының туыстарын туыстық топтарға байланысты жеке қарастырып, кейбір тұлғаларға қатысты деректерге тоқталуды жөн көрдік. Мақаланың екінші жартысында Шәкәрімнің соңғы жылдарына тиесілі кезеңді: Саятқорасы, өзі қазған құдығы және фотосуреттері тұрғысынан зерделеп, қажының ортасы мен туыстарына байланысты дереккөздерді қамтуға тырыстық.

Материалдар мен әдістер.

Шәкәрім Құдайбердіұлының тұлға болып қалыптасуда отбасы мен жақын туыстарының орны айырықша. Осы жағдайда, Шәкәрім қажының өмірі туралы басты деректерді бірнеше топқа бөліп, тарихи-салыстырмалы және сараптау әдістерімен қарастыруға болады. Олар: Шәкәрімнің аталары туралы өзі жазып қалдырған деректер; әке-шешелері және ұрпақтары туралы шежіре деректері; Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің жазған Шәкәрім өмірбаяны; замандастарының естеліктері және естелікті баяндары, олардан шығатын өмірі туралы тұжырымдар; шығармаларын зерттеуде зерттеушілер анықтаған деректер; фотоқұжаттар, алыс-жақын туыс, құдандалас, араласқан адамдар арқылы жиналған деректер; Шәкәрім қоныс тепкен жерлерде сақталған деректер.

Шәкәрім ұрпақтары туралы шежіре деректері ел ішінде біршама тараған, Абай музейінде жинақталған шежіре және естелікті материалдарда, көлемді түрде Молдабек Жанболатов құрастырған Тобықты шежіресінде, Тауфиқ Досаевтың [1], Асан Омаровтың «Абай»

журналында шыққан Шәкәрім өмірбаянында және кітаптарында, танымдық сайттарда, басқа да авторлардың зерттеулерінде жарияланған. Шәкәрім ұрпақтары туралы жеке кітапша да шыққан. Тауфиқ Досаевтың Шәкәрім ұрпақтары туралы мақалалар, 1998 жылы кітабы шыққан.

Шәкәрімнің нағашы атасы Алдаберген би Еділбайұлы туралы кейбір мұрағат мәліметтерін құжат жинақтарында 2002 жылы тарих мәтіндерін жарыққа шығаруға құштар ел ағасы Болатбек Нәсенов [2], 2004 жылы ресейлік тарихшылар В.С Познанский мен М.П Малышева [3], ал 2006 жылы мұрағаттанушы Б.Т. Жанаев жариялады [4].

Біз осы мақалада Шәкәрім ұрпақтарын тарихи реттілік әдіспен тізбектеп, оның ортасын анықтай түсуге естелік, жазба материалдарын қоса қарастыруға тырыстық. Соған байланысты: далалық зерттеу, абстракциялық, контент-талдау әдістері қолданылды.

Талқылау.

Шәкәрімнің өскен ортасы

Шәкәрімнің Арғынға кіретін Тобықты руынан тараған аталарының және Қаракесек руынан тараған нағашы жұртының шежірелері XVI ғасырдан бастап тарихи және бірізді.

Өріге үңілмей-ақ, Шәкәрімнің бергі тегіне қатысты тұлғаларды атасақ, атасы Құнанбайдың бірінші әйелі Найман Сыбан руынан шыққан Ағанас бидің қызы Күңке. Құнанбай мен Күңкеден Құдайберді жалғыз.

Құнанбайдың екінші әйелі Шаншар Қаракесек Тұрпанның қызы Ұлжан. Құнанбай мен Ұлжаннан Тәңірберді (Тәкежан), Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан.

Құнанбайдың үшінші әйелі Айғыз. Құнанбай мен Айғыздан Халиолла (Халел), Смағұл. Құнанбайдың төртінші әйелі Нұрғаным.

Құдайбердінің үлкен әйелі Қаракесек Кедей руынан шыққан Алдаберген бидің қызы Төлебике (Дәметкен). Алдаберген би Еділбайұлы, Төлебай би Алдабергенұлы және Алдаберген қыздары Төлебике мен Тойған туралы ел әңгімелері де, архив деректері де сақталған.

Құдайберді мен Төлебикеден Омар (жастай өлген), Мұртаза, Шаһмардан (Шәке), Шаһкәрім (Шәкәрім).

Құдайбердінің екінші әйелі Тобықты Дулат батырдың қызы Ботантай. Құдайберді мен Ботантайдан Әмір, Жылқыайдар (жастай өлген), Ырзықбай.

Құдайбердінің тағы бір әйелінен Ғабдулхақим (Хәкім).

Бұл тізім арқылы біз Шәкәрімнің өскен ортасы, ондағы туыстарын, оған ықпал еткен аға буын өкілдерін көреміз.

Шәкәрімнің өз отбасы

Шәкәрімнің үлкен әйелі Мәулен (Мәуен). 1925 жылы қайтыс болған Шәкәрім мен Мәуленнен Әбусуфиян (Сүпиян), Ахмед-Тауфиқ (Тауфиқ).

Шәкәрімнің екінші әйелі қазанлы («ноғай») Махмудтың қызы Айғанша. Шәкәрім мен Айғаншадан Ғабдулғафур (Ғафур) (1883-1930), Жебрәйіл, Қабыш (1887-1932), Ахат (1900-1984), Зият (1903-1938).

Ғафур өкіметтің жаппай қудалау, абақтыға жабу жылдарында қасірет шегіп, қапаста өзін-өзі бауыздап өлтірген.

Қабыштың өлең, ән, күй шығаратын қабілеті болған. «Шымылдық үзер» күйін ақын Мерғали Ибраевтың орындауында осы мақала авторы магнитофон таспасына жазып алған-ды. Редакцияда күйді Шәкәрім шығарған деп ұйғарып, Шәкәрімнің күйі деп 2008 жылы «Абай» журналында жарияланды [5]. Бірақ дерек жеткізуші Мерғали ақын күй тарихын айтқанда Қабыш деп атаған. Нотаға күйші Серік Малаев түсіріп, бұл күйді осы күндерде алғаш орындаушысының бірі Айбек Бекбосыннан үйренген орындаушылар бар. Қабыш та қатыгез қоғамның азабын бастан кешіріп, ашаршылық жылында қайтыс болған.

Ахат 20-жылдары педтехникумда оқып, көптеген жыл қуғын-сүргіннің азабын көріп, 1931-1938 жылдары Сібірде, тайга ішінде айдауда болды, елге оралып, Алматы облысындағы Тастақ, Байсерке ауылдарында мұғалім болды, 1968 жылы Семейге оралып, ұзақ жыл Абай

музейінде елдің үлкен құрметіне бөленіп, еңбек етті. 1961 жылы құр құдықтан әкесінің сүйектерін қазып алып, Жидебайда арулап қойды. Шәкәрім шығармаларын көптеп көшірді. Әкесінің және бабасы Құнанбайдың өмірбаянын жазды. Өзінің де көптеген шығармалары бар. Ақын да, әнші, көркем сөздің де шебері болған. 1980 жылы Алматыда өткен ақындар айтысында сахнадан Абай өлеңін келістіре оқып, өнерінің бір қырын көрсетті.

Шәкәрімнің кіші ұлы Зият 1931 жылы Қытайға өтіп, Алтай аймағының Сарсүмбе қаласында тұрды, Алтай аймағы оқу-ағарту бөлімінде қызмет етті, өзі «Аюбай үкірдай» атты пьеса жазып, сахнаға шығарды. 1935 жылы Үрімжіде қазақ-қырғыз ағарту ұйымының бөлімін басқарып, қазақтың бірнеше драмалық шығармаларын сахналады, өлеңдер жазып, қытай тілінен аудармалар да жасады. Шынсы Сай деген диктатор билікке келгенде ұсталып, із-түзсіз жоғалып кетеді.

Шәкәрімнің қыздары Кәмпит, Жәкібала (Жәкіш, Жәкім), Гүллар (1914-1970).

Шәкәрімнің жақын туыстарының тізбегі осы. Шежіре материалдары тізбек, есімдермен шектелгендіктен, кейбір тұлғалардың Шәкәрім өмірімен байланысы назардан тыс қалып жатады. Осы себепті, Шәкәрімнің ортасын жіктеп, өмір жолындағы кейбір тұлғаларды жеке қарастыруға тырыстық.

Нәтижелер.

Алдаберген би (1801 - ш.а. 1865 жж.)

Шәкәрімнің нағашы атасы Алдаберген Еділбайұлы Арғын, Қаракесек ішінде Байбөрі, оның ішінде Жүгіней, Кедей тармағынан. Жас Алдабергеннің қоғамдық қызметі патшалық Ресей Орта жүз қазақтарының елдің солтүстігі мен солтүстік-шығыс аймақтарындағы саяси дербестігін жойған заманда басталды.

«Сібір қазақтары облысы» құрамындағы Қарқаралы приказына қарасты Байбөрі болысына әуелі сұлтан Көгедай Маманұлы, ал 1829-1841 жылдары сұлтан Ағадай Маманұлы басқарушы болып бекіген еді. Бұл Қарқаралы округтік приказына Тұрсын Шыңғысұлының аға сұлтандық заманы-тын. Жиырмадан жасы асқанда табиғи дарыны мол Алдаберген би ел басқарушы мәртебесіне ие болады. Бірақ та болысты төре тұқымы басқарып, ел ішінде абырой-атағы өссе де, патшалық өкімет он жылдам астам уақыт старшын қызметінен асырмаған.

Қарқаралы округінің ел билеушілер (старшындар, билер) тізімінде Алдаберген Еділбайұлы 1834 ж. бастап тұрақты атала бастайды. 1841 жылдың қазан айында Алдаберген Байбөрі болысының басқарушысы болып сайланады. Осы 40-жылдары жастары шамалас Құнанбай мен Алдабергеннің ел басқару ісіндегі қызметтері оларды жақындастырып, бұл сыйластық құдалыққа ұласады. Құнанбай мен Алдабергеннің (жергілікті дыбыстауда - Әлдеберген) құдаласуы туралы әңгіме ел жадында сақталған. Алдаберген би үлкен қызы Дәметкенді (Төлебике) Құнанбайдың үлкен баласы Құдайбердіге ұзатады. Шәкәрімнің анасы Дәметкенге әкесінің өткір мінезі, шешендігі, әр істі мәніне жетіп тындыратын тиянақтылығы, қол өнер шеберлігі сияқты мол қасиеттері дарыған.

Ресей империясы Омбы әкімшілігінің ел басқарған қазақтар туралы 1849 жылғы деректер топтамасында Алдаберген старшын 46 жаста деп көрсетілген [4, 302 б.]. Қарқаралы округінің сұлтандар, старшындар мен билердің 1850 жылғы тізімінде Алдаберген Еділбаев 43 жаста деп жаңылыс көрсетіледі [4, 344 б.]. 1851 жылғы деректе де сол жаңылыс. Бірнеше архив деректерін салыстырып анықтай түскеніміз – 49 жаста. 1857 жылғы мәліметте Алдаберген Көшім-Байбөрі және Жағалбайлы-Байбөрі болыстарын басқарады делінген. Бұл екі болысты қатар басқарған шағы. 1850-1851 жылдардағы қысқа мінездемесі: «Хорошей нравственности и довольно умен». «Довольно» деген сөздің ол кездегі мағынасы «аса», «өте», «жеткерлік», қазіргідегідей «едәуір» емес. Әрине, патшалық, кеңселік мінездемелердің бәрі сенімді дерек емес. Адамдар туралы бірде дұрыс, бірде бұрыс белгі бір сөз штампы да қолданылады. Қарқаралы округі Жағалбайлы-Байбөрі болысының билеушісі хорунжий старшын Алдаберген Еділбаевтың 1862 жылғы формулярлық тізімінде Жағалбайлы-Байбөрі болысын 1843 жылдан бастап басқаратыны, 1861 ж. хорунжий шеніне тағайындалғаны, қызметін жалғастыра беруге «қабілетті және лайықты» деп жазылған. 59 жаста деп біздің жыл есептеуіміз расталатындай

дұрыс көрсетілген [4, 609 б.]. Алдаберген (Әлдеберген) би туралы ел әңгімелері ол кісінің әділдігін, турашылдығын, даналығын паш етеді. Абыралы, Дегелең жұртшылығы ол кісіні бұрын-соңды әрдайым «Әлдекем» деп құрметпен атап отыратын.

Ел әңгімелеріне қарағанда, Қарқаралы дуанына жиырма жыл билік басында болған сұлтан Тұрсын Шыңғысұлынан соң 1843 жылы сайлау жасалғанда Байбөрі руы аға сұлтандыққа ел сеніміне бөленген Алдаберген биді ұсыныпты. Алдабергенді Нұрбике-Шаншардан Тәттімбет күйші Қазанғапұлы қолдайды. Бірақ, Айбике-Шаншар, Алшынбай би бас болып, аға сұлтандыққа тағы да төре тұқымын, беделі аздау Құсбек Тәукеұлын ұйғарады. Құсбек биліктен кеткен соң, 1849 жылы, Алшынбайдың да, Алдабергеннің де құдасы Құнанбай сайланады. Бұл жолы Қаракесек елінің екі көсемі де Қүнекеңнің сайлануына бірауызды келісімге қол жеткізген. Алдаберген бидің дала өміріндегі саяси ықпалын осындай деректер арқылы сезуге болады.

Құнанбай мен Алдабергеннің құдаласуы. Алдабергенқызы Төлебике (Дәметкен). Алдабергенқызы Тойған

Ахат Құдайбердиевтің естелігіне қарағанда, Алдаберген мен Құнанбайдың құдаласуы туралы әңгіме қанаттас екі елге де тараған екен. Естелік негізінде қазіргі зерттеушілер де сол әңгімені келтіреді. Ескере кететін жағдай, Ахатқа жеткен әңгімеде Алдаберген бидің құдаласқандағы сөзінің түсініктемесі ғана жеткен. Түпнұсқа боларлық би сөзі өз ұрпақтарының арасында, дегелеңдік жұрт ортасында шертіледі.

1848 жыл шамасы болса керек, Қүнекең жан-жағын бағамдап, Әлдебергенге құдаласу ісімен кісі жібереді. Бұл кезде бәйбішеден туған апалы-сіңлілі екі қыздың кішісі Тойған ұзатылып, би үйінде өр мінезді Төлебике отырған. Тойғанның тетелес әпкесі Төлебике 1829 ж. туған деп есептеймін. Сонда Алдаберген Қүнекеңе ұнаған қысқа қайырылған сөзін айтып жібереді: «Құда болсақ болайық, бірақ өліге көңіл айтпайық, туғанға құтты болсын айтпайық!» Жұмбақ сөздің мағынасына жеткен Құнанбай: «Міне, менің құдам осы!» деген екен. Өмірі көңіліміз қалмай, болымсыз нәрсеге, ертелі-кеш, әсіресе қазаға байланысты естіліп жататын жағдайларға жер шалғайынан уақытында хабарласа алмасақ өкпелемейік деген би ойы өз тілегіне де сай келеді. Мұрағат мәліметтері, расында, құдандал екі жұрттың бір-бірінен алыс көшіп жүргенін көрсетеді. 1851-жылғы патша әкімшілігінің дерегінде Құнанбай Шыңғыстың бауырын қыстап, жайлауға Ақшатау, Шақпақ пен Бақанасқа шығады деп мәлімдесе, Дегелеңді қыстаған Алдаберген би жазда Шыңғыстан тіпті алыстап, Қара Түндік бойымен көшеді делінген. Сонымен, Төлебике (Дәметкен) Құдайбердіге ұзатылып, одан Әмір 1852 жылы, Мұртаза 1854, Шәке 1856 және Шәкәрім 1858 жылы туған. Төлебике – Дәметкеннің қай жылы дүниеден өткені белгісіз болып тұр. Көзін көрген адамдардың Ахат Құдайбердіұлы арқылы жеткен әңгімелеріне қарағанда ұзақ өмір сүрген тәрізді, бұл зерттей түсетін мәселе.

Құнанбай мен Алдабергеннің құдаласуы туралы тарихи әңгімелерді А. Исаұлының әкесі және кейін, 1968-1974 жылдары Тойған шеше әулетінен шыққан қазыналы қарттар Нұрсейіт, Әлсейіт Шәкәрім ұлдары айтып отырушы еді [6]. Ескі әңгімені ұмытылмас үшін сол жылдары қағазға түсіріп алыппын. Бұл күнде сол деректер Шәкәрім төңірегі туралы танымға сәуле түсіруде.

Төлебай би (1831 - ш.а. 1880-жж соңы)

Алдаберген (Әлдеберген) бидің бәйбішесі Көлкелерден ағалы-інілі Төлебай, Арғымберген және апалы-сіңлілі Төлебике (Дәметкен), Тойған, кіші некелісі Шәкейден Баймағанбет, Бексұлтан, Омархан, Қайдар туған. Әкесінің жолын қуған Төлебай би туралы ел әңгімелері сақталған. Ол әңгімелерде бидің бүкіл 22 болыс Майқы, Бошан, Қарашор ішінде аспандаған атақ-абыройы, ел қамын ойлаған шешендігі дәріптеледі. Төлебай би Алдабергенұлы 1831-жылы туған. Әкесі Алдаберген бұл баласы туғанда 30-да, ол заманда үлкен жас. Төлебике, одан кейін туған ұлды Төлебай деп атауы олардың алдындағы нәрестелері шетінеп кеткенін аңғаруға болады.

Төлебай ел билігіне 1860-жылдардың басында араласа бастайды. Патша әкімшілігінен алғашқы марапатқа 1863 жылы ие болады. Әкесінің орнына Жағалбайлы-Байбөрі болысына басқарушысы ретінде 1865-жылдың ақпан айында бекітіледі. Өлкетанушы Болатбек ақсақал Нәсеновтің келтірген мұрағат мәліметінде 1866 жылы Бибігүл Бисенқызы есімді зайыбынан екі ұлы – 12 жасар Керімхан, 4 жасар Омар және екі қызы – 8 жасар Ділмия, 6 жасар Кәбіш аталады [7, 346-347 бб.]. Бұл деректердің 1883 жылғы тағы бір деректер топтамасына сәйкес келетін де, келмейтін тұстары бар. Көршілес Көшім-Байбөрі болысын 1850 жылдан Жабас би Қибатұлы басқарды. 1870 жылдан бастап патша өкіметі болыстарды жер аттарымен атауды ұйғарып, бұрынғы Көшім-Байбөрі болысын ірілендіріп, Абыралы, ал Жағалбайлы-Байбөрі болысын Дегелең болысы атандырды. Бұл жылдары да Төлебай би Дегелең болысындағы билігін сақтап қалды. Құнекеңнен ширек ғасыр кейін, Абайдан он төрт жас үлкен Төлебай би Алдабергенұлы Құнанбай мен ұлы Абайдың ел билеу қызметтерінің толысқан жылдарының аралығында қанаттас отырған Қаракесек пен Тобықты жұртшылығының береке-ынтымағын қамтамасыз етуде үлкен қызмет атқарды. Сақталған құжаттар мен ел әңгімелері осы бір тұжырымды растай түседі.

Төлебай Алдабергенұлы XIX ғасырдың 80-жылдарының соңына дейін өмір сүрген. Қайтыс болған жылын мұрағат мәліметтері арқылы анықтау ісі әлі алда.

Тойған Алдабергенқызы (1830 - 1918)

Алдаберген бидің дарынды екі қызының бірі. Дәметкен туралы Ахат ақсақал арқылы әңгіме толық болғандықтан, Тойғанға байланысты тың мәліметтерді замандастарымызға жеткізу бұл күнде өзекті. Тойған шеше туралы әулетінде бірнеше тағылымды әңгімелер сақталған. Төлебике (Дәметкен) апайымен тетелес, қатар өсіп-жетіледі. Қарқаралы, Жарлы өзені бойынан ескі туыстықты еске алып, Дегелең асып, Уақ еліне қоныс аударған, емші-дәрігерлігімен бұл өлкеде де таныла бастаған, арғы ата-аналары хан заманынан дүйім алашқа әйгілі Жиренше шешен мен Қарашаштан тараған Құлтан Тоқсанбайұлы Алдаберген биге құда болуға Сарыбай қожа есімді кісі салады. Алдаберген «қарғы бауына төрт жүз тұсақ қой болса қызымды берейін» дейді. Бір күні «малыңызға ие болыңыз» деп, айдап әкеледі. Бұл кезде Құнанбай мен Алдаберген әлі құдаласпаған. Алдаберген Төлебикені бермек болады. Қыз «жалғыз үйлі аз атаға бармаймын» дейді. Сонда сіңлісі Тойған: «Біреудің бақытына біреу ие болмай ма? Әкемнің сағы сынбасын, мен барайын», - депті. Сөйтіп, Тойған Құлтанның ұлы Қуандыққа ұзатылады. Қуандық та емші, дәрігер болып, ата дәулетін еселей түседі.

Тойған апайы Дәметкен сияқты өжет, тілге шешен, қолынан не түрлі іс келетін өнегелі ана болады. Бүкіл әулет, төңірегіндегі жұрт қатты қадірлейді. Жылдар өткен соң Тоқсанбай ұрпақтары Дегелеңді төңіректеп, Шөләдір жазығына келеді. XIX-ғасырдың 70-жылдарына қарай қыстауларын ұрпақтарына бекітіп алу мәселесі шығады. Ол заманда қырдағы ауылдар тығыз отырғандықтан, бұл оңай мәселе емес-тін. Төлебай би әділ басқарушы ретінде жалпы қауымның, дүйім елдің мүддесінен шығып, өз жақындарына бұрмауы керек. Тоқсанбай балаларының қонысы мәселесін кейінге қалдыра береді. Мұны көріп отырған Кедей руы ішіндегі өскен аталар Дауылбай мен Теңізбай аз атаның жерін аламыз деп те қыр көрсете бастайды. Төлебай да аз атаны көшіріп, жерін сұрап жүргендерді қостағандай болады. Міне, осы кезде Тойған шеше қайраткерлігімен көрінеді. Ол бауырынан көлемі шағын болса да, жылдар бойы қоныстап, үйреншікті мекенге айналған Жаңқара тауын бекітіп беруді талап етеді. Ағайынның қас-қабағына қараған Төлебай би «басқа жер алсаңдар қайтеді» деп, апайына «иә» дей қоймайды, көңіліне қарап, «жерің басқаға берілмейді» деп те басады. Не ол емес, бұл емес, Теңізбай атасы жыл санап қысып келеді. Ақыры Тойған: «Қалмағым жесін, енді мен оязға барам» деп, кіші қайынысы Қожайды ертіп, Төлебаймен қатарласа Қарқаралыға аттанады. Жолшыбай Төлебай би апайының да бара жатқанын естиді. «Төлебай апайымен айтысып жатыр» деген қаңқу сөзден қатты именеді, бірақ Тойғанды тоқтатпайды, бата алмайды. Тойған сол бойы Қарқаралыға жетіп, Қалиакпар деген кісіге жаздыртып, ояздың атына арыз кіргіздіреді. Іс қаралып, көп ұзамай Тойған еліне сұраған жерін бекітіп алған құжатты алып келген. Осыдан соң Тойған шеше әулеттің табынар піріне айналған. Тойғанның

аз атаға жер алып берген әңгімесі бүкіл Қарқаралы үйезі халқына тараған. Аталардан жеткен бұл әңгімені 1980 жылы Нұрбике-Шаншар атасынан шыққан қазыналы қарт Несіпбай Әбдіғазыұлынан де естігенде, естелікті сақтаушы автор, Амантай Исин таң қалған.

Тойған шешенің ақындығы болған. Мақалдап, немере-шөберелеріне тақпақтар айтып отыратыны әкемнің есінде қалған. Ұзақ жасап, мұсылманша жасы 90-нан асып, 1918-жылы қайтыс болған.

1945 жылы жас ақын Кашаф Туғанбаевпен айтыста А. Исиннің әкесі Иса Биназарұлы: Тоқсанбай бергі атам, Тойған шешем

Жебеген, ақындығы маған келіп, – деп арқалана сөйлеген [8]. Бұл да Тойған шешені әулеттің қашан да аузынан тастамай, қадір тұтуының бір көрінісі.

«Абайдың шәкірттері Омар, Оспан, Керімхан...»

1945 жылғы айтыста осы жолдар беймәлім тарихты бір қозғағандай еді. Бұл сөздердің мәнісіне жету де Шәкәрімге және Алаш қозғалысы туралы шындыққа тыйым салынған жылдары оңай болмаған.

Шежірелік мәліметтердің бір парасын Иса Биназарұлы 1961 жылы Алдабергеннің аталас ұрпағы Ырысқан Әжғожаұлынан жазып алған [9]. Төлебай Алдабергенұлының бәйбішесінен Керімхан, Омар, Оспан, Мұса, кіші әйелінен Сары (шын аты Ғабдулғазиз), Мұхаметжан туады. Керімхан бір дерек бойынша 1854-жылы дүниеге келген. Осы тұңғышынан бастап, Төлебай би балаларын мұсылманша да, орысша да оқыта бастаған. Тек, кіші балаларын оқытуға өмірі жетпеді. Бәйбішесі Бибігүл Бисенқызынан туған төрт ұлдың бәрі де білімді, ел басқаруда көптің сенімінен шыққан адал азаматтар болып жетілген. Өлеңге, қара сөзге де ұста болған. 1883 жылғы патша өкіметі деректерінде Төлебайдың төрт ұлы, екі қызы аталып, олардың туған жылдары мен айы, күні көрсетіледі. Төлебайдың бәйбішесінен (Мария деп жазылған) Керімхан 1858 ж. 27 апрелде, Омар 1864 ж. Осы деректерді басшылыққа алып, Керімхан 1854 жылы емес – 1858 жылы, Омар 1862 жылы емес – 1864 жылы туды деген көрсетпені дәл деп қабылдайды, автор А. Исин.

Керімхан Төлебайұлы (1858-1914?) – 1905 жылы Қарқаралы петициясы жасалғанда 22 болыс Қарқаралы үйезі қазақтарының атынан қазақ халқына саяси құқтарды талап етіп, патшаға жолдаған телеграммаға қол қойған тұлға. Ол құжатты алғаш рет ғалым Б. Нәсенов жариялаған [10]. Ол құжат бойынша зерттеу мақала да жарияланды [11].

XX-ғасыр басындағы арқалы ақын Омар Төлебайұлы (1864-1920) өмірі мен шығармашылығы туралы сөз қозғаудың орайы келіп, алғаш мақала да көпшілікке ұсынылған болатын [12, 118-120 бб.]. Сәттілікке орай, Омар Төлебайұлы ақынның өз қолымен жазылған, ұрпақтары арқылы жеткен қолжазбасы бұл күнде Ғылым Академиясы кітапханасының қолжазба қорында сақталып тұр [13, 82-85 бб.].

Дегелең жұртшылығынан тағы бір тың дерек. Құдайбердінің тұңғышы, Құнекең немересі Шәке (Шаһмардан) Алдабергеннің немересі, ақын Омар Төлебайұлымен құда болып, алдындағы құдандал-бауырлықты жалғастырған. Бұл өзара сыйлас, ниеттес Шәкәрім мен Омардың арасындағы тағы бір жақындық, қимастықтың белгісі.

XX ғасыр басында Төлебай бидің оқымысты балаларының ел басқарудағы қызметтері төмендеп, жаңадан өсіп-жетілгендердің заманы туады. Бірақ «Төтең ауылының» ел ішіндегі бұрынғы қадір-қасиеті сақталады. Шындық іздеген жұрт қашан да Төлебай балаларының алдына барып, замана күштілерінің қысастығынан құтылуға тырысып баққан.

Заманында елге билігі жақсы жүріп тұрған Омар Төлебайұлы 1913-1919 жылдары Дегелең болысының №1 әкімшілік ауылында ғана халық соты қызметін атқарумен шектеледі. Әйтсе де үйреншікті әдетпен, халық сыйлы азаматын алыстан іздеп жетіп отырған.

Бұл туралы жазушы Сапарғали Бегалиннің «Замана белестері» естелікті баянында бірқатар сюжеттер бар. Соның бірі Ақайдың Хасені жылқысына қосылып кеткен атты қайтарып алу әңгімесі. Ат сұраушылар «Хасенге Төлебай ауылының бір адамы алып бармаса, басқаға сөз бермейді» деген ұйғарыммен Қоянды жәрмеңкесінде төтенше съезге шақырылған Омарға жабысады. «Ол кісі қандай кішіпейіл: «Өзім сиезден босай алмаймын. Мына хатты

апарыңдар» деп Хасенге хат жазып берді». Әрі қарай жазушы хатты тапсырған жайын, мал-жайын басқаратын адамының қарсылығын, ақыры Омардың өзінің Хасенге барып, әмір ете сөйлеп, байды көндіргенін баяндайды [14, 42-44 бб.].

Сол сияқты, жазушы көзі ашық, орысша да оқыған, бірақ ертерек сырқатқа ұшырап ел ішінен алысқа шықпаған Мұса Төлебайұлының жаңа, кеңес өкіметі орнағанда болыстық комитетке жігерлі кедейлерден де мүшелер сайлатып, жаңалық лебіне үн қосып, Семейде мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді курсқа оқуға талапты жігіттердің бірнешеуін жібергенін жазады [14, 94-95 бб.].

Мұса Төлебайұлының адамгершілік келбет-кескіні, ағартушылық қызметке қосқан үлесін аңғартатын өзге де ел әңгімелері жеткілікті. Керімхан, Омар, Оспан, Мұсаның жақсылықтары осылай, ұмытылмай, буыннан буынға жетіп, Дегелеңмен қоса Шыңғыстау аймағына да белгілі болған. Олар туралы әңгімелерді Ахат Құдайбердиев те, халық ақыны Тәңірберген Әміренов те айтып отыратын. Ахат Шәкәрімұлының естелігінде Төлебай би балалары туралы: «Мен Керімханды көргем жоқ. Омар, Оспан, Мұса нағашыларымды көрдім, алдарында да отырдым. Бұлар орысша оқыған. Омар мен Мұса өлең шығаратын, үшеуі де домбыра, скрипкаға жүйрік және қолөнерге шебер еді», - деп жазады [15]. Шәкәрімнің анасы Төлебике туралы «арабша, түрікше көп оқыған. Қолөнерге өте шебер, кесте тігетін, ою оятын, киім пішетін, пышақ соғатын істі адам болған. Есті, сергек, ақылды, мейірімді, жомарт болған әжеміздің құранын, «Ғибадат исламиясын», «Мұхтасарын», тағы басқа көп кітаптарын мен көрдім. Шешелерімнің, үлкен әжелердің: «Дәметкен (Төлебикені солай атаған) оқымысты, ақ мартуы бар, есті, ақылды еді» деп отырғандарын сан естігем», «шешесінің араб тілін жақсы білетінін әкейдің өзі де айтып отыратын. Және: «Араб тілін меңгеруіме шешемнің көп пайдасы тиді», дейтін еді», - деп жазды Ахат Шәкәрімұлы [15].

Керімхан, Омар мен Оспан өздерін Абайдың шәкірттеріміз деп есептеген. Оның үстіне олар Шәкәріммен үзеңгі қағыстырған дос, шығармашылықта аға жолын берген іні, Абай мен Шәкәрім өнегесін Дегелең болысы топырағында жалғастырушы жанашыр, ниеттес қайраткерлер болады. Төлебай ұлдарының адалдығы дүйім жұртқа танылған өнеге болып дәріптелген. Құдандалы екі жұрт – Құнанбай мен Алдаберген әулеттері арасындағы сыйластық жалғасын екі әулеттегі балаларға қайталанып қойылған аттас есімдерден байқаймыз. Тойған шеше әулетінде 1870 жылы туған ұлға Шәкәрім есімі беріледі. Төлебайұлы Оспанның бір баласы – Тұрағұл.

Аласапыран заманның тиянақсыздығына не шара: «бай жаман, кедей жақсы» деген заманда іргелі шаңырақтар құлап, жұрт тоз-тоз бытырап бас сауғалағанда екі әулет те тұрмыс тауқыметі мен ауыртпалықты кешкен. «Әлдекем», «Төтеңнің» екінші үшінші буындағы ұрпақтарының көбі ашаршылық жылдарында жан тапсырды, немесе соғыстан қайтпады. Керімхан, Оспан мен Мұсадан бұл күнде ұрпақ жоқ.

Омар ақынның жалғыз ұлы Капсидар (1916-1967) ғана аман қалған. Капсидар есімі Түрксіб темір жолы тарихында есімі әйгілі қайраткер, ұзақ жыл белгі беру және байланыс жүйесін басқарған, «Құрметті теміржолшы» атағының иегері, КСРО Халық шаруашылық көрмесіне қатысқан өнертапқыш болды [16]. Капсидардың үш қыз, бір ұлы бәрі өсіп жетілген білікті мамандар, ғалымдар болып тәрбиеленді. Олардан өскен ұрпақ бар.

Төлебай бидің інісі Арғымберген ұрпақтарынан Шәкәрімнің нағашы жұрты туралы әңгімелерді 1978 жылы Әубәкір ақсақал Ілиясұлы және інісі, 1990 жылы қайтыс болған өр мінезді, шешен, майдангер, Отан соғысы мүгедегі Әбдіғали шертуші еді. Тойған шешенің немерелері Шәкен (Шаймардан) және Шағыр (Қалимардан), Кеңес өкіметінің қуғын-сүргініне ұшыраған шөбересі Жаңабайдың ағалары Қожай мен Биназардың сүйектері ата қоныс Жаңқара тауының етегінде жатыр. Тойған шешенің өзі де сонда.

Тойған шеше және Иса Биназарұлы

Арғы аталары бір, бергі аталары құдалас Алдаберген би ұрпақтары мен Құлтан, Жандай ұрпақтарының бір тармағы Жандайдан Байжан, Байжаннан Биназар. Биназардың Исасы кенженің кенжесі болып туғанда қартаң тартқан Тойған шешенің мейірімі осы жас балаға

ауып, бауырына салып бала қылады. Исаны өнер, өлең өлкесіне баулыған да осы Тойған шеше. Ол туралы Иса Биназарұлы 1945 жылы Кашаф Туғанбаевпен айтысында:

Тоқсанбай бергі атам, Тойған – шешем,

Жебеген, ақындығы маған келіп.

Абайдың шәкірттері Омар, Оспан,

Керімхан ағаларым тізгін беріп, – деп арқалана жырлайды.

А. Исиннің әкесінің ел ішіне тараған әңгімелері де соны растайды. Қамбар руынан шыққан, ескі заманның оқиғаларын бойына сіңірген қайраткер, марқұм Сейітжан Тәберіков ақсақал өз мақаласында Биназардың Исасын осы Тойған шешенің баласы деп атайды. Бұл да бір қазақ ішінде туыс баласын өз баласы қылып тәрбиелеген кең тараған салттың бірі.

Құнанбай мен Төлебай ұрпақтары ауылдарының араласуы

Құнанбай мен Алдаберген, балалары Абай мен Төлебай ауылдарының араласуы Шәкәрім мен Омар заманында жалғасын тауып, кеңестік қудалану, ғасырлық қоныстарынан айрылып, ашаршылық жылдарында тоз-тоз болып, ел бытырап кеткен заманға дейін созылады.

Соңғы деректің бірін Иса Биназарұлы 1959 жылы Шәкәрімді ақтап алу жөнінде кеңестік идеология мүмкіндік бермеген сәтсіз әрекетінде дайындалған естелікті жазбасында келтірген. И. Биназарұлы Дегелеңмен іргелес әкелері отырған Жаңқара қонысынан апалы-сіңлілі Төлебике мен Тойған әжелерінің ұрпақтары ретінде Төлебай ауылындағы Керімхан Омар, Оспан ағайындарының тапсыруымен хал сұрасу ағайындық, туыскандық жорамен Шәкәрімнің ауылына барып амандасып қайтқан екен.

Естелік деректі Шәкәрім өмірбаянын жазған Дәулет Сейсенұлы келтіреді: «Абыралылық ақын Иса Биназаровтың қажы туралы естелігі қысқа болса да нұсқа жазылыпты. «1915 жылдың шамасы. Онда бала кезім, Хан Шыңғыстың бауырындағы Шәкәрімнің ауылына бардым, – дейді ол. – Шәкәрім ұзын бойлы, байсалды, қарапайым адам екен. Сонда үйінде жинаулы тұрған кітаптарды көрдім. Сол кездің өзінде араб, грек, түрік тілдеріндегі кітапты оқып, танысады екен» [17]. Кейінгі тағдыры туралы Иса Биназарұлы былай жазыпты: «Оны 1931 жылғы көтеріліске қатысты деу жала. Керісінше, елдің сөзін тыңдамау үшін өзі Бақанақта жеке тұрды. Ел аузындағы өлеңдері жинақталып, жарыққа шықса деймін» [17].

Шәкәрімнің немерелері мен жиендері, шөберелері

Шәкәрімнің ұлы Сүпиянның ұлдары – Талғатбек (1911-1971), Шәмел, қыздары Мәймәна, Калима, Ғалия. Талғатбектің ұлы – Берік (1950).

Шәкәрімнің ұлы Ғафурдың ұлы – Баязит (1905-1930), қыздары Ләбила, Нағима, Камила. Камила Талдықорғанда өмір сүрді.

Шәкәрімнің ұлы Ахаттың ұлы – Физули (1942-1983), қыздары Сара, Ләззат. Физулидің ұлы Дәулет (1982).

Шәкәрімнің ұлы Зияттың ұлы – Мереке (1938-2016). Шәкәрім немерелерінің ішінен атасының толық ақталғанын көру бақыты бұйырды. Абай музейінде Шәкәрімге арналған шараларға қатысып, естелігін айтып, ел қошеметін көріп өтті. Мерекенің ұлы – Нұрлан (1966), қыздары Гауһар, Меруерт, Сәуле.

Шәкәрімнің жиендері

Шәкәрімқызы Жәкіш Хабибулла Сүлейменұлы Махмұтовқа тұрмысқа шыққан. Хабибулла мен Жәкімнің ұлдары Қожағапан (1921-1996), Қожанияз, Қожағәпез. Елден қуғын көрген Хабибулла мен Жәкіш шекара жабық болған соң Үржарда қалып, Қожанияз бен Қожағәпез ашаршылықта ауруға шалдығып, жастай қайтыс болады. Хабибулла мен Жәкіш Қожағәпанды алып, 1932 жылы жаяу шекарадан Қытай жеріне өтеді. Зият Шәкәрімұлы оны ішкі Қытайда оқытып, Қожағапан кейін әскери қызметте, мектептерде мұғалім болады. Ал, Хабибулла мен Жәкіш шекарадан өткенде 1933 жылы Тауфиқ деген бала туады. 1940 жылы Назипа деген қыз туады. Сол жылы оба ауруынан осы екі баланың әке-шешесі қайтыс болады: Тауфиқ жеті жаста, қарындасы қырқынан шығар-шықпастан жетім қалады. Жетім қалған бір ұлмен бір қызды Шәуешекте саудамен шұғылданған Бердеш Тәкежанұлы деген кісі Қытайға Ике болыспен бірге қашып барған Рахимаһ Досайұлы деген кісіге тапсырады. Рахимаһ

Досайұлы екеуін бала ғып алады. Тауфиқтың ендігі фамилиясы Досаев болады. 1949 жылы қазан айында Қытай Халық Республикасы құрылғаны белгілі. 1952 жылы өкімет жетімдерді оқуға жиып, Тауфиқ Үрімжідегі педагогикалық училищеге түседі. Со жылы қытайшадан қазақшаға кітаптар аударып жүрген ағасы Қожағапанды тауып алады. Осы әңгіменің бәрін Тауфиқ Досаев егжей-тегжейлі жазып қалдырды [1].

Тауфиқ Досаев (1933-2003) Үрімжідегі педагогикалық училищені 1957 жылы тәмамдаған соң Қытайдағы Чонжы ауданында интернатта екі жыл қызмет істеп, 1959 жылы Зайсан арқылы Қазақстанға оралған. 1960-1965 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінде оқып, 1965 жылы Семей педагогикалық институтына қызметке кірісіп, 1973 жылы кандидаттық диссертация қорғап, еңбек демалысына шыққанша кафедра меңгерушісі, доцент қызметтерін абыроймен атқарды. Шәкәрім ұрпақтары туралы мақалалар, 1998 жылы кітап шығарды. Марқұм Тауфиқ ағадан үш қыз туған: Нұрсәуле (1963), марқұм Шолпан (1966), Баян (1987).

Шәкәрімнің қызы Гүллардың балалары – Фатих, Бәтен. Олар отбасымен Алматы қаласында өмір сүрді.

Шәкәрімнің жиі қоныстанып және аңшылықта жүрген жерлері

Шәкәрім қоныстары туралы деректер өзінің шығармалары арқылы да, замандастарының, ұрпақтарының естеліктері арқылы да жақсы белгілі. Бүкіл Шыңғыстау, Ханшыңғыс бөктерлерінің бәрі, Шыңғыстың іші-сырты, Бақанас пен Байқошқар Шәкәрімнің қоныс тепкен, аң аулаған, шығармаларына арқау болған, аты аталған жерлер. Ол қоныстардың бірқатары Шәкәрімнің «Нартайлақ-Айсұлу» поэмасында, өмірі адам төзбес қасіретке айналған 1930-1931 жылдарындағы елсізде жазған соңғы өлеңдерінде де аталады.

Шәкәрім 1908-1910, 1918-1922, 1927-1931 жылдары елден жырақ, Шыңғыстаудың Шақпақтас тауында, өмірінің соңғы жылдары өзі салдырған Саятқорада жападан-жалғыз өмір кешеді. Баласы Ахат өз естелігінде 1930 жылдың ақпан айының соңында науқастанып жүр дегенді естіп, әкесіне амандасып, көп күн қасында болып қайтқанын жазған. Кеңқоныс арқылы Шақпақтың тауына, аты қиналып жүрмей, қалың қар мен мұзда әзер жетеді.

Шәкәрімнің Саятқорасының қасында мұзын ойып ат суаратын Қарабұлақ ағып жатады. Бір күні, - деп еске алады Ахат, - әкей «аттарды ертте, Айыр Шақпаққа шығып келейік» деді. Екеуі қораның батыс жағындағы Айырдың басына шығады. Ахат Шәкәрімнің аралаған, саят құрған тауларын көзбен шолады: «Бұл биіктен оңтүстікте Қаранай, Тазқызыл, Балға, Тектұрмас, Құр жоталары, батыста – Көксеңгір, Жорға, Жауыртағы, Шорқашқан, Шымылдық, Жосалы биіктері, ал солтүстікте – Керегетас, Қаражал, Қызылжал, Айдарлы қойтас, Қарақойтас, Бұшантай, Ділдә жоталары, көлденең жатқан Шыңғыс тауының сырт жоталары көрінеді» деп тізбектеген [18, 196-197 бб.].

Поэзия әлемінде әдемі қолтаңбасы бар, жер білгірі де ақын Төлеген Жанғалиевтің «Шыңғыстау шындығы» поэмасында Шәкәрім тағдырына байланысты жер атауларын ұшыратамыз: Қаражартас, Барғана, Керегетас, Қызылшың, Шақпақ, Шоқпартас, Бақанас, Байқошқар, Тай өзені, Кеңбұлақ, Қарабұлақ, Шилібұлақ, Айсұлу, Күнсұлу, Ақтас, Жәнібек, Кеңшатқал, Керегетас, Қызыл шыңы, Қызылжал [19, 236-241 бб.]. Шыңғыстаудағы Шәкәрімнің аң аулап саятшылық құрған жерлері – толықтыра қарайтын жеке зерттеу тақырыбы.

Шәкәрім өміріне қатысты жерлерді 1980-жылдары, әсіресе 1999, 2002-2004, 2017 жылдары, одан кейін де аралағанда өз көзімізбен көрген қоныстардың толық емес шағын тізімі мынандай:

Байқошқар, Қарақойтас, Суықбұлақ, Таспоқы, Қызылөзен, Бөбекей, Қаспаққатын, Кеңқоныс, Қарасу, Сынтас, Суырлы, Қарабұлақ, Қаракемер, Көбетай, Қарашоқы, Кеңаша... Шәкәрім көрген, талай аралаған археологиялық ескерткіштерге толы ол жерлердің бәрін осы 2024-2025 жж. картаға түсіру жұмыстары жалғасын табуда.

Шыңғыстауда Шәкәрімнің шығармалары жазылған, бәрінің дерлік түпнұсқа қолжазбаларын қатыгез заман жоқ қылып, жазалаушылар шығармаларын отқа ораған, одан аман қалғаны аз. Көбі қолдан қолға көшірілгендіктен жетіп отыр. Шығармаларын жинап, көшіріп шығуда аман қалған ұлы Ахат Құдайбердиевтің еңбегі орасан.

Шыңғыстаудағы Шәкәрім тасы

Жергілікті өлкетанушы Серікқазы Шабданов Шәкәрімнің Шыңғыстаудағы көлемді тастағы жазуын тауып, оны әдебиет зерттеушісі Тұрсын Жұртбай музейге өткізген (Сурет 1). Ол тас М. Әуезов музейінде сақтаулы.

1 – Сурет. Өлкетанушы Серікқазы Шабданов тапқан Шәкәрімнің тастағы жазуы.
Жазу мәтіні: «1896-ншы жылы құдық қаздым мен Шаһкәрім».

Шәкәрім Шыңғыстаудағы Шақпақтаста 1908-1912-жж., Шыңғыстың сыртындағы Саятқорада 1922-1931 жж. жалғыз өзі тұрды.

Шыңғыстауды 1999-2008 және 2015-2018 жылдары археологиялық барлау мақсатымен зерттеп жүргенде тізімделген көптеген ескерткіштер, қорғандар, тас мүсіндер, тастағы суреттер – бәрі заманында Шәкәрімнің тарихты, шежірені жазу жылдарында өткен замандар туралы толғаныстарында іздері қалған.

Шәкәрімнің фотолары

Шәкәрімнің бұл күнде үш фотосы белгілі. Семейде К.Н. Могилевцев фотосалонында түсірілген суретті кейзерттеушілер Шәкәрімнің қажылыққа барардағы 1905 жылғы суреті деп жаңылыс айтып жүр. Ол сурет Ресей архивінің бірінде табылуы мүмкін. Амантай Исаұлының пікірінше, портреттік фотосы Орынборда және Семейде кітаптары шығарда, 1911 ж. түсірілген (Сурет 2).

2 – Сурет. Шәкәрім фотосын С.Х. Махмудовқа сыйға тартуға арнаған жазуы:
«Сүйікті әм йақшы белгі үшін Сағид Халил ұғлы Махмудов мырзаға һәрқашан унутмасқа
Шаһкәрім Құдайберді ұғлынан. 1912-нші жылы, 11-нші ғинуарда»

Шәкәрімнің құс ұстап түскен этнографиялық фотосын 1927 жылы әйгілі этнограф Фиельструп түсірген. Фиельструп түсірген фотолардың ішіндегі осы фотоны зерттеушілер күмәнсіз Шәкәрім деп таныды. Тау көрінісімен алыстан түсірілген үшінші фотоны архив қызметкері Лаура Қадырова тапқан.

Қорытынды.

Шәкәрім қажының өзінен, жақындарынан жеткен есімдерді тізбектеп, оның ортасы жайлы көрініске шолу жасалды. Туыстық топтарға байланысты Шәкәрімге жақын, жалпы ел арасында танылған есімдерді жеке қарастырып, кейбір тұлғаларға қатысты деректерге тоқталдық. Құнанбай мен Алдабергеннің құдаласуы, Төлебай би, Тойған шеше туралы тың деректер профессор Амантай Исиннің жеке қорында сақталған қолжазба, естеліктер негізінде сарапталды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының отбасы шежіре деректермен ғана емес, естелік материалдарға да бай екенін көрдік. Солардың бірнеше мысалында өзінің отбасына қатысты есімдер естелік материалдар тұрғысынан толыса түсті.

Қазақтың ойшылы, Шәкәрім қажының мұрасын, отбасы мүшелері мен шежіресіне қатысты тың деректерді ғылыми айналымға енгізу, оларды жаңа әдістермен зерделеудің өзектілігі арта бермек.

Пайдаланылған дебиеттер тізімі:

1. Досаев Т. Шәкәрім Құдайбердіұлының ұрпақтары туралы. – Семей, 1998.
2. Нәсенов Б. Абыралы – Сарыарқаның кіндігі. – Алматы; Новосибирск, 2002.
3. Из истории колонизации «Степного Киргизского края» (1762 – февраль 1917 г.) / Составители: Малышева М.П., Познанский В.С. – Семипалатинск, 2004.
4. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.VIII. Ч. 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006.
5. Шәкәрімнің екі күйі // «Абай». 2008. №2. 93-96-бб.

6. Далалық материалдар. Қожайұлы Шәкәрім ұлдары Нұрсейіт және Әлсейіт ақсақалдардың деректері. Жазып алған А. Исин. 1968-1976 жж. А. Исиннің жеке қорындағы қолжазба.
7. Нәсенов Б. Абыралы – Сарыарқаның кіндігі. 1-кітап. – Новосибирск, 2002.
8. Иса Биназарұлы мен Кашаф Тұғанбаевтың айтысы (1945) // «Социалистік шаруа». Абыралы ауданының газеті. 1945. 6 тамыз.
9. Далалық материалдар. Мақала А. Исиннің жеке қорында сақтаулы.
10. Нәсенов Б. Абыралы – Сарыарқаның кіндігі. 3-кітап. – Новосибирск, 2002.
11. Исин А., Нәсенов Б. 1905-жылғы Қарқаралы петициясына және патшаға жіберілген телеграммаға қол қойған қайраткерлер // «Абай». 2006. №3. 26-30-бб.
12. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Т.V. – Алматы: Ғылым, 1986. 118-120-бб.
13. Исин А. Омар Төлебейұлының шығармашылығы // «Абай». 2007. №1. 82-85-бб.
14. Бегалин С. Замана белестері. Алматы, 1975. 42-44 бб.
15. Шәкәрімұлы Ахат. Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім // Шәкәрімтану мәселелері. Т.1. – Семей; Новосибирск, 2006. 146-б.
16. Көшжанов М. Қазақ темір жолының алғашқы қайраткері // «Семей таңы». 2011. 16 тамыз.
17. Сейсенұлы Д. Шәкәрім. – Астана: Фолиант, 2007. 152-б.
18. Шәкәрімұлы Ахат. Менің әкем, халық ұлы – шәкәрім // Шәкәрімтану мәселелері. 1-кітап. – Семей, 2006. 196-197-бб.
19. Жанғалиев Т. Маңдайымның жазуы. – Алматы: Атамұра, 2024. 236-241-бб.

References:

1. Dosaev T. *Shakarim Qudajberdiulyнын urpaqtary turaly*. – Semej, 1998.
2. Nasenov B. *Abyrally – Saryarqanyn kindigi*. – Almaty; Novosibirsk, 2002.
3. Iz istorii kolonizacii «Stepnogo Kirgizskogo kraja» (1762 – fevral' 1917 g.) / Sostaviteli: Malysheva M.P., Poznanskij V.S. – Semipalatinsk, 2004.
4. *Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI-XX vv. T.VIII. Ch. 1* - Almaty: Dajk-Press, 2006.
5. *Shakarimnin eki kuji* // «Abaj». 2008. №2. 93-96-bb.
6. *Dalalyq materialdar. Qozhajuly Shakarim uldary Nursejit zhane Əlsejit aqsaqaldardyn derekteri. Zhazyp alghan A. Isin. 1968-1976 zhzh. A. Isinniń zheke qoryndagy qolzhazba*.
7. Nasenov B. *Abyrally – Saryarqanyn kindigi. 1-kitap*. – Novosibirsk, 2002.
8. *Isa Binazaruly men Kashaf Tuganbaevtyń ajtyssy (1945)* // «Socialistik sharua». Abyrally audanynyn gazeti. 1945. 6 tamyz.
9. *Dalalyq materialdar. Maqala A. Isinniń zheke qorynda saqtauly*.
10. Nasenov B. *Abyrally – Saryarqanyn kindigi. 3-kitap*. – Novosibirsk, 2002.
11. Isin A., Nasenov B. 1905-zhylgy Qarqaraly peticiyasyna zhane patshaga zhiberilgen telegrammaga qol qojgan qajratkerler // «Abaj». 2006. №3. 26-30-bb.
12. *Qazaq qolzhazbalaryнын gylymi sipattamasy. T.V.* – Almaty: Gylym, 1986. 118-120-bb.
13. Isin A. *Omar Tolebajulyнын shygarmashylygy* // «Abaj». 2007. №1. 82-85-bb.
14. Begalin S. *Zamana belesteri*. - Almaty, 1975. 42-44 bb.
15. *Shakarimuly Ahat. Menin akem, halyq uly – Shakerim* // *Shakarimtanu maseleleri. T.1.* – Semej; Novosibirsk, 2006. 146-b.
16. *Koshzhanov M. Qazaq temir zholynyn algashqy qajratkeri* // «Semej tany». 2011. 16 tamyz.
17. *Sejsenuly D. Shakarim*. – Aстана: Foliant, 2007. 152-b.
18. *Shakarimuly Ahat. Menin akem, halyq uly – shakarim* // *Shakarimtanu maseleleri. 1-kitap*. – Semej, 2006. 196-197-bb.
19. *Zhangaliev T. Mandajymнын zhazuy*. – Almaty: Atamura, 2024. 236-241-bb.

А.Р. Бейсембаева¹, Г.А. Абенова²

¹ Научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
Алматы, Казахстан

e-mail: read_and_read@mail.ru

² Кандидат исторических наук, заведующая кафедрой «История»,
Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

e-mail: ab.gulnur@mail.ru

ЖИЗНЬ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УАЛИ ХАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВЕКОВ: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Статья посвящена источниковедческому анализу архивных материалов, касающихся жизни и государственной деятельности Уали хана, важного представителя казахской правящей элиты середины XVIII – начала XIX веков. Основной целью исследования является систематизация источников, относящихся к внешней и внутренней политике Уали хана, а также оценка их достоверности и значимости для изучения политической ситуации того времени. В частности, акцент сделан на архивных документах, хранящихся в архивах Российской Федерации, что позволяет расширить источниковую базу для анализа. В основе исследования лежит работа с архивными документами ИАОО, ГАОРО, РГАДА, РГВИА, РГИА и АВПРИ. После отбора письменных источников на основе их информативной насыщенности и достоверности с применением принципа видовой классификации, выделены две основные группы источников: группа делопроизводственных документов и группа источников личного происхождения.

Архивные материалы разделены на несколько типов, что позволяет учитывать различные аспекты исторических процессов и систематизировать документы в зависимости от их типа, цели и содержания. В рамках источниковедческого анализа документов, непосредственно касающиеся деятельности Уали хана, выделены следующие ключевые типы источников: рапорты, предписания, доношения, промемории и личные письма. Данные типы источников являются основой для анализа внешней и внутренней политики Уали хана и предоставляют ценные сведения для более глубокого понимания его дипломатической и административной деятельности, а также влияния на политические процессы в Центральной Азии в конце XVIII – начале XIX века.

Ключевые слова: история Казахстана, Казахские ханства, Средний жуз, Абылай хан, Уали хан, Российская империя, Цинская империя, источники.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» (регистрационный номер: BR24993173).

А.Р. Бейсембаева¹, Г.А. Абенова²

¹ Ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан
e-mail: read_and_read@mail.ru

² Тарих ғылымдарының кандидаты «Тарих» кафедрасының меңгерушісі,
Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан Республикасы
e-mail: ab.gulnur@mail.ru

«УАЛИ ХАННЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСТАУЫ: ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ»

Аңдатпа

Мақала Уали ханның өмірі мен мемлекеттік қызметіне қатысты архивтік материалдардың деректанулық талдауына арналған, XVIII ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ билеуші элитасының маңызды өкілі Уали ханның қызметін зерттейді. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – Уали ханның сыртқы және ішкі саясатына қатысты дереккөздерді жүйелеу, сондай-ақ олардың сенімділігі мен саяси жағдайды зерттеудегі маңыздылығын бағалау. Арнайы назар Ресей Федерациясының архивтерінде сақталған құжаттарға аударылған, бұл деректердің негізінде талдаудың дереккөздік базасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының негізі ИАОО, ГАОрО, РГАДА, РГВИА, РГИА және АВПРИ архивтеріндегі құжаттармен жұмыс істеуге негізделген. Құжаттар ақпараттың мазмұны мен сенімділігіне қарай іріктеліп, түрлік классификация принципі бойынша екі негізгі дереккөз тобы анықталды: іс жүргізу құжаттары тобы және жеке тұлғалық дереккөздер тобы.

Архивтік материалдар бірнеше түрге бөлініп, тарихи процестердің әртүрлі аспектілерін ескеруге және құжаттарды түрі, мақсаты мен мазмұнына қарай жүйелеуге мүмкіндік береді. Уали ханның қызметіне тікелей қатысты құжаттарды деректанулық талдау аясында келесі негізгі дереккөздер түрлері анықталды: рапорттар, бұйрықтар, арыздар, меморандумдар және жеке хаттар. Бұл дереккөздер Уали ханның сыртқы және ішкі саясатын талдаудың негізін құрайды және оның дипломатиялық және әкімшілік қызметін, сондай-ақ XVIII ғасырдың соңғы – XIX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы саяси процестерге ықпалын тереңірек түсінуге қажетті құнды мәліметтерді ұсынады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақ хандығы, Орта жүз, Абылай хан, Уали хан, Ресей империясы, Цин империясы, деректер.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ПЦФ бағдарламасы аясында «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедияны жазу» жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды (тіркеу нөмірі: BR24993173).

A.R. Beisembayeva¹, G.A. Abenova²

¹ Researcher, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
e-mail: read_and_read@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>

² Candidate of Historical Sciences, Head of the Department «History»,
Shakarim University, Semey, Kazakhstan
e-mail: ab.gulnur@mail.ru

THE LIFE AND STATE ACTIVITIES OF UALI KHAN IN THE SECOND HALF OF THE 18th – EARLY 19th CENTURY: A SOURCE CRITICISM ANALYSIS

Abstract

The article is dedicated to the source-based analysis of archival materials concerning the life and political activities of Uali Khan, a prominent figure of the Kazakh ruling elite in the mid-18th to early

19th centuries. The primary objective of the research is to systematize sources related to the foreign and domestic policies of Uali Khan, as well as to assess their reliability and significance for understanding the political situation of that time. Specifically, the focus is placed on archival documents stored in the archives of the Russian Federation, which expands the source base for analysis. The research is based on the study of archival documents from the IAO, GAORO, RGADA, RGVIA, RGIA, and AVPRI. After selecting written sources based on their informational content and reliability, using the principle of typological classification, two main groups of sources were identified: the group of administrative documents and the group of personal sources.

The archival materials are divided into several types, allowing for the consideration of various aspects of historical processes and the systematization of documents according to their type, purpose, and content. Within the framework of the source-based analysis of documents directly related to the activities of Uali Khan, the following key types of sources are identified: reports, orders, petitions, memoranda, and personal letters. These types of sources form the basis for analyzing the foreign and domestic policies of Uali Khan and provide valuable information for a deeper understanding of his diplomatic and administrative activities, as well as his influence on the political processes in Central Asia at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries.

Keywords: history of Kazakhstan, Kazakh Khanates, Middle Zhuz, Ablai Khan, Uali Khan, Russian Empire, Qing Empire, sources.

Acknowledgement: *This article was prepared within the framework of the Targeted Program-Funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, “Writing an Illustrated Biographical Encyclopedia on the History of Kazakhstan” (registration number: BR24993173).*

Введение. Источниковедческий анализ представляет собой ключевой метод в исторической науке, позволяющий исследователям реконструировать события прошлого на основе архивных материалов. Этот метод включает систематическое исследование и оценку подлинности, достоверности и значения различных источников, что обеспечивает объективную и комплексную картину исторических процессов. В данном контексте источниковедческий анализ играет важную роль в изучении внешней и внутренней политики Казахского ханства в XVIII – начале XIX века, в особенности в исследовании жизни и деятельности Уали хана. Архивные документы, такие как личная переписка, рапорты, дипломатические записи и отчеты, промемории представляют собой основу для понимания как внешне, так и внутренне ориентированных политических действий хана, а также его попыток укрепить позиции Казахского ханства на международной арене.

С Уали ханом, представителем элиты казахского общества XVIII века, связан сложный период истории Казахстана – период присоединения Казахских ханств к Российской империи. До недавнего времени деятельность Уали хана не отображалась в исследованиях по истории Великой степи. В 2017 году исторический памятник – Мазар Уали хана вошел в список сакральных объектов Казахстана.

Как известно, в 1740-1780-е годы процессы децентрализации Казахского ханства привели к тому, что оно оказалось в орбите сложных внешнеполитических отношений. В этот период отстаивания политической самостоятельности наиболее авторитетные лидеры Казахского ханства – Абылай, и его сын Уали, становятся главными акторами принятия политических решений Великой степи.

Роль и деятельность видных степных правителей до сих пор малоизучена и недостаточно широко известна общественности. Например, если хану Абылаю посвящено немало научных трудов, то личности других его современников и соратников оказались несколько обойденными вниманием ученых [1, с. 1205].

Султан прошел прекрасную военную и дипломатическую подготовку, знал несколько восточных языков. В собранных архивных документах имеются данные о его участии в военных походах против Джунгарского и среднеазиатских ханств; участие в составе казахских

дипломатических миссий в Цинскую империю. Уали султан, начиная с 1770-х годов, часто фигурировал в официальной переписке с представителями Российской империи, что свидетельствует о том, что Абылай доверял своему сыну самостоятельное ведение дипломатических переговоров и управление своими землями. Султан Уали выступал как защитник интересов своего народа, предотвращал, либо принимал участие в решениях проблем казахско-русского приграничья. После смерти Абылая, Уали султан унаследовал ханский титул и власть над казахами Среднего и части Старшего жузов. В отечественной исторической науке сложились не подкрепленные документами стереотипы о личной слабости и некомпетентности последнего хана Среднего жуза. Авторы данной статьи уже затрагивали в предыдущих исследованиях историографию темы, ее проблематику, уровень достоверности, и влияния политической конъюнктуры. Был сделан акцент на противоречия в более поздних работах, что является важной составляющей аналитической работы [2]. Источниковедческий анализ предполагает детальное изучение происхождения, достоверности, содержания и взаимосвязи источников. Архивные документы являются основным источником для историков, поскольку они содержат непосредственные данные о событиях, людях и процессах, происходивших в прошлом. Эти документы включают в себя письма, официальные документы, отчеты, рапорты, промемории и другие материалы, которые могут предоставить уникальную информацию для исследования. В частности, при анализе жизни и деятельности Уали хана (вторая половина XVIII – начало XIX века) архивные материалы позволяют глубже понять политическую, экономическую и социальную ситуацию того времени, а также взаимоотношения Казахского ханства с соседними государствами.

Материалы и методы. Источниковой базой исследования послужили документы и материалы, хранящиеся в фондах архивов и опубликованные в специальных изданиях. К первой группе источников следует отнести архивные фонды, востребованность которых объясняется постоянно растущим интересом исследователей к историческим вопросам данного периода. В ходе работы использованы материалы фондов Архива внешней политики Российской империи, Государственного архива Оренбургской области, Государственного исторического архива Омской области, Российского государственного архива древних актов, Российского государственного военно-исторического архива и Российского государственного Исторического архива. Во вторую группу источников вошли опубликованные документы. Это сборники документов и материалов: Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.) [3]; Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.) [4]; Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX века, в 2-х частях [5; 6]; Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов [7; 8]; История Казахстана в русских источниках XVI-XIX веков [9; 10]; История Казахстана в документах и материалах: Альманах [11]; Прошлое Казахстана в источниках и материалах (V в. до н. э. – XVII в. н. э.) [12]. Третья группа источников включает казахские шежиры и фольклор. Казахские генеалогические древа дошли до наших дней, представленные в казахских устных народных произведениях, благодаря усилиям собирателей изустной формы истории, среди которых Курбангали Халиди [13], Ш.Кудайбердыулы [14], М.Ж.Копейулы [15], и для современной науки они являются важными источниками в изучении национальной истории. Предания, объемно разрабатывающие историческую тематику в народной трактовке, раскрывают особенности и специфику исторического периода, в который жил сын великого Абылая – хан Уали. Так же одним из интересных источников является многотомный сборник фольклора и устной литературы казахского народа «Бабалар сөзі» [16].

В современных исследованиях требуется применение новых методологических подходов, позволяющих раскрыть процессы и события с новых сторон, выявить ранее незамеченные аспекты и дополнить мировую историческую науку. Исследование источников опирается на совокупность методов, применяемых в исторической науке. Среди них - общенаучные методы: исторический, логический, методы индукции и дедукции, анализа и синтеза. Контекстуальный анализ позволяет исследовать документы не только на основе их содержания, но и оценить их значение в исторической перспективе. Для этого необходимо учитывать политическую,

социальную и культурную ситуацию в момент создания документа, а также исследовать возможные интересы авторов источников. В контексте внешней политики Уали хана важно учитывать, что его дипломатические усилия проводились на фоне усиления влияния России и Китая в Центральной Азии, что также должно было отразиться на политике казахского правителя.

Результаты. Источниковедческая база включает комплекс как опубликованных, так и неопубликованных документов, часть из которых вводится в научный оборот впервые. Неопубликованные источники представлены документами, хранящимися в фондах ИАОО и других архивах. После отбора письменных источников на основе их информативной насыщенности и достоверности, с применением принципа видовой классификации, выделены следующие группы источников: группа делопроизводственных документов и группа источников личного происхождения.

После отбора письменных источников на основе их информативной насыщенности и достоверности, с применением принципа видовой классификации, архивные материалы могут быть разделены на несколько типов. Эти группы отражают различные аспекты истории и помогают систематизировать документы в зависимости от их типа, цели и содержания. В рамках источниковедческого анализа выделяются следующие основные типы источников: рапорты, предписания, донесения, промемории, личные письма.

Главным источником для изучения исторического периода в который жил Уали хан являются архивные материалы. Особый интерес представляют документы, располагающиеся в городе Омск, административного центра Западной Сибири. К примеру, в Историческом архиве Омской области, в фонде №1 «Дивизионная канцелярия командующего войсками Сибирской дивизии и линиями военной коллегии» содержатся ранее не введенные в широкий научный оборот рапорты, промемории, донесения, касающиеся пограничной зоны Иртышской линий военных укреплений. Значительная часть документов связана с переходами в зимнее время казахских лошадей с указанием имен старшин и табунщиков, конского поголовья и другое. Дела содержит массу информации о взаимном уgone лошадей как степняками, так и военными лицами.

Документы так же содержат сведения о первой половине 1790 года. К примеру бригадир Ушев в своем письме в адрес генерал майора Штрадмана от 1 февраля 1790 года открыто писал о размерах годового жалования Уали хана: «Присланные при повелении от вашего превосходительства возвращенные суммы вместо отданного за долг Касимовским мурзам Якуп и Темир-булату Вали ханшего жалования 300 рублей» и многое другое [17, с. 140]. Этот документ имеет гриф «ОЦ» («Особо ценный»). Многие документы являются ранее неопубликованными, эксклюзивными и рассекреченными в 2019 году.

Архивные источники интересны тем, что читая их можно примерно представлять прошедшие события, а так же их отображение в сознании авторов исторических источников. Они являются главными и бесценными источниками по истории Казахских ханств и деятельности Уали хана.

Документы из ИАОО представляют собой важные источники для анализа политической и социальной ситуации на казахских и пограничных территориях, а также для исследования внешней политики Российской империи в XVIII-XIX веках. Дело №43 включает сведения о решениях относительно калмыков и калмычек, которые сбежали из плена, а также предписания по обучению пушечной стрельбе крестьян и разночинцев. Также в документе обсуждаются вопросы о перемещении урянхайцев (подданных Цинской империи) с кибитками и скотом вблизи Усть-Каменогорской крепости [18].

Документы Дела №89 включают рапорты и донесения различных военных должностных лиц о торговле с казахами согласно правилам Ямышевской пограничной таможни. Важным аспектом является информация о запрете табунам принадлежащие казахам входить во внутреннюю территорию Российской империи, что иллюстрирует попытки регулирования внешней торговли и начала контроля над движением населения в приграничье [19].

В деле №113 рассматриваются указы и сообщения по пограничной части, включая информацию о прибытии китайских войск в казахские земли, недалеко от реки Иртыш. Также в документах содержится переписка о награждении ташкентским князем посельщика Матвеева, бывшего в плену в степи [20].

Ряд документов включают письма Уали султана, связанные с перегоном казахских табунов со степной на заречную сторону. Документы дела №169 содержат рапорты, предписания и промемории по вопросам перегонки табунов, угон лошадей и других инцидентов, связанных с казахами. Он включает сведения о русских пленных, захваченных казахами, а также информацию о допросах бывших пленных драгунов. Эти материалы позволяют исследовать экономические и социальные аспекты взаимодействия представителей Российской империи и султана Уали, который решал пограничные вопросы от имени Абылай хана, а также выявляют проблему угонов скота и торговли рабами [21]. Данные о нападениях казахов на драгунов, отображены в следующем 170 деле, выявленные после допросов пленных и отображает уровень конфликтов на пограничных территориях [22]. Дело содержит рапорты, донесения и промемории, относящиеся к событиям второй половины 1771 года. В нем описываются несколько важных инцидентов, таких как болезнь лошадей и рогатого скота в Железинской крепости, допрос выбежавшего из степного плена драгуна, а также отчеты о нападениях казахов на русские отряды. Например, описывается случай, когда вооруженный отряд переправилась через реку Иртыш, чтобы остановить торговлю с казахами, и произошел инцидент с побоищем.

Документы дела №224 включают рапорты и донесения по пограничной части, в том числе об инцидентах с казахами Среднего жуза. В нем содержится информация о побеге драгуна из-за боязни наказания и его последующем аресте. Важным моментом является переписка с султаном Уали о войне Абылая с дикими киргизами и попытках захвата Ташкента, что дает представление о политической ситуации и военных действиях того времени [23]. Вскоре после этого со стороны Российской империи начинается сбор данных о ситуации в степи. В деле №226, в материалах данного расследования о подтверждении смерти Абылай хана, значится, что в мае 1781 года генерал-майора Н. Г. Огарев написал Уали письмо с выражением соболезнований по поводу кончины Абылай хана [24, с. 92].

В 86 томе сборника фольклора и устной литературы казахского народа «Бабалар сөзі» собраны народные произведения об исторических личностях XVII-XVIII веков, в том числе имеются упоминания об Уали, избрании его Абылаем на место хана. В произведениях 87 тома описывается ситуация, в которой батыры обсуждали выбор хана среди народа, результатом которого, стало избрание ханом Уали, в произведениях раскрывается важность справедливого, мудрого правления и роли правителя в судьбе народа [25, с. 235-237].

В Полном собрании законов Российской Империи сохранен приказ под номером 15.352 – от 25 февраля 1782 года. В документе имеются данные об утверждении Уали султана ханом Среднего жуза: «...въ оказание Императорского Нашего к нему удовольствия, за благо и за справедливо почли удостоить его Императорской Нашей конфирмации в приобретенном им вновь Ханском достоинстве, и в следствие того, по установленному обыкновению, повелели дать ему и приличные на Ханство знаки, как то: жалованную грамоту за императорскою Нашею печатью, саблю с надписью, шубу соболью и шапку черной лисицы» [26, с. 406]. Надпись на сабле была следующего содержания: «... сабля с следующей на ней насечкою золотыми литерами, на одной стороне - на российском, а на другой - на татарском языке: «Божию милостию Екатерина Вторая, императрица и самодержица Всероссийская, жалует сею саблею подданного своего хана (Валия) киргис-кайсацкой (Средней) орды при утверждении ево в сие достоинство ...». Не упуская удобного случая, Российская империя проводит очередную попытку укрепления своего присутствия на территории Среднего жуза. В приказе упоминают о постройке мечетей «для Богослужения сего народа на границах, прилежающих к кочевью средней Киргиз-Кайсацкой орды, мечети, выбрав к тому удобные места, по усмотрению и назначению отправляющего должность Нашего Уфимскаго и Симбирскаго Генерал-Губернатора, Генераль-Поручика и Кавалера Якобия» [26, с. 406].

Дело №274 содержит рапорты и донесения, преимущественно касающиеся казахов, их отношений с Россией, а также подробности о китайских посланниках, прибывших из Цинской империи от императора, к хану Уали. Также представлены переписки о скрывшемся крестьянском мальчике, сбежавшего с российской стороны и жившем среди казахов, об обучении грамоте сына одного из казахских старшин. Эти материалы раскрывают аспекты культурной интеграции и

экономических связей между российскими и казахскими территориями [27]. Уали хан так же фигурирует в переписке с российской администрацией отображенные в деле №250, по вопросам, связанным с торговлей и угоном скота. В нем подробно рассматривается вопрос о пропуске казахских табунов для пастбы, а также о действиях старшин, которые принимали участие в торговле и угоне лошадей. В деле упоминается письмо муллы Исланова приставленного к хану писарем о его замене на службе у хана Уали, что является важной отсылкой о наличии сети наблюдателей Российской империи [28].

Документ дела №256 содержит рапорты и донесения по вопросам пограничной безопасности, включая перегон казахских табунов и угон лошадей. Также упоминается о продаже русских пленных казахскими старшинами на пограничных территориях. Важным аспектом является информация о переписке, касающейся ограбления казахами купеческого каравана, что свидетельствует о беспорядках и нестабильности в этом регионе [29]. Данная ситуация сохраняется и в 1792 году, в деле №262 содержатся рапорты и донесения по пограничной части, в частности о нападении казахов на русские поселения и об уводе в плен русских. Это свидетельствует о напряженности на казахско-русских границах [30].

Дело №270 включает секретные сообщения по части пограничных дел, в том числе сведения о специальной экспедиции и маршрутах из Петропавловска до Ташкента, информацию связанную с кражей лошадей в 1791-1793 годах, а также об организации транспортных маршрутов и обеспечении экспедиции. Эти данные раскрывают важные аспекты транспортировки отрядов, торговли и безопасности на территории Центральной Азии, а также дают представление о логистике и расходах, связанных с пограничными операциями [31].

Дело №264 содержит секретные указы и сообщения, касающиеся ассигнования денег на покупку подарков для казахов по Сибирской линии в 1793 году (Рисунок 1). Это важный источник для исследования внешней политики Российской империи в отношении казахов, а также для понимания механизмов дипломатических отношений, включая использование подарков для лоялизации и укрепления связей с местными властями [32].

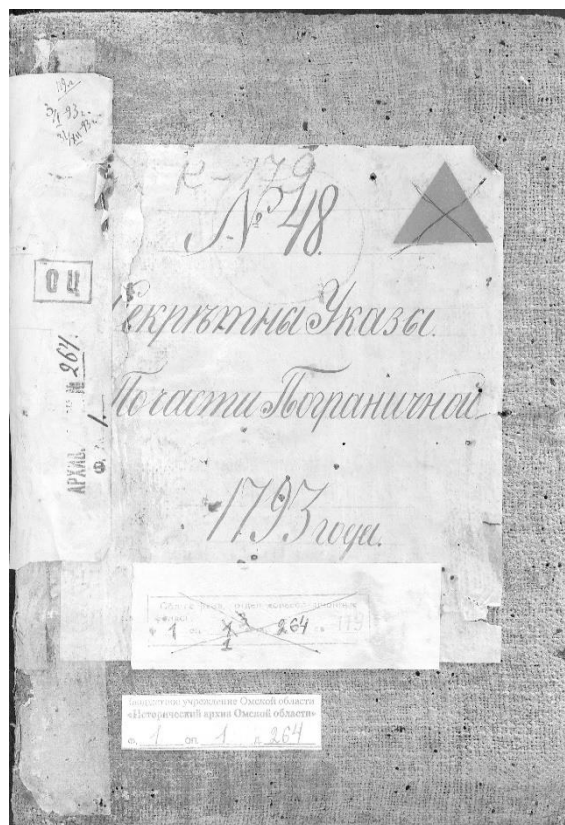

Рисунок 1 – Секретные указы и сообщения по части пограничной (Исторический архив Омской области, фонд 1, опись 1, дело 264)

Документы дела №267 включают секретные рапорты по пограничной части, в частности по инородческим вопросам, и экстракт рапортов 1794 года по проведенной секретной экспедиции в казахские земли. Важным аспектом является информация о переводе китайских калмыков через казахские земли на более подходящее место на русской границе, где проживают двоеданские калмыки. Также в документе упоминается, что «киргиз-кайсацкие народы живут в великом волнении», и что власть хана Уали не может обуздать их своеволия, из чего российская администрация приходит к выводу, что выгоднее всего привлечь их в «полное», т.е. прямое подданство Российской империи, в обход Уали хана. Эти материалы иллюстрируют сложную политическую ситуацию на границе и далеко идущие стратегические подходы России к полному присоединению казахских земель [33]. В том же году, рамках мотивации и поощрения, как видно из дела №268 обсуждаются вопросы пропуска казахских табунов, их количества и поголовья во внутренние территории. Документ содержит рапорты, донесения и прошения, касающиеся вопросов торговли и перемещения казахов. Также в документе рассматриваются вопросы освобождения русских крестьян из плена. Эти материалы являются ценными для изучения ситуации на пограничных территориях [34].

Одновременно для сравнительного анализа данных использовались фонды других архивов. Архив внешней политики Российской империи так же является важным источником для исследования внешнеполитической деятельности Уали хана, включая его взаимодействие с Российской империей и другими государствами. В частности, документы этого архива позволяют проследить особенности дипломатических отношений Уали хана с Российской империей, в том числе с учетом влияния внешней политики на внутреннюю ситуацию в Казахском ханстве. Документы относящиеся к деятельности Уали хана в фондах 122 - Киргискайсацкие дела и фонд 113 - Зюнгорские дела, немногочисленны, и большинство опубликованы в сборниках документов [35; 36].

ГАОрО содержит богатый фонд документов, отражающих внутреннюю и внешнюю политическую ситуацию Казахского ханства в период правления Уали хана. Архив включает письма, рапорты, предписания, а также документы, которые касаются административной и дипломатической деятельности казахских ханов и султанов. Документы из Фонда №3, который охватывает период с 1743 по 1782 гг., содержат важную информацию о назначении султана Абылая в ханское достоинство. Эти материалы проливают свет на внутреннюю политику Казахского ханства, а также взаимодействие казахских правителей с российским государственным аппаратом. Один из наиболее интересных документов – письмо Уали хана генерал-поручику Н.Г. Огареву от 14 октября 1784 года (Д. 31), где обсуждаются вопросы, касающиеся калмыков, ташкинцев и бухарцев, а также стратегии управления территорией Среднего жуза, находящегося под властью Уали хана. Эти материалы позволяют глубже понять политическую и социальную ситуацию в Центральной Азии в XVIII веке и роль Уали хана в этих событиях [37]. Документы, такие как письма Уали хана и дела о политических назначениях, позволяют исследовать, как происходили изменения в политическом ландшафте казахских ханств, особенно в контексте взаимодействия с Российской империей. В письме о калмыках и других соседях можно увидеть, как Уали хан оценивает политические угрозы и возможности для своего ханства.

Фонды РГАДА представляют собой важный источник для изучения официальных документов и актов Российской империи, относящихся к взаимодействию России с Центральной Азией. В этом архиве хранятся материалы, которые подробно описывают взаимодействие России с казахскими ханами, в том числе Уали ханом, в контексте территориальных и торговых отношений, а также вопросов, касающихся укрепления российской власти в Центральной Азии. Например, в Фонде №24 - Сибирский приказ, содержатся акты, касающиеся управления Сибирью и вопроса о положении казахов и других народов (Рисунок 2), что имеет важное значение для понимания социально-политической ситуации в Казахстане в конце XVIII – начале XIX веков [38]. Фонд 1100. Канцелярия оренбургского губернатора И. А. Рейнсдорпа содержит материалы, которые касаются

управления Оренбургом и регионами, прилегающими к казахским землям, в XVIII веке [39]. Канцелярия оренбургского губернатора И.А. Рейнсдорпа была ответственна за координацию политики в отношении казахов, особенно в плане их политической интеграции в систему Российской империи. Изучение документов этого фонда позволяет исследовать, как российская администрация осуществляла решения по вопросам дипломатии, торговли и военных операций, связанных с казахами. Также важно, что в этих документах содержатся сведения о том, как российская власть пыталась укрепить влияние России в этом регионе.

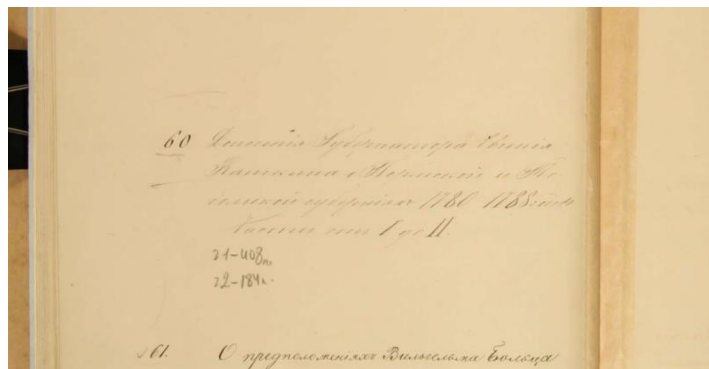

Рисунок 2 - Российский государственный архив древних актов, фонд 24 - Разряд XXIV. Сибирский приказ. Сибирский приказ и управление Сибирью - (коллекция) Государственного архива Российской империи, опись 1, дело 60.

В РГВИА находятся документы, которые освещают военные аспекты политики султана Уали, включая военные кампании 1771 года. Фонд №20 - Воинская экспедиция Военной коллегии, в частности, содержит документы о военной организации казахских войск, численность отдельных отрядов, как письма на адрес командующего Сибирским корпусом генерал-майора С.К. Станиславского об участии Уали в военном походе на калмыков, в период пыльного похода [40].

Фонды Российского государственного Исторического архива содержат обширную документацию, касающуюся внутренней и внешней политики Казахстана. В частности, документы Фонда №1264 (Первый сибирский комитет) и Фонда №1291 (Земский отдел МВД) содержат ценные сведения, которые позволяют исследовать важные аспекты управления Сибирью и взаимоотношений России с казахами. Дело №3 - Переписка с султаном Среднего жуза Уали Аблаевым, которая охватывает период с 1800 по 1815 годы, является ценным источником для анализа отношений между казахами и Россией в начале XIX века, когда постепенно ослаблялась ханская власть. В частности, данные документы могут пролить свет на дипломатические отношения, обсуждения территориальных вопросов и взаимодействие казахских правителей с российскими властями [41]. Переписка с султанами и отчеты о действиях Сибирского комитета, дают возможность исследовать, как российские власти влияли на внутренние дела казахских ханств. Например, отношения Уали хана с Российской империей можно проследить через взаимодействие с военными губернаторами, а также через дипломатические документы, свидетельствующие о попытках ханства сохранить свою независимость. Дело №59 - содержит отчет о деятельности Первого Сибирского комитета, в том числе записку командира Отдельного Сибирского корпуса Капцевича, которая касается вопросов взаимодействия между городничими и комендантами, а также побегов калмыков из Китая. Данный документ помогает понять, как российская администрация в Сибири организовывала свою работу по контролю над регионами, что имело важное значение для казахских земель, особенно в эпоху правления Уали хана [42]. Переписка с Уали Аблаевым и отчеты о действиях военных властей на границах помогают проследить, как Уали хан взаимодействовал с соседними государствами, такими как Китай и Средняя Азия. Это

особенно важно для анализа внешней политики Уали хана и его стремления к укреплению позиций своего ханства через признание ханского титула от крупных держав того времени.

Заключение. Таким образом, в рамках источниковедческого анализа можно выделить следующие основные группы источников, каждая из которых играет важную роль в исследовании исторических процессов:

1) рапорты - официальные письменные отчеты о событиях, наблюдениях, составленные различными должностными лицами, такими как военные, чиновники администрации. Они обычно включают информацию о текущей ситуации, выполненных действиях и рекомендациях для дальнейших шагов. В рамках изучения внешней политики Уали хана, рапорты могут содержать сведения о внешней и внутренней политике, военных действиях, а также о дипломатических переговорах с Российской империей и Цинской империей;

2) предписания - официальные распоряжения или указания, направленные вниз по административной цепочке. Эти документы содержат инструкции для исполнения на местах и являются важным источником для анализа государственной политики и административных решений. В случае претворения внешней политики Уали хана и взаимоотношений с Российской империей, предписания отражают решения, касающиеся регулирования торговли, военных действий, а также дипломатических миссий;

3) промемории - записки или обращения, содержащие информацию о текущих событиях того времени, или предложениях. Они часто использовались для обмена мнениями, предложениями или рекомендациями по важным вопросам, в частности касаясь ответов российской администрации на письма Уали хана;

4) личные письма - ценные источники для анализа личных отношений, мотивации и взглядов исторических деятелей. Личная переписка раскрывает отношения Уали хана с его окружением, представителями Российской империи, а также его деятельностью по урегулированию постоянно возникавших приграничных проблем.

Эти группы источников составляют важный инструментарий для исследований, позволяя не только восстанавливать факты, но и глубже понять мотивацию, цели и внутренние процессы, которые формировали политику Уали хана и его действий в соответствии с окружающими меняющимися обстоятельствами.

Источниковедческий анализ позволяет глубже понять, какие исторические материалы могут быть использованы для реконструкции правления Уали хана и насколько они объективны. Источниковая база для анализа жизни и государственной деятельности Уали хана включает разнообразные архивные документы, которые охватывают ключевые аспекты внешней и внутренней политики, экономических и социальных отношений казахов с Российской империей и соседними государствами. Эти материалы предоставляют ценные сведения для глубокого понимания политической ситуации в Центральной Азии в конце XVIII – начале XIX века и роли Уали хана в этих событиях.

Список использованной литературы:

1. Кабульдинов З. Е., Бейсембаева А. Р., Абиля Е. А., Тылахметова А. С. Некоторые аспекты из истории взаимоотношений ханов Абылая и Уали с Цинской империей (на основе архивных источников) // *Oriental Studies*. 2023. Т. 15. №6. С. 1202-1216. DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216>

2. Beisembayeva A.R., Kabuldinov Z.E. The life and state activities of Uali Khan in the second half of the 18th - the beginning of 19th centuries: historiography of the problem // *Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Исторические и социально-политические науки»*, №3(66), 2020, – С. 478-485 URL: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/263>

3. Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.). Сборник документов / сост. В. А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2018. – 560 с.

4. Из истории Великой степи (последняя четверть XVIII в.) / сост. В. А. Сирик. Алматы: Литера-М, 2020. – 544 с.

5. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Ч. 1 / сост. К. Ш. Хафизова. Алма-Ата: Наука, 1989. – 216 с.
6. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. В 2 ч. Ч. 2 / сост. К. Ш. Хафизова. Алма-Ата: Наука, 1989. – 227 с.
7. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. / сост. и отв. ред. И. В. Ерофеева. Алматы: АБДИ Компани. 2014. – 696 с.
8. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. - Алматы: АБДИ Компани, 2014. – 1032 с.
9. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Т. 3 / сост. И. В. Ерофеева. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 484 с.
10. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. В 10 тт. Т. 6 / сост. И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516 с.
11. История Казахстана в документах и материалах: Альманах. В 3 т. Т. 3 / отв. ред. Б. Т. Жанаев. Караганда: ПК Экожан, 2013. – 496 с.
12. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э. – XVII в. н. э.) / под ред. С. Д. Асфендиярова, П. А. Кунте. Алматы: Казахстан. 1997. – 383 с.
13. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих). - Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
14. Құдайбердіұлы Ш.К. Түрік. қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. - Астана: Алтын кітап, 2007. – 270 б.
15. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. - Астана: Алтын кітап, 2007, – 233 б.
16. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2012. Т. 86: Тарихи аңыздар. – 448 б.
17. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 256. Л. 140
18. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 43 (1756)
19. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 89 (1760)
20. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 113 (1763-1800)
21. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 169 (1771)
22. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 170 (1771)
23. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 224 (1780)
24. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 226. Л. 91 об.-98
25. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2012. Т. 87: Тарихи аңыздар. - 432 б.
26. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. С 1781 по 1783. Том XXI. - СПб.: II отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. – 1083 с.
27. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 247 (1787)
28. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 250 (1788)
29. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 256 (1790)
30. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 262 (1792)
31. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 270 (1794-1795)
32. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 264 (1793)
33. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 267 (1794)
34. ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 268 (1794)
35. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX (1771-1867) // Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1961. – 741 с.
36. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX (1771-1867) // Сборник документов и материалов. Составители: Ф.Н.Киреев, В.Я.Басин, К.Ж.Женисбаев, В.С.Мусабаева. Алма-Ата: Наука, 1964. – 575 с.
37. ГАОрО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 31 (1784)
38. РГАДА. Ф. 24. Разряд XXIV. Оп. 1. Д. 60
39. РГАДА. Ф. 1100. Оп. 1. Кн. 9.

40. РГВИА. Ф. 20. Он. 1. Д. 864.
41. РГИА. Ф. 1291. Он. 81. Д. 3 (1800-1815)
42. РГИА. Ф. 1264. Он. 1. Д. 59 (1820-1821)

References:

1. Kabul'dinov Z.E., Beisembayeva A.R., Abil E.A., Tylakhmetova A.S. Nekotorye aspekty iz istorii vzaimootnoshenij khanov Abylaya i Uali s Tsин'skoj imperiej (na osnove arkhivnykh istochnikov) [Kazakh Khans Abylai, Uali – and the Qing Empire: Analyzing Archival Sources for Some Historical Aspects of Relations] // *Oriental Studies*. - 2023. - Vol. 15. №6. - PP. 1202-1216 DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-64-6-1202-1216> [in Russian]
2. Beisembayeva A.R., Kabul'dinov Z.E. The life and state activities of Uali Khan in the second half of the 18th - the beginning of 19th centuries: historiography of the problem // *Vestnik KazNPU imeni Abaya, Seriya «Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki»*. №3 (66). 2020. - PP. 478-485 URL: <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/263> [in Russian].
3. Sultany i batyry Srednego juza (vtoraja polovina XVIII v.). Sbornik dokumentov [Sultans and batyrs of the Middle Zhuz (second half of the 18th century)] / sost. V.A. Sirik. - Almaty: Litera-M, 2018. – 560 s. [in Russian].
4. Iz istorii Velikoj stepi (poslednjaja cetvert' XVIII v.) [From the history of the Great Steppe (last quarter of the 18th century)] / sost. V.A. Sirik. - Almaty: Litera-M, 2020. – 544 s. [in Russian].
5. Cinskaja imperija i kazahskie khanstva. Vtoraja polovina XVIII – pervaja tret't' XIX v. V 2 ch. Ch. 1 [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th century. In 2 parts. Part 1] / sost. K.Sh. Khafizova. Alma-Ata: Nauka, 1989. – 216 s. [in Russian].
6. Cinskaja imperija i kazahskie khanstva. Vtoraja polovina XVIII – pervaja tret't' XIX v. V 2 ch. Ch. 2 [The Qing Empire and the Kazakh Khanates. Second half of the 18th – first third of the 19th century. In 2 parts. Part 2] / sost. K.Sh. Khafizova. Alma-Ata: Nauka, 1989. – 227 s. [in Russian].
7. Epistoljarnoe nasledie kazahskoj pravaščej elity 1675-1821 gg. Sbornik istoričeskikh dokumentov. V 2 t. T. 1: Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675-1780 gg. [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675-1821. Collection of historical documents. In 2 volumes. Volume 1: Letters of the Kazakh rulers. 1675-1780] / sost. i otv. red. I.V. Erofeeva. - Almaty: ABDI Kompani, 2014. – 696 s. [in Russian].
8. Epistoljarnoe nasledie kazahskoj pravashhej elity 1675-1821 gg. Sbornik istoričeskikh dokumentov v 2-kh tomakh [Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675-1821. Collection of historical documents in 2 volumes] / sostavitel' i otv. redaktor I.V. Erofeeva. - Almaty: ABDI Kompani, 2014. – 1032 s. [in Russian].
9. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. V 10 tt. T. 3 [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries. In 10 volumes. Volume 3] / sost. I.V. Erofeeva. - Almaty: Dajk-Press, 2005. – 484 s. [in Russian].
10. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. V 10 tt. T. 6 [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries. In 10 volumes. Vol. 6] / sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. - Almaty: Dajk-Press, 2007. – 516 s. [in Russian].
11. Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Almanakh. V 3 t. T. 3 [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac. In 3 volumes. Vol. 3] / otv. red. B.T. Zhanaev. Karaganda: PK Ekodjan, 2013. – 496 s. [in Russian].
12. Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Sbl. 1: (V v. do n.e. – XVII v. n.e.) [The past of Kazakhstan in sources and materials. Collection 1: (5th century BC – 17th century AD)] / pod red. S.D. Asfendiyarova, P.A. Kunte. - Almaty: Kazakhstan, 1997. – 383 s. [in Russian].
13. Khalid Qurbangali. Tawarikh hamsa: (Bes tarix) [Tauarikh hamsa: (Bes tarikh)]. - Almaty: Qazaqstan, 1992. – 304 b. [in Kazakh].
14. Qudajberdiuly Sh.K. Turik. Kyrgyz-kazak ham hanlar sheziresi [Turik. Kyrgyz-Kazakh hem khanlar shezhire]. Astana: Altyn kitap, 2007. – 270 b. [in Kazakh].

15. Kopeyuly M.J. Qazaq sheziresi [Kazak shezhiresi]. - Astana: Altyn kitap, 2007. – 233 b. [in Kazakh].
16. Babalar sozi: Juztomdyq [Babalar sozi: Zhuztomdyk]. T. 86: Tarikhi anyzdar. Astana: Foljant, 2012. – 448 bet. [in Kazakh].
17. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 256. L. 140
18. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 43 (1756)
19. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 89 (1760)
20. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 113 (1763-1800)
21. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 169 (1771)
22. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 170 (1771)
23. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 224 (1780)
24. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 226. L. 91 ob.-98
25. Babalar sozi: Juztomdyq [Babalar sozi: Zhuztomdyk]. T. 87: Tarikhi anyzdar. Astana: Foljant, 2012. – 432 bet. [in Kazakh].
26. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobraniye Pervoye. S 1781 po 1783. Tom XXI. SPb.: II otdeleniye Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii. 1830. – 1083 s. [in Russian].
27. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 247 (1787)
28. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 250 (1788)
29. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 256 (1790)
30. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 262 (1792)
31. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 270 (1794-1795)
32. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 264 (1793)
33. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 267 (1794)
34. IAOO. F. 1. Op. 1. D. 268 (1794)
35. Kazakh-Russian otnosheniya v XVIII-XIX (1771-1867) [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX (1771-1867)] // Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Nauka, 1961. – 741 s. [in Russian].
36. Kazakh-Russian otnosheniya v XVIII-XIX (1771-1867) [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX (1771-1867)] // Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: F.N. Kireev, V.Ya. Basin, K.Zh. Zhenisbaev, V.S. Musabaeva. Alma-Ata: Nauka, 1964. – 575 s. [in Russian].
37. GAOro. F. 1. Op. 1. D. 31 (1784)
38. RGADA. F. 24. Razryad XXIV. Op. 1. D. 60
39. RGADA. F. 1100. Op. 1. Kn. 9.
40. RGVIA. F. 20. Op. 1. D. 864.
41. RGIA. F. 1291. Op. 81. D. 3 (1800-1815)
42. RGIA. F. 1264. Op. 1. D. 59 (1820-1821)

Е.К. Абеуова¹, А.Е. Каримова², Г.Т. Джалдоксимова³

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің «Тарих» ББ докторанты, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: enlik.abeuova@mail.ru

² Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к., Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: ake073@mail.ru

³ Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушысы, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: gulzina_10@mail.ru

Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАСТАУЫ: СЕМЕЙ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНИКУМЫНЫҢ ҒАЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

«Ә.Х. Марғұланның педагогикалық бастауы: Семей педагогикалық техникумының ғалымның қалыптасуына әсері» атты мақаласы Ә.Х. Марғұланның педагогикалық мансабының алғашқы кезеңін зерттейді және оның Семей педагогикалық техникумында оқуы, оның ғалым ретінде қалыптасуына қалай ықпал еткенін талдайды. Мақалада педагогикалық техникумның құрылу тарихына да, оның мақсат-міндеттеріне де шолу жасалған.

Мұрағат материалдары, замандастарының естеліктері және тарихи деректерді талдау негізінде мақала Ә. Марғұланның көрнекті ғалым ретінде қалыптасуына техникумның оқытуы мен педагогикалық тәжірибесінің бірегей аспектілері қалай әсер еткенін көрсетеді. Сонымен қатар, оқушылар мен оқытушылар арасындағы өзара әрекеттестіктің маңыздылығына назар аударылады, бұл оқытуда шығармашылық тәсілдерді қалыптастыруға ықпал етті.

Мақалада оның кейінгі мансабы мен ғылыми жетістіктеріне әсер еткен негізгі ойлар да қамтылған. Мақаланың қорытындылары Ә.Х. Марғұланның ғылыми жолы мен зерттеу қызметін қалыптастырудағы ерте білім беру тәжірибесінің маңыздылығын, сондай-ақ Семей педагогикалық техникумының Қазақстандағы педагогика ғылымының дамуына әсерін көрсетеді.

Зерттеу жұмысы Семей педагогикалық техникумы білім беру мекемесі ретінде кейіннен елдің білім беру жүйесін дамытуға және оқытудың жаңа әдістемелерін жасауға елеулі үлес қосқан білікті педагог кадрларды даярлауда шешуші рөл атқарғанына назар аударады.

Кілт сөздер: Ә.Х. Марғұлан, жоғарғы білім, ұстаз, педагогика, Семей педагогикалық техникумы, мұрағат.

Е.К. Абеуова¹, А.Е. Каримова², Г.Т. Джалдоксимова³

¹Докторант ОП «История» Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан, E-mail: enlik.abeuova@mail.ru

² Ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, кандидат исторических наук, г. Павлодар, Республика Казахстан, E-mail: ake073@mail.ru

³ Преподаватель Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан, E-mail: gulzina_10@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАЧАЛО А.Х. МАРГУЛАНА: ВЛИЯНИЕ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТЕХНИКУМА НА СТАНОВЛЕНИЕ УЧЕНОГО

Аннотация

Статья «Педагогическое начало А.Х. Маргулана: Влияние Семипалатинского педагогического техникума на становление ученого» исследует ранний период педагогической карьеры А.Х. Маргулана и анализирует, как годы его учебы в Семипалатинском педагогическом техникуме способствовали его развитию как ученого. В статье также рассматриваются основные этапы становления педагогического техникума, его цели и задачи.

На основе архивных материалов, воспоминаний современников и анализа исторических данных исследование демонстрирует, как уникальные аспекты обучения и педагогической практики техникума оказали значительное влияние на становление А.Х. Маргулана как выдающегося ученого. Кроме того, акцентируется внимание на важности взаимодействия между учащимися и преподавателями, что способствовало формированию творческих подходов в обучении.

Помимо этого, освещаются ключевые моменты, которые повлияли на его дальнейшую карьеру и научные достижения. Выводы статьи подчеркивают важность раннего образовательного опыта в формировании научного пути и исследовательской деятельности А.Х. Маргулана, а также влияние Семипалатинского педагогического техникума на развитие педагогической науки в Казахстане.

Исследование акцентирует внимание на том, что Семипалатинский педагогический техникум, как образовательное учреждение, сыграл ключевую роль в подготовке квалифицированных педагогических кадров, которые впоследствии внесли значительный вклад в развитие образовательной системы страны и создание новых методик преподавания.

Ключевые слова: А.Х. Маргулан, высшее образование, учитель, педагогика, Семипалатинский педагогический техникум, архив.

E.K. Abeuova¹, A.E. Karimova², G.T. Dzhaldotsimova³

¹Doctoral fellow of the History Department of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: enlik.abeuova@mail.ru

²Associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: ake073@mail.ru

³Teacher of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, E-mail: gulzina_10@mail.ru

THE PEDAGOGICAL PRINCIPLE OF A.H. MARGULAN: THE INFLUENCE OF THE SEMIPALATINSK PEDAGOGICAL COLLEGE ON THE FORMATION OF A SCIENTIST

Annotation

The article «The pedagogical beginning of A.H. Margulan: The influence of the Semipalatinsk Pedagogical College on the formation of a scientist» examines the early period of A.H. Margulan's

teaching career and analyzes how his studies at the Semipalatinsk Pedagogical College contributed to his development as a scientist. The article discusses the history of the creation of a pedagogical college. The article also examines the main stages of the formation of the pedagogical college, its goals and objectives.

Based on archival materials, memoirs of contemporaries and analysis of historical data, the article demonstrates how the unique aspects of teaching and pedagogical practice of the college had a significant impact on the formation of Margulan as an outstanding scientist.

The article also highlights the key points that influenced his future career and scientific achievements. The conclusions of the article emphasize the importance of early educational experience in shaping the scientific path and research activities of A.H. Margulan, as well as the influence of the Semipalatinsk Pedagogical College on the development of pedagogical science in Kazakhstan.

The study focuses on the fact that the Semipalatinsk Pedagogical College, as an educational institution, played a key role in the training of qualified teaching staff, who subsequently made a significant contribution to the development of the country's educational system and the creation of new teaching methods.

Keywords: A.H. Margulan, higher education, teacher, pedagogy, Semipalatinsk Pedagogical College, archive.

Кіріспе. 2025 жылдың 11 мамырында қазақтың біртуар тау тұлға ғалымы, академигі Әлкей Хақанұлы Марғұланның туған күні тойланатын болады. Осыған орай еліміздің ғалымдары Ә.Х. Марғұланның жеке өмірі, ғылыми қызметі бойынша тың деректерді жан-жақты зерттеп, ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарлар ұйымдастырылады, жыл сайынғы «Марғұлан оқулары» өткізіледі, көптеген кітаптар, журналдар мен энциклопедиялар жарық көреді.

Бүгінгі таңда академик Ә.Х. Марғұланды біз ғалым ретінде танып білеміз, яғни өмірін ғылымға арнаған зерттеуші ретінде. Негізінде білімге деген құштарлықты, ғылымға деген қызығушылықты Әлкей Марғұланға кішкентай кезден дәріптеген екен. Оның әкесі Хақан мен анасы Нүрила өз заманының білімді адамдары болған. Ә. Марғұланның әкесі арапша еркін біліп, жаза білетін, қызықты кітаптарды көп оқып, олардың мазмұнын терең түсінетін адам болған. Олардың үйінде елге танымал ақындар, жазушылар, сол кездегі зиялы қауым өкілдері жиі қонақта болған, Абай, Жаяу-Мұса, Тәттімбет, Ақан-сері және қазақ елінің басқа да ұлы ақындарының өлеңдері мен әндері әр кештерде шырқалатын. Олардың өмірбаяндары, қалдырып кеткен мұралары мен жалпы көзқарастары жас Әлкейді тәнті етіп, білімге деген ынтаны оятады. Ал ата-анасы болса ұлдарын әр кезде қолдап, көмектесіп отырған.

Сондықтан болашақ ғалым бастауыш білімді жеті жылдық ауылдық мектепте алады, содан кейін 1915 жылдан бастап үш сыныпты орыс мектебінде оқиды. 1919 жылдың соңында Әлкей Павлодарда алты айлық мұғалімдер курсына оқуға түсіп, оны бітіріп, 1920 жылы туған жеріне оралып, Баянауылдың Далба болысында мұғалім болып жұмыс істейді. Қарапайым ауыл балаларына білім нәрін сусындатқан Әлкей Марғұлан Әбікей Сәтбаевпен кездесіп, Семей педагогикалық техникумына оқуға түсуге шақырту алады [1, 32 б.].

Әбікей Сәтбаевпен бұл кездесу Әлкей өміріндегі маңызды оқиға болған, себебі заман талабына сай жоғары білім иесі атану үлкен мәртебе, ал ол кез-келген адамның қолынан келе бермейтін.

Қарап отырсақ, академик Әлкей Марғұланның ғылым шыңына жетуінің алғашқы қадамы педагогикадан басталған екен. Сол себепті ұсынылып отырған мақаламыздың негізгі мақсаты Әлкей Марғұланның педагогикалық мұрасын зерттеу, студенттік кезеңіне шолу жасау, Семей педагогикалық техникумның тарихымен танысу арқылы ғалымның саңалық өсу деңгейін айқындап, танып-білу.

Әдістер мен материалдар. Ұсынылып отырған мақалада тарихи индукцияның дәстүрлі әдісі, яғни жаңа мұрағаттық материалдарды талдау және жалпылау, сипаттамалық және салыстырмалы әдістері қолданылды.

Зерттелген материалдарға мұрағаттық талдау жүргізілді, оған құжаттардың мазмұнымен танысу, негізгі тақырыптарды анықтау кірді. Сонымен қатар, мақалада тарихи-мәтіндік салыстырмалы зерттеу, шолу, индукция, дедукция, жалпылау әдістері қолданылды [2, 182 б.].

Зерттеу жұмысы жаңа материалдарды толық және жан-жақты талдау және олардың тарихи және мәдени контекстін ескере отырып түсіндіру мақсатында аталған әдістерді қолдануға негізделген.

Ғылыми мақалада Ә.Х. Марғұланның өмірбаяны мен педагогикалық қызметін сипаттайтын жалпы материалдарға шолу жасалған. Сонымен қатар Семей педагогикалық техникумының түлегі болғанын айғақтайтын қазіргі таңда түпнұсқасы Семей қаласының тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған фотосурет анықталған. Атап айтсақ, «Семей қазақ педагогикалық техникумның 1924-1925 жж. түлектері» атты техникум басшылығы, оқытушылары және түлектері көрсетілген фотосурет. Сондай-ақ Ә.Сәтбаев, М.Әуезов, Ә. Марғұлан туралы естелік жазбалар құнды мәліметтер ретінде ғылыми айналымға енгізуді мақсат етіп отырмыз.

Талқылау. Бүгінгі таңда Абай облысының орталығы болған Семей қаласы Елемесов көшесі 150 мекен-жайы бойынша орналасқан М. Әуезов атындағы педагогикалық колледжі тарих және мәдениет ескерткіші болып табылатын қаланың көне оқу орындарының бірі.

Империя аймақтарында мұғалімдер семинарияларының құрылуы өзіндік сипаттамаларға ие болды. Мекемелердің ашылуының негізгі бастамашылары жергілікті биліктің әкімшілік басқарушылары, негізінен генерал-губернаторлар мен губернаторлар болғаны тарихи ақиқат. Батыс Сібір оқу округінің қамқоршысы Л. И. Лаврентьев 1899 жылы ақпанда ауданда Батыс Сібірде екінші жаңа мұғалімдер семинариясын ашу туралы мәселені көтерді. Л.И. Лаврентьев өзінің дәлелдерімен дала губернаторын Семей қаласында семинария ашуға сендіре алды, өйткені қала сол кездегі қырғыз облыстары: Ақмола, Семей және Жетісу арасында орналасқан орта орынға ие болды [3, 16 б.].

Семей қаласында мұғалімдер семинариясын құруға рұқсат 1902 жылғы 1 желтоқсанда алынды - 1903 жылғы 1 шілдеден бастап Семейде мұғалімдер семинариясы құрылды. Сол уақыттан семинария мемлекеттік қазынашылықтан қаржыландырыла бастады және 12 мың рубль алды: 5,3 – жеке құрам шығындары, 3 – студенттер мен стипендиялар шығындары және 3,7 – экономикалық шығындар.

1903 жылдың 23 қыркүйегінде Семей мұғалімдер семинариясының ашылуы өтті, оқуға түсу үшін: Томск, Тобольск, Воронеж, Орловск, Виленск губернияларынан, Семей, Жетісу және Донской облыстарынан талапкерлер жиналды. Семинария 3 негізгі және 1 дайындық сыныптары бар жеті жылдық оқу орны ретінде ашылды. Семей, Кереку, Өскемен, Қарқаралы және Ақмола уездерінен 24 бала қабылданды. Кейін Тобылдан, Барнаулдан және Жетісудан оқушыларды қабылдай бастады. Семинарияның алғашқы директоры А.И. Белый болды [4, 4 б.].

Семинарияның қалыптасуына өлкетанушылар мен педагогтар ағайынды Белослюдовтар, журналист және этнограф Н.Я. Коншин, орыс тілі мұғалімі және филолог-зерттеуші И. Я. Малахов, В. Н. Попов, педагог-филологтар және аудармашылар Нұрғали мен Назипа Құлжановтар және басқалар үлес қосты [5].

Жалпы XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары Семей губерниясында мектептерді қайта құру, заман өзгерістеріне сәйкес ондағы оқу және тәрбие жұмысын бір арнаға келтіру жаңа жүйесін жасау, ашылып жатқан мектептерге қажетті мұғалімдер кадрлары жетіспейтіндіктен қазақ жастарынан мұғалімдер даярлайтын арнаулы оқу орнын ашу мәселесі туындады. Сондықтан 1922 жылы семинария негізінде Семей педагогикалық техникумы ашылды [6, 93 б.].

Аталмыш оқу орнының директоры болып белгілі Алаш қозғалысының мүшесі, қоғам белсендісі Әбікей Зейінұлы Сәтбаев болғаны баршамызға мәлім. Әбікей Зейінұлы 1881 жылы Павлодар облысының (ол кезде уезд) Баянауыл ауданының Шадыра (кейін Сәтбаев совхозы)

ауылында туған. Шешесі туралы мәлімет сақталмаған. Әкесі Зейін көп балалы, орта шаруалы, арабша сауатты болғаны мәлім. Ол Әбікейді әуелде ауыл мектебінде оқытып, кейін Омбының мұғалімдік семинариясына білімін жетілдіру үшін, яғни, жақсы маман болуына бағыт-бағдар беріп, қолдау жасағанын атап кетуіміз абзал. Омбы семинариясын 1905 жылы тәмамдаған соң, Әбікей Зейінұлы алғашқыда Баянауылдағы орыс-қазақ мектебінде мұғалімдік қызмет атқарады. 1909 жылдан Керекудегі екі кластық орыс-қазақ училищесінде орыс тілі мен әдебиеті, тарих, география пәндерінен сабақ береді. 1910-1917 жылдары Әбікей Зейінұлы осы училищенің директоры қызметін атқарған.

Қазақстандағы мұғалімдер даярлайтын тұңғыш оқу орындарының бірі – Семей педагогикалық техникумы 1922 жылдың 4 желтоқсанында салтанатты түрде ашылғанда тұңғыш директоры болып тәжірибесі мол, зор беделді Әбікей Зейінұлы тағайындалған. Директорлық қызметті ол 1927 жылдың соңына дейін атқарады [7].

Техникум жұмысын ұйымдастырудың алғашқы күндерінде үлкен қиындықтар кездесті. Материалдық базаның жетіспеушілігі, оқу, сабақ орындарын дайындау, жатақхана ашу, техникумды көрнекі құрал жабдықтармен, мұғалімдермен қамтамасыз ету. Әсіресе оқу және тәрбие процесін жаңа талапқа сай жолға қою оңай іс емес еді.

Осы жұмыстардың барлығында Әбікей Сәтбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті, ұстаздық тәжірибесі, жеке басының сарқылмас сабырлығы мен қайтпас қажырлығы үлкен рөл атқарды. Сондықтан Әбікей Сәтбаев басқарған Семей қазақ педагогикалық техникумы қысқа мерзімде ұйымдастыру кезеңін басынан өткізді де Республикадағы алдыңғы қатарлы оқу орнына айналды. Ауылдан келген жастар қажымай, талмай мұғалімдік өнердің құпиясын танып білді, ғылым шыңына өрледі.

Әбікей Сәтбаев оқушылардың теория мен практиканы ұштастыра білуіне, зерттеу ісіне баса назар аударды. Сол себепті техникум түлектері оқып жүрген кездерінің өзін де губерниядағы мектептердің бейнесін өзгертті. Яғни, олар демалыс уақытында ауылдарда ашылған мектептерде қызмет етіп, халық арасындағы білім, ғылым, мәдениет, прогресс идеяларын таратушылар болды. Техникум қазақ жеріндегі тұңғыш педагогикалық орталық ретінде ағарту ісінің барлық жұмыстарына қатынасты. Қаладағы және оның маңындағы ауылдардағы оқу-ағарту мекемелерін, мектептерді тексеріп, ондағы оқу, тәрбие жұмысының дұрыс ғылыми жолға қойылуына жәрдемдесті.

Техникум жаңындағы сауатсыздықты жою комитетін басқарған Әбікей Сәтбаевтың бастамасымен техникумның оқушылары жазғы демалыс кезінде өз ауылдарына жіберілді. Олар болса 1925 жылдың жазында ғана 3502 адамның сауатын ашты.

Халықтың мәдени тілектері қанағаттандырылуы ісі де техникум басшысы мен мұғалімдерінің, оқушыларының назарында болды. Мұнда үлкен хор коллективі, драма, музыка үйірмелері қалыптасқан болатын. Техникум өнерпаздары талай концерттер ұйымдастырып, пьесалар қойып, халық арасында зор құрметке ие болып жатты. Техникум коллективі тұңғыш қазақ театрын ұйымастыруға елеулі үлес қосты [8, 96 б.].

Семей педагогикалық техникумы шарықтап тұрған шағында онда қазақ елінің белгілі адамдары білім алды: М.О. Әуезов, Ж. Аймауытов, Қ. Сәтбаев, Ә.Марғұлан, А.Құдайбердиев, Г. Сармурзин, Ш. Айманов; Кеңес Одағының Батырлары: И.Айтықов, В.Бунтовских, В.Шулятиков; Социалистік Еңбек Ерлері: Ж. Чайжунусов, М. Носова, Д.Парий; жазушы А.Нұршайықов; бірінші қазақ генералы, Қазақ КСР Ішкі істер министрі Ш. Қабылбаев; Қазақ КСР білім министрі А. Сембаев; Халықаралық әйелдер конгресінің мүшесі, қоғам қайраткері Ф. Халитова; сондай-ақ басқа да көптеген көрнекті қайраткерлер [9, 6 б.].

Нәтижелер. Әлкей Марғұлан Семей педагогикалық техникумын 1922-1925 жылдары аралығында оқыған. Сол заманның ең мықты деген оқу орны болғандықтан Әлкей Марғұланның ғалым ретінде қалыптасуына маңызы зор болды деп есептейміз.

Жалпы Семей педагогикалық техникумда ең саналы, білімге құмар оқытушылар топтаса білген. Әлкей Хақанұлының естеліктерінде техникумда сабақ берген оқытушылар Томскіден, Омбыдан, Қазан университетінен, Ленинградтан келген оқымысты, тілді жүйрік білетін

адамдар болған екен. Олардың ішінде ең үлкені, жасы егде тартқан С.Г. Сироткин – орыс тілін, орыс әдебиетін оқытқан. И.Ф. Виноходов – географиядан, Афиногенов–Қазан университетінің профессоры, физикадан, химиядан сабақ берген. С.П. Иванов–Ленинградтан- тарихты, Е.Г.Мертвецов–математиканы үйреткен.

Қазақ тілінен Ғалиақбар Төребаев, орыс тілінен Шекер Қоқымбаев деген ұстаздар еңбек еткен. Алдыңғы қатарлы мұғалімдер қатарында есептен И.С. Плотников, дене шынықтырудан С.Н. Рябов тағы басқалар сабақ берген. Ал Санкт-Петербургта аспирантурада оқып жүрген М.О. Әуезов практикалық жұмыс жүргізуге, қазақ әдебиетінен сабақ беруге арнайы шақырылған болатын [10].

Семей педагогикалық техникумның білім беру жүйесіне байланысты анықталған мұрағат деректеріне сүйенетін болсақ 1923-1924 оқу жылына оқытушылар арасында ғылыми пәндерді бөлу шеңберінде білім беру қызметін оңтайландыруға және оқыту сапасын арттыруға бағытталған оқу процесін мұқият ұйымдастыру жүзеге асырылды. Осы тұрғыда оқытушылардың әрқайсысы белгілі бір пәндерге тағайындалды, бұл олардың кәсіби құзыреттері мен ғылыми қызығушылықтарын ескеруге мүмкіндік берді.

Оқытушы Н. М. Заблоская ежелгі мәдениет тарихының негізгі аспектілерін қамтитын курстарды оқытуға, сондай-ақ Ежелгі Шығыс пен ортағасырлардағы Греция мен Рим мәдениетінің тарихын зерттеуге тағайындалды. Бұл мамандандыру студенттерге адамзат өркениеті мен мәдени дәстүрлерінің дамуы туралы терең білім алуға мүмкіндік берді, бұл олардың дүниетанымын қалыптастыру үшін маңызды болды.

А.О. Киселев физиканы оқытуға тағайындалды, бұл студенттерде табиғи құбылыстардың негізінде жатқан физикалық процестерді ғылыми ойлау мен түсінуді қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді. Бұл өз кезегінде оқушылардың сыни ойлауы мен аналитикалық дағдыларын дамытуға ықпал етті.

Л.Ю. Клюковский космология, педагогикалық психология және логика курстарын жүргізді. Бұл пәндер болашақ мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады, өйткені олар білім беру процесінің психологиялық аспектілері туралы жүйелі ойлау мен түсінуді дамытуға ықпал етеді.

А.Я. Михайлов минералогия мен геологияны оқытуға жауапты, бұл студенттерге геология ғылымдарының негіздерімен және олардың жер мен оның ресурстарын зерттеудегі маңыздылығымен танысуға мүмкіндік берді.

К.Н. Моргайлик ХІХ ғасыр әдебиеті, педагогикалық идеялар тарихы, жалпы және балалар психологиясы, эксперименттік педагогика, сондай-ақ еңбек мектебі туралы жаңа педагогикалық ағымдар мен ілімдер бойынша курстар жүргізеді. Пәндердің бұл әртүрлілігі студенттерге педагогикалық ой мен әдеби процестің дамуы туралы жан-жақты түсінік алуға мүмкіндік береді.

В.А. Крюгер ботаника пәнінен сабақ берді, бұл экологиялық сананы қалыптастыру және биологиялық процестерді түсіну үшін маңызды болды.

Н.И. Неудачин гигиенаға, сондай-ақ мектеп гигиенасына байланысты адам анатомиясы мен физиологиясы курстарына жауап берді, бұл білім алушылардың денсаулығы мен әлауқатының маңыздылығын көрсетеді.

Б.М. Пинегин химия сабақтарын жүргізеді, бұл заттарды және олардың өзара әрекеттесуін зерттеуге ғылыми көзқарасты дамытуға ықпал етеді.

В.И. Попов ХVІІІ ғасырдағы әдебиет пен поэзия теориясын оқытуға жауапты, бұл студенттерге әдеби дәстүрлер мен олардың эволюциясын зерттеуге тереңірек енуге мүмкіндік берді.

Осылайша, 1923-1924 оқу жылына оқытушылар арасында пәндерді бөлу студенттердің жан-жақты дамуына және оларды кәсіби қызметке дайындауға ықпал ететін көп деңгейлі білім беру ортасын құруға бағытталған.

Жоғарыда аталған оқытушылар қауымы көп жылдық тәжірибелермен бөлісе отырып, білікті мамандар ретінде заман ағымына сай оқу бағдарламаларын әзірлеп, шәкірттеріне сабақ

берген. Сондықтан Семей педагогикалық техникумы жұмыс істеген кезең ұлттық ерекшеліктер мен мәдени дәстүрлерді оқу бағдарламаларына біріктіруге бағытталған білім беру жүйесіндегі елеулі өзгерістермен ерекшеленді. Бұл көпұлтты қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру ниетімен ғана емес, сонымен қатар мәдени мұраны сәйкестендіру мен сақтаудың маңыздылығын түсінумен де байланысты болды.

Сонымен қатар техникумдағы оқу үдерісі студенттердің мәдени контексттің байлығы мен әртүрлілігі туралы түсініктерін қалыптастыруға бағытталған, бұл әсіресе осы тарихи кезеңге тән қарқынды әлеуметтік өзгерістер мен саяси тұрақсыздық жағдайында өзекті болды. Мысалы, тарихты зерттеу аясында Семей педагогикалық техникумының оқу бағдарламасы адамзат өркениетінің әртүрлі аспектілеріне назар аударды. Оқу курсы студенттерге сол кездегі адамдардың өмірін қалыптастырған мәдениеттің, әлеуметтік құрылымдардың және әдет-ғұрыптардың пайда болуын зерттеуге мүмкіндік беретін алғашқы қоғамдардың тарихын қамтыды. Және ол келесі бөлімдерді қамтыды:

- Адам мен жануар. Адамның ежелгі дәуірі. Алғашқы қоғамдық мәдениет адам қоршаған әлемді енді ғана игере бастаған кезеңді қамтиды. Бұл кезде адам табиғатпен симбиозда өмір сүрді, жануарлардың түйсігі мен бақылауларына сүйенді. Адамның ежелгі дәуірі оның өмір салты мен өмір сүру тәсілдерін анықтайтын қоршаған ортаға тәуелділігімен сипатталады. Адам аңшы және жинаушы болды, оның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін табиғи ресурстарды пайдаланды. Шаруашылық құрал-жабдықтары жоқ болды. Адамзат дамуының алғашқы кезеңдерінде құралдар жетіспеді және адам өзінің физикалық мүмкіндіктерін тамақ алу үшін пайдаланды. Алайда, оттың пайда болуымен эволюцияда айтарлықтай секіріс болды: өрт тек жылу көзі ғана емес, сонымен қатар ас қорытуды жақсартуға және қоректік заттардың сіңуіне ықпал ететін тамақ дайындау құралы болды.

- Бірінші құрал және олардың адам дамуындағы рөлі. Тас пышақтар мен найзалар сияқты алғашқы құралдардың пайда болуымен адам аң аулау мен жинаудың тиімділігін едәуір арттыра алды. Бұл құралдар технологияның одан әрі дамуына негіз болды және әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуына ықпал етті, өйткені бірлесіп жұмыс істеу қажеттілігі туындады.

- Адамзат тарихындағы кезеңдер: жабайы-варварлық-өркениет. Адамзат тарихы үш негізгі кезеңге бөлінеді: жабайы, варварлық және өркениет. Жабайылық өмірдің қарапайым түрлерімен, варваризм ауыл шаруашылығы мен қолөнердің дамуымен, өркениет мемлекеттер мен күрделі әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуымен сипатталады.

- Тас – қола-темір дәуірі. Тас дәуірі одан әрі ілгерілеуге негіз болды: адамдар таспен құрал жасау үшін жұмыс істеуді үйренді. Қола дәуірі металл өңдеудің ашылуымен ерекшеленді, нәтижесінде берік құралдар пайда болды. Темір ғасыры қоғамдағы күштердің арақатынасын өзгерткен құралдар мен қару-жарақтарды жаппай өндіру дәуіріне айналды.

Өндіріс шаруашылығы және оның қарапайым түрлері. Өндіруші экономикаға көшумен адамзат тарихында жаңа дәуір басталды.

- Екіншіліктің қарапайым түрлері, мысалы, кетпен мәдениеті, адамдарға бір жерге қоныстануға және ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндік берді. Бұл алғашқы елді мекендер мен қалалардың пайда болуына әкелді.

- Малды қолға үйрету. Соқалы егіншілік. Малды қолға үйрету ауыл шаруашылығын дамытудағы маңызды қадам болды. Мал азық-түлік көзі ретінде ғана емес, егістіктерде жұмыс күші ретінде де пайдаланылды. Соқалы егіншілік өнімділікті едәуір арттырды және күрделі аграрлық жүйелерді дамытуға мүмкіндік берді. Еңбек құралдары мен ұйымдарын жетілдіруге байланысты өнеркәсіптік еңбек. Технологияның дамуымен еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал еткен еңбек құралдары жетілдірілді. Еңбек ұйымы да өзгеріске ұшырады: мамандандырылған кәсіптер пайда болды, нәтижесінде қоғамдағы еңбек бөлінісі пайда болды.

- Алғашқы коммунизм. Отбасындағы еңбек бөлінісі. Алғашқы коммунизм жеке меншіктің болмауымен сипатталды: барлық ресурстар қауымдастық мүшелері арасында бөлінді. Отбасы ішіндегі еңбек бөлінісі де маңызды рөл атқарды: ер адамдар аң аулаумен, ал әйелдер жинау және бала күтімімен айналысты.

- Матриархат. Патриархат. Уақыт өте келе қоғамда әртүрлі әлеуметтік құрылымдар қалыптаса бастады: матриархат (онда әйелдер басым рөл атқарды) патриархатқа ауыстырылды (билік ер адамдарға тиесілі). Бұл өзгерістер отбасылық қатынастарға және қоғамның әлеуметтік ұйымына әсер етті.

- Жабық үй шаруашылығы. Жабық үй шаруашылығы алғашқы экономикалық жүйелердің қалыптасуына негіз болды. Мұндай жағдайда адамдар қолөнерді игере бастады, бұл қауымдастықтар арасындағы сауданың дамуына ықпал етті.

- Тіл және оның рөлі. Жазудың бастапқы әдістері. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды құралына айналды, бұл білімді ұрпақтан-ұрпаққа беруге мүмкіндік берді. Жазудың бастапқы әдістері (мысалы, пиктограммалар) үй шаруашылығына немесе оқиғаларды жазуға арналған ақпаратты жазу қажеттілігі ретінде пайда болды. Діннің элементтері. Рух идеясы. Анимизм. Дін өлімнен кейінгі өмір мен қоршаған әлемнің табиғаты туралы сұрақтарға жауап ретінде қалыптаса бастады.

- Анимизм-табиғат рухтарына деген сенім-рухани әлемнің объективі арқылы табиғат құбылыстарын түсіндіретін адамзаттың алғашқы діни тұжырымдамаларының бірі болды. Фетишизм. Тотемизм. Сиқыршылық. Өлгендерге табыну ата – бабаларға деген құрметті көрсетті; фетишизм – заттардың сиқырлы күшіне деген сенім; тотемизм – адамдар мен жануарлар немесе өсімдіктер топтары арасындағы байланыс; сиқыршылық – қоршаған әлемге әсер ету үшін сиқырды қолдану-бұл элементтердің барлығы қарабайыр адамның алғашқы діни сенімдерінің негізін құрайды.

- Өнер. Білім және техника. Қазіргі жабайы адамдардың өмірі. Қарабайыр адамның өнері жартастағы кескіндеме, ағаш немесе тас ою арқылы көрінді; ол эстетикалық мақсаттарға ғана емес, сонымен қатар салттық мағынаға ие болды. Табиғат туралы білім мифтер мен аңыздар арқылы берілді; техника қоғамның қажеттіліктерімен қатар дамыды.

Әрі қарай бағдарлама Ежелгі Шығыс пен Рим империясын зерттеуді көздеді, бұл студенттердің ұлы өркениеттер туралы білімдерін байытып қана қоймай, сонымен қатар жергілікті дәстүрлермен параллельдер жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, әлемдік және аймақтық контекст интеграциясы орын алып, болашақ мұғалімдердің көпұлтты қоғамда тарихты оқыту үшін кең дүниетанымы мен құзыреттілігін қалыптастырды.

Ежелгі Шығыс Египет және Вавилон ежелгі қазбалары Египет пен Вавилонның ежелгі өркениеттерінің қазбалары олардың мәдениеті, өмірі мен әлеуметтік құрылымы туралы ерекше дәлелдер келтіреді. Археологиялық олжалар сол кездегі адамдардың өмірінің суретін қалпына келтіруге мүмкіндік береді: сәулет өнерінен күнделікті тұрмыстық заттарға дейін. Ніл алқабы: жасанды суару мен егіншілікті дамыту Ніл алқабы өзінің құнарлы жерлері мен жасанды суару мүмкіндігінің арқасында Египет өркениетінің бесігіне айналды. Ауыл шаруашылығының дамуы халық үшін тұрақты азық-түлік көзін қамтамасыз етті, бұл қалалардың өсуіне және мемлекеттің қалыптасуына ықпал етті. Мемлекеттің құрылуы. Мемлекеттің құрылуымен жаңа әлеуметтік құрылымдар пайда болды: билеушілер ресурстарды бақылауға, заңдар белгілеуге және қоғамдық қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін еңбек процестерін ұйымдастыруға кірісті.

Сонымен қатар, оқу бағдарламасында қырғыз халқының тарихына ерекше назар аударылды, бұл ұлттық мұраны сақтау мен насихаттаудағы маңызды қадам болды. Пән қазақ хандарының билігімен байланысты негізгі тарихи оқиғаларды қамтыды, сондай-ақ студенттерді ежелгі мәдениет ескерткіштерімен таныстырды, бұл ұлт пен халық санасының қалыптасуының тарихи мән-мәтінін тереңірек түсінуге ықпал етті. Білім беру үдерісінің мәдениет және әлеуметтік орта тарихымен өзара іс-қимылы студенттердің сыни ойлауын, зерттеу дағдыларын және сайып келгенде, көпұлтты Қазақстанда білікті педагогтарды даярлау үшін өмірлік маңызы бар мәдени мұраның алуан түрлілігін зерттеуді дамытуға ықпал етті [11].

Семей педагогикалық техникумының білім беру бағдарламасы студенттердің шығармашылық қабілеттері мен ғылыми ойлауының үйлесімді дамуына ықпал еткен география мен сурет салуды қоса алғанда, көптеген басқа да пәндерді қамтыды.

География сабақтары Африка, Австралия және Америка сияқты әртүрлі континенттерді олардың экологиялық, әлеуметтік және мәдени аспектілеріне назар аудара отырып зерттеуге бағытталған. Бұл тәсіл адамның табиғатпен және қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі туралы жан-жақты түсінік қалыптастыруға ықпал етті. Сонымен қатар, сурет сабақтарында студенттер табиғатты сипаттауға және зерттелетін нысандардан шабыттанған өнер туындыларын жасауға мүмкіндік алды.

Географиялық және көркемдік пәндердің бұл синергетикалық үйлесімі студенттерге табиғи құбылыстарды терең бақылауға және олардың визуалды сауаттылығын дамытуға мүмкіндік берді.

Музыкалық сабақтарда дыбыстық ортаны қабылдауға баса назар аударылды, бұл білім берудің пәнаралық тәсілін көрсетті. Студенттер музыкалық диктанттарды жазуды үйренді, сонымен қатар олардың эмоционалды және эстетикалық дамуына ықпал еткен табиғат дыбыстарын тыңдады. Музыка сабақтары жалпы білім беру процесінің маңызды элементі ретінде қарастырылды, бұл тек шығармашылық көріністі ғана емес, сонымен бірге қоршаған әлемге сезімталдықты қалыптастыруға ықпал етті. Оқытудың бұл әдісі студенттердің мәдени бірегейлігінің маңызды бөлігі болып табылатын табиғатпен және қоғаммен бірлік сезімін қалыптастыру құралы ретінде қарастырылды [12].

1920-1925 жылдар аралығында білім беру жүйесінде оқыту мен тәрбиенің жаңа түрлеріне көшуге байланысты айтарлықтай өзгерістер болды. Осы уақытта педагогикалық кадрларды даярлауға ерекше назар аударылды, бұл революциялық оқиғалардан кейін жаңа қоғам құру қажеттілігіне байланысты болды. Алғашқы мәдениеттің тарихы, Ежелгі Шығыс, орыс тарихының бастауыш курсы, сурет салу, ән айту және география сияқты пәндерді оқу техникум студенттерінің педагогикалық қасиеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Яғни, тарихқа қатысты пәндер студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын және тарихи оқиғаларды талдау қабілетін дамытуға ықпал етті. Алғашқы мәдениет пен ежелгі Шығыстың тарихын зерттеу студенттерге адамзат өркениетінің тамыры туралы білуге, сондай-ақ қоғамның дамуына әсер еткен әлеуметтік және мәдени процестерді түсінуге мүмкіндік берді. Бұл білім әсіресе тарихи процестерді түсіну студенттерге қоғамдағы рөлін түсінуге көмектесетін жаңа социалистік мемлекеттің қалыптасуы аясында өзекті болды. Орыс тарихының бастауыш курсы студенттерге Ресейдің мәдени мұрасын және оның әлемдік контекстегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Бұл білім болашақ мұғалімдердің тарихи оқиғаларды және олардың қазіргі заман үшін маңыздылығын түсіндіру қабілетін қалыптастырды. Осылайша, студенттер білімнің тасымалдаушысы ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің белсенді қатысушылары болды.

Сурет салу мен ән айтуды үйрену студенттердің эстетикалық қабылдауы мен шығармашылық қабілеттерін дамытты. Бұл пәндер болашақ педагогтар үшін маңызды сапа – мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етті. Революциядан кейінгі кезеңде мәдени ағарту қажеттілігі ерекше өзекті болды. Мұғалімдер білімді жеткізіп қана қоймай, оқушыларын шығармашылық пен өзін-өзі көрсетуге шабыттандыруы керек еді. Сурет салу әлемді визуалды қабылдауды, ал ән айту студенттердің музыкалық қабілеттерін дамытты. Бұл дағдылар әр оқушы өз талантын көрсете алатын үйлесімді білім беру ортасын құру үшін қажет болды. Сонымен қатар, өнер сабақтары студенттердің эмоционалды интеллектінің дамуына ықпал етті, бұл сол заманның педагогикалық қызметтің маңызды аспектісі болды.

Өнер пәндері студенттер арасындағы белсенді қарым-қатынасты талап етті, бұл олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етті. Ұжымдық оқыту жағдайында студенттер командада жұмыс істеуді үйренді, бұл табысты педагогикалық іс-әрекеттің негізгі сапасы болып табылады. Тәрбиешілер оқушылармен және әріптестерімен тиімді қарым-қатынас жасай білуі, сондай-ақ сенім мен өзара түсіністік атмосферасын құра білуі керек еді. Ән айту сабақтары көбінесе топтарда немесе хорларда өткізіліп, студенттер арасында бірлік сезімін қалыптастыруға ықпал етті. Бұл тәжірибе болашақ тәрбиешілер үшін маңызды болды, өйткені олар өз оқушыларының ұжымдық іс-әрекетін ұйымдастыра білуі керек еді.

Географияны зерттеу студенттердің аналитикалық қабілеттерін дамытып, оларға табиғи құбылыстар мен адам әрекеті арасындағы күрделі қатынастарды түсінуге мүмкіндік берді. География пән ретінде студенттерге ғылыми ойлауды дамытуға көмектесті – ақпаратты талдай білу, фактілер негізінде қорытынды жасау және негізделген шешімдер қабылдау. Бұл дағдылар болашақ мұғалімдерге оқу жоспарлары мен оқыту әдістерін әзірлеу кезінде қажет болды.

Тарихи процестер мен мәдени дәстүрлерді түсіну студенттердің әлеуметтік жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпал етті. Жаңа әлеуметтік шындық жағдайында мұғалімдер жастардың азаматтық ұстанымын қалыптастыруға ықпал ете отырып, осы құндылықтарды өз оқушыларына жеткізе білуі керек еді.

Осылайша, 1920-1925 жылдар аралығында техникумның білім беру процесіне әртүрлі пәндердің интеграциясы студенттердің педагогикалық қасиеттерін жан-жақты дамытуға жағдай жасады. Бұл олардың кәсіби дайындығын арттырып қана қоймай, сонымен қатар білім беру саласында табысты жұмыс істеу үшін қажетті жеке қасиеттерді қалыптастырды. Студенттер заманауи білім берудің қиындықтарына дайын болды және әртүрлі мәдени контексттерде оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасай алды.

Сондай-ақ, білім беру бағдарламасы аясында болашақ педагогтарды оқытуда маңызды орын алған «Педагогикалық идеялар тарихы» пәніне ерекше назар аударылды. Курс ежелгі дәуірден бастап ХІХ ғасырдағы педагогикаға дейінгі теорияларды талдауға арналған үш апталық сабақтарды қамтыды. Бұл студенттерге ғасырлар бойы білім беру тұжырымдамаларын, тәсілдері мен әдістерін дамыту туралы түсінік алуға мүмкіндік берді.

Бұл курс студенттерді педагогикалық ойдың негіздерімен таныстырып қана қоймай, олардың сыни ойлауы мен білім беру процестерін түсінуін қалыптастырады, бұл, әрине, А.Х.Марғұлан сияқты ғалымдардың кейінгі мансабына әсер етті.

1. Бірінші дәріс Жан Жак Руссоға арналған, оның табиғи тәрбие мен таңдау еркіндігі туралы идеялары көптеген мұғалімдер үшін негіз болды. Руссо өзінің «Эмиль» шығармасында ата-ана тәрбиесі баланың дамуының табиғи кезеңдеріне бейімделуі керек деген идеяны сипаттайды. Ол оқу еркіндігінің маңыздылығын және әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігін көрсетеді. Бұл идеялар гуманистік педагогиканың дамуына айтарлықтай әсер етті.

2. Келесі дәріс Генрих Песталоцийге арналған, ол практикалық оқыту мен әлеуметтік тәрбиенің маңыздылығына назар аударды. Оның көше балаларымен жұмысы және халықты әлеуметтік қайта тәрбиелеуге деген ұмтылысы білім берудің әлеуметтік әділеттілік құралы ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. «Іс-әрекет арқылы оқыту» сияқты Песталоцияның педагогикалық принциптерін академик Ә.Х. Марғұланның ғылым мен практиканы білім беру процесіне интеграциялау тәсілдерімен салыстыруға болады.

3. Үшінші дәріс филантропинизмді білім беру арқылы өмір сүру жағдайларын жақсартуға ұмтылған қозғалыс ретінде қарастырады. Бұл бағыттың маңызды өкілдері халықтың кедей топтары үшін білім беру мекемелерінің дамуына айтарлықтай үлес қосты. Олардың идеяларын бағалау білімнің барлығына қол жетімді болуы керек екенін көрсетеді, бұл сонымен қатар сапалы білімге тең қол жеткізу қажеттілігі туралы сенімдерімен үндеседі.

4. Төртінші дәріс Иоганн Готлиб Фихте мен Иммануил Канттың философиялық көзқарастарына арналған, олар жастардың бойында моральдық тәрбие мен азаматтық жауапкершілікті қалыптастырудың маңыздылығын атап өтті. Олардың білім беру тек ақыл-ой қабілеттерін ғана емес, сонымен бірге адамның адамгершілік қасиеттерін де дамытуы керек.

5. Бесінші дәріс Фридрих Фребельге және оның балабақша тұжырымдамасына ойын және шығармашылық арқылы балалардың ерте дамуы үшін орын ретінде бағытталған. Фребель ойынды көптеген заманауи білім беру жүйелерінің негізі болған ерте жастағы оқытудың негізгі әдісі деп санады.

6. Алтыншы дәріс ғылыми педагогиканың негізін қалаушы Фридрих Гербарттың идеяларын қамтиды. Оның білімді жүйелеуге және оқытудың психологиялық аспектілеріне

баса назар аударуы құрылымдық білім беру бағдарламаларын құрудағы маңызды қадам болды.

7. Жетінші дәріс Герберт Спенсердің жұмысына баса назар аудара отырып, педагогикадағы жаратылыстану-ғылыми бағытқа арналған. Спенсер білім беруді ақыл-ой, адамгершілік және физикалық қасиеттерді дамыту арқылы адамды қоғамда өмір сүруге дайындау құралы ретінде қарастырды.

8. Сегізінші дәріс қоғамның білім беру процестеріне әсеріне назар аударатын педагогикадағы социологиялық ағымды қарастырады. Бұл бағыт білім беру бағдарламаларын әзірлеу кезінде әлеуметтік жағдайларды – Қазақстанның білім беру жүйесін талдау кезінде маңызды аспектіні ескеру қажеттігін атап көрсетеді.

9. Тоғызыншы дәріс педагогикадағы ең жаңа ағымдарды, соның ішінде конструктивизмді және оқытудың басқа да заманауи тәсілдерін қамтиды. Бұл бағыттар оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына және сыни ойлауды дамытуға баса назар аударады.

Белгілі педагогтардың жетістіктерімен танысу, сондай-ақ білім беру практикасын қалыптастырудағы әлеуметтік-тарихи жағдайлардың рөлін түсіну студенттерді ақпараттандырылған және құзыретті болашақ мұғалімдер ретінде дайындауға ықпал етті.

Семей педагогикалық техникумы үшін әзірленген педагогикалық идеялар тарихы бойынша дәрістер бағдарламасы ХХ ғасырда педагог кадрларды даярлауда шешуші рөл атқарды. Қоғамда және білім беру жүйесінде болып жатқан қарқынды өзгерістер жағдайында бұл бағдарлама болашақ мұғалімдер мен мұғалімдерді білім беру ойының дамуы туралы қажетті біліммен қамтамасыз етті, бұл оларға өз кәсібіне саналы түрде жақындауға ғана емес, сонымен бірге уақыттың жаңа сын-қатерлеріне бейімделуге мүмкіндік берді. Біріншіден, бағдарлама студенттердің тарихи контекст пен педагогикалық идеялардың эволюциясы туралы терең түсініктерін қалыптастыруға ықпал етті. Руссо, Песталоций, Фребель және Гербарт сияқты ойшылдардың шығармаларымен танысу болашақ мұғалімдерге білім берудегі гуманистік көзқарастың маңыздылығын және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігін түсінуге мүмкіндік берді. Бұл білім оқыту мен тәрбиелеудің тиімді әдістерін жасауға негіз болды. Екіншіден, білім берудің әлеуметтік аспектісіне баса назар аудару студенттерге қоғамдағы өзгерістер агенттері ретіндегі рөлін түсінуге көмектесті. Білім беру әлеуметтік әділеттілік пен теңдіктің қуатты құралы екенін түсіну болашақ мұғалімдерді оқушылардың білім беру ортасы мен өмір сүру жағдайларын жақсарту бойынша белсенді әрекеттерге шабыттандырды. Бұл интеграция және мәдени әртүрлілік мәселелері ерекше назар аударуды талап ететін көпұлтты Қазақстан контекстінде ерекше маңызды. Үшіншіден, бағдарлама студенттердің сыни ойлауын дамытуға ықпал етті. Әр түрлі педагогикалық тұжырымдамаларды зерттеу және оларды практикада қолдану болашақ мұғалімдерге қолданыстағы білім беру жүйелерін талдауға және инновациялық шешімдерді ұсынуға мүмкіндік берді. Бұл сапа әсіресе дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі заманның талаптарына сәйкес келмейтін тез өзгертін әлемде өзекті болды. Сонымен қатар, Бағдарлама теорияның практикамен байланысын қамтамасыз етті. Студенттер педагогиканың тарихи аспектілерін оқып қана қоймай, алған білімдерін кәсіби қызметінде де қолданды. Бұл олардың үнемі жаңаруды және жаңа жағдайларға бейімделуді талап ететін динамикалық жүйе ретінде оқыту мен тәрбиелеу процесіне тұтас көзқарасын қалыптастыруға ықпал етті. Осылайша, педагогикалық идеялар тарихы бағдарламасы ХХ ғасырда білікті педагогикалық кадрларды даярлауға айтарлықтай әсер етті. Ол студенттердің білім беру ойының дамуы туралы білімдерін байытып қана қоймай, олардың бойында гуманизм, әлеуметтік жауапкершілік және сыни ойлау құндылықтарын қалыптастырды. Бұл қасиеттер техникумның көптеген түлектерінің, соның ішінде Ә.Х. Марғұлан сияқты көрнекті ғалымдардың табысты ғылыми қызметінің негізі болды. Сайып келгенде, бұл бағдарлама қоғамдық өмір саласы ретінде білім беруді дамытуға және жауапты азаматтардың жаңа буынын қалыптастыруға маңызды үлес қосты [13].

Қорытындылай келе, жалпы жоғарыда келтірілген пәндерді оқу оқушылардың адамзаттың мәдени мұрасы туралы білімдерін байытып қана қоймай, сонымен қатар XX ғасырдың басындағы серпінді өзгеретін қоғам жағдайындағы табысты педагогикалық қызметтің негізгі компоненттері – сыни ойлауды, креативтілік пен коммуникативтік дағдыларды дамытуға ықпал етті деп айтуға болады.

Семей педагогикалық техникумын әр жылдарда талай мамандар бітіріп шығып, республиканың әр саласында жемісті еңбек етті. Қарап отырсақ, Семей педагогикалық техникумның жалпы білім беру бағдарламасы жан-жақты етіп жасалған, яғни негізгі пәндермен қатар, адамның рухани-мәдени дамуына әсер ететін, жалпы білімді адам болып қалыптасуға барлық жағдайлар жасалған. Яғни, тек мұғалім мамандығы емес, сонымен қатар, әнші, жазушы, әртіс, ғалым адам болып түлектерді шығару техникумның ең негізгі мақсаты болғаны анық. Оған дәлел, оның түлектері.

1925 жылғы 12 ақпанда «Қазақ тілі» газетінде жарияланған «Семейдегі қазақ оқытушылар техникумның қысқаша жайы» мақаласында Ә. З. Сәтбаевтың басшылығымен 1924-1925 оқу жылында Семей педагогикалық техникумының жағдайы туралы есеп берілген. Құжатта нақты фактілер, сондай-ақ оқу орнының қызметі туралы қысқаша тұжырымдар бар. 1925 жылдың жазындағы жағдай бойынша техникумды 11 түлек бітірді, бұл білім беру үдерісіндегі прогресті көрсетеді. Есепте сонымен қатар келесі оқу жылына түлектер санының 17-ге дейін өсуі күтілетіні айтылған, бұл мектептегі оқудың оң динамикасын растайды. Мақалада келтірілген ақпаратқа сәйкес, педагогикалық техникумда төрт негізгі бөлімдер жұмыс істейді. Жалпы, екі дайындық бөлімінде оқитын балаларды ескере отырып, тәрбиеленушілердің жалпы саны 201 баланы құрады. Сонымен қатар, техникум кезінде студенттерді практикалық оқыту үшін ұйымдастырылған тәжірибелі мектепте 160 бала оқыды. Жалпы саны 361 балаға жеткен екен [14, 111 б.].

Бұл техникум өзінің білім беру миссияларын белсенді түрде жүзеге асырып, болашақ мұғалімдерді ғана емес, кейіннен олардың оқушылары болған мектеп оқушыларын да даярлауды қамтамасыз ететіндігін көрсетеді.

Семей қаласының тарихи-өлкетану музейінің қорынан табылған «Семипалатинский казахский педагогический техникум выпуск 1924-1925 уч. года» атты фотосуреттің түпнұсқасында Әбікей Сәтбаев басқарған оқытушылар ұжымы (25 адам) мен түлектер (11 адам) суреттері көрсетілген. 1924-1925 оқу жылында техникумда түрлі түлектер оқыды, олардың арасында Әлкей Хақанұлы Марғұлан ерекше көзге түсті. Біз бүгін оны атақты ғұлама ғалым, академик деп білсек, онымен бірге оқыған түлектер де үлкен жетістіктерге жеткен. Атап айтсақ, М. Ақынжанов - тарих ғылымдарының докторы, С. Мұхамеджанов Семей театрының іргетасын қалағандарының бірі, Т. Беисов филология ғылымының кандидаты, Ә. Айманов – жазушы және т.б.

Семей педагогикалық техникумы ғалым ретінде Ә.Х. Марғұланның қалыптасуына, сондай-ақ жалпы Қазақстанда білім беру жүйесі мен педагогикалық ойдың дамуына маңызды рөл атқарды. Техникумдағы оқу Ә. Марғұланға ғылыми дүниетанымы мен педагогикалық дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін берік теориялық және практикалық база берді. Алғашқы түлектердің бірі бола отырып, ол оқытудың жаңа әдістерін меңгеріп, оларды болашақ мамандарды даярлауға әсер еткен білім беру практикасына енгізе алды.

Кейіннен Ә.Х. Марғұланға Семей педагогикалық техникумын аяқтағаннан кейін оқу орнында достасқан, ағасы әрі досындай болып кеткен М.О. Әуезовтан оқуын әрі қарай Ленинград қаласында жалғастыруға ұсыныс түседі. Әрине, болашақ ғалым бұл ұсынысты қуана қарсы алып, 1926 жылы Ленинград қаласына оқуға кетіп, білімге, ғылымға құштарлығы соншалық болып, бір қаланың үш бірдей оқу орнынан қатар білім алады [15, 38 б.]. Яғни, Семей педагогикалық техникумнан алған білім негіздерін Ленинградта толықтырып, шыңдап, өз өмірін ғылымға арнайды.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, «Ә.Х. Марғұланның педагогикалық бастауы: Семей педагогикалық техникумының ғалымның қалыптасуына әсері» атты зерттеу жұмысы көрнекті қазақ ғалымның ғылыми мансабын қалыптастырудағы ерте білім беру тәжірибесінің маңыздылығын көрсетеді. Ә.Х. Марғұланның Семей педагогикалық техникумында оқыған жылдарын талдай отырып, осы мекеменің бірегей білім беру ортасы мен педагогикалық практикасы оның зерттеуші және педагог ретінде дамуына қалай ықпал еткенін көре аламыз. Яғни, Семей педагогикалық техникумы Ә.Х. Марғұланның кәсіби және ғылыми жолын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етіп, оған көрнекті ғалым ретінде қалыптасуына ықпал еткен бірегей білім беру ортасын ұсынды. Осы оқу орнының қабырғасында болашақ ғалым педагогика саласында іргелі білім алып қана қоймай, оның ғылыми қызметінің негізін қалаған бірегей әдіснамалық тәсілдерді де алды.

Қазақстанның білім беру жүйесі үшін білікті кадрлар даярлау мақсатында құрылған Семей педагогикалық техникумы білім алу орнына ғана емес, сонымен қатар оқытуға шығармашылық көзқарасты қалыптастыру алаңына айналды. Оқушылар мен оқытушылар арасындағы өзара іс-қимыл оқыту әдістерінде идеялар мен инновациялармен алмасуға ықпал ететін атмосфера құрды. Бұл өзара іс-қимыл Ә. Х. Марғұланның сыни ойлауын және ғылыми зерттеулерге деген ұмтылысын қалыптастыруға негіз болды.

Яғни, оқытудың жоғары деңгейімен және сол кездегі заманауи білім беру тәжірибелерінің интеграциясымен ерекшеленетін техникумның білім беру ортасы педагогикалық процестер мен инновациялық әдістерді терең түсінуге жағдай жасады.

Себебі Семей педагогикалық техникумы білім беру - әдістемелік жұмыс үшін кадрлық құрамды қалыптастыра отырып, қазақ педагогикасын дербес пән ретінде дамыту үшін жағдай жасауға ықпал етті. Бұл тұрғыда түлектер, соның ішінде Ә.Х. Марғұлан, елдегі мәдени және білім беру трансформациясына ықпал еткен жаңа идеялар мен тәсілдердің тасымалдаушысы болды. Техникум білікті педагогтарды дайындап қана қоймай, Қазақстанда білім беруді одан әрі дамыту үшін маңызы бар теориялық тұжырымдамалар мен педагогикалық практикалар қалыптасқан маңызды орталыққа айналды.

Осылайша, Семей педагогикалық техникумының маңызы мамандарды даярлау шеңберінен шығады; бұл мекеме Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру шеңберінде негізгі элементке айналды және XX ғасырда және одан әрі қазақ педагогикасының дамуына әсер еткен ғылыми-білім беру өсуіне жағдай жасай отырып, прогрессивті идеяларды енгізуге ықпал етті. Және де бұл идеялар техникумның білім беру жүйесінде, оқытылған пәндерінен және сабақ берген сол кездің атақты да ұлағатты ұстаздарының көзқарастарынан көрініс табады.

Сондықтан, біздің зерттеуіміздің нәтижелері білім беру мекемелерінің білімнің әртүрлі салаларында ғалымдар мен мамандардың қалыптасуына әсерін мұқият зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Ә. Х. Марғұланның педагогикалық қағидасы сапалы білім берудің ғылыми прогресс пен жалпы қоғамның дамуы үшін катализатор бола алатындығының жарқын мысалы болып табылады.

Қорытындылай келе, Семей педагогикалық техникумы Қазақстанның білім беру жүйесі үшін жоғары білікті кадрларды дайындап қана қоймай, сонымен қатар академик, ғалым Ә.Х. Марғұланның өміріндегі маңызды кезең болды деп айтуға болады. Оның жетістіктері сапалы білім беру табысты ғылыми мансап пен жалпы қоғамның дамуы үшін негіз болып табылатындығының дәлелі болып табылады. Зерттеу Қазақстанның ғалымдары мен педагогтарының болашақ ұрпақтарын қалыптастырудағы осындай мекемелер мен олардың рөлі туралы тарихи жадыны сақтау қажеттігін атап көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Арын Е.М. Ғұлама (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар) // Павлодар: ЭКО, 2004. 295 б.
2. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования // Москва: Наука, 2003. 488 б.

3. Кашияк В. Семинария августейшего имени // Спектр. – 2003 – 22 мая. – С.16.
4. Семипалатинская учительская семинария // Казахстан: национальная энциклопедия. Т.5 – Алматы: Казахская энциклопедия, 2006. – С.6.
5. 115 лет со дня основания учительской семинарии (ныне педагогического колледжа имени М. Ауэзова) (1903) https://semylib.kz/?page_id=13681&lang=ru
6. Свод архитектурных и монументальных памятников Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск. - 2005. – карты, ил. - с. 93.
7. С. Айдархан. Ұстаздардың ұстазы. Әбікей Зейінұлы Сәтбаевтың өмірі мен қызметі. <https://martebe.kz/stazdardy-stazy-bikej-zejin-ly-s-tbaevty-miri-men-ymeti>
8. Сәтбаева Ш.Қ. Сәулелі әулет. –Алматы: «Қазақстан», 1996. - 175 б
9. Карнова Е. посвящается 100-летию Семипалатинского педагогического колледжа // Спектр. – 2006. – 6 апреля. – С.6.
10. Марғұлан Ә.Х. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алатау, 2007. – Т. 1. – 608 б.
11. Абай облысының мемлекеттік архиві. 203 қор, 29 іс. Семей орыс педагогикалық училищесі. Жоспарлар, бағдарламалар мен сынақтар туралы мәліметтер.
12. Абай облысының мемлекеттік архиві. 203 қор, 42 іс. Семей орыс педагогикалық училищесі. Жылдық жоспарлар мен бағдарламалар.
13. Абай облысының мемлекеттік архиві. 203 қор, 59 іс. Семей орыс педагогикалық училищесі. Оқу жоспарлары.
14. Сәтбаева Ш.Қ. Сәулелі әулет. –Алматы: «Қазақстан», 1996. - 175 б.
15. Д.А. Марғұлан. Жизнь и научная деятельность А.Х. Марғұлана. Образ ученого и человека. Қазақстан археологиясы, №1-2, 2018, 37 б.

References:

1. Aryn E.M. Ğulama (Álkei Marǵulan týraly estelik maqalalar, derekti áńgimeler, ocherkter, óleń-arnaylar) // Pavlodar: EKO, 2004. 295 b.
2. Kovalchenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniia // Moskva: Nayka, 2003. 488 b.
3. Kashliak V. Seminarua avǵýsteishego imeni // Spektr. – 2003 – 22 maia. – S.16.
4. Semipalatinskaiia ýchitelskaia seminarua // Kazahstan: natsionalnaia entsiklopedia. T.5 – Almaty: Kazahskaia entsiklopedia, 2006. – S.6.
5. 115 let so dnia osnovaniia ýchitelskoi seminaru (nyne pedagogicheskogo kolledja imeni M. Áýezova) (1903) https://semylib.kz/?page_id=13681&lang=ru
6. Svod arhitektýrnyh ı monýmentalnyh pamiatnikov Vostochno-Kazahstanskoi oblasti. – Ýst-Kamenogorsk. - 2005. – karty, il. - s. 93.
7. S. Aidarhan. Ustazdardyń ustazy. Ábikei Zeinuly Sátbaevtyń ómiri men qyzmeti. <https://martebe.kz/stazdardy-stazy-bikej-zejin-ly-s-tbaevty-miri-men-ymeti>
8. Sátbaeva Sh.Q. Sáyleli áýlet. –Almaty: «Qazaqstan», 1996. - 175 b
9. Karnova E. posviaaetsia 100-letuý Semipalatinskogo pedagogicheskogo kolledja // Spektr. – 2006. – 6 apreliä. – S.6.
10. Marǵulan Á.H. Shyǵarmalar jinaǵy. – Almaty: Alataý, 2007. – Т. 1. – 608 b.
11. Abai oblysynyń memlekettik arhivi. 203 qor, 29 is. Semei orys pedagogkalyq ýchilishesi. Josparlar, baǵdarlamalar men synaqtar týraly málimetter.
12. Abai oblysynyń memlekettik arhivi. 203 qor, 42 is. Semei orys pedagogkalyq ýchilishesi. Jyldyq josparlar men baǵdarlamalar.
13. Abai oblysynyń memlekettik arhivi. 203 qor, 59 is. Semei orys pedagogkalyq ýchilishesi. Oqý josparlary.
14. Sátbaeva Sh.Q. Sáyleli áýlet. –Almaty: «Qazaqstan», 1996. - 175 b.
15. D.A. Margýlan. Jizn ı naýchnaia deiatelnost A.H. Margýlana. Obraz ýchenogo ı cheloveka. Qazaqstan arheologuasy, №1-2, 2018, 37 b.

Р.Б. Ермаханова¹, З.О. Дүкенбаева²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты,
Астана қ., Қазақстан,
E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

² Т.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің профессоры,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫНДАҒЫ ШЕРХАН МҰРТАЗАНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада белгілі жазушы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның тұлға ретінде қалыптасуы, қоғамдық қызметі мен жазушылық шығармаларына талдау жасау арқылы зерттеледі. Мақаланың мақсаты Ш. Мұртазаның өмір сүрген және қызмет еткен кезеңін кеңестік дәуір мен еліміз тәуелсіздік алуымен біртұтас қарастырып сол арқылы оның тұлғасын жан-жақты тереңірек таныту. Мақалада дерекөздер ретінде Түркістан облыстық қоғамдық саяси тарихи архивінің материалдары, Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік архиві материалдары және Шерхан Мұртазаның Жеке архивінен алынған материалдар негізге алынған. Мақаланы жазу барысында жүйелеу, сыни-талдау, баға беру, салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдістері қолданылды. Ш. Мұртаза Кеңестік және Тәуелсіз Қазақстан сынды екі дәуірдің де куәгері ғана емес тікелей қоғамдық қызметімен де, шығармашылық еңбегімен атсалысқан тұлға, осы қос дәуірдің өкілі. Осыған орай Ш. Мұртазаның қоғамдық қызметіне әсіресе оның депутат кезеңіндегі қызметіне, мемлекетіміз алғаш тәуелсіздік алған тұстағы еліміздің мүддесі үшін жасаған күрескерлік қызметіне кеңірек тоқталуды қажет етеді. Өтпелі кезеңнің қоғамдық ортасындағы қарама-қайшылықтар Ш. Мұртазаның күрескер ретінде тұлғасын шындай түскен. Сонымен қатар Ш. Мұртаза ең алдымен көрнекті қазақ әдебиетінің өкілі жазушы болғандықтан оның кейбір шығармаларына оның тұлғасын жан-жақты ашу үшін талдаулар жасалынды. Мақалада Ш. Мұртазаның басшы ретінде әдеби қызметіндегі бүтін бір журналистік мектеп қалыптастырған ұйымдастырушылық қабілетіне де баға берілді. Сондай-ақ Ш. Мұртазаның Тұрар Рысқұловты халқымызға танытудағы орасан зор шығармашылық еңбегіне де шолу жасалынды. Мақалада Ш. Мұртаза тұлғасын кең көлемде жан-жақты аша отырып Тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі өзгерістерге қоғам қайраткері әрі жазушы ретінде қосқан орасан зор үлесі сараланып, оның күрескерлік тұлғасы айқындалды.

Кілт сөздер: әдеби, шығарма, депутат, тұлға, мақала, тарих, саясат, туған жер, рухы, шыншылдық, батылдық.

Р.Б. Ермаханова¹, З.О. Дүкенбаева²

¹ Докторант Евразийского Национального Университета им.Л.Н.Гумилева,
г. Астана, Казахстан
E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

² Д.и.н., профессор Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан
E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

ТВОРЧЕСКАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШЕРХАНА МУРТАЗЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье исследуется становление и общественная деятельность известного писателя, общественного деятеля Шерхана Муртазы как личности. А также анализируется

некоторые письменные произведения Ш. Муртазы. Цели статьи состоит в том, чтобы целостно рассмотреть период жизни и деятельности Ш. Муртазы с обретением независимости нашей страной и в целом углубить его личность. За основу статьи взяты материалы Туркестанского областного общественно-политического исторического архива, материалы Центрального государственного архива Российской Федерации и материалы личного архива Шерхана Муртазы. В ходе написания статьи были использованы методы систематизации, критического анализа, оценки, сравнительно-исторического, логического анализа. Ш. Муртаза является не только свидетелем обеих эпох советского и независимого Казахстана, но и человеком, активно участвовавшим в творческой деятельности как представитель этой двойной эпохи. В этой связи общественному служению Ш. Муртазы необходимо уделить более широкое внимание, особенно в период его депутатской деятельности, в интересах нашей страны, когда наша страна впервые обрела независимость. Контрасты переходного периода в обществе и окружающей его среде, связанные с Муртазой, укрепили личность Ш. Муртазы как борца. Кроме того, поскольку Ш. Муртаза был прежде всего выдающимся писателем-представителем казахской литературы, некоторые его произведения были проанализированы для всестороннего раскрытия его творчества. В статье дана оценка организаторским способностям Ш. Муртазы в литературной деятельности как руководителя, сформированным единой журналистской школой. Также был проведен обзор огромного творческого труда Ш. Муртазы в представлении Турара Рыскулова нашему народу. В статье был проанализирован огромный вклад в общественно-политическую жизнь независимого Казахстана Ш. Муртазы, как общественного деятеля и писателя. Всесторонним широким раскрытием, определена его борцовская личность.

Ключевые слова: литература, произведение, депутат, личность, статья, история, политика, Родина, дух, правдивость, смелость

R.B. Ermakhanova¹, Z.O. Dukenbayeva²

¹ *PhD student of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev, Astana, Kazakhstan*

E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

² *D.h.s., professor of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev, Astana, Kazakhstan*

E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

CREATIVE AND SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF SHERKHAN MURTAZA IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article examines the formation and social activities of the famous writer, public figure Sherkhan Murtaza as a person and analyzes some of his works. Goals and objectives consider the period of life and activity of Sh. Murtaza as a whole in the Soviet era and the country's independence, thereby comprehensively revealing his personality. The articles are based on the materials of the Turkestan regional socio-political historical archive, materials of the Central State Archive of the Russian Federation and materials from the personal archive of Sherkhan Murtaza. During the writing of the article, methods of systematization, critical analysis, evaluation, comparative-historical, logical analysis were used, *the results* of which Sh. Murtaza is not only a witness of both eras of Soviet and independent Kazakhstan, but also a person who participated in creative work in social activities. representative of this double era. In this regard, it is necessary to focus more on the public activities of Sh. Murtaza, especially his activities during the period of the oin Deputy, his fighting activities in the interests of our country when the country first gained independence. The contradictions of the transition period in society and in his environment, which led to relations with Murtaza, strengthened the personality of Sh. Murtaza as a fighter. At the same time, as sh. Murtaza is primarily a representative of the outstanding Kazakh literature, an analysis of some of his works was carried out to reveal his personality. The article also assessed the organizational skills of Sh. Murtaza in his

literary activity as a leader, formed by a whole journalistic school. In addition, a review was made of the great creative work of Sh. Murtaza in promoting Turar Ryskulov to our people. The final article revealed a huge contribution to the changes in the socio-political life of independent Kazakhstan as a public figure and writer, revealing the personality of Sh. Murtaza in a wide variety of ways.

Keywords: literature, work, deputy, personality, article, history, politics, homeland, spirit, truthfulness, courage

Кіріспе. Тарихи оқиғалар алдын-ала анықталған нәрсе емес – бұған болашақтың көптеген баламалары бар. Сонымен бірге болашақ тек ірі саяси күштердің қызметінің нәтижесінде өзгеруге қабілетті, бірақ тіпті жекелеген топтар мен олардың басшылары сондай-ақ, әр түрлі адамдардың іс-әрекеттеріне тікелей байланысты, мысалы ғалымдардың, жазушылардың. Демек, жеке тұлғаның тарихтағы рөлі проблемасы- әрбір ұрпақ үшін әрқашан өзекті болып қала береді. Американдық философ Сидни Хук ұлы адамдардың ықпал ету күшін және бұл ықпалды тежейтін кейбір факторларды қарастырады. Хук «тұлғаның қызметі шын мәнінде де ортаның жағдайымен шектеледі, екінші жағынан тұлғаның қоғамдағы рөлі баламалы таңдау болған сәтте тәуелсіз күшке айналады» деп атап көрсетеді. Мұндай жағдайда тұлғаның сапалық деңгейіне альтернативті таңдау да тәуелді болмақ [1]. Жеке тұлғалардың қоғамның тұрақтылығына әсер ету күшіндегі айырмашылықтарды А. Лабриола [2], Дж. Неру [3], А.Я.Гуревич [4] және басқа да шет елдік ғалымдардың теориялық ой-пікірлерінен байқауға болады. Тұлғаның қоғамдағы ролін айқындауда отандық тұлғатанушы ғалымдарының бір топ шоғырын атап өтуге болады соның бірі Академик М.Х. Асылбек. Оның көптеген ірі тұлғалар туралы жазған зерттеулері, эсселері, естеліктері бар. Көрнекті мемлекет қайраткерлері Тұрар Рысқұлов және Мұхамеджан Тынышбаев, «Алаш» қозғалысының лидері Әлихан Бөкейханов, атақты ғалымдар, оның ішінде белгілі тарихшылар туралы өзінің ой-пікірін айтып, сыр шертеді [5]. XX ғасырдың басында Қазақстанның ұлттық интеллигенциясының өкілдерін тұлғалық тұрғыда зерттеп қарастырған. Сонымен қатар белгілі тарихшы М. Қойгелдиевтің де тұлғатанудағы Алаш қозғалысының мүшелерін терең зерттеу нысанына айналдырып жан-жақты қарастырған еңбектерін атауға болады [6]. Сондай-ақ бұл бағытта жаңа ізденістермен белгілі болған тархшы Тұрсын Хазіреттің де еңбегі зор. Тұлғатану ғылымында Абайтану, Бауыржантану сынды тұлғалық зерттеу бағыттарын негіздеген Мекемтас Мырзахметовтың еңбектері де атап өтуге тұрады.

Ғылымның дамуына білімін, күшін арнаған тұлғалар өмірін зерттеу арқылы белгілі бір кезеңнің тарихының кемшін тұстарын толықтыруға мүмкіндік береді. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, ұлттық идеяны дамыту, жаңа Қазақстанды құру қазақ халқының тарихи тәжірибесі мен мәдени мұрасын зерттемейінше мүмкін емес. Бұл бай мұраны зерттеуде Ш. Мұртазаның еңбектерінің қосар үлесі зор [7].

Қазақтың көрнекті тұлғалары халық өмірі мен уақыт тынысын, заман шындығы мен қоғамның дамуын жан-жақты талдап, өмірдің қайшылықтарын шынайы өрнектеумен еліміздің тәуелсіздігін тұғырландыруға ерекше ықпал етіп келеді. Шерхан Мұртаза Қазақстан тәуелсіздігі тұғырының берік болуына қаламымен де, қайратымен де атсалысқан танымал тұлғалардың бірі.

Шерхан Мұртаза – ұлтымыздың рухани дамуына, тарихи-әдеби шығармалардың өркендеуіне өміршен еңбектерімен үлес қосқан көрнекті халық жазушысы. Қазақ қоғамының өзекті мәселелеріне қажымай-талмай үн қосып әдеби талантымен, ұйымдастырушылық қабілетімен белгілі болған тұлғалардың бірі - Шерхан Мұртаза. Шерхан Мұртаза қазақ халқы үшін зұлматқа толы өткен ғасырдың 30 жылдарында Оңтүстік Қазақстанның Түлкібас ауданында дүниеге келді. Бұл бір Сталиндік репрессияның құрығына талай азаматтардың ілінініп жер аударылып, не атылып жатқан қасіретті кезең болатын. Мысалы осы кезеңдердегі архив құжаттарынан мынадай жолдарды жиі кездестіруге болады: «Балпықов байдың ұлдары-Сағатбек пен Абдурахманбек, Бадам ауданы 9 ауылы ақсақалы Шыналиев Балабай, және Қызылқұм ауданының 15 ауылының Балапанов Баймұхамед екінші топпен жер аударылуға

жатады, Түлкібас ауданынан Шаріпбеков Жорабек және Күзембаев Режеп Бадам ауданынан ГПУ тарапынан жауапқа тартылып қамауға алынып олардың жанұялары жер аударылған» [8].

Мұндай тағдыр Шерхан Мұртазаның жанұясында да орын алып әкесі Мұртаза 1937 жылы бір түнде тұтқындалып, сонау Сібірге жер аударылып сонда жүріп қаза болған [9]. Сталиндік зұлматтың қолынан қаза болмаған аз ғана ғұмырында әкесі Мұртазаның бала Шерханың елдің-жердің тарихын, тарихи тұлғаларын танып білуі мен тарихи көзқарасының қалыптасуында ролі ерекше болған. Кеңестік дәуірде аты аталмайтын, тарих бетінде әлі мәлімет жоқ Абылай турасыда Бөгенбай батырдың ерлік істері турасында ол әкесі Мұртазаның кешқұрым үйіне жиналған көзі ашық жандардың Батырлар жырын оқып оларға қосылып өзі де оқып танысқанын жазады. Бұл турасында ол өзінің «Ай мен Айша» атты роман-эссесінде кең суреттеген [10].

Материалдар мен әдістер Шерхан Мұртазаның өмірін, қоғамдық саяси және шығармашылық жолының тарихын зерттеу барысында біз осы бағыттағы бірқатар зерттеу жұмыстарына шолу жасап өттік. Атап айтар болсақ Американдық философ Сидни Хуктың тұлғатану туралы пікірлері мен белгілі қоғам қайраткері Куаныш Сұлтановтың, «Тәуелсіздік толғамдары» атты мақалалары мен зерттеу еңбегінде Ш. Мұртазаға берген сипаттамасымен таныстық. Ш. Мұртазаның төл туындыларына «Қызыл Жебе», «Бірі кем дүние», «Соғыстың соңғы жесірі», «Ай мен Айша» атты шығармалары мен «Стаилинге хат» пьесасына тарихилық тұрғысынан талдау жасалынды. Сондай-ақ Әлихан Бөкейхановтың Шығармаларындағы салыстырмалы тұжырымдарды Шерхан Мұртазаның пікірлерімен салыстыра зерттедік, сондай ақ Н. Омашевтің редакциялауымен шығарылған «Қазақ журналистикасы» атты еңбекті Шерхан Мұртазаның журналистік қырын ашып көрсетуде, Б.Қыздарбековтің Қазақстанның қазіргі заман тарихы Кеңес дәуірі 1917-1991жж Оқулығын Мұртаза Шығармаларының сол дәуірдегі қоғамға қандай деңгейде әскер еткенін таныту мақсатында пайдаландық. Сонымен қатар Түркістан облыстық қоғамдық саяси тарихи архивінің материалдары, Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік архиві және Новосибирск архив материалдары, ҚР Партия архиві материалдары және Шерхан Мұртазаның Жеке архивінен алынған материалдар мақаланы жазуда дереккөз ретінде ұсынылды. Мақаланы жазуда автор тарихтың өткендегісін сараптайтын жалпы ғылыми әдісті, логикалық әдісті, сол сияқты деректерді сараптау және жүйелеу, тарихилық әдісін пайдаланды.

Талқылау. Тұлға қалыптасу үшін қоршаған ортаның ықпалы, генетикалық фактор және алған тәлім тәрбиесі сынды үш фактордың жас балаға қатар жасалатын ықпалы керек. Шерхан Мұртазаның тұлға болып қалыптасуында да, өз алған бетінен қайтпайтын қайсар, пікірін ашық тура айта алатын өжет мінезді болып сомдалуында қоршаған ортасы, бала күнінен көріп өскен тағдыр тауқыметі де әсер еткен. Шерханның қара басының ғана күйін күйттемей елдің, қазақ халқының жоғын-жоқтап, мұңын айтқан тұлға болып қалыптасуында туған әкесі Мұртазаның, өзімен бір өңірде туған жерлесі, аңызға айналған батыр қолбасшы Бауыржан Момышұлының, көрнекті қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың әсері мол болды. Шерхан Мұртазаның шығармалары да негізінен қазақ халқының басындағы трагедиялық тағдырларға сай жазылған. Сондай шығармаларының бірі «Соғыстың соңғы жесірі» атты әңгімесі. Әңгіменің басты кейіпкері қарттар үйін паналаған Хадиша есімді кейуана. Хадиша соғысқа кетіп оралмаған жары Мақсұтты күтумен өмірін өткізген жан. Хадишаның көршісі Ольга деген орыс кемпірі. Ол түнде ұйқыларын бөле берген соң басқаларға сыймай осы Хадишамен көрші болған. Ал Хадишаға бәрі – бір ол түнде ұйқтамайды. Хадиша жаны таза махаббатына өмір бойы адал болып өткен соғыс жесірлерінің типтік образы. Туған жері Мыңбұлақта жүргенде ауыл ақсақалдары бұған келіп Мақсұт болса қаза болды. Тірі болса келер еді бірнеше жыл күттің ендігі, дәуренің барда ана қайның Шалабайға тиіп ал -деп келгенде, бұл ауыл ақсақалдарына: «Мақсұттың өлгенін көздеріңмен көріп пе едіңдер, одан не қара қағаз келген жоқ. Мен ана Шалабай шірікке тиіп алғанда Мақсұт келіп тұрса не бетімді айтам, байсырап тиіп едім деймін бе»- деп қарияларды шығарып салады. Хадишаның тағдыры аса қайғылы жалғыз қызы Жанат ерте қайтыс болады, оның ұлы Арман Хадишаны қолына алып енді өмір қызығын көрсетем

деп, бизнеспен айналысып жүргенінде әлдекімдер өлтіріп кетеді. Бүкіл ғұмыры қайғыда, күтумен өткен Хадиша бейнесі рухы асқақ, жаны таза, қазақ әйелінің бейнесі. III. Мұртаза осынау Хадиша бейнесі арқылы, қазақ қоғамындағы қасіретті алға тартады. Тағдыр неге кейбір жандарға соншалықты қатал деген сұрақты қояды. Хадиша бейнесі арқылы қарттар үйіндегі жандардың тағдырларына әлеуметтің назарын аударады. Қайғы ұлт таңдамайды бір бөлмеде ұлты орыс Ольга мен қазақ әйелі Хадиша көрші тұрып келеді. Олардың ортақ мұны, қайғысы оларды жақындастырған нәрсе [11].

Мұртазаның «Сталинге хат» атты екі бөлімді тарихи пьесасында қазақ халқының басына түскен аса ауыр нәубетті жағдай баяндалады. Мұнда Ф. Голощекиннің Қазақстанды басқау кезіндегі күштеп ұжымдастыру жағдайы, халықтың аштыққа ұрынуы Т. Рысқұловтың Сталинмен диалогы арқылы баяндалады. Аштықтың салдарынан қазақ халқының демографиялық апатты жағдайы Сталинге жазылған хатты оның оқуында көрініс береді «Торғай сияқты аудандарда аштық жайлап індет ауруы тарады. Ит, мысық, суыр тышқан жеп, кісі етін жеп. Тек торғай орталығында 25000 адамның жартысы қара шекпеннен қырылды. Қазақстан Денсаулық Сақтау комиссариаты індет ауруының есебін ала алмай... Ақтөбе облысында 1930 жылы 1,102,500 адам болса, 1932жылы 725800 адам қалды. Қызылордада халықтың 15-20 проценті қалды. Балқаш ауданында 60 мың адамның 12 мыңы қалды. Қарқаралыда 1932 жылдың мамырында 50400 адам бар еді, ал ноябрьде 15.900 адам қалды». Осы пьеса арқылы Голощекин мен Т.Рысқұловтың арасындағы бітіспес жаулық та қарама – қайшылық та анық байқалады. Мұртаза осы пьесаның өзінде-ақ бүкіл халықтың басындағы зұлмат халді жекелеген эпизодтар арқылы Тұрар Рысқұловтың қарындасының бес баласымен аштықтан қашып Мәскеуге Тұрарды іздеп келуі арқылы нақты детальдермен шегелей түседі [11]. Сонымен бірге Тұрардың хаты арқылы Мұртаза қазақтардың республикадан тысқары толасыз кетіп жатқанын жеткізеді. Сталин Тұрар Рысқұловтың Түрксібті жыл мерзімінен бұрын салдырған ұйымдастырушылық қабілетін III. Мұртазаның шығармасы арқылы мойындайды. Осы пьесада мынадай тарихи шынайылық бар ол «Бесеудің хатына» байланысты Рысқұлов былай дейді: «мысалы, жазушы Ғабит Мүсірепов бастаған бес адам Сізге хат жазған. Бірақ бесеудің біреуі мұны Голощекинге айтып қойып, хат ұсталған. Ал хаттың авторлары жан-жаққа «командировкаға» аттандырылған. Мүсіреповтың өзі қазір Торғайда Батпаққара дейтін жерде жүр. Пьеса да диалогтан соң Сталин сонымен «Ымға түсінбеген дымға түсінбейді. Демек Қазақстанға азық-түлік жеткізу керек. Бүкіл СССР жабылып Қазақстанға азық-түлік бөлісуге шамасы келеді»-дейді. Тағы не керек деген Сталиннің сұрағына Рысқұлов «Миллионға жуық қазақтар Қазақстаннан тыс республикаларға ауды. Соларды жатсынбай жатырқамай ұрмай соқпай үй жай жұмыс тауып беру керек» деп бір- ақ кеседі. Сонымен бірге осы пьесаның қорытындысында Сталин Кагаановичке бұйрық беріп жатады онда «Тез арада Рысқұлов жолдастың ұсыныстары негізге алынсын. Голощекин Москваға тез шақырылсын». Бұл тарихи шынайы фактілерге негізделген пьеса. Мұны мына құжаттардан көруге болады:

РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы С. Н. Сулимовтың мәжіліс отырысында көшпелі казактарды жұмысқа орналастыру мәселесі бойынша Мәскеудегі Запсибкрайсполком өкілінің крайсполком төрағасының орынбасары И. И. Решиковқа ақпараттық хаты Новосибирск қ. 16 сәуір 1933ж.

Жолдас Рысқұлов бұған дейін айтып өткендей, қаржылық және азық-түлік әлеуеті бойынша негізгі көмек тікелей Қазақстанға жіберіледі деп атап көрсетті , мұны қоныс аударған казактардың Орта Еділ, Қырғызстан және Батыс Сібір аумағына қайта оралуына ынталандыру жасау есебімен жүргізіледі деп атап көрсетті. Бірақ сонымен бірге ол партұйым хатшысының мәселесі бойынша "Қазақстанға көшіп келген қазақтарды қайтаруды ынталандыру керек пе" Қазақстан Орталық Партия Комитетінде-Орталық Комитет осы қазақтардың өздері қоныс аударған жерлерге қоныстануына санкция берді деген болжам бар, ол басқа жерлерге көшіп келген қазақ халқы мен балаларының еңбекке қабілетті бөлігін қазір олардың тілегі бойынша бекітеді, бұл халықтың еңбекке жарамсыз

бөлігіне қатысты, Қазақстанға қайтарудың ұйымдастырылған тәртібімен қажет деп санайды. Бұдан әрі Т. Рысқұлов Халық Комиссарларының қазақтарды жұмысқа орналастыру жөніндегі ұсыныстарын жеке ведомстволар (Наркомлес, союзтоф, наркомтяжпром, сүт бірлестігі және т. б.) қалай жүзеге асырып жатқаны туралы мәселеге тоқталып, осы ведомстволардың өте баяу тербеліп жатқаны және осы бағыттағы жұмыстардың нәтижесі мен жұмысы өте елеусіз екендігі туралы өз сөзін қорытындылады

Коммунистік сәлеммен Макаров Запсибкрайисполкомының өкілі [12].

№2159 Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарындағы азық-түлік қиындықтары туралы Қазақстан бойынша ОГПУ ПП арнайы мәліметі Алматы қ. 10 сәуір 1933ж.

Жуалы ауданы 1 сәуірде ауданға 560 шаруашылықтың көшпенділері есепке алынды, олардың арасында жергілікті ауылдық кеңестер тарапынан оларды орналастыру бойынша ешқандай жұмыс жүргізілмеді Бурное станциясында Евгеньеве ауылдық кеңесі көшіп келгендердің көп бөлігі станцияны аралап, ашық аспан астында түнейді, бұған ешкім назар аудармайды азық-түлік жоқ-аштық

Жуалы ауданы 19 ауылдық кеңесі 1800кг тары көшіп келгендерге прод көмегін алды, олардың ішінен 8 пудын байдың ұлы-аудандық Кеңестің хатшысы Мәмбетбаев, колхоз төрағасы Сармырзаев және байдың ұлы бригадир Мулкубаев өзіне алды. Жуалы ауданы Бурное станциясында азық түлік көмегін алмау салдарынан 4 адам ашаршылық туралы қайтыс болды Жуалы ауданы Бауырлас ауылы колхозшы Черкасовпен әңгімелесуде былай дейді: Мен 67 жыл өмір сүрдім және халықты аштыққа ұшыратқан мұндай билік болғанын көрмедім және есімде жоқ Бізде қазір 9 шаруа қожалығы ашаршылыққа ұшырап, бірте-бірте алдын ала нан берді, содан кейін семфондқа қайтарылды, мұндай тәртіппен Кеңес өкіметі социализмге жақында бара алмайды.

БПҰ ПП 2 бөлім уәкілі С.Николаев [13].

Сондай Шерағаның өмір жолында кездескен, оның жігеріне жігер қосқан ұлы тұлғалардың бірі қазақ халқының екі мәрте батыр атағын алған, ержүрек ұлы Талғат Бигелдинов еді. Жеке архивінде сақталған күнделігінде Талғатпен кездесуін Шерхан Мұртаза былай деп жазады «Талғат Бигелдиновпен Кездесу (2 рет Кеңес Одағының Батыры). 1951 жылы наурыз айында КСРО Жоғарғы Кеңесінің екінші сессиясы басталды. Мәскеуге біздің кең Отанымыздың түкпір-түкпірінен депутаттар келді. Менің жерлестерім-қазақтар келді. Мен, студентпін, өз облысымның депутатынан материалдық көмек сұраймын деп үміттеніп, "Еуропа" қонақ үйі орналасқан және біздің депутаттар тұратын алаңға метромен бардым.

Мен комендантқа кірдім, онда сіз қажетті адамның қай бөлмеде екенін біле аласыз, бірақ өкінішке орай Мен өз саламның депутатын білмедім, ал комендант, жас лейтенант тізімдер бойынша іздеуге мәжбүр болды, табу қиынға соқты. Әр түрлі республикалар депутаттарының тегі орналасқан тізім бірнеше рет өзгертілді. Алайда, сол фамилиялардан екі фамилия айқын ерекшеленді – Талғат Бигелдинов, екі рет Кеңес Одағының Батыры, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты және Оңтүстік Қазақстан облысынан Ермеков дегенің фамилиясы. Мен сол адамдардың бірін таңдауым керек болды. Мен Оңтүстік Қазақстан облысынан болғандықтан, менің ісім Ермековке қатысты болса да, оған кіруге батылым жетпеді. Мен Ұлы Отан соғысының аты аңызға айналған батыры Т. Бигелдиновты көргім келді. Мен коменданттан оның мекен-жайын беруін сұрадым. Ең алдымен, ол онымен телефон арқылы сөйлесті». Осыдан соң жас Шерхан Талған Бигелдиновпен кездесіп, әңгімелеседі. Т. Бигелдиновтің жас кезі турасындағы, өз өмірі турасындағы айтқан әңгімелері жас Шерханға үлкен жігер беріп қатты әсер қалдырады. Оның кейінгі тағдыр жолында өшпес із қалдырып, тұлғалық қалыптасуында өзіндік бір өнеге болады. Сонымен бірге Бауыржан Момышұлын алғаш көруін де Шерхан Мұртаза былай деп еске алады: « Бұл қатал 1943 жыл болды. Бауыржан Момышұлы демалысқа келді. Бүкіл ауыл колхоз басқармасының кеңсесіне жиналып, оны қарсы алды.

Ал қазір Мәскеуде, мен отырған "Еуропа" қонақ үйінде және осыдан тоғыз жыл бұрын фашистер қауіп-қатермен қорқыныш тудырған кезде, мен бұл жерден алыс емес жерде даңқты

қолбасшы Бауыржан батальонымен бірге өз Отанын дұшпанға қарсы тұрып, кеудесімен қорғады. Менің көз алдымда биік, сымбатты, үлкен қара, айқын көзді қатал адам пайда болды. Ол шешен сөйледі. Ол сөйлеген кезде, оны адамдар қаншалықты ашкөздікпен және қаншалықты ұйып тыңдағанын әлі ұмытқам жоқ. Тіпті мен он жасар баламын, ол айтқан бірнеше мақал-мәтелдерді түсіндім және мен қазір де осы қымбат сөздерді жиі еске түсіре отырып, студенттік кездің қиын кезеңдерінде шабыт аламын». Шерхан Мұртаза студенттік өмірдің жоқшылығымен күресе жүріп сол кездерде Мәскеуге келген Қазақстан Орталық Комитетінің бірінші Хатшысы Ж. Шаяхметовпен де кездесіп Қазақстан баспаларының бірінен аударма жасау үшін бір шығарма алуына көмектесуін сұрайды [11]. Ия Шерханның өмір жолының өзі-ақ оның күрескер, тұлға болып қалыптасуына жол салып тұрғандай еді. Шерхан Шығармаларының дені еліміздің тарихи жолымен қоса-қабат. Сондықтан Шерхан Мұртаза тұлғасын жан-ақты жазуда оның шығармаларын талдау жасай өтпеу мүмкін емес. Шерхан Мұртаза XX ғасырдың қитұрқылы, қанқұйлы қиянатқа толы 30-жылдарында «Қазағым, халқым» деп басын тіккен ірі мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловты бүгінгі заманның ұрпағына танытуда өшпес қазына асыл мұра боларлық ерен еңбек етіп, ерлік жасады. Тұрартанудың өзекті арнасын салды. Осы жерде айта кететін жайт қазақ қоғамында айтулы орны бар тұлға елге танымал жазушы болғанымен Шерхан Мұртаза қызметінің біртұтас түрде зерттелмеуі. Сондықтан, айтып отырған кемшілікті түзеу үшін осы мақала арқылы үлес қосуға тырыстық

Нәтижелер. Шерхан Мұртазаның ғұмыры тарихи оқиғалар мен қазақ халқының ғана емес тұтас бір Кеңестік империяның кезінде өмір сүрген түрлі халықтардың басынан өткерген нәубетпен тұспа тұс келеді. «Ай мен Айша» атты өмірбаяндық шығармасында ол *«Мыңбұлақтан көшіп Молотов колхозына келгендері онда келсе бұларға дейін мұнда күштеп қарашай, балқар, ингуш халықтарын көшіріп әкелгенін»- жазады [10].* Бұл тарихи оқиғаны Берияның Сталинге мәлімдемесінен көруімізге болады: «1944 жылғы 1 ақпандағы жағдай бойынша Қазақ КСР аумағында 12 342 арнайы қоныс аударушы-қарашай отбасы қоныстанды, оларда 45.500 адам, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында – 6643 отбасы саны 25216 адам, Жамбыл облысында - 5699 отбасы – 20285 адам. Арнайы қоныс аударушыларға қызмет көрсету үшін 24 арнайы комендатура ұйымдастырылды, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында – 13 және Жамбыл облысында – 11. Қазақ және Қырғыз КСР қоныстануының барлық аудандарында НКВД аудандық бөлімшелері мен комендатураларына отбасы мүшелерін іздестіруге және олармен қосылуға қатысты көптеген өтінімдер келіп түседі. Тек Жамбыл облысында 2000-нан астам өтініш келіп түсті. Кейбір елді мекендерде жекелеген адамдар мен жергілікті тұрғындар тарапынан қарашайларға жанашырлық фактілері тіркелген [14]. Ш.Мұртазаның аса ірі көркемдік шеберлікпен жазылған тарихи романы «Қызыл Жебе». Романның басты ерекшелігі оның тарихилығы болып табылады. Шығарманың басты кейіпкері Тұрар Рысқұлов. Шығарма Т. Рысқұлов арқылы Кеңестік кезеңдегі тұтас бір тарихи дәуірдің шындығын ашып көрсетеді. Қазақ халқының ғана емес бүкіл түркі халықтарының мүддесі үшін күрескен ұлы тұлғаның тарихи еңбегін алғаш рет өз шығармасында жан-жақты ашып көрсетеді. 1922 жылы Т. Рысқұлов «Жетісу мәселелері» атты мақала жазады. Бұл мақаласында жер-су реформасының переселен шаруалар мен жергілікті халық арасында саяси теңдіктің орнауына жол ашқандығы туралы айтып, бірақ сонымен қатар оның экономикалық тұрғыдан нәтижесінің мардымсыз болғандығы жөнінде тұжырым жасайды. Ал Тұрар Рысқұловтың ұшан теңіз қоғамдық қызметінің ұлт үшін жасаған бір ғана бөлігін құжаттық негізде белгілі тарихшы М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты монографиясынан көруге де болады. Онда: «Сөзінің соңында Тұрар Рысқұлұлы Түркістанда жүргізілген жер реформасына байланысты мынадай фактілерді келтіреді: «Түрік республикасында жер қалай және кімдердің арқасында бөліске түсті? Өлкедегі 941 орыс поселкелері мен станциялары иелігінде 1900 000 десятина немесе барлық жердің 57,6%7 басқаша айтқанда, Түркістандағы әрбір орыс тұрғынға 3,17 десятина игерілген жер тиесілі болса, ал әрбір жергілікті тұрғынға (өзбекке, қырғыз-қазаққа, тәжікке, және түрікменге) 0,21десятина ғана, яғни орыстармен салыстырғанда 15 есе кем жер үлесі тиесілі болды» [6].

Шерхан Мұртаза әдебиетші ғана емес оның көптеген тарихи ой-тұжырымдарынан тарихи түкпірінен маржандай мысалдарды теріп алып өз тұжырымдарын жасауынан біз оның тарихшыға тән зерттеушілік қабілетін байқаймыз. Соның бір мысалы оның «Бірі кем дүние» атты ой толғамдары. Ш. Мұртаза бұл ой-толғауларының бірінде былай дейді: «Бала кезімде естігенім есімде. Біздің Мыңбұлаққа көршілес, Күркүреу су бойындағы қырғыздарға бара қалсақ: – Иә, хассақ бала – деп қарсы алар еді. Кейін-кейін, жол түсіп Моңғолияға барғанымызда: – Хассақтар келді! – деп құшақтасты. Ал біздің тарихшылар, оқымыстылар әлі күнге дейін “қазақ” деген сөздің төркінін дөп басып айта алмай, әр саққа жүгіртеді. Ау, сонда бізді бір заманда “сақтар” “сақ” дегені рас қой. Ал енді “хас” деген сөздің мағынасы “нағыз”, “анық”, “шын” дегенге саяды. “Сақ” сөзімен біріксе – хас+сақ! Мына бізбен ежелден аралас-құралас қырғыздар, моңғолдағы дүрбіт, ұрынқай, халха, ойрат, бұйрат, маңғыттар бізді “хассақ” десе, солар өтірік айтпайтын шығар. Ақиқатын бір Алла біледі. Әйтпесе де ежелгі көршілер бекер сөйлемес» [15].

Мінеки шын мәнінде қазақ сөзінің шығу этнономі турасында біздің тарихшылар, түрлі болжамдар айтып жүр, ал Ш. Мұртаза қысқада қисынды ой топшылауын жасайды... Ия Шерханның өмір жолының өзі-ақ оның күрескер, тұлға болып қалыптасауына жол салып тұрғандай еді. Шерхан Мұртаза қазақ халқының өсуін көрші елдер сынды демографиялық тұрғыда жетістікке жетуін аңсаған тұлға, оны да осы «Бірі кем дүние» атты ой толғамдарында жазады: «Ал енді азды көп қылу... Біз, қазақтар, әлі азбыз. Көбейетін ретіміз бар ма? Ауыл да ақырзаман амалын үйреніп алды. Баланы құрсағында жатқанда құртады. Абортқа тыйым салатын заң керек. Ол да адам өлтірумен бірдей. Жазасын алсын! Ертеректе бойдақ салық деген болушы еді... Қазір жоқ білем. Бірақ бойдақтың да бойдағы бар. Әуелі себебін анықта. Азды көп қылудың амалы: әуелі халыққа жағдай жаса. Көп жастар үйсіз-күйсіз. Көп балалыны барынша көтермеле. Он бала, одан да көп табатындар бұрын көп еді. Заман өзгерді, өмір өзгерді. Халықтың басынан неше алуан зұлматтар өтті.

Көп қырғыншылық, ашаршылық, геноцидтер болды. Дәл қазір бейбітшілік, біршама түзік заманда, дана халық болсаң көбеюге тырыс. Кім біледі, алдымызда әлдеқандай заман бар» [15]. Ия шын мәнінде біздің халқымыз өзінің тарихында не көрмеген десеңізші. Жоңғардың ғасырлар бойғы тынымсыз шапқыншылығы, Монғол-татар жаулаушылығы, Қоқан хандығының озбырлығы, соңында Патшалы ресейдің боданы болу сияқты қаншама тағдыр тепкісін көрген халық. Шерхан Мұртазаның «кім біледі алдымызда қандай заман бар» деуі осынау зобалаңдарды терең білген тұлғаның ішкі қауіпі, ұрпағының ертеңіне деген орынды алаңдаушылығы деп санауға болады. Шерхан Мұртаза өз кіндік қаны тамған туған жерінің әр тасын сүйетін патриоты деп айтсақ артық болмас оның мына жазбалары соның дәлелі: «Біздің осы күнгі Түлкібас деп жүргеніміз шынында Түркібас. Батыс Түрік қағанаты кезінде Хан ордасы болған.

Сол Хан жаз жайлауын Мыңбұлақта (яғни қазіргі Жуалы) қоныстайды екен. Санжар Асфендияров өз кітабында ерте замандағы, жетінші ғасырдағы Қытай саяхатшысының әңгімесін келтіреді. Саяхатшы, монах Сюан Цзин Тараз шаһарының оңтүстік-батысында, алпыс фарсах жерде Мыңбұлақ деген өлке жатыр. Ит мұрны батпас қалың орман. Ханның күміс қоңыраулы еліктері жайылып жүреді екен. Оларды өлтірген адам дарға асылады екен дейді. Қазір сол Мыңбұлақта ол орман жоқ. Ең соңғы қалдығы өткен сұрапыл соғыс жылдарында отқа жағылып кеткен». Туған жердің табиғатына, тарихи атауына деген қысқа ғана ой-тұжырымдары арқылы көптеген мәселенің басын ашып кеткен. Ия жайқалған бір замандардағы орман қайда, отқа жағылған. Әрине отқа жақпаса қарапайым халық қақаған қыстың суығында тоңып өлу қаупі болған. Ол дәуірлер соғыс сұрапылында адамға деген қамқорлықтың жоғалып, барлығы да гитлерлік фашизмге қарсы жұмылдырылған заман еді. Сондықтан да орманды шаптың отын еттің деп қазір ешкімді де кінәлай алмайсың. Тек Шераға айтқандай орманды қалпына келтіру қалған ұрпаққа аманат. Сол Бірі кем дүниесінде: «Қаралы Қарасу» деп аталатын тақырыпшамен жазылған тарихи эссе деп айтуға тұрарлық жазбасы бар, онда жазушы былай деп ой өрбітеді: «Кие қонған Әулие-Ата (Тараз) шаһарына қыбыла жақтан

кіреберісте Қарасу дейтін бір бұлақ су ағып жатады. Тымырайған тарих. Сол тылсым тарихты сәл-пәл қопарып жіберсең, ар жағынан қаңқа сүйектер азынап, жамырап қоя бермекші. Жазықсыз жазаланғандар!. Ондай ортақ зираттар Астананың іргесінде де, басқа қалаларда да бар. Бірақ олар имантаразыланып, ретке келтірілген. Ал Тараздағы азап шеккендер зиратына әзір ондай ишара көрсетілген жоқ. Әйтпесе, дәл осы мүрделі орда Қадір, Қасымбек, Пірнә сияқты біздің ауылға іргелес Шанышқылы ауылының да азаматтары жатыр. Одан да бір ерекшелігі: осы Қарасу бойындағы «ортақ» орда көмілген азапкерлер арасында атақты ақын, композитор, хас батыр Иман Жүсіп жатыр деген болжам бар. Ол отызыншы жылдардағы Созақ көтерілісінің басшыларының бірі болған. Көтеріліс күшпен басылғанда, Иманжүсіп НКВД қолына түсіп, атылып, Қарасу бойында қалған деген еміс-еміс дерек бар. Жаратқан Құдірет имандарын берсін» [15]. Мінеки Ш.Мұртазаның қолымен жазылған тарихи деректер. Мұртаза бұл қысқа жазбасында сонау қазақ халқы үшін Сталиндік зұлмат заманында алысып өткен, халқы үшін құрбан болған қайраткер Тұрар Рысқұловтан бастап, заманымыздың заңғар жазушысы атанған Шыңғыс Айтматовтың әкесі көпшілікке беймәлімдеу Төреқұл Айтматов турасында да тарихи мәліметтер шетін шығарып кетеді. Сонымен бірге Ш.Мұртаза Созақ көтерілісі басшыларының бірі болған деп атақты тұлға қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі болған Иманжүсіп турасында да жаңа бір мәліметті алға шығарады. Тарихшылар мен зерттеушілерге тосындау тақырыптың зерттеу нысаны ретінде көлденең тартады. Шерхан Мұртаза тек тарихи құбылысты ғана жазып қоймайды сонымен бірге оларды мәңгі есте қалдыру қажеттігі турасындағы әлеуметтік мәселерді де қозғап, жергілікті басшылыққа мәселені тікесінен қояды. Сонысымен де халық қалаулысы ретіндегі ел аманатын да қатар атқарады. Осы «Бірі кем дүниесінде» Ш. Мұртаза Әлихан Бөкейхановтың ойларын мысал етіп айтады. Ия Әлихан Бөкейханов: «Кісі өлім мен тонаушылық пайда бола бастады, бұл әрекетке бұрын-соңды момын қазақтар да араласа бастады. Ал бұған дейін қазақтардың орысты өлтіруі ойға келмейтін нәрсе еді.

Мұндай қайғылы оқиғамен қатар қазақтар да орыстар да қатар айтып жүрген қазақтар кедейленіп бітті деген сөз. Жерді пайданудағы тықсыру, қазақтарға әрдайым жарамсыз жерлердің тиюі. Мал жайлымына мүлде жарамсыз тақыр жердің тиюі кедейлену себептерін осылай түсіндірген дұрыс шығар» деп жазады [5]. «Бірі кем дүниесінің» ішінде «Ұстаз» деп аталған қысқа жазбасында қаншама тарихи мәлімет жатыр. 1937 жылдың қуғын сүргіні басынан бір кісідей өткерген тұлға Мұхамеджан Қаратаев турасындағы оның қайғылы тағдыры, оны сонау Сібір жеріне іздеп барған аяулы жарының ерлігі бір кездегі декабристердің әйелдерінің ерлігінен несі кем? мұның өзі зерттеушісін күтіп тұрған тарихи тағдыр емес па. Ал Ш. Мұртаза М. Қаратаевпен бірге жұмыс жасап бір столда отырған тірі куәгер, бұл аңыз емес ақиқат дүние. Ш. Мұртазаның тағдырының өзі қазақтың тарихымен тұтасып кеткен.

Оның бір дәлелін мына «Бірі кем дүниесінде» ол былай дейді: «Әкем Мұртазаны, ауылдағы тағы бес-алты кісіні 1937 жылдың желтоқсанында бір түнде тұтқындап, Борандының түрмесіне апарып қамап тастады. Қамалғандардың жұбайлары жиналып, Борандының абақтысына барсын. Анам Айша мені де ілестіріп алған. Барсақ, түрме есігінің алдында мылтығын шошайта ұстап, шошақ бас бөрік киген, көзі іріңдеген, ұзын бойлы қарауыл тұр. Ешкімді есік жаққа жолатпайды» [15]. Осыдан ақ Ш. Мұртазаны бес жасынан бастап кеңестік зұлмат саясаттың құрбаны болған әкесінің тарихи тағдыры оның ойын бөліп ерте есейткен. Алыс Мәскеуге барып білім алып, азамат болып қалыптасуына, қайраткер тұлғалық тұрғыдан ойлап әрекет жасауға халықтың қамын ойлайтын шыншылдыққа тура қарайтын, тіліп түсетін қасиетін дарытқан сынды. Қыршын қиылған әке аманаты оның мойнына ерте бастан ел жүгін, орындалмаған армандарды орындау сынды аманат жүгін артқан. Сондықтан да Ш. Мұртаза басқадай жолмен жүруге тиіс емес еді, оған адамгершілік ары мен әрауқтар алдындағы азаматтық борышы жібермеген, бір сәтке де бұл жолдан таймай халық мүддесін көздеген қайраткерлік бағытынан айнымаған. Шерхан Мұртаза өзі аса зор ұйымдастырушы қырын да көрсете білген тұлға. Бұл тұрсында «Қазақ журналистикасы» атты

еңбекте былай деп көрсетілген «Лениншіл жаста» шығармашылық ортаны қалыптастырушы басты ұйытқы-редактор Шерхан Мұртазаның өзі болды. Бұрын – соңды кездеспеген жаңаша бастау, өзгеше оқиға өрбіту, тың тақырыпты қою, соны соқпақтар іздеу талаптарын редактор Шерхан өзіне де өзін қоршаған басқа қаламгерлерге де қоя білді» [16]. Қазақ тарихшылары Ж.Б.Әбілғожиннің, М. Қозыбаевтың, М. Тәгімовтың Қазақстандағы 30-шы жылдардағы ұжымдастыру қасіреті мен аштық туралы мақалалары жариялана бастады. Ш. Мұртазаның, С. Елубаевтың, С. Жүнісовтың публицистикалық пьесалары қоғамдық сананы бір сілкітіп тастады [17]. Шерхан Мұртаза «Қазақстан жері миллиард адамды асырай алады» деген мақаласында Қазақстандағы мал басының күрт кеміп кеткенін қынжыла жазады. (Мұртаза, 2002: 808). «Қазақстан қазба байлықтары 10 триллион доллар» деп аталған мақаласында Мұртаза Қазақстанның бүкіл қазба байлықтарының әлемде алдыңғы орындарда екенін санамаалап шығады. Басқасын былай қойғанда біз Вольфрам, қорғасын, барий қорынан дүниежүзі бойынша 1 орын, ал алтыннан – 6 орын, газ қорынан 9 – орын мұнайдан 13 – орын алады деп көрсетеді. Ал бұл дегеніміз әлемде 186 мемлекет болса соның ішінен суырылып шығып алғашқы ондықтағы мемлекеттердің қатарында болу деген сөз. Бір сөзбен айтқанда Қазақстанның қазба байлығы ораса зор.

Біз бұл жөнінен ғаламат бай мемлекетпіз деген пікір айтады Шерағаң. «Каспий жағасындағы құрлықта 2,2 миллиард тонна, ал су астында («шelf!») 4,5 миллиард тонна мұнай қоры жатыр. Осы жерден ғасыр аяғында 50, келесі ғасырда 100 миллион тоннаға дейін мұнай шығаруға болады» [7]. Шерағаң бұл жерде кәдімгі мұнай саласында жұмыс жасап жүрген мамандарша келешекке болжам жасап отыр. Сонымен қатар біздің мемлекеттің дұрыс басшылық жасалынса қандай орасан потенциалы бар ел екенімізді паш етіп жатқан сынайы бар.

Ш.Мұртазаның «Алтын сандықтың кілті кімде» Камалға хат деген мақаласында К.Смайловтың пікірлеріне сыни тұрғыдан қараған бола отырып ол еліміздің келешегіне аландаушылық білдіреді. Оны осы мақаладағы Қарағанды шахталары ағылшындардың қолында, Байқоңырдағы қазақтар Ресей азаматтығын алмаса жұмысқа алмай жатқан көрінеді» т.б ащы шындықтың алдаспаны сияқты пікірлерін көреміз. Одан әрі Шерағаң Қазақстандағы тіл мәселесіне де аландаушылық білдіріп телеканалдардың басым көпшілігі орыс тілді екені, тек Хабар, Қазақ ТВ ғана қазақша болып тұр деп дабыл қағады. Сәбилеріміздің тәрбиесіне де батыстың әлдеқашан жеріп тастаған тастанды көрсетілімдері таңылып ұлттық қасиетімізден, ана мектебінен алшақтатуда дегенді өзіне тән дауылпаз үнімен тағы бір жар салып өтеді. Жалпы алғанда Шерхан Мұртазаның тағдыры тарихи оқиғалармен біте-қайнасып кеткен. Ол өзінің «Сталинмен қоштасу» деген әңгімесінде «халықтар көсемі» өлгенде Мәскеуде бірге оқитын досы екеуі онымен қоштасуға қалай барғаны, сондағы сендей соғылысқан халықтың біріне-бірі соқтығысқан құлап мертліккен жағдайын суреттейді [11]. Ия өзінің Сталин өлгенде де көзінен жасы шықпағаны, әйтседе ауылдан алған хатты оқығанда, анасының хаттан оқығанда көзінен жас парлап аққанын жазады.

Жалпы Ш.Мұртазаның Мәскеудегі жастық шағы да оңай болмаған, жоқшылықпен күрес, студенттік өмірін қиын етіп өткізген. Осы аталған «Сталинмен қоштасу» атты әңгімесінен біз Ш. Мұртазаның әкесі Мұртаза 1937жылы халық жауы атанып сотталып «Далний Востокта» Зея деген өзеннің жағасында ағаш кесіп жатқанда қарағай құлап мерт болғанын білеміз. Ш. Мұртаза 1994 жылы Ресей әскері Шешенстанға жаппай шабуыл бастағанда Жоғары Кеңестің депутаты болып тұрған. Сондағы мәжілісте Мұртаза, Салман Героев және Жасарал Қуанышалин үшеуі Ресейдің бұл соғысының жақсылыққа апармайтынын айтады. Сонымен қатар Ресей думасына Үндеу хат қабылдайық деп ұсыныс айтқан. Әйткенмен депутаттардың басым көпшілігінің енжарлығынан бұл ұсыныс аяқсыз қалып қолдау таппайды. Ресейдің осы соғысын Шерағаң өз мақалаларында батыл сынады, қаншама адамның жазықсыз қаны төгілгенін, азаттық аңсаған шешен халқының жай-күйін «Түбіріне үңіл» деп аталған 1996 жылы жазған мақаласында қынжыла жазады. Ол Ресейді орыс халқын емес сол соғысқа мүдделі болған чиновниктерді, лауазымды тұлғаларды осы мақаласында қатты сынға алады. Бұл мақаласында да шындықтың алдаспанындай жарқылдаған асыл жан халықтың енжар

позиция ұстануын айыптап, сонау бір жылдары алаш зиялылары айтып кеткен «оян қазақ» деген ұранды сөзді, өз мақаласында білдіріп, ел тыныштығы болсын деген халықтың жайбарақат үнсіз жатқанын ашына жазады [15]. Шерхан Мұртаза елімізді жаңа тәуелсіздік алған тұста Жоғарғы Кеңестің депутаты болып сайланды. Сол кезеңдерде қаншама тартысты мәселелер турасында қаны қызып дау дамайға араласқаны, қазақтың тілі үшін, тәуелсіздік үшін кейбір өзге ұлттың өкілдерімен кереғар пікір таласына түскенін оның «Тәуелсіздік толғауы атты» мақаласынан да көруге болады. Тәуелсіздік туралы заңның өзі қандай қиындықпен қабылданғаны осы мақаладан да көрінеді.[18] Шерағанды тағы бір толғандырып оның өткір публицистикалық жазбаларына арқау болған мәселелердің бірі бұл - жер мәселесі. Ол кісі бір кезде республика басшыларының Кремльдегі Хрущев сынды озбыр басшылардың асыра сілтеуімен көршілес Өзбекстанға өтіп кеткен, оңтүстіктегі кереметтей шұрайлы да сулу табиғаты бар Бостандық ауданының жайын жазуы да отаншыл жанның өз жері үшін қинала жазған жан айқайын білдереді. Бұл турасында тарихшы- профессор С. Жолдасов былай деп жазады «Бұл жөнінде белгілі қоғам қайраткері, осы өңірдің сүйікті перзентінің бірі Ш.Мұртазаның «үш ауданның мүйізі мен тұяғы қайтып, тұтас тұлғасы Өзбекстанда қалып қойды. Ондағы қазақ халқы бөлініп кетті» деп сондай бір өкінішпен күйінішпен жазғаны белгілі [19]. «Жер ең алдымен халықтікі» дейді Мұртаза. Оның осы сөздері қазір іс жүзінде жүзеге асып қалталы жандардың бей-берекет алып тіпті пайдаланып та жарытпай босқа қалдырған жерлері мемлекетке қайтарылуда.

Мемлекет халықтың жерін халықтың игілігі үшін пайдалануы тиіс. Ш.Мұртаза мәдениет саласындағы олқылықтарға да сыни пікірін білдіреді, әсіресе жас ұрпақты улап жатқан түрлі жат жұрттық мәдениет сымақтарды ол кісі қатты шенейді. Оларға қарсы тұрудағы еліміздің басылымдарының қауқарсыздығына қынжылады. Жас ұрпақты улап жатқан мәдениет саласындағы миссионерлерді тоқтатуға шақырады. Қазақ тіліндегі хабарлар баспа сөз туралы заңда басқа тілдегі хабарлармен тең 50 пайыз болсын деп жазылған. Бірақ бұл заң орындалып жатқан жоқ дейді Ш. Мұртаза, осы бағыттағы сайлаушылардың сауалдарын келтіріп елдің аманатын айтады. Шер-ағаң жемқорлыққа жаны қас жандардың бірі ретінде Қазақстанды өз жемқорларымыз жеп онымен қоса енді шетелдіктерде қанай бастады деп Тракатабел-сынды компанияларды мысалға келтіреді. «Шетелдіктердің басты мақсаты өз пайдасын табу олар біздің халқымызға жаны ашып келіп жатқан жоқ, сондықтан стратегиялық мәндегі нысандарды шетелге сатуды тоқтату қажет» деп ұлтжанды тұлға тағы да өз дауылпаз үнімен саңқылдайды.

Шерхан Мұртаза белгілі жазушы Бақытжан Момышұлымен әңгімесінде былай дейді «Мен сенің сыртқы ортадағы күресінді көріп тұрған жоқпын»- деп оған сынай қарайды: «Сыртқы майдан бүкіл ішкі күштерді жұмылдырады және қырағылықты жоғалтпауға алып келеді. Ол жаңа күрестерге ұмтылдыратын жігер береді. Зұлымдықтың күштеріне қарсы ізгілік үшін өзімен өзің шайқасу нағыз Ақ Жол, жихад сол. Мені ешнәрсе қорқытпайды, өйткені мені халқым жасаған, отаныммен сомдалғам, бірақ қара күштердің соққысына қасқая қарсы тұра білу үшін сыртқы атрибуттарды да жоғалтпауға тура келеді. Ал олардың құнын мен жақсы білемін, себебі мен тауда суық биікте таза жерде өскен тікенекті шыршадаймын. Оны кесіп алып түтінді қалаға алып келеді, оған түрлі жарқыраған жылтырақтар тағады, оның айналасында билейді, шаттанады, әндетеді, ал өмірдің мейрамы біткен соң қажетсіздіктен тастай салады. Бірақ ол тек жарқырап тұрған жоқ тікенектерін де қадап тұрды» [20] Бауыржан Момышұлының айтқан ой-толғауында ол тағы да былай деп толғайды:» «Менің жадымда менің әкем Мұртаза, қарапайым шаруа болды. Отызыншы жылдары ол бөтен жерде тайгада жерленді оның зиратын ешкім де таба аламайды. Маған оның әруағы бөтен жерде концлагер аумағында адасып жүр- ау деген ой маза бермейді. Кейде маған оның әруағы туған ауылын іздеп тапқандай көрінеді, әруақтарға қашықтық бөгет жоқ деген ғой. Маған менің анам Айша мен әкемнің әруағы кездеспеді деп те өкінішпен ойланамын, кейде бірін-бірі сүйген жандардың әруағы міндетті түрде кездеседі деген сенім келеді. Мен бүкіл жасаған еңбегіммен ата-анама қарыздармын, демек барлық ата-бабама біздің ұлы бабамыз Көк Бөріге қарыздармын.

Біз өзімізге дейін ойлап тауып қойған заңдарды қайта ойлап табамыз, онымен өмір сүре алмайтынымызды сезініп тағы жаңа заңдар ойлап шығарамыз. Қол жеткізгенді қанағат тұтпаймыз себебі олардың халықты қанағаттандырмайтынын түсінеміз. Олардың өмірін жақсартпайтынын, ал керісінше күрделендіре түсетінін білеміз. Мұның бәрі ойлап табылған қиындықтар себебі кім табиғаттың мәңгілік заңдарымен санасып жатыр, халықтың мүддесі мен пікірін айтпағанда». Бұл Шерхан Мұртазанаң философ ретінде айтқан ой-тұжырымдары іспетті. Ол саясатшы ретінде мынадай ойларын айтады «Біз тіпті кез келген саясаттың негізі болатын қарапайым қағидаларды да асырау, сату, үйретуді ұмыттық. Қарапайым халық, қатардағы азамат жердегі заңды оқып үйренгісі де келмейді өйткені олардың шынайы орындалатынына сене бермейді. Кейбір көзі қарақтылар ғана өзінің қауіпсіздігі мен бас пайдасы үшін мұқият заңды оқуы мүмкін. Біз мас күйінде жасалған қылмыстың жасаған жанды жауапкершіліктен босатпайтыны қайта әрекетін ауырлататынын білеміз.

Қара ниетті жан бір өзі үшін қоршаған ортасына орны толмас шығын әкеледі, осы арқылы өзін түпсіз тұңғыққа тастап жатқанын түсінбейді. Ол атқан жас киіктің кінәсі не? Ол кескен жас ағаштың кінәсі не? Құқықсыз ар-намысы тәлкек болған, аштыққа ұшыраған адамдардың кінәсі не? Олар таптаған ана тілінің кінәсі не? Олар сатып жіберген жердің кінәсі не? Әлде Жасағанның өзі оған жердің қою қанын ішуді, мұнайды жатжұрттықтарға сатуға құқық берді ме? Кім бізге тек өзімізді ойлап халық туралы олардың болашағы турасында ұмытуға құқық берді. Кім өз бабаларын, немерелерін, шөберелерін тонауға құқық берді? Жоқ бауырым мен талқандаушыларға түсіністік таныта алмаймын, бірақ бұл маған жаныма тыныштық бермесе де»-деп тұжырымдайды ойын Шерхан Мұртаза [20]. Шерхан Мұртаза руханияттың жанашыры ретінде елдің –жердің қамын ойлап талай жерге барып, талай өзекті мәселелердің басын ашып отырған.

Соның бір мысалы ол депутат кезіндегі Түркістанға сапары. Бұл өлкеге келгенде ол Қазақстан республикасы Жоғары Кеңесі Мәдениет, баспасөз, әлеуметтік ақпарат құралдары және қоғамдық ұйымдар комитетінің төрайымы Алтыншаш Жағанова бастаған делегация құрамында барады. Мақсаттары ЮНЕСКО тізіміне енген, әлемдік мәдени мұралардың қатарынан орын алатын елімізге белгілі Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің жай-күйін анықтап, өз көздерімен көріп танысу болған. Соған орай белгілі археолог Карл Байпақовты да өздерімен бірге қоса ала келген. Бұл көненің көзі рухани жәдігерімізге үкімет тарапынан талай қаржы бөлінсе де жөндеу жұмыстары оң нәтиже бермеген. Делегация келсе Түркиядан келген ағайындар мұнда біршама жұмысты еңсеріп тастағанының куәсі болып қалады. Осы жолсапардан оралған соң жазған мақаласында Шераға «Түптің түбінде –Түркістан Кентау аймағы жеке облыс болып Түркістан оның орталығы болуға әбден лайық» деп жазады [11]. Не деген көрегендік. «Қиындыққа қарамай қаржының тапшылығына қарамастан Түркістанның болашақ жоспарын қазірден қолға алған дұрыс» дейді «бұл мемлекеттік тұрғыдан көңіл бөлетін мәселе» деп ойын түйеді Шерхан Мұртаза. Бұл ойын 1994 жылы жазған екен. Қазіргі таңда Түркістан оңтүстік облыстың орталығына айналып, қала келбеті кереметтей жаңашаланып, жаңа жобалар арқылы құлпырып атына заты сай болып өзгергені баршаға аян. Бұл да болса осынау көрнекті тұлға сынды азаматтардың жиырма жыл бұрын еліміз жаңа тәуелсіздік алған кезеңдерде көрегендікпен айтып кеткен ой-пікірлерінің жемісі болса керек, бүгінде Түркістанның туристік әлеуеті артып еліміздің рухани орталығы болғаны мәлім. Шерхан Мұртаза Қазақстанның туы қандай болу керек деген мәселеде де шеттеп қалмай өз пікірін ашық білдірген. Оның пікірінше «Қазақстан туы көк аспан тәрізді көк түсті болғаны дұрыс сонымен қатар туда көк бөрінің бейнесі болу керек дейді. Көк бөрі азаттықты аңсағанымыздың символы» дейді. Ия ой-пікір өте қисынды құрылған. Қазақ қаншама жылдан азаттықты аңсаған сол жолда қаншама батыр ұлдары шейіт болған халық. Сонымен қоса үш түрлі жолақтың түстерін де талдап оған мағына сыйғызып жазады. Шерхан Мұртаза Ақмола қаласының тарихи атауы қайтаруда да сол кездегі Целиноград аталған қала әкімі Браунның әрекетін сынап сауал жолдайды.

Бұл да болса Мұртазаның тарихи өзгерістердің бел ортасында жүріп оған әрдайым өзіне тән шыншылдықпен, бетке айтар батылдықпен сұрақты төтесінен қойғанын бағамдаймыз. Республика Парламентінде М. Горбачевтің «еліміздің бес облысын тың игеру кезінде Қазақстанға берілген» деген пікіріне байланысты Жоғарғы Кеңес мәлімдеме жасау керек пе жоқ-па деген мәселе болады. Бір қандас депутат тұрып Горбачев 2-ғасырдың Ұлы Тұлғасы деп өзеурейді. Сол сәтте Шерхан Мұртаза М. Горбачевтің қазақ халқына жасаған қиянатын санамалап ашып айтып оны қазақ халқы алдындағы қылмыскер деп атайды. Әсіресе оның Желтоқсанда алаңға шыққан жастарымызды қаніпезер қарулы жасақпен қырғызғаны, еліміздің басшылығына ұлты орыс Колбинді әкелгені, одан қалды қазақ халқына ұлтшыл деп таңба басқысы келгені, сонымен бірге бағзыдан ата-баба жерінде жатқан бес облысымызды Ресей сыйлаған деп арандатушылық сипатта сөз сөйлегенін жіктеп айтып шығады. Шындық үшін Шерхан шарболаттай кесіп түскен қасиетін тағы да көрсетеді. Шерхан Мұртазаның он алтыншы жылғы ұлт азаттық көтеріліс туралы пікірі де өте өткір. Ол пікірінде он алтыншы жылғы ұлт азаттық көтеріліске 80 жыл толуына орай пікірін келтіреді. Осы тақырыпқа қатысты мақаласында ол 1916 жылғы көтеріліс дегенде қазақ халқы тек Амангелді Имановты біледі. Ал Әбдіғаппар хан туралы мәлімет жоқ. Сонымен қатар Кейкі батыр туралы да екінші бірі білмейді. Бұл батыр да Амангелдімен қатар халықты азат ету жолында құрбан болған. Жетісудағы Бекболат Әшекеев туралы да там тұмдап ғана халық біледі. Ал Меркі көтерілісі туралы оның басшысы Ақкөз батыр турасында бұл көтеріліске Тұрар Рысқұловтың да қатысқаны турасында біреу білсе біреу білмейтінін жазады. Сонымен қоса еліміздің әр түкпірінде болған көтерілістерді Альбан, Жетісу, Меркі көтерілістерін ұлт-азаттық көтеріліс ретінде дұрыс тарихи баға берілмей, бүкіл орыс халқына қарсы реакциялық көтеріліс болған деп қара таңба басқанын масқаралығын өте дәл кезінде көтереді. Ал елімізде шындығында қаншама ірілі –ұсақты ұлт азаттық көтерілістері болғанын тарихшылар қазіргі таңда жазып өздерінің бағасын берді. Шерхан Мұртаза бұл мәселені сол тәуелсіздіктің алғашқы жылдары өзекті түрде мәселе етіп көтерді.

Өйткені халықтың тарихи санасын, әсіресе жас ұрпақтың тарихымызды дұрыс түсінуі олардың ұлт азаттық көтерілістердің маңызын еліміздің тәуелсіздігі сан ғасырлық ата-бабаларымыздың қанымен жеткен қасиетті ұғым екенін біліп өсуі үшін қажет нәрсе. Шерхан Мұртаза өз күнделіктерінде де көптеген мәселеге қатысты жүрек түкпірінен шыққан өз ойларын жазады. 1991 жылы жазған күнделігінде Шерхан Мұртаза М. Горбачевтің тұсындағы Қазақстандық қайраткерлерді жазалау шаралары сынды солақай саясаттың құрбаны болған Асанбай Асқаровтың тағдырына терең алаңдаушылық білдіреді. Ол өз күнделігінде былай деп жазыпты: «9 тамыз күні Н.Назарбаев журналистермен кездесті. Достық үйі. Кітабы шыққан. «Әділеттің ақ жолы». S.Aqatai сияқтылар қыңыр қисық сұрақтар қойды. Сөз соңында бір сәтке жолығып:

– Қырғызстанға бара жатсыз, жолыңыз болсын! Асқар Ақаевқа анау Асекең туралы бір ауыз сөз айтсаңыз, – дедім. – Айтамын, – деді жалтармай. Айналайын, әруақ қолдап, абырой арта берсін!

13.VIII.91.

12 тамыздың түнінде As.As. [Асанбай Асқаров] түсіме кірді. Босанған екен. Бір жыра жерді тегістеп жатыр. Ісін ондағаны шығар.

Бәрі бекер! Әуре! As.As. Орал таудың арғы жағына, Колбиннің отаны Нижний Тагильге айдалып кетті. Неткен сұмдық?! Неге Колбиннің еліне?

As.As. өліміне өте мүдделі бір құдіретті күш бар. Айтқаны болып тұр. Мәскеу билеп тұр. Қазақ, қырғыз президенттерінің де әлі жетпеді.

As.As. оңай өле қоймаса, әйтеуір бір шықса, сол «құдірет» құлайтын сияқты» [11].

3.XI.94

Құрметті Президиум! Құрметті депутаттар!

19 қарашада Алматыда казачествоның рұхсат етілмеген митингісі өтті. Ниеті бұзық. Қазақстан Ресейге Татарстан деңгейінде кірсін деді. Қазақстанның солтүстігіне ауыз салса,

енді соншама үлкен Қазақстанды бірақ жұта салмақшы. Сөйтіп, біздің Конституциямыздың бел омыртқасын күйретті. Казачествоның отын көсеп жүрген депутаттар да жоқ емес. Головкин, Галенко. Біз үндемейміз. Бұлар өршіп барады. Бір саяси баға бола ма, жоқ үндемей отыра береміз бе?

Бұл сөзді көпшілік қолдап, түс қайта талқылауға салмақ болды. Т.Тоқтаров, Э.Ғаббасов қарсы. Ж.Әбділдин соққы берді» [11].

II.95. Шешен соғысына жыл толды. Былтыр дәл сол уақытта соғысқа қарсы Парламентте ашына сөйлеп едім. Айтқаным келді – соғыс созылды. Өткен ғасырдағы Шәміл соғысынан сабақ алмаған содыр, сойқан сорлылар» (Мұртаза 2023: 344).

Өткен кезеңнің 60-90 жылдары Шерхан Мұртаза «Лениншіл жас» (Жас Алаш), «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (Егемен Қазақстан) газеттері мен «Жалын», «Жұлдыз» журналдарында қызмет атқарып, қазақ халқының рухына дінгек болатын келелі – ғасырлық мәселелерді көтеріп келген.

Шерхан Мұртаза шығармашылық жұмыстарымен қатар Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі мен мемлекеттегін нығайту ісіне де өзінің зор үлесін қосты. Қазіргі заманның, қоғамдық өмірдің маңызды мәселелерін, ел, туған жер, қазақ тілі туралы мақалалар жазып, белсенділік танытты. Парламент Мәжілісінің депутаты болған тұста қазақ халқының мүддесін қорғаумен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі туралы күресіп, еліміздің тәуелсіздігінің тұғырлы болуына үлкен үлес қосады.

Елімізге тәуелсіздік оңай келген жоқ. Тәуелсіздік қан төгіссіз оңай келген сынды, бірақ оны тәуелсіздікті сақтап қалу оңай болған жоқ. Біз осынау ғасырлар бойы аңсаған, ақындар өлеңдеріне арқау еткен тәуелсіздіктен айрылып алу қаупі үнемі төніп тұрды. Сол бір ел басына сын болған шақта Шерхан Мұртаза сынды тұлғалардың күрескерлік қарымының арқасында Қазақстан тәуелсіздігін баянды етуге қол жеткіздік. Шерхан Мұртаза Шешенстанға Ресейдің соғыс ашуын да айыптап Парламентте сөз сөйлеген. Сондықтан да күнделігінде де осы соғыстың созылғанын жазып, сол кезде өзін қолдамаған депутаттарды да сынайды. Сонымен бірге империялық пиғылдағы Ресей басшылығын өзіне тән батылдықпен сынап өтеді. Шерхан Мұртаза да соғысты. Бірақ ол өз халқы үшін қаламын қару етті, депутат болып сайланғанда депутаттық мінберінен соғысты. Халықтың мұңын – ашу ызасын Парламентке жеткізді. Үндемей қалған депутат болған жоқ, турасын айтып туғанына да жақпайтын депутат болды. Халық мұңын дауылпаздай саңқылдап айтқан халықтың шын мәніндегі өкілі болды. Елдің аманатын арқалады, ақтады.

Шерхан Мұртазаның шығармашылық жолындағы тарихының танымдық-тәрбиелік маңызы уақыт өткен сайын арта бермек. Себебі Ш. Мұртаза жастайынан Сталиндік зұлматтың салдарынан әкесінен айрылып жетім қалған, ар мен намыстан, қазақи иман, инабаттан нәр алған Айша ананың тәрбиесін көріп өсті. Содан ол балалық шақтан-ақ қазақи дәстүрде тәрбиеленіп, өмірдің ыстық-суығын ерте басынан кешірді, сол сындарлы кезде шынығып та ширап өсті. Журналист-жазушының өресінде этникалық идеяның мүдделенуі және келбеттенуі мен көзқарасы XX ғасырдың екінші жартысында түрлі саяси, идеологиялық, ұлттық шиеленістер мен оорыстың шовинизмінің асқынған шағында қалыптасты. Оның келбеті тұлғалық қасиетте, оның көзқарасы туған жердің тағдырымен, табиқаттың шындығында шындалып, тарихи оқиғаларда нақтыланды.

Оның өмірі жаңа саяси бетбұрыс пен әлеуметтік топтасудың кезеңдеріне толы. Қазақ жері түрлі саяси сынақ жүргізілетін алаңға айналдырылып, коммунистік партия басшылары өз әрекеттерінде заманының есепті пікірлерін саясатқа тетік етті. Сол ағымдар мен бағыттардың қарқынды тоғысында Шерхан Мұртазаның дүниетанымы жетіліп, тұлғасы сомдалды.

Қорытынды Шерхан Мұртазаның мұралары дәстүр сабақтастығын сақтай алғанымен құнды болып табылады. Жазушы өз еңбектерінде сол дәуірдің тұрмыс-тіршілігін, қоғамның әлеуметтік болмысы мен рухани салт санасын, дүниетанымын шебер көрсете алды.

Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» шығармасы 30-жылдардағы ашаршылықтың нәубетін, «Тамұқ» кітабы 1937-1938 жылдардағы зобаланды ашып көрсеткен тұңғыш көркем

шығарма болып табылады. Осы еңбектерге арқау болған тұлға – Тұрар Рысқұлов еді. Халық жазушысы Ш. Мұртаза тұла бойы халқына деген сүйіспеншілікпен, адалдық пен азаматтық намыстан жаралған Тұрардың бейнесін шебер сомдай білді. «Оян Тұрар!» деп басталатын «Қызыл жебе» жалынды үнімен «Оян, қоғам!» деп тұрған іспетті. Тұрар Рысқұловтың халыққа жасаған еңбегі зор болса, Шерхан Мұртазаның да оны «тірілтудегі» еңбегі зор.

Қоғам ұдайы өзгерісте болады. Оны өзгертетін тұлғалар. Шерхан Мұртаза сондай тұлғалардың бірі. Мұртаза кешегі сталиндік қоғаммен алысып өткен Тұрар Рысқұловтың, фашизмнен дүниені қорғап қалған Бауыржан Момышұлының Тәуелсіз Қазақстандағы жалғасы болды. Ол қазақтың тәуелсіздігін қорғау үшін күресті. Аға буынның аманатын абыроймен қорғап, орындады. Шерағаның әкесі Мұртаза 1937 жылы құрбан болған репрессия құрбандарының жиынтық бейнесі іспетті болса, анасы Айша сол дәуірдегі жесір аналардың символы іспетті. Біздің дәуіріміздің Айша-Бибісі, Домалақ анасы болды. Жесір бола жүріп, қыршын кеткен ерлерінің көзіндей болған ұрпақтарын сақтап, сол ұрпақтың халық қамын ойлайтын қоғамды өзгертетіндей пікір қалыптастырған тұлға дәрежесіне көтерілуіне жеткізді. Шерхан Мұртаза Тұрар Рысқұлов бейнесі арқылы «Жұлдыздарға көпір салса», «Ай-мен Айшасы» арқылы өр рухы сынбай айға қол созған қазақтың қайсар жесірлері мен жетімдерінің бейнесін сомдады. Шерхан Мұртаза үн қоспаған қазақ қоғамының дерті жоқ десе де болады. Шерхан Мұртазаның тағы бір қоғам қайраткері ретінде көтеріп өз мақалаларына арқау еткені елдегі Ресей полигондарынан атылып жатқан ракеталардың зардабы. Еліміз тәуелсіздік алғанымен Ресейдің Капустин Яр сынды полигондарынан атылып жатқан ракеталар қисық кетіп батыс өлкесіндегі Атырау халқына тиігізіп отырған қауіпті сойқаны соның салдарынан құрбан болған жандардың отбасы мүшелерінің көз жасы. Ия бұл мәселе әсіресе Тайсойған деп аталатын жердегі халықтың ракета жарылысынан адам шығыны, жерге, малға тиігізіп отырған радиациялық зардаптар Шерханның тек қаламынан ғана емес тікелей әрекетімен де оның қайраткерлік ерен ерлігін көрсетеді. 2000 жылы Қазақстандағы Нарын, Тайсойған, құмдары, сонымен бірге Балқаштың батысындағы Сары шаған аймағы полигондары олардан Гептил сынды аса зиянды улы заттың түсіп қоршаған ортаға у шашып жатқаны мәлім. Осыған байланысты 2000 жылы Шерхан Мұртаза бастаған біраз депутаттар Ресеймен келісім-шартты талқылағанда Парламентте қарсы шыққан. Бұл шарттың мазмұнын қысқаша төмендегіше:

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан Ресей Федерациясының 929 Мемлекеттік ұшу-сынақ орталығының объектілері мен жауынгерлік алаңдарын жалдау туралы шарт

Бұдан әрі тиісінше Жалға беруші мен Жалға алушы немесе Тараптар деп аталатын Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі, 1995 жылғы 20 қаңтардағы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің 929 Мемлекеттік ұшу-сынақ орталығын (Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан объектілер мен ұрыс алаңдарын) пайдалану тәртібі туралы келісімді (бұдан әрі - Келісім) негізге ала отырып,

929 Мемлекеттік ұшу-сынақ орталығының (бұдан әрі - 929 ГЛИЦ) эксперименттік-сынақ және әлеуметтік-мәдени әлеуеті мен инфрақұрылымын сақтауға, пайдалануға және дамытуға өзара мүдделілігін ескере отырып,

9-бап

Жалға алушы мен Жалға беруші осы Шарт күшіне енгеннен кейін екі ай мерзімде 1992 жылдан бастап Полигон қызметінің ықтимал келеңсіз экологиялық салдарларының көлемін, ал олар болған жағдайда - осы салдарларды Жалға алушының есебінен жоюдың әдістері мен мерзімдерін айқындау үшін Тараптардың уәкілетті органдарының өкілдерінен бірлескен комиссия құрады. Жалға алушы орындайтын жұмыстар кезінде нысаналар, сынақ аппараттары, зымырандар немесе олардың бөлшектері Полигон аумағынан тыс жерге құлаған жағдайда соңғысы толық жауапкершілікте болады және егер көрсетілген оқиғалар Жалға алушының кінәсінен болса, Жалға берушіге келтірілген нақты залалды өтейді.

10-бап

Жалға беруші:

Жалға алушының Келісімде көзделген тәртіппен келісілген жоспарлар мен кестелерге сәйкес Полигонды нысаналы мақсаты бойынша пайдалануын; Жалға алушыға шарттық негізде электр энергиясын, азық-түлікті, Қазақстанда өндірілген басқа да материалдық ресурстарды жеткізуді Қазақстан Республикасында өзінің Қарулы Күштері үшін қолданылатын бағалар мен тарифтер бойынша Полигонның және оның персоналының жұмыс істеуі үшін қажетті көліктік, тұрғын үй-коммуналдық, білім беру және өзге де қызметтер көрсетеді.

Астана, Ақорда, 2016 жылғы 22 ақпан. №459-V ҚРЗ

Бірақ көптің аты көп бұл азаматтардың азаматтық позициясы қолдау таппай келісім-шарт полигондардың жұмысын жалғастыруын көпшілік дауыспен қолдап жібереді [21].

Бірақ Шерхан Мұртаза қазақ қоғамын түбегейлі жақсартып немесе өзгерте алмады. Өйткені оның да мүмкіндігі шектеулі еді. Әрбір тұлға өз мүмкіндігі шегінде әрекет жасайды. Шерхан Мұртаза да солай. Өзінің өкілеттігі оған берілген «Халықтық мандаттың» шегінде әрекет жасады. Абай айтқандай «қазақты өзгерту үшін өте үлкен билігі» болмаса да ол билігі жетпеген жерге қаламын қару етіп өз шығармаларымен, қаламы жетпеген жерге депутаттық мінбеден берілген өлшеулі уақытын пайдаланып қажымай-талмай күресті. Ұрпаққа үлгі боларлықтай шығармалар қалдырды. Шерханның шығармаларында тұтас дәуірдің тарихнамасы жатыр. Халық Тұрардай ұлы тұлғаны Шерханның қаламы арқылы танып білді. Шерхан өз қызметі арқылы журналист қандай болу керек, халық қалаулысы депутат қалай болу керек, жазушы қандай болу керек екенін көрсетіп кетті. Қорыта айтқанда Шерхан Мұртаза есімі қазақ халқының тарихында мәңгі жазылған тұлғалардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хук Сидни *Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-116с*
2. Лабриола А. *Очерки материалистического понимания истории. М.: Госполитиздат 1960. - 183с*
3. Неру Дж. *Взгляд на всемирную историю: в 3 т. Т. 3 М.: Прогресс.1977-71с*
4. Гуревич А. Я. *Об исторической закономерности. В: Гулыга, А. В., Левада, Ю. А. (сост.), Философские проблемы исторической науки. - М.: Наука 1969. – 116 с.*
5. Бөкейхан Ә. *Шығармалары-Сочинения I т Астана «Алашорда» Қоғамдық қоры,2018-338бет*
6. Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап/М. Қойгелдиев – Алматы:Мектеп,2017-656 б.*
7. Мұртаза Ш.*Жеті томдық шығармалар жинағы-Алматы:Қазығұрт.,2006 Т7-400бет)*
8. *Түркістан облыстық қоғамдық саяси тарихи архиві - Шымкент қ. 1-қор,1-т,600-іс, 45-п.*
9. Сұлтанов Қ. *Тәуелсіздік толғамдары Жинақ /Алматы.» «Нұрлы Әлем» 2020.488бет*
10. Мұртаза Ш *Луна и Айша. роман –эссе.перевод Г.Нурбекқызы.Астана:Аударма,2009-488стр*
11. Мұртаза Ш. *Ауылды сені сағынам.Шерхан Мұртазаның студент шағындағы хаттар және кейінгі жылдары жазылған пьесалары,әңгімелері және күнделіктері Алматы, Darmen Medi баспасы-2022-272бет*
12. *Новосибирск мемлекеттік архиві-Ресей федерациясы. Ф.47.Оп.1.Д.2006.Л52-53*
13. *Қазақстан Республикасы партиялық архиві Ф.141.Оп4.Д.719.Л271-278*
14. *Ресей Федерациясы Орталық мемлекеттік архиві-Ресей федерациясы ф. 5451, оп. 12, д. 212, л. 283.*
15. Мұртаза Ш. *Бір кем дүние. 1-2 кітап. - Тараз: ТИГУ баспаханасы, 2019. - 288 б*
16. Омашев Н.О. *Қазақ журналистикасы 3 томдық Жалпы ред басқарған Н.О.Омашев 1-т.:Қазақ Баспасөзі-Алматы: «Таймас» баспа үйі ,2008-352бет*

17. Қыздарбеков.Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихы (Кеңес дәуірі 1917-1991жж) Оқулық-Қарағанды, Medet Group ЖШС. 2019-254-бет
18. Құлнбай Ә.Тәуелсіздік. 1991-2011 жылдары Егемен-Қазақстан газетінде ел тәуелсіздігі туралы жарияланған мақалалар, сұхбаттар, сараптамалар, өлеңдер құраст. Әлісұлтан Құлнбай Астана-2011, 980б
19. Жолдасов С. Шежірелі оңтүстік. Көне заманнан бүгінге дейін Қаз ақпарат 2002-234бет
20. Момышұлы Б Сыновья Великого Волка-Алматы: Өлке, 2004-480
21. Назырбаев Қ. Ш. Мұртаза Ақындар мен әкімдер Мақалалар, эсселер, публицистикалық толғамдар (құраст. Қ. назырбаев) Астана: Елорда, 2002-808бет

References:

1. Hook Sidney The Great Soviet encyclopedia: – v 30 Vol.] -3-e izd. - М.: Soviet encyclopedia, 1969-116 P
2. Labriola, A. essays on materialistic ponymania of the East- Rii. - М.: Gospolitizdat 1960. – 183 s 3. Nehru J. Looking at the entire history: in 3 T. T. 3 m.: about- Gress. 1977-71 P
4. Gurevich A. ya. about historical law. B: Noise- Ga, A.V., Levada, Yu. a. (Sost.), Philosophical problems of history nauki. М.: Nauka 1969. - 116 P
5. Bokeikhan A.-Sochinenia I T Astana Public Foundation" Alashorda", 2018-338page
6. Koigeldiev M.. Alash movement: monograph. Second book / M. Koigeldiev - Almaty: School, 2017-656 P.
7. Murtaza Sh. Seven-volume collection of works - Almaty: Kazygurt., 2006 T7-400 P
8. Turkestan regional socio-political historical archive - Shymkent, Fund 1, T. 1, case 600, P. 45
9. Sultanov St., the collection of reflections of Independence – Almaty: "Nurly Alem" 2020. - 488 page
10. Murtaza Sh. Luna and Aisha. novel-essay. "I don't know," he said. - Astana: translation, 2009-488 P.
11. Murtaza. I'll miss you in the village. Letters from Sherkhan Murtaza in student small and plays, stories and diaries written in subsequent years – Almaty: Darmen Medi publishing house-2022-272 P
12. Novosibirsk State Archive-Russian Federation. F. 47. Op. 1. D. 2006. L52-53
13. party archive of the Republic of Kazakhstan F. 141. OP4. D. 719. L271-278
14. Central State Archive of the Russian Federation-Russian Federation F. 5451, op. 12, d. 212, L. 283.
15. Murtaza Sh. one less world. Book 1-2. - Taraz: Tigu printing house, 2019. - 288 P
16. Omashev N. O Kazakh journalism in 3 volumes led by N. O. Omashev 1-t: Kazakh Press - Almaty: Taimas publishing house, 2008-352 P
17. Kyzdarbekov. B. modern history of Kazakhstan (Soviet era 1917-1991) textbook-Karaganda, Medet Group LLP. Page 2019-254
18. Kulanbai A. Independence. In 1991-2011, articles, interviews, reviews, poems were published in the Sovereign Kazakhstan newspaper about the independence of the country. Alisultan Kulanbay Astana-2011, 980 P
19. Zholdasov S. genealogical South. Kaz information from ancient times to the present 2002-234 page.
20. Momyshuly B Criticism Of The Great Wall - Almaty: Region, 2004 - 480 P.
21. Nazyrbayev K. Sh. Murtaza Akyns and akims articles, essays, journalistic articles (compost. K. nazyrbayev) Astana: the capital, 2002-808 P

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20.00

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 954. 07

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.032>

Берікболова А.Ж. *1

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
E-mail: berikbolova1995@mail.ru*

**АҚМОЛА, СЕМЕЙ ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ОҚУ-АҒARTУ ЖӘНЕ
МӘДЕНИЕТ САЛАСЫНДАҒЫ МЕЦЕНАТТЫҚ ҚЫЗМЕТТІң ТҮРЛЕРІ
(XIX ҒАСЫРДЫң II ЖАРТЫСЫ-XX ҒАСЫРДЫң БАСЫ)**

Аңдатпа

Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ақмола және Семей облыстарындағы оқу-ағарту мен мәдениет саласындағы меценаттық қызмет жан-жақты қарастырылады. Ресей империясы құрамындағы аймақтарда мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі жағдайында жергілікті меценаттардың бастамалары халықтың білім алуы мен мәдени өмірінің жандануына шешуші ықпал еткен. Мақаланың мақсаты – меценаттық қызметтің түрлерін айқындап, олардың қоғам дамуына қосқан үлесін анықтау, сондай-ақ аймақтық ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу материалдары Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚРОМА) 44 және 64 қорларынан алынған құжаттарға, мерзімді баспасөз деректеріне («Тургайская газета», «Иртыш») және А.Глаголев, С.Новикова, Т.Казовская, З.Махмутов, Т.Титова еңбектеріне негізделген. Әдіснамалық тұрғыдан тарихи-генетикалық, салыстырмалы және жүйелік-құрылымдық әдістер қолданылып, меценаттықтың типологиясы мен оның әлеуметтік-психологиялық қырлары талданды.

Зерттеу нәтижесінде меценаттықтың төрт негізгі түрі – стихиялы, коллекционерлік, қамқоршы және қоғамдық ұйымдар аясындағы меценаттық айқындалды. Жаңалығы – осы құбылыстың Ақмола мен Семей өңірлеріне тән ерекшеліктері архивтік деректер негізінде алғаш рет жүйелі сипатталып отыр. Мақалада меценаттық қызметтің мәдениетті дамытудағы тарихи рөлі ашылып қана қоймай, қазіргі қоғам үшін де қайырымдылық бастамаларды қолдаудың маңыздылығы ұсыныс ретінде айтылады.

Кілт сөздер: меценаттық, қайырымдылық, Ақмола облысы, Семей облысы, ағарту ісі, мәдениет, коллекционерлік, қамқоршылық, архив деректері

Берікболова А.Ж.

*¹Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: berikbolova1995@mail.ru*

**ВИДЫ МЕЦЕНАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И
КУЛЬТУРЫ В АҚМОЛИНСКОЙ И СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТЯХ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Аннотация

В статье рассматривается меценатская деятельность в сфере образования и культуры во второй половине XIX – начале XX вв. на примере Акмолинской и Семипалатинской областей.

В условиях недостаточной государственной поддержки именно инициативы местных меценатов сыграли решающую роль в развитии народного просвещения и культурной жизни. Цель статьи – выявить типы меценатской деятельности, определить их вклад в развитие общества, а также показать региональные особенности данного явления.

Материалами исследования послужили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК, Ф.44, Ф.64), материалы периодической печати («Тургайская газета», «Иртыш»), а также труды А.Глаголева, С.Новиковой, Т.Казовской, З.Махмутова и Т.Титовой. Методологическую основу составили историко-генетический, сравнительный и системно-структурный методы, позволившие выявить типологию меценатства и его социально-психологические аспекты.

В результате исследования были определены четыре основных типа меценатской деятельности – стихийное, коллекционерское, попечительское и общественное. Научная новизна работы заключается в том, что на основе архивных источников впервые системно охарактеризованы особенности меценатской деятельности в Акмолинской и Семипалатинской областях. В статье подчеркивается историческая роль меценатства в развитии культуры, а также предлагается рассматривать опыт прошлого как актуальный ориентир для поддержки благотворительных инициатив в современном обществе.

Ключевые слова: меценатство, благотворительность, Акмолинская область, Семипалатинская область, просвещение, культура, коллекционирование, попечительство, архивные источники

Berikbolova A.Zh. ^{*1}

¹ *PhD student at Abai Kazakh National Pedagogical University
Republic of Kazakhstan, Almaty
E-mail: berikbolova1995@mail.ru*

TYPES OF PATRONAGE IN THE FIELD OF EDUCATION AND CULTURE IN AKMOLA AND SEMIPALATINSK REGIONS (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)

Abstract

This article examines patronage activities in the fields of education and culture in the Akmola and Semipalatinsk regions during the second half of the 19th and the early 20th centuries. In the context of limited state support, the initiatives of local patrons played a decisive role in the development of public education and cultural life. The purpose of the study is to identify the main types of patronage, assess their contribution to social development, and highlight the regional specificities of this phenomenon.

The research is based on archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK, F.44, F.64), periodical press materials (Turgaiskaya gazeta, Irtysh), as well as scholarly works by A. Glagolev, S. Novikova, T. Kazovskaya, Z. Makhmutov, and T. Titova. The methodological framework includes historical-genetic, comparative, and system-structural approaches, which made it possible to analyze the typology of patronage and its socio-psychological dimensions.

The study identified four main types of patronage: spontaneous, collector's, custodial, and community-based. The novelty of the article lies in the first systematic characterization of patronage activities in the Akmola and Semipalatinsk regions based on archival sources. The article emphasizes the historical role of patronage in cultural development and suggests that past experience can serve as a valuable reference point for encouraging charitable initiatives in contemporary society.

Keywords: patronage, philanthropy, Akmola region, Semipalatinsk region, education, culture, collecting, guardianship, archival sources

Кіріспе.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы – Қазақстан тарихындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістердің қарқынды жүріп жатқан кезеңі. Ресей империясының отарлық саясаты қазақ даласының қоғамдық құрылымына, әлеуметтік қатынастарына ғана емес, сонымен бірге ағарту ісі мен мәдениет саласына да айтарлықтай ықпал етті. Бұл дәуірде білім беру мекемелерін ашу, ұлттық мәдениетті сақтау мен дамыту, халықтың рухани өмірін жаңғырту бағытында жаңа бастамалар көтерілді. Аталған үрдісте меценаттардың, яғни жеке адамдардың және қоғамдық ұйымдардың қайырымдылық қызметінің маңызы зор болды [1].

Қазақстандағы меценаттық тек материалдық жәрдем берумен шектелмей, халықтың ағарту ісіне, әдебиет пен өнердің дамуына, ғылыми ізденістердің өріс алуына бағытталған әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде танылды. Жергілікті ауқатты кәсіпкерлер, саудагерлер, зиялы қауым өкілдері мектептер мен медреселер салуға, кітапханалар ашуға, театрлар мен музыкалық қоғамдардың қалыптасуына қаржылай және рухани тұрғыда қолдау көрсетті. Олардың осындай қызметі қазақ қоғамындағы мәдени-ағартушылық қозғалыстың жаңа деңгейге көтерілуіне негіз болды.

Әсіресе Ақмола және Семей өңірлерінде меценаттықтың әртүрлі формалары кеңінен дамып, аймақта ерекше көрініс тапты. Нәтижесінде бұл аймақтар империяның шығыс шекарасындағы әкімшілік орталықтары болуымен қатар ірі мәдени ошақтарына айналды; екінші жағынан, жергілікті халықтың сауат ашуға, ұлттық мәдениетті қолдауға деген сұранысы күшейді. Демек, осы аймақтардағы меценаттық қызметтің тарихын зерделеу жалпыұлттық мәдени дамудың заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеліп отырған мәселе тарих ғылымында әлі толыққанды, жүйелі түрде қарастырылмаған. Кеңестік дәуірде меценаттық көбіне «буржуазиялық қайырымдылық» деп бағаланып, терең зерттелмеді. Тек тәуелсіздік жылдарында ғана отандық тарихнамада меценаттықтың ұлттық мәдениеттің қалыптасуындағы рөліне объективті баға беру мүмкін болды.

Осыған байланысты зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ақмола және Семей облыстарындағы оқу-ағарту және мәдениет саласындағы меценаттық қызметтің түрлерін айқындау, олардың қоғам дамуына қосқан үлесін саралау. Бұл мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады:

- меценаттықтың құқықтық және әлеуметтік негіздерін ашу;
- стихиялы, коллекционерлік, қамқоршы және қоғамдық ұйымдар аясындағы меценаттықтың ерекшеліктерін талдау;
- аймақтық деңгейдегі нақты мысалдар арқылы меценаттық қызметтің мәдени және ағартушылық маңызын көрсету;
- меценаттықтың ұлттық мәдениет пен ағарту ісіне қосқан үлесін бағалау.

Осылайша, мақалада меценаттықтың типологиясы мен оның аймақтық көріністерін зерттеу арқылы қазақ қоғамының рухани-мәдени дамуындағы қайырымдылық бастамалардың тарихи орнын анықтау көзделді.

Материалдар мен әдістері.

Бұл мақаланың дереккөздік негізін архивтік құжаттар, мерзімді басылымдар мен арнайы ғылыми еңбектер құрады. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 44 және 64 қорларындағы материалдарда Ақмола және Семей өңірлеріндегі мешіт, медресе, мектеп салуға қатысты өтініштер, қайырымдылық қоғамдарының жарғылары, мәдени бастамаларға байланысты деректер молынан кездеседі. Сонымен қатар «Тургайская газета», «Иртыш», «Сибирский архив» секілді мерзімді басылымдар меценаттықтың жергілікті ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Ғылыми әдебиеттер ішінде А. Глаголевтің «Экономическая философия великих русских меценатов конца XIX – начала XX вв.» және С. Новикованың «Из истории отечественного меценатства» еңбектері меценаттықтың жалпы теориялық және құқықтық негіздерін талдауда

басты орын алды. Сонымен қатар, Т. М. Казовскаяның Петербургтегі ағартушылық қоғамдар туралы зерттеуі [1, 23-113 бб.] мен З. А. Махмутов пен Т.А. Титованың [2] қазақ даласындағы мұсылман көпестерінің қайырымдылық қызметіне арналған еңбегі аймақтық ерекшеліктерді салыстыра қарастыруға негіз болды.

Осы дереккөздердің кешені меценаттықтың түрлерін айқындап қана қоймай, оның Ақмола мен Семей өңірлерінде қандай деңгейде жүзеге асқанын көрсетуге мүмкіндік берді. Әсіресе архив құжаттары нақты фактілерді ашып, меценаттықтың әлеуметтік, мәдени және ағартушылық қызметінің практикалық қырын айқындады.

Мақаланы жазуда ең алдымен тарихи-генетикалық әдіс тиімді болды. Оның көмегімен меценаттық құбылысының пайда болу себептері, оның эволюциясы және қоғамдағы орны анықталды. Мәселен, стихиялы қайырымдылықтан жүйелі қамқоршылыққа дейінгі даму сатылары осы әдіспен сараланды.

Сонымен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс Ақмола мен Семей облыстарындағы меценаттық қызметті Ресейдің басқа аймақтарындағы ұқсас тәжірибелермен салыстыруға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл жергілікті ерекшеліктерді, мысалы мұсылман көпестерінің қайырымдылықтағы белсенділігін көрсету тұрғысынан тиімді болды.

Ал жүйелік-құрылымдық талдау меценаттықты тұтас әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде зерделеуге жол ашты. Оның көмегімен меценаттықтың қоғамдағы функциялары – ағарту ісін қолдау, мәдени мекемелерді дамыту, әлеуметтік мәртебе құру – кешенді түрде қарастырылды. Бұл әдіс мақаладағы негізгі тұжырымдарды нақтылап, меценаттық қызметтің өңірлік және жалпыимпериялық қырларын ашуға мүмкіндік берді.

Нәтижелері.

Зерттеу барысында XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында Ақмола және Семей өңірінде меценаттық қызметтің мынадай негізгі түрлері анықталды:

Стихиялы меценаттық – жеке тұлғалардың белгілі бір жағдайға байланысты қайырымдылық жасауы. Мысалы, Н.Забиров пен М.У. Хамитов мешіт пен медресе құрылысына қаржы бөлді.

Коллекционерлік меценаттық – мәдени құндылықтарды жинақтап, қоғамдық мұрағаттарға және музейлерге тапсыру. Бұл тұрғыда Лейбиндер әулеті мен Д. П. Багаевтың еңбектері ерекше.

Қамқоршы меценаттық – белгілі бір оқу орындары мен мәдени мекемелерді жүйелі түрде қолдау. П. Березницкий мен ағайынды Белослюдовтардың қызметі осы үлгіге жатады. Қоғамдық ұйымдар құру мен қаржы салу музыкалық қоғамдар, драмалық өнер әуесқойларының қауымдастықтары және театрлық бастамалар арқылы жүзеге асқан.

Зерттеу көрсеткендей, меценаттардың қызметі көбінесе жеке бастамамен қатар, қоғам алдындағы әлеуметтік жауапкершілікпен де байланысты болды.

Талқылау.

Ресей империясының тарихында 1781 жылдан бастап жеке адамдарға мектептер, театрлар, баспаналар және т.б. сияқты қайырымдылық мекемелерін ашуға ресми түрде рұқсат етілді, бірақ 1862 жылдан бастап санкция құқығы императордан Ішкі істер министрлігіне берілді. Бұл меценаттық пен жеке қайырымдылықты одан әрі дамытуға айтарлықтай кедергі болды, өйткені осы ведомствоның бюрократ шенеуніктері осындай қызметті жүзеге асыру үшін рұқсат беру құқығына ие болды. Өз еркімен жасалған бастама жағдайында айыппұл немесе бас бостандығынан айыру қаупі төнді. Мысалы: 1844 жылы шілдеде Қарқаралы округінде мұсылман балаларын оқыту үшін мешіт пен училище салуға тырысқан қазақ Ф. Абдикенге іс қозғалды [3].

Сонымен қатар XIX ғасырдың II жартысынан бастап Ресей империясында құрметті атақтардың әртүрлі белгілері мен атауларының дамыған жүйесі болды, мекемелер мен ұйымдарға, стипендиялар мен арнайы төлемдерге "қайырымдылық жасаушы" деген ат тағайындау кеңінен таралды. Бірақ 1862 жылғы заң бойынша, егер қандай да бір оқу орнында өз атына стипендия төлегісі келсе, онда ол осы стипендияға тең болатын барлық соманы

төлеуге міндетті болды. Яғни, жылына 400 рубль стипендия тағайындау үшін бір уақытта 10 000 мың рубль ұсыну қажет болды [4].

Меценаттық қызмет қоғам дамуына қарай әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде өзгерістерге ұшырап отырды. Уақыт өткен сайын оның мақсаттары, міндеттері мен мотивтері өзгеріп, мемлекет тарапынан жүргізілген саясат та түрленді. Қайырымдылыққа салынған капитал көлемі мен қолданылу аясы кеңейе түсті. Кей кездері меценаттық белгілі бір деңгейде жеке амбицияны, даңққұмарлықты қанағаттандыру құралына да айналды. Мысалы, Дала генерал-губернаторы, кавалерия генералы Барон Таубе 1896 жылғы 10 шілдеде Императордың бұйрығын орындау мақсатында Павлодар қаласының бұрынғы басшысы, I гильдия көпесі Артемий Деровқа қалаға көрсеткен материалдық қызметтері үшін Павлодар қаласының Құрметті азаматы атағын беру жөнінде шешім қабылдауы тиіс болды. Тіпті аталған қала басшысының портреті Думаның залында ілінген [5].

Нағыз меценаттар, әдетте, қоғамның мойындауына үміт артады: жариялылық, есімінің есте қалуы, қоғамдағы белгілі бір мәртебеге ие болу. Кейбір меценаттық әрекеттердің риясыздығына күмән келтіруге болар еді, дегенмен бұл игі істі қандай себеп түрткі етсе де, меценаттықтың ұлттық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына қосатын үлесінің маңыздылығын еш кемітпейді.

Меценаттықты тарихи құбылыс ретінде қарастырғанда, оның типологиясы көпқырлы және біржақты емес. Меценаттардың қызметін әртүрлі өлшемдер мен белгілер бойынша сипаттауға болады.

Бірінші түрі – стихиялы меценаттық. Бұл меценаттық түрі жүйелі көзқарасқа негізделмеген, мәдениетке, өнер мен білімге деген нақты ұстанымдармен бекітілмеген, оқта-текте, белгілі бір жағдайға немесе өмірлік оқиғаға байланысты жүзеге асады. Мұндай қызметте айқын мүдделілік немесе тұрақты қызығушылық болмайды. Дегенмен, Қазақстандағы меценаттар қатарында әртүрлі ұлт өкілдері, дін ұстанушылары мен әлеуметтік таптардан шыққан жандар болды. Олардың көпшілігі көпұлтты ұлттық мәдениетіміздің негізін қалауда айрықша рөл атқарды. Уақыт өте келе меценаттық мәдени орта қалыптастырушы күшке айналды. Бұл үдерісте меценаттық, ағартушылық және өнерге жақындық тығыз тоғысты.

Мысалы, Нұрмұхаммет Забиров белгілі мал шаруашылығы кәсіпкері болған. Ақмола қаласының былғары базарында оған 6600 рубль құны бар үлкен сауда орындары тиесілі болды. Міне, осы адам балаларға арналған пансионат салуды бастап көрсетті. Саудагер Забиров сондай-ақ қаланың екінші мешіті – «татар» немесе «жасыл» мешітін тұрғызды. Мешіттің «татар» деп аталуы оның құрылысын сол кездегі Ақмола қаласының ең бай адамдарының бірі, татар ұлтының өкілі Забиров жүргізгендігімен байланысты, ал «жасыл» деген атау мешіттің сырлануы жасыл майлы бояумен боялғандығынан пайда болды.

Сол заманның құрметті азаматы Мұхаммед-Уәли Хамитов 1912 жылы Семей қаласындағы №2 мешітке қаражат беру және мешітке қатысты екі үй мен жер учаскесі мен оларға тіркелген барлық шаруашылық құрылыстарды қабылдауға рұқсат беру туралы өтініш жасады. Оған осы үйлерде мешітке қарасты медресенің де сақталуы міндеттелді [6].

Тіпті стихиялы сипаттағы меценаттықтың өзінде де халықты ағарту мен мәдени құндылықтар жасауға деген ортақ адамгершілік ұмтылыс байқалады. Ол - көркем жинақтар құру, кітаптар шығару, қолөнер мен өнерге, білімге қамқорлық көрсету, жазушыларды, суретшілерді, музыканттарды қолдау, мектептер мен оқу орындарын салу арқылы жүзеге асырылған.

Меценаттық қызмет көбіне қамқорлық көрсетуші тұлғаның мінезі мен дүниетанымына байланысты болды. Алайда меценаттардың басым көпшілігі қамқорлықты шынайы жүрек қалауымен, жан дүниесінің қалауы ретінде жүзеге асырды – мансап немесе жеке пайда үшін емес. Қазақ даласындағы осындай меценат-энтузиастардың күш-жігерімен мұражайлар мен театрлар, кітапханалар мен көркем галереялар, мектептер мен басқа да рухани өмір орталықтары құрылды. Ресей империясы құрамындағы шет аймақтардың мәдени дамуына

арналған арнайы мемлекеттік бағдарламалар болмаған және болуы да екіталай еді. Ал өз ісіне берілген коллекционерлер мен өнер сүйгіш жандардың бастамалары Қазақстандағы музейлердің, көрмелер мен галереялардың қорын байыта түсті.

Екінші түрі – коллекция жинау немесе коллекционерлік меценаттық. Бұл – меценаттық қызметтің ерекше түрі, оның мақсаты – рухани өмірін байыту, қоғамның мәдени деңгейін көтеру, сирек әрі құнды дүниелерге деген қызығушылық арқылы шығармашылық ізденісті дамыту және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу, сонымен қатар жаңа адамдармен танысып, байланыс аясын кеңейту.

Коллекционерлер мен жинаушылар – бұл өнердің шынайы жанашырлары, әдемілік пен ерекше дүниелерге құмар, кейде тіпті өз коллекциясын жасау ісіне бүкіл өмірін арнауға дайын жандар. Олар көп жағдайда өзінің талғамын, дүниетанымын және рухани ізденісін көрсететін коллекциясын жылдар бойы жинап, оны біртұтас күйде сақтап қалуға ұмтылады. Олардың басты тілегі – бұл жинақтың бөлініп кетпей, болашақ ұрпаққа иесінің мәдени талғамы мен рухани бейнесін танытатын мұра ретінде қалуы.

Бұл қызметтің сипаты көпқырлы. Жинаушылық ісі көбіне іскерлік сапарлар немесе ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында бастау алады. Сирек кездесетін кітаптар, монеталар, зергерлік бұйымдар, музыкалық аспаптар және тағы басқа да құнды заттар жиналды. Ал мәдениет пен өнер туындыларын жинау ісінде коллекционерлер оларды жекеменшік иелерінен, нарықтан, өсімқор дүкендерден сатып алып, арадағы делдалдар арқылы өз қорын толықтырды.

Кейбір меценаттар бұл салаға арнайы өнертанушылар мен сарапшыларды тартып, шеберлердің еңбегіне кәсіби баға бергізіп отырған. Қазақстанда да осындай ауқымды және құндылығы жоғары жеке коллекциялар болған – олар тіпті астана музейлерінің көрмелерін көркейте алатындай деңгейде еді.

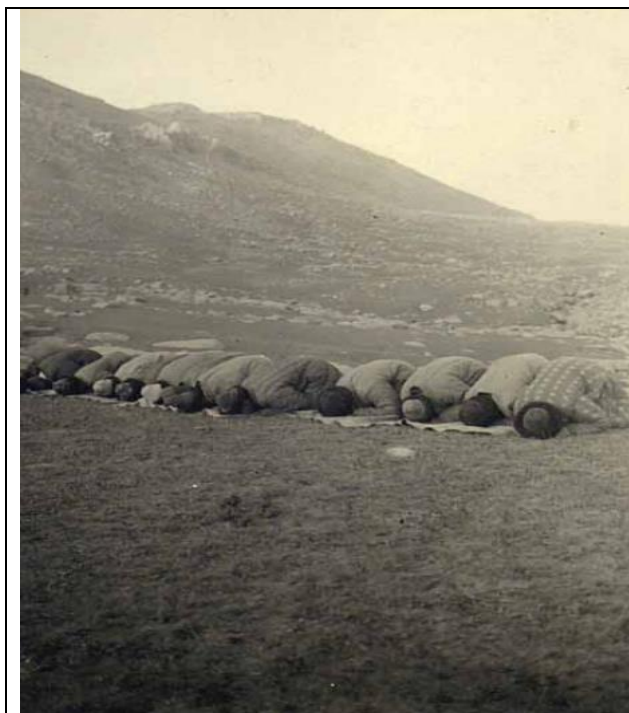
Атап өту қажет, сирек коллекцияларды жасауға жеке тұлғалардың қосқан үлесі айрықша. Мәселен, Петропавл қаласындағы коллекционер Виктор Никонов, Семейлік өнер туындылары жинаушысы Юлий Невзоров және басқа да азаматтардың қызметі – еліміздегі коллекционерлік меценаттықтың жарқын үлгісі болып табылады [7].

XIX ғасырдың соңында және XX ғасырдың басында Қазақстанда фотография ісі үлкен танымалдыққа ие болды. Ақмола, Семей аймақтарындағы белгілі фотосалондардың бірі – «А. Лейбин және ұлдары» болатын. Лейбиндер әулеті туралы мәліметтер Ч. Валиханов, А. Құнанбаев және Ф. М. Достоевскийдің өмірбаяны мен естеліктерінде кездеседі. XIX ғасырдың ортасында Том губерниясынан қоныс аударған Соломон Лейбин Семейде фотография ісін ұйымдастырды. Оның талантты ұлдары мен немерелері жалпы қазақ өлкесіндегі фотографиялық өнердің қалыптасуына елеулі үлес қосқан. Мәселен, фотограф Абрам Лейбин Семей қаласында қызмет еткен, оның ұлы Соломон Верный қаласына қоныс аударған. Ал 1872-1874 жылдары Соломонның ұлы Абрам Соломонович те генерал-губернатор Г. А. Колпаковскийдің шақыруымен Верный қаласына көшіп барған. А. С. Лейбиннің ұлы Павел Абрамович портрет және пейзаждық фотографиямен айналысқан [8].

П. Лейбиннің еңбектері археология, денсаулық сақтау, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан халықтарының тұрмысы мен киім-кешегін зерттеуде кеңінен қолданылды. Оның пошта ашықхаттары Дүниежүзілік пошталық одақтың мөрімен және Верныйдағы Тарнецкий дүкенінің мөрімен шыққан және көптеген коллекцияларда кездеседі.

Лейбиндер отбасы өңірдің қоғамдық өміріне белсенді араласты. Олар Верный қалалық думасының депутаттары болып сайланып, қоғамдық жиынның ақсақалдар кеңесіне мүшелік етті. Осылайша, Лейбиндер әулеті меценаттар ретінде кеңінен танымал болды [9].

Төменде атақты Лейбиндер әулеті түсірген фотолардың бірнешеуі көрсетілген. Бұл фотолар «Петр I атындағы антропология және этнография музейінде (Кунсткамера)» сақталған (қысқарту үшін көбінесе МАЭ деп жазады).

Сурет-1. П.А. Лейбин. Молитва. Первая четверть XX в. Казахи. МАЭ, № И-1292-26

Сурет-2. П.А. Лейбин. Бритье головы. Первая четверть XX в. Казахи. МАЭ, № И-1292-20

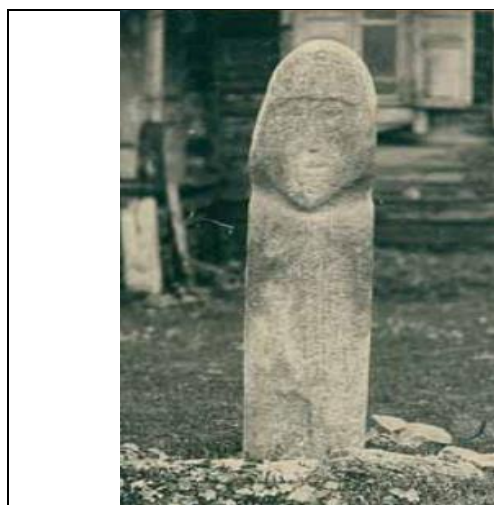
Сурет-3. П.А. Лейбин. Доеение овец. Первая четверть XX в. Казахи. МАЭ, № И-1292-14

Сурет-4. П.А. Лейбин. Землетрясение в Верном. Первая четверть XX в. Казахи. МАЭ, № И-1292-20

Дмитрий Поликарпович Багаев (1884-1958) Вятка губерниясының қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Жастық шағында Павлодарға келген ол өмірінің басым бөлігін осы қалада өткізді. Фотография өнерін Омскідегі белгілі фотограф ағайындылар – Коркиндерден үйренді. Павлодарға оралған соң, Д. П. Багаев өз фотосалонын ашты. Ресей географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің корреспондент-мүшесі ретінде облыстың шамамен барлық аймақтарына сапарлап, құжаттық фотосуреттер түсірді [10]. Кәсіби фотограф-суретші Д. П. Багаевті облыстың тарихшысы, басты өлкетанушысы және Павлодар (Прииртышьяның) зерттеушісі деп атайды. Ол өз жұмыстары арқылы өңірдің фотохроникасын жасады. Оның суреттері облыстың тарихи маңызды оқиғаларын жан-жақты көрсетті. Сонымен қатар, ол

Қарқаралы, Оңтүстік Шығыс Қазақстандағы Өскемен, Зайсан, Қарағанды және Семей қалаларын да суретке түсірген. Д. П. Багаевтің фотосуреттері сол заманның куәгері болып, жоғалған дәуірді қайта жаңғыртты.

Сурет-5. Д. Багаев. Фотография каменной бабы около дома. Павлодар. МАЭ, № И-550-1

Сурет-6. Д. Багаев. Кошма орнаментированная. Экибастузский мясосовхоз. Павлодар. МАЭ, № И-550-11

Сурет-7. Д. Багаев. Церковь Ямышевская. Павлодар. МАЭ, № И-550-21

Сурет-8. Д. Багаев. Церковь в поселке Семиарский. Павлодар. МАЭ, № И-550-23

1905 жылы фотограф Д. Багаев Павлодарда алғашқы фотографиялық студиясын ашқан және 1911 жылы студия үшін осы үйді сатып алған. Өмір бойы ол туған өлкесін зерттеп, Павлодар Прииртышының фотохроникасын жүргізген. Ол XX ғасырдың басындағы қала тұрғындарының өмірі, мәдениеті мен тұрмысын бейнелейтін жүздеген бірегей фотосуреттер жасады. Павлодар қаласында кезінде Дмитрий Багаев тұрған көне ғимаратта музей-үйі ашылған. Ғимарат 1904 жылы салынған еді. (Сурет-9). Д. П. Багаевтың мемориалдық музей-үйі республика көлеміндегі жалғыз фотография музейі екендігін атап өткен жөн.

Сурет-9. Павлодар. Д.П.Багаевтің үйі.

Үшінші түрі – қамқоршы меценат. Бұл меценаттық түрі өзінің тарихи бастауын Ежелгі Римнен алады – атақты Гай Цильний Меценат ақындар Гораций мен Вергилийді қолдап, қамқорлықтың бұл түріне өз есімін қалдырған. Мұндай меценаттықта адамның мәдени мекемелерді құру мен басқаруға тікелей әрі жүйелі қатысуы байқалады: ол мәдени іс-шараларды, шығармашылық ұжымдарды, өнер және мәдениет қайраткерлерін қаржылай қолдайды.

Мәселен, 1892 жылдан бастап Семей қаласының жексенбілік шіркеу-мектебінің қамқоршысы болған ірі дворян Петр Березницкий 1896 жылы өз қаражаты есебінен мектептің тас ғимаратын тұрғызды. Мектеп, жабдықтарымен бірге оған 8 000 рубльге түсті. Қамқоршылық мерзімінде Петр Березницкий мектепті жөндеуге, оқушыларға арналған мектеп құрал-жабдықтарын сатып алуға өз қаражатын жұмсады, жыл сайын 10-нан 150 рубльге дейін қайтарымсыз қаржы бөлген. Сонымен қатар, ол мектептің ішкі өміріне белсене араласып, осы мекемені бітірген тәрбиеленушілердің болашақ тағдырына қамқорлық жасады. Осындай қызметі үшін дворян Петр Березницкийге II дәрежелі Әулие Станислав ордені берілген [11].

Бұл үлгідегі меценаттарда жоғары ұйымдастырушылық қабілет болуы тиіс. Олар көбінесе мәдени мекемелердің басқару ісіне тікелей араласады, олардың шаруашылық және құқықтық құжаттарын әзірлейді, даму стратегиясын айқындайды. Қаржылай көмегі мемлекеттік субсидияларды толықтыра алуы мүмкін. Мұндай меценаттар суретшілерді қолдау үшін олардың туындыларын сатып алады, шығармашылық іссапарларын қаржыландырады, жұмыс істеуге қажетті жағдай жасайды.

Семей қаласы тұрғындарының мәдениеті мен ағартушылық ісінің дамуына, сондай-ақ өңірді зерттеуге бауырлар Белослюдовтардың елеулі үлес қосты. Б.Г.Герасимовтың 1913 жылы "Сібір мұрағаты" журналында жарияланған "Семей облысындағы жеке мұражай" атты еңбегінде мәдениет пен ағартушылықтың дамуына елеулі үлес қосқан ағайынды Белослюдовтардың еңбегі атап өтіледі [12]. Олар облыстық тарихи-өлкетану музейінің

қалыптасуына көп күш пен білімдерін арнады. Белослюдовтардың еңбегі сонымен қатар Қазақстанда 1906 жылы тұңғыш рет жаңа типтегі музей-үйін құруымен де ерекшеленеді [13]. Музейдің қорын археологиялық және этнографиялық экспедициялар барысында, оның ішінде Семей маңындағы аймақтардан табылған жәдігерлер толықтырды. Құмыралар, кесешанышқылар, жебе ұштары, түрлі пішіндегі пышақтар, жүзіктер, көне монеталар Белослюдовтардың музей экспозициясының негізін құрады. Коллекцияда 4000-нан астам жәдігер жиналды. Талантты суретші В.Н. Белослюдов картиналар галереясын құрды, алайда өкінішке орай кейін бұл галерея ыдырап кетті. Белослюдовтар қазақ фольклорының – мақал-мәтелдер, ертегілер жинағына да көп еңбек сіңірді.

Жаңа материалдар жинау мақсатында олар Оңтүстік-Батыс Алтайға сапар шекті. 1909 жылы Зайсан көлі аймағынан этнографиялық материалдар жинады. Өздерінің үй музейінде бауырлар Белослюдовтар геология және минералогия, палеонтология және антропология, тарихқа дейінгі археология, көне заттар, суреттер, кітаптар, қолжазбалар, нумизматика, этнография және картиналық галерея бөлімдері бойынша мол экспонаттар жинақтады. Қазақстан халықтарының – қазақ, татар, орыс халықтарының тұрмыс құралдары, киімдері, қолданбалы өнер бұйымдары этнография және мәдениет бөлігінде жақсы көрініс тапты. Белослюдовтардың музейінде жалпы саны 4000-нан астам экспонат болды.

1910 жылы Омскідегі Батыс-Сібірдің бірінші көрмесінде Белослюдовтардың үй музейі Кіші күміс медальмен марапатталды. 1911 жылы бауырлар Белослюдовтар өздерінің үй музейінен 500 экспонатты облыстық музейге тапсырды. 1912 жылдың маусымында бауырлар Белослюдовтар Томск, Петербург, Харьков және Ресейдің Азия мен Еуропа қалаларына музей ісін ұйымдастырумен танысуға сапар шекті. Бұл сапардың мақсаты Семей музейінің жұмысын олардың тәжірибесіне сүйене отырып жетілдіру болды [14].

Төртінші - қоғамдық ұйымдар аясындағы меценаттық. Қазақстандағы меценаттық тарихы – бұл тек өз уақытының энтузиастарының қызметі ғана емес. Сонымен қатар, бұл – мәдениет, ғылым және білім салаларының дамуына елеулі үлес қосқан қоғамдық комитеттер мен ұйымдардың да меценаттық қызметінің тарихы. Олар күш-жігерін, уақытын және қаражатын аямай, қоғамда рухани құндылықтарды сақтау мен таратуға ұмтылды.

Меценаттықтың қамқоршы түріне көп жағдайда "қоғам" атауымен түрлі мекемелер жұмыс жасап, олар игі істерге толы болды. Себебі "қоғамдық ұйымдар" деген ұғым КСРО Конституциясында алғаш рет тек 1936 жылы ресми түрде бекітілді. Оған дейін заңнамада "пайда табуды көздемейтін қоғамдар мен одақтар" деген анықтама қолданылған.

Мәселен, Пржевальск Қаласындағы Драмалық Өнер Әуесқойлары Қоғамының жарғысында былай деп көрсетілген: «Өз мүмкіндігі шегінде, қоғамдық қайырымдылыққа қолдау көрсету, яғни қойылымдар мен түрлі шығармашылық кештердің бір бөлігінен түскен табысты театр өнерін меңгеріп жүрген жастарға, жетім балалар мен жесір әйелдерге, сондай-ақ көмекке мұқтаж қайырымдылық мекемелерінің пайдасына беру».

Аталған жарғы 34 тармақтан тұратын көлемді құжат болған. Онда ұйымның ұйымдастырушылық құрылымы, қаржылық мәселелері жан-жақты қарастырылған. Құжаттың түпнұсқасында өңірге танымал 20 тұлғаның қолы қойылған – бұл сол кездегі зиялы қауым мен белсенді азаматтардың меценаттық бастамаларға қаншалықты атсалысқанын көрсетеді [15].

Сол сияқты, Семейдегі Музыкалық қоғамның қызметі де ерекше маңызға ие болды. «Семей Музыкалық қоғамының жарғысында» қоғамның мақсаты ретінде келесі жәйттер атап көрсетілген:

а) Музыкалық кештер, концерттер мен опера қойылымдарын ұйымдастыру арқылы қоғам мүшелері арасында эстетикалық талғам мен музыкалық қабілеттерді дамытуға ықпал ету;

б) Қоғам мүшелеріне қызметтік немесе кәсіби міндеттерден тыс бос уақытында өзара пайдалы қарым-қатынас орнатып, отандық және шетелдік композиторлардың музыкалық және вокалдық шығармаларын орындау мүмкіндігін беру;

в) Жергілікті халық арасында музыкалық білімді таратуға жәрдемдесу, егер қоғам жанынан музыкалық мектеп ашылса, оның музыка мен ән сабақтарына қолжетімділік қамтамасыз ету;

г) Қайырымдылық мақсатында музыкалық кештер ұйымдастыру, соның ішінде рухани концерттер де өткізу [16].

Осындай музыкалық қоғамдардың қалыптасуы мен дамуы өзінше ерекше шығармашылық зертхана болды, мұнда музыкалық туындыларды орындаудың жаңа формалары сынақтан өтті. Бұл қоғамдардың қызметі ең алдымен қоғамдық бастамаларды дамытуға бағытталды.

Семей музыкалық қоғамының мүшелері кең ауқымды қызмет көрсетіп, қазіргі заманғы және классикалық өнер туындыларымен таныстырды, көркем өнердің барлық салалары бойынша пікір алмасып, өзін-өзі жетілдірудің түрлі әдістерін пайдаланды.

Қоғам мүшелері жарна төлеп отырды, ол қаражат жиналыстың қажеттіліктеріне жұмсалды. Әрине, мұндай іс-шараларға тек азаматтық борышын терең түсінетін, жоғары сана сезімге ие адамдар қатыса алды. Солардың еңбегі арқасында біздің өмірдің мәдениеті белсенді түрде жаңғырды және дамыды.

Петропавл қаласындағы қала театры үш театр труппасының бір уақытта қызмет етуімен ерекшеленді: орыс, қазақ және татар труппалары. 1909 жылы инженер А. Кастальский Костанайда алғаш рет дыбыссыз кино көрсетуін ұйымдастырды, ал төңкеріске дейінгі жылдары «Фурор» кинотеатры жұмыс істей бастады [17]. Петропавлда 1872 жылы мұсылман балаларға арналған жеті жеке училище қызмет көрсеткен. 1908 жылы осы қалада мұсылман саудагерлерінің қаржысына мұсылман әдебиеті кітапханасы, мұсылман кітап дүкені және оқу залы ашылды [18, 230 б.].

1904 жылы Петропавл қаласының Думасы халық театрының құрылысы туралы жариялап, арнайы қайырымдылық жинауды бастады. Қысқа уақыт ішінде қажетті қаражат жиналды. Қызыл кірпіштен «Сібір барокко» стилінде салынған ғимарат тұрғызылды. 1906 жылғы қазан айындағы «Иртыш» («Ертіс») газетінде бұл ғимараттың қаланың өміріндегі орны былай сипатталған: «Қалалық театр, қоғамдық қаржыға салынғандықтан, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыруы тиіс, ал мұндай қажеттіліктер өте көп. Бұл ғимарат халық үйі болуы керек, мұнда қоғамдық кітапхана орналастырылып, халыққа арналған оқу шаралары өткізіліп, халықтық спектакльдер қойылуы қажет». Осылайша, театр қала тұрғындары үшін шынайы халық үйіне айналды.

Театрдың алғашқы басшысы – драмалық актерлер қоғамын басқарған А. Горбунов болды. Театр үшін бұрынғы әйелдер прогимназиясының жертөлесі бейімделді. Сол жерде А. Островскийдің «Бақытты күн» және Н. Гогольдің «Ревизор» спектакльдері қойылды. 1897 жылы театрда 57 адам болды, оның 21-і актерлер еді. 1905 жылдың күзінде қалаға алғашқы кәсіби труппа келді. Олар таза көңіл көтеру комедияларымен қатар М. Горькийдің «Төменгі тереңдікте» және А. Островскийдің «Күнасыз күнәлілер» пьесаларын қойды. 5-6 спектакльден кейін артистер кетті.

Театр ең үлкен өркендеуін 1912-1915 жылдары бастан өткерді. Ең үздік қойылымдар ретінде А. Грибоедов, Н. Гоголь, А. Островский, А. Чехов, Ф. Шиллер пьесалары сахналанды. Сондай-ақ украин және татар драматургтарының пьесалары да орындалды. 1911-1912 жылдар маусымында Петропавлда провинциялық театрдың жетекші актрисаларының бірі Мария Велизарий өнер көрсетті. 1916 жылы Петропавлға Шаляпин мен Горькийдің досы әйгілі трагик Павел Орленев келді. Сонымен бірге сахнада белгілі провинциялық актриса Е. Л. Ленина өнер көрсетті [18, 187 б.].

1910-1912 жылдардан бастап Семей, Петропавл, Өрде, Атбасар, Орынбор және басқа да қалаларда алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенциясы негізінен халық аңыздары мен ертегілерін сахналаған әуесқой спектакльдер қойды. Осы кезде алғашқы қазақ пьесалары да пайда болды, көбінесе бір актілі пьесалар: Құлбай Тоғусовтың «Білімсіздіктің жемістері», Ішінғали Мендіхановтың «Малдыбай» комедиясы сахналанды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның мәдени өмірі алдыңғы тарихи кезеңдерден айрықша болып, жаңа жанрлардың пайда болуы, көпжанрлы кәсіби өнердің қалыптасуы және оның көп ғасырлық қазақ мәдениетінің тамырларына негізделуімен сипатталады. XX ғасырдың басы – қазақ әдебиеті мен журналистикасының гүлденген дәуірі,

қазіргі әдеби тілдің қалыптасуы, қазақ драматургиясының және алғашқы қазақ романдарының пайда болған кезеңі. Осы тұста қазіргі қазақ мәдениеті қалыптаса бастады деуге болады.

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ақмола және Семей облыстарындағы меценаттық қызмет аймақтың мәдени және ағартушылық өмірінде маңызды рөл атқарды. Меценаттар халықты оқыту ісіне, мәдени мекемелерді қалыптастыруға, өнер мен білім-ғылымды дамытуға айтарлықтай үлес қосты.

Зерттеу нәтижесінде меценаттықтың бірнеше түрі анықталды: стихиялы меценаттық – жеке бастамамен жасалған қайырымдылық; коллекционерлік меценаттық – мәдени мұраларды жинақтап, келешек ұрпаққа жеткізуге бағытталған қызмет; қамқоршы меценаттық – оқу орындары мен мәдени орталықтарды жүйелі қолдау; қоғамдық ұйымдар аясындағы меценаттық – музыкалық, театрлық, ағартушылық қоғамдар арқылы жүзеге асқан қызмет.

Бұл қызмет түрлерінің барлығы аймақ тұрғындарының мәдени деңгейін көтеріп қана қоймай, қазақ қоғамында ағартушылық дәстүрдің дамуына, ұлттық мәдениеттің жаңғыруына ықпал етті. Сонымен қатар, меценаттық әлеуметтік бедел мен мәртебенің өлшеміне айналып, қоғамның рухани-мәдени құрылымын айқындады.

Демек, Ақмола және Семей өңірлеріндегі меценаттық тарихын зерделеу – тек белгілі тұлғалардың қызметін тану ғана емес, сонымен бірге қазақ қоғамының рухани жаңғыру жолындағы әлеуметтік-мәдени үдерістерді түсінудің де маңызды алғышарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Казовская Т. М. *Просветительные общества и меценаты в формировании культурной среды Петербурга (конец XIX – начало XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 1994. – 26 с.*
2. Махмұтов З. А., Титова Т. А. *Благотворительная деятельность мусульманского купечества Казахстана в XIX – начале XX в. // Oriental Studies. – 2023. – Т. 16, №3. – С. 495-504. – DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-495-504>*
3. *Областная хроника // Тургайская газета. – 1901. – №48.*
4. Новикова С. *Из истории отечественного меценатства // Посев. – 1992. – №2. – С. 109.*
5. *Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. – Қор 64. – Тізбе 1. – Іс 666. – Парақ 10.*
6. *Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. – Қор 64. – Тізбе 1. – Іс 1268. – Парақ 3.*
7. Глаголев А. *Экономическая философия великих русских меценатов конца XIX – начала XX вв. // Вопросы экономики. – 1994. – №7. – С. 113.*
8. Проскурин В. Н. *Фотосалон «Лейбин и сыновья» // Очерки истории Алматы. Алма-Ата от А до Я в калейдоскопе событий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vernoye-almaty.kz/a-z/f2.shtml> (қаралу күні: 28.01.2025).*
9. Проскурин В. *Из истории евреев в Казахстане XIX – начала XX вв. – Алматы, 2001. – С. 56, 61.*
10. Дмитрий Багаев: *летописец Павлодарского Прииртышья / сост. В. Д. Болтина, Т. Е. Покидаева, Л. В. Шевелева. – Павлодар, 2017. – 224 с.*
11. *Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. – Қор 64. – Тізбе 1. – Іс 1197. – Парақ 216.*
12. Герасимов Б. Г. *Частный музей в Семипалатинской области // Сибирский архив. – 1913. – №13.*
13. *Семипалатинску 250 лет. – Алма-Ата: Казахстан, 1968. – С. 45.*
14. Герасимов Б. Г. *Частный музей в Семипалатинской области // Сибирский архив. – 1913. – №3.*
15. *Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. – Қор 44. – Тізбе 1. – Іс 462.*
16. *Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. – Қор 64. – Тізбе 1. – Іс 958.*
17. *Кустанай: вчера, сегодня, завтра. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – С. 46.*
18. *История городов Казахстана. Петропавловск. – Алма-Ата: Наука, 1985. – С. 208.*

References:

1. Kazovskaya T. M. *Prosveshchitelnye obshchestva i metsenaty v formirovanii kulturnoi sredy Peterburga (konets XIX – nachalo XX vv.)* [Educational Societies and Patrons in the Formation of the Cultural Environment of St. Petersburg (late 19th – early 20th centuries)]: Abstract of PhD thesis. – St. Petersburg, 1994. – 26 p.
2. Makhmutov Z. A., Titova T. A. *Blagotvoritelnaya deyatelnost musulmanskogo kupechestva Kazakhstana v XIX – nachale XX v.* [Charitable Activities of Muslim Merchants of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries] // *Oriental Studies*. – 2023. – Vol. 16, No. 3. – P. 495-504. – DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-495-504>
3. *Oblastnaya khronika* [Regional Chronicle] // *Turgaïskaya gazeta*. – 1901. – No. 48.
4. Novikova S. *Iz istorii otechestvennogo metsenatstva* [From the History of Russian Patronage] // *Posev*. – 1992. – No. 2. – P. 109.
5. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 64, Inventory 1, File 666, Sheet 10.
6. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 64, Inventory 1, File 1268, Sheet 3.
7. Glagolev A. *Ekonomicheskaya filosofiya velikikh russkikh metsenatov kontsa XIX – nachala XX vv.* [The Economic Philosophy of Great Russian Patrons of the late 19th – early 20th centuries] // *Voprosy ekonomiki*. – 1994. – No. 7. – P. 113.
8. Proskurin V. N. *Fotosalon “Leibin i synovya”* [Photo Studio “Leibin and Sons”] // *Ocherki istorii Almaty. Alma-Ata ot A do Ya v kaleidoskope sobytii* [Essays on the History of Almaty. Alma-Ata from A to Z in a Kaleidoscope of Events]. Available at: <http://vernoye-almaty.kz/a-z/f2.shtml> (accessed 28.01.2025).
9. Proskurin V. *Iz istorii evreev v Kazakhstane XIX – nachala XX vv.* [From the History of Jews in Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries]. – Almaty, 2001. – P. 56, 61.
10. Dmitrii Bagaev: *letopisets Pavlodarskogo Priirtyshya* [Dmitry Bagaev: Chronicle Writer of Pavlodar Priirtyshye] / Comp. V. D. Boltina, T. E. Pokidaeva, L. V. Sheveleva. – Pavlodar, 2017. – 224 p.
11. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 64, Inventory 1, File 1197, Sheet 216.
12. Gerasimov B. G. *Chastnyi muzei v Semipalatinskoi oblasti* [Private Museum in the Semipalatinsk Region] // *Sibirskii arkhiv*. – 1913. – No. 13.
13. *Semipalatinsku 250 let* [250 Years of Semipalatinsk]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1968. – P. 45.
14. Gerasimov B. G. *Chastnyi muzei v Semipalatinskoi oblasti* [Private Museum in the Semipalatinsk Region] // *Sibirskii arkhiv*. – 1913. – No. 3.
15. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 44, Inventory 1, File 462.
16. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 64, Inventory 1, File 958.
17. *Kustanai: vchera, segodnya, zavtra* [Kustanai: Yesterday, Today, Tomorrow]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. – P. 46.
18. *Istoriya gorodov Kazakhstana. Petropavlovsk* [History of the Cities of Kazakhstan. Petropavlovsk]. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – P. 208.

Қ.М. Шекербеков *1

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің докторанты, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: kuandykbashar@gmail.com

ШЫМКЕНТ ПЕДТЕХНИКУМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Кеңестік Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдардағы педагогикалық кадрларды даярлау және ұлттық мектептердің қалыптасуы мен дамуының күрделі және қарама-қайшы жағдайларына талдау жасалынады. Сондай-ақ Шымкент қаласында кеңестік білім беружүйесінің дамып, «ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау» мәселесінде өзіндік мол үлес қосқан Шымкент педтехникумының қалыптасу тарихы мен оқыту үдерісі, даму ерекшеліктері мейлінше зерделенеді.

Ұлттық мектептерді ұйымдастыру мен оқу-әдістемелік жұмыстарын жүргізудегі жалпы қиындықтар оқушыларға өз ана тілінде білім беруде оқу-әдістемелік кешенінің нашарлығы мен аз қамтамасыз етілуі және оқу-материалдық базасының аздығы мен ұлттық педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі болды.

Мақалада авторлар Қазақстанда кеңес өкіметі орнатылғаннан кейінгі жылдардағы Түркістан АКСР-гі ұлттық оқу орындарының ашылуы мен қалыптасуындағы кеңестік білім берудің ұтымды тұстары мен кемшіліктерін көрсетеді.

Зерттеушілер Түркістан облысы мемлекеттік архивінің материалдарына сүйене отырып, Шымкенттегі оқу-ағарту ісінің дамуына, оның білім беру жүйесі мен оқыту тәжірибелеріне талдау жасап, педтехникумда қызмет еткен Жүсіпбек Аймауытұлы, Сейілбек Үсенов сынды ұлттың тұғырлы тұлғаларының тағдырына, олардың педагогикалық пайымдарына, сүбелі еңбектеріне де біршама тоқталып зерттейді және мұрағат қорларында сақталған өңіріміздегі сол кезеңдегі білім беру мекемелері жайында мәліметтер береді.

Сонымен қатар 1920-1930 жылдардағы ұлттық мектептер проблемасы мен оны шешу жолындағы ұлт зиялыларының еңбектері және Шымкент қаласы педтехникумы тұрғысындағы сол кезеңдегі беделді мерзімді басылым – «Ақ жол» газеті материалдарынан да осы оқу орындарының басшылары, белді мұғалімдері туралы мұрағат құжаттарын маңызды дерек көзі ретінде пайдаланады.

Кілт сөздер: Оқу-ағарту ісі, мұғалімдер курсы, жоғары педагогикалық білім, мерзімді басылымдар, білім беру үдерісі, рухани жаңғыру, педтехникум, саяси қуғын-сүргін.

Қ.М. Шекербеков *1

¹Докторант Южно-Казахстанского педагогического университета имени Озбекали Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: kuandykbashar@gmail.com

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ШЫМКЕНТСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА И ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Аннотация

В статье проведен анализ сложных и противоречивых условий подготовки педагогических кадров, становления и развития национальных школ в Советском Казахстане в 20-30-е годы

XX века. Также предметно изучена история становления и особенности развития, процесс обучения и развития Шымкентского педтехникума, внесшего свой вклад в развитие советской системы образования в городе Шымкент, в вопросе подготовки национальных педагогических кадров.

Общими трудностями в организации и проведении учебно-методической работы национальных школ явились плохое и малообеспеченность учебно-методического комплекса и недостаточная учебно-материальная база, и нехватка национальных педагогических кадров в обучении учащихся на родном языке.

В статье авторы указывают на плюсы и минусы советского образования в открытии и становлении национальных учебных заведений Туркестанской АССР в годы после установления советской власти в Казахстане.

Исследователи, опираясь на материалы Государственного архива Туркестанской области, проводят анализ развития учебно-просветительской деятельности в Шымкенте, ее системы образования и опыта обучения, уделяют особое внимание судьбе выдающихся личностей нации, таких как Жусупбек Аймауытов, Сеилбек Усенов, которые работали в педтехникуме, их педагогическим суждениям, плодотворным трудам, которые как правило, хранятся в архивных фондах образовательных учреждений региона того периода.

В качестве важных источников используются также архивные документы о руководителях, педагогах этих учебных заведений из материалов газеты «Ақ жол» – авторитетного периодического издания того же периода в контексте педтехникума города Шымкент, труды национальной интеллигенции по проблемам национальных школ и их решению в 1920-1930-е годы.

Ключевые слова: учебно-просветительское дело, курсы учителей, высшее педагогическое образование, периодические издания, образовательный процесс, духовное возрождение, педтехникум, политические репрессии.

K.M. Shekerbekov *¹

¹*Doctoral student of the South Kazakhstan Pedagogical University named after
OzbekaliZhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan
E-mail: kuandykbashar@gmail.com*

HISTORY OF THE FORMATION OF SHYMKENT PEDAGOGICAL COLLEGE AND PROBLEMS OF TRAINING NATIONAL TEACHING STAFF

Annotation

The article will analyze the complex and contradictory conditions of teacher training and the formation and development of national schools in Soviet Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century. The history of the formation and features of the development, the learning process and the development of the Shymkent Pedagogical College, which contributed to the development of the Soviet education system in Shymkent, in the issue of "training national pedagogical personnel", will also be studied.

The general difficulties in organizing and conducting the educational and methodological work of national schools were the poor and low-income educational and methodological complex, the insufficient educational and material base and the lack of national teaching staff in teaching students in their native language.

In the article, the authors points out the pros and cons of Soviet education in the opening and establishment of national educational institutions of the Turkestan ASSR in the years after the establishment of Soviet power in Kazakhstan.

The researchers, based on the materials of the State Archive of the Turkestan region, analyzes the development of educational activities in Shymkent, its education system and learning experience, pays special attention to the fate of prominent personalities of the nation, such as Zhusupbek

Aimautov, Seilbek Usenov, who worked at the pedagogical college, their pedagogical judgments, fruitful works and, as a rule, are kept in the archival funds of educational institutions of the region of that period.

Archival documents about the heads and teachers of these educational institutions from the materials of the newspaper "Ak Zhol", an authoritative periodical of the same period in the context of the Shymkent Pedagogical College, and the works of the national intelligentsia on the problems of national schools and their solutions in the 1920s and 1930s are also used as important sources.

Keywords: educational and educational work, teacher courses, higher pedagogical education, periodicals, educational process, rukhani zhangyru, pedagogical college, political repression.

Кіріспе. Білім беру жүйесінің тарихы – төл тарихымыздың бір саласы және тарих ғылымының дамуымен тығыз байланысты. Білім беру саласы барлық уақытта да кез келген этнос үшін этникалық тұтастықты сақтау құралы болған. XX ғасырдың 20-30 жылдардағы қалыптасқан білім беру мазмұнындағы ұлттық педагогикалық кадрлар және этнос мәдениетінің ұлттық ерекшелігін сақтау мәселесін шешу жолындағы шығармашылық ізденістер көптеген ғылыми қызығушылықты тудырды.

Бүгінде еліміздің ең ірі мегаполистерінің біріне айналған Шымкент қаласының білім беру жүйесі, әсіресе кеңестік кезеңнің 1920-1930 жылдардағы білім мәселесі – маңызы бөлек, аз зерделенген тақырыптардың бірі. Оңтүстік өңірдің білім жүйесі бағытында біршама зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, әлі де ғылыми айналымға түспеген архивқұжаттары аз емес.

1920-1930 жылдардағы Шымкент өңіріндегі педагогикалық кадрлар мәселесі – Қазақстандағы білім беру жүйесін қалыптастыру кезеңінің күрделі әрі маңызды бөлігі. Бұл кезеңде елдегі әлеуметтік-саяси өзгерістермен қатар, мұғалімдер жетіспеушілігі, ұлттық кадрлар даярлау, сауатсыздықты жою мәселелері ерекше өзектілікке ие болды. Кеңестік білім беру ісінің Қазақстанда жүргізілген саясаты мен оқыту ерекшеліктері туралы біржақты хабардар болғанымызбен, Шымкент қаласының оқу-ағарту жүйесі, соның ішінде ұлттық педагогикалық кадрлар даярлау мәселесінің шешімі болған педтехникумда кімдердің еселі еңбек еткенінен хабарсызбыз.

Сол себепті де бұл еңбекте XX ғасырдың 20-30 жылдарында ұлттық мектептердің құрылуына үлкен үлестерін қосқан ұлт интеллигенцияларының еңбектері және Шымкенттегі педагогикалық техникумының қалыптасу тарихы, оның даму үдерісіне септескен ұлт серекелері жайлы сөз етпекпіз. Сондықтан да болса, өңір архивтеріндегі деректер бойынша осы іргелі білім ошағының өсу ерекшеліктеріне тоқталуға талпындық.

Зерттеу мақсаты: Кеңестік білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлттық мектептің дамуы мен ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау мәселелеріне ғылыми зерттеу барысында алынған теориялық және практикалық нәтижелерді анықтау; XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік кезеңдегі Шымкент қаласы мен өңірдегі жетекші оқу орындары, соның ішінде кәсіби педтехникумның даму үдерісіне мұрағат материалдарына сүйене отырып талдау жасау; Шымкент педтехникумының білім беру тарихы мен ұлттық интеллигенция ролі және педагогикалық кадрлардың оқыту тәжірибесін таразылау. Осыған байланысты зерттеу жұмысының алдына қойылған міндеттері төмендегідей болады:

- Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі жылдардағы кеңестік білім берудің ұтымды тұстары мен кемшіліктерін көрсету;
- Оңтүстік өңірінде ашылған алғашқы педтехникалық оқу орнының тарихы мен даму динамикасына және оқыту ерекшеліктеріне тоқтала отырып, талдау жасау;
- 1920-1930 жылдары Шымкентте ірге көтерген білім ордаларына қатысты мұрағат материалдарының маңыздылығын талдау;
- Шымкент педтехникумының қалыптасудағы ұлттық интеллигенцияның ролін саралау.

Зерттеу әдістемесі: Бұл зерттеудің әдіснамасы жалпы, жеке және жеке философиялық принципінен, әдіснамалық тәсілдер принциптерінен (жүйелік-құрылымдық, логикалық –

тарихи, этномәдени, көпмәдениеттілік) және тарихи – педагогикалық зерттеудің жетекші принциптері (объективтілік, логикалық және тарихи шынайылық) негізінде құралған. Тарих ғылымдарында кеңінен пайдаланылатын тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы методологиялық қағидалар зерттеу жұмысының архив құжаттары мен деректік маңызы бар еңбектер негізінде салыстырмалы түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Этнодидактикалық тәсілді біздің мәселеміздің мәтінінде этникалық құрамдас құндылықтарды тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына бағдарлау қағидасын жүзеге асыру аясында мүмкін болады. Зерттеушілердің еңбектері мен мұрағат материалдары осы тақырыптағы зерттеулердің деректік негізін құрады.

Зерттеу әдістері: зерттеу мәселесі бойынша тарихи-педагогикалық, философиялық, мәдениеттанулық, этнологиялық ғылымдардың концепцияларына жүйелік-құрылымдық, феноменологиялық талдау, аналогия және жалпылау әдістері, жіктеу, мұрағаттық құжаттарды, тарихи дереккөздер мен университеттердің оқу-әдістемелік құжаттарын талдау және т.б. қолданылды.

Қазақстандағы педагогикалық оқыту ұлттық тәрбиенің тарихы жылдар бойы зерттеушілердің ғылыми назарында болды.

Зерттеу жұмысының нәтижелері. Қазан төңкерісінен кейін Кеңес үкіметінің сауатсыздықты жою ісі тек империяның еуропалық бөлігінде ғана емес, барлық бөлігінде жүргенін оқу орындары мен білім беру мекемелерінің ашылуымен көруге болады.

Қазан революциясына дейін қазақ даласында өз жұмысын жалғастырып келген білім беру мекемелерінің жұмысына сенімсіздік танытып, оларды діни астары басым оқу орындары деп бағалады. Зайырлы білім беру жүйесін енгізу мақсатында білім беру саласын түбегейлі өзгерістерге әкелген реформалар жүргізіп, арнайы қаулылар қабылдады. Зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуі қоғам дамуын белсенді ете түсті. Алдымен халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссия құрылып, кейіннен Ағарту халық комиссариаты деп аталды. 1917 жылы мемлекеттік комиссияның жариялаған «Халыққа үндеуінде» зайырлы білім беру жүйесіне көшу, тегін білім беру сияқты өзекті мәселелер көтерілді. Кеңестік саясат білім беру ісінде де жүзеге асырыла бастады.

1918 жылдың 30 қыргүйегінде Орталық атқару комитеттің «Бірыңғай еңбек мектептері туралы» қаулысы қабылданып, екісатылы білім беру 3 жүйесі енгізілді. Патша өкіметі тұсындағы білім беру мекемелері діни конфессионалды деп танылғандықтан, мектептерді шіркеуден бөлу туралы қаулылар қабылданды. Ұлдармен қатар қыздарды да білім үдерісіне тарту ісі басталды. 1919 жылдың 31 қазанында «Аз ұлттардың мектептері туралы» қаулы қабылданды. Қазақ халқының шаруашылық жүргізу ерекшеліктерін ескеріп, мектеп-интернат жүйелері іске қосылды. Білім беру ісі толықтай мемлекет тарапынан қаржыландырылып, туындаған алғашқы жылдардағы қиындықтарды еңсерудің нақты шаралары жүзеге асты. Бастапқы кезеңдегі кедергілер мектеп ғимараттарының жетіспеушілігі, мұғалімдердің аздығы немесе мұғалімдер біліктілігінің төмендігі, қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығы және тағы да басқа мәселелермен тығыз байланысты болды [1.4].

Қазақстандағы көпұлтты білім берудің бастауы РКФСР Халық ағарту комиссариатының 1918 жылғы 31 қазандағы «Аз ұлттарға арналған мектептер туралы» қаулысымен қаланды. Барлық ұлттарға өз ана тілінде мектеп, жоғары оқу орындарын ашу құқығы берілді [2].

Сонымен қатар орыс-татар, орыс-қазақ, орыс-өзбек, орыс-неміс, қазақ-татар, қазақ-өзбек сияқты екі тілде оқытатын көптеген мектептер болды.

Ұлттық мектептердегі білім беру мазмұнындағы этникалық құрамдас бөлікке ана тілінен басқа, оқытылатын халықтың тарихы, географиясы, мәдениеті және басқа да ерекшеліктері кірді [3]. Мектептегі әр түрлі пәндерді оқу барысында өлкетану материалы әртүрлі мектеп пәндерін оқу үдерісінде белсенді түрде пайдаланылды. Халықтық педагогиканың элементтері білім мазмұнын байытып, оқушылардың этникалық тұлғасының қалыптасуына ықпал етті. XX ғасырдың 20-30 жылдардағы Қазақстандағы ұлттық мектептердің динамикалық қалыптасуы мен дамуы республикадағы халыққа білім беру жүйесінің күрделі және қарама-қайшылықты

ұйымдастыру жағдайында болды [4]. Ұлттық мектептерді ұйымдастыру мен қызметіндегі жалпы қиындықтар оқушылардың ана тілінде оқу үдерісін оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің әлсіздігі, оқу-материалдық базаның аздығы және ұлттық педагогикалық кадрлардың өткір тапшылығы болды. Мұндай жағдай тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл КСРО аумағында болды. Ұлттық мектептерді салу жөніндегі Лениндік ұлт саясатын жүзеге асыруда орталықтың директивалары мен ережелерін жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып мүлтіксіз орындау басты ұстаным болды.

Ұлттық мектептердің сауатсыздықты жоюда және ана тілінде оқытуда қол жеткізген барлық жетістіктеріне қарамастан, ұлттық мектептердің қызметіндегі «іргелі олқылықтың» ең маңызды себептері мыналар болды: «олардың жергілікті мамандардың жеткіліксіз болуы; халық мұғалімдерінің едәуір бөлігінің педагогикалық біліктілігінің әлсіздігі, ұлттық мектептің коммунистік үлгідегі оқулықтармен, оқушылардың ана тілдеріндегі оқу-әдістемелік құралдарымен және бағдарламалық-әдістемелік әдебиеттермен жеткіліксіз қамтамасыз етілуі еді» [5].

Ұлттық мектептер жұмысындағы кемшіліктерді жою жолындағы күреспен қатар оларға, әсіресе, коммунистік идеологияландыру мен оқу мазмұнын политехникаландыруға қатысты қатаң талаптар қойылды. Осы жағдайларда жоғары педагогикалық білім беру мазмұнындағы этникалық компоненттің қалыптасуы мен дамуы ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау мәселесімен тығыз байланысты. Қазақстандағы ұлттық педагогикалық училищелер желісі ұйғыр, кәріс, украин, неміс, өзбек ұлттарына арналған жеті оқу орны болды. 1931 жылғы 15-19 тамыздағы «Қазақ Халық Ағарту Комиссариаты Комитетінің есеп беруі туралы» қаулысында Қазақ АКСР ұлттарына қызмет көрсету жұмысының айтарлықтай жақсарғаны айтылды.

Құрамына Сырдария мен Жетісу облыстары кірген Түркістан АКСР-гі мектептердің санының өсуіне байланысты мұнда білім беретін мұғалімдерге деген сұраныста арта түсті. Осы жағдайды ескерген Түркістан АКСР-нің оқу-ағарту комиссариаты 1918 жылдың 10 шілдесінде «Қысқартылған, жедел оқытатын тегін педагогикалық курстар» ашу туралы шешімі шығарды [6.209]. Курстың алдына қойған басты талабы ең мықты түркі тілдес мұғалімдерін даярлап шығару болды, өйткені Түркістан республикасының басым көпшілігін құрайтын халықтар ретінде білімділік аса маңызды болғаны белгілі.

1918 жылы 13 қыркүйекте Түркістан АКСР оқу-ағарту комиссары қарарымен бұрынғы әскери гимназия мекен жайында орыс педагогика училищесінің жанынан қазақ педагогика курсы ұйымдастырылды, бұл курста оқытушылар дайындау мақсатымен 1918 жылдың қыркүйегінен 1919 жылдың маусымына дейінгі мұғалімдер даярланды. Қазақ педагогика курсының оқу жоспарын бағдарламасын түзетуде және Жалпы ұйымдастыру жұмысына тікелей көмек көрсеткен Тұрар Рысқұловтың шақыруымен Ферғана облысындағы қызметін тастап Ташкентке келген Нәзір Төреқұлов болды. Оның басшылығымен педагогика курсының негізі қаланды. Оқу ісіне жетекшілік қылған және орыс тілінен сабақ берген Иса Тоқтыбаев еді. Алғашқы оқытушылары С.Қожанов ана тілінен, Тәңірходжа Ходжанов тарихтан, Хамриддин Болғанбаев география және биологиядан, Фазыл Култаев математикадан, Егемберді Тоғамбаев дене шынықтырудан, Райхан Лапина бейнелеуден, Джағфар Лапин тәрбиеші, Ш.Сарыбаев ана тілінен сабақ берді. Олардың көпшілігі көп жылдық оқытушылық тәжірибеге ие болған, жастарға білім мен өнегелі тәрбие беріп келе жатқан педагогтар еді. Бұл алғашқы қазақ педагогика ұясына Түркістанның барлық жерінен оқуға ынталы жастар келе бастады.

Сырдария облысының сегіз уездіне қарысты болыстарынан, әсіресе ең үлкен Ташкент уезінің 45 болысынан Қазығұрт, Шарапхана, Ақжар, Манкент т.б. көптеген жастар келді.

Бұл ең алдымен, халықтың білім алуға деген ұмтылысының нәтижесі еді. Алғашқы кезде оқу құралдары, керекті жабдықтар жетіспеуіне қарамастан қазақ педагогика курсына болашақ оқытушылардың ғылыми негізде білім алуына жағдай жасалды. Нәтижеде бес айлық курстың алғашқы түлектері шыға бастады. 1919 жылдың басында Омар Тоқтыбаев, Кәрім

Ахмедов, Шыныбай Беркінбаевтарға куәлік қағаздары беріліп, оларды қазақ бастауыш мектептеріне сабақ беруге аттандырды. Педагогика курсын бітіргендерден Ташкент қаласының өзінде қазақтың екі мектебін қамқор махаласы мен Орталық базар жанында ашты.

Түркістан АКСР көлемінде ұйымдастырылған педагогикалық курстар 1920 жылы өзіндік мұғалімдер даярлап шығаруға үлкен үлестер қосты.

1920 жылы Ташкенттегі қазақ педагогикалық курсын 93 адам, өзбек курсында 144 адам, Өндіжандағы еуропалық курстарда 42 адам, Қазалыдағы курстарда 100 адам, Верныйдағы қазақ курстарында 45, орыс курстарында 39 адам, Шымкенттегі педагогикалық курстарда 122 адам бітіріп шықты. Ташкент қаласындағы қазақ педагогикалық курсында оқыған 223 адамның ішінде 24 оқушы ең үздік деп танылып Сырдария, Жетісу облыстарында мұғалімдік қызметке жіберілді [7.227].

Педагогикалық курстарды бітіргендердің барлығы бірдей педагогикалық талаптарға жауап бере алмады және II сатылы мектептерде сабақ беретін мұғалімдер жетіспеушілігі сезіліп тұрды.

1920 жылы 19 ақпанында II – сатылы мектептерге мұғалімдер даярлау үшін «курстарда 6 айдан – 12 айға шейін оқыту туралы, Түркістан АКСР оқу-ағарту комиссарының міндетін атқарушы Биликтің шешімі шықты.

1920 жылы 1 наурызында ашылған бұл курста мынандай пәндер оқытылды.

1. Педагогика және физиологиялық даму ерекшеліктері.
2. Жас ерекшелік психология
3. Мектепте еңбек сабағын оқытудың әдістері
4. Мәдениет тарихы
5. Мектеп гигиенасы
6. Мектеп ережелері
7. Азаматтарды сауаттандыру
8. Түркістан экономикасы
9. Түркістан географиясы
10. Түркістан тарихы

Курста мерекелік күндерден басқа уақыттың барлығында күніне 6 сағат білім берілді, яғни 6 айда 900 сағат білім бере отырып, жедел әрі білімді, білікті кадрлар даярланды. Осы курсты алғашқылардың бірі болып бітірген Ш.Белгібаев кейін Сырдария облысы оқу ағарту комиссариатының білікті маманы болып қызмет атқарды [8].

Қазақ педагогика курсы негізінде 1919 жылдың 1 шілде айында Қазақ педагогикалық училищесінің шаңырағы көтерілді. Оның түп мақсаты елдің алдында міндетті бастауыш оқуды енгізу қажеттігін іске асыру еді. 1919 жылы қыркүйекте училищелердің оқушылары сұрыпталынып үлкен талапқа сай келетін ана тілінен сабақ беретін Шамгелді Сарыбаев, көрнекті дәрігер ғалым Х.Досмұхамедов сияқты ұстаздармен толықтырылды. Түркістан өлкесінен тәжірибелі ұстаздар шақыртылды. Перовский қаласынан Ыбырай Қасымов, Омар Жангелдиев, Әбдірахман Мұнатбаев, Қызылордадан Тоббай Кулкекемов, Мадина Қасимова, Ферғанадан Айша Оразбаева, Шымкенттен Фатима Үмбетовалар келді.

Жалпы оқытушылар саны 53 жетті. Оқу орнының меңгерушісі Иса Тоқтыбаев болды. Қазақ педагогикалық училищесін ұйымдастырушылардың бірі 27 жастағы қазақтың біртуар азаматы Сұлтанбек Қожанов оқу істерін күшейту мақсатында әйелі Гүлдана мен 1919 жылдың 15 тамызында Түркістан қаласына кетті. 1919 жылдың 25 қазан айында Түркістан АКСР Орталық Атқару комитетінің шешіміне сәйкес Қазақ педагогикалық училищесіне сол кезде Түркістан АКСР егіншілік комиссариаты орналасқан А.Пушкин мен Хиуа көшесінің қиылысындағы үйді алып берді. Қаланың дәл ортасында орналасқан оқу орнының абыройы биіктей түсті. Заман талабына сай оқытушыларға деген қажеттіліктің бір тамшы судай мейлінше өсіп тұрған кезінде бұл істің маңызы аса зор еді. Сондықтан сабақтың өз дәрежесінде жүруі үшін көптеген шаралар қолданылды.

Ана тілінен сабақ берген Шамгелді Сарыбаевтың сабақтары түрлі әдіс тәсілдермен қиуластырып өткізілуі училищеде оқитын жастардың болашақ мұғалім ретінде оқушыларға ана тілін оқытуда ұстаздары Ш.Сарыбаевтың әдістеріне сала отырып сусындатуға жол ашылды. Бір Ш.Сарыбаевтың ғана емес көптеген мұғалімдер жаңа мектептерде жаңа методологиялық оқыту тәсілдерін ұлттық ерекшеліктермен, қазақы дәстүрмен ұштастыра оқытты.

1920 жылдың басында мұғалімдерді даярлау техникумдары мен училищелері көптеп бой көтере бастады. Бұл мектептердің санының өсуімен педагог кадрларға деген сұраныстың артуы еді.

1920 жылы Түркістан АКСР-де 7 педагогикалық училище жұмыс жасады. Олардың ішінде 1920 жылы ашылған Шымкенттегі қазақ педагогикалық училищесі болды.

Түркістан АКСР – 1920-1923 жылдардағы Сырдария және Жетісу облыстарындағы педагогикалық техникумдар мен училищелер және оқушылар мен оқытушылардың саны туралы мұрағат мәліметтерінде Сырдария облысы бойынша: Шымкент қаласындағы Қазақ педагогикалық училищесі оқушылар саны 100, оқытушы саны -18 деп көрсетіледі [9.282].

1920 жылдары Кеңестік биліктің орнығуымен жаңа қоғамдық жүйе құрылды. Бұл өзгерістер білім беру саласына да әсер етті. Білім беру кеңестік идеологияға бейімделе бастады, ал мұғалімдер сол идеологияны тарату құралы ретінде қарастырылды. Шымкент қаласы (ол кезде Түркістан АКСР-і құрамында) – оңтүстік өңірдегі ірі мәдени және саяси орталықтардың бірі болды.

Шымкент қаласындағы А.С. Пушкин атындағы №10 үйінде орналасқан педагогикалық техникум ресми түрде 1920 жылдың 20 қыркүйегінде ашылды. Сол жылдың 5-ші мамыры мен 2-ші қыркүйегі аралығында Шымкент қаласында қазақ педагогикалық курстары өз жұмысын бастағанымен, кейбір мұғалімдерінің бұл міндетке толыққанды сай еместігі тексеру комиссиясының қорытындысында анықталып, губерниялық білім басшылығы олармен бірлесе жұмыс жүргізуден үзілді – кесілді бас тартады. Сондай-ақ бастапқыда материалдық – техникалық базаның жұтаңдығы, оқу ғимаратының сай келмеуі, сапалы педагогикалық ұжымның болмауынан сапалы білім беруде маңызды рөл атқаратын тәжірибелі мамандарды басқа өңірлерден шақыруға мәжбүрлейді [10].

Кеңес үкіметі қалыптасып, біршама даму жолына түскеннен кейін, басқа аймақтармен бірге Шымкент қаласында да іргелі оқу орындарын дамыту басты мақсатқа айналды. Оңтүстік Қазақстанда да оқу ісіне баса көңіл бөлініп, Алаш зиялылары да, революцияшыл қайраткерлері де білім саласына қалтқысыз қызмет етті. Нақтылы статистикалық деректерді сөйлетер болсақ, 1919 жылы Шымкенттегі орта білім орындары жайлы өңірлік мұрағатта мынадай деректер сақталған [11].

1919 жылы ашылған мектептерде оқу бағдарламасына айтарлықтай толықтырулар мен өзгертулер енгізіліп, «Біріңғай еңбек мектебі туралы» ережеге сай сол жылдан бастап мектептер екі басқышпен білім берді. Бірінші басқышта бес жылдық курс оқытылып, онда 8-13 жас аралығындағы балалар білім алды. Одан бөлек ликбез сабақтары арқылы өлкеміздегі оқып, жаза алмайтын 17 мен 50 жас аралығындағылармен жүйелі жұмыстар жүргізілді. Негізінен жоғарыдағы бұл тізімдерде сол кезеңдегі барлық орта білім ордаларының тізімі, олардың оқушылар мен мұғалімдер саны берілгенімен, жоғары оқу орындары, берудің өңірдегі үздігі іспетті педтехникумдар жайлы мәліметтер келтірілмейді. Шындығында 1918 жылы Түркістан Респбликасы Халық ағарту комитетінің пәрменімен барлық мектептерде білім алу тегін бола бастағаннан соң білімге құштар жастардың қатары артқаны да күмәнсіз.

Кешкі мектепте, бірер жылдық курстарда оқуға ниет білдірген оқушылар қатары да көбейе түскен. Тіпті 1919 жылдың 28 мамырында Қырғыз өлкелік мұғалімдер курсын бастауыш қырғыз мектептерінің мұғалім-меңгерушісі мамандығымен Бердібек Байтұрсынов, Иса Ахметов, Жүнісбек Қойбеков, Жүсіп Досов, Әбила Жұмағұлов, Серғали Жанғалинов, Ғани Мұратбаев, Жаббарқұл Сейітжапбаров, Нұғыман Сәрсенбаев, Райымбек Айтжанов, Табын Есембеков, Шолпанқұл Бахтаев, Мұхамед-Сейіт Егембаев, Ақбана Наурызбаев, Абдулла

Төлегенов, Сапаркүл Қожамқұлов, Хафиз Тоқташев, Мәуленкүл Байзақов, Асфандияр Жанкин, Құрбанәлі Қаржауов, Муллахмет Ақшалақов, Сәдуақас Мәмбеевтер тәмамдаған соң да өлкеде мұғалімдер институтының қажеттігі қатты біліне бастады. Институт міндетін өз мойнына алған Шымкент педтехникумы да 1925 жылдарға қарай өте жемісті жұмыс жүргізді.

Ал 1920 жылы Түркістан Халық ағарту бөлімі кейбір интернаттарды коммуна мектептеріне айналдырып, мұғалімдерді курстарға білімін жетілдіруге де ұдайы жіберіп, Түркістан халықтарына арналған орыс тілінде білім беретін К. А. Тимирязев атындағы халық ағарту институтының, қырғыз, өзбек, татар халық ағарту институттарының жұмысын жүйелеу қолға алынды. Сондай-ақ 1921 жылы Халық оқу-ағарту бөлімі коллегиясының №33 хаттамасына орай Шымкент уезіндегі өзбектердің көп болуына байланысты өзбек педагогикалық техникумы да ашылып, жаңа білім ордасы өз жұмысын бастады. Осы кезеңде Шымкент қазақ педтехникумы жайлы мақалалар баспасөзде де жиі басылып, әсіресе Ташкент қаласында шыққан «Ақ жол» газетінде көптеп жарық көрді. Мәселен, 1923 жылы 11 шілдеде газет ақпаратына қарағанда Қоқанда ұлы мешітте шахар мұсылмандарының үлкен жиылысы болып, онда Қыдыралиев һәм Қожанов, Дадабаев жолдастар саясат һәм шаруа ахуалынан баяндама оқып, жиналған жұрттың көңілі көтеріліп, разы болып тарқаған. Сол күні Қыдыралиев, Қожанов, Дадабаевтар педтехникумға һәм жолдас Калининнің атына ашылған интернаттарға барып, балалардың ахуалын, оқуларын сұрап, көңілдерін көтеріп, әртүрлі сыйлық беріпті [12]. Ал сол жылдың 2 тамызында Шымкентте Мұхамеджан Тынышбаев қазақ педтехникумында қырғыз-қазақ тарихынан тақырыптық лекция оқиды. Жергілікті хукіметтен һәм жұрттан көп адам лекция тындамаққа жиналып, жұрт разы болып тарқасады [13]. Былайша айтқанда, жыл санап педтехникумның салмағы да артып, ондағы білім деңгейі де көтерілі түседі. Оған мына мақала дәлел. Аталмыш газеттің 1924 жылғы бір санында Б. Будафин деген курс басқарушысы «Міндетті атқара білу керек» атты көкейкесті мақаласында:

«Үйездегі бастауыш мектептер мұғалімдерінің білімін толықтыру үшін ашылған 3 айлық курстың оқуы 14 август айында бітті. Курста 60 оқушы болып еді. Бұлардың 10 Әулиеата, 12 Шымкент, 5 Түркістан, 15 Ташкент, 3 Мырзашөл, 8 Қазалы, 6 Ақмешіт үйезінен келіп, 8 татар 9 мұғалім болып көрмегендер 4 әйел, 2 қазақ, 2 татар еді.

Оқылған сабақтар: саяси сауаттық, ана тілі, есеп, орыс тілі, табиғаттану, туған жер, оқыту әдісі. Бұлардан басқа әртүрлі ғылыми-саяси істермен жатықтырылды. Әсіресе, педагогиканың қазіргі жолы һәм үйрету әдісімен көбірек таныстырылды.

Сыннан өтіп, мұғалімдік қағазын алғандар – 17»[14],- деп бұл курсты тәмамдаған 17 мұғалімнің дарияға талқан да болмайтынын атап көрсетіп, қалғандарының толығырақ білім алып, мұғалім болып шығулары үшін Ташкент оқу бөлімі тарапынан ашылатын 3 жылдық мұғалімдер курсы мен Шымкенттегі педтехникумға жіберілгенін жеткізеді. Осыдан да біздіңше Шымкент педтехникумының білім бәсекесінде бәсі болғанын байқауға болады. Ал 1925 жылға қарай Шымкентте Сырдария губерниясындағы жергілікті халықтар балалары үшін жақында орта дәрежелі шаруа мектебі ашылды. Бұл мектеп Шымкенттегі ертерек ашылған мұғалім даярлайтын педтехникум мен шаруа мектебін бір жерден біріктіріп ашудағы мақсат: бірінші, педтехникумда оқу тәртібін сол кездегі қолданылып отырған оқу әдісіне бағындыру болатын. Осыған байланыты «Ақ жол» бетінде оқу-ағарту ісіне қатысты біраз жайдың бетін ашқан Абдолла атты автор:

«Қазіргі екінші басқыш мектепті бітірген оқушылар ауыл-қала тұрмыстарының шаруасына пайдалы білімдерді біліп шығуы керек. Егіншілік кәсібіне жаттығу, бақшашылық, малшылық кәсіптерін қалайша жүргізу туралы ұғым алу, кооперация ісін жүргізе білу, ұсталық, тігіншілік сықылды ауыл-қала халқына қолданатын өнерлерін үйретіп шығуы керек. Әсілі, ел шаруасы күшті жүргізілетін жерлерде екінші басқыш мектепті бітірген оқушылар ел шаруасына шын мағынасында көсемдік қылуға жарарлық болсын дейді. Педтехникумның шаруа мектебімен қосылғандағы мақсаты оқушыларды бір жағынан оқытушылыққа дайындаса, екінші жақтан елдің шаруасын жүргізуге елге шын пайдалы адам қылып шығаруға дайындау.

Шымкент педтехникумы осы мақсатпен жаңа ашылған шаруа мектебін өзіне қосып алып отыр. Шынында педтехникумды бітірген мұғалімдер кілең әліппе мен есеп оқытуды ғана жаттап шықпай, ел шаруасын ғылым жолымен жүргізу жолына жаттығып шығуы ең бірінші міндет. Мұғалімнің осылай білім алып шығуын қазіргі кездегі Мәскеу білім кеңесінің програмы да қолданып отыр. Қазақ ішінде ашылған педтехникум мұғалім даярлайтын институттар әлі ойдағыдай болып төселіп кете алмай отыр. Тұрмысқа керек, шаруаға жаттықпаған, еңбекке үйренбеген, сылдыр сөз жаттап шыққан мұғалімдер оқушыларға жемісті білім бере алмайды. Қазаққа ашылған педтехникумдар да, институттар да оқушыларға білім беру жолы еңбекке негізделуі керек»[15],- деп өз сын-ескертпесін, ұсыныс-пікірін байыппен айтып, Шымкент педтехникумының бастығы Шыналы жолдастың педтехникумға шаруа білімінде кіргізу керек деген пікірді қолданып шаруа мектебі мен педтехникумды біріктіріп жүргізіп отыруға талабы барлығын қолдайтынын да ашық жеткізеді.

Жемісті жұмыстың нәтижесі сол, Шымкенттегі педтехникум мектебінің жоғарғы класында оқушы балалар түске шейін өз сабағын оқып, түстен соң барып келіп оқытатын болып, сондағы бастауыш мектептерге оқытушылыққа дайындалады. Мұндағы мақсат: осы бастан балаларды оқытушылық істеріне ысылдырып тәжірибе көрсете білу екендігін ондағы мамандар да мерзімді басылымдарды жиі жариялап отырған. Осыдан соң-ақ жер-жердегі, ауыл-аймақтардағы мектептерден түлеп ұшқан жастардың Шымкент педтехникумында білім алуға құштарлығы арта түскен. Айталық, оқуы да, істері де жақсыТашкент үйезі Луначар поселкесіндегі №3 үлкендер мектебі оқушыларының барлығы да кедей, батырақ балалары болған екен. Барлық саны 70. Бәрінің де оқулары жақсы болғандықтан №3,4 бөлім балаларды Шымкенттегі педтехникумға жібермек болған.

«Мұғалімдер жоғарғы бөлім балаларын бірінші бөлімдегі кішкене балаларға кіргізіп сабақ бергізіп келеді. Мұндағы оқушылар арасында жастар ұйымы, қосшылар ячейкесі бар. Жастар ұйымы мен қосшы ячейкесі тарапынан қол жазба жапсырмалы газет шығып тұрады. Газет екі жетіде бір шығады. Оқушылар клубы да бар. Клубтың жанында оқу үйі бар. Жоғарғы бөлім балалары түрлі кітап, газет журналдар оқып танысып тұрады.

Балалардың бұрын киім жағы нашар еді жақында түзелді. Ағарту бөлімі керекті киімдерінің бәрін де берді. Сөйтіп бұл мектептің оқуы, істері болсын бәрі де жақсы жүріп жатыр»[16],-деген «Тілші» материалын тәптіштеп оқыған педтехникум басшылығы да ол озат оқушыларды жеделдете қабылдаған.

Жалпы педтехникум оқытушылары да сол замандағы білім саласының үздіктері санатында еді. Олар мұғалімдікті ғана місе тұтпай, мектеп мәселесін де ұдайы көтеріп отырды. Мысалы Әбдікәрімов Нұрлыбек атты педтехникум оқытушысы «Ақ жолда» «Ағарту жабдығы» айдарымен шыққан «Мектеп жоғы еске алынсын» деген елеулі еңбегінде: «Шымкент үйезінде Қожанұлы атына ашылған мектеп бар. Бұл мектептің тұрмысы қазір де өте нашар. Хүкімет тарапынан қаражат жеткілікті түрде берілмейді. Тамақтары да артық бапты емес. Қыс мектептің отыны кем болғандықтан балалар суыққа тоңып, көп азап тартты. Соңғы кезде тұрмыстың нашарлығынан балалардың көбі ауыра бастады. Ауырған балаларды күтіп, ауруын зерттеп тұратын мектептің белгілі дәрігері жоқ. Мектепте оқитын балалардың бәрі де баспанасыз, қарасар қамқоры жоқ жетім балалар. Мектептің жайы бұл күйде тұрғанда, балалардан жемісті оқу күтуге болмайды. Балаларды босқа әуре қылғаннан да мектепті атымен жоқ қылып жабу керек. Болмаса, сүле ауруы бар адамның кебіне түсірмей түзеу керек»[17],- деп Шымкенттің үйездік бөлімі ашқан мектептің атына мәз болмай, мектеп тіршілігін жақсы жолға салуды ескертсе, педтехникумның өрістеп дамуына әсіресе өңірдің өрелі ағартушы-қаламгерлері Мұса Мылтықбаев, Сейілбек Үсенов, Тәңірберген Отарбаев, т.б. қатар кезінде осы білім ордасында озық оқытушы болған Алаш арысы Жүсіпбек Аймауытов та сүбелі еңбек сіңірді. Сәл ертеректе аштарға көмек беру комиссиясының қатарында болып, содан «аштарға бөлінген малды талан-таражға салды» деген айыппен сотқа сүйрелген қайраткер бұл жаладан да басын арашалап алып, сот алдында:

«Мені бұл жылуға жиған малдан мал алды, өзі пайда қылды деп айтушы көрінбейді, мені айыптайды өз бетімен тиіссіз жерге мал берді, малды шашты, құқығын білмей комиссияға мүше болып кірді деп айыптайды. Халық жылуға малының тәуірін берген жоқ. Арығын, қотырын, ақсағын, көбінесе осындайларды берді. Сол жылы Қарқаралы үйезінде мал ауруы көп болды. Малдың ауруы бірінен-біріне жұқты. Мал ауру болған соң, Қарқаралыдан мал қарайтын доктор әкеліп, малды егіп 20 күн карантин қылып жаттық. «Жүрейік» деп едік, палдың ауруы көтермеді. Жүруге жарамаған 150 сиырды айырбастап жүріп кеттік. 20 шақырымдай жүрген соң 700 сиыр жүре алмады.

Маған аш елге жіберген Нұралыұлының қызметін атқаруға тура келді. Егер жалпы жиылыста жауапты қызметкерлердің сайлауға құқы болса, мен айыпты бола алмаймын. Мені жалпы жиылыс сайлады. Мені өз бетімен мал үлестірді дегенге келсек, мен Торғайдың қандай адамдары бар екенін білмеймін. Торғайда мені жақынына тартып мал берді деуге болмайды», - деп жосықсыз жаладан өз басын арашалап алды да, жөндемді жұмыс табылмағанын өңір қайраткерлерінің арнайы шақыруымен Шымкентке тіке тартып, педтехникумға мұғалім болып орналасты. Бұдан өңірдің білім саласы ұтпаса ұтылған жоқ.

Дегенмен Аймауытовтың Шымкенттегі ағартушылығы хақында біршама қисынсыз пікір-байламдар да бар. Мысалы, зерттеуші Темірбек Қожакеев оны 1927-1929 жылдар аралығында Шымкент педтехникумының директоры болды дейді [18.422]. Белгілі ғалым С.Қирабаев та оның 1924-1926 жылдары Ташкентте шығатын «Ақ жол» газетінің редакциясында жұмыс істеп, 1926-1929 жылдары Шымкент педагогикалық техникумына директор болғанын ескерте кетіпті [19.6].

Десе де бұл байлам бұрыс. Өйткені Жүсіпбек «Ақбілек» романын Шымкентте жазғанымен, оңтүстікке оқытушы болып келгенде оның кәсібилілігі мен тәжірибесі, ұйымдастырушылық қабілеті ерекше ескерілгенімен, оның Шымкент педтехникумын басқарғаны жайлы құжат өңір мұрағаттарынан табылмай отыр. Өйткені осы педтехникумдағы Жүсіпбектің қызметкер ретіндегі жеке іс парағында оның мұғалім болғандығы анық көрсетілген. Ал әр жылдардағы директор ретінде С.Садықбековтің, С. Үсеновтың қолдары тұр. Жалпы тізімдегі 14 педагогтың ішінде де Аймауытов педагогика пәнінің мұғалімі ретінде атап көрсетілген.

Сонымен қатар, 1926 жылдың 26 қазанында толтырылған мұрағаттық деректе де Ж.Аймауытов тағы да мұғалім ретінде көрсетілген. Бірақ Алаш арысы өз жұмысын мінсіз атқарғанға ұқсайды. Ешқандай дау-дамайға араласпаған. Тіпті 1927 жылдың қыркүйегінде директор С.Садықбековтың үстінен арыз түсіп, ұжымдағы ахуал нашарлап, орынбасары Шеменев, Байдюк, Жиенбетов сияқты педтехникум мұғалімдері жұмыстан қуылғанда да, Ж.Аймауытовқа қатысты тек оң пікірлер білдірілген. Мұнан бөлек Шымкент педтехникумының директоры Нұрбековтің басшылығымен 1927 жылдың желтоқсанында өткен педагогикалық кеңестің шешімі жайындағы №6 хаттамада да Жүсіпбектің мұғалім болғандығы атап көрсетіледі [20]. Жалпы Қазақ педтехникумның іргесі қаланғалы бері бұл білім ордасын 1926 жылы 9 адам бітіріп шықса, 1927 жылы 18 адам білім алып шыққан.

Солай десек те педтехникум оқытушыларын қудалау, саяси сүргінге ұшырату тым ерте басталды. Солардың алғашқысы - Жүсіпбектің жан аяспас досы, ағартушы, журналист, ақын Тәңірберген Отарбаев еді.

Қорытынды. Талқыланған дерек көздер мен материалдар бойынша ұлттық педагогикалық кадрларды даярлау мен ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы қиыншылықтар сол кезеңдегі өткір мәселелердің негізі болғанын көрсетеді. Алайда басты кедергілерге қарамастан ұлттық интеллигенция бұхараға азат, жаңа қоғам құрудағы білім мен мәдениеттің әлеуметтік функцияларының ролі туралы түсінікті жеткізе алды. Социалистік құрылыстың принциптерін басшылыққа алған ұлттық интеллигенция ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыруға этникалық ерекшелікті енгізуге тырысты.

1920-1930 жылдардағы Шымкент қаласындағы педагогикалық кадрлар мәселесі – бүкіл Қазақстандағы білім беру саласының қалыптасу тарихының көрінісі. Қиындықтарға

қарамастан, бұл кезеңде ұлттық педагогикалық кадрларды даярлаудың алғашқы қадамдары жасалды. Бұл мұғалімдер болашақ ұрпақтың сауатты, білімді болуына жол ашты. Қазіргі заманғы білім жүйесінің іргетасы сол кездерде қаланғаны сөзсіз.

Кеңестік кезеңдегі Шымкенттегі білім саласын байыппен талдау – көп уақыт пен еңбекті талап ететін маңызы бөлек іс. Демек, архив құжаттарын елеп-екшеуде де дәлдік керек. Өйткені достығы, әріптестігі талайға үлгі болған Жүсіпбек, Сейілбек, Тәңірбергендер педтехникумда ағарту саласына айтарлықтай мол үлес қосты. Анығы сол, бұл таутұлғаларымыздың рухани байланысының қалтарыс-бұлтарыстары, білім саласындағы жемісті жетістіктері әлі де болса терең зерделеуді керек қылады. Себебі біз білмейтін сыр әлі де көп.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар) - Алматы, 2022, - 320 бет. 4-бет.
2. Мұхтарова Ш.М., Мусраунова А.С. Национальная школа и подготовка педагогических кадров в Казахстане (20-30-е гг. XX века) // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки», №2(66), 2020 г. стр. 61-69
3. Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар) Алматы, 2022, - 320 бет. 5-бет.
4. Мухтарова Ш.М. Этнокультурный компонент в истории образования Казахстана (20-30-е гг. XX века) // Педагогика. - 2006. 3. - с.70-77.
5. Мухтарова Ш.М., Мусраунова А.С. Национальная школа и подготовка педагогических кадров в Казахстане (20-30-е гг. XX века) // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки», №2(66), 2020 г. стр. 61-69
6. Культурное строительство в Туркестанской АССР. - Ташкент, 1973. I-том, стр.209
7. Культурное строительство в Туркестанской АССР. - Ташкент, 1973. I-том, стр.227
8. Түркістан облысының мемлекеттік архиві. 1169-қор, 2-тізбе, I-іс, 4бет.
9. Культурное строительство в Туркестанской АССР. - Ташкент, 1973. I-том, стр.282
10. Әлібек С. «Оңтүстік жастарын сауаттандыруға үлес қосқан алаш арысы» // Шымкент келбеті, 22 сәуір, 2022 жыл
11. Түркістан облысының мемлекеттік архиві. 1169-қор, 12-тізбе, 12-іс, 1-7 нн.1.
12. «Ақ жол», №331. Сенбі, 28 июль, 1923 жыл.
13. «Ақ жол», №333. Бейсенбі, 2 август, 1923 жыл.
14. «Ақ жол», №471. Жексенбі, 17 август, 1924 жыл.
15. «Ақ жол», №537. Сенбі, 14 февраль, 1925 жыл.
16. «Ақ жол», №542. Жұма, 27 февраль, 1925 жыл.
17. «Ақ жол», №548. Бейсенбі, 12 март, 1925 жыл
18. Қожакеев Т. «Ұстаздық еткен жалықпас». // Бес арыс. –Алматы, 1992. -422 б.
19. Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. –Алматы, 1990. 6 б.
20. Түркістан облысының мемлекеттік архиві. 147-қор, 1-тізбе. 33-іс, 149 н.

References:

1. Kazakstandagi oku-agartu zhuyesi: tarikh men tagylymy (1920-1930 zhyldar) - Almaty, 2022, - 320 bet. 4-bet.
2. Mukhtarova Sh.M., Musraunova A.S. Natsionalnaya shkola i podgotovka pedagogicheskikh kadrov v Kazakhstane (20-30-e gg. XX veka) // Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya "Pedagogicheskie nauki", №2(66), 2020g., str 61-69
3. Kazakstandagi oku-agartu zhuyesi: tarikh men tagylymy (1920-1930 zhyldar) - Almaty, 2022, - 320 bet. 5-bet].
4. Muhtarova Sh.M. Etnokulturnyikomponent v istorii obrazovaniya Kazakhstana (20-30 -*e gg. XX veka) // Pedagogika. – 2006. 3 – s.70-77

5. Mukhtarova Sh.M., Musraunova A.S. *Natsionalnaya shkola i podgotovka pedagogicheskikh kadrov v Kazakhstane (20-30-e gg. XX veka)* // *Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya "Pedagogicheskie nauki"*, №2(66), 2020g., str 61-69.
6. *Kulturnoe stroitelstvo v Turkestanskoy ASSR.* – Tashkent, 1973. I-tom, str.209.
7. *Kulturnoe stroitelstvo v Turkestanskoy ASSR.* – Tashkent, 1973. I-tom, str.227.
8. *Turkistan obalstinin memlekettik archive.* 1169-kor, 2-tizbe, 1-is, 4bet.
9. *Kulturnoe stroitelstvo v Turkestanskoy ASSR.* – Tashkent, 1973. I-tom, str.282.
10. Alibek S. "Ontustik zhastaryn sauattandyruğa ules koskan alash arysy" // *Shymkent kelbeti*, 22 sauir, 2022.
11. *Turkistan obalstinin memlekettik archive.* 1169-kor, 12-tizbe, 12-is, 1-7pp.1.
12. "Ak Zhol", No. 331. Senbi, July 28, 1923
13. "Ak Zhol", No. 333. Beisenbi, August 2, 1923
14. "Ak Zhol", No. 471. Zheksenbi, August 17, 1924
15. "Ak Zhol", No. 537. Senbi, February 14, 1925
16. "Ak Zhol", No. 542. Zhuma, February 27, 1925
17. "Ak Zhol", No. 548. Beisenbi, March 12, 1925
18. Kozhakeev T. "Ustazdyk etken zhalykpas." // *Bes arys.* – Almaty, 1992. -422 b
19. Kirabaev S. *Zhusipbek Aimauytov.* – Almaty, 1990. 6 b.
20. *Turkistan obalstinin memlekettik archive.* 147-kor, 1-tizbe, 33-is, 149p.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.01.07

ӘОЖ / УДК / UDC 930:323 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.86.3.034>

Қ.С. Каримов¹

¹Докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы.
E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІН БАҒАЛАУ: ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа

Мақалада, Өзбекәлі Жәнібектің қоғамдық-саяси қызметіне жаңа әдіс-тәсілдер негізінде баға беріледі. Өзбекәлі Жәнібек – ХХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның қоғамдық және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарған қайраткер. Ол ұлттық мәдениетті жаңғырту, қазақ тілінің мәртебесін көтеру және тарихи сананы қалыптастыру бағытында елеулі жұмыстар атқарды. Ө.Жәнібектің қызметін бағалау кезінде дәстүрлі тарихи талдаулармен қатар, жаңа әдіс-тәсілдер, соның ішінде тарихи салыстырмалы, құжаттық зерттеу, тұлғатану және нақты тарихилық әдістері қолданылды. Сонымен қатар, оның қоғамдағы орны мен ықпалы заманауи көзқарастар тұрғысынан қарастырылады. Мақалада Жәнібектің мәдени мұрасы мен саяси қызметінің тарихи маңызы айқындалып, оның бүгінгі Қазақстан қоғамына тигізген әсері сараланады. Сонымен қатар, зерттеу барысында архивтік құжаттар, ғылыми еңбектер және замандастарының естеліктері негізінде Ө.Жәнібектің қоғамдық-саяси қызметіне объективті баға беріледі. Мақалада жаңа әдіснамалық тәсілдер қолдану арқылы Ө.Жәнібек тұлғасының сан қырлы қыры ашылып, оның мемлекет пен қоғам дамуына қосқан үлесі айқындалады. Зерттеу нәтижелері Ө.Жәнібек мұрасын қайта зерделеуге, оның қызметін жаңа тұрғыдан бағалауға және Қазақстанның саяси тарихындағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Өзбекәлі Жәнібектің қоғамдық-саяси қызметінің заманауи Қазақстан үшін маңыздылығы жан-жақты талданады. Оның ұлттық сананы қалыптастыру, тарихи мұраны жаңғырту және

мәдениетті дамыту жолындағы еңбектері қазіргі таңдағы ұлттық бірегейлік мәселелерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, зерттеу барысында Ө. Жәнібектің саяси шешімдеріне ықпал еткен тарихи жағдайлар, оның бастамаларының жүзеге асу барысы мен нәтижелері сараланды. Бұл тәсіл оның тұлғалық ерекшеліктері мен мемлекеттік қызметіндегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осылайша, мақалада Өзбекәлі Жәнібек тұлғасының сан қырлы қыры ашылып, оның Қазақстан тарихындағы орны мен мұрасын қайта бағалауға негізделген жаңа тұжырымдар ұсынылады.

Кілт сөздер: Өзбекәлі Жәнібек, қоғамдық қызмет, саяси қайраткер, мәдени мұра, ұлттық сана, тарихи талдау, жаңа әдістер, тұлғатану.

К.С. Каримов^{ID*1}

¹Докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Республика Казахстан, город Туркестан
E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

ОЦЕНКА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКА: НОВЫЕ ПОДХОДЫ И ВЫВОДЫ

Аннотация

В статье дается оценка общественно-политической деятельности Узбекали Жанибека на основе новых методов и приемов. Узбекали Жанибек-деятель, сыгравший важную роль в общественной и культурной жизни Казахстана во второй половине XX века. Он проделал значительную работу по возрождению национальной культуры, повышению статуса казахского языка и формированию исторического сознания. При оценке деятельности У.Жанибека наряду с традиционным историческим анализом были использованы новые методы и приемы, в том числе методы исторической компаративистики, документального исследования, личностного исследования и реальной историографии. Кроме того, его место и влияние в обществе рассматриваются с современных точек зрения. В статье будет определено историческое значение культурного наследия и политической деятельности У.Жанибека, проанализировано его влияние на современное казахстанское общество. Кроме того, в ходе исследования дается объективная оценка общественно-политической деятельности Жанибека на основе архивных документов, научных трудов и воспоминаний современников. В статье раскрывается многогранность личности У.Жанибека с применением новых методологических подходов, раскрывается его вклад в развитие государства и общества. Результаты исследования позволяют пересмотреть наследие У.Жанибека, оценить его деятельность с новой точки зрения и глубже понять роль Казахстана в политической истории.

Всесторонне проанализирована значимость общественно-политической деятельности Узбекали Жанибека для современного Казахстана. Его труды по формированию национального сознания, модернизации исторического наследия и развитию культуры неразрывно связаны с проблемами современной национальной идентичности. Кроме того, в ходе исследования были проанализированы исторические обстоятельства, способствовавшие политическим решениям У.Жанибека, ход и результаты реализации его инициатив. Такой подход позволяет глубже понять его личностные особенности и роль в государственной службе. Таким образом, в статье раскрывается многогранность личности Узбекали Жанибека и выдвигаются новые выводы, основанные на переоценке его места и наследия в истории Казахстана.

Ключевые слова: Узбекали Жанибек, общественная деятельность, политический деятель, культурное наследие, национальное сознание, исторический анализ, новые методы, личностные исследования.

K.S. Karimov^{ID*1}

¹Doctoral student, International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi.
Republic of Kazakhstan, Turkestan,
E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

ASSESSMENT OF THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF UZBEKALI ZHANIBEK: NEW METHODS AND CONCLUSIONS

Abstract

The article provides an assessment of Uzbekali Zhanibek's socio-political activities based on new methods and techniques. Uzbekali Zhanibek is a figure who played an important role in the social and cultural life of Kazakhstan in the second half of the twentieth century. He has done significant work on the revival of national culture, raising the status of the Kazakh language and the formation of historical consciousness. In assessing Zhanibek's work, along with traditional historical analysis, new methods and techniques were used, including methods of historical comparative studies, documentary research, personal research and real historiography. In addition, his place and influence in society are viewed from a modern perspective. The article will identify the historical significance of Zhanibek's cultural heritage and political activities, and analyze his influence on modern Kazakh society. In addition, the study provides an objective assessment of Zhanibek's socio-political activities based on archival documents, scientific papers and memoirs of contemporaries. The article reveals the versatility of Zhanibek's personality using new methodological approaches, reveals his contribution to the development of the state and society. The results of the study will allow us to review the legacy of Zhanibek, evaluate his work from a new perspective and better understand the role of Kazakhstan in political history.

The significance of Uzbekali Zhanibek's socio-political activities for modern Kazakhstan is comprehensively analyzed. His works on the formation of national consciousness, modernization of historical heritage and development of culture are inextricably linked with the problems of modern national identity. In addition, the study analyzed the historical circumstances that contributed to Zhanibek's political decisions, the course and results of the implementation of his initiatives. This approach allows for a deeper understanding of his personality and role in public service. Thus, the article reveals the versatility of Uzbekali Zhanibek's personality and draws new conclusions based on a reassessment of his place and heritage in the history of Kazakhstan.

Keywords: Uzbekali Zhanibek, public service, political figure, cultural heritage, national consciousness, historical analysis, new methods, personality studies.

Кіріспе. Қазақ халқының XX ғасырдағы саяси және мәдени өмірінде ерекше орын алған тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков. Ол еліміздің ұлттық мәдениетін жаңғыртуға, қазақ тілінің мәртебесін көтеруге және тарихи сананы қалыптастыруға үлкен үлес қосқан қайраткер. Ө.Жәнібековтың саяси қызметі мен қоғамдық белсенділігі Қазақстанның тәуелсіздікке дейінгі кезеңіндегі ұлттық мүддені қорғау жолындағы күресінің маңызды бөлігі болды. Сондықтан оның қызметін тереңірек зерттеу, жаңа әдіс-тәсілдермен талдау – өзекті ғылыми мәселелердің бірі.

Өзбекәлі Жәнібековтың саяси және мәдени қызметін зерттеу барысында оның тарихи кезеңдегі рөлі мен маңызын толық ашып көрсету қажет. Себебі, ол кеңестік кезеңнің түрлі идеологиялық қысымдарына қарамастан, қазақ халқының рухани және мәдени құндылықтарын сақтауға бар күш-жігерін жұмсаған тұлға болды. Сонымен қатар, оның қызметі мен еңбектері бүгінгі Қазақстан қоғамының тарихи жадын қалыптастыруда маңызды орын алады. Оның қазақ тілін дамытуға, тарихи мұраларды қайта жаңғыртуға қосқан үлесі бүгінгі таңда да өзекті.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметін жаңа әдіснамалық тәсілдер арқылы бағалау, оның тарихи маңызын ашу және қазіргі қоғам

үшін өзектілігін анықтау. Зерттеудің міндеттері ретінде оның қызметінің негізгі бағыттарын анықтау, тарихи деректер негізінде сараптау және ғылыми тұжырымдар жасау қарастырылады. Жұмыс барысында тарихи компаративистика, тұлғатану, құжаттық зерттеу және нақты тарихилық әдістері қолданылды.

Бұл зерттеу өз кезегінде Ө.Жәнібеков тұлғасын кеңірек танып-білуге, оның қоғамдық-саяси қызметіне объективті баға беруге және Қазақстанның саяси-мәдени дамуындағы орнын тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Қазіргі таңда Өзбекәлі Жәнібековтің өмірі мен қызметі тарихшылар, этнографтар, қоғамтанушы-ғалымдар мен журналистердің зерттеу нысанына айналып, жан-жақты қарастырылып жүрген өзекті ғылыми тақырыптардың бірі болып отыр. Бұл бағытта жас зерттеушілерден бастап, тәжірибелі ғалымдарға дейін түрлі ғылыми еңбектер жариялап, тың зерттеулер жүргізуде. Оңтүстік өңірдегі жоғары оқу орындарында жыл сайын дәстүрлі түрде өтетін «Өзбекәлі Жәнібеков оқулары» аясында ғылыми конференциялар ұйымдастырылып, оның еңбектері жан-жақты талқылануда. Осындай іс-шаралар мен зерттеулердің көптігі Өзбекәлі Жәнібековтің өмірі мен еңбегіне деген ғылыми қызығушылықтың жоғары екенін және оның мұрасының өзектілігін айқындайды [1, 115-120].

Сонымен қатар, оның мәдени мұрасын зерттеу арқылы қазіргі Қазақстан қоғамының саяси және әлеуметтік дамуына әсерін анықтауға болады. Ө.Жәнібековтың идеялары мен бастамалары бүгінгі ұрпақ үшін өзекті болып қала бермек. Оның қызметін жаңа қырынан қарастыру арқылы Қазақстан тарихындағы рөлін тереңірек зерделеуге мүмкіндік туады.

Осы орайда, Ө.Жәнібековтың қоғамдық және саяси қызметін талдау оның Қазақстан тарихындағы ерекше орнын айқындауға мүмкіндік береді. Оның бастамаларының жүзеге асу барысы, ұлттық құндылықтарды жаңғыртудағы еңбегі мен мемлекет дамуына қосқан үлесі жан-жақты қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері негізінде, Ө.Жәнібековтың қызметі бүгінгі Қазақстан қоғамында өзекті болып қала бермек. Оның идеялары ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен тарихи сананы нығайтуда маңызды рөл атқарды. Осы зерттеу барысында алынған мәліметтер оның еңбектерінің заманауи саяси, әлеуметтік және мәдени үдерістерге тигізген ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдар. Бұл зерттеу жұмысында Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметін жан-жақты талдау үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді қолданды.

Біріншіден, тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы Ө.Жәнібековтің саяси қызметі мен идеяларының әртүрлі тарихи кезеңдердегі өзгерісі қарастырылды.

Екіншіден, тұлғатану әдісі қолданылып, оның өмір жолы мен қайраткерлік қызметі жеке тұлға ретінде сипатталды. Сонымен қатар, архивтік құжаттар мен естеліктерді талдау әдісі арқылы оның саяси шешімдері мен қоғамдық әрекеттерінің маңызы айқындалды. Ал, Жәнібековтің мемлекеттік қызметтегі еңбегін бағалауда мұрағаттық құжаттар, ресми қаулылар, хаттар мен баяндамалар басты дереккөз болып табылады. Олардың негізінде оның қабылдаған шешімдері мен атқарған жұмыстарының тарихи мәні зерттеледі.

Үшіншіден, тарихи-деректанулық әдіс арқылы оның өмірі мен қызметіне қатысты түпнұсқалық деректер салыстырылып, олардың шынайылығы мен маңыздылығы бағаланды. Бұл әдіс Ө.Жәнібековтің қызметі туралы тарихи фактілерді объективті түрде қарастыруға мүмкіндік берді.

Төртіншіден, саяси талдау әдісі арқылы оның мемлекеттік және қоғамдық басқару жүйесіне қосқан үлесі анықталды. Оның еңбектерін, мақалаларын, сұхбаттарын контент-талдау арқылы зерттеу тұлғаның идеялық ұстанымдарын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған материалдар мен замандастарының пікірлері де талданады.

Зерттеу материалдары ретінде Өзбекәлі Жәнібековке қатысты тарихи құжаттар, ғылыми еңбектер, замандастарының естеліктері және баспасөз материалдары пайдаланылды. Атап

айтқанда, ҚР Орталық мемлекеттік архивіндегі деректер, соның ішінде Өзбекәлі Жәнібековтың жеке мұрағаттық қоры 2238, №1 тізбегінде 1903-1997ж.ж. аралығына арналған 394 іс кіргізілсе, №2 тізбегінде 1964-1996ж.ж. аралығын қамтитын 101 іс кіргізілген. Ө. Жәнібековтің өз еңбектері мен хаттары, сондай-ақ оның қызметін зерттеген ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Сонымен бірге, оның замандастары мен әріптестерінің сұхбаттары мен мемуарлары маңызды дереккөз ретінде қарастырылды.

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ руханиятының көрнекті қайраткері, ұлттық мәдениеттің дамуына сүбелі үлес қосқан тұлға. Ол саналы ғұмырын елдің мәдени мұрасын зерттеуге, насихаттауға және қайта жаңғыртуға арнады. Мемлекеттік қызметте жүрсе де, шығармашылық жұмысын тоқтатпай, ұлттық құндылықтарды дәріптеген еңбектер жазды. Оның қаламынан туған зерттеулер мен еңбектер қазақ мәдениеті мен қолөнерінің бай қазынасын қамтиды. Атап айтқанда, «Қазақтың ұлттық қолөнері» (1982), «Жаңғырық» (1991), «Уақыт керуені» (1992), «Жолайрықта» (1996), «Қазақ киімі» (1996), «Ежелгі Отырар» (1997), «Тағдыр тағылымы» (1996, 1-кітап; 1997, 2-кітап), сондай-ақ «Таңдамалы шығармалар жинағы» (1-кітап, 2011; 2-кітап, 2011) сияқты құнды еңбектері жарық көрген.

Ө. Жәнібековтің артында қалған бұл мұралар – ұлт тарихы мен мәдениетін тереңінен тануға, халқымыздың рухани байлығын сақтауға арналған баға жетпес дүниелер.

Қазақ халқының бай тарихы мен кең байтақ даласы елінің болашағы үшін аянбай еңбек еткен батыр перзенттерге кенде емес. Жұртына жерұйық іздеген Асан Қайғы, қобызын сарнатып, ажалдан құтылудың жолын іздеген Қорқыт ата, қолына найза мен қылыш алып, елін қорғаған Қабанбай мен Бөгенбай сынды батырлар – соның айғағы. Осы ұлы тұлғалардың ізбасары ретінде Өзбекәлі Жәнібековті атауға болады.

Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық – саяси саладағы алғашқы қадамы жоғары оқу орнын аяқтап келген соң басталды, ол еңбек жолын Келес ауданында бастап, үш жыл бойы тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеді. Сонымен қатар, осы ауданның Абай ауылындағы «Ленин жолы» мектебінде оқу ісінің меңгерушісі қызметін атқарды. Бұл деректер оның Алматыдағы Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде сақталған өмірбаянында баяндалады [2, 1-2п].

Ө. Жәнібеков тағдырдың ауыр сынақтарына мойымай, әрдайым алға ұмтылып, кезіккен қиындықтарды жеңіп отырды. Оның бала кезіндегі ауыр естеліктері, науқас анасының азапты бейнесі мен өткен шақтың мұңды көріністері санасынан еш өшпей, кейін «Тағдыр тағылымы» атты өмірбаяндық кітабында көрініс тапты [3, 16-30].

Ө. Жәнібековтің мұрасын зерделеу үдерісінде мазмұндық-талдау әдісі қолданылып, оның еңбектеріндегі негізгі идеялық бағыттар мен тұжырымдамалық ұстанымдар жүйелі түрде қарастырылды. Аталған әдістемелік тәсіл тұлғаның қоғамдық-саяси көзқарастарын жан-жақты ашып көрсетуге, сондай-ақ тарихи деректер негізінде оның ғылыми-мәдени мұрадағы орнын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында жиналған материалдарды жүйелеу мен талдаудың кешенді жүргізілуі жұмыстың объективтілігі мен нәтижелерінің нақтылығын қамтамасыз етті.

Талқылау. Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметі қазақ халқының мәдени және рухани жаңғыруына тигізген әсерімен ерекшеленеді. Оның ұлттық мәдениетті сақтау және дамыту бағытындағы бастамалары Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихында ерекше орын алады. Бұл бөлімде оның атқарған қызметтерінің саяси және мәдени тұрғыдан маңыздылығы жан-жақты қарастырылады.

Ө. Жәнібековтың ұлттық сананы жаңғыртудағы рөлі оның тіл саясатына және тарихи мұраны сақтау мәселелеріне қатысты ұстанымдарымен анықталады. Ол қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін арттыруда белсенді жұмыс атқарып, ғылыми және мәдени институттардың дамуына үлес қосты. Сонымен қатар, Ол саяси қызметте жүргенде Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды көрнекті қайраткерлердің істерін қарастырумен айналысты. Бұл жұмыс тек үш тұлғаны ғана ақтап алумен шектелмей,

Алаш қозғалысы мен Алаш Орда үкіметінің қызметіне жаңаша баға беруге негізделді [4, 1290-1297]. Өзбекәлі Жәнібеков бұл мәселені көтеру барысында аталған қайраткерлердің іс-әрекеттерінен ұлтшылдықты көре алмайтынын және олардың әдеби, саяси мұрасын әділ зерттеу қажеттігін баса айтты. Нәтижесінде бұл қайраткерлер толығымен ақталып, олардың есімдері мен еңбектері халқына қайта оралды, оның ұлттық құндылықтарды дәріптеу жолындағы еңбегі, әсіресе, Алаш мұрасын зерттеуге қосқан үлесі маңызды.

Өзбекәлі Жәнібековтің өмір жолы кеңес дәуірінің қоғамдық-саяси үдерістерін бейнелейтін айқын мысалдардың бірі. Ол 1955 жылдан бастап комсомол, партия және кеңес органдарында басшылық қызметтер атқарып, ел жастарының қоғамдық өмірге белсенді араласуына ықпал етті. Алдымен Келес аудандық комсомол комитетінде нұсқаушы, кейін Шымкент облыстық комсомол комитетінің хатшысы қызметін атқарып, кейіннен Қазақстан комсомол ұйымының жетекшілігіне келген тұста жастардың азаматтық санасын қалыптастыру, олардың ел өміріне белсене қатысуына жағдай жасау сияқты маңызды мәселелерді шешуге ерекше көңіл бөлді. Бұл қызметінде оның қажыр-қайраты, ұйымдастырушылық қабілеті және көшбасшылық қасиеттері анық көрінді.

Ол жастарды қоғамдық жұмыстарға, санитарлық тазалық шараларына, елді мекендерді көгалдандыруға жұмылдырып, спорттық және мәдени іс-шараларға белсенді түрде тартуға күш салды. Сондай-ақ, комсомолдар мен пионерлер тарихи-мәдени нысандарды қамқорлыққа алып, ауылдық жерлерде жастар бригадалары мен еңбек ұжымдары құрылып, олардың ел дамуына қосқан үлесі арта түсті.

Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің сол кездегі екінші хатшысы А. Семенченко 2015 жылы Мәскеу гуманитарлық университетінің баспасынан шыққан «Біз комсомолды құрдық, комсомол бізді қалыптастырды» атты естелік кітабында республикалық комсомол ұйымының қызметі мен оның басшысы Өзбекәлі Жәнібеков туралы маңызды деректер келтіреді.

«Өзбекәлі Жәнібеков пен оның алдындағы жетекшілердің есімдері Қазақстан комсомолының сол кезеңдегі жетістіктерімен тығыз байланысты. Олар республиканың жастарының арасынан шыққан, өз ісіне адал және сенімді тұлғалар болды. Уақыт көрсеткендей, олардың әрқайсысы жас ұрпақтың көшбасшысы деген мәртебелі атаққа лайық болып, еңбек жолының соңына дейін өз халқына адал қызмет етті.

Біздің комсомол жетекшілері қатарында ең беделді, білікті ұйымдастырушылардың бірі, сөзсіз, Өзбекәлі Жәнібеков еді. Ол республика жастарының басында сегіз жылдан астам уақыт тұрып, осы салада аянбай еңбек етті. Өзбекәлі ауқымды ойлай білетін, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары комсомол қызметкері ретінде танылды. Оның есімі тек Қазақстан мен Орталық Азияда ғана емес, бүкіл Кеңес Одағында белгілі болды»

Өзбекәлі Жәнібеков шешендігімен емес, нақты, қысқа сөйлеуімен ерекшеленетін. Оның дауысы сәл қатаңдау шыққанымен, тыңдаушылардың көңіл-күйін дәл сезініп, аудиторияны өзіне тарта алатын. Ерекше ішкі қуаты мен ерік-жігерінің арқасында ол жастарды өзіне ертіп, олардың қызығушылығын оята білді. Сырттай қарағанда салқынқанды, талапшыл, кейде қаталдығы байқалғанымен, оның жүрегінде адамгершілік пен жанашырлық басым еді. Ол әрбір адамды тыңдап, түсінуге тырысатын, ойы анық, мақсаты айқын тұлға болатын. Өзінің Ғани Мұратбаевқа сырт келбеті ұқсайтынын іштей мақтан тұтатын.

Ол ұлт руханиятына терең бойлап, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне зор құрметпен қарады. Дегенмен, ол ұлттық мүддені интернационалдық құндылықтардан жоғары қойған жоқ, өйткені оған жікшілдік пен ұлтшылдық жат еді. Сол кезеңде кейбіреулер оның ұлттық құндылықтарды дәріптеуіне күмәнмен қарады. Себебі, ол заманда қазақтың ұлттық болмысын жаңғырту әрекеті «буржуазиялық ұлтшылдық» деп қабылданса, орыстардың патриотизмі «үлкен орыс шовинизмі» ретінде сынға ұшырайтын.

Ө.Жәнібеков ерекше дарынды жастарды қолдауға, олардың жолын ашуға әрдайым ықыласты болды. Ол әр саладағы жас таланттарды тауып, олардың алға жылжуына мүмкіндік жасауға тырысты. Әсіресе, қазақ жастары арасындағы еңбек озаттары, ғылым мен өнерге бет

бұрған қабілетті жастар оның назарынан тыс қалмады. Олжас Сүлейменовтің шығармашылығын ерекше бағалап, оны шынайы құрметтеді.

Жас ақындар мен өнерпаздарға қамқорлық көрсету оның басты ұстанымдарының бірі болды. Қазақ тілінде жазатын Надежда Лушникованың алғашқы өлеңдері жарияланған кезде, Өзбекәлі бұл жаңалықты зор қуанышпен қабылдады. Ол жас ақынды Орталық Комитетке шақырып, шығармашылық ортаға бейімделуіне көмектесті, өлеңдерін жастар газеттерінде жариялауға ықпал етті. Тіпті оның алғашқы жыр жинағының жарық көруіне қолдау білдірді. Осындай шынайы қамқорлықты Өзбекәлі өзге де жас дарындарға көрсетті[5, 352].

Ө.Жәнібековтің кеңестік кезеңдегі қызметін саралау барысында оның саяси шешімдері мен ұлттық мүдделерді қорғау жолындағы күресі талданады. Кеңестік билік жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау оңай болмағанымен, ол жүйелі түрде қазақ халқының мәдени мұрасын дәріптеуге және сақтау жолында күрес жүргізді. Оның бастамалары қазақ мәдениетінің сақталуына ғана емес, оны дамытуға да серпін берді.

Сонымен қатар, Ө.Жәнібеков өз дәуіріндегі интеллигенция өкілдерімен тығыз байланыста болып, ұлттық идеяларды насихаттау мақсатында көптеген қоғамдық-мәдени шараларды ұйымдастырды. Ол түрлі басылымдарда ұлттық мәселелерді көтеріп, саяси және рухани дамудың бағыттарын айқындауға тырысты. Оның идеялары мен реформалары Қазақстанның егемендік алу кезеңінде өзекті болып, ұлттық бірегейліктің қалыптасуына зор үлес қосты.

Тұжырымдай келе, Өзбекәлі Жәнібековтің қоғамдық-саяси қызметі қазақ халқының ұлттық санасының жаңғыруына, мәдениетінің сақталуы мен дамуына және саяси дербестігіне ықпал еткен маңызды факторлардың бірі болды. Оның бастамалары мен еңбектері тәуелсіз Қазақстанның рухани-мәдени негізін қалыптастыруда маңызды орын алады.

Сол кезеңдегі уақытқа тоқталсақ, Қазақстанда мәдени мұраны қорғау мәселелері мемлекеттік деңгейде жүйелі түрде тек XX ғасырдың 70-жылдарының соңында ғана қолға алынды. Бұған дейін бұл сала ретсіз және жоспарсыз дамып келген болатын. Дәл осы кезеңде Өзбекәлі Жәнібеков өзінің ерекше ұйымдастырушылық және басшылық қабілеттерінің арқасында бұл бағытты жаңа деңгейге көтерді. Ол кез келген қиындыққа мойымай, табандылықпен жұмыс істей білді. Оның Мәдениет министрлігіне келуі елдің тарихи-мәдени мұрасына деген көзқарасты өзгертіп, бұл салада айтарлықтай ілгерілеуге жол ашты.

Тарихи және мәдени ескерткіштерді қазіргі қоғам өміріне енгізу мақсатында Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен елімізде бірқатар музей-қорықтар құрылды. Олардың ішінде Жамбыл облысындағы «Ежелгі Тараз ескерткіштері», Маңғыстау облысындағы «Маңғыстау мен Үстірттің материалдық мәдениет ескерткіштері», Түркістандағы «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, «Ордабасы» мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы, Оңтүстік Қазақстан облысында ашылған Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы, сондай-ақ Қарағанды облысындағы «Ұлытау» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейі бар.

Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібеков тарихи нысандарды қайта қалпына келтіру ісіне ерекше көңіл бөлді. Оның бастамасымен Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар ауданындағы Арыстанбаб кесенесі, ежелгі Отырар қаласының археологиялық мұралары, Алматы облысындағы Жаркент мешіті, Жамбыл облысындағы Қарахан, Айша бибі және Бабаджа хатун кесенелері секілді көптеген бірегей тарихи ескерткіштерге реставрация жасалды. Бұл жұмыстар еліміздің мәдени және тарихи мұрасын сақтау мен кейінгі ұрпаққа жеткізу жолында үлкен жетістік болды.

Өзбекәлі Жәнібеков нағыз ұлтжанды тұлға ретінде қазақ халқының мәдени мұрасын идеологиялық ықпалдан аршып, оны бүкіл адамзаттың ортақ қазынасы ретінде әлемдік қауымдастыққа танытуға бар күшін салды. Ол үшін Түркістанның – түркі әлемінің рухани орталығы ретіндегі тарихи маңызын айқындау және оның ескерткіштерін сақтау ерекше орын алды. Әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайына алаңдап, оның сақталуын қамтамасыз етуге белсене кірісті. Ө.Жәнібеков бұл мәселеге бейжай қарамай, үнемі

Түркістанға барып, тарихи нысанның жағдайын қадағалап отырды. Белгілі ғалымдар, тарихшылар, сәулетшілер мен реставраторлардың қатысуымен ғылыми-әдістемелік кеңестер өткізіп, кесененің сақталуына қатысты кешенді шаралар қабылдауға ұйытқы болды. Сондай-ақ, тарихи мұраның тұрақты бақылауда болуын қамтамасыз етіп, кесененің температуралық-ылғалдылық тепе-теңдігін сақтау мәселесіне ерекше мән берді.

Белгілі шығыстанушы ғалым, археолог М.Е. Массон 1927 жылы Тараз бен Сайрам қалаларын зерттесе, екі жылдан кейін Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайын зерделеген болатын. Ол өз жазбаларында былай деп көрсеткен: «...1864 жылы Түркістанға патша әскерінің шабуылы кезінде кесененің бірнеше бөлігі қатты зақымданды. Зеңбірек оқтары нысанның шатырына, оңтүстік-батыс қабырғасына (Асхана бөлмесі, Құдықхана мен Үлкен Ақсарай шатыры) айтарлықтай нұқсан келтірді. Бұл бөліктер күрделі қирауға ұшырап, қайта қалпына келтіруді қажет етті. 70-жылдардың басында жергілікті билік кесенені бұзу туралы шешім қабылдады, өйткені уақыт өте келе жөндеу көрмеген және жарықтары үлкейген қабырғалар кез келген сәтте опырылып түсуі мүмкін еді. Оның үстіне, бұл жаңа салынған шикі кірпіш қазармаға қауіп төндірді. Алайда, Ташкенттегі генерал-губернатордың бұл шешімді дер кезінде тоқтатуы кесенені толық жойылып кетуден сақтап қалды» [6, 146-156].

Өзбекәлі Жәнібековтің қоғамдық қызметінің тағы бір маңызды қыры – оның жастарды тәрбиелеу және ұлттық сана-сезімді нығайту жолындағы еңбегі. Ол жас ұрпаққа ұлттық мәдениетті дәріптеуге, олардың тарихи мұраға деген қызығушылығын арттыруға ерекше көңіл бөлді. Оның бастамасымен қазақ тарихы, әдебиеті мен өнері жөніндегі көптеген іс-шаралар ұйымдастырылып, жастардың патриоттық рухын қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар жүзеге асырылды. Соның айғағы ретінде өзі қай жерде болмасын қазақ жастарына деген ықыласы ерекше болып, 1962 жылғы Хельсинкиде өткен жастар мен студенттердің VIII дүниежүзілік фестиваліне қатысып қолдау көрсетті [7,17 п].

Ө.Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметін тарихи салыстырмалы бағалауда мен мынадай тұжырым айтар едім, зерттеу жұмысыма байланысты 2025 жылы Түркия Республикасы, Мугла Сытқы Кочман Университетінде ғылыми тағлымдамада болып ізденіс жұмыстарымда түйгенім, мына деректерде үлкен ой жатыр деп айтар едім, тоқтала кетсем Өзбекәлі Жәнібеков пен Мұстафа Кемал Ататүрік – XX ғасырдағы түркі әлемінің саяси және мәдени-әлеуметтік дамуына елеулі ықпал еткен қайраткерлер. Олардың қызметі әртүрлі тарихи кезеңдер мен географиялық аймақтарда жүзеге асқанымен, екеуін де ұлтжандылық, мәдени мұраны жаңғырту, саяси реформалар жүргізу және ұлттық сана қалыптастыру сияқты ұқсас миссиялар біріктіреді. Сонымен бірге екеуі де мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртуға ерекше көңіл бөлді. Тарихи жады мен ұлттық мәдениеттің мемлекет қалыптастырудағы рөлін айқындады. Тіл, әдебиет және өнер саласында ұлттық жаңғыруға бастамашы болды. Екеуінің қоғамдық-саяси қызметін бағалау үшін жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану – ғылыми-зерттеу жұмыстарының өзектілігін арттырады. Олардың еңбектері тек тарихи тұрғыдан ғана емес, заманауи көзқарас тұрғысынан да бағалануы керек.

Ол ұлттың рухани-мәдени дамуына ықпал ететін ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдады. Ол мәдениет саласындағы ғылыми орталықтардың қызметін жетілдіруге, ұлттық мұраны жаңғыртуға бағытталған жобаларға жетекшілік етті. Оның бастамасымен көптеген тарихи еңбектер жарық көріп, қазақ мәдениеті мен өнерінің өркендеуіне үлес қосылды.

Осылайша, Өзбекәлі Жәнібековтің қоғамдық-саяси қызметі тек мәдени мұраны сақтау ғана емес, оны одан әрі дамытуға, жас ұрпақты ұлттық құндылықтарға тәрбиелеуге бағытталды. Оның еңбектері мен бастамалары қазіргі Қазақстан қоғамында әлі де өзектілігін сақтап келеді.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижелері Өзбекәлі Жәнібековтың Қазақстанның мәдени, саяси және ұлттық сана қалыптастыру үдерісіне қосқан үлесін айқындады. Оның қызметі мен бастамалары қазақ халқының рухани және мәдени өрлеуіне үлкен ықпал етті.

Біріншіден, Ө.Жәнібековтың тіл саясаты саласындағы қызметі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайтуға бағытталды. Ол қазақ тілін оқыту мен дамыту мәселелерін

көтеріп, оның заңнамалық тұрғыдан қорғалуына ықпал етті. Оның бастамаларының нәтижесінде қазақ тіліне қатысты бірқатар реформалар қабылданып, ұлттық тіл саясаты қалыптасты.

Екіншіден, оның ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға бағытталған іс-әрекеттері қазақ мәдениеті мен тарихының сақталуына жағдай жасады. Архивтік құжаттар мен мемуарлық еңбектерге сүйене отырып, ол ұлттық мұраларды зерттеу мен насихаттау ісіне белсене атсалысты. Ө.Жәнібековтың бастамасымен көптеген тарихи тұлғалар мен оқиғалар қайта зерттеліп, ұлттың тарихи жадын жаңғыртуға бағытталған іс-шаралар жүргізілді.

Үшіншіден, Ө.Жәнібеков кеңестік кезеңдегі саяси қысымдарға қарамастан, ұлттық мүддені қорғауда табандылық танытты. Оның ұлттық сана қалыптастырудағы жұмыстары тәуелсіз Қазақстанның рухани дамуы үшін маңызды болды. Ол ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамыту жолында аянбай еңбек етіп, жастардың ұлттық рухта тәрбиеленуіне ерекше көңіл бөлді.

Төртіншіден, оның тарихи мұраны сақтауға бағытталған жұмыстары нәтижесінде көптеген мәдени-тарихи нысандар мен мұрағат құжаттары зерттеліп, қалпына келтірілді. Оның басшылығымен ұйымдастырылған іс-шаралар қазақ халқының тарихи мұрасын сақтауға және насихаттауға үлкен әсер етті.

Сонымен қатар, Ө.Жәнібековтың тілі жанашыры жайында зерделі мақала жазып, бұқара қауымға ұсынған Ө.Айтбайұлы [8, 20].

Академик Ә. Қайдаров Өзбекәлі Жәнібеков туралы: «Өзағажайлы аз да, көп те айтуға болады. Ол қазақ халқына өлшеусіз еңбек сіңірген, игілікті істер атқарған тұлға. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру мәселесінде біз бірге жұмыс істедік. Ақтандақтарды зерттеу мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолында көп кеңесетін едік. Ол қолға алған әрбір ісін соңына дейін жеткізуге тырысатын. Қазақ тілі қоғамын құру ісіне бастамашы болсам да, Өзағажайның көмегі зор болды. Тілімізге мемлекеттік мәртебе беру – ауқымды әрі маңызды міндет еді. Бұл жолда халықты жұмылдыру, ел санасын ояту қажет болды. Осы күрделі істердің барлығында жол көрсетіп, бағыт-бағдар берген Өзбекәлі Жәнібеков еді» – деп еске алады [9].

Ө.Жәнібековтің пікірінше, ұлттық құндылықтарды жаңғырту – ұлттың болашағы үшін маңызды міндет. Ол қазақ халқының бай мәдени мұрасын зерттеп, оны қазіргі заманға сай бейімдеу арқылы жастардың ұлттық сана-сезімін оятуды көздеді. Бұл мақсатта ол көптеген этнографиялық экспедициялар ұйымдастырып, халықтық өнер мен қолөнерді қайта жандандыруға атсалысты. Сонымен қатар, Ө.Жәнібеков ұлттық құндылықтарды жаңғыртуда білім беру жүйесінің рөлін ерекше атап өтті. Ол мектептер мен жоғары оқу орындарында ұлттық мәдениет пен өнерді оқыту бағдарламаларына енгізу арқылы жас ұрпақтың өз тарихы мен мәдениетіне деген құрметін арттыруға шақырды.

Өзбекәлі Жәнібековтің ұлттық құндылықтарды жаңғырту жолындағы еңбегі ұлт руханиятының дамуына зор үлес қосты. Оның идеялары мен бастамалары бүгінгі күні де өзекті болып, ұлттық мәдениетімізді сақтау мен дамытуда маңызды бағыт болып табылады.

Б.Данияровтың «Заманынан озып туған ер тұлға» атты мақаласында алаштың ардақты азаматы, мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің өмірі мен қызметі туралы баяндалады. Оның қазақ халқының салт-дәстүрін, мәдениеті мен өнерін қайта жаңғыртудағы елеулі еңбегін атап өтеді. Өзбекәлі Жәнібеков кеңестік дәуірдің қиын кезеңдерінде халқына деген сүйіспеншілігі мен ұлттық өнерді дамытуға деген ұмтылысын көрсетіп, кейінгі ұрпаққа үлгі бола білді делінген [10, 6].

Ө.Жәнібековті де шындап, тәрбиелеген – Коммунистік партия болатын. Алайда, оның табиғатынан ерекше азаматтық қасиеті бар еді: ол тарихшы-этнограф, этнолог ретінде ұлттық тарихты, дәстүрді, сол дәстүрден туындайтын мінез-құлықты, қолөнерді, киім үлгілерін, музей ісін және классикалық өнерді зерттеп, зерделеп, бойына сіңіріп өсті. Сондықтан ол коммунистік идеологияның жетегінде кетпей, өз бағытын айқын сақтай білді. Ол туған

халқының тағдырын лениндік ұлт саясаты аясында жоғары қойып, мансап пен саяси қысымға қарамастан, ұлт мүддесіне қызмет етудің тиімді жолдарын таба білді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ел билігі мұрағаттық құжаттарға қолжетімділікті арттырып, шетелдік ғалымдармен бірлескен зерттеулер жүргізуге мүмкіндік жасады. ҚР Президентінің архиві мен ҚР Мәдениет министрлігі бірлесіп, тарихи маңызы бар құпия құжаттарды зерттеуге рұқсат беру жөнінде комиссия құрды. Бұл бастама отандық және шетелдік ғалымдардың құнды мәліметтер алуына жол ашты. Жаңа зерттеулер қазақ қоғамында бұрын жүргізілген күш көрсету саясатының ауқымын айқын көрсетті. Деректерге сүйене отырып, зерттеушілер: «Сталин жүргізілген реформаның қандай зардаптарға әкелетінін білді, бірақ соған қарамастан ешқандай әрекет жасамады», – деген тұжырымға келді [11].

Сексенінші жылдардың басында Қазақстанда мұражай ісі қарқынды дамып, жаңа кезеңге қадам басты. Бұл үрдіс мұражайлар санының көбеюімен қатар, олардың қызмет бағыттарының кеңеюі, ғылыми-зерттеу және жинақтау жұмыстарының жандануымен ерекшеленді. Мұның барлығы сол кезеңдегі Мәдениет министрінің орынбасары Өзбекәлі Жәнібековтің қажырлы еңбегінің нәтижесі болды. Ол жаңа қызметінде белсенділік танытып, қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын сақтау мен дәріптеу жолында үлкен үлес қосты.

Өзбекәлі Жәнібековтің жетекшілігімен жүргізілген ғылыми-зерттеу, іздестіру және жинақтау жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанда бірқатар маңызды мұражайлар ашылды. Олардың қатарында көрнекті ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының алғашқы президенті Қ.И. Сәтбаевтың мемориалдық мұражайы, Алматы қаласындағы С. Мұқанов пен Ғ. Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық мұражай кешені бар. Қарағанды облысының Жезді кентінде тау-кен және металлургия тарихы мұражайы ашылды.

Сонымен қатар, ұлт-азаттық қозғалысының басшысы, халық батыры А. Имановтың мемориалдық мұражайы, Торғай өңірінде Дала тарихы мұражайы құрылды. Қызылорда облысында екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Ы.Жақаев атындағы күріш шаруашылығы тарихы мұражайы мен қазақ жастарының көшбасшысы Ғ.Мұратбаевтың мемориалдық мұражайы ашылды. Оңтүстік Қазақстан облысының Темірлан ауылында әлемге әйгілі балуан, чемпион Қажымұқан Мұңайтпасовтың мұражайы бой көтерді.

Батыс Қазақстан облысында Бөкей Ордасы тарихы мұражайы, Т.Г. Шевченконың мемориалдық кешені, Кеңес Одағының Батыры М. Мәметованың үй-мұражайы ашылды. Алматы облысында ақындар Сүйінбай Аронұлы, Кенен Әзірбаев, Үмбетәлі Кәрібозұлының әдеби-мемориалдық мұражайлары, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Н. Алдабергеновтің мемориалдық мұражайы, «Жаркент мешіті» сәулет-өнер мұражайы, сондай-ақ Ш. Уәлихановтың «Алтынемел» мемориалдық кешені мен ақын М. Мақатаевтың әдеби-мемориалдық мұражайы ашылды.

Бүгінде бұл мұражайлар мен мәдени нысандар Қазақстандағы тарихи-мәдени мұраның ажырамас бөлігіне айналып, туристік бағыттардың қалыптасуына үлкен үлес қосып отыр. Алматыдағы Халық музыкалық аспаптар мұражайының құрылу тарихы оның қаншалықты күрделі әрі ауқымды жұмыс болғанын көрсетеді. Алғашында мұражай Панфилов көшесі, 99-үйде орналасқан, тарихи маңызы бар бұрынғы керуен-сарай ғимаратында ашылған еді. Алайда кейінірек оны Алматыдағы сақталып қалған санаулы көне ғимараттардың бірі – Офицерлер жиналысының үйіне көшіру туралы шешім қабылданды. Бұл ғимарат Зенков пен Гоголь көшелерінің қиылысында, 28 гвардияшы-панфиловшылар саябағының жанында орналасқан болатын және сол кезде құлаудың аз-ақ алдында тұрған еді. Осы тарихи ғимаратты сақтап қалу ісі Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен жүзеге асып, мұнда кең көлемді қалпына келтіру жұмыстары басталды.

Дегенмен, мұражайды ұйымдастырудағы басты қиындықтар әлі алда болатын. Бастапқы жоспар бойынша мұражайдың негізгі экспозициясы белгілі музыкатанушы Болат Сарыбаевтың жеке жинағындағы қазақтың халықтық музыкалық аспаптарынан жасақталуы

тиіс еді. Алайда соңғы сәтте Сарыбаев белгісіз себептермен өз келісімінен бас тартты. Бұл кезде мұражайдың ашылу мерзімі бекітіліп қойғандықтан, кейінге шегеру мүмкін болмады. Осындай күрделі жағдайда Өзбекәлі Жәнібеков батыл шешім қабылдап, белгілі қолөнер шеберлері Даркенбай Шоқпаров, Оразғазы Бейсенбаев және басқа да шеберлерге қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарының барлық түрлерін қайта жасап шығаруды тапсырды. Олардың қатарына домбыра, қобыз, дабыл, жетіген, сырнай, керей, шертер, сазсырнай, адырна, сазген, дудыға, тоқылдақ және басқа да аспаптар кірді.

Сонымен қатар, мұражай қорын толықтыру мақсатында әйгілі халық орындаушылары – Құрманғазы, Біржан сал, Дина Нұрпейісова, Жамбыл Жабаев, Кенен Әзірбаев және басқа да танымал өнерпаздар қолданған музыкалық аспаптарды жинау жұмыстары жүргізілді. Бұған қоса, ТМД елдері мен әлем халықтарының дәстүрлі музыкалық аспаптары да мұражай экспозициясына енгізілді.

Мұражай қызметінің алғашқы жылдарынан бастап халық музыкасын насихаттауға баса назар аударылды. 1981 жылы Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен мұражай жанынан «Сазген» фольклорлық-этнографиялық ансамблі құрылды. Өзінің қызметтік міндеттерінің көптігіне қарамастан, Ө.Жәнібеков мұражай қорын жаңа экспонаттармен толықтыру, ансамбльдің концерттік бағдарламаларын жаңарту, орындаушылардың сахналық киімдерін әзірлеу секілді жұмыстарды жеке бақылауда ұстады. Абырой болғанда, мұражайға жақын маңда, тура жолдың арғы бетінде Мәдениет министрлігі орналасқан еді, бұл ұйымдастыру жұмыстарын жеңілдетті. Кейіннен мұражайдың алғашқы директоры Жарқын Шәкәрім өз естеліктерінде былай деп жазды: «Мұражайды ұйымдастыру барысында ең үлкен қиындықтар оның алғашқы директоры Жарқын Шәкәрімнің, сондай-ақ шебер-ұсталар Оразғазы Бейсенбаев пен Даркенбай Шоқпаровтың еншісіне тиді» [12, 171-172].

Өзбекәлі Жәнібеков ұлттық болмысынан бастау алатын ұлтжандылығымен және соған негізделген қайсар мінезімен көзі тірісінде-ақ аңызға айналған тұлға. Өз ісіне шынайы берілген, ұлтын сүйетін азаматтар оның жанынан табылып, досына айналды. Ал ұлты мен қызметіне адалдық таныта алмаған, халық мүддесі үшін жанын салып еңбек етпеген жандар оның қасынан іргесін аулақ салды [13].

Академик Серік Қирабаев Өзбекәлі Жәнібековті ел тәуелсіздігінің символы ретінде бағалаған. Кеңестік тоталитарлық жүйенің қыспағына қарамастан, ол халықты ұлтжандылыққа баулып, қазақтың меймандос, бауырмал, батыр, өнерпаз әрі рухани бай халық екенін үнемі насихаттады. Ол әрбір қазақтың өз ұлтымен мақтануына, ұлттық рухты биік ұстауына үндеді. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде қызмет атқарған жылдары Ө.Жәнібеков арнайы комиссия құрып, Алаш зиялыларын ақтау және олардың мұраларын жарыққа шығару бағытында табанды еңбек етті. Әсіресе, Шәкәрім Құдайбердіұлын ақтау барысында Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қарсылығына тап болды. Құзырлы орган өкілдері Шәкәрімге қатысты айыптаушы құжаттардың барын алға тартып, оны қылмыскер ретінде көрсеткісі келді. Алайда, Ө.Жәнібеков бұл кедергілерге мойымай, комиссияның қажырлы жұмысының нәтижесінде Шәкәрімді толықтай ақтап шықты. Осыған байланысты академик Серік Қирабаев: «Егер Өзбекәлі Жәнібеков Орталық Комитетте қызмет етпегенде, Алаш зиялыларын ақтау әлдеқайда қиын болар еді», – деп атап өткен [14].

Өзбекәлі Жәнібеков еңбек жолында сан алуан белестерді бағындырды. Ол қатардағы мұғалім қызметінен бастап, Қазақстан комсомол комитетінің бірінші хатшысы дәрежесіне көтерілді. Одан кейін облыстық атқарушы органдарда басшылық қызметтер атқарып, мол тәжірибе жинады. Мәдениет саласына жауапты министрлікте еңбек етіп, партия жұмысына белсене араласты. Осы қызметтік жол оның қайраткерлік тұлғасын қалыптастырып, адамдық және азаматтық ұстанымдарының айқындалуына, бойындағы қабілетінің толық ашылып, жарқырай көрінуіне ықпал етті.

Ө. Жәнібековтің халқына деген сүйіспеншілігі, құрметі мен жанашырлығы еңбек жолының алғашқы кезеңдерінен бастап-ақ айқын байқалды. Ол әрдайым ұлттық тарих пен танымға, мәдениет пен дәстүрге ерекше мән беріп, олардың әрбір жаңалығын қалт жібермей

қадағалады. Кездескен құнды жәдігерлерді жинақтап, қазақтың рухани әрі материалдық қазыналарын шашау шығармай келер ұрпаққа жеткізу жолында аянбай еңбек етті. Оның осы мақсаттағы табанды еңбегі – елінің өткені мен болашағына деген адалдығының көрінісі, әрі бүгінгі жастарға үлкен өнеге.

Өзбекәлі Жәнібеков еңбек жолын ағартушылықтан бастағаны. Бала кезінен ізденімпаздығы мен кітапқа деген сүйіспеншілігі оның дүниетанымын кеңейтіп, білімге ұмтылысын арттырды. Бұл қасиеттері оны ағартушылық қызметке алып келді. Мектепте жұмыс істеген жылдары ол тек білім беру ісімен ғана шектелмей, саяси мәселелерге де көңіл бөліп, елінің дамуына үлес қоса бастады. Шерхан Мұртаза бір сөзінде: «Өзбекәлінің еңбектерін толық қамту үшін бірнеше томдық үлкен кітап жазу қажет», – деп оның еңбегінің ауқымдылығын атап өткен. Осы таңда Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетіне Өзбекәлі Жәнібеков есімінің берілуі – әйгілі тұлғаны тану, ұлықтау және оны қоғамдық санада орнықтырудың жаңа кезеңінің бастауы.

Өзбекәлі Жәнібеков мұрасын зерттеу – көпқырлы, күрделі әрі ұзаққа созылатын үдеріс. Бұл тұрғыда «даму» ұғымына тарихи үдерістердегі тұлғаның орны мен маңызын, оның жаңашылдығын өлшем ретінде қарастыру қажет. Зерттеу нәтижесінің мақсаты – ақиқатты ашу және оны шынайы түрде жеткізу. Әсіресе, ғылым мен жоғары оқу орындарының әлеуеті арқылы тарихи шындықты айту аса маңызды.

Тұлға жайлы пікір әрқилы болуы мүмкін: саясаткердің, өнер адамының, студенттің немесе қарапайым еңбеккердің көзқарастары бірдей сәйкес келе бермейді. Дегенмен, ақиқатты терең тарихи деректерге сүйене отырып, кең ауқымды білімге ие, ұлттық, мемлекеттік және жалпыадамзаттық мүддені басшылыққа алатын әдіснамалық ұстанымы берік, зерттеушілік ниеті таза ғалым ғана ашып көрсете алады.

Бүгінгі таңда Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінде белгілі этнограф ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ ұлттық қолөнері мен мәдениетінің жанашыры Өзбекәлі Жәнібековтің құрметіне мемориалдық тақта ашылған. Сонымен қатар, осы оқу орнында «Өзбекәлі Жәнібеков құбылысы: тұлға тағылымы және педагогикалық құндылықтар» тақырыбында алғашқы халықаралық ғылыми-теориялық конференция – «Жәнібеков оқулары-1» өткізілді. Бұл да болса Өзбекәлі Жәнібековке деген құрмет деп білеміз.

Жақсы адам ешқашан ұмытылмайды, оның тек туған күні ғана еске алынады. Өмірінде есімін мәңгілікке алтын әріппен жазып кеткен ардақты тұлға Өзбекәлі Жәнібеков бүгінде арамызда болса, парасатты ойы мен игі ісін ұрпағынан аямас еді. Адамға пайда әкелетін әрбір ой мен әрекет ізгілік деп аталады. Ізгілікке ұмтылу, зұлымдықтан бойын аулақ ұстау – адам жаратылысына тән құндылық. Ол әрқашан өткір ойымен ерекшеленетін. Ашуланса – әділдігі басым, қуанса – мейірімі мол, ал болмысынан тектілік пен парасаттылық есіп тұратын. Шыншыл мінезімен дараланып, ашуын тез тарқататын. Ол дау-дамайды айқаймен емес, сабырмен шешуге тырысатын. Терең ойлы адамның ісі нәтижелі болатыны белгілі. Өзбекәлі Жәнібеков әр ісін дабыра қылмай, ешкімге салмақ салмай-ақ тындыратын [15].

Ө.Жәнібеков өзінің саяси қызметінде Қазақстанның басты бағыты – ұлттық идеологияда жатыр деген [16, 4-11]. Өзбекәлі Жәнібековтің тұлғалық болмысын айқындайтын ерекше қасиеті – оның отаны мен халқына деген шексіз сүйіспеншілігі. Ол бұл асыл сезімді нақты істерімен дәлелдеп, ұлт мүддесіне аянбай қызмет етті. Өзбекәлі Жәнібеков ұлт тағдырына алаңдап, тарихи мұраны, тілді, халықтың салт-дәстүрін терең зерттеген жан. Осы себепті ол этнография мен мәдениет саласына ерекше көңіл бөліп, құнды зерттеулер жүргізді әрі артына бай рухани мұра қалдырды. Тарих қойнауына үңіліп, халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін жан-жақты зерделеген, ерлік пен бірліктің мәнін айшықтаған, келер ұрпаққа баға жетпес мұра мен өсиет қалдырған аса көрнекті тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков. Қазіргі қоғамда құндылықтар қайта қаралып жатқан тұста, қызметі сынға ұшырамаған тұлғалардың бірі – Өзбекәлі Жәнібеков. Ол – Қазақстан жастарының жалынды жетекшісі, ұлттық мәдениеттің белді ұйымдастырушысы, халық арасынан шыққан

қоғам және саяси қайраткер, сондай-ақ тарихшы ғалым. Кеңес заманында да ол өз елінің болашағына бей-жай қарамай, ұлтының тарихын әрдайым назарында ұстап, кеңестік саясаттың шектеулеріне қарамастан, халқы үшін аянбай қызмет етті. Ақын Мұхтар Шахановтың сөзімен айтқанда, «Ө. Жәнібеков күрделі, мүмкіндігі шектеулі, саяси қысымға толы қызметтерді де ұлт мүддесіне бағыттаудың жарқын үлгісін көрсете білген» ұлтжанды қайраткер болды [17, 240].

Өзбекәлі Жәнібековтің еңбекқорлығы, адалдығы, табандылығы, ұлтжандылығы және халықшылдығы бүгінгі қазақ жастары мен өскелең ұрпақ үшін үлгі боларлық қасиеттер. Әрбір жас Өзекең сияқты өзіне талапшыл, әділ болып өссе, халқымыздың болашағы жарқын болары сөзсіз.

Қазіргі таңда Ө.Жәнібековтің өмірі мен қызметін зерттеу жаңа тұжырымдар мен әдіс-тәсілдерді талап етеді. Оның ұлттық мәдениет пен тарихты жаңғыртудағы тәжірибесі қазіргі заманғы мәдени саясатты қалыптастыруда құнды үлгі бола алады. Сондықтан, оның мұрасын зерттеу мен насихаттау ұлттық бірегейлікті нығайту жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Өзбекәлі Жәнібековтың Қазақстан тарихындағы орны мен маңызын объективті бағалауға мүмкіндік берді. Оның қоғамдық және саяси қызметі ұлттың болашағы үшін атқарылған маңызды еңбек ретінде бағаланады. Оның идеялары мен бастамалары қазіргі Қазақстан қоғамының мәдени, рухани және саяси дамуында өзекті болып қала береді.

Қорытынды. Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметі Қазақстанның мәдени және ұлттық сана қалыптастыру үдерісіне айтарлықтай үлес қосты. Ол қазақ тілінің мәртебесін нығайтуға, тарихи мұраны сақтауға, ұлттық мәдениетті дамытуға ерекше күш салды. Оның бастамалары мен еңбектері Қазақстанның мәдени және рухани дамуының маңызды кезеңдерімен тығыз байланысты. Ө.Жәнібековтың қызметі қазақ халқының тарихи санасын жаңғыртуда ерекше орын алады. Ол ұлттық бірегейлікті сақтауға және дамытуға бағытталған жұмыстарды жүйелі түрде жүргізіп, жас ұрпақты ұлттық құндылықтарды қастерлеуге шақырды. Сонымен қатар, оның бастамаларының нәтижесінде тарихи мұралар зерттеліп, қайта жаңғыртылды.

Өзбекәлі ұлттың рухани дамуына, мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртуға бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдады. Оның бастамасымен көптеген тарихи еңбектер жарық көріп, қазақ мәдениеті мен өнерінің өркендеуіне үлес қосылды. Ол жастардың тарихи мұраға деген қызығушылығын арттыру үшін ұлттық мәдениет пен әдебиетті дәріптеуге бағытталған іс-шаралар ұйымдастырды. Бұл оның жас ұрпақтың ұлттық рухын нығайтудағы еңбегінің айқын дәлелі болды. Ұлттық рухтың жаршысы болған Өзбекәлі Жәнібеков қазақ халқының мәдениеті, ана тілі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының жаңғыруы мен дамуына айрықша үлес қосты. Мұндай іргелі істерді атап өту – кейінгі ұрпақ өкілдерінің міндеті. Сонымен қатар, оның қызметі кеңестік кезеңдегі саяси-мәдени шектеулерге қарамастан ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға бағытталды. Оның еңбектерінің арқасында қазақ халқының тарихи жады қалпына келтіріліп, ұлттың рухани тұтастығы сақталды. Ө.Жәнібековтың идеялары мен бастамалары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ, оның мұрасы қазіргі қазақ қоғамының мәдени және рухани дамуына ықпал етуде.

Қорытындылай келе, Өзбекәлі Жәнібековтың еңбектері оның заманының ғана емес, бүгінгі Қазақстан қоғамы үшін де өзекті болып табылады. Оның саяси және мәдени қызметі болашақ зерттеулерге негіз бола алады. Осылайша, зерттеу жұмысы оның тарихи рөлін объективті бағалауға және оның мұрасын одан әрі насихаттауға мүмкіндік береді. Ө.Жәнібековтың еңбектерінің қазіргі Қазақстан қоғамына әсері оның ұлттық сана мен мәдени құндылықтарды жаңғыртудағы маңыздылығын көрсетеді. Оның идеялары мен бастамалары бүгінде елдің рухани дамуына ықпал етуде. Ө. Жәнібековтың қызметін зерттеу оның тарихи мұрасының құндылығын одан әрі ашуға мүмкіндік береді.

Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметінің маңыздылығын толық ашу үшін оның еңбектерінің Қазақстандағы заманауи саяси және мәдени процестерге әсерін қарастыру қажет. Оның идеялары мен бастамалары бүгінгі ұрпақ үшін өзекті болып қала беруде.

Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібековтың еңбектері ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайтуда маңызды рөл атқарды. Оның ұлттық құндылықтарды сақтау мен насихаттауға бағытталған жұмыстары қазіргі Қазақстан қоғамының мәдени саясатына негіз болуда.

Осы зерттеу нәтижелері оның тарихи мұрасының құндылығын тереңірек түсінуге және оны әрі қарай зерттеуге жаңа мүмкіндіктер береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзалиева Э.Қ., Сыздықова Г.М. Көрнекті қазақ қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің өмірбаяны мысалындағы тарихи өмірбаян жанрының перспективалары. Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен мемлекет және қоғам қайраткері, этнограф ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің 90 жылдық мерейтойына арналған «ТӘУЕЛСІЗДІК-МӘҢГІЛІК ЕЛ ТҰҒЫРЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. - Шымкент: «Оңтүстік Полиграфия» баспасы, 2021 – Б. 115-120.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қор 708, Тізбе 0142, Іс 4393.

3. Жәнібеков Ө. Тағдыр тағылымы [Мәтін]: Естеліктер. Бірінші кітап / Ө. Жәнібеков. - Алматы: Рауан, 1996. - 16-30 б.

4. Bashirov, N., Kamzabekuly, D., Daribayev, S., Sutzhanov, S., Omarova, S. (2024). Intelligence of Kazakh: Idea of national liberation in literary works of Alash figures (XIX-XX). Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys, (55), 1290-1297. DOI: 10.54919/physics/55.2024.129ky0.

5. Семенченко А.Я. «Мы строили комсомол, комсомол строил нас» // Изда-во Московский гуманитарный университет, 2015. – 352 с

6. Алтаев Б.Е Ставший легендой при жизни к 90-летию Узбекали Джанибекова // «Мәдени мұра» ғылыми журналы. - Нұр-Сұлтан: ҚР Ұлттық музейі. - 2021-№1. - 146-156. <https://doi.org/10.47500/2021.v1.i1.15>

7. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Қор 2238, Тізбе 1, Іс 8.

8. Айтбай Ө. Өнер мен тілге өмірін арнаған Өзбекәлі ауқымға сыймайтын алып тұлғасымен халықтың есінде қалды" /Ө.Айтбай// Алтын орда. – 2011. - 24 қараша (№47). - 20 б.

9. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41665>

10. Данияров Б. Заманнан озып туған ер тұлға / Б. Данияров// Жас Қазақ үні. – 2011. - 6 - 12 қыркүйек (№35/36). - 6 б.

11. Ерғәбек Қ., «Өлмес ісі өнегелі Өзбекәлі» Қазақ үні, 1.03.2011

12. Шакаримов Ж., Көне дүние күмбірі Мелодии древности. – Алматы: Өнер, 2013. – С. 171-172

13. Жапақов Н., «Рух сарбазы» «Орал өңірі» газеті 30.03.2017

14. Батырхан Т., // Егемен Қазақстан. - Астана, 2017. - 3 тамыз (№147)

15. <https://abai.kz/post/4995>

16. Адырбек Б.С., Өзбекәлі Жәнібектің ұлттық идеология жайлы ойлары мен ұсыныстары / Б.С. Адырбек// Өзбекәлі Жәнібек оқулары - 2010: рес. ғыл.-тәжір. конф. материалдары / ред. Х.Тұрсын. – 4-11 б.

17. Рух сардары (Өзбекәлі Жәнібековтің туғанына 75 жылдығына орай өткен ғылыми теориялық конференция материалдары) / Құрастырған: Баян Адырбек. – Түркістан: Тұран, 2006. – 240 б.

References:

1. Myrzaliyeva E.Q., Syzdyqova G.M. Kórnekti qazaq qairatkeri Ózbekáli Jánibekovtiń ómirbaiany mysalyndaǵy tarıhı ómirbaian janrynyń perspektivalary. Qazaqstan Táýelsizdiginiń 30 jyldyǵy men memleket jáne qoǵam qairatkeri, etnograf ǵalym Ózbekáli Jánibekovtiń 90 jyldyq mereitoina arnalǵan «TÁÝELSIZDIK-MÁNGILIK EL TUGYRY» atty halyqaralyq ǵylymi-tájiribelik konferentsuanyń ǵylymi maqalalar jınaǵy. - Shymkent: «Óntústik Poligrafıa» baspasy, 2021 – B. 115-120.
2. Qazaqstan Respýblikasy Prezidentiniń arhivi, Qor 708, Tizbe 0142, Is 4393.
3. Jánibekov Ó. Tagdyr tagylymy [Mátin]: Estelikter. Birinshi kitap / Ó. Jánibekov. - Almaty: Raýan, 1996. - 16-30 b.
4. Bashirov, N., Kamzabekuly, D., Daribayev, S., Sutzhanov, S., Omarova, S.(2024). Intelligence of Kazakh: Idea of national liberation in literary works of Alash figures (XIX-XX). Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys, (55), 1290-1297.DOI: 10.54919/physics/55.2024.129ky0.
5. Semenchenko A.Ia. «My stroili komsomol, komsomol stroil nas» // Izda-vo Moskovskui ǵymanitarnyi ýniversitet, 2015. – 352 s
6. Altaev B.E Stavshii legendoi pri jizni k 90-letıy Ýzbekalı Djanibekova // «Mádeni mura» ǵylymi jýrnaly. - Nur-Sultan: QR Ulttyq mýzei. - 2021-№1. - 146-156. <https://doi.org/10.47500/2021.v1.i1.15>
7. Qazaqstan Respýblikasy Ortalyq memlekettik arhivi, Qor 2238, Tizbe 1, Is 8.
8. Aitbai Ó. Óner men tilge ómirin arnaǵan Ózbekáli aýqymǵa syymaityn alyp tulǵasymen halyqtyń esinde qaldy" /Ó.Aitbai// Altyn orda. – 2011. - 24 qarasha (№47). - 20 b.
9. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41665>
10. Danuarov B. Zamannan ozyptyǵan er tulǵa / B. Danuarov// Jas Qazaq úni. – 2011. - 6 - 12 qyrkúek (№35/36). - 6 b.
11. Ergóbek Q., «Ólmes isi ónegeli Ózbekáli» Qazaq úni, 1.03.2011
12. Shakarimov J., Kóne dúnie kúmbiriMelodu drevnosti. – Almaty: Óner, 2013. – S. 171-172
13. Japaqov N., «Rýh sarbazy» «Oral óñiri» gazeti 30.03.2017
14. Batyrhan T., // Egemen Qazaqstan. - Astana, 2017. - 3 tamyz (№147)
15. <https://abai.kz/post/4995>
16. Adyrbek B.S., Ózbekáli Jánibektiń ulttyq ideologua jaily oilary men usynystary / B.S. Adyrbek// Ózbekáli Jánibek oqýlary - 2010: res. ǵyl.-tájir. konf. materialdary / red. H.Tursyn. – 4-11 b.
17. Rýh sardary (Ózbekáli Jánibekovtiń tyǵanyna 75 jyldyǵyna orai ótken ǵylymi teorualyq konferentsua materialdary) / Qurastyrgan: Baian Adyrbek. – Türkistan: Turan, 2006. – 240 b.

Ospanova S. R. *¹

¹ PhD Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

E-mail: saga.ospanova@bk.ru

KAZAKHSTAN AND THE TURKIC SPACE: INTEGRATIONAL PROCESSES IN EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

This article examines the historical formation, institutional foundations, and current development prospects of integrational processes in the fields of education and science within the framework of cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States (OTS). Drawing upon the shared cultural and historical foundations of Turkic peoples, the authors systematically analyze new directions in education and scientific cooperation in the 21st century. The article provides a chronological and thematic assessment of major events and initiatives from 1992 to 2023, with particular attention to the roles of the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, the Turkic Academy, the Turkic Culture and Heritage Foundation, as well as the strategic document “Vision of the Turkic World – 2040.” In addition, digital education platforms and new forms of scientific cooperation are included as objects of study. The research findings highlight Kazakhstan’s leading role as an initiator in the integration process and substantiate the future opportunities for building a common scientific and educational space through concrete examples. The article is presented as an analytical and scholarly basis for strengthening intellectual cooperation among Turkic countries. Historical-chronological, comparative, systemic, and content-analysis methods were applied. These approaches made it possible to comprehensively reveal the evolution of integration and to identify current trends. The study concludes by emphasizing Kazakhstan’s intellectual leadership in integration and demonstrating future prospects for the formation of a shared scientific and educational space.

Keywords: Kazakhstan, Organization of Turkic States, educational integration, scientific cooperation, Turkic integration, academic mobility, Turkic Academy, common educational space, “Vision of the Turkic World – 2040” strategy, digital education platform.

Оспанова С.Р. *¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ -нің PhD докторанты (Қазақстан, Алматы қаласы)

E-mail: saga.ospanova@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ КЕҢІСТІГІ: БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан мен Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) аясындағы білім және ғылым салаларындағы интеграциялық үдерістердің тарихи қалыптасуы, институционалдық негіздері және қазіргі даму перспективалары қарастырылады. Авторлар түркі халықтарының ортақ мәдени-тарихи негіздерін басшылыққа ала отырып, ХХІ ғасырдағы білім беру мен ғылыми кооперацияның жаңа бағыттарын жүйелі түрде талдайды. Мақалада 1992 жылдан бастап 2023 жылға дейінгі кезеңдегі маңызды оқиғалар мен бастамалар хронологиялық және мазмұндық тұрғыдан сараланып, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркі академиясы, Түркі мәдениет және мирас қоры, сондай-ақ «Түркі әлемі – 2040» стратегиясы секілді құрылымдардың рөліне ғылыми тұрғыдан баға беріледі. Сонымен қатар цифрлық білім беру платформалары мен ғылыми ынтымақтастықтың жаңа формалары да зерттеу нысаны ретінде қамтылған.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның бастамашы ел ретінде интеграция процесіндегі жетекші рөлі айқындалды, сондай-ақ ортақ ғылыми және білім кеңістігін қалыптастырудағы болашақ мүмкіндіктері нақты мысалдармен дәйектелді. Мақала түркі елдері арасындағы зияткерлік ынтымақтастықты нығайтуға арналған ғылыми-талдамалық негіз ретінде ұсынылады. Зерттеу барысында тарихи-хронологиялық, салыстырмалы, жүйелік және контент-талдау әдістері қолданылды. Бұл тәсілдер интеграцияның эволюциясын кешенді түрде ашуға және қазіргі даму үрдістерін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу қорытындысында Қазақстанның интеграциядағы интеллектуалдық көшбасшылық рөлі айқындалды және ортақ ғылыми-білім кеңістігін қалыптастырудағы болашақ мүмкіндіктері дәйекті түрде көрсетілді. Мақала түркі елдері арасындағы зияткерлік ынтымақтастықты нығайтуға арналған ғылыми-талдамалық негіз ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркі мемлекеттері ұйымы, білім интеграциясы, ғылым саласы, түркі интеграциясы, академиялық ұтқырлық, Түркі академиясы, ортақ білім кеңістігі, «Түркі әлемі – 2040» стратегиясы, цифрлық білім платформасы.

Оспанова С. Р. *¹

¹ PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

E-mail: saga.ospanova@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0004-2890-4236>

КАЗАХСТАН И ТЮРКСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

В статье рассматриваются историческое становление, институциональные основы и современные перспективы интеграционных процессов в области образования и науки в рамках сотрудничества между Казахстаном и Организацией тюркских государств (ОТГ). Авторы, опираясь на общие культурно-исторические основания тюркских народов, системно анализируют новые направления в сфере образования и научной кооперации в XXI веке. В статье хронологически и содержательно исследуются важнейшие события и инициативы периода с 1992 по 2023 годы, с научной оценкой роли таких структур, как Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Тюркская академия, Фонд тюркской культуры и наследия, а также стратегический документ «Тюркский мир – 2040». Кроме того, объектом исследования стали цифровые образовательные платформы и новые формы научного сотрудничества.

Результаты исследования выявили ведущую роль Казахстана как страны-инициатора в процессе интеграции, а также обозначили будущие возможности по формированию общего научно-образовательного пространства на основе конкретных примеров. Статья предлагается как научно-аналитическая база для укрепления интеллектуального сотрудничества между тюркскими государствами. В ходе исследования были применены историко-хронологический, сравнительный, системный и контент-анализ. Эти подходы позволили комплексно раскрыть эволюцию интеграции и определить современные тенденции развития. В заключении подчеркивается интеллектуальное лидерство Казахстана в интеграционных процессах и последовательно показываются перспективы формирования общего научно-образовательного пространства.

Ключевые слова: Казахстан, Организация тюркских государств, интеграция в образовании, наука, тюркская интеграция, академическая мобильность, Тюркская академия, общее образовательное пространство, стратегия «Тюркский мир – 2040», цифровая образовательная платформа.

Introduction

In the context of globalization, inter-state cooperation is acquiring new dimensions, while integration processes are intensifying within regional spaces. Among them, regional ties based on the historical and cultural commonality and linguistic affinity of Turkic peoples play a special role. The Turkic world represents a civilizational uniqueness and historical continuity formed over centuries. As one of the leading states in this space, Kazakhstan carries out an important mission in the development of the Turkic world by deepening cooperation in the field of education and science. Since the day of its independence, Kazakhstan has consistently strengthened relations among Turkic-speaking nations. President Turgut Özal of the Republic of Turkey was among the first to congratulate Kazakhstan on its sovereignty. In the 21st century, political, economic, and cultural relations have reached a high level. The study of the development of integration in the field of education and science among Turkic-speaking states is one of the relevant issues of regional studies [1]. The establishment of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States (formerly the Turkic Council) took place in Nakhchivan in 2009. At the VIII Summit in 2021, the organization was renamed the Organization of Turkic States. Kazakhstan actively participates in this organization and promotes integrational initiatives in the field of education and science [2]. The aim of the article is to comprehensively analyze, within the framework of regional studies, the development of integrational cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States in the sphere of education and science in the 21st century.

Relevance of the Topic. From the standpoint of regional studies, integrational ties in the fields of education and science are not limited to cultural or academic exchanges. They serve as an effective tool for ensuring regional stability, strengthening intellectual potential, and enhancing international competitiveness. For Kazakhstan, such cooperation contributes to consolidating strategic partnerships among Turkic states, implementing joint scientific and innovative projects, and preserving the spiritual and cultural identity of the younger generation. Therefore, the topic “Kazakhstan and the Turkic World: Integrational Processes in Education and Science” is of particular relevance today. On the one hand, it defines Kazakhstan’s place and role in regional policy; on the other, it provides a scientific basis for preserving the civilizational unity of Turkic nations and developing it in a new historical context. Since gaining independence, Kazakhstan has prioritized strengthening political, economic, and cultural cooperation with Turkic states. The shared historical and spiritual values of Turkic peoples have laid a solid foundation for the deepening of integration.

Integration in the field of education and science between Kazakhstan and the Organization of Turkic States (OTS) has reached a new level in the 21st century. In this process, strengthening and modernizing the national education system plays a crucial role [3]. Within the OTS framework, academic exchange programs have been rapidly developing through the provision of scholarships and opportunities. Students and scholars from Turkic countries are able to study and conduct research at each other’s higher education institutions thanks to diverse grants and scholarships. Furthermore, joint scientific projects and innovative initiatives strengthen common values and contribute to regional development [4]. In the future, Kazakhstan and OTS member states should focus on harmonizing educational programs, conducting joint scientific research, and implementing innovative projects. Promoting our national culture and science is our common duty in contributing to the development of the Turkic world [5].

President Kassym-Jomart Tokayev, expressing his special appreciation to the heads of state who came to Kazakhstan—the sacred cradle of Turkic peoples—for a high-level meeting, noted that the Cooperation Council of Turkic-Speaking States, established at the initiative of Kazakhstan, has now become a full-fledged and reputable international organization. At this summit, the document “Vision of the Turkic World – 2040” was adopted. “Most importantly, we have strengthened the unity of fraternal nations. We have presented our common values to the entire world. We are fulfilling the will of our ancestors by consolidating the unity of the Turkic states. Our next goal is to preserve this brotherhood based on mutual trust and fraternity and to pass it on to future generations. The Turkic world today maintains equal relations with globally influential states. Other countries have begun to

attach particular importance to the positions of our organization. Therefore, enhancing Turkic integration is our shared responsibility,” – said the Head of State [6].

He further emphasized: “We must develop academic mobility and create conditions for students to engage in intercultural dialogue. Moreover, we should provide the necessary opportunities to establish a unified higher education space. Therefore, in 2023, I instructed to consider the creation of a common network of Turkic universities. This initiative will allow our students to study Turkic languages and become acquainted with the daily life of fraternal nations, thus creating favorable conditions for learning,” – noted the President. In this text, the word “toleu” conveys meanings such as “to provide, to offer, to deliver, to enable” [7].

Materials and Methods.

Materials The article is based on materials published in domestic and Turkish press sources. In particular, articles from Egemen Kazakhstan, Kazakhstanskaya Pravda, Alash Ainasy, Diplomatiya Zharnysy, Analytic, as well as Turkish newspapers such as Milliyet, Hürriyet, Sabah, Today’s Zaman, and Akşam have been widely utilized. In addition, information from internet sources has significantly contributed to the analysis of the role of diplomacy in Kazakhstan’s relations with the Turkic Organization. The use of these sources made it possible to fully explore the research questions of the article and to achieve the set objectives. Furthermore, agreements and declarations achieved during the development of relations between the Republic of Kazakhstan and the Organization of Turkic States were taken into account. Specifically: the Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Turkic Organization, the Treaty on Strategic Partnership between the Republic of Kazakhstan and the Turkic Organization, and the Agreement on Cooperation in Science and Technology between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Turkic Organization, among others. These documents provide valuable information on the legal and institutional foundations of Kazakhstan’s relations with the Turkic world, as well as on the principles and directions of cooperation. In addition, speeches of the First Presidents and heads of state of Turkic countries, foreign ministers, ambassadors, statements made during mutual visits, as well as interviews given to various media outlets were examined. Informational studies, official and unofficial statistical data, and materials of different organizations and agencies were also of great importance as empirical sources.

Methods. A set of methodological approaches was applied, including historical, political-analytical, international relations, and comparative methods. Historical method: examined the evolution of integrational initiatives in education and science in the Turkic world. Political-analytical and IR methods: analyzed Kazakhstan’s role among Turkic states and its cooperation within the framework of organizations and agreements. Comparative method: allowed for the comparison of education systems and scientific-innovation policies. Induction and deduction: enabled drawing general conclusions from specific integrational practices and explaining particular cases through theoretical assumptions. System analysis: provided a holistic assessment of integration processes as a unified structure. Empirical analysis: relied on official documents, international organization materials, statistical data, scholarly publications, and expert analyses.

Comparative analysis: compared education and science policies between Kazakhstan and OTS member states, highlighting similarities and differences. Systemic approach: considered integrational processes as a system influenced by internal and external factors of the education and science sphere. Content analysis: examined official documents and strategic programs of the OTS to identify main goals and trends. Historical-chronological method: studied the stages of development of educational and scientific cooperation between Kazakhstan and Turkic states in sequence. SWOT analysis (optional): systematized the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of Turkic integration. Qualitative analysis: investigated the academic content and structure of higher education systems in Turkic states. The use of these methods and sources increased the scientific validity of the research, providing an opportunity for a deep and comprehensive analysis of integration in education and science.

Discussion

Cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States (OTS) in the field of education and science has acquired a new dimension in the 21st century. Since the early years of independence, political, cultural, and educational ties among Turkic-speaking states have gradually been institutionalized. The summits of Turkic-speaking states, held since 1992, became the starting point of this process. The establishment of the Turkic Council in Nakhchivan in 2009 (now the Organization of Turkic States) marked a new stage of integrational cooperation [8].

Special structures were established in order to develop cooperation in education and science within the Turkic world—such as the Turkic Academy, TURKSOY, TURKPA, and the Council of Elders. For example, the International Turkic Academy, headquartered in Astana, conducts joint research and implements collaborative projects [9]. Likewise, TURKSOY works to preserve the cultural heritage of Turkic peoples while also strengthening scientific and humanitarian cooperation [10].

The study reveals that integrational cooperation in education and science has become an important direction of diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey. The Agreement on Cooperation in Science and Technology between the two countries opened the way for direct partnerships among educational institutions [11]. As a result, academic mobility programs were launched and joint scientific projects were implemented.

A new momentum of integrational cooperation was observed during the VIII Summit of the Organization of Turkic States in 2021, when the organization's name was changed and new directions for deeper integration were outlined [12]. At the X Summit in 2023, the strategic document “Vision of the Turkic World – 2040” was adopted, defining common strategic priorities, including steps towards integration in education and science [13].

Thus, the institutional foundations of cooperation in education and science within the OTS framework have been strengthened, and concrete steps have been taken towards the creation of a common scientific space. These integration processes not only strengthen humanitarian ties but also contribute to regional stability and development (Kushkumbaev, 2002) [1]. The study found that cooperation between Kazakhstan and the OTS in education and science has a broad dynamic of development through significant joint projects. Institutional platforms such as the Union of Turkic Universities (TÜRKÜNİB), the Turkic Academy, and Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University play a vital role in shaping the common educational-scientific space. The realities of the 21st century show that education is no longer limited to national boundaries; it has become a major indicator of competitiveness at both regional and global levels [14].

Through joint initiatives, academic mobility has increased, research centers and scientific projects are being co-financed. However, several challenges remain on the path of integration: differences in educational standards, language barriers, instability of academic staff, and the lack of alignment in scientific journals and research.

Moreover, within the OTS framework, projects such as the creation of a full-fledged virtual university, the establishment of a common digital education platform, and the development of a joint scientific grants system for Turkic countries have not yet been implemented. These initiatives would pave the way for qualitative progress in integration [15].

Overall, cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States in the field of education and science represents a strong foundation for building a shared intellectual space. While current models and initiatives demonstrate positive trends, the need for systemic reforms and strategic planning remains pressing.

A number of scientific and analytical works explore the integration of Kazakhstan and the Turkic Council (now OTS) in education and science. The main directions of this cooperation are the development of educational systems, the promotion of scientific research, as well as the strengthening of cultural and linguistic unity. Key sources include:

The Turkic World and Kazakhstan – a book analyzing cultural, educational, and scientific ties among Turkic states and Kazakhstan's contribution to the development of cooperation through joining the Turkic Council. Official materials of the Turkic Council – documents and reports published on the Council's official website, analyzing cooperation in education and science.

The Current State of Scientific Cooperation in the Turkic World – scholarly articles and collections describing the level and directions of partnerships among universities and research institutions of Turkic-speaking countries.

Studies on Kazakhstan's international cooperation in education and science – focusing on partnerships with international organizations, including the Turkic Council. Integration in Education and Science – a research work giving insights into integrating educational systems and implementing joint scientific projects among Turkic states. In the 21st century, cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States in education and science has become one of the significant areas of global integration processes. Particularly in education and science, such cooperation plays a vital role. The Turkic peoples have a long history of mutual ties in culture, education, and science, and today these relations are reaching a new qualitative level. Kazakhstan is an active member of the OTS. The primary goal of the organization is to develop the culture, language, education, and science of Turkic-speaking peoples, while also ensuring their unity on the international stage. Established as the Turkic Council in 2009 and renamed in 2021, the OTS includes Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. The organization continues to implement initiatives aimed at strengthening cooperation in education and science.

Educational cooperation focuses on developing primary, secondary, and higher education systems, student and faculty exchanges, and joint scientific research. Kazakhstan has strengthened ties in this sphere by initiating the creation of the Turkic Academy—an international organization dedicated to developing cooperation in education, culture, and science. Scientific cooperation is thriving, especially in conducting joint research and implementing innovative projects. Turkic-speaking countries are working together to enhance their scientific potential, create joint laboratories, and develop collaborative research. Cooperation between the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan and the Turkic Academy has been intensified for this purpose. Kazakhstan's universities, such as Al-Farabi Kazakh National University and L.N. Gumilyov Eurasian National University, play a leading role by hosting student exchanges, academic conferences, and joint symposia with Turkic universities. Digital technologies and innovations are also transforming cooperation. Online education platforms, digital learning tools, and the use of innovative methods in scientific research are becoming widespread. Kazakhstan and the OTS countries are coordinating their efforts to introduce these innovations, opening new opportunities for scientific discoveries and educational development. In conclusion, the cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States in education and science has reached a new level, playing an important role in bilateral and multilateral relations. The integration of the Turkic world in education and science not only deepens intercultural dialogue but also positively impacts economic and social development. The results of this cooperation—joint scientific projects, academic exchange programs, and the adoption of new technologies—provide vast opportunities for the future of the Turkic world. Strengthening integration in this field contributes to the growth of national economies, the intensification of cultural ties, and the enhancement of scientific potential.

Results. The study yielded the following conclusions: Historical foundations of integration were identified. It was revealed that, after gaining independence, cooperation among Turkic-speaking states in the field of education and science gradually acquired an institutional character through political summits and international agreements. Kazakhstan's leading role was demonstrated. As the initiator and active participant of organizations such as the International Turkic Academy, the Union of Turkic Universities, and TURKSOY, Kazakhstan continues to strengthen its scientific and intellectual influence in the region. Comparative analysis of education systems showed that academic mobility programs have expanded in the Turkic states, and the practice of implementing joint textbooks and scientific projects has been established. The political-strategic significance of integration was clarified. Cooperation in education and science was evaluated not only as a means of strengthening humanitarian ties but also as a “soft power” tool ensuring regional stability and identity. Empirical data analysis revealed that the official documents of the Organization of Turkic States outline specific priorities for integration until 2040, while Kazakhstan aims to assume intellectual

leadership in this process. The theme of “Integrational cooperation between Kazakhstan and the Organization of Turkic States in education and science in the 21st century” is a wide-ranging subject covering essential aspects of international relations and regional cooperation. An analysis of books related to this topic highlights the following: Kazakhstan’s Education and Science Policy. Strategies and programs for international cooperation, including the 2020 national education development programs, as well as the growth of scientific research and ties with Turkic-speaking countries, are extensively described in various works.

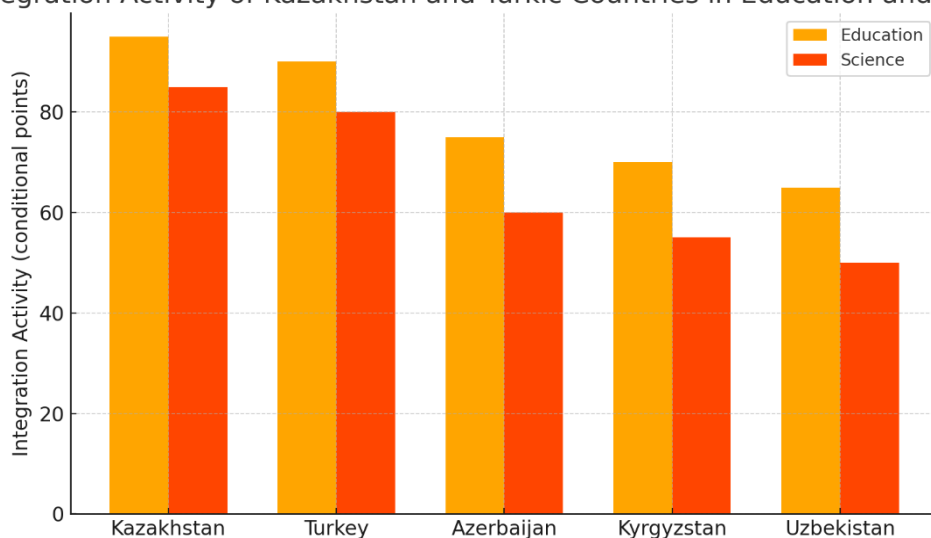
Structure and objectives of the Organization of Turkic States. Since its foundation as the Turkic Council, the organization has implemented numerous initiatives to develop cooperation in education and science. Books describe its projects, events, and pathways to foster joint scientific research and educational programs. Integrational cooperation. Major aspects include joint scientific projects, academic exchanges, student and faculty mobility, the organization of conferences and symposia, and collaborative research programs. Global trends in science and education. The impact of global educational reforms, new technologies, and scientific innovations on Turkic states’ integrational efforts, as well as their contributions to the world scientific community, are emphasized in related publications.

Examples of literature include: “Cooperation between Kazakhstan and the Turkic States in Education and Science: Current Status and Future Prospects” – analyzing historical and contemporary cooperation, joint projects, and academic exchanges. “Education and Scientific Research in the Turkic World” – exploring unique features of education systems and common projects of Turkic states. “Integrational Cooperation and Education: The Experience of the Organization of Turkic States” – focusing on the integration of educational systems, challenges, and solutions. Since independence, integration in education between Kazakhstan and the Turkic world has developed in stages. The Turkic Council, the Turkic Academy, and Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University have played key roles. The Turkic Academy, initiated by Kazakhstan, has focused on systematizing and promoting common knowledge in history, language, and literature. In recent years, subjects such as “Common Turkic History,” “Turkic Literature,” and “Turkic Worldview” have been introduced into curricula, fostering a sense of historical identity and cultural continuity among Turkic youth [16]. Since 2010, the Union of Turkic Universities has expanded academic mobility, joint research, and faculty exchange. Universities in Kazakhstan, Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan now offer dual-degree programs, joint research, and online courses. In science, joint research, expeditions, and forums have been rapidly developing [17]. Annual scientific conferences of the Turkic World and fellowship programs for young scholars under the OTS further consolidate this process. Several joint research institutions operate between Kazakhstan and Turkey, such as the Eurasian Research Center and TURKSOY’s humanitarian sciences network, which give momentum to educational and scientific integration. Since 2020, an increasing number of articles by scholars from Turkic-speaking countries have been published in journals such as *Türk Dünyası Bilim Dergisi* and *Eurasian Research Journal*. These cover fields ranging from humanities to natural and technological sciences. Digital education represents a new stage of integration. The “Vision of the Turkic World – 2040” strategy (adopted in 2021) prioritizes the creation of digital platforms, including: Joint use of online textbooks and courses; Establishment of a unified educational platform (e.g., TÜRK MOOC); Development of a common digital database for scientific research outputs. Kazakhstan contributes experience in digital universities, open education portals, and systems such as Platonus, Moodle, and Univer. Thus, integration in education and science between Kazakhstan and the Turkic world should be regarded not only regionally but also as an opportunity to form a new pole within the global scientific and educational space. This process is rooted in shared history and culture, while also aligned with contemporary geopolitical and digital requirements [18]. Kazakhstan has been recognized as a leader in integrational initiatives. The work of the Turkic Academy and the Union of Turkic Universities, established under Kazakhstan’s initiative, represent tangible outcomes of this integration. The number of joint scientific projects is growing; Academic mobility has intensified; Turkic-speaking scholars increasingly cite each other’s works; Joint laboratories and scientific

centers have been established. Integration of science and education unites the intellectual potential of the Turkic world, enabling it to emerge as a new qualitative force in the global arena. Kazakhstan plays the role of a bridge in this process, shaping a model of scientific and humanitarian integration significant for both future generations and regional stability.

The integrational processes in science and education among Kazakhstan and the Turkic states are one of today's relevant geostrategic and cultural directions. This integration, based on shared historical roots, linguistic affinity, and cultural continuity, is acquiring new characteristics in line with modern demands. Joint educational programs, scientific research, and academic mobility within the OTS serve as concrete indicators of this process [19]. Kazakhstan, as the initiator and driving force of Turkic integration, has launched several major projects. Structures such as the Turkic Academy, the Turkic Council, and the Union of Turkic Universities were established under Kazakhstan's initiative. These have laid the foundation for intergovernmental cooperation not only in education but also in the scientific-intellectual space. The introduction of courses such as "Common Turkic History," "Turkic Literature," and "Turkic Worldview" also reflects ideological alignment in the field of education. Nevertheless, integration processes face certain obstacles. Differences in educational systems, disparities in scientific infrastructure, terminological inconsistencies, language barriers, and varying political interests hinder progress. Unequal access to digital resources also limits technological integration. Kazakhstan is actively addressing these challenges through digital transformation, online education initiatives, and participation in international projects. The "Vision of the Turkic World – 2040" strategy highlights the creation of a common space in science and education as one of its key goals. In conclusion, integration in science and education serves as a strategic instrument uniting the Turkic world intellectually, culturally, and scientifically. Its success is not only political but also civilizational. Kazakhstan's leadership and active role in this direction lay the foundation for the formation of a qualitatively new educational space for the Turkic states in the future [20].

Integration Activity of Kazakhstan and Turkic Countries in Education and Science

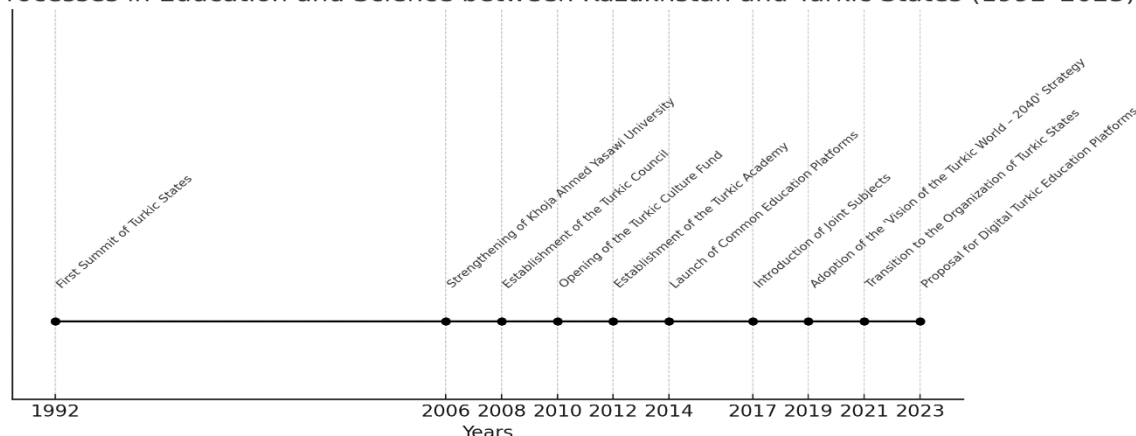

The diagram above illustrates the integration activity of Kazakhstan and the Turkic states in the fields of education and science. Although the data are presented in a conditional format, they reflect the current real trends of integration.

Brief explanation:

- Kazakhstan and Turkey are the main leaders of integration. They play a key role in initiatives such as the OTS, the Turkic Academy, and the establishment of joint universities.
- Azerbaijan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, while participating in integration, demonstrate a comparatively lower level of scientific cooperation.
- In the field of education, all countries are more active, whereas in science, some states are still in the process of development.

Integration Processes in Education and Science between Kazakhstan and Turkic States (1992–2023)

The infographic above illustrates the key events in the integration of education and science between Kazakhstan and the Organization of Turkic States from 1992 to 2023.

Historical-analytical evolution of integration (1992-2023).

Over the past three decades, the integration processes in education and science between Kazakhstan and the Turkic states have gradually acquired institutional and digital features, transitioning into a format of strategic partnership. The formation and development of this process can be divided into several important stages:

Stage 1: Ideological and diplomatic foundations (1992-2007).

The Ankara Summit of 1992 was the first act of political coordination after the recognition of independence of Turkic countries. It was not only a diplomatic step but also the beginning of restoring cultural and humanitarian ties. During this stage, integration in education and science was shaped mainly at the ideological level, realized through cultural exchanges, the establishment of fraternal universities, and the creation of academic linkages.

Stage 2: Institutionalization and structural integration (2008-2016).

The establishment of the Turkic Council in 2008 directed integration into a concrete political and institutional channel.

2010: Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University strengthened its international status, developing into a higher education platform for Turkic-speaking countries.

2012: The creation of the Turkic Academy enabled systematic scientific cooperation. The Academy focused on studying the historical, linguistic, and cultural ties of Turkic peoples, while organizing scientific forums and conferences to deepen integration.

2014: The establishment of the Turkic Culture and Heritage Fund brought cooperation in the humanities to an institutional level.

During this stage, Kazakhstan played an active diplomatic role by hosting the headquarters of organizational structures on its territory, thus confirming its role as an initiator and coordinator of integration processes.

Stage 3: Substantive deepening and digital transformation (2017-2023).

From 2017, integration processes acquired greater depth. The Turkic states supported the initiative to introduce common subjects into curricula, which contributed to:

- the harmonization of educational standards,
- the formation of a common historical consciousness,
- and greater compatibility of national education systems.

Since 2019, the development of digital education tools and common online platforms began. These initiatives reflected a new format of integration, exemplified by platforms such as Platonus, Univer, EgovEd, and TürkMOOC.

In 2021, the Turkic Council was transformed into the Organization of Turkic States (OTS), broadening its structural and functional scope [21]. This transformation prioritized education and science as strategic directions, laying the groundwork for long-term planning.

“Vision of the Turkic World – 2040” and the new era.

The “Vision of the Turkic World – 2040” strategy, adopted in 2022, identified integration in education and science as a long-term development perspective. The strategy set the following goals:

- the development of common curricula,
- the creation of joint scientific clusters,
- the expansion of academic mobility,
- and the establishment of a digital scientific space.

In 2023, the proposal of a Digital Turkic Education Platform became one of the first tangible results of this strategy. It aimed to transition integration into a digital format and enhance virtual connectivity across the Turkic world.

Although the integrational processes in education and science between Kazakhstan and the Turkic states are rooted in historical ties, they are currently reinforced by modern political, institutional, and digital instruments [22]. This integration represents not only regional partnership but also a broader civilizational development project. Kazakhstan, recognized as a model in this regard, has risen to the level of an intellectual leader in the Turkic world.

Integration between Kazakhstan and the OTS in education and science is a multidimensional phenomenon based on deep historical, cultural, and civilizational foundations, extending beyond purely political or economic objectives. In the context of 21st-century globalization, this integration unites the intellectual potential of Turkic peoples, enabling them to secure a worthy place in the global scientific and educational space. Kazakhstan stands out as the initiator of this process. The Turkic Academy, the Union of Turkic Universities, joint research projects, and conferences all serve as tangible indicators of integration. Moreover, the use of digital technologies and online platforms has elevated integration to a qualitatively new level.

Nevertheless, challenges remain: disparities in scientific infrastructure, linguistic incompatibilities, unequal resources, and weak political coordination. Only by systematically addressing these issues will it be possible to form a full-fledged scientific and educational space.

In the future, within the framework of the “Vision of the Turkic World – 2040” strategy, the following priorities must be implemented as concrete results of integration:

- the introduction of common educational standards,
- the creation of unified digital platforms in Turkic languages,
- the establishment of scientific clusters in high-tech sectors [23].

Thus, integration in education and science between Kazakhstan and the Turkic states is not only a mechanism of interstate relations but also an important tool for shaping the shared future of the Turkic world.

Conclusion. The integrational processes in education and science between Kazakhstan and the Organization of Turkic States represent a multifaceted phenomenon that extends beyond purely political or economic objectives, drawing upon profound historical, cultural, and civilizational foundations. In the context of 21st-century globalization, this integration seeks to consolidate the intellectual potential of the Turkic peoples and secure their rightful place within the global scientific and educational space. Kazakhstan distinguishes itself as the initiating country in this process. The establishment of the Turkic Academy, the Consortium of Turkic Universities, as well as the implementation of joint scientific projects and conferences serve as concrete indicators of integrational interaction. Moreover, the utilization of digital technologies and online platforms has elevated integration to a qualitatively new level. Nevertheless, a number of challenges remain unresolved: disparities in scientific infrastructure, linguistic inconsistencies, inequality of resources, and limited political coordination. Only through systematic solutions to these issues can a fully-fledged scientific and educational space be established. Looking ahead, within the framework of the “*Vision of the Turkic World – 2040*” strategy, the following priority directions must be realized as concrete outcomes of integration: the introduction of common educational standards, the creation of unified digital platforms in Turkic languages, the development of scientific clusters in high-tech fields.

Thus, integration in education and science between Kazakhstan and the Turkic states should be regarded not merely as an instrument of interstate relations but as a crucial mechanism for shaping the shared future of the Turkic world. Integrational initiatives in education and science are being implemented through several international organizations, including TURKSOY, the Turkic Academy, and the Turkic Council, all of which contribute to the deepening of scientific and cultural cooperation among Turkic states. The integrational processes of Kazakhstan and the broader Turkic space in education and science are progressing rapidly. Joint projects, academic exchanges, and collaborative research initiatives are paving the way for the future of the Turkic peoples. The systematic and effective implementation of these endeavors will ensure the competitiveness of the Turkic world on the international stage.

References:

1. Qydyrali, D. Eurasia itself is a Turkic space. <http://www.abai.kz/node/15610> (Accessed 07.02.2024).
2. Karin, Y. A broad vision must be formed for the creation of a political union of Turkic-speaking states. <http://alashainasy.kz/person/38974/> (Accessed 03.04.2025).
3. Official website of the Organization of Turkic States – <https://turkicstates.org> (Accessed 04.02.2025).
4. International Turkic Academy – <https://twesco.org> (Accessed 11.01.2025).
5. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan – <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> (Accessed 06.03.2025).
6. <https://chatgpt.com/c/67bc610c-b540-8005-8d25-cdc89558cd2d> (Accessed 18.01.2025).
7. Strengthening cooperation in education and science among Turkic states is necessary – President. <https://baq.kz/turki-memleketterinin-bilim-zhane-gylym-salasyndagy-yntymaqtastygyny-qaytu-qazhet-prezident-291620/> (Accessed 23.01.2025).
8. Mendikulova, G.M. *Kazakh Diaspora: History and Modernity*. – Almaty: World Association of Kazakhs, 2006. – 343 p.
9. Iembekova, M.O. The integration process of Kazakhstan and the Turkic world. *Education-Bilim*, 2011, No. 4, pp. 27-30.
10. Akhmetov, A. Features of consular relations between Kazakhstan and Turkey. *Diplomatic Herald*, No. 3(5), 2005, pp. 73-74.
11. Kebapcioglu, E. Topical areas of consular relations between Turkey and the Republic of Kazakhstan in new conditions. *Diplomatic Herald*, No. 2(29), 2011, pp. 45-46.
12. Tokayev, K.K. The President participated in the Summit of the Organization of Turkic States. <https://www.akorda.kz/kz/prezident-turki-memleketteri-uyymynyn-sammitine-katysty-11104513-2023> (Accessed 07.01.2025).
13. Zhunisbekov, N. Cooperation of Turkic-speaking states in the cultural-humanitarian sphere. *Collection of scientific works of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan*, 2020, 1(58), pp. 144-151.
14. Sartaeva, K. Integration of the Turkic world in the 21st century and the Kipchak factor. *Proceedings of the International Conference at Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University*.
15. <https://www.academia.edu/download/91815045> (Accessed 07.01.2022).
16. Alimbekova, G., & Seisenova, S. Digital Turkic World: Directions of Technological Integration. *Adam Alemi*, 2022, No. 3(12), pp. 56-65.
17. Shyntemirova, A. The role of Kazakhstan and Turkey in the formation of the Organization of Turkic States. *International Relations Journal, Ablai Khan University*, 2022, No. 1(49) - pp. 123-130.
18. Kabdrakhmanova, A. Language policy and integration: The experience of Kazakhstan. *Oriental Studies Journal*, 2022, No. 2(75), pp. 80-88.
19. <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/download/2046/1503> (Accessed date not specified).
20. Organization of Turkic States. “Vision of the Turkic World – 2040” Strategy. Official document. <https://www.turkkon.org> (Accessed 03.01.2024).

21. Sailaubek, N. Directions for creating a common educational space among Turkic states. *Keruen: Journal of Social and Humanitarian Studies*, 2023, No. 2(45), pp. 38-44.

22. Mukasheva, L. Turkic integration and academic mobility: contemporary trends. *Eurasian Research Journal*, 2021, No. 4(2), pp. 22-30.

23. Official website of the OTS. On the transformation of the Turkic Council into the Organization of Turkic States. <https://www.turkkon.org/en> (Accessed 01.03.2024).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырәлі Д. Еуразия дегеннің өзі түркілік кеңістік. <http://www.abai.kz/node/15610> (Қаралған 07.02.2024)

2. Қарин Е. Түркімілдес мемлекеттердің саяси одағы құрылу үшін кең ауқымды көзқарас қалыптасуы керек. <http://alashainasy.kz/person/38974/> (Қаралған 03.04.2025)

3. Түркі мемлекеттері ұйымының ресми сайты – <https://turkicstates.org> (Қаралған 04.02.2025)

4. Халықаралық Түркі академиясы – <https://twesco.org> (Қаралған 11.01.2025)

5. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі – <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> (Қаралған 06.03.2025)

6. <https://chatgpt.com/c/67bc610c-b540-8005-8d25-cdc89558cd2d> (Қаралған 18.01.2025)

7. Түркі мемлекеттерінің білім және ғылым саласындағы ынтымақтастығын нығайту қажет – Президент <https://baq.kz/turki-memleketterinin-bilim-zhane-gylym-salasyndagy-yntymaqtastygyn-nygaytu-qazhet-prezident-291620/> (Қаралған 23.01.2025)

8. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – 343 с.

9. Иембекова М. О. Қазақстан және түркі әлеміндегі ықпалдасу үдерісі // Білім-Образование. – 2011. – №4. – С. 27-30.

10. Ахметов Ә. Қазақстан мен Түркия арасындағы консулдық қатынастардың ерекшеліктері // Дипломатия жаршысы. – №3(5). – 2005. – Б. 73-74.

11. Кебанджиоглу Е. Түркия мен Қазақстан Республикасы арасындағы консулдық қатынастардың жаңа жағдайлардағы өзекті салалары // Дипломатия жаршысы. – №2 (29). – 2011. – Б. 45-46.

12. Тоқаев Қ.К. Президент Түркі мемлекеттері ұйымының саммитіне қатысты <https://www.akorda.kz/kz/prezident-turki-memleketteri-uyymynyn-sammitine-katysty-11104513-2023>. (Қаралған 07.01.2025)

13. Жүнісбеков Н. Түркімілдес мемлекеттердің мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығы // Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы ҚСЗИ ғылыми еңбектер жинағы, 2020. - 1(58), 144-151.

14. Сартаева К. ХХІ ғасырдағы Түркі әлемінің интеграциясы және қыпшақтық фактор. Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ халықаралық конференция материалдары.

15. <https://www.academia.edu/download/91815045> (Қаралған 07.01.2022)

16. Alimbekova G. & Seisenova, S. Цифрлық Түркі әлемі: Технологиялық интеграция бағыттары. *Адам әлемі*, 2022 3(12), 56-65.

17. Шынтемірова А. Түркі мемлекеттері ұйымының қалыптасуындағы Қазақстан мен Түркияның рөлі. Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар журналы, 20221(49), 123-130.

18. Қабдрахманова, А. Тіл саясаты және интеграция: Қазақстан тәжірибесі. *Шығыстану журнал*, 2022 2(75), 80-88.

19. <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/download/2046/1503>

20. Түркі мемлекеттері ұйымы "Түркі әлемі – 2040" стратегиясы. Ресми құжат.

<https://www.turkkon.org> (Қаралған 03.01.2024)

21. Сайлаубек, Н. Түркі мемлекеттері арасындағы білім кеңістігін қалыптастыру бағыттары. *Керуен: Әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер журналы*, 2023 2(45), 38-44.

22. Мукашева, Л. Түркі интеграциясы және академиялық ұтқырлық: заманауи тенденциялар. *Eurasian Research Journal*, 2021 4(2), 22-30.

23. ТМҰ ресми сайты. Түркі кеңесі → Түркі мемлекеттері ұйымына трансформациясы туралы. <https://www.turkkon.org/en> (Қаралған 01.03.2024).

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**